

ՄԱՀԱՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՄԷՔԲԷԻ ԱԻՆՏԱՐԱՆԸ

Մեզի համար անբարոյների դարձած է այն եղելութիւնը թէ՛ ինչո՞ւ մեր ուսումնական խորհուրդները՝ անհրաժեշտ չեն նկատած մեր բարձրագոյն կրթարաններուն մէջ, մահմետական կրօնքի յատկացեալ ամպլիոնի մը հաստատումը։ Բարդատական կրօնադիտութեան ծրարքին մէջ՝ Մոլմիսա-կանութեան եւ Քրիստոնէութեան առնթեր ուսուցանել նաեւ Մահմետականութիւնը։ Նոյնիսկ Համիտեան իրաւակարգի տակ, նման ձեռնարկ մը ընդ-դիմութեան պիտի չհանդիպէր։

Ապրիլ կողք կողքի հինգ երկար դարեր Օսմանեան յուժին տակ, կայսրութիւն մը որուն պետական կրօնքը Մահմետականութիւնն էր (եւ Շէ-րիի օրէնքները երկրի օրէնսդրութեան խարխալն էին), եւ անդիտանալ ամէն ինչ այդ կրօնքի մասին, աններելի երեւոյթ մը կը թուի մեզի։

Գուրանի անաշտ ուսումնասիրութիւնը, մահմետական կրօնքի էա-կան սկզբունքներու բացատրութիւնները, մատահ ենք որ արդիւնաւոր պիտի ըլլային աւելի լաւ ճանչնալու մեզ շրջապատող տարրը, աւելի լաւ ըմբռնե-լու թուրք ժողովուրդին հոգեմիճակը, որ պիտի ստատէր զանազանելու տրամաբանականը հակասականէն, եւ պիտի դիւրացնէր իրարհակացողու-թիւնը։ Այս գիտակցութիւնը փոխանակ ցեղերու եւ կրօնքներու մէջ հա-կամարտութիւն մը ստեղծելու եւ խորունկ ատելութիւն մը կուտակելու, պիտի օգնէր մեղմացնելու միջցեղային ատելութիւնները, եւ սահմանափա-կէր որոշ չափով կարգ մը անպատեհութիւններ։

**

Ներկայ եւ յաջորդ երկու գլուխներով՝ անհրաժեշտ նկատած ենք Մահմետականութեան, Գուրանի պարունակութեան եւ Շէրիի օրէնքին միայն կարգ մը կարեւոր գիտելիքներ տալ, որոնք Շէրիի օրէնքին աւելի գիւրին հասկացողութեան պիտի նպաստեն։ Նիւթը անպատ է, եւ յաւակնութիւն չունինք խորաթափանց ուսումնասիրութիւն մը ներկայացնելու. պիտի շա-տանանք ընդգծելով միայն կենսական նկատուած ընդհանուր դիժերը։

Մահմետականութիւնը՝ մեծ կրօնքներու ամենապիւրիւնն է, ծննդա-փայր ունենալով իր նախորդներու նման՝ Մերձաւոր Արեւելքը։

Արեւելք բեղմնաւոր է բազում մարդարէններով։ Չորս մեծ կրօնքներու ծագումը առաւել կամ նուազ չափով շղարշուած է երկնային խորհուրդնե-րով, քիչ մըն ալ իրարմէ ընդօրինակուած։ Իւրաքանչիւր մարդապետութիւն

ջանացած է բերել որոշ կատարելագործում։

Մէտինէի մէջ աշխարհ եկած է Մահմամէտ 569-ին, Մէտինէ եւ իր շրջակայքը տիրապետող «Քորայիշ» գերդաստանի «Հաշէմ» ընտանիքի նոյր։ Հօր անունը Ապուտլլա, Քորայիշ գերդաստանէն, մօր անունը Ամինէ՝ Վահպի գերդաստանէն։ Ըստ աւանդութեան՝ մայրը պատմած կ'ըլլայ որ, յղութեան շրջանին, աննկարագրելի լոյս մը ծիծերէն ճառաղայթներ կ'ար-ձակէր։ Ծնունդէն երկու ամիս առաջ կը կորսնցնէ հայրը, եւ վեց տարեկա-նին ալ՝ մայրը։ Կը մնայ որը մեծ-հօր՝ 80-ամեայ՝ Ապու էլ Մութալիֆի խնամակալութեան ներքեւ։ Երեք տարի վերջ, մեծ-հօր մահէն ետք, անոր Ապու Թալէպ տղան կը յանձնուի իր կրթութիւնը։

Մահմամէտի անունը հետեւեալն է. «Մահմամէտ Իպն Ապու-Ալլահ, Իպն Ապու էլ Մութալիֆ, Իպն Հաշէմ Քորէիթ։ Մահմամէտ անունը Արաբ-ներու մէջ առաջին անգամ տրուած կ'ըլլայ սպաղայ մարդարէին, ոչ ոք այս անունը կրելու իրաւունք ունի. սակայն գիրերու տեղափոխութեամբ ներելի կ'ըլլայ եւ շատ մը հաւատացեալներ կը կոչուին՝ Մահմամէտ, Մէհմէտ, Ահմէտ, Մահմուտ եւն. եւն.։ Մահմամէտ կը նշանակէ արժանաւոր կամ փառասիրեալ։ Մահմամէտի մանկութեան, պատանեկութեան, չափահա-սութեան միայն կան անհամեմատ կենսագրականներ։ Բերնէ բերան փոխան-ցուած ալլազան, ամէն ճաշակի դոհացում տուող դրուագներ զրի առնուած են իր կենսադիրներու կողմէ, որոնք «Սիրա» կը կոչուէին, որոնց դրուածք-ները շատ մատահութիւն չեն ներշնչեր։ Չանոնք իրր հաւատարմ տղերք կա-րելի չէ ընդունելի եւ անոնց միայն պիտի չանդրադառնանք, չխճողելու հա-մար մեր ներկայ դրութիւնը։ Սակայն բոլոր կենսագրիւններու մօտ՝ իր չա-փահասութեան 10 տարիները մութ կը մնան, նման Քրիստոսի 30-ամեայ շրջանին։ Քանի մը անգամներ գէպի Սիրիա կարաւաններ կ'առաջնորդէ. իրր ուղտապան կենդանիներու առուծախով կը պրաղի։ 25 տարեկանին կ'ա-մուսնանայ իրմէ տարիքոտ՝ 35—40 տարեկան այրի կնկան մը հետ՝ Խա-տիճէ անուանեալ, որ մեծահարուստ էր. Մէքքէի մօտ Ձէմզէմ առուակը ի-րեն կը պատկանէր։ Արրահամ նահապետը ժայթքեցնել տուած կ'ըլլայ այս տղերքը Հազարի համար, որ Իսմաիլ որդւոյն հետ ծառաէ կը պապակէր։ Այդ ժամանակաշրջանին, Արաբական թերակղզիին բնակիչներն էին Արաբ-ները, որոնք լճացած ու մեկուսացած կեանք մը կը վարէին. շատ քիչ չիում ունեցած են գիրենք շրջապատող ցեղակիցներուն հետ, ըլլա՛յ երթե-ւեկութեանց դժուարութեանց եւ ըլլա՛յ հարեւան երկիրներու հեռաւորու-թեան պատճառաւ։ Մինչ Սիրիոյ, Պաղեստինի եւ Միջագետքի ոչ-արաբ տարրերը քաղաքակրթութեան եւ գարդացումի տարրեր մակարդակի միայն կը դանուէին, եւ հոն Մոլմիսականութիւն ու Քրիստոնէութեան միայն կը քա-րողուէին, թերակղզիին բնակչութիւնը մնացած էր կռապաշտ։ Մէքքէ կը ծառայէր իրր ուխտատեղի զանազան միանաբնակ կռապաշտ աղանդներու. հոն կ'ըլլային հեթանոսական պաշտամունքի արարողութիւններ Քաապէ սեւ քարին բոլորակը կառուցուած տաճարի մը մէջ՝ զանազան դոհարերութիւն-ներով։ Ըստ աւանդութեան, Քաապէի տաճարը կառուցուած է Արրահամի

կողմէ, իր չուր ուղեւորութեան ժամանակ եւ մինչեւ այսօր, այդ տաճարի մէջ դոյութիւն ունի իր անուէր կրող կայան մը:

Իրականին մէջ, Քասաղէի քարը երկնաքար մըն է. ի սկզբան, հրեշտակի թեւերու նման ճերմակ եղած է. ապա, մեղաւորներու խոստովանութիւններու հետեւանքով՝ անոնց մեղքերը ծծած եւ սեւցած կ'ըլլայ: Այսօր զայն կը կոչեն «Հաճար-Էլ-Աստութ», սեւ քար, սեւ՝ մեղքերու նման, մութ գիշերուան պէս: Կը սպասուի որ վերջին դատաստանին օրը կրկին ճերմկնայ, երբ Ամենակալը կանչէ իր տղեւ անմեղն ու մեղաւորը: Քարը քառանկիւն, 10×12 մետրի վրայ եւ ունի 15 մետր բարձրութիւն:

Մէքքէի մէջ դոյութիւն ունէին 360 կուռքեր. իւրաքանչիւր ցեղախումբ ունէր իր պաշտամունքի կուռքը: Կային Հրեաներ, նոյնիսկ քրիստոնէութիւնն ընդունած Արաբներ: Կային Աստուածամօր, Քրիստոսի եւ Մովսէսի արձանները: Տեղացիներու համար բոլոր շատուածները՝ զիրար կ'արժէին. իսկ Արաբներու համար սեւ քարը կը ծառայէր իրր կուռք: «Ան» կ'անուանէին, Ս. Քարը. «Այս է ու թառապա»:

Հին ժամանակներ դոյութիւն ունեցած են երկու սիւններ. սեւ քարին եօթ անգամ չըջանն բնելէ եւ քարին համարոյր մը դրոշմելէ ետք, այդ երկու սիւններուն մէջէն պէտք է անցնէին ուխտասրները: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ երկու սիրահարներ Քասաղէի գաւիթին մէջ զուգաւորուած կ'ըլլան. Ամենակալը իրր պատիժ զանոնք սիւնի վերածած է:

Շատ մը աղանդներ կը հաւատային նաեւ «ճին»երու. «ճին»ը գերբնական էակ մըն էր իրենց համար. անոր զիրքը Աստուծոյ եւ մարդոց մէջտեղն էր: Կային բարի եւ չար «ճին»եր:

Այդ ժամանակաշրջանի բարքերը չափազանց սուրբականաւ էին. գինիի անչափաւոր դործածութիւն, զրամախաղ, զոդութիւն, բաղմանութիւն, ազգապիղծ ամուսնութիւններ, նորածին աղջիկ դուստները սղջ-սղջ թաղելու բարբարոս սովորութիւններ. ասոնք ընդհանրացած մոլութիւններ էին բոլոր ցեղերու, ի մասնաւորի թերակղզիի բնակիչներու մօտ:

Այս երեւոյթները Մուհամմէտի վրայ շատ կ'սուղեն: Ան՝ չափազանց զգայուն, խիստաւէր բնաստութեան տէր, իր մէջ կը զգայ կոչում մը այդ բարքերը փոխելու: Ամէն օրուան գիտած վաղրազ բարքեր զինք կը մտաւտանջեն, եւ կը հաւատայ որ օր մը Ամենակալը իրեն պիտի յայտնուի, ինչպէս Մովսէսի: Ստէպ կ'առանձնանայ Մէքքէէ 3 միոն հեռու «Հիրա» կոչուած լեռնաբլուրը, ուր կը խորատուգրէր մտածումներու մէջ: Եւ ահա գիշեր մը Գարբիէլ հրեշտակ — արարեթէն ձիարարի — իրեն ներկայանալով կ'ըսէ. «Մուհամմէտ, գուն Աստուծոյ առաքեալն ես. իսկ ես Գարբիէլ հրեշտակը. քեզի կու տամ Աստուծոյ պատգամները»: Մուհամմէտ 40 տարեկան էր, իր նախազգացումները զինք յոստախար չէին ըրած: Ինք մարդարէ անուանուած էր եւ կոչուած տարածելու Աստուծոյ պատուէրները իր ցեղակիցներու մօտ:

Այսպէս կը ստեղծուի նոր կրօնք մը, եւ իր անունով կը կոչուի Մահմետականութիւն: Ձիարարի հրեշտակէն ստացած պատգամները կը սկսի քարոզել հեթանոսներուն: Կը պատմուի որ Ուսպարա-Իպն-Հասու-Ֆայ կոչ-

ուած մէկու մը հետ սերտ յարաբերութիւններ ունեցած է. այս վերջինը՝ մոլոխական ու քրիստոնէական վարդապետութեանց վրայ որոշ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ իրեն. ասոնց հետքերը կը գտնենք Գուբանի մէջ աղաւաղէայ եւ շինծու ձեւերու տակ:

Կ'ունենայ շատ մը հետեւորդներ, որոնց թիւը օրէ օր կ'աճի: Պետեւիներու ազիտութիւնը մեծապէս հանդանակեց իր վարդապետութեան տարածումն: Հեթանոս եւ կապաչաւ Արաբները առաջնորդեց զէպի միաստուածութիւն, ուելի պարզ եւ զիւրմբանելի՝ թերակղզիի բնակչութեան:

Մահմետականութիւնը կը մերժէ ընդունիլ Աստուծոյ եւ անհատի միջեւ միջնորդ. հաւատք առանց միջնորդի. հաւատացեալը ինքն իր քահանան, եր երէցն է: Նոր կրօնքը զերծ է բարդ ծէսերէ. չկայ մկրտութիւն, պսակի արարողութիւն, խոստովանանք, հաղորդութիւն, մեղքերու հատուցում, թոսութիւն կամ ապաշխարանք: Կը ժխտէ Ս. Երրորդութիւնը. կը մերժէ ընտանիքի զՔրիստոս իրր որդի Աստուծոյ: Ոչ պատկեր, ոչ վանք կամ կուսանոց, ոչ օծում եւ ձեռնադրութիւն. հաւաքական աղօթք՝ մի միայն Ուրբաթ օրեր: Ամուսնական արարողութիւնը զրեթէ զօրիկ կրօնական հանգամանքէ, ոչ աղօթք, ոչ պահպանիչ, ոչ հաւատարմութեան երգում: Ամուսնացող աւուր բացակայ, ծնողներ ու վկաներ իմամի մը ներկայութեան կը ստորագրեն տոմար մը. երբեմն ենթական կը սարգի ներկաներուն մէջ:

Ունին մեռելական արարողութիւն մը: Մեռեալը լուսիլ ետք՝ առանց կտրի սաւանի մը մէջ պարտւում կը պառկեցնեն, դուլը աջակողմ դէպի Մէքքէ հակած: Գաղաղ դոյութիւն չունի. թերեւս անապատի մէջ վայտի չգոյութեան սրտաճառաւ. սկզբունքով ոչ մէկ տապանաքար: Իմամը մեռեալին տունը, բլրայ մզկիթ կամ գերեզմանատուն, աղօթեցութիւններ կ'եղանակէ, որոնք կը կոչուին «ձէնաղէ նամազը»:

Ուել անձանութ երբ յուզարկի մը հանդիպի, կը շտապէ դիարարձ ըլլալով կրել «սալաճա»ն իր ուսերուն վրայ, այն հաւատքով թէ՛ որքան քայլ որ դիարարձ ըլլար, նոյնքան քայլ պակաս պիտի ընէր դրախտին դուռը հասնելու համար: Յուզարկաւորութեան թափօրն այլ շատ արագ կ'ընթանայ, այն համոզումով թէ՛ մեռեալի հոգին հանդիստ չէր ընել, մինչեւ որ մարմինը հոգին չյանձնուէր: Հոգին ընդունած էր իրր չունչ կեանքի:

Մզկիթ երթալ ստիպողականութիւն մը չէր. եւ այս կը զիւրացնէր Պետեւի հաւատացեալին կրօնական պարտականութիւնը. ան կրնար ամէն տեղ՝ աղօթքի ժամուն՝ պետիւր դուր մը փոխել եւ աղօթել. այդ դուրդը, որուն վրայ ծնրադիր կ'աղօթէր, զինք աշխարհէ կը բաժնէր: Պետեւիին համար Աստուած ամէն տեղ էր. Ան հաստատ բնակութիւն մը չունէր. միթէ կարելի՞ էր Արարիչը 4 պատերու մէջ բանտարկել եւ զայն կոչել Աստուծոյ տուն: Ուր որ մզկիթ կար, Ուրբաթի կէսօրուան աղօթքին ամէն մահմետական պէտք էր ներկայ գտնուիլ: Ուրու ճամբին մէջ — մայր եկեղեցի — խրմբովին կ'աղօթէին. իմամի կողմէ խօսուած «խաթա» — քարոզէն ետք, աղօթքը կը սկսէր ու ծնրադրական շարժումները իմամն էր որ կը վարէր:

Ի սկզբան՝ մահմետականութիւնը եղաւ շքաւորներու կրօնք, եւ այս

վարդապետութեան շուտով տարածման մէջ ան եղաւ գլխաւոր ազդակներէն մին: Նոր կրօնքի մը ծննդեան լուրը՝ անապատի աւազներն ու քամին՝ շուտով տարածեցին թերակղզիին ամենահեռաւոր ծայրերը:

Առաջին տարիներուն՝ այս վարդապետութիւնն ալ հանդիպեցաւ շատ մը խռընդոտներու՝ նման միւս կրօնքներուն. արժանացաւ ծաղրանքի, հալածանքի, որոտման եղաւ արիւնհալից կոխներու: Բայց վերջապէս յաղթանակեց ու պարտադրեց իր տեսութիւնները: Վարդաբէն ստիպուեցաւ փախուստ տալ Մէքքէն եւ ապաստանեցաւ Մէլիին: Այս փախուստը արձանագրեց շիճիլի թուականը: Ապա հաւատացեալներու բանակով մը դրաւեց Մէքքէն, ուր քանդեց հեթանոսական տաճարի կուսքերը, բազմաթիւ շատուածները, բրոնց ամենէն նշանաւորներն էին Այ Լաթ — երկիրքի, Այ Ռուշ — կամ Մանաթ — երջանկութեան դիցուհիները: Բոլոր հեթանոս ազանդները տալաշխարեցին եւ իր շուրջ հաւաքուեցան: Ի՞նչ կենդանութեան՝ մահմետականութիւնը ստացաւ արտաքոյ կարգի մեծ ծաւալում, եւ իրեն յաջորդող խալիֆաներ զայն տարածեցին անհամեմատօրէն աւելի ուժգին թափով, եւ յաճախ բռնապատութիւններով, սուրով եւ արիւնով: Բռնի խալիֆայութեանը կողքին կը գտնենք կամաւոր դաւանափոխումներ, հրեայ կամ քրիստոնեայ, Օմար խալիֆայի օրով. հրոյսարտակ մը պէրժ կը պահէր «աչար»ի տուրքէն ամէն անոնք, որոնք Մուհամմէտի կրօնքը կ'ընդունէին: Թեկնածուներու թիւը այնքան մեծ համեմատութիւններ ստացաւ, որ Օմար ստիպուեցաւ ջնջել այս առանձնաշնորհումը: Հոս կը գտնենք արեւելիցիի նիւթապաշտ նկարագիրը յատկանշող երևոյթ, տուրք չվճարելու համար կրօնք փոխել: Մինչ Եւրոպան միջնադարեան խաւարին մէջ կը մրափէր, արեւելք Մովսիսականութիւնը խաբսխած կրօնք մը կը նկատուէր. քրիստոնէութիւնը դեռ հալածանքի ենթարկուած էր. երկու կրօնքներն ալ Արարական թերակղզիին մէջ հանդիպեցան բուն եւ իրարամերձ ընդդիմութեան:

Նոր վարդաբէն երևումը, երկինքէն ստացած պատգամներու քարոզչութեան աւետար բերնէ բերան, աւանդ աւան, գիւղէ գիւղ, վրանէ վրան ամէն կողմ տարածուած էր, անտաշ ու խաւարամիտ Պետեւիներու մօտ հողերանակեան հզօր ցնցում մը ստեղծելով: Պետեւին արեւելիցիի բոցափառ երեւակայութեան մէջ միաթիւր մթնոլորտ մը կը շնչէր: Անթիւ հրաշքներու շնորհմութիւններ, ազէտ ժողովուրդի կոյս հողին վրայ խանդ մը, բոլորքում մը ու վերացում կը ստեղծեն, մանուանդ ազգատին ու տկարին(*) հան-

(*) Մարգարէն ըսած է. «Աշխարհի վրայ ինչէ եւ հարստութիւն միմիայն Աստուծոյ կը պատկանին»: Ան երաւէր կը կարգաւ հարստաներուն. որ ազգատները չտոնան: Հաստատեց «Զագար» եւ «Սատագա»: Առաջինը ստիպողական է, հարստութիւնը վայելիլն անհրաժեշտ է, պայմանաւ որ մաս մը Ամենակալին յատկացուի 1 տասներորդէն մինչեւ 1 բաժնէ: Ինչ որ «վազըֆ»ի դուրեւան հաստատում կը նշանակէ: Յետ մնալու կտակներ բարեգործական հաստատութեանց ի նպաստ: Ժամանակ մը «Զագար» տուրքի վերածուեցաւ: Ան սրբաբար գործ մըն է հաւատացեալի մը համար. իսկ «Սատագ» ողորմութեան ի մաստով՝ կամաւոր է:

դէպ ցոյց տուած կարեկցութիւնը՝ անոնց մօտ հողեկան նորոգումի մը երեւոյթը ստացաւ. վերջապէս նոր վարդապետութիւնը գիրենք հրապուրեց ու մտեց, եւ եղաւ իրենց համար պաշտամունքի ստարկայ, եւ մահմետականութիւնը դաւա սանձարձակ ծաւալում մը:

Պէտք է ընդունիլ որ Մարգարէն քարոզչութեան հետեւանքով երկար տարիներ բարձրեւել գտում մը, բարոյականի բարձրութիւն մը, կենցաղի մաքրութիւն մը տիրեցին, կրկին ապականուելու համար վերջէն. սակայն կրօնքի բարձր սկզբունքները մնացին միշտ անխաթար, իսկական հաւատացեալներու մօտ:

Ներքին չէ Մարգարէն անուանել «Անապատի ուղտապան»: Արժէք մը միշտ անձ մը կ'ենթադրէ. մութէն փառքի կարելի չէ անցնիլ առանց արժանիքի. իր հիմնած կրօնքը այսօր 5—600 միլիոն հաւատացեալներ ունի: Մուհամմէտ իր զօրին շուրջ հաւաքեց բոլոր Արաբները, ստեղծեց ազդութիւն մը. ապա հիմնեց երկրային կայսրութիւն մը(*): Բացի կրօնքէն, իր մահէն ետք ստեղծուած արաբական քաղաքակրթութեան մը ծաղկումը եւ ծաղկումը՝ իրեն կարելի է վերագրել:

Մարգարէն կենսադիւրներու մօտ՝ իր արատքինի նկարագրական հետեւեալ կերպով ներկայացուած է. — Միջահասակ չափաւոր մարմին մը, սակայն հուժկու կազմուածքով. սեւ ակունք, սեւ մազ առանց գանգուրի, արծուառունցն քիթ, այտերը հարթ, բայց գունաւոր, ակունքերը մի քիչ խրարմէ հեռու, եւ հակառակ իր յառաջացած տարիքին՝ հազիւ քանի մը ձերմակ մազեր, զորս ներկելու սովոր էր: Համաձայն արաբական սովորութեան՝ եղունկները հէնտ կը գնէր եւ գոհ՝ արտեւանունքներուն: Ունեցած է պարզ կենցաղ, խնայող եւ բարի՝ հանդէպ բոլոր հաւատացեալներու: Ունէր 22 ձի, 2 էջ, 5 ջորի, որոնցմէ մին ձերմակ՝ «Տորտոյ» անուանեալ, 20 ուղտ կաթնատու, 4 ուրիշ ուղտեր, որոնց վրայ կը հեծնէր, որոնցմէ մին շատ արժէքաւոր՝ Գոսփա անուանեալ, ակունքները կտրուած. այդ ուղտով կը յիշուի իր մէկ ճամբորդութիւնը դէպի Մէքքէ, 629—ին: 100 ոչխար եւ քանի մը այծեր: 7 սուր, որոնց ամենէն արժէքաւորը Այիին անցաւ «Տուրֆի-քար» անունով ծանօթ եւ երկաւրի: 3 նիպակ, 3 աղեղ, 7 գրուհ, 3 վահան, ձերմակ դրօշ մը ու սեւ դրօշ մը. վերջինին համար կ'աւանդուի որ Պոյիս պահուած է «Մանճաղը Շէրիֆ» անունին տակ: Վերաբիւ մը, «Պորտա», նմանապէս Պոյիս «Խըրխայր Շէրիֆ» անունին տակ:

Կանանչ գոյնը վերջէն ներմուծուեցաւ, իր աղջիկ Գաթմայի սերունդը դանադանելու համար սեւ թիւրքան կրօններէն, որոնք ազդականական կապեր միայն ունէին:

Ունեցած է ժուժկալ կենցաղ մը. տղրած է իր քարոզած վարդապետութեան սկզբունքներով, որոյց եւ համեմատ: Զուրով չի աման մը իրեն հայելի կը ծառայէր թիւրքանը սարքաւորելու. վրանի մաքրութիւնը ինք կը

(*) Ո՛չ Մովսէս, ո՛չ Քրիստոս կայսրութիւն կամ պետութիւն չի մնեցին. ոչ ալ Պաւստան:

կատարէր, հակառակ իր սենեցած բազմաթիւ կողակիցներուն, կօշիկ եւ վերարկու ինք կը կարկտէր, կերակուրի կշար ինք իր ձեռքով կը պատրաստէր, ուղտ եւ սլխար ինք կը կթէր եւ կը խուզէր:

Մինչեւ Սատրիճէի մահը՝ 620, ուրիշ կին չունեցաւ. մնաց հաստատրիճ իր առաջին կողակիցին, որմէ ունեցած է 3 կամ 4 մանչ՝ մահացած փոքր տարիքին. երկու հաւան անուաները ծանօթ են — Հասան եւ Հիւսէյն: Սատրիճէն ծնունդ տուած է նաեւ 4 աղջիկ դաւակներու:

Սատրիճէի մահունէ ետք, Աիշէ, աղապաշ Ա. Սալիֆա Սառ, Պարրի (որ կոչուեցաւ «հայր կոյսի») 9 տարեկան ուղջուկը, որ իր պապիկը հետքերած էր, կին կ'ըլլայ Մարգարէին: Միակ կոյս աղջիկն է որ իր վրանէն ներս մտած է: Ապա կը սկսի բազմակնութիւն:

Սաղար, նմանապէս աղապաշ Օմար Սալիֆայի աղջիկը իրեն կին կ'ըլլայ: Իր որդեկիր եւ առաջին քարտուղար Չախի կինը՝ Չէյնապը ամուսնալուծել տալով՝ իրեն կին կ'ընէ: Ընդամէնը 15 կիներով պղտիկ հարկմ մը ունեցած է, որոնցմէ միայն 12-ին հետ յարաբերած: Հարկմի կիներու կարգին կը յիշուի հրէուհի Սաֆիա մը, 11-րդ կինը: Գարսի Մասի մը, որ մահմեականութիւնը ընդունած էր, սիրած էր դայն, իբր տոփուհի դործածած, բայց չէ ամուսնացած հետը: Մարիէն ունեցած է մանչ դստակ մը՝ Իպրահիմ անունով, որ մեռած է մանուկ հասակին:

Իր առաջին կինը Սատրիճէն՝ «Ամմուր Մամինէն» — Մայր հաստատրիճ — կոչուեցաւ, եւ դասաւորուած է տխարհի 4 նշանաւոր կիներու կարգին. միւս երեքն են՝ Փարաւանի կին Աղիա կամ բոտ սմանց Մոփսէսի քոյրը, Մայր Աստուածածինը եւ իր Յաթիմա աղջիկը, որ եղաւ կին Ալի Սալիֆայի:

Հրէուհի մը զինք թանաւորեց: փորձած եղլլայ դառնալի եփած միսով. սակայն Գարրիէլ հրեշտակը զինք կ'աղաւ:

Հակառակ այս բարի վարք ու բարքին, ի սէր իր հիմնած կրօնքի հաստատման եւ տարածման՝ չփարանկցաւ մասնակցելու պատերազմներու. կողոտարուեցան կարաւաններ, սարսնուեցան հակառակորդներ. իր առաջին յաղթանակին օգնած կ'ըլլան երկինքէ իջած 3600 հրեշտակները: Ափ մօտ աւազ նետելով թշնամիներուն վրայ՝ բոլորը մահացած կ'ըլլան: Այս իր առաջին հրաշքը կը սեպուի:

Հրեայ շատ մը աւաններ՝ աւարի եւ աւերի կու տայ, տարր բաժնելով իր զինուորներուն հետ: Նշանաւոր է Սալպար կոչուած հրէաբնակ քաղաքին աւերումը. Հրեաներ չէին ուզած մահմեականութիւնը ընդունիլ:

Կը դրուէ հուրով ու սուրով նաեւ Թաիֆը (ուր ապա մահացաւ Միթ-հաթ փաշան): Այս քաղաքին մէջ աղապաշին ծաղում պիտի տանէր աղապահան զրջապրութեան արուեստը. հիմնուեցաւ զպրոց մը, որ օրօրանն եղաւ մեծ արուեստագէտներու:

631-ին ուխտաւորութիւն մը կը կատարէ գէպի Մէքքէ. իր ձեռքով 63 ուղտ կը պհնու, 63 գերիներու արձակում կը ընտրէ. այս թիւը կը հա-

մադատասխանէր իր տարիքին: Ապա գլուխը կ'ածիլէ (*). իր մօտ գտնուողները կը բաժնուին իրենց մէջ իր մազերը: Այս ուխտաւորութիւնը հրաժեշտի ուխտաւորութիւն կը համարուի: Մէտինէ վերադարձին տենդի մը բռնուելով անկողին կ'իյնայ: Կը գգայ որ իր վերջին ժամն հասած է: Ներսողութիւն խնդրելով բոլոր գերիները կ'արձակէ. կ'աւետէ որ ձիպրաիլ հրեշտակը պիտի գայ խումը մը հրեշտակներով սպօթելու. անոնցմէ ետք ընտանիքի անդամները եւ ուրիշներ կրնան գալ եւ սպօթել: Կը հրամայէ որ մարմինը թաղեն ճիշդ այն տեղ, ուր հողին պիտի տանդէ, վրանին մէջ: Աիշայի ծունկերուն վրայ հողին կ'աւանդէ: Կը թաղուի համաձայն իր փափաքին: Գերեզմանը կ'անուանուի «Լուսակրօն»: Մեռած է Տ Յունիս 632-ին, երկուշարթի օր: Մահմեականներու համար երկուշարթին գէշ օր կը նկատուի:

Մէքքէն եւ Մէտինէն կոչուեցան Սուրբ քաղաքներ: Անոնք նոյնիսկ թրքական պաշտօնական թուղթերու մէջ իբր կոստակալութիւն չէին յիշուեր. այլ կը կոչուէին «Հարամէյն ի Շէրիֆէյն», կոստակալ բառը փոխանակաւ «Շէրիֆ» բառին: Շէրիֆ կը նշանակէր նախարական, պատուաւոր, ազնիւ անձ, Գորայիշ գերդաստանէն:

Մէտինէի հին անունը ետթրիպ էր: Երբ 622-ին Մարգարէն հոն վերադարձաւ եւ առաջին մզկիթը շինել տուաւ, կոչուեցաւ Մէտինէ, մարգարէի քաղաք: «Մէտինէի միւնէյվէրէ» (յուստուրեայ քաղաք) ալ անուանուեցաւ, ինչպէս նաեւ Ումսէլ: Նուիրական սովորներն են՝ Անպամբեր, Հոկամբեր, Նոյեմբեր եւ Գեկամբեր: Մարգարէն յարութիւն չ'տաներ...:

Մուհամմէտի կենդանութեան, Գարրիէլ հրեշտակի իրեն հաղորդած պատգամներուն ամբողջութիւն մը պոյսութիւն չունէր: Ամէն անգամ որ ճէպրաիլ հրեշտակէն պատգամներ ընդունէր, տուն վերադառնալով տող կու տար իր քարտուղարներուն, որ արձանագրէին: Իր քարտուղարներու թիւն ալ 12 կը ցուցուի, Քրիստոսի առաքեալներու նման: — Դժուար է հաստատօրէն լսել թէ՛ Մարգարէն զրեւ-կարգալ զիտէ՞ր: Մահուան անկողինը, զրելու համար մեկան ուղած ըլլալը կը հաւատաւորի: Մարգարէն, ինքն իսկ կը խոստովանի թէ անուսում էր, «Օմմի», մօր արգանդէն լոյս աշխարհ եկած երախայի մը նման, ամէն բանէ անտեղեակ: Ուրիշներ «Օմմի» բառին մայրական խմատ մը կու տան:

Մուհամմէտէն որեւէ զրութիւն պոյսութիւն չունի. Մարգարէն ոչ մէկ բան խմբադրած է, այլ քարոյած միայն. իր պրպիրներն են որ Մարգարէին յայտնութիւնները զրի կ'աւանդէին: Քրիստոս եւս բան չէ դրած, իր առաքեալներն են որ յետոյ զրի առած են իր քարոյները. յաւանդական երեւոյթ մըն է այս: Արդէն Գուրանին մէջ հաղուսպիւտ չեն՝ ըլլալ Աւետարաններ:

(*) Մէքքէ գացող ուխտաւորները Ս. Քաղաք չմտած գլուխնիմ կ'ածիլեն. մինչեւ իրենց օմնիալայրը՝ արգիլուած է մազ կտրել, ամիլուիլ, նոյնիսկ եղունգ կտրել: Արգիլուած էր ծխել կամ գուարնալ. կնկայ մը հետ յարաբերիլ էլ նշանակէր պահեցողութիւնը աւելի. նոյնիսկ իրենց մօր համբոյս մը տալ արգիլեալ էր: Արգիլեալ էր նաեւ դեղ մը առնել...:

ըէն եւ ըլլա՛յ Մովսիսական վարդապետութիւններէ, ինչպէս նաեւ արտա-
կան աւանդութիւններէ, առաւել կամ նուազ հաւատարմութեամբ առնուած
տեսութիւնները:

Արդ, Գուրանին պարունակութիւնը մէկ անգամուայ մէջ եղած յայտ-
նութիւններ չեն: Ան ամբողջութիւն մը պիտի կազմէ, ինչպէս պիտի տես-
նենք, 23 տարիներու ընթացքին (610—632) տրուած պատգամներու: Որով
23 տարիներու ընթացքին, տարրեր տարիներու, տարրեր վայրերու մէջ
Մարգարէին ընդունած պատգամները իրարայայտորդ շարունակութիւն մը
չէին կրնար կազմել: Այդ է պատճառը, որ Գուրանին մէջ կը գտնենք ան-
կապակից եւ անկերպարան «Սուրաթ»ներ: Բարոյական պատուէրներուն կը
հետեւին քաղաքային ու քաղաքական տնօրէնութիւններ: Յորդորներու կը
յաջորդեն խրախոյսներ, հրամայական սկզբունքներ, պատժական սպառ-
նալիքներ: Ի վերջոյ կը փնտռենք հոն, արդիական իմաստով, վարդապետու-
թեան մը սկզբունքներու բացատրութիւններ: Պակտս չեն նշնխակ քրիստո-
նէական առաջին տարիներու պատմական յիշատակութիւններ: Վերջապէս
ամէն ինչ խառն ի խառն, աններգաչնակ, իրարմէ անկապ հաստատման
ամբողջութիւն մը կը կազմեն: Արդէն «Իմամ»ը «Մէնպէր»էն, որ Մարգա-
րէի զահը կը նկատուի, քարոզ տարէ տառջ, միայն 1—2 հատուած կը կար-
դայ իրը աղօթք: Կարելի չէ մէկ անգամէն 8—10 հատուած կարդալ կամ
բացատրել. որովհետեւ նոյն նիւթը չօգտօնող յաջորդական յօդուածներ
չկան. ընդհատուած նիւթեր իրարու կը յաջորդեն: Գուրանի ընթերցումը
թէեւ անհասկանալի է ուսման համար, սակայն անոր ունկնդրութիւնը
նուիրական կը սեպուի:

Գրադիրները գրի կ'առնէին Մարգարէին բաժնները՝ ուղղի թիւնոս-
կրներու, բարակ տախտակներու, տաշուած կահուղ քարերու, պնակիկներ-
րու, արձանների միջնաջիւրու, կաղնիներու կամ խեցեղէն անոթներու կոտ-
րած կտորներու վրայ: Մտադարձ չի յիշատակուիր:

Մարգարէն կը ստիպէր որ՝ ամէն հաւատացեալ զոյ սորվէր իր ըն-
դունած պատգամները, եւ չէր մտածած դանոնք ամբողջական հաւաքածոյի
մը վերածել: Այդ ժամանակաշրջանին, պատուէրներու ամբողջութիւնը զոյ
գիտցողներու թիւը 3000 հոգի կը հաշուէր, որոնք «Գուրա», այսինքն՝
ընթերցողներ կը կոչուէին: Անոնք կենդանի «Գուրան» կ'անուանուէին: Իսկ
«Համալաթու» տիպոգոսը կը կրէին ամէն անոնք, որ Գուրանը զոյ գիտնալէ
զատ, զայն Մարգարէին բերնէն իմացած ըլլալու առաւելութիւնը կը վա-
յելէին:

Մարգարէն չմահացած, Գարրիէյ հրեշտակը երկու անգամ կրկնել
կու տայ իրեն՝ Աստուծոյ պատգամներու ամբողջութիւնը, ստուգելու հա-
մար թէ մոռցուած բան մը կա՞յ: Այս տեսարանին ներկայ եղած կ'ըլլայ իր
գրադիրներէն Զախա, որ իր սրղեղինէն էր:

Մինչ մահմետական վարդապետութիւնը հակադրադէպ ծաւալ ունեցած
էր, սակայն Մարգարէին կրօնաւարտ հետեւորդները շատ զօնարութեանց
կը հանդիպէին, Գուրանի ամբողջական գրաւոր մէկ օրինակի պակասի հե-

տեւանքով: Գուրանի հաւաքածոյի մէկ օրինակը գոյութիւն ունեցած կ'ըլ-
լայ Մարգարէի աշիւին՝ Աիշայի մօտ, որ ծանօթ էր «Մուշաֆ» անունով:

Մարգարէի յաջորդ Ա. Սալիմի Գաբը՝ կ'որոշէ հատորի մը
մեքածել՝ Գուրանը զոյ գիտցողներու արտասանութիւնները մտիկ ընելով:
Սակայն իր անժամանակ մահը տրդելը կ'ըլլայ այս ծրագրին իրականաց-
ման: Իր յաջորդ Օմար Սալիմի Գաբըն է որ կ'իրագործէ զայն: Ըստ սմանց, Օ-
մարի յաջորդ Օթմանի օրով կ'ըլլայ հաւաքածոն:

Անհատաւոր զօնարութիւններու պիտի հանդիպէր այս ձեռնարկը:
«Գուրա»ները յիշողութեամբ կ'արտասանէին Գուրանը. յիշողութիւնը ան-
սխալելի չէր. ասոր վրայ կ'ուսնար ընդօրինակողներու մոռացութիւնը,
գրչադիրներու անուշադրութեամբ հաստատման մէջ տարրերակներու ե-
րեւումը, շատ մը պնակիկներու տարրեր անձերու մօտ գտնուելը եւն. եւն.:

Ըստ Իպն Գաթիբի, Հոս-Հայֆա-Իպն Եաման, Հայաստանի վրայ
բրած յարձակումէ վերադարձին, — համաձայն արար պատմադիրներու՝
Հիմիւրի 25—30 թուականներուն — 650-ի տեսնենք — օրուան Սալիմի Օթ-
մանի կը ներկայանայ եւ հետեւեալ առարկութիւնները կ'ընէ. «Ես Հայաս-
տանի արչաւանքին մասնակցեցայ. իմ հրամանիս տակ կը գտնուէին Սիւրիա-
ցիներ եւ Իրաքցիներ: Առաջինները կը հետեւէին Գուրանի ընթերցման ըստ
Օպայ-Իպն-Գա'պի եւ կ'ընէին աշխարհի բաներ որ Իրաքցիներուն անձանթ
էր: Իրաքցիները զիրենք կը պախարակէին եւ անհաւատ կ'անուանէին: Ի-
րաքցիները կը հետեւէին Գուրանի ընթերցման ըստ Իպն-Մսուտի. կը
կարդային աշխարհի հաստատման, որոնք Սիւրիացիներու անձանթ էին, եւ
այս վերջինները իրենց կարգին՝ Իրաքցիները անհաւատ կ'անուանէին»:

Այս տեսակցութեան իրը հետեւանք, Օթման Սալիմի կը հրամայէ
Զախին, որ Մարգարէին առաջին քարտուղարը եղած էր, Գուրանը ամբող-
ջապէս մէկ հատորի վերածել, իրեն օղնական կարգելով՝ Սախա-Իպն-Ապան,
Իպն-Ալ-Ասաբը, ուրիշ կարող քարտուղար մը Մարգարէին: Եթէ այս եր-
կուքին մէջ տարակարծութիւններ ծագէին մեկնաբանութեան, Սալիմի Գաբը
ինքն է որ իրաւունքի պիտի ըլլար պահապանելու մէկուն կամ միւսին մեկնա-
բանութիւնները:

Սխալ հրամաններ եւ կոչեր կ'արձակուին արարական աշխարհի 4 ծա-
ղերը, որպէսզի ամէն անոնք որ իրենց մօտ պնակիկներ ունէին՝ յանձնեն
զանոնք Զախի(*): Զոյ գրադիրները, ամէն կողմէ եկած պնակիկները կը
սկսին հաւաքել եւ կարգի դնել, բազմաթիւ ու զատուորել: Օթման խոս-
տիւ պատուիրած էր նաեւ քարտուղարներու, որ մի միայն զոյ գիտցողներու
յիշողութեան չվստահին. այլ փնտռեն ու գտնեն իւրաքանչիւր հաստատի
համար նուագագոյն երկու փականեր, կամ երկու պնակիկներ, կամ երկու ըն-
դօրինակութիւններ տարրեր անձերէ: Օմար չափազանց խիստ եղած է. մըդ-
կիթին մէջ երգուած ընել կու տար պնակիկներով ներկայացողներու, որպէսզի

(*) Գուրանին մէջ Մարգարէի ժամանակակից անձերէն միայն երկու հոգիներու ա-
նունները կը յիշուին, Զախի եւ Ապու Լախային. այս վերջինը իրեն հակառակորդ մըն էր:

Փէթլային վրայ դատաւորներն իրենց մօտը կու տային:

Իսկ Մէտրէպէներու աշակերտները կը կոչուէին «Սոփթա», պարսկերէն «Սուլթէ» բառին աղաւղեալ ձեւը, որ կը նշանակէ՝ սորվելու գիտնալու տենչով այրած:

Հակառակ առնուած ամէն տեսակ միջոցներու՝ միօրինակ Գուրան մը ունենալու, մինչեւ այսօր մեծ տարբերակներ կը տեսնուին Գուրանի թէ՛ գլուխներու, թէ՛ հատուածներու դատաւորութիւն մէջ: Կան Գուրաններ, որոնց մէջ ի դուր կը փնտռենք այս ինչ կամ այն ինչ գլուխը կամ հատուածը:

Թէեւ արար դրչադիրներու համար, Մէքքէի աւետարանին ընդօրինակութիւնը սրբազան աշխատանք մը կը նկատուէր, սակայն հազարաւոր գրչադիր Գուրաններ զոյուլթիւն ունին, որոնց մէջ զանազան գլուխներ եւ հատուածներ իրարու համադրատախտան չեն: Հետեւաբար բառերու իմաստին մէջ զգալի տարբերութիւններ կան, ջնջուած կամ աւելցուած հատուածներով անհատնում տարբերակներ զոյուլթիւն ունին: Գիրերու վրան, վարր, մէջտեղը դրուած կէտերը, անշուշտ անուշադրութեան արդիւնք, մեծ դեր խաղացած են ստեղծելու անվերջանալի վիճարանութիւններ:

Որով, Մարգարէէն ի վեր, կը գրէ Փրոֆ. Համիտուլլահ, «Հակառակ քաղաքական դէպքերու, պատերազմներու, հրդեհներու, աւարի եւ այլ գրգռախառնութեանց, առաջին տարեշրջանի հատուածներ հասած են մեզի թաշկենաէն մինչեւ Իսթանպուլ, Մարսէն մինչեւ Սէյյան եւ Մալեղի: Օմարի օրէն զրուած հատորներ զոյուլթիւն ունին նոյնիսկ եւրոպական գրադարաններու մէջ, ձեռագիր կամ տպագիր, որոնց պարունակութիւնը անեղծ մնացած է: Տարբերակներ կան անշուշտ, որոնք արդիւնք են պարզապէս գրչագիրներու սխալ ընդօրինակութեան, մանաւանդ կէտադրութեան»: Ըստ Համիտուլլահի, այսօր միայն Թիւրքիոյ մէջ կան 150.000-է աւելի «Հաֆրզ»ներ, որոնք Մէքքէի աւետարանը գոց գիտեն:

Այս բոլոր անպատահութեանց առաջին առնելու համար, եղիպոտոսի ֆուտա թագաւորի օրով, մահմետական բոլոր երկիրներէ՝ ամենահմուտ իւլէմաներ ժողով մը կը դումարեն, որպէսզի համայն հաւատացեալներու միօրինակ Գուրան մը պատրաստեն: Այս կաճառը երկար վիճարանութիւններէ ետք, յարգելով հանդերձ ամենակենսական տարբերակները՝ չեն յաջողիր համաձայնութեան մը գալ: Բայց եւ այնպէս միջին եզր մը ընդունելով՝ կը հրատարակուի կատարեալ Գուրան մը, եւ այսօր ամենէն շատ ընդհանրացած Գուրանը Գահիրէի «Վիլլիթ»-ն է կրնանք ըսել: Թէեւ մահմետական շատ մը հերձուածներ կը շարունակեն իրենց մօտ գտնուած Գուրանով հովուել իրենց հաւատացեալները: Այս տարբերակներն ալ չափէն աւելի ազդած են օտար լեզուով թարգմանութեանց վրայ:

Գուրանի թարգմանութիւնը Արաբներու կողմէ սրբապղծութիւն մը կը նկատուի: Արաբներէնը յայտնութեան բարրասն է, զոր Մարգարէի շրթներն արտասանեցին, եւ այդ լեզուն պաշտամունքի լեզու պէտք է նկատուի: Ուրիշներ կ'առարկեն. «Աստուած չի թարգմանուիր» — Գուրանը պէտք է կարգալ արաբերէն, որ էր Մարգարէին մայրենի լեզուն: Պարսկերէն Գուրան

կարգալ, հաւատքը կորսնցնել կը նշանակէ՝ կը բացականչեն օրթոտքս Արաբները: Ո՛չ միւսլիմի մը կողմէ Գուրանի ընթերցումն ալ գայթակղեցուցիչ կը գտնեն: Մուսուանդ մահմետականներ կ'առարկեն որ, Մարգարէի կրօնքը չընդունող մէկը՝ անոր սրբունակութենէն բան չի կրնար հասկնալ: Գուրանը միայն մահմետականի մը հոգին մէջ կը թափանցէ: — Գուրանի առաջին թարգմանութիւնը եղած է պարսկերէնով, Սալաման-էլ-Ֆարսիի կողմէ: Թարգմանեալ բոլոր Գուրանները բարբարոս գիրքեր նկատուած են:

Պուրղուկ Իպն Շահրար իր «Չինաստանի եւ Հնդկաստանի սքանչելիքները» երկին մէջ կը նշէ Գուրանի ամբողջական թարգմանութիւն մը՝ Հիճիրի 270 թուականներուն — մեր 883—84-ին — հնդկական լեզուով, Հինտի կամ Մուլթանի:

Թրքերէն թարգմանութիւններ չին ժամանակներուն շատ հազուադիւտ եղած են. Փրոֆ. Համիտուլլահ իրր բացատրութիւն կ'ըսէ. «Գուրանի մը ոչ-արաբերէն լեզուով ընթերցումը բարբարոսութիւն մը նկատուիլն էր»: Սակայն դարեր ետք թրքերէն թարգմանութեանց թիւերն անհամեմատօրէն կ'աւելնան: Իսկ 1931-ին կը սկսի լատին տառերով թրք. թարգմանութիւններ, որոնցմէ շատեր չափազանց կրճատուած հատուածներէ կը բաղկանան, Ուրբաթի ազօթքին համար:

Հակառակ սահմանադրական օրէնքներու խիստ սեղմումներուն, թուրք ժողովուրդը հաւատարիմ մնացած է Մարգարէի հաւատքին եւ յոյս տեսած են ոչ միայն պարզ թարգմանութիւններ, այլ նաեւ ընդարձակածաւալ մեկնարանութիւններ թարգմանիչներու կողմէն:

Թուենք մեզի ժամանակակից կարեւորագոյն մի քանի հեղինակներ.

Մուհամմէտ Եսպար էլմալի «Հապ տինի, Գուրան տինի» մակդիրով 9 հատորներէ բաղկացած 6442 էջոց շատ արժէքաւոր երկասիրութիւն, որ արժանացած է 4 վերատպութեանց:

Էօմէր Ռիզա Տոգրուլ, 1934-ին 1000 էջ, 2 հատոր. նմանապէս ունեցած է 4 վերահրատարակութիւն:

Հասան Պասրի Չանթալ «Գուրանը հաքիմ մէ Մէտի Քէրիմ», երեք հատոր, 1256 էջ, 4 վերատպում: Կ'անդիտանանք տարաքանակը:

Կայ Ալնթապի Մէհմէտ Էֆ. — «Գուրանը Քէրիմ մէ Թէֆսիրի», 4 հատոր, 1256 էջ: Քանակատիպ՝ անծանօթ:

Ընդամենը 32 տարբեր թարգմանիչներ: Ամենավերջինը կին մըն է, Էմէլ Էսէն, 1966-ին պատրաստութեան մէջ էր: Առանց հաշուելու քանակը՝ Պուլսոյ «Իսթանպուլ» եւ «Միլլիէթ» թերթերու իրր թերթն հրատարակած է եւ ապա կազմուելով հատորի վերածուած եւ իրր գիրք մահառուածները: Կը եւ ապա կազմուելով հատորի վերածուած է ըլլան հատուածներու մեկնարանութեանց, որոնք թիւներն առած պէտք է ըլլան հատուածներու մեկնարանութեանց, որոնք մինչեւ այսօր կը շարունակեն մնալ վիճարանութեանց առարկայ: Անշուշտ այս երկասիրութեանց մէջ թուրք մեկնարանողները՝ լայն մէջբերւոյն

ընթացքը ըրած պէտք է ըլլան արար ու պարսիկ պատմագիրներէ, որոնց մեկ-նարանութիւնը կը կոչուի «Թափիր», որոնք քանակով եւ որակով կարծուած էն շատ աւելի են:

Գուրանը մեծ ծաւալ մը չունի. հազիւ կը հաւասարի Նոր Կտակարանի եւ Հնդամատեանի միացեալ պարունակութեան: Թուրք հեղինակներ մեծ տեղ տուած են բացատրական էջերու:

Նոր Մարդարէի մը երեւումը, նոր կրօնքի մը ծնունդը, անտարրեր պիտի չծնէին եւրոպական ազգերը, ինչպէս նաեւ տեղացի քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը. ոչ-մահմադականներ եւս հետաքրքրուեցան մահմադական խորհրդապետութեամբ: Անուշտ առաջին կարգի պիտի գար Հոռմը: Խաչա-կրութեանց ժամանակաշրջանին, 1141—43, Գուրանի առաջին թարգմանու-թիւն մը կը գտնենք լատիներէն լեզուով: Ապա «Տիսնիկիա Պար Սալիպի»ն, մեռած 1171—ին, կը հաստատէ որ Գուրանը թարգմանուած է Ասորերէնի: Իսկ 1616—ին կայ գերմաներէն թարգմանութիւն մը: Այդ թուականէն մինչեւ 1966, կը գտնենք 42 տարբեր գերման հեղինակներու թարգմանութիւններ: 1647—ին եղած է Ֆրանսերէն առաջին թարգմանութիւն մը. Ֆրանսացիք եւս ունեցած են Գուրանի 50—է աւելի թարգմանիչներ: Ապա կու գայ Անգլիա-ցին, 1649—ին առաջին թարգմանութիւն մը, որուն հետեւած են 66 տարբեր թարգմանիչներ:

Գուրանը 100—է աւելի տարբեր լեզուներու թարգմանուած է, եւ իւրա-քանչիւր թարգմանութիւն ունեցած է 2—էն 20 եւ աւելի վերհրատարակու-թիւններ: Թարգմանուած է նոյնիսկ էսթերանթսի, որ կը պարունակէ մի-այն հատընտիր քաղուածքներ: Ռուսերէն առաջին թարգմանութիւնը, Մեծն Կատարինէի օրով, 20 Վրէլի միայն, 1700—1725—ի առեւնները, շատ հազուա-դիւրս. ապա Ֆրանսերէնէ կամ անգլերէնէ 11 թարգմանութիւններ կը յիշ-ուին: Վերջին ամբողջական թարգմանութիւն մը՝ Մոսկուա տպագրուած 1963—ին:

Մեզի ծանօթ հայերէն երկու ժամանակակից թարգմանութիւններ կը յիշուին. Արրահամ Ամիրխանեանց, արար բնագիրէ 1909—ին Վառնա. եւ Լեւոն Լարենց, Ֆրանսերէնէ, 1911—ին Պոլիս, զորոնք թղթատել մեզի մատ-չելի չեղաւ:

Հին շրջանին Հայեր եւս անտարրեր պիտի չմնային այս նոր կրօնքի ծագումին եւ անոր ըրած հսկայաքայլ ծաւալումին առջեւ. պիտի հետա-քրքրուէին Մուհամմէտի գաւառութեան դէմ սկզբունքներով: Հայաստան գրաւուած եւ հարեւան երկիրներ մահմադականութիւնն ընդունած էին: Հայեր ապրեցան արաբական, պարսկական, ապա թրքական տիրապետու-թեանց տակ. առօրեայ կեանքի պայմաններն իսկ կը ստիպէին որ Հայը հե-տաքրքրուէր նորածին կրօնքով: Իրր բնակակից ժողովուրդ, ստիպողաբար բղէղեցին զիրենք ճնշող ազգերու բարքերէն ու սովորութիւններէն մաս մը: Օտար տիրապետութեան լուծին ներքեւ յայրող ազգ մը, ստիպուած է ենթարկուիլ առաւել կամ նուազ չափով թէ՛ տիրապետող եւ թէ՛ հարեւան ժողովուրդներուն. եւ այս՝ փոխադարձաբար կենցաղի եւ մշակոյթի:

Դժբախտաբար հայ հին մատենագրութիւնը շատ աղքատ է նման ու-սումնասիրութեամբ: Թուֆաս Արծրունին, «Գ—րդ գարուն արդէն ծանօթ էր Մուհամմէտի վերաբերեալ գրոյցներու», կը գրէ Բարդէն Կաթողիկոս Կիւ-լէսէրեան իր «Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ» երկասիրութեան մէջ: (Ազգ. Մատեն. 123, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1930): Նոյն երկին մէջ կը յիշէ նաեւ Ք. Պատկանեանի «Մխիթար Անեցիի պատմութիւն»ը, Ս. Փե-թերսպուրի 1879. Վարդանայ, Սամուէլ Անեցւոյ, Կիրակոսի, վերոյիշեալ հայ մատենագիրներու բոլորին ազգիւրն է «Քաչունի», որուն ո՞վ ըլլալը մինչեւ հիմա անյայտ է: Սակայն Կիւլէսէրեան Սրբազան, նոյն երկին սկզբ-նաւորութեան մեզի կու տայ «Գրիգոր Տաթեւացւոյ ընդդէմ Տաճկաց» մէկ երկր, ընդօրինակուած Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ մէկ ձեռագրէն, զոր առ-նուած 1413—ին:

Տաթեւացիի այս գրուածքը Գուրանի թարգմանութիւն չէ: Հեղինակը կարգացած կը թուի Մէքքէի աւետարանը, որուն մէջէն 16 մոլութիւններ վեր հանած է. այլազգիներու իւրաքանչիւր մոլութիւն վերլուծելով հերքո-ղական պատասխաններ գրած: Սուր են իր արամարանութիւնները. ոճը ծաղրական եւ «խալթի»: Այդ ժամանակաշրջանի յատուկ բանակուիւ պատ-կերաշուք մը. շատ անգամներ նոյնիսկ պատշաճութեան սահմաններէն դուրս ելած, զգալի սխալներով, առաւել կամ նուազ ճշգրտութեամբ ու փաստաբ-կութիւններով:

Օրինակ. Տաթեւացին Մահմադականներու թրիստութեան եւ Քրիս-տոնէաներու մկրտութեան արարողութեանց մէջ նոյնութիւն մը տեսնել կ'ուզէ. մինչ Գուրանին մէջ թրիստութեան ոչ թէ հասուած, այլ դիր մը խի գոյութիւն չունի: Թրիստութիւնն ի վաղուց անտի, Սեմական ժողո-վուրդներու մօտ սովորութիւն մըն էր. եւ թրիստութեան առթիւ եղած հան-վառութիւնները ոչ մէկ աւրնչութիւն ունին Քրիստոնէից մկրտութեան առթիւ տեղի ունեցած խրախմանութեանց հետ: Մահմադականներու մօտ, երախային ծնունդէն ետք, թրիստութեան համար սրտ թուական չկայ: Առաջին Մէհմէտ Ա. 14 տարեկանին թրիստուած է: Իսկ Մարդարէին հա-մար կ'ըսուի որ ի ծնէ թրիստուած էր...:

Օրինակ մը շատ արամարանական սրամտութենէ. «Ճնողն դինին խա-ղսդն է, սուրը է եւ ուտելի, որով ծնունդն դինին սուրը է եւ ըմպելի. դուք դինին հարամ կ'առէք...»:

Այնչափ սխալներէն. «Ի Քաչունէն քաղուածու»ի մէջ կը գրէ, հատ-ուած 15. «Արդ՝ ծնունի Մահմէդ ի քաղաքին որ կուի Մատինայ, մերձ ի Մա-տու, երկուց տուրց զնայք...»: Մէքքէի եւ Մէտինէի հեռաւորութիւնը քաջ 11 օրուայ ճամբայ է: Բայց, ինչ որ ալ ըլլան Տաթեւացիի՝ Մահմե-տական կրօնքի մոլորութեանց վրայ հարց ու պատասխանի ձեւով հայ կրօ-նաւորի մը անդուստ քարեպաշտութեամբ բրած քննադատութիւնները, մեզի համար կարեւորն այն է թէ, միջին դարուն՝ Իսլամի լուծին տակ զոր առ-նուած նման երկասիրութիւն մը՝ պատիւ կը բերէ հայ մշակոյթին: Ինչպէս դիտել կու տայ Կիւլէսէրեան Սրբազան, հաւանական է որ իրմէ առաջ ալ ե-

դած ըլլան նման երկասիրութիւններ, որոնք մեզի չեն հասած :

Սակայն, ինչո՞ւ չենք ունեցած 19-րդ դարու վերջին եւ 20-րդ դարու առաջին տասնամեակներուն, նոյն նիւթով հետաքրքրուող հեղինակներ : Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Թուրքի լուծին տակ կ'ապրէինք եւ զժուար էր մահմետական կրօնքի մասին բան մը գրել» : Բայց կար արտոտահմանեան հայ մամուլը. մանաւանդ ըլլալիք ուսումնասիրութիւնը՝ զուտ կրօնական վերլուծում մը պիտի ըլլար, ինչ որ բրած են եւրոպացի գիտնականներ, որոնք ոչ մէկ վերաւորական հանդամանք կը կրեն : Տասնեակ մը, թերեւս շատ աւելի արար, պարսիկ, թուրք հեղինակներ՝ Գուրանի թարգմանութեան համար եւրոպական լեզուներու, ունեցած են ոչ-միւսլիմ գրչակից եղբայրներ, միասին հրատարակած են եւ ծանօթադրած ամէն տեսութիւն, անաչառօրէն եւ առանց մոլեռանդութեան կամ կիրքի :

Կիւլէսէրեան Սրբազան՝ վերոյիշեալ երկին յառաջարանին մէջ՝ մեզի կը խոստանար Բ. հատոր մը Տաթեւացիէն առաջ եւ ետքը՝ Իսլամի մասին հայերէն զրուածքներու քննական հաւաքածոյ մը եւ Գ. հատոր մը արդիական ուսումնասիրութեանց տուեալներու վրայ նոր գրուածք մը Իսլամի մասին :

Հարց կարելի է տալ նաեւ Անթիլիասի եւ Սաղմի հոյլ մը նոր վարդապետներուն թէ՛ ինչո՞ւ չեն մշակեր այս անկոխ անդաստանը, տալու համար իսլամ հաւատքի վրայ աստուածաբանական լուրջ վերլուծումներ : Պէտք է մոռնանք մանաւանդ որ հո՞ծ ըստմութեամբ Հայութիւն մը հաստատուած է արաբական հիւրընկալ երկիրներ :

Այսպէս՝ Մուհամմէտ, գէպի Արեւելք խուժող աշխարհակալներէն՝ դերազանցօրէն աւելի ազդեցութիւն ունեցած է աշխարհի քաղաքակրթութեան կերտման : Երբ Եւրոպան դեռ միջնադարեան մրափի մէջ էր, Մարդարէի յաջորդներն ունեցան փայլուն նուաճումներ մշակոյթի գրեթէ ամէն մարդերու մէջ : Մեծ պատմաբաններու, խոհուն փիլիսոփաներու, աննման բանաստեղծներու փաղանդ մը ստեղծուած էր : Փայլած են ուսողութեան, աստղաբաշխութեան մէջ, ճարտարապետներու կառուցած նորահիւս մզկիթները՝ դեռ կը սոնքան մահմետական կեդրոններու մէջ : Թունուզի Իպն Խալ-տու — մեռած 1406-ին — դարուն ամենամեծ փիլիսոփան կը սեպուի : Գորտուի արար համալսարանին մէջ Պապ մը ուսած եւ մտաւորական սնունդ առած է : Գորտու — Արբասեան թաղաւորութեան առաջին մայրաքաղաքը — 756—1031, Պսլոյ հետ աշխարհի ամենամեծ քաղաքներէն մին կը համարուէր : Պղատոնի եւ Արիստոտելի առաջին թարգմանութեանց պահպանումը՝ Արարներուն կը պարտինք : Պաղատ, Դամասկոս, Գահիրէ՝ ժամանակ մը եղած են հոգեւոր կեդրոններ, ուսման վառարաններ ու դաստիարակչական դարբնոցներ :

Գլուխ ԻԷ.

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳՈՒՐԱՆԻ

Եւ

«ՇԵՐԻ»Ի ՕՐԷՆՔԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Զորս Աւետարաններուն եւ Մովսէսի Հնդամատեանին միացեալ ծաւալին համապատասխանող Գուրանը, բաղկացած է 114 զլուխներէ եւ 6238 հատուածներէ կամ տուներէ : Գլուխներու երկարութիւնն անհաւասար է 3-էն մինչեւ 228 տող. անհատաւոր են նաեւ հատուածներու երկարութիւնը՝ 1 տողէն մինչեւ 20 տող :

Բոլոր զլուխները կը սկսին «Պիսմիլլահի Ռահմանի Ռահիմ», «Յանունը զթած եւ ողորմած Աստուծոյ» նախադասութեամբ, կամ յանուն բարեգութ եւ ողորմած Հօր : Բացառութիւն կը կազմէ 9-րդ զլուխը : 30-ի մօտ զլուխներ, ըլլալ իրր վերնագիր եւ ըլլալ իրր առաջին հատուած, կը կրեն արաբական այբուբենի՝ ճիմ, միմ, կամ սա, զաֆ տառերը, որոնց նշանակութիւնը մինչեւ այսօր անմեկնելի հանելուկ մնացած է :

Հատուածներու մեծամասնութիւնը կը վերջանայ Ամենակալը փառաբանող տողերով. — Աստուած ամենազէտ է. Ան ամէն բան կը տեսնէ. գթած է եւ ողորմած. արդար է եւ բարեգութ. լաւապէս դատաւորն է. է նաեւ ցատկոտ ու վրէժխնդիր իր պատիժներու սահմանումին մէջ, եւն. եւն. : Գարբէլէ հրեշտակ Մարգարէին յանձնարարած կ'ըլլայ որ իւրաքանչիւր զլուխի վերջաւորութեան արտասանէ «Ամին» — Ամէն — բառը :

Գուրանի 95 զլուխները, որով եւ հատուածները՝ զրի տոնուած են Մէքքէ. մնացեալ 18-ը՝ Մէտինէ. իսկ 58-րդ զլուխը, որ կը բաղկանայ հա-դիւ 22 կարճ հատուածներէ, մէկ մասը ստացուած է Մէքքէ, միւս մասը՝ Մէտինէ, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Մարգարէն աւելի երկար ժամանակ ապ-րած ու քաղաքած է Մէքքէ, քան իր ծննդավայրը՝ Մէտինէ : Մէտինէի մէջ բաժնուած պատգամները շատ աւելի աններող եւ խիստ պատուէրներ կը պա-րունակեն :

Գլուխներու եւ հատուածներու դասաւորումն ալ իրարմէ կը տարբե-րին, հակառակ Գահիրէի «Վուլիաթ»ին. այս կէտը ազդելու դարձած է շա-րունակական թեր ու դէմ վիճարանութեանց, որոնց վրայ կ'աւելնան ամէն կարգի իւլէմաներու մեկնարանութիւնները հատուածներու նշանակութեան : Ո՛չ մէկ ակնարկութիւն կը գտնենք Մարգարէի անձին վերաբերեալ,

ինչ որ բնական է, քանի որ Գուրանը Գարրիէլ չբեշտակի իրեն հաղորդած պատգամներու հաւաքածոն է: Թէ ի՞նչ կը պարունակէ 114 գլուխներէ եւ 6238 հատուածներէ բաղկացած այս գիրքը, նիւթը անսպաս է եւ յաւակնութիւն չունինք զանոնք փերլուծելու ձեռնարկ մը կատարել, ինչ որ թէ՛ մեր կարողութենէն վեր է, եւ թէ՛ դուրս կը մնայ ներկայ ուսումնասիրութեանս ծիրէն: Սակայն փութանք դիտել տալ որ, հսկանքի տակնարկով մը, Գուրանի ընդհանուր պարունակութեան եւ կարեւոր կէտերու վրայ անդրադարձ մը՝ զուրկ պիտի չըլլայ օգտակարութենէ, բացատրելու եւ յաւակնալու համար յաջորդ գլխուն «Շէրի»-ի օրէնքներուն իմաստը:

Եւրոպացի բոլոր մեկնարաններ, գրեթէ առանց բացառութեան, Գուրանի պարունակութիւնը՝ ամփոփ ձեւով՝ կը գտնուորեն 5-ի, եւ առոնք են.

Ա. — Ստիպողականը: Այս դատարարի պատգամները անփնտելի նկատուած են եւ ընդունուած՝ բոլոր հաւատացեալներու կողմէ, իրր կրօնաբարոյական սկզբունք եւ պարտադրեալ: Աստուածապաշտութիւն, ամէնօրեայ աղօթք, Ռամազանի ծոմապահութիւն^(*), 4 սուրբ ամիսները յարգել, շարք մը առաքինութիւններ՝ պարկեշտութիւն, սղղամտութիւն, անենդութիւն, եւն. եւն.:

Բ. — Յանձնարարեալը: Յանձնարարելի պատուէրներու մէջ կը գրանենք — ողորմութիւն տալ, տկարին պաշտպան կանգնիլ, օրերու խնամակալութիւն ստանձնել, չսպաննել երախաները — տկանը խօսի խալիֆա կարմիր Սուլթանին — ուխտագնացութիւն մը կատարել զէպի Մէքքէ. մէկ խօսքով Ամենակալին անհաճոյ արարքներ չդործել...:

Գ. — Արտօնեալը: Բացառիկ պարտականութիւն՝ կրօնական կարգ մը պարտականութիւններէ զերծ մնալ. հիւանդութեան կամ տկարութեան պարագային ծոմապահութիւն չընել. սուրբ ամիսներուն եթէ թշնամին յարձակում գործէ՝ կռիւի չմասնակցիլ. տնապատի մէջ, ջուրի չզոյլութեան պատճառաւ՝ ներելի է աւազով մաքրուիլ աղօթքէ առաջ, եւն. եւն.: Վերջապէս՝ ինչ որ արգիլուած է, արտօնուած է:

Դ. — Մեղադրելի: Կծծիւթիւն, փաշտաւթիւն, խաղամոլութիւն, ազահութիւն, տեսանելի եւ անտեսանելի մոլութիւններ...:

Ե. — Արգիլուածը: Գինուոյ գործածութիւն, չուտել կարգ մը կենդանիներու միս, նենդեալ կշիռը գործածել, գերեմաճառութիւն, բռնի խլամացում, աւազակութիւն, գողութիւն, մարդասպանութիւն, եւն. եւն.:

Պատուէրները տեղ-տեղ հրամայական են եւ սպառնական. շարքերու զգուշք, ուր մորթելին սաստիկ բոցերու մէջ պիտի ձենձերին: Իրր ըմպելի՝ իրենց պիտի տրուի եռացած ջուր եւ թարախ միայն: Իսկ իր հետքերէն քալողներուն կը խոստանայ 7 գուռ եւ 19 պահապան ունեցող զրախտին մէջ հեշտանքներ. սեւաչ եւ մարմիննին ջալլամի հաւելթի գոյն ունեցող

կոյս աղջիկներ...:

Ինչպէս կը տեսնենք, Մէքքէի աւետարանը կը պարունակէ բարոյական շատ բարձր սկզբունքներ. կը յանձնարարէ պարկեշտութիւն կեանքի բոլոր ընթացքին. կեղծ կշիռը գործածել բացարձակապէս կ'արգիլէ. կշիռը նուիրական սեպուած է, Գարրիէլ չբեշտակի գոյն երկինքէն իջնցնելով Նոյի յանձնած կ'ըլլայ: Ռամազան՝ ծոմապահութեան ամիս հաստատուած է: Գլ. Բ. — հաստուած 181 կ'ըսէ. «Ընթրիք չընես մինչեւ աղամամութ. այդ արգիլքը կը վերնայ «Երբ կրնաս զանազանել սեւ գերձանը ձերմակէն»:

Գուրան կ'արգիլէ ամէն տղեղ արարք, յայտնի կամ զաղտնի, անարգար բռնութիւն, անիրաւութիւն, հրոսակութիւն: Պատերազմական աւարին 1 հինգերորդը Աստուծոյ բաժին կը համարի, բաժնուելու համար անկարին, տկարին, օրրին եւ ճամբորդներու: Ներդաժտութեան օդի կը յորդորէ՝ թեյագրելով հաշտութիւն երկու հակառակորդ ցեղերու միջեւ. ցեղ բռնով պէտք է հասկնալ երկու մահմետական ազգախումբ: Գողութիւն, ապագա-կութիւն, ճամբորդներու վրայ յարձակում, կողոպուտ, մարդասպանութիւն բացարձակապէս կ'արգիլէ: Դրամական գործողութեանց մէջ պարկեշտութիւն եւ պարտքերու մճարում^(*). շատ մը արարքներու համար խիստ պատիժներ կը տնօրինէ: Եթէ անհատ մը քեզմէ ապաստան խնդրէ, տո՛ւր, կը հրամայէ: Կ'արգիլէ որձառում էրիկ մարդոց եւ կիներու, զանոնք բնութեան հակառակ արարքներ կը նկատէ: Վերջապէս մարդկային եւ ընկերային բոլոր չար բնազդները գաղաղարարուած եւ բարի վարք ու կենցաղ յանձնարարուած են: — Մահմետական դաւանանքը կը հաւատայ ապագայ կեանքի. գրախտի ու զժոխքի միջեւ պատնէշ մը կը դնէ, որ կո կոշուի «Էլ Արաֆ»: Կ'ընդունի քաւարանի գոյութիւնը, հոն եւս պատ մը կը բաժնէ բնութեանց մեղաւորներէ: Կը մերժէ փանական գրութիւն աշրբու եւ կիներու համար, թէեւ հուսկ յետոյ տէրփիշներ — հաւանական է Պաշակիր ապականելէ ներշնչուած — ստեղծեցին իրենց համար միութիւն փրկիւտփալութիւն մը, բնգունելով ամբողջ արարչութիւնը բխում եւ յարատեւութիւն՝ իրր ստորոգելիք Աստուծոյ, բաղմապիտի, տեսական եւ շարունակական, բայց անփոփոխ իր իսկութեան մէջ:

Վերոյիշեալ հինգ դատարարութիւններ, իրենց ընդհանուր դիժերուն մէջ, շատ փոխազգալար մը կու տան բնթերցողին՝ Գուրանի պարունակութեան մասին: 6238 հատուածներէն շատեր անհասկանալի են. անոնց տրուած են արտաստիկ եւ տարօրինակ բացատրութիւններ, բռնադրօսիկ մեկնաբանութիւններ, որոնց սահմանափակ հաւատք միայն կարելի է ընծայել: Հակառակ որ Մարգարէն զուրաջուցած է եւ պատիժներ տնօրինած ամէն անոնց, որոնք հատուածներու մէջ փոփոխութիւններ կամ սխալ մեկնաբանութիւններ տալ փորձեն, Գուրանի հատուածներէն շատեր ջնջուած, ուրիշներ

(*) Կը հաւատենք որ իսկական մահմետական մը, որ հայ Այնթապցիի մը խոշոր գումար մը պարտական էր, տեղահանութենէն ետք, 1920—21-ին Հալէպ կու գայ. կը փնտռէ իր պարտատէրը, որ ողջ մնացած էր, եւ կը վճարէ պարտքը:

(*) Մահմետականներու ծոմապահութիւնը մեր Տաթեւացիին հետեւեալ կերպով կը բնագրատէ. «Ռամատան ամսուն ի գիշերին ուտէք եւ ցերեկին ոչ: Ոչ է 30 օր պահէք, այլ փ օր, զի որ այսօր պահէք, յիշիկունն լուծանէք եւ քարեկեղան անէք...»:

կեղակարծուած են, մեր յիշած անպատահութեանց իբր հետեւանք:

Թէ ո՞ր աստիճանի յարգուեցան մահմետական հաւատացեալներէ եւ Խալիֆա Սուլթաններէ Մարգարէին պատուէրները, Հայ ազգի վկայութիւնը մի միայն ընդունելի է: Քրիստոնեայ բոլոր ժողովուրդներէն ամենէն աւելի Հայերն են որ զդպին իրենց մորթին վրայ Մէքքէի Աւետարանին պատուէրները գրծողներուն ամէն տեսակ զեղերումները:

Գուրանը պարունակելով հանդերձ բարոյական սկզբունքներ, ըլլալով հանդերձ կրօնադիրք մը, ծառայած է նաեւ իբր օրինադիրք: Կրօնական տեսութեանց կողքին, հոն կը գտնենք քաղաքային օրէնքներ, որոնց վրայ սլտի անդրադառնանք յաջորդ գլուխով: Մէքքէի աւետարանը կեղբոն է երկու խումբերու, իրարմէ անջատ չահերու, կրօնական եւ իրաւարանական, հողեւոր եւ աշխարհական. հոն չլթալուած են անկասկածէն՝ բացարձակը, բացայայտը, կեղակարծը, բարձրագոյնը, բնահանուրը, մասնաւոր արտօնելով եւ սահմանափակելով: Կան զիրար չէզոքացնող, մին միւսը զրօնող հատուածներ: Օրինակ. Գլ. Բ., հատուած 109, կ'ըսէ. «Աստուծոյ կը պատկանին արեւելք եւ արեւմուտք. որ կողմն ալ գտնանք իր պատկերը կը տեսնենք»: Նոյն Գլուխի 139-րդ հատուածով կը ջրէ այս 109-րդ հատուածը ըսելով. «Ամէն կողմ գտնալոյ տեսանք. մենք կ'ուզենք որ յետ աշտու, դուն գտնաս գէպի Քաապա, Մէքքէ»: Առաջ մահմետականներ աղօթելու համար գէպի Երուսաղէմ կը գտնային. 139-րդ հատուածի ճշգրտմէն ետք սկսան մահմետականութեան օրօրան քաղաքամայր Մէքքէ գտնալ: Նոյն գլուխին մէջ, երկու զիրար չէզոքացնող յօդուածներու յոյութիւնը շատեր կասկածանքի կը մատնէ որ Գուրանի հատուածները իբր պատգամ Գարրիէյ հրեշտակը տուած ըլլայ: Իսկ կարգ մը տեսարաններ հետեւեալ բացատրութիւնը կու տան, երբ չկրցան Հրեաները համոզել, որ Իսլամի կրօնքն ընդունին, 139-րդ հատուածը կը խմբադրուի, որ կը շրջէ աղօթելու գիրքը. վերջէն բոլոր մղկիթներու, ինչպէս նաեւ մինարէներու մուտքի դուռը գէպի Մէքքէ շինուեցաւ: Դէպի Մէքքէ գտնալով աղօթելու պատուէրը, բոլոր հաւատացեալներուն համար, ուր որ ալ ըլլան, ստիպողականութիւն եւ նուիրական պարտականութիւն մը եղաւ:

Անձնական գրուող մը գրի կ'առնեմ, որ կ'ապացուցանէ թէ ո՞ր աստիճան յարգուած են Գուրանի պատուէրները հաւատացեալներու կողմէ: Դէպի արեւելք նաւային մէկ ճամբորդութեան ընթացքին, նաւի խցիկս կը բաժնէի պարսիկ բարձրաստիճան զինուորականի մը հետ, որ Փարիզի զինուորական կաճառի գասթիթացիները յրացուցած՝ հայրենիք կը վերադառնար: Օր մը ժամը 7-ի ատենները, անկողնիս վրայ երկնցած հանդիստ կ'ընէի: Յանկարծ սպան աճապարանքով ներս մտաւ. ես քնանալ ձեւացուցի. կերպարանքէն հասկցայ որ իմ ներկայութիւնս իրեն հաճելի չէր: Քանի մը անդամներ երեսո նայեցաւ, երբ հաստատեց որ խոր քունի մէջ եմ, զրպանէն կ'ըսէր առարկայ մը հանելով սեղանին վրայ գրաւ: Կողմնացոյց մըն էր. աջ ու ձախ դարձնելով Մէքքէի ուղղութիւնը՝ արեւելքը՝ գտաւ եւ գետին ծնրադրելով աղօթել սկսաւ ցած ձայնով: Յարկեցի իր բարեպաշտութիւնը

եւ անշուղձ՝ գէմքս խցիկիս պատին կողմը դարձուցի: Անպատի մէջ ուր ամպամած երկինք հաղուադիւտ է, պետեւին կը հետեւի արեւի ուղղութեան, դանելու համար Սուրբ Քաղաքի ուղղութիւնը: Իսկ ծովու վրայ, մառախուղով պատած հորիզոնով անձրեւոտ օր մը՝ սպային համար դժուար էր իր հաւատացեալի պարտականութիւնը կատարել առանց կողմնացոյցի. զխտութիւնն իրեն օգնութեան հասած էր: Շատ գնահատեցի սպային ջերմեւանդ երկրազածութեամբ հաւատաբարութիւնը իր կրօնական պարտականութեան կատարմանը:

Գուրանի մէջ օրական աղօթքներու թիւը ճշգրտ որեւէ հատուած չկայ: Գուրանի տարրեր գլուխներու եւ տարրեր հատուածներու մէջ զբոսած քներէն հետեւեցնելով, անոնց թիւը ճշգրտ ու պարտադրած են ետքէն. դասուորուած են նաեւ ծնրադրութեան ձեւերն ու կերպերը:

Գլուխ 11, հատուած 116-ի մէջ կ'ըսէ. «Օրուան երկու ծայրագոյն ժամերուն բրէ աղօթքդ, ինչպէս նաեւ զիշերամուտին»:

Գլուխ 2, հատուած 239. «Մի մոռնար միջօրէի աղօթքդ»:

Գլուխ 17, հատուած 80. «Աղօթէ երբ արեւը մարը մանէ. բրէ նաեւ ընթերցուածք մը արշալոյսին, եւ զիշերներն արթուն պահերդ յատկացուր աղօթքի»:

Գլուխ 50, հատուած 39. «Գիշերներն եւս աղօթէ, երկու խոնարհութիւններէ ետք»: Այս աղօթքները կոչուեցան զիշերային ժամ հոկման:

Կը տեսնենք որ հինգ տարրեր գլուխներու եւ հատուածներու մէջ աղօթքի մասին խօսած է տարրեր արտայայտութիւններով. այս հատուածներու նախորդ եւ յետորդ հատուածները տարրեր պատուէրներու վրայ կը խօսին. հետեւաբար ամէն ինչ անկասկած խմբադրութիւններ են: Ներկայիս աղօթքներու դասուորումը հետեւեալն է.

1. Արեւածային, 2. Կէսօրուան մօտ, 3. Ետինքին, 4. Արեւմուտին, 5. Վերջալոյսին:

Գալով «Նամազ»ի, աղրթքի ժամանակ կայքի, ծնրադրութեան, խոնարհութեան եւ այլ ձեւերու, ոչ մէկ ահնարկութիւն Գուրանին մէջ. որով վերջէն յղացուած եւ դասուորուած են, ինչպէս քրիստոնէական ծիսակատարութիւնները:

Աղօթատեղի չմտած «սպառ» կ'առնեն, կը յուսցունին՝ երեսնին ու ձեռքերնին ջուր սրսկելով: Մղկիթին մէջ գէմքերնին գէպի Մէքքէ դարձուած ոտքի վրայ կը կենան, կ'արտասանեն Գուրանի առաջին գլուխի հատուածներէն մէկ քանին: Ա. գլուխը 7 հատուածներ ունի, կը հետեւին իմամին, որ տարրեր գլուխներէ տարրեր հատուածներ ալ կ'արտասանէ: Ապա մին, որ տարրեր գլուխներէ տարրեր հատուածներ ալ կ'առնեն, կը ծօին ձեռքերնին մինչեւ ծունկերը տանելով, յետոյ կը շաղուին, կը կը ծօին ձեռքերնին մինչեւ գետին զայցնելով ու կը նստին: Վեր կը բարձրանան, երկրորդ երկրպագութենէ մը ետք ոտքի կը կանգնին. այս շարժումներն ու ձեւերը մէկ հոլովում կը կոչուին: Նամազ կայ որ երկու կամ ժամներն ու ձեւերը մէկ հոլովում կը կոչուին մէջ երկրպագութենէն ետք, երեք հոլովումներ ունի. երկրորդ հոլովումին մէջ երկրպագութենէն ետք, երեք հոլովումներ ունի կանգնելու՝ կը մնան նստած եւ կ'աղրթեն: Արեւածային փոխանակ ոտքի կանգնելու՝ կը մնան նստած եւ կ'աղրթեն:

նամադը երկու հոլովում ունի. 4-րդ նամադը՝ երեք հոլովում. երկրորդ, երրորդ եւ հինգերորդ նամադները՝ չորս հոլովում ունին: Հանիֆէթներ եւ Մալիքէթներ՝ չեն ծնրադրեր երկու տեղ նամադի տաւն: Նամադը կը վերջանայ բարեւելով ներկաները, եւ դուրս ելած ատեննին սղարտներուն ողորմութիւն կու տան:

Մզկիթին մէջ պնակ սղարտցնել, կամ ելքի գրան պնակներ շարել զբամ հաւաքելու համար՝ մահմետականներուն անձանթ է:

«Աղօթք» կ'ընեն՝ զբեցինք. չենք զխտեր թէ իրենց աղօթքի նիթն ի՞նչ է: Ի՞նչ կը խնդրեն Ամենափաւին, մեղքերու թողութիւն: Ունի՞ն մասնաւոր աղօթադիրքեր, թէ ոչ կը յաւանդանան միայն Գուրանէն «Սուրաթ»ներ արտասանելով: Թուրքերու մէջ 10.000-էն հազիւ մէկ հոգի արարեւելն զիտէր՝ հասկնալու համար Գուրանի բնթերցութեամբը:

Չունին նաեւ երգիչ, կամ զպիրք ձայնաւոր, կամ շարականներ: Ռամադանին, զիշերային ժամուն, Մինարէներու բարձունքէն՝ ձայնաւոր միւլէղինը՝ սարսամ տխրութեամբ, զպիրի հանգամանքով, երկեցողութիւններ կ'ընէ, որ չափազանց երկնադածութեամբ կ'ունենդուր թէ՛ ումիկէն եւ թէ՛ դարգացած մատուցականէն: Կը յիշտին արտաուչ ներշնչումներով աղօթքներ՝ միշտ քաղուած Գուրանի հատուածներէն: Մարդարէն երբեք հրաշք չէ պարծած եւ սրեւէ ակնարկութեան չենք հանդիպիր Գուրանին մէջ, բացի հեթանոս Արարներու հետ ունեցած մէկ կոխի տոթիւ՝ տիմը աւազ նետելով հակառակորդ բանակին վրայ, զանոնք պարտութեան մատնած ըլլալու յիշատակութիւնէն: Կը գտնենք հատուած մը Մարդարէին համարածման վրայ: Նախ տանք բառական թարգմանութիւն մը ալլո հատուածին, ապա անոր զանազան մեկնարանութիւնները տարբեր խոյժմաներու կողմէ:

Գլ. 17, հատուած Ա. — Այս զլուխը իրր վերնադիր հետեւեալ տողերը ունի. «Գիշերային ճամբորդութիւն: Փառք անոր որ զիշերանց իր ծառան տեղափոխեց Մէքքէի տաճարէն Երուսաղէմի հեռաւոր տաճարը, որուն շրջապատն օրհնեցինք, իրեն ցուցնելու մեր հրաշքները: Աստուած կ'իմանայ ու կը տեսնէ ամէն ինչ»:

Ահա մեկնութիւնը. Մարդարէն բարձրացած կ'ըլլայ եօթը երկինքներու մէջէն, Երուսաղէմ հանդիպելէ ետք՝ զէպի երկնային անհունութիւն, ընկերակցութեամբ Գարրիէլ հրեշտակի եւ կը հասնի մինչեւ Ամենափաւին զահին առջեւ: Մարդարէն հեծած էր «Պարտոյ» անուն կենդանիի մը վրայ՝ աւանդութիւնը՝ այս կենդանին կը նկարագրէ կնկայ զիմադծով, ձիու մարմինով եւ սիրամարդի պոչով թեւաւոր արարած մը: Արարիչին հետ տեսակցութիւն ունենալէ ետք կը վերադառնայ Մէքքէ:

Այս առասպելական պատմութիւնը ժխտած է Մարդարէին կինը՝ Աւելէն, պնդելով որ Մարդարէն երբեք արեւմտեան չէ: Իսկ Մուսափիէ, Մարդարէի հետեւորդներէն մին, որ խալիֆա Էսս պիտի ըլլար ետքէն, այս ճամբորդութիւնը նկատած է իրր պարզ տեսիլք մը: Սակայն հակառակը պնդողներ, որոնք մեծամասնութիւն մը կը կազմեն, խիստ հաւատացած

են այս գէպքին մարմնով եւ հոգիով իրական համարածում կը նկատեն. եւ իրր փաստ կը թուեն երկու ապացոյց. «Այս երթուղարձը այնքան արագ եղաւ, որ ոչ ոք կարող էր անդրադառնալ եղածին վրայ: Երբ Մարդարէն իր վրանը վերադարձաւ, անկողինը դեռ առաք էր, եւ համբաւեալէ յառաջ՝ տաքցնելու համար կրակի վրայ դրած ջուրի մամնր եփ խկ չէր ելած. դետինը որեւէ հետք չկար կաթիլ մը խկ ջուր թափած ըլլալուն»:

Մէկ երկինքէն միւս երկինքի հեռաւորութիւնը տարբերակներ ունի. ընդհանրապէս ճամբորդութիւնը 500 տարի կը տեւէ: Երկրորդէն երրորդ 70.000 օր. երրորդէն չորրորդ 500.000 օր... Եօթներորդ երկինք հասնելուն 70.000 զլուխ ունեցող հրեշտակ մը կը տեսնէ:

Հրաշքներու զիշերը, որ Գաաիրի զիշեր կը կոչուի, Ռամադան ամսուն կու գայ. բայց ոչ ոք զիտէ թէ ասմադանի ո՞ր օրը կ'իյնայ «Գաաիր»ը:

Գալով Մարդարէին կատարած ենթադրական հրաշքներուն, որոնց մասին ոչ մէկ զրուածք կայ Գուրանին մէջ, հակառակ Մարդարէին «Աստուած ինծի հրաշք դործելու կարողութիւն չէ տուած» արտայայտութեան, աւանդական առասպելն իրեն կը վերադրէ 2000-է աւելի հրաշքներ: Մէջբերենք քանի մը հատ:

Անշամ մը՝ երկուքի կը բաժնէ լուսինը, բազմաթիւ հասարակութեան մը ներկայութեան: Ծառ մը կոյրերու աչքին յայս կ'ընծայէ. շատ մը հիւանդներ կը բուժէ. նոյնիսկ մեռեալներ կեանքի կը կոչէ: Մարդարէն թէեւ միջահասակ էր, սակայն երբ բարձրահասակ անձերու կողքին քալէր, իր զլուխը ամենէն բարձրը կ'երեւար: Լուսինը երկինքէն վար կ'իջեցնէ, որ Գաապէի քարին շուրջ 7 անգամ դառնալով, Մարդարէն բարեւելէ ետք, չափիկն օձիքէն ներս մտնելով՝ թեւէն դուրս կ'ելլէ: Օր մը երկինքէն սեղան մը կ'իջեցնէ Էփամ կերակուրներով լի՝ կշտացնելու համար Ալին եւ իր ընտանիքը:

Աստուած իրեն շնորհած էր 30 մարդու ոյժ:

Բացի իր ենթադրական հրաշքներէ, կան հոյլ մը աւանդութիւններ, սովորութիւններ եւ առասպելներ:

Մանչ գուալի մը ծննդեան, ծնողներ նորածինի ակտնջն ի վար կը փախալին Միւլէղինի՝ հաւատացեալները աղօթքի հրաւիրող կանչին առաջին տունը՝ իրր դաւանադիր, որաչէպի նորածինը ապագային ըլլայ ճշմարիտ միւսլիմ մը:

Իր ծննդեան առթիւ կղած առասպելներու թիւն անհամար է: Սաւալիճը կը ցամքի: Պատանեկութեան՝ իր երթեւեկութեանց տաւն՝ երկու հրեշտակներ թեւերնին բացած զինք կը պաշտպանէին արեւու տաքութեան դէմ: Իր դէմքը լոյսով մը շողշողուն էր. եւ երբ մատները դէմքին վրայ դնէր, մատները կը ցուլային երեսի ճառագայթումներէն: Քալած տաւն՝ չորսդին մեղեդիներ կը լսուէին: Իր անցքին, ծառեր եւ բոյսեր յարգանքով կը խոնարհէին: Կենդանիներ՝ ալձեամբներ, աղուէսներ, մողէսներ իր հետ կը խօսակցէին. տապկուած գառնուկն անգամ իր հետ կը շաղակրատէր: Չար ողիններու վրայ ունէր բացարձակ տիրապետութիւն: Վարդը բուսած

է Մարգարէին համբարձման օրը: Ճերմակ վարդը կը խորհրդանշէ Մարգարէին քրտինքը, դեղինը՝ իր հեծած կենդանիները, սպար կամ ձին: Կարմիր վարդը՝ Գարրիէլ հրեշտակի քրտինքը: Գարրիէլ հրեշտակ 600 թեւեր ունէր. իւրաքանչիւր թեւ կրնար հսկայ լեռ մը հողի հաւասար բնել: Նամազէն առաջ, լուսացքի ջուրը շիշի մը մէջ դնելով, նորադարձներու խմել կուտային:

Արադիլը յարցելի թուշուն նկատուած է. Մէքքէն կու գայ. բարի լուրեր կը բերէ. կը թափի մզկիթներու դմբէթներու եւ մինարէներու դադաթը. սուլթաններու գերեզմանաքարերու վրայ միշտ փորագրուած կ'ըլլայ արադիլի փետուր մը: Չար ուղիներու վրայ ունէր բացարձակ տիրապետութիւն. անոնք կը հաւատային Մարգարէի առաքելութեան: Ռամադանին ծաղիկ հառաւել իսկ արդիւլուած կը նկատուի: Աէֆէր ամիսը շարաւառովի ամիս կը նկատուի: Իրր թէ Մարգարէն արդիւլած ըլլալ սոխի եւ սխաւի գործածութիւնը, զէշ հոտ ունենալուն համար: Մինչ Գիւրտեր, որ մահճեռան էն, աշխարհիս վրայ ամենէն շատ սոխ սպառող ժողովուրդն էն. սոխը իրենց համար հացի շափ անհրաժեշտ է: Հրեշտակներ սեռ չունին:

Նոյն աստղանը կը պարտունակէր Մովսէսի բանաժաններն ու դաւադանը. Ահարոնի խոյրը. անօթ մը լի մանանայով եւ օրինատախտակներէն երկու նշխարներ:

Կը շատանանք 2000-է աւելի հրաշք եւ առասպելներէ այս քանի մը հատերը թուելով: Որոշ պատմարաններ, Օմար Խալիֆայի կը վերադրեն մինարէի ծնունդը: Օմար Մէտինէի մէջ ախտ մը ազդեցութիւն կը վերածէ, տանիքը արմաւենիի ճիւղերով ծածկելով: Իր աշակերտներէն ամենէն բարձր ուղուլու յատկութիւն ունեցողին պաշտօն կու տայ, որ տաղաւորի տանիքէն հաւատացեալները ազդեցիկ հրաւիրէ հետեւեալ հաստատումով.

Ա.Լ.Ս.Հ. Ա.Բ.Պ.Ս. — Ամենամեծը Աստուած.

Ա.Շ.Ս.Ր.Ո.Ի. Ի.Ն.Լ.Ս.Ի.Լ.Ս.Հ. Ի.Լ.Լ.Ս.Լ.Լ.Ս.Հ. — Խոստովանեցէք թէ միայն մէկ Աստուած կայ.

Ա.Շ.Ս.Ր.Ո.Ի. Ի.Ն. Մ.Ո.Ի.Հ.Ս.Մ.Մ.Ի.Տ. Բ.Է.Ս.Ո.Ի.Լ. Ո.Ի.Լ.Լ.Ս.Հ. — Խոստովանեցէք թէ Մուհամմէտ Աստուծոյ առաքեալներէն է.

Հ.Ս.Յ.Ո.Ի. Ա.Լ.Ս.Ս.Ա.Լ.Ս. — Փաթաղէք ազդեցիկ.

Հ.Ս.Յ.Ո.Ի. Ա.Լ.Ս.Ֆ.Ի.Լ.Հ. — Փաթաղէք երանութեան:

Այսպէս ծնունդ կ'առնէ մզկիթ, մինարէ եւ Մուկյիլն, որուն կանչը, ընդունինք որ շատ աւելի խորհրդասար է, քան մայր եկեղեցիներու պանդաններուն զօղանքը:

Ուրիշներու համաձայն, Մարգարէն է որ շինեց առաջին մզկիթը ի «Նաթրիպ», որ ապա կոչուեցաւ Մէտինէ. «Մէտինէթ էլ Նապի», Մարգարէի քաղաք:

Գուրանի մէջ «ճամբ» բառին չենք հանդիպիր, զէթ Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ, որով կ'անդիտանանք բառին նշանակութիւնը. «Մոսքէ» կը զբեն Ֆրանսացիք, որ է ծնրադրելու վայր: Խալիֆաներու օրով սկսան բուսնիլ ամէն կողմ «Մէսճիա»ներ, փոքր մզկիթներ, որոնք մինարէ չու-

նէին: Մէքքէի մզկիթը, հսկանակ իր ընդարձակ կառոյցին, միշտ «Մէսճիա» անուանուած է: 1959-ին, նոր ընդարձակումներով, 300.000 հոգիներ կրնան ազդեցիկ այս նուիրական տաճարին մէջ, կը հաւաստէ Համիտուլահ թուրք փրոֆեսսորը:

«Մէսճիա»ները յետոյ ընդարձակուեցան եւ իրենց քով մինարէներ կանգնեցան, որոնք լոյսի փարոսներ անուանուեցան: Իսկ թուրքիոյ մէջ հարիւրաւոր եկեղեցիներ մզկիթի վերածուեցան, անոնց կից Մինարէի մը բարձրացումով: Նոյնիսկ քրիստոնեայ սուրբերու մատուռներ, որոնք կը պարփակէին իրենց շիրիմները, վերածուեցան «Մարապու»ի, զառնալով այլալործներու ուխտատեղի:

Ռամիկը կոյր հաւատք ընծայած է ամէն տեսակ աւանդութեան կամ տոսապէներու. շատ մը իմամներ եւս հաւատացած են եւ զարեքէ ի վեր յաւելուածական նորութիւններով եւ նոյն ուղիով քարոզած են. այդ անդիր աւանդութիւնները զրեթէ իրական զէպերու կարգ դասուած են եւ իրր օրէնք ընդունուած: Սակայն այսօր՝ անոնցմէ շատեր՝ պատմական նոր փաստերու երեւումով բոլորովին արժէքազրկուած են:

Ժխտուած աւանդութիւններէն մին, մեզի համար շատ չահեկան է:

Երբ Մարգարէն Մէքքէն կը գրաւէ եւ Գասպէի տաճարին հեթանոսական կուռքերը ջարդուփչուր կ'ընէ, իրր թէ բաժնի կ'ըլլայ. «Մէքքէի մուտքը բոլոր անհատաներուն համար արդիւլուած է»: Երկար դարեր այս աւանդութիւնը քարացած էր մահճեռաններու մաքին մէջ: Թէեւ պատմութիւնը կը յիշէ մէկէ աւելի եւրոպացիներու 16—17-րդ դարէն սկսեալ Մէքքէ այցելութիւնները: Այդ ճամբորդները քիչ մը արարեքէն սորված, ծրարուած, արարական «ակէլ», «կէլլիկէլ», «մէլլահ» հագած՝ սպրդած են զէպի «Հաճ»(*) ուղեւորող ուխտաւորներու մէջ, կրելով բաց քղանցքով հազուստ, որ «Իհրամ» կը կոչուէր, այցելած Մէքքէն, մասնակցած արարութեանց եւ իրենց վերադարձին նկարագրած ինչ որ տեսած էին:

Սաւալանեանց, իր «Պատմութիւն Երուսաղէմի» — Ա. հատոր էջ 261 — մեզ կը հաւաստէ՝ Արրահամ պատրիարքի եւ իրեն յաջորդ Գրիգոր Եղեսացիին — էջ 271 — զէպի Մէքքէ ճամբորդութիւնը՝ հաւատարմութիւն յայտնելու, եւ զեռ Երուսաղէմը շղթաւուած՝ Մարգարէին պաշտօն, ապա Օմար Խալիֆային ներկայացած՝ «տեղի ունենալիք արշաւանքներու երեսէն ապահովուելու զխոստումով եւ իր ազդին անդորրութեան համար անձամբ Ալիի երթալով՝ դաշանց եւ ապահովութեան գիր մը կ'ընդունին անկէ»:

Նման տողեր ընթերցող Հայ մը, անշուշտ պիտի չհաւատար այս զրուածքին:

Բայց այսօր մեզի օգնութեան կը հասնի Պոյսոյ համալսարանի թուրք

(*) Մահտէսի («Հաճի») ըլլալու պարագային ստիպարական շատ մը ձեւակերպութեանց երարկուած էր: Գլխաւորապէս հետեւիլ բառերին, 7 անգամ տառարկն շրջանն ընել. այցելել Մէտինէն եւ այլ սրբազան վայրեր: Ածիլուիլ, նոյնիսկ եղանակ կտրել՝ արգիլուած էր: Արգիլուած էր նաեւ կնկայ հետ յարաբերութիւն: Մայրերին իսկ համարել:

Փրոֆ. Մուհամմէտ Համիտուլահ Էֆէնտին, Միշկ Լեթիւրմիին հետ ընկերակցաբար Փրանսերէնի թարգմանած Գուրանի եւ անոր բացատրութեանց բաժինին մէջ զբաղելով ոչ-միւսլիմներու Մէքքէ մուտքը արգելուած ըլլալու զրուսացը: Փրոֆ.ը մէջբերում կ'ընէ մեծ Իսլամ Ապու-Եսուսֆէն: Ան կը գրէ. «Հին ժամանակներէ ի վեր, Մէքքէ քրիստոնեաներու մուտքը երբեք արգելուած չէր: Քրիստոնեաներ կու գային Օմար Խալիֆայի մօտ իրենց զժողովութիւնները յայտնելու սրեւէ խնդրոյ չուրջ: Օմար կ'ընդունէր զանոնք նոյնիսկ Ուրբաթ օրեր, եթէ այլ օր ինք քարոզիչի պաշտօն իսկ ունեցած ըլլար»: Ապու-Եսուսֆ, էջ 74, մէջբերելով իր երկատիրութենէն, էջ 172:

Երուսաղէմի եւ Ս. Տեղեաց մէջ Հայոց ունեցած տոնածնաշնորհումները կը պարտինք Օմար Խալիֆային տուած «Դաշանց եւ Ապահովութեան» գիրին, որով այլ գիրին զոյալթեան հաստք կ'ընանք ընծայել, յենելով վերոյիշեալ վիպութեան վրայ: Դարեր շարունակ այս վաւերական հրովարտակը բոլոր զահակալ սուլթաններ յարգած են միշտ եւ վերանորոգած ամէն անգամ որ պէտքը զգալի եղած է:

Սաւալանեանց Բ. հատրին մէջ կը գրէ. «Այս եւ ուրիշ զանազան հրովարտակներ Պոլիս զրկուած էին՝ ապացուցանելու Հայոց իրաւունքները Ս. Տեղեաց մէջ, որոնք վիճարանութեան եւ հերքումի առարկայ եղած էին: Այս հրովարտակները կը գտնուէին Մուսթաֆա փաշայի մօտ. Ենիէլէրինբու ապստամբութեամբ կը հրկիզուէ իր ապարանքը եւ փաշան կը մեռնի. Հայոց վաւերաթուղթերն ալ մոխիր կը դառնան»:

Ենթադրաբար կարելի է ըսել թէ՛ արքունի վաւերաթուղթերու մէջ հաւանաբար հրովարտակի ընդօրինակութիւն մը հանուած ըլլալ՝ իբր հաղուաղիւտ նշխար, Օմարի ստորագրութիւնը կրող: Շատ անգամներ այլ հրովարդակը Պոլիս զրկուած էր. Սուլթաններ ամէն անգամ խղճմտօրէն վերադարձուցած են զայն Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքներուն, իրենց համար քրէական յանցանք մը նկատելով վար պահել նման մասունք մը, զրկելով զայն ընդունող հաստատութիւնը: Օմար, երկրորդ խալիֆան էր Մարգարէէն Էտք եւ մահմետականները Օմարը ամենամեծ խալիֆան կը նկատեն. ինքն է որ կառուցանել տուած է Երուսաղէմի ներկայիս զոյալթիւն ունեցող չրաշաւքործ մզկիթը, որ իր անունը կը կրէ:

Հակառակ հրովարտակին բոցի ճարակ ըլլալուն, 1813 Յունուար 13-ին Մահմուտ Բ-ի կողմէն կը շնորհուի նոր հրովարտակ մը հաստատելով նախորդը. այս ալ կարելի է իբր ապացոյց ընդունել որ աքթունի վաւերաթուղթերուն մէջ բուն հրովարտակին ընդօրինակութիւն մը զոյալթիւն ունեցած ըլլայ: Մահմուտ Բ-ի շնորհած հրովարտակն ալ անմխտելիօրէն կը պարտինք որոշ պատմադիրներու կողմէ «բռնակալ» կոչուած Ամիրաներու միջամտութեան եւ բարեխօսութեան:

Երուսաղէմի մէջ Հայոց ունեցած գիրքն արդարեւ նախանձելի է: Միւսթարական կէտ մըն է նաեւ որ Հայոց իրաւունքները վերջնականապէս ընդունուած են՝ առաջին վիճակի պահպանմամբ, ու կը մնան անփոփոխելի:

Կէանքիս մէջ, արտասահման բաւական երկիրներ աչքերած եմ, սակայն Հայ ծնած ըլլալուս համար հպարտութիւն միայն երկու քաղաքներու մէջ զգացած եմ. Մին Վենետիկ Ս. Ղազար, Միւսթարեան Հայերու վայելէ՛րնկերանար՝ բարեացակամ վարմունք: Երկրորդ քաղաքը՝ Երուսաղէմն է: պատկանող անձերու կողմէ՛ թաքուն հակառակութիւն մը կամ պաղ վերապաղել իմ Հայ ըլլալու հպարտութեան վրայ: Հպարտ էի որ Հայերու կը պատկանէին այնքան պատմական վայրեր. դարեր շարունակ հայ կրօնաւորը, անթիւ զժուարութիւններով ու զոհողութիւններով, կրցած էր տէր մնալ անփոխարինելի Ս. Տաճարներու, մատուռներու, որոնք կառուցուած էին Քրիստոսի ստնահետքերու պատմական հողերուն վրայ:

Տիկինս, որ Փրանսուհի մըն է եւ կաթողիկէ, շատ անգամներ զարմանքն ու նախանձը չէր կրնար ծածկել եւ անկեղծօրէն կը բացականչէր. «Այսքան փոքրիկ ազգ մը, ինչպէ՞ս տէր-տիրական մնացած է այսքան սրբազան վայրերու»:

Աւագ, տարիներու ընթացքին շատ մը եկեղեցիներ խլուած են Հայերու ձեռքերէն. ներկայիս ալ կ'ըսուի թէ կարգ մը ազգապատկան հողեր էր ծախուին Հրէից...:

Համաձայն Սաւալանեանցի, հայ իշխաններ 72 փանքեր կառուցանել տուած են. քանի՞ հատ մնացած է այսօր անոնցմէ, առանց հաշուելու Երուսաղէմի առաջին թաղուհի օծուող հայածին Մէլիէնտի շինել տուած մէկէ աւելի փանքերն եւ անոնց մատակարարութեան ի նպաստ յատկացուած արգիւնաբեր հողերը:

Այժմ տանք կարգ մը հատուածներ Գուրանէն.—

Գլ. 3 — հատուած 17: Աստուծոյ կրօնքը իսլամն է:

Գլ. 5 — հատուած 1: Կ'արդիւլէ սրսորդութիւնը, երբ իբր ուխտաւոր Մէքքէ կ'ուզուին, եւ հաղած են կոշտ կերպով կարուած վերադիւլ մը, որ «խարամ» կը կոչուի:

Գլ. 7 — հատուած 15—16: Կ'արդիւլէ թշնամիին առջեւ փախուտ տալ: Կռնակ պէտք չէ դարձնել կանոնաւոր բանակի. Աստուծոյ բարկութիւնը մարտիկին վրայ հրաւիրել զղուշանալ: Հատուած 19 կ'ըսէ. «Թշնամի բանակին թիւը նկատի պէտք չէ առնուի, քանի որ Աստուած հաւատացեալներու հետ է»: (Այս հատուածին վրայ յենելով է որ Ռուս-թրքական պատերազմը շարունակել որոշեցին):

Գլ. 9 — հատուած 5: Սուրբ ամիսները վերջանալէն ետք կրնաք սպաննել:

Գլ. 11 — Կը խօսի «ձուտի» լեբան վրայ, ուր Նոյի տապանը յանգած էր: Արարատ չ'ըսեր: Այս լեռը, ոչ շատ բարձր, կը գտնուի Միջագետք, ներկայ Ճէզիրէի հիւսիսակողմը, Հայաստանի սահմանադիւրս: Գաղթէացիք եւս կ'ընդունին ձուտի լեռը իբր տապանի կանգնած վայր:

Գլ. 16 — Հատուած 116: Արդիւրում կենդանիներու միս ուտել ստի-
պողականութիւնը ներքին կը գտնէ: Աստուած ներսդ է եւ զթասէ:

Գլ. 22 — Հատուած 30 — Մէքքէ ուղեւորող ուխտաւորներ պէտք չէ
ստեն:

Գլ. 23 — Հատուած 93: Աստուած դաւակ չունի:

Գլ. 25 — Հատուած 2: Երկինքի եւ երկրի թաղաւորութիւնը Իրեն կը
պատկանի: զաւակ չունի, ոչ բնիկը այդ կայսրութեան:

Գլ. 33 — Հատուած 6-ին մէջ կը խօսի Մոհամէրներու մասին: — Մո-
համէրները անոնք են, որոնք ամէն ինչ լքած, Մարգարէին հետ Մէքքէն
Մէշինէ գաղթած են: Գաղթականներու պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն կը
յանձնարարէ. այդ է պատճառը որ Մեծ Եղեռնին, Արարական երկիրներ ա-
պաստան գտած հայ գաղթականներ բարեացակամ բնդունելութիւն գտան:
Գլ. 8 — Հատուած 26, ինչպէս նաեւ Գլ. 59, հատուած 8-ին մէջ կը կրկնէ
նոյն ազդարարութիւնները: Գլ. 33 — Հատուած 7-ին մէջ կը կարգանք.
«Յիշէ որ, մենք գաշինք մը գրած ենք ձեզի եւ մարգարէներէն Նոյի, Մով-
սէսի, Մարիի որդի Քրիստոսի հետ»:

Գլ. 37 — Հատուած 6: Քրիստոնէական 3 Աստուած ունին — ակնար-
կելով Ամենասուրբ Երբորդութեան, ինչպէս նաեւ մահաւանդականութենէն ա-
ռջ հաստատուած կրօնքներուն:

Գլ. 40 — Հատուած 7: Քերտիւրէն կ'անուանէ հրեշտակապետ:

Գլ. 43 — Հատուած 57—58: Կրկին Քրիստոսը Մարիի որդի կ'ան-
ուանէ:

Գլ. 43 — Շատ մը հատուածներ կը թուեն շարժարանքներու տեսակ-
ներ զժոխքի:

Գլ. 47 — Հատուած 4: Երբ անհատաւոր մը հանդիպէ, սպաննեցէք
դոյն: Մարգարէն անհատաւոր լսելով կռապաշաները կ'ակնարկէ միշտ: Նոյն
Գլ. հատուած 6—7: անոնք որ կը մեռնին կրօնքի համար՝ կ'անմահանան:
Ուրիշ հատուածներով՝ Գլ. 66 — կը զրդուէ հաւատացեալը. «Ոյ Մուհամ-
մէտ, զէպի կու. 100 հաւատացեալը փախուստի կ'ենթարկէ 1000 անհա-
ւատը: Անխախտ եղէք բանակի մը առջեւ. անոնք բան չեն հասկնար, միշտ
Աստուծոյ անունը արտասանեցէք»: Նման հատուածներ են որ պատճառ ե-
ղան արարական յաղթանակներու. Արարը զոհարեր հոգիով կուեցաւ:

Գլ. 48 — Հատուած 29: Ազօթքի ծնրադրութեան ատեն, պէտք է որ
հաւատացեալի ճակատը գետին զպի: Գորդի մը կամ խոխի մը պակասու-
թեան հետեւանքով, հաւատացեալները նամազի ժամուն իրենց հետ կը տա-
նին կղմնոր մը, ճակատին անոր կը զոյցնեն, փոխանակ գետինի:

Գլ. 49 — Հատուած 12: Ակնարկութիւն այն կրկնութեան, որոնք իր հրեայ
«Սաֆիա» կ'ենր նախատած կ'ըլլան: Սաֆիան կը գանդաւ Մարգարէին՝
եղած նախատինքներուն համար: Մարգարէն կը պատասխանէ. «Զիւրցա՞ր՝
ըսել անոնց, որ հայրս Ահարոնն է, հօրեղբայրս Մովսէս, իսկ ամուսինս՝
Մուհամմէտ»:

Գլ. 77 — Հատուած 43, Կեր, արբ եւ ուրախ լիբ:

Ուրիշ շատ մը հատուածներու մէջ գրախօսի հեշտանքներու վրայ *ը
խօսի, ուր մարդիկ հաղած պիտի ըլլան կանանց զոյնով մեռաքով հագուստ-
ներ: Կանանց զոյնը քանի մը տեղեր կրկնուած է. այդ է պատճառը որ մեծ
ու փոքր արար պետութեանց գրօշներու վրայ միշտ կանանց զոյնը կը տես-
նուի:

Մարգարէ կամ նոյնիսկ կենդանի մը պատկեր դէլ կամ ցուցադրել՝
երկար ատեն հակառակ կը նկատուէր մահաւանդական կրօնքին. օրինակ՝
գորդերու վրայ: Ապրտականներու չքանին է որ ծայր տուաւ մանրանկար-
չութեան արուեստը: Իսկ Թուրքերու մօտ շատ աւելի առաջ: Մուհամմէտ
Բ-ի, խալիֆի նշանաւոր նկարիչ Պելլինիի կողմէ զծաղրեալ զիմանկարը
ցայտուն փոստ մըն է: Այս շատ արմէշտուր նկարը, չենք գիտեր ինչպէ՞ս,
Պոլսոյ անդլիական գեագան Լալարտի կողմէն գնուած է:

Ամփոփեցինք իր բնդանուր զիմերուն մէջ Գուրանի պարունակու-
թիւնը շատ հակիրճ կերպով: Հոս մեր ուշէն պէտք չէ վրիպի մահաւանդական
կրօնքի ծայման ժամանակաշրջանը: Վրանարնակ տղէտ ցեղախումբերու
խրախուսիկ նկարապիւրը, զէղքերու չքապատը, երկրի աշխարհադրական
զիւրքը, ապրուած միջոյցայրը այս բոլորը գերիշխող գեր մը կատարեցին
նոր կրօնի ծաւալման:

Գուրերու մէջէն փոխանցուած գրօյցներ ատնդութեան անցնելով՝ օ-
րէնք եղած են. պէտք է մեծ վերադասութեամբ բնդունինք դանոնք. նոյնիսկ
Գուրանի հատուածներու բաղմատեսակ ձեւադիւրմութեանց ենթարկուիլը եւ
ի հաճոյս մեկնութիւնները՝ շատ մը անկարելութեան առջեւ կը դնեն պատ-
մարանը՝ եղբակացութիւն մը հանելու համար: Արդէն չքապատացեալնե-
րէն շատեր, չըսելու համար ամբողջութիւնը, կարանցուցած են իրենց թէ՛
հարադատութիւնը եւ թէ՛ այժմէութիւնը: Բայց կը մնայ Գուրանը՝ իբր
մշտապէս ազրիւր խկական հաւատացեալներու համար, իր պարունակած
բարձր բարոյական սկզբունքներով: Արեւելքի բեզուն եւ վառ երեւակա-
յութիւնը՝ ըլլա՛յ Մարգարէի անձին շուրջ, ըլլա՛յ Գուրանի հատուածներու
պարունակութեանց վրայ բուստապակ մը ստեղծեց: Միկիթներու կառուցում,
միւնարէներու բարձրացում եւ այլ բնապրական ծէսեր, ուսմիկի սրտին
վրայ գրօշմեցին անջնջելի երկիւղած զոյցում մը, որ ստաւրեց իր հաւատ-
քին ամբաղնդման:

Մարգարէն «էլ-իմին» կը կոչէին, անենկ, հաւատարիմ, ուղղամիտ,
վստահիլի: «Ռուհի Ազրամ» գերադոյն հոգի. «Միահրի ալէմ», եւն: Արա-
րական լեզուն ճոխ է՝ գեղեցիկ եւ սիրուն բառամթերքով:

Սիրուած էր Մարգարէն. անապատի ծնունդ, աւաղներու գաւակ,
ապրած ազքատ ու մեռած չքաւոր:

Իր կրկնութեն 9 հատը վերադրեցան. արդիւրած էր անոնց վերամուսնա-
նալ:

ՇԵՐԻԻ ՕՐԷՆԲԸ

ԱՐԳԵԼՔ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Նախորդ երկու գլուխներով, իբր նախակարգ ծանոթութիւն, հակիրճ պատմականն ըրինք Մահմեդական կրօնքին ծագումին և Մէքքէի աւետարանի ծնունդին:

Ներկայ գլուխով պիտի ջանանք բացատրել թէ ի՞նչ է Շէրիի օրէնքը ու թուել այն գլխաւոր պատճառները, որոնք արդելք հանդիսացան բարենորոգումներու կիրարկման, որով կայսերական Հաթթերու և նոյնիսկ Համիտեան Ա. Սահմանադրութեան մեռնալ տառ մնալուն:

Ի՞նչ է Շէրիի օրէնքը. ստիպուած ենք յետադարձ ակնարկ մը նետել մահմեդական կրօնքի ակունքը: Մեզ հետաքրքրող կէտը Շէրիի օրէնքին հետեւանքով, կարգ մը բարեկարգութեանց ներածումին արգելք հադիսացող պարազաները ճշդել և անոնց արդիւնքն ընդգծել պիտի ըլլայ:

Համաձայն պատմաբաններու, բարեկարգութեանց չըջան ընդունուած է 1839—76 և Սուլթան Համիտի գահակալութեան տարիները: Իրականութեան մէջ Սելիմ Գ.ի (1787—1808) և Մահմուտ Բ.ի (1808—1839) չըջաններն են արդիւր և սկզբաւորութիւն պատական գաղափարներու:

Մահմուտ Բ.ի աղան՝ Սուլթան Մէճիտ՝ Համիտի հայրը, իր հօր ծրագրած բարեկարգութիւնները զործադրութեան գնելու գիտումով՝ կը հրատարակէ հրովարտակ 1839—ին և ապա 1856—ին: Առաջինը ծանօթ է «Կիւլ-հանէ», երկրորդը՝ «Թանդիմաթ» բարենորոգումներու Հաքք անունով: Շատ մեծան հոսեցուցած են այս երկու Հաթթերը. թէ ինչո՞ւ, քիչ մը վարը պիտի տանք մեկնութիւն:

**

Արարներ բաժնուած խմբաւորումներով կը բնակէին Արարական թերակղզիին և Կարմիր ծովուն երկու ափերը. նոյնպէս նաեւ Պարսից ծոցի չըջակայքը՝ Միջագետք: Սիրիա և Պաղեստին բնակող Արարները կ'ապրէին հրեայ և քրիստոնեայ տարրերու հետ խառն: Թերակղզիի բնակիչները ունէին աւելի վաշկատուն կեանք, վրանարնակ և շատ անգամներ աեղափոխուելու ընդունակ: Իւրաքանչիւր խմբաւորում ունէր իւրաքանչիւր ասորեակերպ և աւանդութիւններ. կը վարէին նահապետական կեանք՝ հնա-

ղանդելով Շէյխի մը: Պատկանելով հանգերձ միեւնոյն ցեղին և խօսելով նոյն բարբառը, զուրկ էին ազգային գիմաղիծէ. բոլորն ալ կոտալա՜տ հաւատարմ տարրեր Ֆէթիչներու:

Մարգարէին երեւումով, երկայն և արիւնայից բախումներէ ետք, բոլոր խմբաւորումներն հաւաքուեցան Մուհամմէտի գրօշին ներքեւ: Ստեղծուած էր կրօնք մը. սաղմնաւորուեցաւ արարական միութիւն մը ու կաղմուեցաւ միաձոյլ ազգութիւն մը. իրենց բնակած վայրը եղաւ իրենց հայրենիքը. և ծնաւ... պետութիւն մը:

Երկիր մը կառավարելու համար անհրաժեշտ են օրէնքներ: Նորակաղմ պետութիւնը զուրկ էր որեւէ օրինադիրքէ, առանց նկատի առնելու վարչական կամ այլ բարդութիւններ: Արարներ աւանդական սովորութիւններով կը գառէին. ի սկզբան գաղտարան ալ գոյութիւն չունէր. մոլլան մզկիթի և յետոյ մզկիթի գաւթին մէջ վճիռ կ'արձակէր. բանտ իսկ գոյութիւն չունէր:

Երխառարդ տարիքին մահացած Մարգարէն ժամանակ չէր ունեցած, թերեւս ալ երբեք չէր մտածած իսկ՝ հաւատացեալը օրինադիրքով մը օժտելու:

Մոյսէս ձգած էր Տասնարանեայ մը, Հրեաներ ունեցան իրենց «Թուրան»ը. Հռոմայեցիք Բ. զարուն ժառանգած էին Գայոսի «Արդարական»ը, որ հաւաքածոյ մըն էր հին օրինադիրքերու որոշումներուն: Յետոյ Յուսիսիստոս կաղմեց իր նշանաւոր «Ժողովածոյք»ը կամ «Քաղուածոյք»ը:

«Եւրմուք»ի ճակատամարտին, Հերակլէսի պարտութեամբ, Երուսաղէմի տաջին գրաւումէն ետք, արարներ սրգեղբեցին կարգ մը տեղական օրէնքներ, ինչպէս՝ դատական դրութիւնը. «Գատը»՝ դատաւոր. իսկ կարգ մը որոշ սկզբունքներ ընդօրինակուեցան Հռոմայեցիներէ:

Յմար կայսրՓայի օրով Մարգարէի կրօնքը ընդունողներու թիւը՝ անհամեմատօրէն մեծ եղած էր: Երկու վկաներու ներկայութեան, թրիստուելէ ետք, «Լա իլահէ իլլալահ, Մուհամմէտ ուսուլ Ուլլահ» (Ձեք այլ Աստուած քան Բարձրեալն, Մուհամմէտ մարգարէ նորա)՝ նախադասութիւնը կրկնողներ մահմեդական կ'ըլլային: Նորագործներու ազդեցութիւնն ու դերը՝ կարծուածէն շատ աւելի մեծ եղած են: Անոնք, շատ աւելի բարձր մշակոյթի տէր, ներմուծեցին նոր դասաւորումներ պետական ու վարչական կաղմին մէջ:

Օրինադիրքի մը պակասը, Մարգարէի մահէն անմիջապէս ետք արդէն պարտի դարձած էր: Մահմեդական աստուածաբանական ուսուցչապետներ՝ հաւաքութիւնը սարքեցին — իճմա՞ կոչուած — ուր Ալիշէի վկայութիւնը հաւաքութիւնը փորձեցին դասաւորում մը, որ կոչուեցաւ «Հատիթ»: Ներքին հիմք բռնելով, փորձեցին դասաւորում մը, որ կոչուեցաւ «Հատիթ»: Անոնց ժողովին մէջ վիճարանութեան գրուեցան շատ մը անորոշ կէտեր Գուրանի քաղաքային հաստատումներուն, որոնց մեծամասնութիւնը ճիշդ նկատուելով՝ ընդունուեցան իբր օրէնք. սակայն անոնք Գուրանէն զուրա հատորի մը չփերածուեցան:

Միմիայն մահմեդականներու յատուկ երեւոյթ մը չէ օրինադիրքի

մը պակասը: Պէտք է մտնանք որ Միջին դարն ենք: Մարդարէի մահէն դարեր ետք, երբ առաջին խաչակիր ասպետները Երուսաղէմը գրաւեցին 1199 Յուլիս 15-ին, տեղական ոչ մի օրինադիրք գոյութիւն ունէր, սկսան երկիրը կառավարել աւանդական անդիր օրէնքներով: Հայածին Ամորի թագաւորին օրով է, որ դրի առնուեցաւ «Անտիգ Երուսաղէմի» անուն օրինադիրքը, որ խառնուրդ մըն էր եւրոպական Փէտտալական օրէնքներու, տեղական սովորութեանց եւ աւանդութեանց. նման «Անտիգ»ներ ունեցան յետոյ խաչակրաց այլ Դքսութիւններ եւ կոմսութիւններ՝ Անտիօքի, Թրիփոլիի, Կիպրոսի, որոնց բովանդակութիւնը կը տարբերէր Երուսաղէմի «Անտիգ»էն: Միւս Անտիգներու մէջ նկատի առնուած էին երկրին աշխարհադրական դիրքը, այլապէս բնակչութեան բարքերն ու սովորութիւնները:

«Անտիգ Երուսաղէմի» դրի առնուած էր Երուսաղէմի հայածին Ամորի(*) թագաւորի ստիպումով Գուլիեթոս Տիւրացիի կողմէ: Առաջին օրինադիրքն է՝ բաղկացած քանի մը մեծածախ հատորներէ:

Երուսաղէմի եւ Անտիօքի Անտիգներու մէջ կան շատ զգալի տարբերութիւններ. Սիւրիա, Պաղեստին մեծամասնութիւն կը կազմէին Արաբներ, Քրիստոնեաներ եւ խաչակիր տարրը: Իսկ Անտիօքի զքսութեան մէջ կային Յոյներ, Ասորիներ ու մեծ տոկոսով Հայեր: Շատ հաւանական է որ Անտիօքի Անտիգին մէջ Կիլիկիոյ Հայերու սովորութիւններ նկատի առնուած ըլլան, քանի որ ան ի գօրու էր Կիլիկիոյ, Եգիպտոսի եւ Թլաւալարի կոմսութեանց մէջ ալ:

Երբ խաչակիր բանակներու վերջին խլակները, տրիւնայի կռիւներէ ետք՝ լքեցին իրենց վերջին ապաստան ծառայող Անտիօքը, հուրի եւ աւարի մէջ ամէն ինչ կորաւ: Ի փոստ հայ զոյրութեան, Սմրատ սպարապետի կողմէ Անտիօքի Անտիգի բնադրին հայերէնի թարգմանուած 4 օրինակներ գտնուեցան եւ 1875-ին՝ Վենետիկի Միսիթարեան Հայրերու կողմէ լոյս ընծայուեցաւ Փրանսերէն թարգմանութիւն մը, Սմրատ սպարապետի մահուան 600-ամեակի առթիւ:

Անտիգներու պատմութիւնը կարկառուն արացոյց մըն է, որ մահմետականներ երկար դարեր իրենց նուաճած երկիրները կառավարելու համար որեւէ օրինադիրք չեն ունեցած: Անոնք ընդունեցան Գուրանը թէ՛ իրր օրինադիրք եւ թէ՛ իրր օրինադիրք: Պարտադրեցին անոր օրէնքները ոչ-կրօնադիրք եւ թէ՛ իրր օրինադիրք: Պարտադրեցին սովորութիւնները. բայց միւսլիմներու. յարգեցին երբեմն անոնց ազգային սովորութիւնները. բայց շատ անգամներ ալ՝ վերաւորական հրովարտական հրատարակուեցան:

Սակայն Գուրան հետու էր պարսկական օրէնքներու ամբողջութիւն մը, եւ ծառայել իրր օրինադիրք եւրոպական իմաստով:

Կրօնական գիրքի մը մէջ, աշխարհական օրէնքներու ներկայութիւնը՝ արդէն տարականութիւն մըն է. անոնց իրր պատգամ տրուած ըլ-

լովուն ալ կը դժուարահաճինք հաստատել: Կրօնական սկզբունքներու բնոյթէն դուրս՝ աշխարհական օրէնքներ, շատ մը զլուխներու եւ հատուածներու մէջ, իրարմէ անկապ նութերէ առաջ կամ վերջը տեղ գրաւած են: Նորածին ազգ մը կամ հայրենիք մը կառավարելու համար, անհրաժեշտ էին աշխարհական օրէնքներ: Կրօնական պատգամներով կարելի չէր առաջնորդել ժողովուրդ մը:

Մարդարէի յաջորդ խալիֆաներ թերեւս օրինակ առին Հոմէն, եւ ուղեցին խոյր ու թոյ միասնարար կրել: Պապականութիւնը 16-րդ դարուն է որ հրաժարեցաւ երկրային իշխանութենէ, բայց ժամանակի մը համար: Ս. Գահանայապետը մնաց տեսանելի պետը անտեսանելի հոգիներու, ընդունելով կրօնական իշխանութեան բաժանումը աշխարհականէն. Արաբներ, Թուրքեր եւ ամբողջ մահմետական աշխարհը՝ մերժեց այս դանաղանութիւնը: Գուրանի աշխարհական օրէնքներու հատուածները անբաւարար էին դատարանական արդար գրութիւն մը հաստատելու:

Տարբեր բան են կրօնա-բարոյական պատգամները, եւ տարբեր բան՝ աշխարհական օրէնսդրութիւնը: Առաջինները կը բխին Ամենապաշտելի. իսկ վերջինները ունենալով հանգերձ իրր ակունք կրօնական-բարոյական սկզբունքներ՝ դարբնուած են մահմետականութեան կողմէ: Աստուծային օրէնքները անկորնչելի են, աննորոգելի, որով՝ մնացական: Իսկ աշխարհական օրէնքները՝ յաւիտենապէս շարժականութեան եւ փոփոխման ենթակա են. շատ անգամներ ալ անցաւոր են, եթէ բնապետական կառավարութիւն մըն էր որ դանոնք կը պարտադրէր: Վերջապէս անոնք մշտանորոգ են ժամանակի եւ յառաջդիմութեան պահանջներուն առջեւ:

Արդ, մահմետականներ չկրցան հաշտեցնել երկրային եւ երկնային օրէնքները, դանոնք անհաշտելի գտան, եւ իրր գերազոյն օրէնք, ընդունեցան Մէքքէի աւետարանի պարունակութիւնը: Մուսուսող կրօնականներ իրենց սկզբունք ըրին քարոզելու «Աստուծոյ պատգամը կարելի չէ ամբողջացնել»: «Գուրանը աղբիւր է համայն օրէնսդրութեան», «Ան ամէն ինչ կը պարունակէ»: Այս վերջին նշանաբանին հետեւելով է որ Աղեքսանդրիայի գրաւումին — 641 — քաղաքի նշանաւոր գրադարանը կրակի տուին, թէ եւ կան հեղինակներ, որ կը ջրեն այս գէտքը:

Շատ մը կէտերու մէջ, Մարդարէին լուսութիւնն ալ անսահման դժուարութեանց մատնեց օրինաց մոլլաները: Գուրանը, իր անկատարութեան հետեւանքով, սենեցաւ շատ մը յուելումներ, ոչ թէ նոր հատուածներու յաւելումով, այլ մեկնարանութեանց տարբերակներով, պարագայ մը, որուն օգնեցին նաեւ հերձուած-բաժանումները: Պիտի տեսնենք որ մահմետականութիւնն ալ զերծ պիտի չմնար տարբեր աղանդներու ստեղծումէն: Որով տըրուած ըլլալով դարու մոլեկոնութիւնը, որուն վրայ պիտի պատուաստուէին քաղաքական, աշխարհակալական, զինուորական, անտեսական այլ ազդակներ, Գուրանէ դուրս որեւէ բարեկարգիչ տեսութիւն պիտի մերժուէր: Շէքրի օրէնքը իր բաղմամաղիլ մեկնութիւններով արդեւ պիտի հանդիսանար Հաթթերու դործադրութեան:

Մահմետական զլխաւոր հերձուածները երկու են — Սիւննիներ եւ

(*) Ամորի քաղաւորը, Երուսաղէմի պաշտօնապէս ուսպին քաղաքի օժուած հայածին Մէլիփեմոսի կրտսեր գաւառի էր: Մէլիփեմոս ամուսնացած էր փրակապի իշխան Յուլիոսի հետ, որ քաղաւոր իշխանուեցաւ: Մէլիփեմոս քաջ հայերէն կը բարբառէր:

Շիիներ: Աստուծոյ զատ կան նաեւ չորս կարեւոր ազանդներ.

Ա. — Հանգիւթներ, ամենէն ազատականները. Թիւրքիա, Եգիպտոս, Հնդկաստան, մէկ երրորդը Սիւննի են:

Բ. — Մալէքներ — Հիւսիսային Ասիայի:

Գ. — Շաաֆիներ — Սիւրիա, Իստանբուլ, Արեւելեան Ասիայի:

Դ. — Հանգալիներ, ամենէն մոլոտանդ ու խոտապահանջ ազանդը. Արաբիոյ մէջ ունին փոքրագոյն թիւ:

Այս 4 զլիսաւոր ազանդներէն զատ, կան շատ մը բաժանումներ ու ստորաբաժանումներ, բայց Շիիներէ — Պարսկաստան — Եւրոպայ-Պաշտներէ: Թուրք Իսլամականները, Տիւրքիներ, Սարաֆիներ — Ճեպրա եւ Մասդաթ — Օման, Չանդիպար, Մաշապիլիանք շարունակելի գետ թուրքիոյ՝ Մաթալէլիներ, Մարաթիներ, Նաճարիներ, Ճապրիներ, Էն. Էն.:

Ծնան նաեւ կարգ մը եղբայրակցութիւններ, օրինակ՝ Սուֆիներ, որոնց միայ յարմար դասակարգումներ անջատ քանի մը էջեր յատկացնել:

Կան Մարաթիներ, որոնց սկստը որ Մարաթի — Մարաթի — կը կոչուէր, իրը թէ Մարաթիի շատաւելին չէլիս մը յաջորդէ եղած ըլլալ, սղտիկ ազգութիւններ կառուցանելով, հաւատացեալներուն կը սորվեցնէր հաւատոյ բաներ եւ ինքզինք սուրբի մը տեղ դրած էր, ինչ որ հակառակ է Գուրանի. մահմադականներ մէկ սուրբ միայն կը ճանչնան. այն է անապատի Պետերն՝ Մարգարէն...: Շատ մը տեղեր, այդ սղտիկ ազգութիւններ իրը որբաւլայր կը ճանչցուն, ու կը կրեն վերջին մորթեալին անունը, չէլիս կամ պապա մակդիրներով: Այս սղտիկ ազգութիւնները դմբեթաւոր խուցի մը երեւոյթը ունի: Կղզեալ գուռ մը եւ երկաթ ձողերով բաց պատուհան մը: Սրահի խորքին Մարաթիի գաղաղը: Հաւատացեալները ուխտի կու գան, ուխտ մը կ'ընեն եւ լաթի կտոր մը կը կապեն երկաթ ձողեւէն մէկուն վրայ: Այդ է պատճառը որ լուսամտի երկաթէ ձողերը խալտարդէտ ծռէններով դարգարում կը տեսնենք:

Մեզի ժամանակակից ունինք Եգիպտոսի «Միւսլիման Եղբայրակցութիւն»ը, Ալճերիոյ «Իւլէմաներու Ընկերակցութիւն»ը, որոնք շարունակութիւններ են Մարաթիներու, եւ ժամանակի բնթայքին կրած են սկզբունքի փոփոխութիւններ: Բացի կրօնականէն՝ անոնք զբաղեցան քաղաքականութեամբ, եւ զինուորակն գաղտնի կազմակերպութիւններ իսկ ունեցան: Ժամանակ մը, կրցան ճնշել կառավարութեանց որոշումներուն վրայ: Եգիպտոսի Միւսլիմանական Ընկերակցութիւնը հակառակ է եւրոպական քաղաքակրթութեան. իրենց բնարանն է՝ «Աստուած մեր գաղափարականն է, Մարգարէն մեր պետը եւ Գուրանը՝ մեր սահմանադրութիւնը»: Իսկ Ալճերիոյ Իւլէմաներու Ընկերակցութեան բնարանն է՝ «Իսլամը՝ իմ կրօնքս է, արարեղէնը՝ իմ լեզուս, եւ Ալճերիան՝ իմ հայրենիքս»: «Թուրքիոյ ըլլալէ առաջ մահմադական էմ»:

Բայց հակառակ այսքան բաժանումներու, բնագիմարտական անվերջ վիճարանութեանց Գուրանը մեկնարանելու, որ կը կոչուի «Թէսֆիր», բոլոր հերձուածներու մօտ կը գտնուի նախանձադին ու չեղտալ բժախնդրութիւն

մը՝ կրօնքն իր նախնական սրբութեան մէջ պահելու. որով Գուրանի սկզբունքները՝ խորքին մէջ՝ մնացած են անկոյծ:

Գուրանի մէջ, իրը տշխարհական օրէնք, կը գտնենք ամուսնութեան եւ ամուսնալուծման վերաբերեալ հատուածներ: Թէեւ կինը անկատար էակ մը նկատուած է, «էքսիք» (պակաս) արարած մը եւ ստեղծուած՝ էրիկ մարդոց համար. սակայն այլի կամ ամուսնալուծուած կնկան իրաւունքները կը պաշտպանուին: Ամուսնալուծումի պարագային, ամուսինը ստիպուած է վերադարձնել կողակիցին բերած օժիտը: Գուրանը իրական սեռը իրը ստորագաս արարած նկատելով, կ'արտօնէ ամուսինին գոյն ձեռնել. իսկ եթէ հուշագանդ է, յարկել կը յանձնարարէ: Իրաւականօրէն՝ կինը անկարող է օրէնքին առջեւ. ինստիտուտ մը կը փոխանորդէ զինք: Կնկայ մը վեպութիւնը էրիկ մարդու վեպութեան կէս արժէքն ունի: Որովհետեւ բնականական սրբութիւնն անկոյծ մնայ, կը յանձնարարէ որ կինը ղէմքերնին քողարկեն. գէշ վարքի տէր կամ գոհնիկ գասակարգի կիններն են որ բացերես կը չըջին:

Կան նաեւ ժառանգական խնդրոյ վերաբերեալ որոշ հատուածներ: Օրինակ՝ արու գաւաղը աղջիկ գաւաղին կրկինը կը ստանայ, եթէ մէկ քոյր տնի. իսկ եթէ մէկէ աւելի են քոյրերը՝ երկու երրորդը կը ստանայ: Ծնողներու բաժինը անտեսուած չէ. եթէ մեռնողը գաւաղ ձգած է, մէկ 16-րդը, Էն. Էն.:

Պատժական հատուածները չափազանց խիստ են եւ անմարդկային: Ծնացող աչք կամ կին պէտք է ստանան գաւաղանի 100 հարուած հառարակութեան մը ներկայութեան. Գուրան, Գլ. 24, հատուած Ա.: Ուրիշ տեղ մը. եթէ կին մը չնսթիւն ընէ եւ 4 վիտներով աղացուցուի, «Բանտարկեցէք գոյն սենեակի մը չորս պատերուն մէջ, մինչեւ իր մահը»: Գլ. 4, հատուած 19: Նոյն գլուխի հատուած 30-ր կ'ըսէ. «Եթէ կին մը ամուսնանալէ ետք չնսթիւն ընէ, թող անոր շամուսնացած կնկայ սահմանուած պատիժին կէսին ենթարկուի»:

Մարգարանի համար մահուան պատիժ կ'արտօնէ. իսկ եթէ թէ՛ սպաննած եւ թէ՛ գողցած է՝ խաչելութեան պատիժ կը տնօրինէ: Եթէ կողոպտած է եւ չէ սպաննած, աջ ձեռքը եւ ձախ ոտը անգամահատել: Ծամբորդներու վրայ յարձակում կատարողներու պատիժը՝ վատարանդում է: Գողին ձեռքը կտրել գաստակին մօտ, եթէ գողութեան արժէքը 4 տինարէ (50 Փր.) աւելի է:

Այս բոլոր պատիժները, ինչպէս նաեւ ամուսնական, ժառանգական հարցերը, իրարաշարժող հատուածներ չեն. անոնք ցիր ու ցան, իրարմէ անկապակից նիւթեր չօջախող սարքեր զլուխնու եւ տարբեր հատուածներու մէջ կը գտնենք:

Սոյն բարբարոս պատիժները օրէնքի կարգ անցած եւ երկար տեսն գործադրուած են: Ապա իրերու բերումով, հանրակեցութեան պայմաններու փոփոխութեամբ, ժամանակի ոգին անհաշտ նկատուելով՝ որոշ չափով մեղմացան կամ քնջուեցան: Սակայն մինչեւ այսօր միմիայն Ահլուական Արաբիոյ մէջ ի գոյու են, եւ վերջերս, Լիւիսոյ նախագահ՝ օրթոտքս մահմա-

տական Գոլոնէլ Գատաֆի, իր երկրին մէջ վերհաստատեց զողերու աջ ձեռքին անդամահատութիւնը:

Չենք կարծեր որ վերոյիշեալ հաստատներու պարունակութիւնը Գալլիէլ հրեշտակի կողմէ հաղորդուած բլրայ Մարգարէին: Վերջապէս աշխարհական օրէնք նկատուած յիշատակութիւնները օրէնքներու ամբողջութիւն մը չեն կազմեր: Հողային հարցերու, կալուածային բաժանումներու եւ այլ խնդիրներու ոչ մէկ տկնարկութիւն: Հաստատեցներու բնկերութեան մէջ աղբերակերպի եւ իւրաքանչիւրին իրաւասութեանց հետք չենք գտներ: Տնտեսական օրէնք զրեթէ զոյսութիւն չունի. ուրիշ անհատներ հարցեր չօշափող նիւթեր անպատասխանի կը մնան:

Իւլէմաներ փորձեցին օրէնդրութիւն մը հաստատել հետեւեալ 3 աղբիւրներու վրայ հիմնուելով.

Ա. Գուրանը իր ամբողջութեամբ:

Բ. Մարգարէի աղբերակերպէն հետեւանքներ հանելով օրէնքի կարգ անցուցին (այս ինչ բանն բրաւ, այն ինչը չբրաւ). բոլորը ի մի հաւաքուած ամբողջութիւնը կոչուեցաւ «Սուննա», որ կը նշանակէ սովորութիւն:

Գ. Մէտինէի սովորութիւնները իրր անդիր օրէնք բնդունուեցան:

Անշուշտ Գուրանի պարունակած պատգամները իրր նուիրական աղբիւր ծառայեցին, եւ մինչեւ այսօր պերակչութիւն ունին եւ բացառիկ արժէք կը ներկայացնեն, մանաւանդ վիճարանութիւն չեն վերցնէր. զայն պէտք է բնդունիլ աշխարհ, ինչպէս որ գրուած է. Գուրանը «Ում էլ Բիթապ» (մայր զիրքերու) է, հակառակ պարունակած տկնայտ զիրար հերքող հաստատմաներու զոյսութեան:

Շատ մը անկատարութեանց վրայ բարդուած են անթիւ հաստատմաներու մութ եւ անհասկանալի տողերը, որոնք բաւ տարեւրջանի եւ սովորութեանց փոփոխումին, տարբեր մեկնարանութիւններու ենթարկուած են: Շատ անգամներ աղղեցիկ իւլէմայի մը կարծիքը, արդէն կազ օրէնդրութեան վրայ ազդած է եւ կզած են յաւելումներ կամ կրճատումներ, տեղի տալով անվերջ վիճարանութեանց, որոնք այսօր իսկ դեռ կը շարունակուին եւ իրենց այժմէութիւնը չեն կորսնցուցած: Պղտիկ օրինակ մը բառերու նշանակութեանց տարբեր մեկնարանութեանց վրայ: Ունինք բոլորիս ծանօթ «Ճիհատ» բառը, որուն բնդհանրացած իմաստը պէնքի հրաւիրել է բոլոր մահմետականները բնդղէմ քրիստոնեաներու: Սուլթան խալիֆաներ, ամէն պատերազմի սկիզբը «Ճիհատ» կը հռչակէին: «Բառ փոփոխումի ենթարկուած է, կը գրէ թուրք փրոֆ. Համիտուլահ էֆէնդին: «Ճիհատ» կը նշանակէ ոչ թէ քրիստոնեաներու դէմ կռիւ, այլ Աստուծոյ համար կռիւ», ինչ որ կերպով մը բնդունելի կը գործնէ փրոֆ. խալիֆաներ՝ խրիմի Ռուս-թուրքական եւ 1914—18-ի Ընդհ. Պատերազմի պարագաներուն: Թուրքեր կռուեցան կողք-կողքի քրիստոնեայ բանակներու հետ, որով իրենց նշանակէ «յանուն խալիֆական կրօնքի մղեալ պատերազմ»:

Անհասկանալի հաստատմանքն ուրիշ օրինակ մը. անճիստպանութիւն

մահմետականի մը համար ներկի՞ է թէ ոչ: Հաստատմի պարունակութիւնը երկդիմի է եւ անհասկանալի. ոմանք այս, ուրիշներ՝ ոչ կը մեկնեն: Նոյն փրոֆ. միւսլիմ բառին համար կը գրէ. «Միւսլիմ կը նշանակէ Աստուծոյ կամքին համակերպիլ. Միւսլիման՝ Աստուծոյ կամքին համակերպող»: Իսկ խառն պէյ կ'ըսէ. «Խալամ համակամութիւն չի նշանակէր. բայց կու գայ «Սալամ»է, որ կ'արտայայտէ հանգիստ, պարտականութեան մը կատարումէ հետք, զազարի ժամ, հանգիստ զոյսութիւն»: Իսկ Պարսիկները «միւսլիման» ենք, բայց ոչ մուսլիմ»: «Մուսլիմ» կը նշանակէ հաստատեալ: Նորագործ քրիստոնեաներ, Զրադաշաներ, Մանիքեցիներ, բոնի կամ կամաւոր կրօնադարձներ եւս որոշ չափով աղղեցութիւն ունեցած են եւ ներմուծած տարբեր մեկնարանութիւններ:

Մահմետական արչաւանքները, աշխարհակալական յաջողութիւնները նուազ չնպաստեցին օրէնքներու փոփոխութեանց: Իրենցմէ աւելի բարձր մշակոյթի տէր աղղերու հետ չփամբ, ստիպողաբար քաղաքային օրէնքներու մէջ մեծ փոփոխութիւններ ներմուծեց: Ինչ որ բացակայ էր Գուրանէն, ամբողջացաւ թուրք սուլթաններու Ֆէրմաններով, Մարաքի սուլթաններու Տաշիրներով, Թունուզի պէյերու իրաւէնքով: Ասանց հաշուելու աշխարհի հետաւոր երկիրներու մահմետական տարբեր ազանդներու պեւերու կողմէ կզած փոփոխութիւնները: Բայց եւ աշխարհ, խալիֆաներ, սուլթաններ, զոյսութեամբ կը ստորադրէին իրենց Ֆէրմանները, չէին համարձակեր դաւրելէ ի վեր իրր գրաւոր եւ անդիր օրէնք բնդունուած օրէնքները մէկ օրէն միւսը յեղաշրջել: Միշտ նկատի կ'առնէին Գուրան-Սուննա եւ Մէքքէի աւանդութիւնները: Թուրքիոյ մէջ Շէյխ-իւլ-Իսլամը, ալուր «Գաուր»ները նախանձախնդրութեամբ կը հսկէին որ տրուած Ֆէրմանները եւ հրովարտակները, որոնք օրէնքի սյա պիտի ունենային, Շէյքի օրէնքին հակառակ չըլլային: Գուրանի հաստատմանը միշտ մնացին նախական օրէնք, պերագանց սյա ունենալով քաղաքային օրէնքներու վրայ: Աւսուցչ շարունակեց երկար դարեր: Կրօնական օրէնքներն ալ դասաւորելու, մեր հասկցած ձեւով եկեղեցական համաժողով մը չի յիշուիր, մինչեւ Եղիսպասի Զուլաթ թագաւորին օրը:

Պահ մը ձգենք արաբական աշխարհը եւ խօսինք թուրքերու մասին:

Թուրքեր, Ասիոյ խորքէն գալով, երբ հաստատուեցան Փոքր Ասիոյ իրենց հետ որեւէ օրինապէք չէին բերած: Ընդունած էին մահմետականութիւնը, որով նման Արաբներու՝ Գուրանը իրենց ծառայեց թէ՛ կրօնապէք եւ թէ՛ օրինապէք: Անոնք եւս իրենցմէ շատ աւելի բարձր մշակոյթի տէր աղղերու հետ չփամբ մէջ կզան եւ տեղ տեղ որդեգրեցին պարտեալներու սովորութիւնները: Ուշադրաւ է ստիպն որ՝ Թէմուրլէնկ(*), որ մահմետական ծնած էր — 1370—1405 — այդ ալ Ասիոյ խորքերէն եկած, ձգած էր օ-

(*) Մինչ ձեկնիկ Խան կրօնէ չունէր: Երբ ան Պուլսարան գրաւեց, մեծ մզկիթի դրան առջեւ Գուրան մը իր ձիւ ոտքերուն տակ կոխկոտել տուաւ: Վերջէն իր գաւակները ընդունեցան մահմետականութիւնը:

բինադիրք մը «Թուֆուզաթ» անունով, որ շատ մը ազատական սկզբունքներ կը պարունակէ եւ դեռ ի դօրս է Ասիայ մահմեդական սրտէ հերձուածներու մօտ:

Թուրքերու մօտ, իրր աստիճին օրինադիր կը յիշուին «Սահնի Ալման» անուանուած երկու փոքրածառայ «Մէճէլլէ»ներ: Առաջինը կը չօչաիկ վարչական օրէնքներ, իսկ երկրորդը՝ անհատական իրաւունքի, Գաթիկի վերջին տարեշրջանին յոյս տեսած: Այդ, 1477-81-ին, Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի օրով շարադրուած աւելի կատարեալ օրինադիր մը, «Գանուն-Նամէ-ի-Ալի Օսման» վերնադիրով, հիմ անենալով նախորդ երկու օրինադիրքերու պարունակութիւնը, Շէյխ-Չատիկ պիշէն երաժէս Ահմէտ Արիֆ Էֆէնտիին կողմէ տպագրուած (Թուականը անտույզ): Այս Գանուն Նամէի մէջ շատ մը նորութիւններ ներմուծուած են՝ բացի վարչականէ: Հոն կը գտնենք տուրքերու վերաբերեալ հաստատման, ինչպէս նաեւ հողային, կառուածային, նոյնիսկ գաղտնաբերական հաստատման, որոնք անհուշաբան օրինակուած էին իրենց պերած ժողովուրդներու կանոնադրութիւններէն: Սոյն օրինադիրքին համար է որ Սուլթան Սիւլէյման «Գանունի» օրէնադիր տիտղոսը կը կրէ:

Սուլթան Սիւլէյմանի ազատամտութեան եւ արդարութեան համարս զլած անցած էր կայսրութեան սահմաններէն անդին, կը հաւատեն մեզի թուրք պատմիչներ:

Եւրոպական զանազան երկիրներէ Տաճկաստան տնցած եւ հաստատուած են շատ մը քրիստոնեաներ, ապրելու Գանունիի արդար եւ ազատ վարչաձեւին ներքեւ, վայելելով անխափր՝ բնդհանուրին շնորհաւոր բոլոր ազատութիւնը կեանքի, խիղճի, ինչքի, պատուի, գաւանդութեան եւ ազդութեան: Նոյնիսկ Անդլիոյ Հենրիկոս Ը. թագաւորը Տաճկաստան յանձնարեալ մը զրկած կ'ըլլայ, սրբէպի ուսումնասիրէ Գանունիի արդար վարչութիւնը, զայն կիրարկելու համար Անգլիոյ մէջ: Իբր թէ երազական բոլոր հեղինակներ համաձայն ըլլան այս պէտքին իրողութեան: Աւելին, ժամանակակից թուրք հեղինակներ կ'ըսեն թէ «Թանգիմաթ» բարենորոգութեան օրէնքներն արդէն Գանունիի օրէն իսկ հաստատուած էին, սակայն չեն բեր թէ ինչու գործադրութեան չէին դրուած...:

Ընդունելով հանդերձ Գանունիի արդարութիւն եւ ազատամիտ սուլթան մը ըլլալը, չենք կրնար հաշտեցնել իր կարգ մը աններելի արտօքները, որոնք կը չէզոքացնեն պատմականօրէն իր անձին եւ իր երկին շուրջ հիստուած առաջնորդները: Անշուշտ իր օրով կոյն վարչական կարգ մը բարենորոգումներ, տուրքերու հաւասար բաժանում եւ անխափառ դանձում, պաշտօնականներու նշանակութեան առթիւ՝ խնամխան, հարստութեան, բարեկամական միջամտութեանց ջնջում. պաշտօնականներու կարողութիւնն է որ նկատի կ'առնուէր: Կուսակալներու յաճախակի փոփոխութիւնները վերջուեցան. կուսակալ մը 5—10 տարի նոյն նահանգին մէջ կը պաշտօնավարէր արդարօրէն եւ անկաշառ: Նման ձեռնարկներու կիրարկութիւնը մեծ դեր ունեցաւ ռամիկին մօտ՝ իր համբաւին բարձրացման:

Տանք քանի մը օրինակներ, որոնք ժխտումն են իր ազատական սկզբունքներուն.—

Գանունին երբ Պելլիքատը պրաւեց, մզկիթի վերածեց Մայր Եկեղեցին. խորաններ տապալեցան՝ հաստատուելու համար զէպի Մէքքէ նայոյ Մինպարներ, որոնց բարձունքէն Ուրբաթ օրուան աղօթքի արարողութիւնը ինք կատարեց: Նոյն բանը ըրաւ Ռոստո կղզիի պրաւման. իրմէ ետք օրէնքի կարգ անցաւ այս սովորութիւնը. նոր պրաւում քաղաքներու մայր եկեղեցիները անմիջապէս մզկիթներու կը վերածուէին. պատերազմի մասնակցող սուլթանը կամ իր բացակայութեան յաղթական բանակի զօրավարը մեծ փայլով հոն պէտք է ընէր առաջին նամակը: Եւ այս սրբափայլերը կը մկրտուէին «Ֆէթհէ ճամի» — Յաղթութեան մզկիթ անունով: Օրինակ. Պոլսոյ քանի մը տասնեակ յոյն եկեղեցիներու մզկիթի վերածուիլը՝ պատմական անժըռտելի իրողութիւն է. մայրաքաղաքի Ֆէթհէ մզկիթը, Յոյներու նախկին «Փանմաքրիսթոս» եկեղեցին էր: Իր հրամանով՝ աղօթատեղիներ պղծուեցան եւ կողոպտուեցան: Ռոստո կղզիի պրաւման, հոն թուրք պաղթականներ հաստատեց՝ կղզին թրքացնելու գիտումով:

Ռոստո կղզիի պաշարման — միշտ Գանունիի օրով 1522 Հոկտ. — կը յիշուի 10 հազար խրամարաց Հայերու գործաւորական բանակ մը, որոնք տիւ եւ զիշեր աշխատեցուած են Փիրի փաշային հրամանին տակ: Արդ, ո՞ւր մնաց կրօնքի, ինչքի ազատութիւն շնորհող Մեծն Սիւլէյմանի եղբայրական սկզբունքները, — հարց կու տանք թուրք պատմաբաններու, որ անհուշաբան պատմական միայն կրնան մնալ: Այլ բան է նաեւ իրր աշխարհակալ գործադրած անմարդկային արարքները: 1526 Օղոստ. 30-ին Մոհաքի տուէն 40-000 հունդար զերինք կը զլխատուին այդ Մեծն Սիւլէյմանի վրանին տուէն՝ իր ներկայութեան: Թուրքեր կը փառարանեն օրէնադիր Սուլթանը՝ բսելով. «Ան եղաւ անողոք՝ թշնամիներու տուէն, սակայն մեծապօր՝ բնդհանուրին համար»:

Նշելի է նաեւ Քրիստոնէից փոխադարձ վարմունքը: Գանունիէն դարեր առաջ, Բիւզանդիոնի Նիկեֆոր Ֆոպան, Կիլիկիոյ Միսիս քաղաքի «Ուլու ճամի» մայր մզկիթը արտօքի վերածեց: Ֆրանսացիք երբ Ալճերիան պրաւեցին, մզկիթ մը մայր եկեղեցիի վերածեցին: Ալճերիոյ անկախութենէն ետք՝ նոյն մայր եկեղեցին մզկիթի վերածուեցաւ եւ կը կրէ «Կամալ Ապտ-էլ-Նասր» անունը: Փոլսուի՞ն պիտի արգիօք բարքերը: Փարիզի մօտակայ արուարձաններէն Անիէռի մէջ, քրիստոնեաներ մատուռ մը հիստիոսային Ափրիկէի մահմեդականներուն արամադրութեան տակ գրին՝ իրր աղօթափայլ. զանդակաւորներ կանգուն է. պաղթի խաչին տեղը մահիկ մը կը դրաւէ առանց մինարէի...:

Եկեղեցիներու պղծումը եւ մզկիթի վերածուիլը, հակառակ է նաեւ մահմեդականութեան առաջին շրջանի պաղթափարականին: Օմարի (Մարգարէի աներ)՝ երկրորդ ամենամեծ խալիֆայի մասին՝ բիւզանդական պատմիչ Թէոֆանէ՝ հետեւեալ դրուալը կը գրէ.

«Երբ Արարներ 637-ին Երուսաղէմը պաշարեցին, քաղաքը ուղեց յանձ-

նուրի միայն Օմար իմաստասերն, որ բացակայ էր: Օմար կու գայ երուսաղէմ եւ հաշտութեան պայմանները կը կնքէ: Ապա կ'այցելէ քաղաքը եւ կը մտնէ Ս. Յարութեան տաճարը եւ կը նստի խորանին առջեւ, ի ներկայութեան Սոփրոնիւս պատրիարքին: Երկարատեւ շորս կողմը դիտելէն ետք, Բ. նամադին ժամն հասած ըլլալուն, պատրիարքէն կը խնդրէ որ տաճարին մէջ տեղ մը ցուցնէ, ուր կարենար իր նամագն բնել: Պատրիարքը կ'ըսէ, որ բնէ իր նամագն ուր որ նստած էր: Օմար կը մերժէ: Պատրիարքը զինք կ'առաջնորդէ Կոստանդինի եկեղեցին, զետինը խոր մը աւարածելով կ'ըսէ որ հոս բնէ ազօթքը: Իմաստասեր կրկին կը մերժէ եւ գորս կ'ելլէ ու եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ, դէմքը դէպի Մէքքէ գարձուցած կը ծնորդրէ ու կ'ազօթէ: Նամադը վերջացնելէ ետք պատրիարքին պատնայով կ'ըսէ. «Մի կարծէք որ բրածո պարզապէս գոհացում տալ է քմահաճօքի մը: Ընդհակառակն. այսպէս բրի, որպէսզի դուք աչք մնաք միշտ ձեր եկեղեցիին. ապա թէ ոչ, Իմաստասերն ազօթք ըրած վայրը պիտի պատկանէր մահմետականներուն»:

Բիւզանդական պատմիչը կ'ուսկոյնէ. «Նոյնիակ Ս. Քաղաքի լոնձնատուութեան պայմաններուն մէջ յաւելեալ յօդուած մը կը խմբարդէ որ կ'ըսէ. «Արդիւեալ է մահմետականի մը սրելէ եկեղեցիի մը դուռին մէջ նամադ բնել, ու նաեւ Միւլէպիլին մը ազօթքի հրաւիրել եկեղեցիէ մը պատգամներու վրայէն կամ սինազարդ սրահներէն»: Եւ կու տայ հրովարտակ մը որ օրէնքի ոյժ ունէր: Ինչպէ՞ս յարկուեցաւ սամունեան Սուլթանէրէ Մեծ Իմաստասերին հրովարտակը... Հարցումը կը մնայ նորէն անպատասխան(*):

Կայ նաեւ բարբարոս յօդուած մը իր օրով խմբարդուած. «Գանունը՝ Նամէ-ի-Ալ-ի-Օման»-ի մէջ, որ ծանօթ է «Նիկամ-ի-Ալէմ» անունով, որուն համաձայն դահաժառանգին արտօնուած է գահ բարձրացած օրը՝ իրմէ փոքր բոլոր եղբայրները սպաննել: Այս օրէնքը կիրարկուած էր այն նկատմամբ, որ իր եղբայրները չկարենան զտաճանութիւնն առաքել գահաւակալ սուլթանին կեանքին դէմ՝ իր գահը գրասկսել գիտամտով:

Այսպէս վարուեցաւ Սուլթան Մուրատ Գ. (1574—1597), որ ունեցած էր 19 մանչ եւ 27 աղջիկ գոսակներ՝ պաշտօնական իր հարէմը բաղկացած էր 150-է աւելի հուրիներէ: Երբ վերջ կը գտնէ գահակալութեան արարողութիւնը, որ տեղի կ'ունենար հին պալատին բացօդեայ դուռին մէջ, Մուրատ Գ. Պալատ կը քաշուի: Անմիջապէս նոյն բակը կը փոխադրուի իր հօր Սէլիմ Գ.ի դադարը: Սուլթանը գուրս կու գայ պալատէն ներկայ ըլլալ իր հօր մահուան ազօթքի արարողութեան: Քիչ վերջ, պալատի ուրի մէկ դռնէն գուրս կը բերուին իր սպաննել տուած 5 եղբայրներու դադարները: Սուլթան Մուրատ չի հետևի յարկաւորութեան: Թափօրը կ'ուզուի Այս Սոփիա, ուր մարմինները կը գետեկոյն սուլթանական «թուր-

պէ»-ի մը մէջ. 5 գոսակներէն 3-ը մէկ կողմ, 2-ը միւս կողմ կը ննջեն իրենց հօր դամբանին կից:

Այս սպանուած անմեղները «Նիկամ Ալէմ»-ի նահատակներ կը կոչուէին:

Նոյն բանն բրաւ Մէհմէտ Գ. իր 19 եղբայրները սպաննել տալով, որոնցմէ հազիւ 4 հատը չափահաս էին. մնացեալներու մէջ ծծկեր մանուկներ խակ կային: Այս 19 նահատակները եւս կը թաղուին իրենց հօր դամբանին աջ ու ձախ կողմերը:

Այս օրէնքը, — կ'ըսեն թուրք պատմաբաններ, — օսմանեան պատմութեան ամենէն արիւնտ կշիւր արձանագրեց: Անոնց կողմէ զրի առնուած սրտամտիկ էջեր կան, սպանութեան տեսարանները նկարագրող: Մասնաւոր դահիճներ, հարէմ մանկավ կը կատարէին՝ վայրագ բնադրով՝ իրենց հակամարդկային պաշտօնը: Մօր զիրկերէն երախաները կը խլուէին եւ կը խեղդուէին մետաքսէ շուանով մը, որ կը կոչուէր «Քէմանչէ չիրիչի» (ջուլի ձգտալի թել): Ուրիշ հարձեր, որոնց միայ կասկածներ կային յուլթեան, փոքրերին ճեղքուելով ծովամահ կ'ըլլային: Ըստ որոշ պատմագիրներու, այս օրէնքը Մէհմէտ Գ.ի օրով կը ջնջուի, եւ կը հաստատուի «Գաֆէս»-ի զրութիւնը, որ տեւեց մինչեւ Համիտի գահնկեցութիւնը:

Օսմանցիներու պատմութիւնը՝ բնակւողուած է յաջորդական վայրագ դէպքերով եւ արարքներով: Մի միայն թիմուրլէնին է որ թրքական վայրագութեանց դէմ վայրագութիւն ցոյց տուած է, ախոհ, ոչ երկար ժամանակի մը համար: Թուրքեր ճաշակեցին աւերի եւ հրկիզումի համը: Երբ Սուլթան Պալատի գերի ինկաւ թիմուրլէնի զինուորներու ձեռքը, վերջինը՝ թէեւ զինքը չսպաննեց, արքունիի գաս մը տալու համար, փառիշահի հարէմի բոլոր կիները եւայի հազուստով տողանցք մը բնել ստիպեց իր թիկնաթուին առջեւէն, ի ներկայութեան իր բարձրատախճան զինուորականներու(*):

Սուլթան Սելէյմանի «Գանունամէ»-ն ալ անկատար էր. դարերու հուրիւմամբ, կենցաղային բարբերու փոխութեանց հետեւանքով, յառաջդիմութիւնը կը ստիպէր նոր օրէնքներու յաւելում. հաւատացեալներու կարիքները եւ ժամանակաշրջանի նորայոյն պէտքերը՝ զայս կը դարձնէին

(*) Լիւսիէն Բեքիէն «Խաքորամա» պարբերաբերքի Իւ 327-ին մէջ յօդուածով մը կու տայ պատմական հետեւեալ նորութիւնը. —

Սպանիոյ բագաւոր Հանի Գ. Լեմկիմուրին մօտ 3 պատուիրակներ կ'ուղարկէ՝ իրեն հետ զաշնագիր մը կնքելու դիտումով. 1402-ին. Անգարա: Թիմուրլէնի կողմէ շատ լաւ ընդունելութեան կ'արժանանան անոնք: Պատուիրակները մեկնած պահուն իրենց կու տայ Սուլթան երկրորդի հարէմին 3 գեղեցիկ հուրիներ, իրր նուէր. Սպանիոյ բագաւորին: Պատուիրակները կը հաւանին Մատրիա 1403-ի գարնան: Թագաւորը գանձէ կ'աւտուանցնէ սպանացի ազնուական ապրտներու հետ: Կը կարծուի որ հարէմի այս երեք հուրիները հեղինակներ եղած ըլլան. նոյնիսկ մէկ հատը Բիւզանդական կայսերական գերդաստանէն:

(*) Պոլսոյ գրատուէն ետք. Թուրքերու նպատակը Հոռոմ ալ գրաւել էր: Մեծն Սիւլէյման ըսած էր. «Կ'երբանք եւ կը Բագենք կարմիր խնձորը»՝ ակնարկելով Ս. Պապին: — Սուլթան Պալատի մէջ ալ նախկինը Տ. Բ. բանակի կազմութեան արքիւ ըսած էր. «Հոռոմի եկեղեցիին մէջ ձիերուս վարսակ պիտի կեցնեմ»:

ստիպողական. նոր օրերուն՝ նոր օրէնքներ հարկաւոր էին: Հին բարքերու հաւաքած Իւլէմաներու ընդդիմութիւնը մաքրութեան կը պատապարտէր օրէնսդէմներու աշխատանքը: Շէյխ Իւլ Իսլամը կը դահանար մի միայն սուլթանին հաղուստիւ հրովարտակները մաւերացնելով: Այդ օրէն սկսեալ, կառավարութեան ղեկը՝ կարելի է ըսել՝ իւլէմաներու եւ նախարարներու հովանիին տակ մտաւ, որ ծնունդ տուաւ կրօնա-քաղաքական օրինադիրքի մը, որուն պարունակութեան մէջ գերիշխող դեր կատարողը՝ կրկին Գուրանի սկզբունքները եղան, այսինքն՝ Շէյխի օրէնքները: Դարերով յապաղում ունեցող կայսրութեան մը կրօնական պետերը, հին աւանդութեանց կապանքներով կաշկանդուած՝ մերժեցին հետեւիլ դարու նոր պահանջներուն, զլացան յարմարիլ ժամանակի մարք ու բարքին, ստեղծուած նոր կենցաղային պայմաններուն: Այս յամառումին մէջ, սննդական շահերը դժբախտաբար ունեցան որոշ դեր. կրօնական դասը նախանձօրէն ուզեց պահել իր դիրքն ու հեղինակութիւնը. Շէյխ-Իւլ-Իսլամը, իր իրաւասութիւններով, ժամանակ մը, կարելի է ըսել կառավարութեան մէջ կառավարութիւն համարուեցաւ: Ոչ թէ Գուրանի հատուածները կամ Շէյխի օրէնքները հակառակ էին ոչ-մահմետական տարրին, այլ Մարգարէի պատգամներուն սխալ մեկնարանութիւններն էին որ խրամ բացին երկու կրօնքներու միջեւ. քաղաքական դէպքերու թաւալումն ալ մեծապէս օգնեց այդ խրամին աւելի խորանալուն: Թէ ինչպէս, քիչ վարը պիտի տեսնենք:

Ըսինք որ Մարգարէի կենդանութեան իսկ, քրիստոնեաներ ու Հրեաներ՝ իբրեւ անհաւատ չէին ճանչցուած: Միջանկեալ աւելցնենք, որ քրիստոնեաներուն աւելի հաշտ աչքով կը նայուէր քան Հրեաներուն:

Գուրան, Գլ. 49, հատ. 10. «Բոլոր հաւատացեալները եղբայրներ են»:

Գուրան Գլ. 5 — հատուած 59-ի մէջ կը կարդանք. «Անտարակոյս անոնք որ կը հետեւին հրէական, քրիստոնէական, Սարէսցեաց կրօնքին եւ անոնք որ կը հաւատան Աստուծոյ մը ու վերջին դատաստանին, եւ բարութիւն ըրած են, ըստին ալ կը ստանան մարտիրոսութիւն մը իրենց Տիրոջմէն. երկուքն իրենց վրայ պիտի չիջնէ ու վշտարեկ պիտի չըլլան»:

Թէեւ այս հատուածը ջրուած է Գլ. 3, հատուած 79-ով, հակասութիւն մը եւս, սակայն հետեւեալ Գլուներու եւ հատուածներու մէջ — Գլ. 2, հատ. 107 եւ 129. Գլ. 9, հատ. 30—31, Գլ. 50, հատ. 27 — տարբեր արտայայտութիւններով միայն կոտորուածն է որ անհաւատ կը ճանչնայ:

Գլ. 9, հատ. 29-ին մէջ կ'ըսէ. «Պատերազմ բրէ ամէն անոնց դէմ որ Աստուծոյ չեն հաւատար»:

Գլ. 2, հատ. 187 — «Սպաննեցէք, ուր որ անոնց կը հանդիպէք — իմա՝ կոտորուածներուն — վանտեցէք զանոնք այն վայրերէն, ուրիշ ձեզ վնասեցին: Սպաննեցէք զանոնք. անհաւատներու վարձքը այս է»:

Գլ. 2, հատ. 220 — «Կոտորուած կնկայ հետ մի ամուսնանաք. նախընտրելի է հաւատացեալ գերի մը. ձեր աղջիկները մի տաք կոտորուածներու, նախընտրելի է հաւատացեալ գերի մը կոտորուածին»:

Հետեւաբար, Մարգարէի անմիջական յաջորդ խալիֆաներու կողմէ

թշնամական շեշտուած դիրքաւորում դոյութիւն չէ ունեցած հանգէպ ոչ-մահմետականներու: Բայց յետոյ, բարք եւ մտայնութիւն փոխուեցան: Երկրակալական յաջող արշաւանքները, մանաւանդ աւարի տիրանալու ծառայութիւնը, զիրենք մղեցին Գուրանի հատուածներու սխալ մեկնարանութեանց: Արաբական հոգամասերու վրայ կոտորածները զրեթէ ջնջուած էր. Գուրանստան՝ զրաւուած եւ բռնի իսլամացած: Սկսան քրիստոնէայ երկիրներու վրայ յարձակիլ. Բիւզանդական կայսրութիւն, Սպանիա, Ֆրանսա, ընդ որ քրիստոնեաներ «կեաւոր» (անհաւատ) նկատուեցան: Շատ մը խալիֆաներ նախատեսեցին Ֆէթմաներ հրատարակեցին, ի մասնաւորի Մերձասոր Արեւելք բնակող աղղերու դէմ: Մի միայն մեծ Խալիֆա Հարուն էլ Ռաշիտի բրով է որ քրիստոնեաներ կրցան որոշ ազատութիւն վայելել: Սակայն իր յաջորդները վերսկսան նախկին խստութիւնները:

«Եւրամուզ»ի ճակատամարտին, Հերակլէսի պարտութեամբ Երուսաղէմի դրաւումէն ետք, սկսան արաբական նուաճումները: Այս ճակատամարտին հայազգի զօրավար Վահան^(*) մը կը յիշուի: Որոշ պատմաբաններու կողմէ՝ իրեն կը վերագրուի պարտութիւնը: Եւրամուզի^(**) ճակատամարտը կարեւորագոյն դէպք նկատուած է միջնադարեան պատմութեան մէջ: Քրիստոնէայ եւ մահմետական բանակներու տաջին բախումն է ասիկա: Գահի կամ մենակալի կոխ չէր, այլ երկու կրօնքներու, երկու դաւանութեանց, խաչի եւ մահիկի կոխ էր, որուն ի նպաստ մահմետականներուն ելլը՝ օգնեց իրենց աշխարհակալական նուաճումներուն: Նոյն ճակատամարտին, բիւզանդական բանակի կողքին՝ հայ զուժարտակներու ներկայութիւնը՝ պատմական անփոխելի կեդրութիւն մըն է: Արաբ պատմաբան էլ Մասինի մօտ կը գտնենք հետեւեալ յիշատակութիւնը, հայ աղեղնաւոր զուժարտակի քաջագործութեանց վրայ. «...Անոնք իրենց նետերը այնքան ճարպիկօրէն եւ ուղղաձիգ կ'արձակէին որ, շատ կարճ ժամանակի մէջ 700-է աւելի մահմետական մարտիկներ, իրենց աչքերը կ'որսնցուցին. Արաբներ տխուր յիշատակ մը պահեցին այս անողորմ կոխէն եւ զայն կոչեցին «Օր կուրացման»»: Հուսկ յետոյ այս հաճմանդամ հերոսները, երբ վերադարձան իրենց հայրենիքը, միականի կամ բոլորովին կոյր Փիղիքական այդ վիճակը՝ իրենց համար վառքի տխրութեամբ մը եղաւ. անոնք կենդանի վիճակներ էին եւ հարաւ միանգամայն, որ մասնակցած էին այդ վայրագ ճակատամարտին...»:

Երուսաղէմի դրաւումէն ետք, Սիւրիոյ եւ Պաղեստինի դռները բացուած էին: Գրաւուեցան Միջագետք, Հայաստան, Պարսկաստան, Թիւրքես-

(*) 22-րդ դ. 60-61 թվականներու առեւ Բիւզանդիայի մը հետ, որուն համար կ'ըսուի թէ պարսկական ծագում ունի, եւ որ զօրավար Խալիֆէն պարտուելէ ետք՝ վաճառու կ'ըլլայ:

(**) Եւրամուզի պարտութենէն 3 դար ետք, Բիւզանդացիք ունեցան յաջողութիւններ, նիկիֆոր Յոգա, ապա Խալիֆ Զալիկ, տարին ջախջախիչ յաղթութիւններ Արաբներու վրայ: Վերագրաւուեցան Սիւրիան, Պաղեստինը եւ այլն:

տան, որոնք մաս կազմեցին նորածաղ կայսրութեան: Պարսկաստանի գրա-
մը՝ աւանդական գրոյցի մը հետեւանք է, կ'ըսուի: Մարգարէն երազին
ջ տեսած կ'ըլլայ, որ ուզալի մը վրայ նստած գէպի Պարսկաստան կը դիմէ:
Երազը պատմած է իր գպիրներուն, որոնք պարտականութիւն նկատած
է իրականացնել տալ Մարգարէին երազը: Գուրանք թէ եւ հակառակ է
ի խաւամացումին, սակայն իր յաջորդները չ'փարանկցան Պարսիկները
բռնի խաւամացելու. անոնք գրադաշաններ էին: Հայաստան արարական նուա-
ճումին տակ՝ կրօնական ստիպումի չենթարկուեցաւ, եւ կամ անդպալի եղաւ
ճնշումը:

Վերոյիշեալ յաջող աշխարհակալական ձեռնարկները սրած էին Արար-
ներու ախորժակը: Եզիպոսս՝ իսկապէս պատուա մըն էր իրենց համար. Ազեք-
սանդրիան ինկաւ 641-ին. ապա Լիպիան, Թունուգը եւ Արճերիա, ուր հաս-
տատուեցան ամբողջ: Քէրուան եղաւ Ափրիկէի կրօնական մայրաքաղաքը:
709-ին հասած էին Թանձէ, ուրիշ կը գիտէին սոչանական սփռումը: Քիչ
ժամանակէն անցան Ճիպրայթարը 710-ին. առաջին մահմետականը, յանձին
Թարիք զօրավարին, ոտք կը դնէ իր բանակով Երուսաղիմ հաղամաս: 715-ին
մահմետական բանակը իր գրաւումներով՝ իր պօսթիւնները՝ գաղաթնակէտը
հասած էր — Պիւրենեան լեռներէն մինչեւ Հնդկաստան: Միւսլիմի բանակը
ունեցաւ իր ստամբ, քաջարի եւ զոհուիլ գիտցող զինուորներով եւ կարող
զինուորականներով: Արար հաւատացեալը գիտցաւ զոհուիլ եւ մեռնիլ, ախ-
րանալու համար Գուրանի խոտապած գրախտի հրեշտակներուն: Դրախտի
ստուակները, կանաչադարձ պարտիկները՝ երազել կու տային՝ անջրդի ա-
նապատի Պետեւի մարտիկները:

Դրաւելէ ետք Սպանիան, միւրճուեցան մինչեւ Ֆրանսայի սիրտը՝
Լիոն-Մաքոն զբաւուեցան. սակայն Փուսթիլի առջեւ Կարսոս Մաթթիլի
քրիստոնեայ բանակը թուժր կանգնեցաւ արարական անպարտելի բանակին
դէմ, պարտութեան մատնելով զայն 732-ին, Մարգարէի մահէն զար մը ետք,
փրկելով Եւրոպան մահմետական տիրապետութենէ: Նահանջը սկսաւ. սա-
կայն Սպանիան դարեւ շարունակ մինարէներու շուքին տակ ճնշեց եւ մաքա-
ռեցաւ արարական բարբարոս լուծին դէմ: Արարական տիրապետութիւնը
վերջ կը գտնէ 1492-ի Կրքնատի յաղթանակով:

Եօթը դար մնացին Սպանիա, կէս դարէ աւելի՝ Իտալիա-Թուրանթօ,
Պարսի: Սպանիան կը նկատուէր Օմայեաններու մէկ նահանգը:

670-ին նոյնիսկ Պոլիսը գրաւելու ձեռնարկեցին: Բիւզանդական հպարտ
ստանը իր ազատումը կը պարտի իր ամբաշէն պարիսպներուն եւ յունական
հուրին(*):

Խալիֆաներու աշխարհակալական ձեռնարկները, ցեղերու եւ կրօնք-

ներու հակամարտութիւն մը ստեղծեցին, եւ ան հասաւ աշխարհի ստորձանի
մը որ երկու տարրեր վարդապետութիւններու եւ երկու տարրեր աշխարհա-
մատերու — Արեւելք եւ Արեւմուտք — միջեւ համեմատութիւն մը իսկ
ստեղծելու մասին մտածել աւելորդ էր այլեւս. եւ պայքարը շարունակուե-
ցաւ: Ծնաւ Խաչակրութեան շարժումը, որ գերահանձար գիրք մը կը գրաւէ
ընդհ. ազգաց պատմութեան մէջ: Պատմութիւնը չէ արձանագրած նման հա-
կահոսանք մը մահմետականութեան դէմ, որ պիտի փոխէր աշխարհադրական
քարտէսները, սեղանափոխէր պետութիւններու սահմանադրութիւնները: Տնտե-
սական դրութիւններ, ազգային սովորութիւններ, բարոյական կարգուսար-
քեր, բարք ու կենցաղ պիտի կրէին մեծ փոփոխութիւններ. ազգեր ու դասա-
կարգեր պիտի ստանային նոր կերպարանք ու տարրեր գրոյմ: Երկու աշ-
խարհներու տարրեր ազգութեանց մտածելակերպը յեղափոխելով, աննկա-
րազրելի վաշտադրութեամբ մղուած կռիւները՝ փոխադարձ ոխ եւ առեւտու-
թիւն պիտի սերմանէին: — Յիշեալ ժամանակաշրջանին՝ գոյութիւն ունէին
երեք ոյժեր. առաջինը՝ աւստական բարքերով ապրող Եւրոպան էր, առաջ-
նորդ ունենալով Պաղատականութիւնը: Երկրորդը՝ Բիւզանդական կայսրու-
թիւնն էր: Երրորդը՝ նորածին Արար ազգը՝ իր մահմետական վարդապետու-
թեամբ:

— Պաղատականութիւնը նմարի վրայ նետեց իր ամբողջ բարոյական ոյժն
ու ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ հաւատացեալներու լուծանքը: Եւրոպայի
մեծ ու փոքր թագաւորները շարժման մէջ գրին իրենց բանակները՝ արքունի
զանձերով: Փառամոլ տաղեաներ տրամադրեցին իրենց բազուկի ոյժը եւ ի-
րենց ճորտերը, որոնց միացան իսկական հաւատացեալներ՝ ազատելու հա-
մար Ս. Վալդերը անհաւատներու ձեռքէն: Իսկ Բիւզանդիոն լայն բացաւ իր
ոսկիներու շաւմարանը, կերակրելու համար գէպի Երուսաղէմ ուղղուող բա-
նակները:

Ահեղ էր գրաւախաղը եւ բախումը պիտի ունենար աներեւակայելի հե-
տեանքներ: Իրենց թելութիւններով ու յատկութիւններով, պաղանային վաշ-
տադրութիւններով եւ ասպետական ելոյթներով բանակներու երկուստեք մղուած
պայքարէն ծագում պիտի առնէր — մէկուն կամ միւսին յաղթութենէն
կամ պարտութենէն — ցեղի մը գերազանցութիւնը, ճշգրիտ սահմանը բա-
րոյական եւ երկրային երկու վարդապետութեանց:

Խաչակիր բանակներու կողմէ Երուսաղէմ գրաւուեցաւ 1099 Յուլիս
15-ին, 40 օր պաշարումէ ետք: Երկու բանակներու միջեւ հերոսական ե-
ղաւ կռիւր. սակայն ցաւ ի սիրտ տէրք է թել որ վաշտադրութեանց զաւի-
նին Խաչակիրներու սեպհական եղաւ...:

88 տարի ետք, 1187-ին, Սալահադին կրկին կը գրաւէ Երուսաղէմը.

բիւնը իր ոյժը այնքան սաստիկ էր որ երկարը կը ծռէր. ժայռեր փռնիլ կը վերածէր.
երբ փակէր կարծր ճիւղի մը՝ գայն կը հալեցնէր. ջուրին մէջ փոխանակ մարելու՝ աւելի
կը բոցալաւէր. միայն բացախը կամ աւազն է որ կրնային գայն մարել: — Պաշարումը կը
վերցուի 679-ին:

(*) Յոյներ այս գիտը կը պարտին ծագումով Սիւրիացի, Պատարկէ ծնած Քալլի-
ֆիւսի. ըստ ուրիշներու՝ նմանապէս Սիւրիացի Պալլիսի: Թունական հուրին բաղադ-
րութիւնը մինչեւ հիմա հանելուկ մնացած է: Հնարողը իր մտով այդ գաղտնիքը իր հետ
կը տանէ: Հուրը կ'արձակուէր զանազան կերպերով. անոր կարելի էր տալ ուղղուած
ուղղու-

կիւնները կը շարունակուին. 3 դար տեսող Տ խաչակրութեանց պայքարը վերջ կը պահէ քրիստոնէութեան պարտութեամբ. խաչակիր վերջին բանակը կը նահանջէ, մէկ մասը Անտիօքէն, միւս մասը Պոլսոյ ճամբով Պաղեստինէն: Պարտութեան պիտաւոր պատճառը, Եւրոպայի թաղաւորներու անմիաբանութեան կրնանք վերադրել պարզապէս: Նոյն անմիաբանութիւնը պատճառ կ'ըլլայ նաեւ ապաղային՝ բիւրանդական կայսրութեան անկման, կերտելով թրքական յաղթանակը:

նույն ժամանակները, նոյն մայրապետի իւնը եւ նոյն տրիւնահանգումները դարեր շարունակ միմադնեցին բարոյական միջոցորտը։ Քրիստոնէական պատմութիւնը սեւ էջեր ունի արձանագրած։ Քրիստոս «սպաննէ» չբռաւ․ Ան՝ «սիրեցէք զմեկնան» քարոզեց․ իսկ պապականութիւնը եւ բիւղանդական կայսրեր բանակներ կազմեցին, խաչակրութիւններ ստեղծուեցան ջարդելու եւ սպաննելու ոչ-քրիստոնէաները։ Պապեր բանակներ առաջնորդեցին, գէնք ի ձեռին պատերազմական դաշտեր իջան, նոյնիսկ քրիստոնէաներու գէմ եւ զերթ ալ ինկան... Պապական նուիրակներ խաչակիր բանակներու ընկերացան․ կարտիւններու պրոյեկտներ ինկան պատերազմի դաշտին վրայ։

(*) Այս պատիւն ծագումով հրեայ բլլալը կը գրուցուի: Սպանիա դաւամաւիս եղած
 և՛ Ալեքսանդր ամուռը առած էր՝ ցուցնելու հաւաք որ պատեհրագրական տաղանդի ալ տէր
 էր: Չեմբարձ բնդումեց իտալիա բոլոր Հրեաները:

դէտը նետուեցան . . . :

Նախատինքի ենթարկումը, բանտարկումը, աքսորումը, թունադուրումը, լիզուե, քիթ եւ ականջ կտրուելով նահատակեալ սպաղերու չարքը երկայն է :

Շատ մը պապեր կեանքերնին տպաւորու համար ծպտեալ փախուստի
դիմած են, զեղերած աւանդ, տան, զգեալէ զգեալ: Ուրիշներ չապիկ փո-
խելու նման զանազան քրիստոնէական մեծ ու փոքր թապաւորներու պաշտպա-
նութիւնը եւ հոյանաւորութիւնը խնդրած են:

Գրեիցոր է. սրապը, ծնունդի զիչէրն իսկ, սրատարապած պահուն, Ս. սեղանէն առեւանդուելով կը բանտարկուի 1075-ին, Գեղաման Հանրի Դ.ի մարդոյ կողմէ :

Շիկամօրուտի ատեն, Ս. Գերեղմանին վրայ իսկ տրինաճեղոս թիւն կը
յիշատակուի :

Անշուշտ պատրական մէկը միւսը չէր փոխարինող, ջրող, միլէժինդրութեան դրոշմ կրող կոնզակներ եւ հրովարտականքն առաւելագոյն չափով նպաստեցին տեղի ունեցած բարբարոսութեանց :

Ինչպէս մահմեդականներու մօտ Էդու շրջան մը, ուր իրարու բնոյդի-
մադեր 3 խալիֆաներ զոյս թիւն ունեցան, պապականութիւնն ալ ունեցաւ
3 անջատ պապեր՝ Հոսմ, Ալինեան, Փիլպա :

1305-ին, Ս. Պետրոսի գահը փոխադրուեցաւ իբր նոր Հոմ⁵ Աւինան,
ուր 7 Քրանայի սրայեր պաշտօնաւարեցին 72 տարիներ — 1305—1377:

Մահմեդականներու նման Հոսամ Լուս ունեցաւ իր հերձուածային բաժանումները։ Բողոքականութեան ծաղումով, երկուստեք հասեցաւ քրիստոնէայ արիւնը եւ եղած վաղրապօթիւնները եկան հօխացնելու քրիստոնէական պատմութեան սեւ էջերը։

फलपत्र परिचयार्थम् ।—

Փոքր օրինակ մը.—
Անգլիոյ Հանրի Ը.ի տիրապետութեան տարիներուն (1509—1577) Վերածնունդի շրջանն ենք: Կաթոլիկ զոհեալներու ցանկին մէջ կը գտնենք 2 թագուհի, 12 գուքս կամ կոմս, 64 մեծազարմ ազնուականներ, 12 արքայազայեր, 500 մանականներ, 38 օրէնսդիր աստուածաբաններ: Զանց կ'ընենք յիշել զոհեալ անթիւ հաւատացեալներ:

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԻՆԱԼՆԵՐԸ

Ներքին սին վեճեր, խուլ պայքարներ տեւարար մինչեւ մեր օրերը շարունակուեցան, քինախնդրութեան նոյն ոգիով : Տար որ Վատիկան Գ. մը, ինչո՞ւ է՛, ստեղծէ աւելի համերաշխ մթնոլորտ մը, եւ ոչնէ քրիստոնեաներու փոխ-յարարերութեանց բարեկաման :

Մեր դատողութենէն պէտք է վրիպիլ պատմութեան արժեքները, որոնք տալիս են մեզ իրաւունքներ, որոնք մենք կրնանք օգտագործել իրաւունքներու շարքին մէջ։

Սակալյն, ինչպես յիշեցինք, Թուրքեր դադար չտուին իրենց բարբա-
րոսութեանց: 1916-ին, Մէքքէ պանուղ Թուրք պահակ զինուորներ չվարա-
նեցան կրակ բանալ Գաապէի քարին վրայ. զայն ծածկող շատ արժէքաւոր եւ
օրհնեալ ծածկոյցը զնդախնկրու հարստածէն կրակ տոնելով ալրեցաւ...:

1914-ին, Շէյխ-Իսլամ Խալիլ Էֆենդին, նկատի չառաւ սուրբ ամիսները եւ Հոկտեմբերին ստորագրեց պատերազմի ֆէթվան՝ ձիհատ հռչակելով :

Իսկ Արարնեբու մօտ, անմխարանութիւնը յարատեւեց. անոնք չկրցան
արարական միաձուլ հայրենիք մը կերտել: Վրանարնակ կարգ մը չէյիւեր,
էմիրներ, որոնք այսօր «նորին վսեմութիւն» տխրոյսը կը կրեն, չնորհիւ ա-
պցնեբու. քնկերքին պարունակած նաֆթին, կը մերժեն ամէն միութիւն...

Ուսումնական տարիների ընթացքում հայկական դպրոցներում ընդհանուր առմամբ կրթությունը զգալիորեն բարձրացել է։ Դա պայմանավորված է նախագահության կողմից անցկացված բարձրագույն դպրոցների կառուցմամբ, որոնք հիմնականում կառուցվել են 1953-ին։ Սակայն դպրոցներում դեռևս չկան լիակատար դասարաններ։ Դրանից բխում է, որ հայկական դպրոցներում դեռևս կան բացակայող դասարաններ, որոնք կառուցվել են 1953-ին։ Սակայն դպրոցներում դեռևս չկան լիակատար դասարաններ։ Դրանից բխում է, որ հայկական դպրոցներում դեռևս կան բացակայող դասարաններ, որոնք կառուցվել են 1953-ին։

Այս ճակատամարտին մահացող Ալի վաչագի օղնական փէրթէյի վա-
չայի հետեւեալ խօսքը՝ պատմական մնացած է. «Այս ոչինչ է. պարզապէս
Փատրիշահին մօրուքը անխիցին. հոգ չէ, նորէն կը բուսնի»։ Սուլթանի մօ-
րուքը բուսաւ, բայց շատ չերկարեցաւ. Լէրանթոյի ծովածոցին յաղթա-
նակը, տարիներ ետք Վիեննայի առջեւ նահանջի սկզբնաւորութեան մը ու-
հադանդը հնչեցուցած եղաւ։

Խաչի եւ մահիկի կոխք մօտաւորապէս 1200 տարիներ զազար չունեցաւ: Մենք Հայերս այս յիմօրիկայից տարեշրջաններուն՝ կրցանք եղէգի մը նման ծօղի, բայց չկոտորիլ. խորշակները անցան եւ Հայր դոյատեւեց, սրբոյ՝ հետեւ «Մեզ Հայ են ասում»:

Թուրքերու յաղթանակներով, արարական բաժանեալ կայսրութիւնը, որ ժամանակ մը Կարմիր ծովէն մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոս, Պուխարա- լէն մինչեւ Հնդկական ովկիանոս կը տարածուէր, բռնած էր անկումի ճամ- բան. ներքին պառակտումներ, փառասիրութիւններ երկիրը տարբադադ- րութեան մատնած էին, մասնաւոր անմիաբանութիւնը պատճառ եղաւ, որ խալիֆայական հսկայ կայսրութեան վրայ իջնէ սեւ փարպոյրը:

Սուլթան Սէլիմ Ա. Եամուզ կոչումով (1512—1520) Օսմանեան պետութեան սահմանները ընդարձակելու գիտումով, աշխարհակալական ձեռնարկներու իւր շարունակութիւն, գրաւեց Սիւրիան, Պաղեստինն ու Եգիպտոսը: Իրեն համար հեշտ եղաւ գրաւել պատառ-պատառ կողմուած անջատ ու փոքր հողամասերը, եւ հպատակեցնել իրեն: Այսպէս կը ջնջուին աշխարհագրական քարտէսին արարական բաժանեալ եւ կողմարեւել թոյր սուլթանութիւնները: Կրօնքի օրօրան Արարիան կ'իյնայ թրքական լուծին տակ:

Սակայն ոչ ոք կրնայ ուրանալ Արարներու մատուցած դերը քաղաքակրթութեան: Խալիֆայութիւնը 10 երկար դարեր, հակառակ բաժանումներու եւ անմիարանութեանց, տարրեր ձեւերու տակ, իսլամ մտածութեան եւ պատմութեան մէջ՝ շատ կարեւոր դեր մը խաղաց: — 762-էն ետք, Օմայեան Խալիֆայութեան կործանումէն ետք, Դամասկոս պիտի կորսնցնէր իր «Խալիֆաներու քաղաք» տիտղոսը: Այդպատեաններ իրենց յաջորդելով Պաղատաւը պիտի ըլլար իրենց մայրաքաղաքը:

Հարուն-էլ-Ռաշիտի օրով, 786—809, Իսլամը տարեցաւ իր սակեղարը: Ամէն կողմ ծաղկեցան մէտրէսէներ, եւ յետոյ Գազիրէ «էլ-Աղհար», Պաղտատի «Նիղամիէ» համայնարաններ, Դամասկոս, Քէրուան, Գորտու եւ այլ ուստաններու գալուցներ մեծապէս ստատրեցին տարա մատենադրութեան նախանձելի մակարդակի մը հասնելուն: Գորտու ժամանակ մը 700.000 բնակչութիւն ունէր, 500 մզկիթ, 8000 խանութ, 700 բաղնիք: Արարական ազդեցութիւնը ամէն կողմ մեծ ծաւալ գտած էր: Խաչակիրներ Պարսիկներէ ընդօրինակեցին հիւանդանոցի գրութիւնը, փոխանցելու համար միջնադարեան Եւրոպայի: Արեւելք մագուց հաստատուած էին հիւանդանոցներ, որոնք «Մարիտիան» կը կոչուէին: Եռանկիւնաշափութիւն, որ Յոյներու իսկ անծանօթ էր, Արարներու կը պարտինք. Քիմիայի գիտութեան մէջ նոր մարմիններու գիւտեր ըրին, օրինակ՝ ալքոլ եւ թորում, թուանշաններու փոխանցում հոմէականի, բնագիտութիւն, բժշկութիւն, աստղարաշխութիւն մեծ դարկ ստացան. քաղմահատար երկաթի գիտութիւններ ունին գրահաշիւի — Ալ-Կապրա — վրայ: Ունեցան անխոնջ ճամբորդներ, որոնք գծադրեցին աշխարհագրութեան քարտէսներ: Մալեդիան ԺԲ. դարուն մահմետականութիւնը բնորոշեց, շնորհիւ արար նաւարկուներու: Վերջապէս միջազգային որակով փիլիսոփաներ, հանճարեղ բանաստեղծներու փաղանգ մը ունեցան, ըլլա՛յ Դամասկոսի Օմայեաններ, ըլլա՛յ Պաղտատի Այդաուեաններ, կամ Հալէպի Համատա-Յիդներ, Գահրիէի Ֆաթիմիթներ, Նիշաուրի Սելուդներ, Հիւս. Ափրիկէի եւ Անաալուդիայի մեկենասներ քաջալերեցին գիրն ու գրականութիւնը: Աւա՛ղ որ օսմանեան նուաճումով, արարական ծաղկեալ քաղաքակրթութիւնը թմրութեան մատնուելով՝ պիտի ներհէր երկար դարեր:

Անհրաժեշտ էր որ ծանրանայինք քաղաքական գէպերու վրայ՝ դրա-նելու համար չարիքին ախր: Երկու դաւանութիւններն ալ Աստուծոյ խօսքը սուրով տարածելու, զէնքով պարտադրելու յամառ մտայնութեան հետեւեալն: «Ընհատ»ներ հոչակուեցան, խաչակրութեան արշաւանքներ կողմուեցան: Բիւզանդական աններդրութիւն, Լէրանթոյի ճակատամարտ, Սղանիա-

կան հաւատաքննութիւն, Թուրքերու վայրագութիւններ, բոլորը զօղուած են անձնական փառասիրական կիրքերու եւ քաղաքական գէպերու, որոնք այժմ կը պաականին պատմութեան: Երկուստեք զորագործուած՝ բարբարոսութիւններ՝ անյաղ վրէժխնդրութիւն մը արծարծելով ծնունդ տուին մըշտընջեանական տառութեան մը՝ երկու դաւանանքներու յաջորդական պետե-րու եւ հաւատացեալներու միջեւ: Անհաշտութեան եւ անհամաձայնութեան հրդեհի տեւական կայծը 1200 տարիներ շարունակ արծարծողներ՝ դաւաճեցան, տալով անոր կենդանութիւն, արդիւնելով երկու դաւանութեանց հաւատացեալներու քով քովի հաշտ սպրիլը: Խրամ մը լացուած էր, որուն վրայ կամուրջ մը նեակէ՝ հաղուադիւտներ միայն մտածեցին:

Մահմետական հաւատացեալներու մօտ՝ հաւատքը մոռ պահելու դիտումով՝ հակաքրիստոնէական քարոզչութիւն մը ծայր տուաւ, որուն պատասխանեցին քրիստոնեայ տարրերը նոյնքան մոլեռանդութեամբ: Մոլեռանդութեան կայծը շատ աւելի բոցափառ էր իսլամի մօտ քան քրիստոնեաներու: Մոլլաներու համար անհրաժեշտ էր դաշն միշտ արծարծել՝ կռուողներու աւելնալ տեւարար քաջալերելու, յիշեցնելով իրենց որ «Շէհիտ» (նահատակ) եղողներ պիտի արժանանային գրական խոստացուած հեշտանքնե-րուն:

Նախապաշարուած իմամներ ազաւաղեցին Գուրանի մեկնարանութիւնները. շատ մը հատուածներու մօթ եւ անհասկնալի կէտերը աւելցուցին իրենց սխալ մեկնարանութիւնները: Քաղաքական գէպերը, կրօնական պատերազմները նպաստեցին բացուած իսլամը աւելի խորացնելու: Արարական կայրութեան անկումէն ետք, Թուրքեր եւս որդեկրեցին նոյն զործելակերպը. Իսլամի կրօնքն եղաւ պետական պաշտօնական կրօնք. ան ծառայեց իրենց աշխարհակալական ծրագիրներուն: Գուրանի հատուածներու սխալ մեկնարանութեանց, աւանդական անդիր զրոյցներու հաւաքածոյով Շէրիի օրէնք մը ստեղծուեցաւ, որ — ինչպէս ըսինք — գերակայութիւն մը ունէր քաղաքային օրէնքներու վրայ: Շէրի կը նշանակէ Շէրիաթի օրէնք: Շէրիաթ կը նշանակէ Աստուծոյ կանոններուն ուղիղ ճանապարհ: Աստուծոյ հրահանե-րուն եւ պատուէրներուն վրայ հիմնուած նուիրական կանոն:

Այսպէս շարունակեց կատափարուիլ օսմանեան հսկայ կայսրութիւնը կողն ի կող, մինչեւ Սէլիմ Գ.:

Սուլթան Սէլիմ Եամուզ Ա. 4 տղին, օսմանեան դահ բարձրացան 17 սուլթաններ մինչեւ Սէլիմ Գ. (1787—1808) եւ Սուլթան Մուսթաֆա, որ շատ քիչ դահակալեց. կը հասնինք Մահմուտ Բ. (1808—1839): Նախապաշարումներու գէժ ընդգիծող առաջին Սուլթանն եղաւ Համիտի մեծ-հայր Մահմուտ Բ.: Ենթիւնները բնաջնջելէ ետք, ներմուծեց կարգ մը բարեկարգութիւններ: Ունէր շատ ազատական ծրագիրներ, կ'ուզէր Թուրքիան եւրոպականացնել: Մահմուտ Բ. մօր Փրանսուհի մը ըլլալուն մասին այլուր

գրած ենք. թերևս ներշնչուած էր իր մօրմէն: Շարվարը՝ տարատի, փաթ-
թոցը՝ ֆէսի, բաղմոցը՝ թիկնաթոռի վերածելով: Սարքեց պարահանդէսներ
աւքունի պալատին մէջ, հրաւիրելով փաշաները իրենց հարէմի տիկիննե-
րով... զայթաղուելուն մըն էր այս. տարազի փափոխութիւն որոշ աստի-
ճանի ընդունելի եղաւ. սակայն հարէմի տիկիններու գիրկընդխառն պարը՝
նոյնիսկ սայթաքեցուցիչ նկատուեցաւ եւ Շէրիի օրէնքին հակառակ: Ար-
քունի մեծամեծներէն շատեր խուսափեցան պարահանդէս երթալէ. անոնք՝
որոնք տարբեր կերպ չէին կրնար քնել՝ զացին տոանձին, հարէմի դռները
կրկնակ կղպանքներով պոցելով: Իսկ եւրոպացի գեսպաններ եւ հիւպատոս-
ներ վախցան իրենց տիկիններն ու փափկասուն օրիորդները պալատ տանիլ.
մի գուցէ անոնք Սուլթանին աչքը զարնէին ու փար դրուէին հարէմի մաս
կազմելու համար:

Իր գահակալութեան տարիներուն, ՄանկոյՖրէի օգապարիկը ցուցադրութեան համար Պոլիս իջած էր։ Սուլթանը օգապարիկ նստելով օգ բարձրացաւ։ Միւսլիմ հաւատացեալներ աչքերնին չէին հաւատար ի տես այս համբարձման, վիզերնին զէպի երկինք վերցուցած, սրտերնին ահ ու դողի մէջ կը սպասէին անհամբեր, որ վերջ գտնէ Փատիշահին երկնային ճամբորդութիւնը։ Երեկոյեան, Պոսոյ լոյսը մզկիթներուն մէջ Ուլլահին վառարանական աղօթքներ մատուցուեցան, Խալիֆային ողջ-առողջ երկնային ճամբորդութենէն վերադարձին համար։

Վերջ դրաւ մատեներով ուտելու սովորութեան, և սկսաւ սակի պատառաքաղ գործածել, իսկ վաշաներ՝ արծաթ, և համեատ դասակարգել՝ տարրեր մետաղէ . . . :

Ամէն ազգէ սպաներ հրաւիրեց բանակին արդիացնելու համար. միւսյիմ զինուորը կեաւուր սպային պիտի հարատակէր. եւ ուրիշ կարգ մը բարենորոգումներ: Կուսակալութեանց եւ փաշայիքներու աճուրդով ծախուելու դրութիւնը Զնջեց եւ ներմուծեց շատ մը վարչական նոր օրէնքներ: Վերջապէս ինք եղաւ Շէրիի օրէնքներուն ղէմ տաալին ընդմիջոյ Սուլթանը: Դժբախտաբար շատ կանուխէն մահացաւ. ըստ ոմանց՝ իր բարեկարգութեանց ծրարքին շուրջ խաւարամիտ մոլլաներու կողմէն յարուցուած խռչնդոտներ զինք գինեմուլութեան մղեցին. ըստ ուրիշներու՝ նոյն աններոյ մոլլաներու կողմէ թունաւորուեցաւ: Շէրիի օրէնքը կ'արդիլէ զիսկապննութիւն. եթէ այլ արգելքը չըլլար՝ թերեւ այդ հարցը իր յոծումը գտած կ'ըլլար:

Մահմուտ Բ-ի մագաժաժ մահով՝ բնդհատուեցան բարեկարգութեան
բոլոր ծրագիրները: Վստահարար կրնանք բնել, թէ թրքական պատմու-
թիւնը եւ Հայոց ճակատագիրը՝ տարրեր բնոյթ պիտի ստանային. իր մահը
պատմութեան անիւը շրջող զէպրերէն մին կարելի է նկատել: Բայց իր ցա-
նած սերմերն ապարդիւն չէին մնացած, կրնայինք յայտագումի մերացրել,
եթէ զէպրերը տարրեր կերպարանք ստացած չըլլային:

Բարեկարգութեանց անհրաժեշտութիւնը զգալի դարձած էր ազատական թուրք խմբակի մը համար: Ուէջիտ փաշան զլիաւորեց շարժումը, իրեն օգնական ունենալով ազգադալի Ալի եւ Զուստո Փաշաները: Այս շարժումին

Հետևողները՝ Ռէչխտականներ կոչուեցան։ Ռէչխտ փաշա երբօրեւան կըրթուեթիւն ստացած եւ քաղաքական առաջնորդի պատրաստուած կարող անձնաւորութիւն մըն էր. իրեն նման մեծ դարդացումի տէր, Ալի եւ Ֆուատ փաշաները պատրաստեց իր ազատական զորավորներով, եւ երբորդութիւն մը կազմելով կառավարեցին կայսրութիւնը մինչեւ Սուլթան Ալիլի մահէն ընդհան մը տարի առաջ։ Ռէչխտ փաշան զգացած էր ժամանակի պահանջը եւ բարեկարգութեանց ստիպողականութիւնը։

Մահմուտ Բ-ի կը յաջորդէ իր անդրանիկ որդին Մէճիտ, հագիւ 17 տարեկան պատանի մը: Նոր գահակալը, Ռէշիտ փաշայի խորհուրդին միայ իր հօր անուարտ մնացած բարեկարգութեանց ծրագիրը՝ դարձադաւթեան զննել որոշեց: Փաշային զրդումով եւ հրահանգով, իր պահակաբաժնէն 4 ամիս եւ 3 օր ետք՝ հռչակեց իւր տաճին Հաքար 1839 Նոյ. 3-ին, որ ծանօթ է «Կիւլհանէ»ի հրովարտակ անսենով: Հաթիթ կը կարգացուի Կիւլհանէի հրապարակը, առաջին մէջեր Ռէշիտ փաշային կողմէ, բարձրացած աթուրի մը վրայ, ի ներկայութեան հոծ բաղմութեան մը: Այս հանդիսութեան հրաւիրուած էին միւլքէլաներ, իւլմաներ, վարչական, կրօնական, զինուորական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, պատրիարքներ, խախամներ եւ թուրք գահազան միաբանութեանց մեծաւորներ:

Կը կարծուի որ հրովարտակի խմբադուբեան հիմ ծառայած ըլլայ Մահմուտ Բ.ի պատրաստել տուած բարեկարգումներու անուարտ ծրարը: Կենթադրուի նաեւ որ բացի երեք մեծ եղարքաներէ, կաղմուած է խմբադուբեան մարմին մը. այդ է պատճառ որ Սուլթանին դահակալութենէն 4 տմիս եւ 3 օր ետք՝ հաղիւ վերջացած էր Հաթթի վերջնական դրութիւնը:

Հաթթը դեռ չկարդալով, պատանի Սուլթանը Թով ֆախուլէ հին պա-
լատը կ'ուղղուի, Մարգարէի սրբապան մասունքները պարփակող սենեակին
մէջ, եւ, ի ներկայութեան Շէյխ իւ ի իսթաֆի եւ իւլէմաներու՝ երգում քրած
է անոր զօրծաղրութեան: Հրախարհակր կը վերջնաւորէ հետեւեալ տողերով.
«Այս կենսական շրջաններուն խոչընդոտներ հանել ուղղուեալ, Ամենափայլ
Սուլթան իւլէման եւ իսթաֆի զրկուին բարեկեցութենէ: Ամին»:

Հաթթի՝ քրիստոնեաներու զինուորութեան վերաբերեալ յօդուածը՝ Յոյներուն հաճոյք էր պատճառած։ Հրովարտակի հանդիսաւոր քննեցչու- մէն ետք, Ռէշիտ ժաշան սնդուսէ պատեանի մը մէջ իր զետեղէ դաշն։ Իդ- մի թի յոյն արքեպիսկոպոսը հետեւեալ բացականչութիւնը կ'ընէ. «Աստուծոյ միթի յոյն արքեպիսկոպոսը սնդամ զուրս շէյք պատեանէն»...։ աղօթենք, որ այդ Ֆէրմանը երկրորդ տնդամ զուրս շէյք պատեանէն ետեւեալ

Կիււհանէի Հաթթը թուարեւալ յօդում չունի. իրարու ետեւէ կը թուէ ըլլալիք բարեկարգութիւններ: Ան կը պարունակէ շատ ազատական դադախարներ. կ'ապահովէ կայսրութեան համայն հպատակներուն կեանքի, ինչքի, պատիւի, կրօնքի բացարձակ ազատութիւնը. հարկերու հաւասար ինչքի, պատիւի, կրօնքի բացարձակ ազատութիւն, հաստատելով բաժանում, զինուորական ծառայութեան տարիներու նուազում, հաստատելով զայն 4—5 տարուան, փոխանակ 15—20-ի, որ պատճառ կ'ըլլար երկրագործացն 4—5 տարուան, փոխանակ բազուկներէ, ինչպէս նաեւ երկար տարիներ ծովորինը զրկելու աշխատուոր բազուկներէ, ինչպէս նաեւ երկար տարիներ ընտանիքէ բաժանման. ճշգրի իւրաքանչիւր կուսակալներու տալիք զօրքին

թիւը. Մահմեդականութիւնը պաշտօնական կրօնք, եւն. եւն.: Մեծ վէպը Ռէշիա փաշան կ'ըսէ. «Մահմեդական, քրիստոնեայ, հրեայ, բոլորն ալ մէկ Սուլթանի զաւակներն են, ան կը փափաքի որ նմարը բոլորին համար հաւասար ըլլայ»:

Ի պատիւ ազատամիտ թուրքերու, պէտք է ընդգծենք որ այս Հաթթը՝ թուրքերու նախաձեռնութեամբ եղաւ: Դուրսէն սեւէ օտար պետութեան պահանջքի կամ ճնշումի հետեւանք չէր: Ռէշիա, Ա.ի եւ Փուտա փաշաներու համար անհրաժեշտութիւն մըն էր տիրմի մէջ միւրձուած կայսրութեան տնիւը դուրս հանել եւ պետութեան սուլթան Թալաթըօղլի զիրարուհաճ արահատներով: Ինչպէս կ'ըսէ Սուլթանը. «Գիրին չէ որ զեղծուած էր, այլ զայն պարտաւորող անօթը»: Պետութիւնը փառած վիճակ մը կը ներկայացնէ՝ բոլոր մարդերու մէջ: Ապականելով փարսութիւն, գէ. վճարուած պաշտօնէութիւն վախ ածականներով, որոնք երկար յաղաղամիտներ ալ կը կոչին. կաշառքը աղգային առաքինութեան կարգ տնայած, բանակի զինուորներէն ուղի հաղուած, տկար սնունդ, երկար տարիներ զինուորական հասարակեան մէջ, տուրքերու անհաւատարմութիւն եւ անխառն գանձում. իրարմէն զարս պահանջներ դնող հարկահաւաքներ, ամէնիշխան կուսակաւ փաշաներու եւ աստիճաններու բռնութիւններ եւ շահատակութիւններ, ամէն տեսակ զեղծումներ: Կայսրութիւնը կը զահալիւթէր գէպի անգունը:

Հալածին Սուլթան Մէճիտ, հեղ եւ սթա՛ գործադիւորէն մարդասէր, մեծանձն ու փհհհհհ սուլթան մըն էր, հակառակ իս երիտասարդ տարիքին: Ստացած էր բարձրագոյն դաստիարակութիւն, քաջայայտ ֆրանսէն գիտէր, արիւթիւնն ունեցաւ հանդիսաւոր կեանքով իր ատոմին Հաթթը հրատարակելու: Առաջարկուած բարենորոգումներու մեայն Հարց կամ ոչ-միտ լիմ հարատակներու համար չէին, այլ ընդհանուրին համար: — Այս առաջին հրովարտակը պարտադրութիւն մը բոլորէ աւելի՝ իս պահակաութեան շրջանին ըլլալիք բարեկարգութեանց յառակողին էս. անոր վրայ հաւանաբար կ'ընէր ապագայ նոր օրէնդրութիւն մը եւ թերեւս նաեւ սահմանադրական կարգեր: Եւ առ այդ՝ պետական պաշտօնականները պէտք է սկսէին տնոնց գործադրութեանց: Հաթթը հրատարակուելու, սակայն գործադրութեան չգրուեցաւ, օրուն կարեւորագոյն պատճառները պիտի թուենք ստորեւ: Սուլթան Մէճիտ երբ կը տեսնէ որ իր հրովարտակը ուրիշ փոխած է, 9 տարի ետք — 1848-ին — խիստ հրամաններ կ'որձակէ եւ կը բաւարարէ կայսրութեան բոլոր բարձրատիճան պաշտօնէութեան իր հրովարտակին անմիջական գործադրութիւնը, ինչ որ խիստ ընդգիծութեան կը հանդիսանայ մը տեղեր կը ծագին խորտումներ, Այսպէսով մէջ Առնաւուտներ^(*) կը ջարդեն քրիստոնեաները, Ռէշիա փաշա մեծ գծաւարութեամբ խողովութիւն

(*) Առնաւուտներու զանգուածային կրօնափոխութիւնը կը կարծուի ըլլալ 18-րդ դարուն: Այսպէս ցիւցնելու մէկ մասը մահմեդականութիւնը բռնի ընդունեց 1463—1466-ին: Անոնք քրքերէն իսկ չէին գիտեր: Անոնց ստիպեցին ոչ իրենց լեզուն արարելէն տառերով գրեն, մինչ ի վաղուց անոն լատին տառերով կը գրուէին:

կը հաստատէ: Այս առթիւ կը յիշուի նաեւ Ատանայի մէջ փոքր ջարդ մը:

Երբ ոչ մէկ ճիշդ խնայուեցաւ Ռէշիա փաշաներու կողմէ՝ յառաջ տանելու բարենորոգութեանց ծրարիրը, նոյնիսկ խիստ պատիժներու տնօրինութիւններ եղան. սակայն ամէն ինչ կապն ի կապ կ'ընթանար, երբ վրայ կը հասնի Ռուս-թուրքական խրիմի պատերազմը: Ապա՝ 1856-ին Փարիզի հաշտութեան զաշնադիրը: Թուրք զինանադիրութիւնը կանխած էր եւրոպական պահանջները, եւ յանձն առած է. հրովարտակ մը հրատարակել, որպէսզի եւրոպական պետութիւններ օսմանան պետութեան ներքին գործերուն շմիջամտեն: Անշուշտ այս է. հրովարտակի հրատարակութեան եւրոպացուց ճշումը իր որոշ գերը ունեցած է. անոնք յորդորած են որ աւելի խիստ միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի ներմուծուին նոր օրէնքներ եւ իրադրժուին բարեկարգութիւններ ո՛չ թուրքի, այլ՝ գործնական գետնի վրայ: Որով Սուլթան Մէճիտ կու տայ իր է. Հաթթը, որ ծանօթ է «Թանգիմար» (բարենորոգումներ) անունով, եւ որ կը բաղկանայ 35 յօդուածներէ: Այս Հաթթով աւելի շեշտուած են կրօնական Հաթթի ազատական սկզբունքները. աւելցուած են կարգ մը նորութիւններ, քրիստոնեաներու կառավարական պաշտօններու մատչելիութիւն, զինուորագործութիւն եւն.: Երկու Հաթթերու պարունակութիւնը կարելի է գտնել Դարաստանիեանի յիշեալ երկին մէջ:

«Թանգիմար»-ի գործադրութեան փորձերն այ տեղի տուին շատ մը խրտումներու: Մուսուլի մօտ «Ճէպիլէ» տիրապետող պետեր Սանի բժրատութեամբ, ինչպէս նաեւ Մահմուտ Սանի: 10-000 ծառիներ ջարդուեցան Մուսուլի կուսակալութեան մէջ, ինչպէս նաեւ Եգիպտոս^(*) կոչուած Գրդըլ-պաշներ: Դժբախտ կէտ մըն ալ. այս բժրատութեան զոսումին Հայեր իրենց աջակցութիւնը բերած կ'ըլլան:

Ռէշիա փաշաները՝ փրկելու համար կայսրութիւնը, որ գէպի անգունը կը զահալիւթէր, հրատարակեցին Հաթթերը: Եւրոպական փառաձեռն ընդօրինակելով, նոր վարք ու բարք ներմուծել սովեցին: Բանակի արդիականացումը իրենց ծրարքին մէջ, առաջին զծի վրայ կու գար: Անոնք տեսան որ ճաճկատանի համար ստիպողականութիւն մը գործած էր հետեւի սարու յառաջխաղացումին, պաշտօնէին նորատեղի պայմաններուն, բնթանային ապրուած դարու սղիով: Հին բարքերը, հին մտայնութիւնները չէին կոտոր շարունակել, պէտք է հրամարկէին օտարամիտ գաղափարներէ, քարոզած անմիտ աւանդութիւններէ: Ժամանակը փաղուց եկած էր ժողովուրդը արթնցնելու իր գարուսը նինջէն:

Այս բոլորը շատ բարի: Սակայն ազատամիտ երրորդութիւնը երկու ղեկաւոր կէտերու մէջ սխալած էր: Առաջին՝ ժողովուրդի ազիտութիւնը. երկրորդ՝ մահմեդական կրօնքի բացատիկ դերը մահմեդական երկրի մը մէջ: Ժողովուրդը ազատ, վիճելու եւ դատելու կարողութեանց գուրի, միմիայն հնազանդիլ գիտէր ճերմակ փաթթուարներու: Կրօնական պետ մը աւելի

(*) Եգիպտոսի Շիի աղանդին կը պատկանէին. չափազանց հակառակ են Սիւննի աղանդին. կը մայրեմտրեն 36 Սիւննի ջարդիլ, քան Հայ մը ապանեն:

աղղեցութիւն ունէր քան բանակի զօրութիւն մը: Իրատես մտածող գաղափար-
դը (Ռէֆորմացիոնները մէջը) չէր չտրուած հաւատացեալներու մարտերու կա-
րողութիւնը, պահպանողական տարրը մէկ օրէն միւսը ձեռնթափ պիտի չըլ-
լար, ընդունելու Հաթթերու պարտնետեամբ արմատական փոփոխութիւննե-
րը, մանաւանդ կրօնական գետնի վրայ:

Դարերէ ի վեր երկու համայնքներու միջեւ բացուած խրամը՝ կար-
ծես անտեսանելի եղած էր Ռէֆորմացիոններուն: Մուլլա-սոֆիա, Գուրանի
սկզբունքներով կ'առաջնորդէին հաւատացեալները, քրեական մեղք կը հա-
մարէին Շէրիի օրէնքներէն չեղիլ. խորամ մը անցեալի հետ՝ իրենց համար
զաւաճանութեան հաւասար էր: Քրիստոնեաներու հանդէպ հարածանք ու
նախատինք՝ կը շարունակուէին. Թուրքը ամէն մարդի մէջ կը զգար իր ստո-
րակալութիւնը. կեանքը մէկ իրաւունք միայն ունէր. «Հաւատաւորիս ըլ-
լալ կամ հնազանդիլ»:

Երբ առաջին Հաթթը հրատարակուեցաւ, անոր պարտնետութիւնը
անընդունելի նկատուեցաւ կրօնական գաղափարի կողմէ: Առանց նախապատ-
րաստական բացատրութեան, արմատական բաւեկարգութեանց ներմուծում
մը՝ զարեւէ ի վեր կրօնական սկզբունքներով կառավարուող պետութեան մը
մէջ, կարելի է նմանցնել բանտարկեալի մը՝ զինք իր մօթ նկուզէն դուրս
լեզելով՝ պայծառ արեւու լուսարձակ ճառագայթներու տոջեւ հանելուն:

Հաթթը կամ Հաթթերը՝ զիւրամարս պատառ չէին կրօնական գաղա-
փարդի համար: Մուլլան խղճատանքը վրդափռուեցաւ, եւ գաղափարական
բորբոքումներու դուռ բացաւ: Դիւրին չէր մտառել նախապատրաստներու
դէմ, տիրապետող յետադիմական եւ աւանդական բարբեր, որոնց չղթան
տեսարար փոխանցուած էր սերունդէ սերունդ, պիտի կաշկանդէր ամէն յա-
ռաջղիմական քայլ, բախելով ամէն տեսակ արգելքներու խափանարար մոլ-
լաներու կողմէ: Ռամիկին համար ալ ընդունելի չէր ռալայի մը գոտարանի
մէջ վիւսթութեան իրաւունք ունենալը: Առօրեալ կեանքի մէջ ռալայի հետ
չփռում ունենալ հանդուրժելի խել չէր: Մինչ Գուրանի մէջ ոչ մէկ զիր կը
դռնէր զայն ժխտող. կամ կեանքը մը զինուոր ըլլալ, մարդանք ընէ եւ
պատերազմի մասնակցի կողք կողքի Թուրքի մը հետ: Այս անընդունելի տե-
սակէտները, զիւրազրդիւս յետադիմական մոլլաներու համար առիթ մը ե-
ղան շահագործելու՝ նախապաշարուած խաւերու արդիւնութիւնը, եւ վիժեց-
նելու Հաթթերու գործադրութիւնը: Հակառակ լուսաւորեալ հազուադիւս
պաշտօնեաներու ջանքին, որոնք փորձեր կատարեցին հակակշռելու խառ-
րամիւններու խափանարար սործունէութիւնը, կրօնական գաղափարը յաղ-
թական ելաւ այս պայքարէն: Ունէին համոզիչ փաստեր. Գուրան սղրիս էր
ամէն իմաստութեան. Շէրիին հիմքն էր կայսրութեան օրէնքներուն. մահմե-
տականութիւնը պետական կրօնք. Սուլթան-Սալիմի պահապանը օրէնքնե-
րուն: Իւլէմաներու աղղեցութիւնը անհերքելի էր, ան՝ կարծուածէն շատ
բուն: Իւլէմաներու աղղեցութիւնը անհերքելի էր, ան՝ կարծուածէն շատ
աւելի աղղու էր: Շէյխ-Իւլ-Իսլամը, կայսրութեան երկրորդ անձնաւորու-
թիւնը, կ'ուզէր պահել իր իրաւասութիւնները. չէր ընդուներ որեւէ գոր-
ծակալ Շէրիի օրէնքներուն: Վերջապէս կրօնքը շարունակեց մշտական

աղղիւր դառնալ ատելութեան: Այս ամենուն վրայ կը բարդուէր կրօնական
ստորագաս պաշտօնեաներու աններողութիւնը. անոնք չէին ուզեր որ իրենց
դրամած զիրքերը՝ որեւէ ձեւով նուազում կրեն: Նման մտայնութեամբ,
նման հոգեբանութեամբ ու նման պայմաններու տակ տրուած հրովարտակ-
ներէն բան մը յուսալ, լուսինէն կաթ կթելու կը նմանի: Սալիմի թուղթա-
յով հրովարտակները՝ պիտի գոտապարտէին կայսերազիրները՝ իրենց ա-
մենակենսական տրամադրութեանց մէջ բանարարութեւ, ստեղծելով նոյնիսկ
խորունկ ատելութիւն երկու համայնքներու միջեւ:

Սուլթան Մէճիտ իր Հաթթը ժողովուրդի զգոհութեան, ապստամ-
բական շարժումի մը իրը հետեւանք չէ որ ստորադրեց: Սուլթանը իր հոգա-
տակներու բարօրութեան համար անհրաժեշտ տեսնելով՝ հրատարակեց իր
հրովարտակները: Հոս հակառակ երեւոյթի մը տոջեւ կը դառնուինք: Ուրիշ
երկիրներու մէջ ժողովուրդն է, որ բարեկարգութիւններ կը պահանջէ, ըմ-
բոստութիւններ եւ խլրտումներ կը հանէ, յեղափոխական դրօշ կը պարզէ,
վարչաձեւեր կը տապալէ, թագաւոր եւ թագուհիներ կը դիտատէ՝ բարեկար-
գութեանց տիրանալու համար. մինչդեռ Թուրքիոյ մէջ Սուլթանն է որ
բարենորոգումներ ներմուծել կ'ուզէ եւ ժողովուրդն է որ կը մերժէ անոնց
կիրարկումն ու գործադրութիւնը: Տաճկաստան ենք. փառիշահը յեղափո-
խական է, ժողովուրդը պահպանողական:

Հոս տեղն է պատմել հետեւեալը: Լորտ ֆարմաթրոն, Լոնտոնի Թուրք
դեսպանին կը հարցնէ. «Թուրքեր շատ մը բաներ փոխեցին, ինչո՞ւ զլխի
Փէսերնին չեն փոխեր»: Այն ատենուան Թուրք դեսպանը՝ Յոյն Միւզիրիս
փաշա՝ սրամտօրէն կը պատասխանէ. «Թուրքեր կը մերժեն զլուխին փո-
խել»:

Աւելորդ չենք տեսներ տալ նաեւ օրինակ մը, նախապաշարուած եւ
յետադէմ Մուլլաներու մտածելակերպէն:

Ահմէտ Գ. ի օրով (1703—1730) առաջին թրքական տպարանը կը հաս-
տատուէր Պոլիս, կրօնագործ Հունդարայի «Պատմածը Իպրահիմ» անուն-
եալի կողմէ: Տպարանի մեքենաները վայրայ կենդանիի տպաւորութիւն կը
ձգէն կրօնաւոր գաղափարի վրայ, որոնց հրէշային երախներէն դուրս պիտի
թափէին Գուրանի հակառակ տեսութիւններ — ազատութիւն, հանրապե-
տութիւն, հաւասարութիւն եւ այլ բարբարոս բառեր: Հակառակ որ սուլթա-
նական թուղթով մը արտօնուած էր տպարանի հաստատութիւնը, մոլլանե-
րու միջամտութեան վրայ կ'արգիլուի: Տպարանի մամուլ, զիր եւ այլ գոր-
ծիքներ մատնաւոր տեղ մը կ'արգելափակուին: Երեք երկար տարիներ ետքն
է որ կ'արտօնուի տպարանի վերաբացումը՝ Շէյխ-Իւլ-Իսլամի հակողութեան
ներքեւ, Իւլէմաներու կողմէ արտօնուած կարգ մը պատմական ու կրօնական
գիրքեր հրատարակելու պայմանաւ: Թրքերէն առաջին տպագրուած գիրքը,
որ թարգմանութիւն մըն է, կը կոչուէր «Սանահ-ի-Շէյխէ»։ Իմամներ
տպագրեալ Գուրան կարգաւ մերժեցին, Աստուծոյ գիրքը ձեռագիր պէտք էր
ըլլար...: Հոս նշենք որ հայ մըն է որ կրցաւ կանոնաւոր թրքական տառեր
ձուլել, 17 երկար տարիներու աշխատանքէ մը ետք: Իրարու փաթթուած

զերկընդխառն զերերը եղէզէ զրիշներ հեշտութեամբ կրնային թուղթի վրայ
զրել: Բայց տաղարութեան համար կադապարներ պէտք էին, Թուրքեր Միւ-
հէնախանին (հա՛յ) կը պարտին այդ կադապարները, որոնք կը յիշուէին
մինչեւ վերջերս «Միւհէնախանի զիր» անունով:

Հաթթերու հրատարակութենէն առաջ եւ անմիջապէս ետք, զերազոյն
խմատութիւնը կը կայանար ժողովուրդը լուստուրելու մէջ, այդ ուղղու-
թեամբ ո՛չ մէկ նախադատութեան փորձ չէ եղած: Անհրաժեշտութիւն
մըն էր նախ բարեշքել կրօնական ուսմանց եղանակը, Մէտրէպէներու կրօ-
նուսոյց իմամներ պէտք էր տարրեր ձեւ սրգեղբէին, զաստիարակելու Մէտ-
րէպէ յաճախող Սօֆթաները, որոնք կուշուած էին կրթելու ազգայ սերուն-
դը, ընդարձակելու եւ փոխելու անոնց մտածելակերպը: Նախադաշարեալ ա-
ւանդութիւններով անո՞՞ւմ մոլլաներ չէին կրնար ինքնուսուցումէ զուրկ հա-
ւատացեալներուն՝ որեւէ օգտակարութիւն ունենալ, նախ իրենք է որ պէտք
է լըէին իրենց հին պատեանները, հրաժարէին ճակատադրապաշտ տեսու-
թիւններէ, կարենալ զրոյմելու սամիկին՝ Գուրանի արդիական մեկնարա-
նութիւնները: Բացատրել զէթ նախնական սկզբունքները Հաթթերու, բա-
ցատրել թէ ի՞նչ պատճառներու բերումով Հաթթերու զործադրութիւնը
զարձած էր ստիպողականութիւն մը, եւ դարուն յաաջգիւմութիւնն ի նկա-
տի առնելով, պետական մարդիկ ստիպուած էին կրօնական օրէնքին կից՝
ներմուծել քաղաքական օրէնսդրութիւն եւս:

Կայսրութեան ընդարձակութիւնն ալ տղատաղրական դադափարներու,
բարեկարգութեանց զործադրութեան զլիաւոր ազգայններէն մին կարելի է
համարել: Փոխադրական միջոցներու սահմանափակումը, երթեւեկութեանց
զգուշութիւնները մասամբ արդէլքներ էին կոյսերական հրամաններու փո-
խանցման: Ժողովուրդին 80 տո հարիւրը անդրապէտ, մասնաւոր հաղուադիւտ,
մանաւանդ ներքնադաստներու խույ անկիւնները, ուր կը տեղէր կոյր նա-
խադաշարումը: Կուսակալները, քաղաքներու մէջ լոյս ակննող թերթիկնե-
րով եւ Հաթթերու պատճէնները հրատարակելով կը զոհանային, անկարող
անոր պարունակութիւնը բացատրելու, բնոյալներու, վերլուծելու եւ հաս-
կընալի զարձնելու ուսմիկին, որ միայն մէկ պատեհութիւն ունէր իրազեկ
ըլլալու, այն էր Ուրբաթ օրուան ազօթբէն ետք, իմամին տալիք լուսաբա-
նութիւնները մախկ ընել: Բայց կրօնական դասակարգը չէր մարսած եւ ա-
ռաջին օրէն մերժած էր բարեկարգութեանց զործադրութիւնը: Թուրքի հա-
զին կը խոցուէր, տեսնելով երէկուան բայցայի՝ իրենց հաւատար իրաւունք-
ներու տիրանալու սկզբունքը, հակառակ խալիֆայական հրովարտակներու:
Որով ճակատադրապաշտ ու պատեհապաշտ մոլլաներ, ծայրայեղօրէն ան-
հաշտ զիրք մը բռնեցին, որոշեցին ստեղծել ամէն տեսակ խոչընդոտներ,
չարունակելով իրենց բռնադրօսիկ ու շիթ մեկնարանութիւնները Գուրանի:

Ժողովուրդը, անընդունակ եւ անպատրաստ ընդունելու նման բարե-
փոխումներ, արդիւնքը պիտի ըլլար ժխտական: Մոլլաները փոխանակ ուղ-
ղամիտ եւ արդար թարգմանը եւ առաքելը ըլլալու Թանդիմաթը բացատրե-
լու, եղան մեծապոյն թշնամիներ սերմանելով խորունկ ատելութիւն եր-

կու համայնքներու միջեւ: Բացուեցաւ խորունկ փոս՝ խզումը փութացնող:

Կը հաստատենք որ քանի մը արժէքաւոր Եղարքոսներ կարող չէին
երկիրը բարձր մակարդակի մը հասցնելու, քանի չէր յեղաշրջուած մտածե-
լակերպը, ուստի անատակ բնգունելու բարեկարգութեանց սկզբունքները եւ
անոնց զործադրութիւնը: Վհատեցուցիչ խութեր իրենց իւրայատուկ զգուա-
րութիւններով, միշտ արդէլք պիտի բլլային անոնց իրադրո՞ման: Զօրաւոր
եղ մը ի՞նչ կրնայ ընել եթէ ժանդարմ արօրի մը լծուած է:

Քրիստոնեաներն ալ պէտք էր որ իրերը մահմեականներու տեսանկիւ-
նէն զիտէին ու դատէին, զանազանէին կարելին անկարելիէն, իրականը՝ ցնո-
րականէն. վերլուծէին եւ հանէին առողջ եզրակացութիւններ՝ սուլթանական
Ֆէրմաններ ո՛չ թէ արմատական, այլ մասնակի կերպափոխութիւններ չէին
կրնար բերել, ո՛չ ալ հոգեփոխութիւն մը ստեղծել, անոնց զործադրութիւնն
ալ՝ մոդական դաւադանի մը նման՝ բացառիկ յեղաշրջումներ չէր կրնար
ցայտեցնել մէկ օրէն միւսը, երկրի բնգհանուր կենցաղին մէջ: Հաթթերը
զոհ ձգեցին Հայերը, զգոհ՝ մահմեականները. եւ տաղնապը պահեց իր
սուր հանդամները: Փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, որ Հաթթերը անօգուտ
էին եւ անզործադրելի, ինչպէս անզործադրելի պիտի բլլային Պերլինի 16—
61-րդ յօդուածը, Մայիսեան եւ այլ ծրագիրներ: Անոնց հաւատացող միա-
միտներու կարգին, Հայերս առաջին տեղը կը զբաւենը զժրախտարար:

Շէրիի օրէնքը, ինչպէս նաեւ Հաթթերը, որոնք այնքա՞ն մեկան, նոյն-
քան ալ, աւա՛ղ, եթէ ոչ աւելի արիւն հոսեցուցին, ապառիչ չափով թէւ
չկրցանք լուսարանել, սակայն զէթ կարեւոր կէտերը փորձեցինք վեր հանել:

Անշուշտ Սուլթան Մէճիտի ակար կառափարութիւնը՝ մեծ բաժին ունի
երկու հրովարտակներու ձախող ելքին մէջ: Ֆէրման ստորագրել, հրաման-
ներ արձակել եւ զործադրութիւն տարրեր բաներ են: Իր հօր, Մահմուտ
Բ-ի նման հօր սուլթան մը միայն կրնար պարտադրել, ազդու միջոցներով,
հօրով եւ սուրով, նոյնիսկ բարեկարգութեանց զործադրութիւնը, ինչ որ ը-
րաւ 70 տարիներ ետք Քեմալ մը: Նաբելուի բռնակալը, Քեմալ, ազգային ժո-
ղովի բեմին վրայ՝ տարճանակ ի ձեռին՝ պարտադրեց չառ աւելի յանդուգն
ծրագիրներ: Գրչի մէկ հարուածով փորձեց նոյնիսկ կրօնք մը ջնջել, հա-
ւատք մը վերցնել: Ծայրայեղ բարեշքութիւններու կարգին յիշենք արդե-
ւումը մոլլաներու կրօնական հաղուստ կրելը: Շէյխ-Իւլ-Իսլամի իրաւասու-
թիւններու սեղմում, որ արդէն 1916-ին որոշ թրիատման ենթարկուած էր:
Թիւններու սեղմում, որ արդէն 1916-ին որոշ թրիատման ենթարկուած էր:
Մզիկիթներ պարտաւհանելու վերածուեցան: Իւլէմաներու միակ իրաւասու-
թիւն՝ Ռամադանի եւ պայքամի օրերու սահմանում: Տարագներ փոփոխու-
թիւն՝ Ռամադանի եւ պայքամի օրերու սահմանում: Թրքահիւններու քօղերը
թեան ենթարկուեցան. Քէսը պատապարտուեցաւ, թրքահիւններու քօղերը
թեան ենթարկուեցան: Նախընտրեց վերջնական խզում Արաբական աշխարհի հետ,
վերցուեցան: Նախընտրեց վերջնական խզում Արաբական աշխարհի հետ,
հաստատեց լատին այբուբենը, գտելով թուրք լեզուն պարսիկ եւ արաբ բա-
սերէ, եւն, եւն:

Ամենամեծ հարուածը տուաւ Շէրիի օրէնքին հաստատելով եւրոպա-
կան օրէնսդրութիւն: Մարդարէի անձին եւ կրօնքին համար հետեւեալ կեր-

սով արտայայտուած է Մ. Քեմալ. «Մահմեդականութեան տարազէպ Աստուածաբանութիւնը, Պէտէմիլի մը հասած զիտակ մըն է, որ կը թունաւորէ մեր կեանքը»: Առանց արխիսահայութեան յեղափոխութիւն մը բրաւ. ասոր ալ յաջողութեան պատճառը, կրկին արդիւնք էր մոգովորդի ազիտութեան: Քաղաքական յեղափոխութիւն մը, չէր կրնար ջնջում պարտադրել կրօնքի մը: Կրօնքը խզմատանքի հարց է: Յեղափոխութիւն մը պէտք է հանրային կարծիքի զօրաւիզը վայելէ, ինչ որ չէր Քեմալի պարագան. ասոնք հակաժողովրդական էին: Կարելի չէ իրրեւ հաւատք ընդունիլ անաստուածութիւնը: Երբ խորչակն անցաւ, դոստացած կարծուած կրօնքի արմատները՝ նոր ծիւիւր արձակեցին. իր խի կենդանութեան վաթթոցաւոր մոլորներ, ճիւղէով իմամներ սկսան ծաղկել: Այսօր մղկիթներ յառաջունէ աւելի լեցուն են հաւատացեալներով: Թուրք զրականութեան մեծ վարպետները իրենց երկերուն մէջ կը շարունակեն զովերդել Մուհամմէտը, «յանուն մեր Ս. Մարգարէի» մակղիւրներով. բանաստեղծներ տողեր կը հիւսեն փառաբանելով Պէտէմիլի. նոյնիսկ պատմական երկեր կը նուիրեն Մուհամմէտի:

Հակառակ Մէճիտի Հաթթերու անդորձադրելիութեան, անոնք առաւելապէս նպաստեցին աւելաւոր սահմանադրական վարչաձեւին հաստատման: Հաթթերը ազատական գաղափարներու սերմնացան ծառայեցին. կերպով մը Միթհաթեան սահմանադրութիւնը պատրաստեցին: Կրնանք բսել որ Մէճիտ իր երկու Հաթթերով եւ իր օրով գերեմաճատութեան ջնջումով 1848-ին, իր անունը յաւերժացուց — տէնրախ թերութիւններով հանդերձ — պատմութեան առջեւ, աւելի քան բոլոր պատերազմաւոր ու երկրակալ սուլթանները: Իր գահակալութեան շրջանին ներմուծուեցաւ նաեւ վաճառականական օրինադիրք մը, որ նպաստեց Հաթերուն՝ հրապարակի վրայ նախանձելի դիրքերու տիրացման:

Իր օրով, Հայեր բազմաթիւ ատելի ազատ չունէ մը քաշեցին մեծ քաղաքներու մէջ. սակայն անպակտ չեն եղած անարդարութիւնները՝ դաւաճներու մէջ: Քրիստոնէականներու մատչելի եղան կառավարական պաշտօններ, բացի զինուորականներէ: Զարթօնք մը սկսած էր. Մէճիտէն մինչեւ Համիտի շրջանը, կրնանք կոչել նաեւ Ամիրաներու, Զէյթլիներու դար: Անոնց Օսմ. Կայսրութեան մատուցած անդնահատելի ծառայութիւնները, հակառակ մեր հայ «ամիրայակեր» հեղինակներու, Թուրք մատենագիրներ արձանագրած են:

Զենք հասկնար «ամիրայակեր» հեղինակներու մտածելակերպը: Անոնք, որոնք կը ձագկեն Ամիրաներու քաղաքականութիւնը, մեզի համար թերուս քննադատներ են: Զենք մխտեր շատերու պահպանողական եւ անհաշտ դիրքը, անդուստի եւ բիրտ կամայականութիւնները, սակայն պէտք է նկատի առնենք ժամանակաշրջանը. տարիներու հոլովումով անոնք պիտի փոխէին իրենց վարուելակերպը: Կարելի է հարց տալ թէ ո՞ր Ամիրան զողջած է ազդը, ո՞ր ամիրան վաշխառուն եղած է հայ ընդհանրիկին, հայ մշակին եւ բանուորին: Ո՞ր Ամիրան շահագործած է հայ ընդհանրիկին...:

Մէճիտի եւ Աղիզի ժամանակաշրջանին եղան կարեւոր բարեփոխութիւններ: Հաստատուեցան պետական խորհուրդ, կուսակալութեանց նոր բաժանումներ. 1864—67-ին բացում բժշկական համալսարանի, սպայից եւ զինուորական դպրոցներու, ինչպէս նաեւ Ղալաթա Սէրայի լիսէի, եւ հաստատում Օսմ. զբամասան: 1848-ին կաթական նախարարութեան, եւ 1851-ին թրքական Ակադեմիայի՝ «Էնճիմէն Ի Տանիլ» հաստատում: Ստեղծուեցան հանրօգուտ հիմնարկներ, խնայողական անտուկ, կուսակալութեանց «Ռիշ-տիէ» երկրորդական բարձրագոյն դպրոցներ, եւն. եւն.: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Աղզ. Մահմեդարութեան շնորհումը, եկեղեցիներու դանդաղներու կրկին զօրանջման արտօնութիւն: Այս բարենորոգումները որքան ալ անբաւարար ըլլային, պիտի սատարէին որոշ չափով յառաջդիմութեան:

Այսպէս Պարոյ առումէն անդին, մինչ Եւրոպա վերածնունդի դարթօնքը կ'ոգջունէր, եւ հակալաքայլ ու սրբնթաց գէպի յառաջդիմութիւն կը սլանար, Թուրքիա եւ մահմեդական աշխարհը ճ երկար դարեր պիտի շարթընային իրենց հոգեւոր նինջին ու պիտի մրափէին Իւլէմաներու օրօրներով, հաստատրիմ մնալով Շէրիի օրէնքին:

Վերջացնել առաջ բսենք որ 1870-ի «Մէճէլէն» (քաղաքական օրինադիրքը) Շէրիի օրէնքները նկատի առած է:

Թուրք օրէնագիտութեան ամենամեծ ծառայութիւն մատուցանողը, ինչպէս յիշեցինք, եղած է նաեւ Հայ մը՝ Աւ. Սարգիս Գարադոչ, որ պաշտօնի վրայ մնաց քեմալական տիրապետութեան շրջանին ալ: Մեռած է 1944-ին: Հանրապետական շրջանին լոյս ընծայած է 5 ընդարձակ երկեր, որոնցմէ վերջին երկուքը միայն յիշենք, Փրանսերէն Տալլոզի ձեռով, Փաթիհի օրէն մինչեւ 1938, իրաւական բոլոր օրէնքներու հաւաքածոն, «Հոլզուր գանունլարը» վերադրութեամբ: Զարք կը գրէ. «Արդարութեան ոչ մէկ պաշտօնեայ կամ փաստարան չկայ, որ օգտուած չըլլայ Գարադոչի երկերէն, իրաւագիտական որեւէ խնդրոյ մը լուծումը գտնելու»:

Իսկ ուրիշ երկ մը՝ «Միթթահը Գալանին», նոյնքան կարեւոր է:

to U. l. h. 3 U. 3 n h. h. h. h.

Այն ամօք, որ կառավարելու հա-
մար կրօնաւորներու եւ կրօնի պէտք
ունի, վատ մըն է :

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՔԵՄԻԱ

«Խալիֆա» բառը մահմեդականներու մօտ, երկնային՝ նուիրական եւ տեսլական ոյժի մը պատկարը կը պատկերացնէ։ Մուհամմէտ նկատուած էր երկրի վրայ Աստուծոյ փոխանորդը, Անոր ներկայացուցիչը։ Իսկ Մար-
խալիֆային վերաբերուեցաւ գերբնական երկրային ու երկնային ոյժ մը։ Ան
արժանացաւ հաւատացեալներու խորին պաշտամուքին՝ իբր յաջորդ Մար-
քանի որ հասարակ մահկանացու մը չէր, այլ գերմարդ մը, եւ տէրն էր բոլոր
հաւատացեալներու կեանքին եւ ինչքին։

Անշուշտ Գուբանի մէջ ո՛չ մէկ հաստուածի կը հանդիպինք Մարդարէի յաջորդներու անձին շուրջ հիստուած նուիրականութեան մասին: «Նուիրական» կամ «սուրբ» համբաւը մասհմեատական վարդապետութեան տեսական կողմը միայն կրնայ ներկայացնել. զորոնականին մէջ հարցը տարրեր հանգամանք ստացաւ: Պատմութիւնը մեղի կը սարկցնէ, որ նոյնիսկ Մարդարէի յաջորդ՝ առաջին Խալիֆա Ապու-Պաքըրի յաջորդող երեք խալիֆաներ սպաննուեցան վայրադօրէն, որոնցմէ մին Աստուծոյ տան — Մզկիթի մը մէջ: Արդ, ո՞ւր մնաց Խալիֆայի անձին սրբութիւնը կամ անրոնարարելիութիւնը: Խալիֆաներու զաւազանադիրքին մէջ կը հանդիպինք նաեւ տասնեակ մը խալիֆաներու նոյն բախտին արժանանալուն:

Սակայն թալիֆա բառը դարեր շարունակ պահեց իր հրաշակերտ պատրանքը հաւատացեալներու մօտ: Թորհրդաւոր հաւատք մը՝ անջնջելի գրոյմով դա՛ն նուիրականապաշտը:

Օսմանեան սուլթաններ՝ 1517 Սէլիմ Սուլթանի օրէն սկսեալ՝ կրեցին «Խալիֆա» տիտղոսը, որ սաղօրինի միջոցներով ձեռք բերուեցաւ. թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ պայմաններու տակ, քիչ մը վաղը պիտի տանք անոր պատմա-

կանր՝ իր ընդհանուր գիծերուն մէջ. այդ տիտղոսը մեծ դեր խաղացած է թրքական կայսրութեան ծաւալման, թուրք սուլթաններու յաւակնութեանց, աշխարհակալական ցնորքներու, եւ նոյնիսկ Վիւանադիտական ղեանի վրայ իրենց ունեցած յաջողութեանց: Համիտի համար եւս խալիֆա բառը իբր վաճան ծառայեց եւ ան գիտցաւ դործածել զայն միայն շօրէն:

Մարդարէն երբ վախճանեցաւ, արու գոտակ մը չունէր իրեն յաջորդելու. արդէն մարդարէութիւնը յառանգարար կարելի չէր փոխանցել, թերեւս այս նկատումով է որ իր կենդանութեան իրեն յաջորդ մը չէր նշանակած:

Սակայն ծաղում առած էր կրօնք մը, ծնած էր ազգ մը, եւ պետութիւն մը՝ հաստատուած։ Իր մահէն ետք իր ընտանեկան պարապանքը, ինչպէս նաեւ իր դպիրները հաւաքուելով՝ որոշեցին Մարզաբէին յաջորդ մը նշանակել, որպէսզի իբր առաքեալ տարածէ Աստուծոյ պատգամները, եւ իբր պետ տարաւ ազգին՝ կառավարէ նորածին հայրենիքը։

[illegible]

Իրեն կը յաջորդէ Ալի՝ Մարգարէի փեսան եւ հօրեղբորսդին։ Մո-
համմէտի ստացլին աշակերտը սատարեց մեծասպէս խելամութեան տարած-
ման։ Էթէ ժողովականն օրէնքն ընդունուէր, Ալին առաջին խալիֆան պիտի
մայրար : Սահայն վէճ Հյարուչյանելու դիտումով՝ լուրջին պահեց եւ Բրդ
խալիֆան եզաւ ընտրութի, Մարգարէի մահէն 29 տարի ետք : Սահայն Գորա-
յիշեան գերզատանէն — Մարգարէի տոհմը — Ապու Սոֆիայի որդի Մուա-
վիէ, որ Օսման խալիֆայի սպանութեան մասնակից նկատելով, կը մերժէ Ալիի
նստրութիւնը եւ ինքզինք խալիֆա կը հռչակէ : Երկու խալիֆաներու միջև
ընտրութիւնը եւ ինքզինք խալիֆա կը հռչակէ :

ՀԱՅԿ

541

Մէհաթի Օպէյաուլլահ, ինքզինք Ալիի եւ անոր կնիւն՝ Մարգարէի աղջիկ Ֆաթիմայի սերունդէն կը ներկայացնէր: Օպէյաուլլահէն ետք 4-րդ Մէհաթի խալիֆա Մօէյ Լէալինլլահ՝ յաջողեցաւ Եգիպտոսը գրաւել 968-ին, եւ Գահիրէն հիմնելով հոս հաստատեց 3-րդ խալիֆայութիւն մը, որ կոչուեցաւ Ֆաթիմեան հարստութիւն, Շիրինբու ազանդին 2-րդ հերձուածէն, աշխինքն 12 իմամներու հաստատացողներու, որոնք Մէհաթի կը կոչուէին: Այս խալիֆայութիւնը տեւեց 202 տարի, 969—1171, տարւոյ 14 խալիֆաներ:

Նշանաւոր Զէնկիի որդի Նուրէտտին, ծագումով հայ ենթադրուած, քրտացած Սալահէտտինի շրջանին, դաւանանքով Սիւննի, Եգիպտոսը գրաւելով վերջ կը դնէ Շիրի խալիֆայութեան 1171-ին եւ կը հաստատուէ կրկին էյուպեան խալիֆայութիւնը, որ տեւեց 83 տարի, 1171—1254:

Սալահէտտինէ ետք, Եգիպտոս կ'անցնի Մէմլուքներու ձեռքը, որոնք խալիֆա չունեցան. եղան միայն սուլթաններ:

Մէմլուք սուլթաններէն Պիպարս, որ Պահարի Մէմլուքներու ցեղէն էր, կը սպաննէ էյուպեան վերջին խալիֆան եւ անոր տեղ կ'ընդունի — Պապտաի ջարդէն ազատած Արբասեան տոհմէն Եգիպտոս ապաստան դտած — Մոթասսէմը, վերահաստատելով 1260-ին Ապպասեան հարստութիւնը, որ տեւեց 257 տարի, 1260—1517, տարւոյ 16 Ապպասեան խալիֆաներ:

Խալիֆայութիւնը կ'անցնի Թուրքերու. թէ ինչպէս:

Օսմանցիներու գահին վրայ կը դանենք Սուլթան Սէլիմ II. Եմպուղ 1512—1520: Սէլիմ կ'ուզէ բնդարձակել կայսրութեան սահմանները. աչքն տնկած էր Սիւրիոյ, Միջագետքի, Եգիպտոսի եւ արաբական թերակղզիին:

Այդ տարիներուն Եգիպտոսի սուլթանը գրաւած էր Սիւրիոյ մինչեւ Կիլիկիա տարածուած, եւ մեծ բանակով կ'ուզէր Պոյսոյ վրայ քայլել: Սէլիմ եւ զիմաւորէ եգիպտական բանակը, Հայէպէն 54 մղոն հեռաւորութեան վրայ դանուող «Տապէք» դաշտին վրայ, ուր կը դանուի — կ'ըսեն — թիւրպէ մը, որ Գաւրիթ մարգարէին գերեզմանը ըլլալը կը հաւատաւորի:

Եգիպտական բանակը զօրաւոր էր. 12000 Մէմլուք, 60000 Ասոր եւ ալլ զօրքեր՝ բնդամէնը 132.000: Բանակած էր Տապէքի դաշտը:

Սէլիմի բանակը կազմուած էր 8000 Ենիէրի, 4000 սպահի, 30000 ձիաւոր եւ 42000 պահեստէ: (Թիւերը կը տարբերին որոշ պատմաբաններու մօտ):

Սէլիմ, որ Անատոլիոյ խորքերէն կու գար, Այնթապ հասնելուն 2 օր հանգիստի կը կռչէ զինուորները: 1516 Օգոստ. 22-ին բանակը ճամբայ կ'ելլէ գէպի Տապէք դաշտը: Օգոստոս 24-ին ճակատամարտը կը սկսի արեւածագին. 8 ժամ ետք կը վերջանայ Սէլիմի յաղթանակով: Եգիպտոսի սուլթան Դաւրի, 80 տարեկան, որ կ'առաջնորդէր բանակը, կը մահանայ պատերազմի դաշտին վրայ: Բանակատեղին 100 դանթար սակի եւ 100 դանթար արծաթ գտնուած է: Դաւրին լուրջ պատրաստութիւններ տեսած էր Պոյսոյ վրայ քայլելու գիտաւորութեամբ եւ հետը բերած այդքան սակի եւ արծաթ, յաակաց-նելու համար բանակի պէտքերուն:

Սուլթան Սէլիմ Եմպուղ յաղթական կը մտնէ Հայէպ. ձեռք կը ձգէ քաղաքի զանձարանը դանուող մէկ միլիոն «էշրէֆի» սակի, 200 օխայէն տեւի ձոյլ սակի եւ անոնց արժէքին հաւասարող զոհարեղէններ, արժէքաւոր սուեղէններ, մուշտակներ եւն.:

Ըստ արար որոշ պատմաբաններու, Հայէպ «Ճամիի Քէրիմ»ի մէջ 20 Օգոստ. Ուրբաթ օրուան աղօթքին մէջ, Սուլթան Սէլիմին «Խաթիմ-Լու-Հարամէյն-Լու-Շէրիֆէյն» տխուր կը տրուի, եւ իր կրած 1000 սակի արժողութեամբ «Գաֆթան»ը, որ վրայէն հանելով Հաթէպի (քարոզիչ) կը նուիրէ: Ուրիշ պատմաբաններ այդ արարողութեան Գահիրէ կատարուած ըլլալը կը հաւատան:

Տապէքի ճակատամարտը Օսմ. պատմութեան մէջ ամենակարեւոր յաղթանակներէն մին կը նկատուի: Անատոլիոյ ամբողջութեամբ գրաւուած, Հիւս. Արեւելքի հողամասերը միացուած Օսմ. կայսրութեան հողամասին, Սիւրիոյ, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի ճանապարհները բաց էին թրքական բանակին առջև. եւ կը հիմնուէր Օսմանեան կայսրութիւն մը: — Եգիպտական բանակին ընկերացած էր նաեւ Ապպասեան խալիֆա Միւթէվէքիլ, քաջակրեւոր արաբական բանակի զինուորները: Խալիֆան բարձրաստիճան զինուորականներու խումբով գերի բռնուած էր:

Երբ Գահիրէ կ'իմացուի ալեւոր սուլթանին մահը, իրեն կը յաջորդէ Թուֆան Պէյ: Այս վերջինն իմանալով որ խալիֆան ալ գերի բռնուած էր, եւ շուկներ կը շրջէին թէ Միւթէվէքիլ իր խալիֆայի տխուր կու տայ եւ կը սլատ-րաստուի իր բանակով կուրել թրքական բանակին դէմ, իբր Սուլթան-Խալիֆա:

Սուլթան Սէլիմի յաղթական բանակը, իր առջև կազմակերպուած ոյժի մը չէր կրնար հանդիպել. եւ կ'ուղղուի դէպի Եգիպտոս. կը գրաւէ Գահիրէն 23—1—1517-ին: Կախաղան կը հանէ Թուֆան Պէյը, 30000 Շիրինք ջարդել կու տայ: Կը ստիպէ Միւթէվէքիլը, որ իր խալիֆայի տխուր իրեն փոխանցէ. ինչպէս նաեւ յանձնէ Մարգարէին նշանակները՝ դրօշ, սուր, վերարկու եւ ալլ սրբազան մասուներնը:

Այս առթիւ եմէն եւ Հիճապ Օսմ. կայսրութեան կը միացուին:

Միւս կողմէ, Մէքքէի Շէրիֆները դժգոհ Եգիպտական իրաւակարգէն՝ 1517-ի ամբան, Շէրիֆ Պարազաթի ազան ճէմալ էո Տին կը ճանհնայ Գահիրէի կողմէ Սէլիմին տրուած խալիֆայի տխուր, իրեն հնազանդութեան երդում ընելով: 1517 Գեկաեմբերին տառջին անգամ Մէքքէ կ'ուզարկուի նուէրներու կարաւան մը(*) եւ Սէլիմին կը յանձնուին Ս. Քաղաքաց բանալի-

(*) Այդ օրէն ասդիմ, ամէն տարի գէպի Ս. քաղաքի քուրք սուլթաններու կողմէ կ'ուղղուէր կարաւան մը հանդիսութեամբ, որ կը կոչուէր «Սուրքէ» (քանկագին նուէրներ): Նուէրները կը բաղկանային աղամաններով ու մարգարիտներով զարդարուած «խալար»երէ, եւ մեծ գումար մըն ալ աղփամներու բաժնուելու համար: Բնծայատար կարաւան.

ները. Սէլիմ կը կոչուի «սլաշտօնեայ երկու քաղաքաց» եւ այդ օրէն կը սկսի աղօթքներու մէջ թուրք սուլթաններու անունները յիշելի: Ահա այս է արաբ սլաւամարաններու շատերուն կողմէ ընդունուած ժամանակադրական տեսութիւնը:

Կայ ուրիշ մեկնութիւն մը եւս:

Համաձայն Օհոսսոն հայ հեղինակին, Ճամի-Իւլ-Էլ-Էլ-Էլ-Էլ, շատ կարող իւլէման, Պոլսոյ թուրք իւլէմաները ժողովի մը կը հրաւիրէ, ուր խալիֆա-նութեան Սուլթան Սէլիմի փոխանցումը Շէրիի օրէնքով օրինակուր ըլլալը հաստատուելէն ետք, Գահիրէի Ապրասեան Պոլիս գերութեան խալիֆան Ալա-Սոֆիայի մզկիթին մէջ բեմ բարձրանալով, խալիֆայութիւնը Օսմանցի Սէ-լիմին փոխանցումի յայտարարութիւնը կ'ընէ եւ իր վրայի «Հիլաթ» հանե-լով, իր ձեռքով Սէլիմին կը հաղուեցնէ. կը յանձնէ նաեւ Մարգարէին սուրբ, զոր Սէլիմ Եգիպտոսէն հեռը բերած էր, ինչպէս նաեւ Ս. քաղաքին բանալի-ները(*), որոնք «Էմանէթի Միւսպարէք» (սուրբ թողօն) անունով կը պահ-ուէին Թուր Գափուի սլախաւը:

Թուրքեր Հայուն դրածը Գուրանի պատուէր կարծած են, մինչ ռուս հեղինակ Պաթհոլի կը գրէ. «Ալա-Սոֆիայի մէջ խալիֆայութեան տըւո-թիւն Հայու կողմէ հնարում մըն է. ինչ որ ալ ըլլայ, Հայու այս տեսակէտը մեծ յաջողութիւն գտաւ»: (Էջ 386—387):

Կարգ մը իւլէմաներ կ'առարկեն թէ՛ Ապրասեան վերջին խալիֆային կողմէ խալիֆայութեան տըւութիւնը նախորդործելու կարիք իսկ չկար. Թուրքեր յաղթական էին եւ ընդունուեցան իրր Սուլթան-խալիֆա, որով զէնքի ոյժով տիրացան տիրոջուն եւ անարժանաւոր. թէ ինչո՞ւ, քիչ մը վարը պիտի բացատրենք:

Գերուած Մոթալէքի խալիֆան ազատ արձակուելով վերադարձաւ Գահիրէ, ուր մահացաւ 1538-ին: Իր մահով վերջ կը դրուի Մարգարէի մա-հէն ի վեր Արարներու պատկանող կրօնական իշխանութեան: Արարական հէն ի վեր Արարներու տեսած է 800 տարիներ: Հիմա Թուրք սուլթաններն են որ խալիֆայութիւնը տեսած է 800 տարիներ: Բայց ոչ մէկ զրաւոր «պէրաթ» գոյութիւն ունի այս փոխանցման:

Քիչ մը երկար, թէեւ սահմանափակ, վերոյիշեալ տեղեկութիւնները զրեւ յարմար տեսած էինք, նկատի ունենալով խալիֆայութեան գեր, որ գերակշիռ ազդեցութիւն ունեցաւ ի նպաստ Օսմ. Սուլթաններուն եւ ի մաս-նաւորի Ապրիլի Համիտի, որ զիսցաւ յահագործել տիրոջուն բնծայած ամէն

տաւելութիւնները:

Այսպէս, Արարներ կորանցուցին թէ՛ իրենց քաղաքական անկախու-թիւնը՝ դառնալով Օսմանի հպատակներ, եւ թէ՛ իրենց կրօնական իրաւ-տութիւնները, որոնցմէ քանի մը վերանորոգեցին միայն մնացին. Վահագաններ Ս. Քաղաքներու տէր մնացին Շէրիֆի մակըլիբով:

Սակայն Արարներու համար, ինչպէս նաեւ մահմետական մեծամաս-նութեան համար, թուրք սուլթաններու կրած խալիֆա տիրոջունը՝ բանի յա-փըշտակութիւն մըն է, «օրինականէ զուրս եւ անընդունելի»: Խալիֆա կր-նայ կոչուիլ այն գերմարդը, որ ուղղակի սերած է Քորայիշ գերդաստանէն, Մարգարէի շառաւիղէն: Այն է վահագան ըստ մահմետականներու՝ երկ-նային ու երկրային զօրութիւններ միացուցած իր ձեռքին մէջ:

Թուրքեր կ'առարկեն ըսելով թէ՛ անհրաժեշտութեան մը չէ Քորայիշ գերդաստանին պատկանիլ խալիֆա հոշակուելու համար, մարմինով ու միտ-քով առողջ մէկը, կրնայ խալիֆա բնորոշիլ, ինչպէս որ բնորոշեցաւ առա-ջին խալիֆա Ապու-Պէքը, թէպէտ այս վերջինը կը պատկանէր Քորայիշ գերդաստանին: Ասիկա անհիմն վաստակութիւն մըն է. նոյնիսկ վաղեման մը Թուրքերու տեսութիւնն ընդունինք, Սուլթան Սէլիմի խալիֆայի տիրոջո-ւնը հոշող որեւէ բարձրատիման կրօնական ժողովի զումարում գոյութիւն չունի Սուլթան Սէլիմ բոնութեամբ եւ սուրի ոյժով պարտադրեց վերջին խալիֆան, որ իրեն փոխանցէ խալիֆա տիրոջունը, թուրք սուլթաններն ալ յետոյ ժառանգականի վերածեցին:

Մահմետական կրօնը՝ արարական ծագում ունի. Գուրան արարեւէն զրուած է. Մարգարէի լեզուն արարեւէն է. Թուրքեւ շատ յետոյ է որ մահ-մետականութիւն ընդունեցան. որով թուրք մը խալիֆա չի կոչուալ ըստ: Թուրքը օտար տարր մըն էր արարական աշխարհի մէջ. մանաւանդ թուրք սուլթաններու օտարունակներու հետ ամուսնութիւններու պատու պիտակ դա-ւակներ, ապօրինի ծնունդներ էին, թուրք արիւնք աշխարհում էր, կորուն-ցուցած էր մաքրութիւնը եւ թուրք սուլթաններէն ոչ մէկը արարական ա-րիւն ունէր:

Իրականութեան մէջ արդէն, այն մահմետական երկիրները, որոնք սուլթանի լուծին տակ չեն, բացարձակապէս կը մերժեն բնութիւն թուրք սուլթաններու խալիֆայական տիրոջունը. օրինակ՝ Ռման, Մոսկ, Չանդի-պար, Մադասթ, Պարսկաստան, Հնդկաստան, եւն: Իսկ այն արարական եր-կիրները, որոնք Օսմ. կայսրութեան մաս կը կազմեն, ստիպողաբար՝ առ ե-րեսս՝ ճանչնալ կը կեղծեն, որովհետեւ ուրիշ կերպ չէին կրնար ընել, ինչ-պէս՝ Ալճերիա, Թունուզ, Եգիպտոս, Սիւրիա, Միջագետք եւ ամբողջ արա-բական կողին: Ներկայիս միայն խալիֆա մակըլիբը կրելու լատիկութիւն ունեցող երկու երկիր կարելի է թուել, Մարոքի սուլթանն եւ Մէքքէի Շէրի-ֆը: Ժամանակ մը, ժողովուրդին մէջ այս խնդրոյ չուրջ կասկածն ու տա-րակարծիքութիւնը այն աստիճանի հասաւ որ, անկողմնակալ Քէրէտտին փաշան այս կէտը խորունկ ուսումնասիրելէ ետք, անժխելի վաստերու միայ

նին կ'ընկերանար բարձրաստիճան պատգամաւոր մը՝ «Սուրբէ Լիմին» փառիշտեան կողմէ ունենալով մասնաւոր հրովարտակ:

(*) Կեբեի Սուլթան Սէլիմէն ետք բանալիները կրկին Մէքքէի Շէրիֆին վերադար-ձուած են: Պէրպլեքեան կը գրէ. «5—12—1818 զիստուեցաւ Արաբացի վեհապ. Ապրիլիան որդի Սիւտուայ (Սէուտ) եւ ընկերք նորա ի Կ. Պոլիս. եւ փախանքն Մէքքէի եւ Մէքքէի առաջնացան ի արքայ Մահմուտ Բ., 1809—39»:

Հիմնուած՝ ընդարձակ երկասիրութիւն մը հրատարակեց, ժխտելով Սուլթան Համիտի խալիֆայութեան տաղտուր: Այս երկին մէջ Քէրէտտին փաշան վեր կը հանէր նաեւ Շէյխ-իւլ-Իսլամի այն իրաւասութիւնը որ, սուլթան մը կընար զահընկէց ընել, եթէ ան՝ երկիրը բոտ իր քմահաճոյքին կառավարէր:

Համիտ զայրացած, Քէրէտտինի յայտ քննարկած երկի բոլոր օրինակները հաւաքել տալով կրակի յանձնեց. եւ հակադդելու համար անոր տեսակէտին եւ տեսութիւններուն, որոնք արդէն արձագանդ գտած էին որոշ խաւերու մէջ, պաշտօն կը յանձնէ Միւնիֆ Էֆէնտին, որ զիրք մը զբէ ջրելու Քէրէտտինի մեկնարանութիւնները: Միւնիֆ Էֆէնտին կրօնական համոթիւնը կասկածէ վեր էր. եւ հրատարակեց Համիտի ուղած ձեռնով զիրք մը, թէեւ անոր պարունակութիւնը ոչ մէկ սղջմիտ կրօնաւոր կրցաւ համոզել: Միւնիֆ Էֆէնտին իր պարզ եւ նախարարութիւն մը շնորհուեցաւ, արժանալով հանդերձ բարոյական եւ նիւթական ամէն տեսակ նպաստներու: Եղան նաեւ այլ հրատարակութիւններ, սուլթանի իրաւունքները սահմանող եւ խալիֆայի պարտականութիւնները յուսարանող, որի առնուած հմուտ իւլէմներու կողմէն. բոլորն ալ բացի ճարակ կ'ըլլային Համիտի հրահանգով: Ռամիկին մօտ, դարերէ ի վեր, արմատացած էր խալիֆային դերմարդ ըլլալու դադաւարը: Աւանդութիւններ տարիներու ընթացքին, հիւսած էին անոր անձին շուրջ նուիրականութեան դասին մը: Անոնք օրէնք մը ստեղծուած էր խալիֆայի պարտականութեանց շուրջ, որ ունէր իր խիստ պահանջները: խալիֆան պէտք է հետեւի բառացիօրէն Գուրանի սկզբունքներուն, որոնք բարոյական մեծ արժէք մը կը ներկայացնեն: Ան, իր մարտն կենցաղով՝ օրինակ պէտք է ըլլայ հաւատացեալներու. պէտք է յայտ արտայայտ, զթափել եւ համեստ, իմաստուն եւ արժանաւոր, նժար պէտք է սխալ ուղիղ ընել, եւ ըլլայ անկողմնակալ: խալիֆան չէր կրնար զնել տուր կամ հարկ, որ հակառակ ըլլար Շէյխի օրէնքին. եւ դանձած դամարներ պէտք էր յատկացնել ընդհանուրին բարօրութեան, եւ ոչ թէ իր անձնական քմահաճոյքին: Մարգարէն շատ բարի վարքի տէր եղած էր. ազօթք եւ ծոմապահութիւն հաստատած եւ յարգած. հեռու մնացած էր ցոյս եւ յայտ կեանքէ՝ իր ծախքերը եղած էին շատ համեստ եւ արդար պէտքի համար: Վերջապէս Մարգարէին կեանքը պէտք էր ապրէր: խալիֆա մը չէր կրնար պաշտօնանկ ըլլալ, բայց կրնար առկախուիլ իւլէմներու ժողովի մը քուէարկութեամբ:

Սուլթան Սէլիմ Ա.էն ետք, Օսմանի դահր գրաւեցին 23 սուլթան խալիֆաներ, որոնց ոչ մէկուն քով կո տաններ մերտնչեալ առաքինութիւններէն նոյնիսկ մի քանին: Ոչ մէկ Սուլթան-խալիֆա՝ իր ուխտաւոր՝ այլ կողմէն նոյնիսկ մի քանին: Ոչ մէկ Սուլթան-խալիֆա՝ իր ուխտաւոր՝ այլ կողմէն նոյնիսկ մի քանին: Ոչ մէկ Սուլթան-խալիֆա՝ իր ուխտաւոր՝ այլ կողմէն նոյնիսկ մի քանին:

Իրմէ ետք սուլթանութիւն Անգարայի ազգ. ժողովի կողմէն կը ջրնջուի: Իրեն կը յաջորդէ Ապտ-իւլ-Մէճիտ իսկ Ապտ-իւլ-Մուհ իսկ խալիֆա, բայց ոչ իր սուլթան խալիֆա: Այս մեղմոյս մահէն ետք, խալիֆայութեան աթոռը կը մնայ թափուր. սակայն անուանապէս ժողովական խա-

լիֆայութիւն մը կը շնորհուի, վերջին խալիֆայի դաւաններու կողմէ, որոնցմէ մին ներկայիս կը բնակի Քան, Նիսի մօտ: Օսմանեան խալիֆայութիւնն ալ, Սէլիմ Ա.ի օրէնքի ի վեր, 407 տարիներ տեսած է. եղած է վերջին 29-րդ խալիֆան:

Քիչ մը վերը՝ աշպանելի գտանք թուրք խալիֆաներու ընթացքը: Նոյնը կրնանք ըսել արաբական բաժնուած խալիֆաներու մասին: Էյուպեան, Աբբասեան եւ Գաթիֆեան, առանց հաշուելու մանր-մունր հակախալիֆայութիւնները, յարգելով քանի մը հազուադէպ լացառութիւններ:

Պահ մը օրթոտքս Արաբներ՝ բոլոր մահմետականները արար նկատել ուղեցին, եւ կրօնական միաբանութիւնը՝ արաբական դերիշխան կայսրութեան մը վերածել փորձեցին. սակայն ձախողեցան: Նկատի չառն որ կրօնք եւ ազգութիւն տարբեր բաներ էին: Մահմետական աշխարհը բոլորովին տարբեր երեւոյթներ ունէր արաբական աշխարհէն: Առաջինին հորիզոնը՝ առաւելապատիկ ընդարձակ էր երկրորդին: Աշխարհի բնակչութեան 1 վեցերորդը մահմետական էր, բայց ոչ արաբ: Երկրորդուն 650 միլիոն մահմետականները նոյն վարդապետութեան հետեւելով, Գուրանի նոյն օրէնքներու հնազանդելով հանդերձ՝ 20-է աւելի տարբեր ազգութիւններ կը ներկայացնէին, տարբեր զոյնով, տարբեր բարբառով: Թէեւ այսքան աշխարհից նոյն ժամուն կը ծնուէին, նոյն Աստուծոյ ազօթք կ'ընէին արարելէն լեղումով, սակայն Արաբներ չէին: Մարիտա, Հնդկաստան, Պսոնէօ, Ինտնեզիա, Թայլանտ, Ֆիլիպիններ, Գամպոն, Չինաստան, Պարսկաստան, Թուրքիա, Պոլսարա, Թաթարիստան, Թուրքմենիստան, Ադրբեյջան, Տաղստան, կեղծական Ալիքիկէի սեւամորթներ մահմետական էին, բայց ոչ Արաբ: Ի սկզբանէ մահմետականութիւնը զիւրաւ ընդունելի կրօնը մը եղաւ, ապապային դժուարահասկանալի կրօնքի մը վերածուելու համար:

Արաբներ, փոխանակ երեւակայական անդորձադրելի ծրարքներ մշակելու, եթէ պահած ըլլային իրենց մէջ տիրող առաջին շրջանի համերաշխութիւնը, փոխանակ աշխարհադրական քարտէսէն ջնջուելու, կրնային դայն յեղաշրջել. հերիք չէր ընդարձակ երկիրներու տիրապետել եւ Գուրանի սկզբունքները տարածել, պէտք էր այդ հոգամասերը կառավարել զիտնալ: Պէտք է ընդունինք որ՝ աշխարհիս 4 ծագերը մահմետականութիւնը տարածողներն Արաբներն եղան. Չինաստանէն մինչեւ ձիպրալթար, Թուրքմենիստանէն մինչեւ Ալիքիկէի խորքերը: Ժամանակ մը արաբներէն՝ կարգ մը երկիրներու գրական լեզուն եղաւ: Իրենց անմիաբանութեան հետեւանքով, Սուլթան Եսփուղի մէկ յաղթանակով, Արաբներ պիտի անհետանային քաղաքական թաւերարեմէն, դառնալով օսմանեան հպատակներ. հսկայ կայսրութիւնը կ'անդ կ'առնէ ու վարադուրը կ'ընէ իրենց քաղաքական պանծալի անցեալի եւ պատմութեան վրայ: Արաբական բոլոր երկիրներ, Ս. քաղաքները մէջն ըլլալով, բաժան-բաժան կ'ըլլան հեռուոր կուսակալութեանց օսմանեան կայսրութեան:

Երբ Քեմալ ջնջեց խալիֆայութիւնը, պահ մը Արաբները մտածեցին ընտրովի խալիֆա մը նշանակելու և խալիֆայանիստ քաղաք մը որոշել: Այս հարցին շուրջ ալ անմիաբանութիւնը իր աւերները դորձեց: Ինչպէս նշեցինք, Ժառանգական օրէնքով երկու թեկնածութիւն ընդունելի էր. Մարութի Սուլթանը և Մեքքէի Շէյքիֆ: Եղբայրս Գուստ արքան ալ իրը ընտրովի թեկնածութիւնը դրաւ: Սակայն 1914—1918 Մէքքէ, Գահիթէ, Ֆէս անկախ երկիրներ չէին. անոնք օտարի լուծին տակն էին: Խալիֆա մը պէտք է որ ազատ ըլլայ և անկաշկանդ. վերոյիշեալ մայրաքաղաքներէն դատ մահմեմականութեան բոլոր սրբափայլերը դրաւալ հոգեր էին «կեանքներէ»:

Այսօր իսկ եթէ համերաշխութիւն տիրէ և ընտրովի խալիֆա մը, շատ բաներ կրնան փոխուիլ: Խալիֆան Ս. Պաշէն աւելի բարձր կրնայ խօսիլ:

Յիշենք նաեւ որ 1933 Ապրիլին, մահմեմական գոնիւթ մը գումարուեցաւ Երուսաղէմ, ուր 22 երկիրներու արժանաւոր ներկայացուցիչներ ներկայ էին: Շատ մը խնդիրներ նշուեցան, ասկայն անպատշաճակ էր մը ունեցաւ գոնիւթէն, նոյնիսկ Փարիզ Փրանսական շարաթաթերթ մը հանելու ծրագիրը ջուրը ինկաւ: Թերթի 2 տարւոյն տպագրական ծախքը կը բարձրանար 700-000 ֆր. . . :

Սակայն Արաբներ տարբեր կը մտածէին. անոնք՝ իրենցմէ խլուած խալիֆայութիւնը ետ առնել որոշած էին. պիտի անդրադառնանք այս մասին:

Թէեւ խալիֆայութիւնը արժէքազուրկած էր դարերու ընթացքին և անցեալի պատրանք մը կը նկատուէր իրապաշտ մտածողներու կողմէ և դատապարտուած՝ անհետ կորսուելու, սակայն և այնպէս վարդապետութեան ձգած արժանիքը շատ խորունկ էին մահմեմական խաւերու մէջ:

Համիտ արժէքաւորելու ուղեց «խալիֆա» բառին նշանակութիւնը. իր օրով խալիֆայի տիրադուր ստուեր մըն էր միայն. ուղեց վերանորոգել տնոր թովիչ կախարհանքը, և օգտագործել զայն իրը մահման նախ իր դահին անասանութեան, և ապա նաեւ ի նորոգող կայսրութեան ծաւալման: Իր ակայուն մտադրադմունքներէն մին եղած էր համիտութեան հարցը: Ինչ որ իր նախորդները չէին կրցած իրականացնել, ինք կ'երազէր յաջողիլ: Յնարակն զաղափար, որուն հետեւեցան իր յաջորդները եւս:

Համիտի համար, խալիֆայութիւնը իր գաղտնի գիւտափորութեան առանցքը եղաւ: Ծրագիրներ որոճաց վերադրուելու երոսական կոթողած հողամասերը և տարածուիլ նաեւ գէպի արեւելք, մինչեւ Հնդկաստան, ստեղծելով միակողմէր հսկայ կայսրութիւն մը: Խալիֆայի տիրադուր թոյլ պիտի տար, որ բոլոր մահմեմականները իր գրօթին շուրջ հաւաքուէին և զինք ճանչնային միակ գեղարեւ: Կը յուսար հակառակի Անգլիոյ՝ Հնդկաստանի մէջ, գիւտարութիւններ յարուստելու Ռուսիոյ՝ Կեդրոնական Ասիոյ և Կովկասի մէջ, Ֆրանսացիներու՝ Ալճերիոյ և Թունիսի մէջ, Աւստրիոյ՝ Պոնա-Հերցէրի մէջ:

Իմամներ ու մոլլաներ իրենց գործովը եղան. սկսան թունդ փրփրա-

կանտ մը: Ըստ իրենց, առանց սուլթանութեան, առանց զինուորական ոյժին՝ խալիֆայութիւնը մեծ արժէք մը չէր կրնար ներկայացնել. բանակ և խալիֆայութիւն զիրար ամբողջացնող ազգակներ էին. Սուլթանն է որ բանակ ունէր, և պէտք է որ խոյր և թաղ ինքը միայն կրէր:

Համիտ մեծ բանակ պահելով, ուղեց ազգել բոլոր միւլլիմներուն: Ամէն կողմ տարածուած կարծիքը այն էր թէ՛ Սուլթան Համիտ իրը խալիֆա բոլոր հաւատացեալներու հետ է. ուր որ մահմեմականներ որեւէ զգուշութեան հանդիպին, օսմանեան անպարտելի բանակը կայծակի արագութեամբ իրենց օղնութեան պիտի հասնի: Իրեն համար սրբապղծութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ Թունուզը չպաշտպանէր: Երբ Ֆրանսացիք 1881-ին գրաւեցին Թունուզը, Փատիլահ-Խալիֆան միայն պաշտպանել ձեւացուց. . . :

Խալիֆայի տիրադուր Համիտ քիչ մը ինքզինք երոսական ճշուժէ թեթեւցած կը զգար: «Ճիշտ»-ի հռչակումը երոսական պետութեանց վրայ դամակէան սուրի մը նման կախուած կը մնար՝ իր կարծիքով: «Ճիշտ» բառն իր մոգական ազգեցութիւնն ունեցած է և զրգուած երեւակայութիւններ: «Ճիշտ»-ի հռչակումով, բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնները սարսափի պիտի մատնուէին: Մինչ, ինչպէս զրեցինք, այդ բառին նշանակութիւնը բոլորովին տարբեր կը մեկնարանէ Պաշէն համալսարանի Փրոֆ. Համիտուլլահ: Ան կը գրէ. «Ճիշտ կը նշանակէ հաւաքական ճիշդ, ուր ո՛չ պատերազմ, ո՛չ սղանութեան և ո՛չ ալ սրբութեան հարց կայ: Իսկ մահմեմականներու մօտ՝ սուրբ պատերազմ կը նշանակէ Աստուծոյ ուղիներուն մէջ: Աստուած կը պահանջէ գահողութիւն, հրաժարանք ամէն շահաւոր զիտումէ. ինչպէս՝ փառք, հայրենասիրութիւն, աւար, ծայրայեղութիւն, աշխարհակալութիւն: Ճիշտի մասնակցողներ կը կոչուէին «Միւճահիտ»: Իսկ Գաղիմերեքի, Գուրանի լաւագոյն թարգմանիչը Փրանսերէնի կ'ըսէ. «Ամենամեղմ խմաստով, այս բառը կը նշանակէ կրօնական փրփրական»:

Համիտ չափազանց սխալած էր իր հաշիւներու մէջ: Երկրային և երկնային իշխանութեանց նոյնացումը իր անձին վրայ, հակառակ էր գարու ուղին: Այս կէտը կարելի է նկատել իր քարոզչութեան պատճառներէն զխաւորագոյնը: Խալիֆան՝ իրը կրօնական պետ և Մարդարէի յաջորդ, ստիպուած էր ենթարկուիլ մոլլեոսնոյ իւլէմաներու ազգեցութեան: Խաւարամիտ և խառակրօն մոլլաներ, Գուրանի ողին անտեսելով, տառն կառչած մնացին միշտ և ուամիկ դատաւարող իրենց հրամաններուն հետեւելու հարկադրանքին տակ մնաց: Արժարձուեցաւ տեսլութիւն և հալածանք ընդդէմ քրիստոնեաներու, որոնք արուեստական չէին: Այսպէս Համիտ չգիտցաւ շահել հաւատքը և երկրին շահը խեղդուեցաւ ի նորոգող հաւատքին:

Եթէ Խալիֆայութիւն և Սուլթանութիւն անջատուած ըլլային, առաջինը վերադարձուելով խալաֆութեան օրրան Մեքքէի և Սուլթանը զահակալէր միմիայն, կրօնը և կառավարութիւն պիտի չլիթութուէին: Ստեղծուէր պիտի պետութիւն մը, ուր Մուհամմէտ, Իսա, Քրիստոս պաշտելով հանդերձ, քով քովի պիտի տարէին Հայր, Քիւրաք, Պետելին, Լազն ու Արարը:

Այս կը պահանջէին ազատ Օսմանցիներ, ա՛յս կը պարտադրէր Միթհաթեան Սահմանադրութիւնը, Իթիհատի առաջին ղեկավարներն ալ նոյն ազատական ոգին սկզբունք ըրած էին: Տիրապետողի եւ պարտեալի մէջ դասակարգային անհասարկութիւն կամ ստորագաս հպատակի ու քաղաքացիի խընդիրը լուծում գտած պիտի ըլլար: Համիտ աւելի ունին դրաւ կանխակալ կարծիքներով կուրացեալ, նախապաշարումներով եւ մոլեռանդութեամբ արբեցեալ կրօնական դասակարգի, որ արդելիչ թումբ մը կը կառուցանէր յառաջդիմութեան առջեւ:

Յաջորդ զլուսններուն պիտի տեսնենք թէ Համիտ որքան յաջողեցաւ իր ցնորական ծրագիրներու իրագործման մէջ:

Գլուխ Լ.

Ս Ո Ւ Ֆ Ի Զ Մ

Սուֆիզմի մասին երկու խօսք ըսել աւելորդ չենք նկատեր, այն համոզումով թէ՛ այս վարդապետութեան հետեւողները, քրիստոնեաներուն եւ ի մասնաւորի Հայոց հանդէպ մեծ բարեացակամութիւն ցոյց տուած են: Կառավարական խտուրթիւններ, անիրաւութիւններ, մանաւանդ կրօնական դասակարգի ցոյց տուած մոլեռանդութիւններ, 1895-ի ջարդերուն՝ Գոնիայի եւ Գաթսէմունիի Հայեր, թէեւ սակաւթիւ, ղերծ մնացած են ջարդէ՝ չնորհիւ Մէվլէվիներու միջամտութեան: 1914—18-ի տեղահանութեան ալ բողոքած եւ զէմ ելած են, սակայն պատերազմական շրջան ըլլալուն եւ զործի գլուխ եղողներու հակակրօնական քաղաքականութիւնը՝ սպարդիւն ձգած է իրենց այդ ուղղութեամբ տարած ջանքերը:

Յաւակնութիւնը չունինք խոր վերլուծումի մը բնոյթ տալ. մասնակի սկզբունքներու գլխաւոր գիծերով կը գոհանանք, չհետեւով անոնց անկատարութիւնը:

Շատ մը մահմետականներու մօտ, Մարդարէի կրօնքը ստեղծեց փիլիսոփայութիւն մը, եւ կազմուեցան եղբայրակցութիւններ, որոնց զլխաւորները՝ Պէֆթաշիներ (*) եւ Մէվլէվիներ են: Առաջինները աւելի քաղաքական կերպարանք ստացան, ենիշէրիներու կազմակերպութեան նախաձեռնարկներ եւ միշտ անոնց կողմնակիցներ եղան, ոչնչացուելու համար Մահմուտ Բ. ի օրով. 100.000-է աւելի հաւատացեալներ ունէին, ջնջուեցան Ենիշէրիներու հետ:

Մէվլէվիներէ զատ կը յիշուին տարրեր եղբայրակցութիւններ, Ռիաֆիներ, որոնք «ոռնացող տէրփիւներ», Գալանտարիներ «անիծեալ», Նազարանտիներ «լուսկեաց», Շիհաներ «նուադող» եւ Մէվլէվիներ «սարող» տէրփիւներ յորջորջումը կը կրեն. բոլորն ալ Սուֆիզմի փիլիսոփայութեան կը վիշներ յորջորջումը կը կրեն. բոլորն ալ Սուֆիզմի փիլիսոփայութեան կը հետեւին: Սակայն Մէվլէվիներն են որ բացառիկ զիրք կը գրաւեն վերոյիշեալ դասաւորումին մէջ՝ իրենց փիլիսոփայական երկասիրութիւններով:

Սուֆի անունը կը վերագրուի իրենց կրած հաղուստին. սուֆ՝ ճեր-

— (*) Պէֆթաշիներ միշտ եմիշէրիներու զօրավիգ կանգնած են: Սուլթան Մուրատ Բ. (1420—51) Պոլսոյ առումէն առաջ, Էտիքմէ իր շինել տուած մզկիթին մօտիկը Պէֆթաշիներուն քէֆէէ մը շինել տուած է: Սուլթան Պայազիտ Բ. (1481—1512) Հալվէթի տէրվիշներուն պաշտպան կանգնած է:

մակ բուրդը կը նշանակէ, հաղուսաներու զոյններն ու ձեւերը փոփոխական տարբերակներ ունին՝ կոտորակուած եղբայրակցութիւններու մօտ, ոմանք՝ կարկտանով հաղուստ հաղնիլ սոյորութիւն բրած են, ուրիշներ՝ Մարգարէի անմիջական յաջորդ խալիֆաներու նման համազգեստ կը կրեն :

Սուֆիդմբ աղանդ մը չէ, այլ մահմետական եղբայրակցութիւն մը, բողիկացած ամէնազգի հաւատացեալներէ, որոնք ստեղծեցին իւրայատուկ վարդապետութիւն մը, որ խոր միասութեան փոխիստիպանութեան մը վերածուեցաւ, բոլորովին անհասկնալի՝ հասարակ մահկանացուներուն։ Իրենց նման մահմետականութեան մէջ աղանդատորներու ստեղծած զպրօցներն ալ հեռացան մահմետական օրթոտօքս վարդապետութեանէն, որոնց 4 զլիսաւորներն ալլուր յիշեցինք — Հանաֆիներ, Շաաֆիներ, Մալէքէթներ եւ Հանալալիտներ. անոնցմէ ոմանք Սուֆիստ կը կոչուին։

Սուֆիդմի ծագումը դարերու մշտուն մէջ կ'անհետանայ: Համաձայն
կարգ մը Սուֆիտտ փիլիսոփաներու, «Սուֆիդմի հունար սերմանում է Ա-
դամի ժամանակաշրջանին, բնծիւղած Նոյի ժամանակ, ծրարձակած՝ Արրա-
համի տարեշրջանին, աճած ու մեծցած՝ Մովսէսի տուն, հասունութեան
հասած Բրիստոսի ժամանակ, և արտադրած անխաթար զինի Մուհամմէտի
ժամանակաշրջանին»:

Նոյնիսկ մեծ փրկատուներու համար Սուֆիդքը կը մնայ զաղանի վարդապետութիւն մը: Սուֆիստներ մահմետական ըլլալին կ'ընդունին, կ'ընդունին նաև քրիստոնէսութիւնը իբր զաղանի վարդապետութիւն մը, որով կասկածելի երեւցած են օրթոտոքս մահմետականներուն հակառակ որ իրենց ներշնչման աղբիւրը Մէքքէի աւետարանն էր: Բոլոր Սուֆիները ուխտաւորութեան կ'երթան Մէքքէ, սակայն սև քարին շուրջ դառնալու արարողութիւնը փոխանակ միւս միւսլիմներու նման աջէն ձախ երթալու, ժամացոյցի ոլաքի հակառակ ուղղութեամբ կը կատարեն:

Իրենց կազմակերպութեանց ներքին կանոնադրին մէջ կը դառնան ինչպէս կարաց աստեաններու, ազատ որմադիրներու կարգ մը ծիսակատարութիւններ, սովորութիւններ ապրելակերպի եւն. : Ոմանց համաձայն՝ ազատ որմադիրները Սուֆիլըէն բխած են, անկէ ածանցուած :

Այս վարդապետութիւնը հասկնալու համար պէտք է իրենց աշակերտիլ: Բոլոր դպրոցներէն իր փոխանցուին բարոյական շրթալի մը: «Էպիֆանի»(*) հաշիւը իրենց դպրոցի բարբառն է. թէեւ ներկայիս շատ մը սոցիալիստներ եւս կարող են լուծել այդ հաշիւը:

Սուֆիներու համար Աստուծոյ պատկերը ամէն տեղ է. ամէն ինչ թարծրեալէն կը ծնի եւ Անոր կը յանդի: Բոլոր կրօնքներն ալ Մէկ Աստուծոնին, այն է «Արարիչը»: Ամէն կրօնք կը պարունակէ մաս մը ճշմարտութիւն, ինչ որ չի նշանակեր թէ բոլոր կրօնքները զիրար կ'արժեն:

(*) «Էպճէթ» արարական այբուբենի տառերը բուանշաններու վերածելով՝ բուական մը գտնելու գաղտնի մէկ կերպ է:

Կանոնի տեղ անցած ահա ուրիշ առած մը. «Մարմինովդ՝ կենդանի մըն ես, հոգիովդ՝ հրեշտակ մը, նախաստեփանդեալ ես ապրելու երկրի վրայ եւ երկնքի մէջ»։ — «Աստուած արարիչ է, դպն կարելի է տեսնել ստեղծուած ամէն նիւթի մէջ»։ «Աստուած ամենակարող է եւ ոչինչ իրեն կը նմանի, կարելի չէ շօշափել իր կռթիւնը։ Մարդուն հոգին զգալի պէտք մը ունի աներեւոյթ ոյժի մը հետ հաղորդակցելու»։

Սուֆիները, մերկացած մարդ արարածի կեղևէն, կ'ապրին Աստուծոյ եւ Աստուծոյ Համար։ Իրենք իրենց կը պատասխարեն Հանդուրժողութիւն, զիջում, ներում, ինչ որ Հոգւոյն թոյլ կու տայ փափաքի զոհողութիւն, զզացական բոլոր կապերէ թօթափում, եւ տնէշանքներու մահացում։

Աստուծոյ վախը զիրենք կը մղէ ապրիլ հոգեկան ներքին անբժու-
թեամբ. այս երկիւղին տակ, որոշ հոգիները իրենց նմանցնելու անկարողու-
թեան առջեւ, կորզ մը ճշմարտութիւններ կը ստիպուին այլահաստ նկա-
տել: Իրենց բնորոշն է. «Երէկը մեռած է. այսօրը՝ հոգեւորք կ'ապրի-
վաղը՝ դեռ չէ ծնած»:

Սուֆիստը, միանշանակ մը չէ. չ'առանձնանար, կ'ապրի իր նմաններուն մէջ. կ'ամուսնանայ, կը բնակի ուր ուր կ'ուզէ. կը բամբէ իր նմաններուն միջոցերը և ուրախութիւնները: Տէմբիշխանէն իրենց սնունդը կ'ապահովէ: Իրենց ուխտը չ'որս է՝ ազգաստութիւն, կամայական պարկէտութիւն, հնազանդութիւն, սղորմութիւն:

Հարուստներէ եկած դրամը պիղծ կը համարին. խաղէն շահուած դրամով ուսելիք չեն պէտք. Թաղաւորներու դրամը հարամ կը նկատեն: Իւրեւնց համար բոլոր սուլթաններ բռնակալներ են եւ կուտակուած հարստութիւնին ապօրէն միջոցներով դիպում: — Սուֆիներու համաձայն՝ ամենամեծ մարգարէներն ու բռնատեղիները՝ Սուֆի վարդապետութեան անունով են: Մոսկէս, Քրիստոս, Սուհամմէտ ներշնչումով Սուֆի կը ռաջորդներն են: Մոսկէս, Քրիստոս, Սուհամմէտ ներշնչումով Սուֆի կը նկատուին: Զրանչիականներու հիմնադիր Սէն Զրանսուս տ'Աստիզ, շատ աւելի մօտիկ տեսարանութիւններ ունի Տէվրիշականներու քան այլ քրիստոնեայ դասանանքի աղանդներու հետ: Հնդկի Սիք մահմետական աղանդը հաստատողը Սուֆի մըն է: Սիք կը նշանակէ՝ պրպտող:

Սուֆի էր Մեծն Օմար Խալեամ, մեծ բանաստեղծ էլ-Ղազարի, Պարսիկ նշանաւոր բանաստեղծ Հաֆիզ, ինչպէս նաեւ Սասառի, որ ժամանակ մը տէրվիշի Հազուստներով թափառած էր եւ Խաչաիկեր ասպետներու ձեռքը ինկած իբր գերի: Առանց մոռնալու Ֆախրէտտին Աթթարը: Իսնէլ-Արապի, որ ամենէն կարող շէյխերէն մին նկատուած է, ծնած Սպանիա 1164-ին, երբ զեռ Սպանիան արաբական հող կը նկատուէր, Իսլամիզմը Սուֆիզմի հետ հաշտեցնելու առաջին փորձն ըրած է: Եւմուհետին Հիւսէյն (Հիւսէյն կը նշահակէ՝ զօրաւոր, հուժկու) ամենէն նշանաւոր Տէրվիշներու կարգը կը դասուի, Պուխարա վարդապետած, հակառակ Սուլթան Պայազիտ Ա.ի անդրաւիժի աղջիկ Նիլիւֆէրի հետ ամուսնանալով արքունի փեսայ ըլլալուն: Հիմնիկ աղջիկ Նիլիւֆէրի հետ ամուսնանալով արքունի փեսայ ըլլալուն: Հիմնադիրը եղաւ Սիւհրաբի աղանդին, որ Ատրանտեանէ դէպի Խաղաղական

ովկիանոս տարածուող մասմեաական աշխարհի բոլոր երկիրներու մէջ մեծ ծաւալ ստացած էր:

Արար Իսկն էլ Ֆարիա, Պարսիկ Աթթար եւ էլ Մահարին՝ Սուֆի կը նկատուին: Թուրքերէն՝ Նէսիմի եւ Նիսիլի՝ կը պատկանէին Սուֆի վարդապետութեան:

Ըստ Սուֆիներու, Նասրէտտին Հոճա՝ երեւակայական էակ մըն է, իրենց կողմէ հնարուած. իրեն վերադրուած բոլոր առակներու պարունակութիւնը, սրամիտ պատասխանները, Սուֆի փիլիսոփայութիւնն է որ ուսմիկին մատչելի կերպով հրամցուցած է: Մինչ թուրքեր Նասրէտտին Խոճան թուրք կը նկատեն եւ նոյնիսկ իր գերեզմանը կը ցուցնեն Ազ-Շէհիւր, որ է նաեւ ուխտատեղի:

Սուֆի փիլիսոփայութեան մեծ տեսաբան Հալլաւ, որ զԲրիստոս ա՝ մենամեծ սուրբն ընդունած էր, եւ մեծ հիացող մըն էր քրիստոնէական կրօնքին, քրիստոնէայ ճղնաւորներու դրութիւնը ներմուծեց իսլամի մէջ: 921-ին մահուան կը դառնապարտուի:

Հանիֆա, որ Հանիֆէթներու հիմնադիրն էր, Սուֆի մըն էր:

Եղիաթներու կամ Գրգըլլաշներու հիմնադիրն համար, հաւաստողներ կան որ Սուֆի մըն էր, հակառակ անոնց սատանան պաշտելու համար: Սիրամարդը եւ սեւ օձը իբր հրեշտակ կ'ընդունին, ըստ ոմանց: Նարեկացին եւ Շնորհալին իբր Սուֆի կրնանք դասել, նոյնիսկ նախակարապետ այդ վարդապետութեան: Նարեկացիին Աստուծոյ համար ունեցած սէրը սահման չունէր:

Ստեղծուեցան «Թէքէ»ներ, որոնք իբր աղօթատեղի կը ծառայէին: Բացի Թէքէներէ, ամէն կողմ բուսան անթիւ փոքր «Մարապու»-Մորպետներ, որոնք ի սկզբան պղտիկ Մէսճիտներ (աղօթարաններ) էին, ուր զրոց-րոց ժողովրդական խմամ մը, կամ կրօնաւոր մը աղօթադիրք կը կարգար եւ հաւատքի բաներ կը սորվեցնէր: Այդ կրօնաւորներու բոլորն ալ մաքուր վարժութարարի տէր եղած են: Այդ փոքր մէսճիտները վերջէն ծառայած են իբր դամբան չէյիւրու: Ընդհանրապէս կամարակապ, սենեակի մը հազիւ մեծութիւնն ունեցող այդ շէնքերը սրբազան ուխտատեղի եղած են՝ վերջին չէյիւրն անուանը կրող. ըստ անդամներ «պապա» մակդիրով կը յորջորջուին, որոնց կը հանդիպինք մահմեաական աշխարհի քաղաքներու, աւաններու եւ նոյնիսկ գիւղերու մէջ:

Մարդը դեռ կայ ազանդ մը՝ փափաքներու չափաւորութիւն քարոզող, եւ կը կոչուի «Այասուա»: Բոլոր Սուֆի մահմեաականներ, իրենք զիրենք «Մարդարէի դուստր», Ալիի կին՝ Ֆաթիմայէն սերած ըլլալնին կը հաւատեն: Ֆաթիմա կը նշանակէ «ներկարարուհի». Շիի են:

Թէքէներէն ամենէն նշանաւորներէն մին, Գոնիայի պարող տէրփիշներու՝ Մէվլէվիներու Թէքէն էր. ասոնք ո՛չ Սուֆի մահմեաականներու մօտ իսկ կը վայելէին մեծ համբաւ եւ ունէին որոշ ազդեցութիւն:

Ճէլալէտտին Ռումին է որ Շէմսէտտինի հետ հիմնած են պարող տէր-

փիշներու եղբայրակցութիւնը: Ճէլալէտտին Ռումի ծնած է 1207-ին Թուրքիստանի Պէշէ քաղաքը: Մաղուսով Աֆղան: Մոնղոլեան արշաւանքներէն փախուած տալով՝ կը հաստատուի Գոնիա. մեռած է 1273-ին: Իր զրու-թիւնները պարսկերէն են. Գուրանն ալ պահաւ լեզուի թարգմանած է: Այդ է պատճառը որ Սուֆիստներ արար լեզուն զործածել չեն ուզեր, Սուֆի մեծ վարպետներուն ծագումը Պարսկաստան եւ Հնդկաստան նկատելով:

Շէյխին զլիարկը երկար է եւ զլանաձեւ. հազուստին զոյնը կանանչ. միւս անդամներունը մեղրազոյն կամ սպիտակ: Շէյխը, Տէրփիշներու առաջնորդն է:

Թէքէն սալայատակուած է սեւ ու ճերմակ քարերով, իբր խորհրդանիշ խաւարի եւ լոյսի: Գոնիայի Տէրփիշներ պարած ատեննին երբ կը ցատքեն, կը կարծեն որ սատանային վրայէն կ'անցնին: Նուաղնին մեղմ է եւ քաղցրահնչիւն: Նուաղը իրենց կը ներշնչէ հիացական արտայայտութիւններ: Պարած ատեննին, կը կարծուի թէ կ'ունենան մօքի յափշտակութիւններ. կը կարծեն որ կը մօտենան Աստուծոյ, եւ իրեն հետ միութիւն մը կազմածի տպաւորութեան տակ, մօքի զինովութեան պահեր կ'անցընեն եւ արեւեալ էակներու նման Արարիչին հետ յարաբերումի տեսիլներ կ'ունենան. զինով են առանց զինիւ, կուշտ՝ առանց ուտեստի:

Երաժիշտները անտեսանելի են, վերնայարկը բաղամբ. երաժշտական զործիքները կը բաղկանան սրինգէ եւ թամպուրէ:

Շէյխը կը նախապահէ սրահի խորքէն եւ ցած ձայնով խորունկ եւ միօրինակ մաղթանքներ կ'արտասանէ:

Պարողները երկու խումբի բաժնուած են, 10 հատ սրահին աջակողմը, նոյնքան՝ ձախակողմը: Պարի վերջաւորութեան կ'երկրպագեն ճակատին զետին դպցնելով:

Մեծ երաժիշտ Մորիս Ռաֆէլի հռչակաւոր «Պոլէրօ»ն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ներշնչում մը Մէվլէվիներու պարերուն: Մորիս Պարէս տեսակցու-թիւն մը ունեցած է 1914-ին, Գոնիայի Մէվլէվիներու պետին հետ, ներկայ եղած պարերուն եւ ունեկորած նուաղը: Հիացումով կ'արտայայտուի Սուֆի փիլիսոփայութեան վրայ, մանաւանդ Ճէլալէտտինի դադափարներուն: Տէր-փիշներու միաթիքը զինք հրապուրած էր եւ հաւատացած էր աներեւոյթ կամ զազոնախորհուրդ հաղորդակցութեան մը՝ անտեսանելի բարձր էակի մը հետ: Ըստ Ճէլալէտտինի, Գուրանի իւրաքանչիւր հատուած՝ 7 տարբեր ժամանակներ ունի, եւ պատուէրները այլափոխ են: Կր խօսի հիմնադիրի երկու բանաստեղծական եւ փիլիսոփայական երկերու վրայ. «Մէսնէվի» եւ «Տի-վան»(*). խմբադրած է նաեւ «Միւնհաճ-էլ-Ֆոդարու» (աղքատի ուղեցոյց) երկը, որ եղբայրակցութեան կոնոններն ու ներքին կանոնադիրը կը շօշափէ:

(*) Ճէլալէտտինի «Մէսնէվի»ն 6 հատոր, 25700 տուն, եւ «Տիվան»ը 40000 տունքէ բաղկացեալ բանաստեղծութիւններ են, եւ աշխարհի ամենաբեղում եւ մեծ բանաստեղծներու կարգը դասուած է:

Պառէս կ'աւելցնէ. «Զկայ զիրք մը որ Գաբանէն ետք, «Մէսնէփի» շափ ուսումնասիրութեան առարկայ եղած ըլլայ»:

Ճէլալէտտին սկզբունք ըրած է. «Ստիպուած եմ կրօնքի մէջ բնականի նուազ, պար եւ բանաստեղծութիւն»: «Դառնալը հաճոյք կը սրտաճառէ ոգիի եւ սնունդ կու տայ հոգիի», մինչ մահմետականներու մօտ նուազ արգիւտ է, սակայն Ճէլալէտտին կ'ըսէ. «Արտօնուած է, երբ կրօնական պայցում մը կը ներշնչէ»:

Հակառակ որ Ճէլալէտտին Շիի աղանդէն էր, սակայն ինք եւ իր ընկերը Շէմսէտտին շատ Զանքեր թափած են հաշտեցնելու իրենց պաշտօնարները օրթոտքս մահմետականներու սկզբունքներուն հետ: Այդ է պատճառը որ Թէւրքիոյ մէջ բարի համբաւի տիրացած էին:

Սելճուղեան սուլթաններու մայրաքաղաք Գոնիա՝ 1466-էն ետք՝ օսմանեան կուսակալութեան մը փերածուեցաւ: Այն տաւն Մէվլէփիներու չէյիւ Հալիմ Չէլէպիի, որ «Մուլա Հինքեար» կը կոչուէր, եւ կրօնական դասաւորումով Շէյխ-Իւլ-Իսլամէ անմիջապէս ետքը կու գար, արուեստ նոր դահակալի մէջքը Մարգարէի կամ Օսմանի սուրբ կապելու իրաւասութիւնը:

Այս առթիւ Պարէս կը պատմէ հետեւեալ գրուադր. «Թուրքիոյ մէջ օրէնք դրուելուն ունի, բայց երբեք դործադրութեան չի գրուիր: Օրուան Չէլէպին պահպաններ ունէր ընդդէմ կուսակալին, որ իր խնդրանքներուն որեւէ զոհացում չէր տար: Պոլիս, Բ. Դուռ կը գտէ. պատասխան չի ստանար. կ'որոշէ անձամբ երթալ Սուլթանին մօտ: Սուլթան Համիտ երբ կ'իմանայ Չէլէպիի Պոլիս դալուն որոշումը, կը բացակայէ. «Բացարձակապէս կ'արգելեմ որ Պոլիս դայ. հարստակներս սլափ կ'արծեն որ մեռած եմ»: Գոնիայի Չէլէպիներու մեծաւորն է որ նոր դահակալի սուրբ մէջքը կը կապէ. Մէվլէփիներու մեծաւորը միայն այդ առթիւ կրնայ մայրաքաղաք գալ. օրէնքը իրեն կ'արգելէ Գոնիայէն 20 մղոնէ աւելի հեռանալ: Սակայն Շէյխ Մահամմէտ Պահաէտտին մտիկ չ'ընէր եւ կ'որոշէ ընել արգելադրած ճամբորդութիւնը: Կուսակալը իրար անցած էր. հո՞ծ բազմութեամբ հաւատացեալներ կայարան կը համախմբուին. Չէլէպին կը բազմի մասնաւոր փախնի մը մէջ. սուլիչը կը փչէ եւ կառախումբը ճամբայ կ'ելլէ: Սակայն Շէյխին յատկացուած մասնաւոր փախնի անջատուած էր, եւ կը մնայ կայարան՝ իր տեղը...»:

Մեծ թիւով ոչ-մահմետականներ եւս կը հետեւին Սուլթանի փարպապետութեան՝ յաճախելով անոնց պարոյցները: Սիւ Ռիհարդ Պուլթոն, մահմետականութիւնն ընդունած, Մէքքէ ուխտի գացած, շահեկան երկասիրութիւն մը ունի՝ «Դը Քաղիդա՛հ» վերնադրով. ան մեծ սուլթի մը կը նկատուի:

Աթաթիւրք, 3 Մարտ 1927-ին, սուլթանութեան եւ տարա խայիֆայութեան հետ Զնջեց նաեւ Գոնիայի Մէվլէփի եղբայրակցութիւնը: Գոնիայի Թէքքէն այսօր թանգարանի փերածուած է, որ կը պարունակէ թանկարժէք ձեռագիրներ: Հոն շատ աւելի ստուար թիւով հաւատացեալներ կը խոնարհին Մէվլէփի Շէյխերու դամբաններուն, քան Մուսթաֆա Քեմալի չիւրիմին առ-

ջեւ: Միլիոնաւոր այցելուներ որոնց 1/4-ը օտար գրօսաշրջիկներ: Կառավարական մէկ հրովարտակով կարելի չէ Զնջեւ միսթիք փիլիսոփայութիւն մը, որ իրը Աստուծոյ ստորոգելիք եւ իրը յայտնութիւն բնդունած էր՝ բազմապիսի, տեւական ու շարունակական արարչութիւնը: Աթաթիւրքի արձաններէն շատեր փշրուեցան. սակայն Գոնիայի թէքքէն կանդուն է: Յուցափեղկի մը մէջ, մանկլաւիկի ձեւով փոքր արձանիկներ կը յիշեցնեն դարձող տէքմէ մէջ, մանկլաւիկի ձեւով փոքր արձանիկներ կը յիշեցնեն դարձող տէքմէ մը կ'արտադրէ անոնց մեղեդիներէն բազրահնչիւն կտորներ:

Քեմալ չյարդեց իր նախահայրերու պաշտամունքի առարկայ եղած այս թէքքէն: Մեծ սուլթաններէն Գանուշին համբուրած էր Ճէլալէտտին թէքքէն: Բուսիի սրբապան ծածկոցը եւ դրամական մեծ նուէրներ տուած: Իր տղան, Սուլթան Սէլիմ Եւփուղ, նորոգութեան ծախքերը վճարած: 1636-ին Մուստաֆա, վերջին այց տուող Սուլթանն է:

ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ԱԽՈՐԺԱԿԸ

Օսմանեան պատմութիւնը ուսումնասիրող մը, ստէպ ինքզինք կը գտնէ անակնկալներու առջեւ: Տեսանք Արարներու աշխարհակալական ճըզ-տումները: Ուր Արարներ ձախողած էին, հոն թուրքեր որոշ Հախով յաջո-ղեցան: Արարներուն համարարական եւ սպա համխալամական դադախարա-պաշտութեան յաջորդեց թուրքերու համաթուրանական եւ համաթրքական քաղաքականութիւնը:

Օսմանի բոլոր յաջորդներուն մօտ, թրքական հովանաւորութեան ներքեւ՝ մահմետական միառօնոյ կայսրութիւն մը հիմնելու տենչանքը միշտ վառ պահուած է, դրդուած երեւակայութիւններ, եւ կարծես իբր ժառանգ փոխանցուած սերունդէ սերունդ մինչեւ 1918: Օսմանիներ ունեցած են մեծ յաւակնութիւններ. անոնք դժած են ալլ կայսրութեան սահմանները հետեւեալ կերպով. Հնդկաստանէն մինչեւ Եւրոպայի սիրտը, Խրիմէն մինչեւ Պարթիկ ծով եւ Ատլանտեան ովկիանոս, պարսկակելով իր մէջ հիւսիսային Ասի-
րիկէն:

Իրենց երազած այս հսկայ կայսրութեան իրականացման համար եղած փորձերէն մի քանին շարադրենք՝ հիմնուած պատմական փաստերու վրայ:

1538-ին Հնդկաստանը հիմնուած պատմական ժառանգութեամբ վերահսկող տարածքներէ մաս կ'առնէր։ Այժմ Հնդկաստանը եւրոպական տնտեսական կենտրոնացումը կ'ապահովէ։

1569-ին քիւրտ օղլու Հայրէստին Հէգիր Բէիս մինչեւ Սումաթրա կղզին կը յառաջանայ մեծ նաւատորմիդով մը, 22 նաւերով : Յամաք զօրք կը հանէ. կղզիի տիրապետող սուլթանը կ'ընդունի Սթամպուլի հոյանաւորութիւնը. մեծ քանակութեամբ պատերազմական մթերք նուէր ստանալով կը Կերադառնայ Եգիպտոս :

Նոյն տարին, մինչեւ Վիեննայի դռներուն մօտեցող Սուէյման Ա.ի որդի Մէլիմ Բ.ի տարեչրջանն ենք — 1566—74: Սեւ ծովը Կասպից ծովու հետ ջրանցքով մը հաղորդակից լուծանաբեղ ծրագիրը կ'ունենան, Աթթախանի յաջող արշաւանքէն ետք: Իրենց ընդհանուր ծրագիրը կը բաղկանար հետեւեալ կէտերէ.

1 — Որպէսզի Հիւսիսի Ջարր Սեւ ծովու վրայ աչք հանկէ, Ռուսերը
քչեյ Կասպից ծովու Հիւսիսը:

2 — ԽՐԻՏԻ ԽԱՆԻ ՀՈՂԱՄԱՍԵՐԸ՝ ԻՐԵՆՅ ՀՈՎԱՆԱԼՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼ:

3 — Կոմիկասի հիւսիսը, Տոն և Վոլկա գետերու արեւմուտքը, Կասպից և Ալդուի ծովերու մէջՆաեղի երկրամասը զրաւել:

4 — Կովկասի հարաւամասը թրքական հող զարձնել:

Գ — Յամաքային պրոպտաներու կից՝ ջրանցքներ բանալ, ծովային ուղիներ հաստատել. Պարսկաստանի ամբողջական զրաւումը իրականացնել:

6 — Այս հողամասերու տիրանալէն ետք, ճեռք կարկանդակ անող
կան եղբայրներուն՝ Կեղրոնական Ասիա, մինչեւ Զինատան :

[illegible]

տեւանքով, կեր կ'ըլլայ ձուկերու: Կատարեալ ճարտարներու
Արդէն 1514-ին, երբ Սուլթան Էմաթուղ Պարսկաստանի վրայ կը յար-
ձակի, դայն ամբողջապէս կ'ըլլու համար, յաջող ելք չէր ունեցած իր ար-
շաւանքը: Ենթիշէրիններու զօրախումբը Թուրքա-Գալէի առջեւ բմբոստացած
էր, եւ մերժած աւելի յառաջանալ: Հաշատանի հոգի վրայ էին. Սուլթան
հակը կ'ընդդիմանայ, առարկելով թէ «Թշնամի չկայ, այս աւերակ հողա-
մասն ինչո՞ւ արշաւենք»: Հաշատան թալանելիք բան չէր մնացած: Վերա-
դարձի ճամբուն, Թրքական բանակը կ'անցնի Արաքսը եւ 24 Օգոստոսին ար-
դէն Չալտըրանէն դէպի Թուրքի ուղղուելով, Սեպտ. 6-ին կը դրաւ Իսմաիլ
Շահի մայրաքաղաքը: Մովաֆիներու բանակէն թէեւ հետք մնացած չէր,
Գալէի մայրաքաղաքը: Սափաֆիներու մասը միայն դատուած էր: Թուրքերու
Գալէ Պարսկաստանի հիւսիսային մասը միայն դատուած էր: Թուրքերու
ծրագիրը համախառնութիւն չէր, այլ համաթուրանականութիւն: Պարսիկներ
մահմետական եղբայրներ էին, ինչպէս Արաքները. անոնց հողերը դրաւ
եւ իրենց հպատակեցնել՝ համախառնութեան համար կռիւ մղել չէր նշանա-
կար: Իսմաիլ Շահի մայրաքաղաքը: Պարսիկներ չկրցան յաջողել Արաքներու՝ մահմե-
տականութիւնը տարածելու համար. այլ պատճառներ երեւութապէս Թուրքերը
ստանձնեցին: Միւսլիմ հողերու դատումն ալ արդէն Օսմանի դաճըր չէր
ստանձնեցին: Միւսլիմ հողերու դատումն ալ արդէն Օսմանի դաճըր չէր
ստանձնեցին: Զոն չէին կրնար թալանել, կողոպտել, ոչ ալ մահմետական
հարստացներ. հոն չէին կրնար թալանել, կողոպտել, ոչ ալ մահմետական
հարստացներ: Զոն չէին կրնար թալանել, կողոպտել, ոչ ալ մահմետական

Երազարդ Մանուկյանը հայտարարեց, որ իր օրինակով չի ցանկանում ծախսեր անել իր անձի համար, որովհետև իր օրինակով չի ցանկանում ծախսեր անել իր անձի համար, որովհետև իր օրինակով չի ցանկանում ծախսեր անել իր անձի համար:

տակի ոյժ մը ստեղծելով թեւակոխել Ատլանտեանի ջուրերը, քրիստոնեայ Եւրոպան Միջերկրական ծովով շրջապատել։ Իտալիան ամբողջապէս դրաւ եւ, քրիստոնէութիւնը ջախջախել, Գերման բողոքական համայնքը, որ համակրութիւն ունէր Թուրքերու, իրենց պաշտպանութեան տակ առնել։ Գերմաններու հանդէպ Թուրքերու ցուցուցած բարեկամութիւնը՝ կ'ենթադրենք որ Գերմաններու՝ Հոմի հանդէպ տածած թշնամանքին արդիւնքն էր։ Պապականութիւնը խաչակրութիւն քարոզելէ չէր դադարեր, մինչ լուսնորական Գերմանիան կրնար վստահելի դաշնակից մը բլլալ Թուրքերուն։

Զինուորական երազանքներու կողքին, չանտեսեցին քրիստոնէից բոնի հաւատափոխութի ծրագիրը: — Մահմետական կրօնքի երեւութիւն անմիջապէս ետք, արդէն ծագած էր կրօնադարձութեան հալցը. չատ մը Հրեաներ, Արամայականներ եւ սրու չափով ալ քրիստոնեաներ՝ Մարգարէին կրօնքն ընդունեցան: Դարերու ընթացքին բոնի իրամայուսները մեծ աւերներ պործեցին քրիստոնեայ համայնքներու մէջ: Թուրքիւ ուղեցին օգտապործել իւրենց կարգին այս եղանակը, որ մէկէ աւելի նպաստաւոր կողմեր ունէր. նախ երկրին մէջ ընդդիմադիր տարր մը կը նուաղէր. երկրորդ՝ կրօնափոխներու զբաղան-գիտական մակարդակը չատ աւելի բարձր էր քան իրենցը. քաղաքական չատ մը զէպքեր ալ նպաստեցին տնտրականութեն իրենց ծրագրի յաջողութեան:

Հոռմ թեւարաց ընդունեցաւ Սպանիայէն վատարտած մեծ թիւով Հրեաներ, աակէ շատեր ապաստան դտան եւրոպական Թուրքիա, ընդունելով մահմետականութիւնը: Եռարածան Լեհաստանի որոշ ընակէչներ լքեցին իրենց հայրենիքը եւ հաստատուեցան Թուրքիա, շատերը պատերազմներու մասնակցած էին ընդդէմ Աւստրիոյ: 1719-ին Բատարովիէի գահնադիրը կը ստիպէր երկու կողմերու հպատակները յանձնել, անոնք որ չուզեցին յանձնուիլ Աւստրիացիներուն, նախընտրեցին մահմետականութիւնն ընդունիլ, Լեհերէ զատ՝ շատ մը օտարներ կային պատերազմի մասնակցող, ինչպէս Հունդարացիներ, Չեխեր:

Թուրքերու կողմէ դրաւումած հոգաժառերու մէջ կամաւոր կամ բռնի կրօնադարձերը պատկառելի թիւ մը կը կազմէին։ Արեւելք կախարդած էր ամէն ազգէ եւրոպացիները։ 1001 զիշերներու պատմութիւնը (հարէմ եւն.) մաղնիսական զօրութիւն մը ունեցած է շատ մը բախտախնդիրներու երեւակայութեան մէջ, որոնք եկած ու հաստատուած են Թուրքիա։ Ոմանք անձնական կամ քաղաքական պատճառներով լքած են իրենց հայրենիքը եւ ապաստան գտած Սթամպուլ։ Շատեր հասած են բարձր գերբի, սակայն չեն ուզած իրենց ծաղուժը յայտարարել հրապարակաւ։

Դաւանափոխներ վերջնականապէս ձուլուեցան: Տասնեակ հազարաւորներ են լեհ, իտալացի, ֆրանսացի, աստորիացի, հունդար, անգլիացի կրօնադարձները: Գուրանք մասնաւոր յարգանք ցուցնել կը յորդորէ սգատակամ կրօնադարձներուն, ալն նկատուամով որ, անոնք իրենց հին հաւատքին սխալը ճանչնալով՝ Մուհամմէտի սուղղափառ դաւանանքն ընդունած են,

Եւ ի պատուի ինչն ամէն տեղ : արժանի՝ կրկնակ յարդանքի :

Նշանաւոր է Մաքարիի Իրրանացի կրօնաւորը Նախկին արքայ մը, մանչամուլ, 15 տարեկան թրքուհիի մը հետ սովորանացած, որ մահամետակա- նութիւնն ընդունած եւ հարէմ մը կազմած էր: Յիշենք նաեւ սկովտիացի Ռամսէյ եւ Փրանսացի Մորանթ:

1733-ին Ալի ժաշտ Հէքիմ Օղլու Ա. Վէդիր՝ խոյացի մըն էր։ Ուրեջ
խտաբացի մը, որ Սողիման պէյ ահունով ծանօթ է, եւ սրուն խոհարարներն
խել Փրանսացի կրօնադարձներ էին։ Ամենէն նշանատարը Պոննրվալն է, որ
խնամիրական կապեր ունէր Լուդովիկոս Ժե. արքայական գերզաստանին
հետ։ Որդեղրեց Ահմէտ ահունը, պահելով հանգերձ Ֆրանսականը, եւ կոչ-
ուեցաւ Պոննրվալ Ահմէտ փաշա։ Ռումէլիի, Գարամանի կառավարիչ կար-
գուեցաւ. մեծ ծառայութիւններ մատուցած է կայսրութեան. ծանօթ է նաեւ
Գումպարաճը Ահմէտ ահունով. մեռած՝ Իսթանպուլ, 12 Դեկտ. 1160 Հիճիրի
Թուականին, 1747, Մարդաբէլին մեռած օրը։ Կերեզմանը կը գտնուի դար-
ձող Տէրփիչնէրու Թէքէէն, ի բերաւ։ Շիրմաքարին վրայ թրքերէն երկար-
աւորակ արձանագրութիւններ կան։ Զբոնսացի գրադիտուհի Միրիամ Հարրի
ալցեւած է իր շիրիմը եւ յօդուած մը գրած «Նուվլ Լիթերէր»ի մէջ (1949,
փետր. 14)։

Երկու խօսք այս նշանաւոր ժաշայի վրայ: Կոմս Պոննըվայ, ծնողք, կին, գլեակ Լքելով զօրախալի աստիճանով մասնակցած էր ընդդէմ Աւստրիայ հռչակուած պատերազմին: Իր զօրադունդի պարտութեանէն ետք, կը յաջողի փախուստ տալ: Շատ մը տեղեր թափառելէ ետք կանգ կ'առնէ Սաբաչեւի: Տեղւոյն փաշան զինք յարգանքով կ'ընդունի, սակայն զինք Աւստրիացիներու յաւանքելու ոտխալողականութեան մէջ ըլլալը կը հասկցնէ: Կոմս Պոննըվայ դէ- յաւանքելու ոտխալողականութեան մէջ էր: Պոլիս Սուլթանին երկու նամակներ կը բաժանճար անձնաւորութիւն մըն էր: Պոլիս Սուլթանները ոչ միայն ապար- զրէ, պաշտօն մը ստանալու բանակին մէջ: Իր գիմումները ոչ միայն ապար- զին կը մնան, այլեւ զինք Աւստրիացիներու յաւանքելու ոտխալողականութեան տակ ըլլալին կը կրկնեն: Լուի 14-ին հետ իր յարտերութիւնները խզուած էին, էք ուղեր Զրանտս վերադառնալ: Իրեն կը մնար միակ միջոց մը, մահ- էին, էք ուղեր Զրանտս վերադառնալ: Իրեն կը մնար միակ միջոց մը, մահ- էին, էք ուղեր Զրանտս վերադառնալ:

Իր սոցաաուէիներէն մին, կրօնագարձ Հունդարուհի մը, իրեն կը սոր-
վեցնէ նախնական դիտելիքները մահճապահան կրօնքին եւ իր արտասանելիք
խորհրդաւոր նախագաաուի թէւններու ծիտակաաարութեան առթիւ: Սակայն
նախ եւ աաաջ պէտք էր սիւննէթ(*) բլլար (թիւատուէր): ՃՃ տարեկան էր:
Խնճոյք մը կը սաբքէ այս արարողութեան առթիւ, հրաւիրելով Սարայե-
վոյի մեծամեծերը: Մեծ սրահին մէջ բոլոր հրաւիրեալները յաւ մը կը գե-
նուցնէ: Քոստաի սենեակին մէջ, կեղծ իմամ մը, իրր թէ թրիւատութեան
դործողութիւնով կը զրադէր: Երբ բոլոր հիւրերը բանականութիւննին կոր-
սընցնելու աաաթճան գիւնուցած էին, իմամը, աաջուրնէ պատրասաուած

(*) Սիւննէթ-սուրա բառէն կու գայ :

ոչխարի արիւնոտ աղիքի մը կտորը արծաթ ասիակի մը մէջ դնելով կը ցուցնէ ներկաներուն: Ծափահարութիւններ: Կոմսը քանի մը օր հիւանդ կը ձեւանայ, ապա երկու մահճատական վիճակով կը հրաժարի քրիստոնէութենէ, իմամի մը ներկայութեան: Իր անունը պահելով հանդերձ, կ'աւելցնէ Ահմէտ մականունը եւ կ'ըլլայ Պոննըմալ Ահմէտ: Այլեւս անհայելի էր եւ ոչ ոք իրեն արդեւ կրնար ըլլալ ճամբորդելու: Կը հասնի Սթամպուլ եւ կը յաջողի Սուլթանի զինուորական խորհրդականը ըլլալ: Կը ստանայ փաշա տիտղոսը: Զօրագունդի մը հրամանատարութիւնը կը տրուի իրեն, իր շուրջը կը համախմբուին շատ մը կրօնադարձ քրիստոնցիներ: Կը կոպմէ տիտղոսներու բանակ մը, ուրիշ «Գումպարաճ փաշա» տիտղոս: Կ'ուզէ թրքական բանակը վերակազմել, եւրոպական դատարարութեամբ: Խնդիր կ'ունենայ արքունի շրջանակին մէջ եւ կ'աքսորուի Գաթիմուսին: Կ'որ Սուլթանին գահաւարութեամբ արքայը վերջ կը գտնէ եւ Ռումէլիի եւ Գարամանի պէյլէրպէյ կարգուելով կ'արժանանայ 3 պոչով փաշայի տիտղոսին: Որդեգրած էր Միլան ծնած իտալացի մը, որուն անունը Սիւլէյման Պէյ ցրած էր: Տունին մէջ, իսկական իմամ մը կը պահէր զոր իր մտորանապետը անուանած էր: Բարձր շրջանակներու մէջ տեղեակ էին իր ներքին կենցաղին. նամակը չէր մասնակցեր, մղիթ չէր յաճախեր, սամազանի պահքն ալ չէր բռներ. զինք յոռի մահճատական կը կոչէին:

Երբ կը մեռնի, որդեղիրը շտապով կաթոլիկ քահանայ մը կը կանչէ, որպէսզի քրիստոնեայ թաղում ունենայ:

Քահանան իմամի տեղ անցնելու համար մօրուքը կ'ածիւնէ, հազուադէպեր կը փոխէ, սակայն ուշ կը հասնի: Իսկական իմամ մը կու գայ եւ թաղման արարողութիւնը կը կատարէ... Դապաղը Թափհանէի մղկիթին մէջ քանի մը ժամ կը ցուցադրուի:

Տեղին է հոս բացատրել թէ ինչ կը նշանակէ պոչով փաշա: Պոչ ըստուածը ձիու պոչի թելերէն կազմուած խուրձ մըն է, զոր քուղ կը կոչէին, այդ խուրձը կոկիկ կերպով դաւազանի մը վրայ կը կապէին: Տես իր լուսափայլը, ուր 3 ճպտա կայ զարդարուն:

Երկարահասակ սպասաւոր մը այդ ճպտոք բարձր բռնած կը յառաջանար, որուն կը հետեւէր ձիու մը վրայ բազմած փաշան: Երկու կամ երեք պոչաւոր փաշաներ նոյն թիւով սպասաւորներով կը յառաջանային:

Սուլթանը 5 պոչ ունէր:

Պատրիարքներ՝ 3 պոչ: Մուհամմէտ Բ. երբ Գանարի Յունաց Պատրիարքարանը հաստատեց, նոր պատրիարքին 3 պոչ կրելու առանձնաշնորհումը տուաւ: Զենք զիտեր թէ Պոլսոյ Հայոց պատրիարքն ալ արժանացաւ այդ պատուին:

Բռնի հաւատաւորութիւն ամէն ժամանակ, բազմաթիւ երկիրներու մէջ եւ բոլոր ժողովուրդներու մօտ գոյութիւն ունեցած է: Յանուն Աստուծոյ, յանուն կրօնքի թափուած արիւնը պետական կրնայ կապմը:

Կաթոլիկ Սպանիան, Հրեաներու հանդէպ դժբաժնով ոճիրներէն ետք,

1492-ին վոնտեց 170 000 Հրեաներ:

Հոսմ ձեռնարկ ընդունեց Հրեաները, յանուն քրիստոնէական բարձր մարդասիրական սկզբունքին: Սակայն պապականութիւնը տարբեր հաշիւներ ունէր: Վատիկան սպանիական հաւատաքնութիւնը որդեկրեց, բոլոր դադթական Հրեաները կաթոլիկ եկեղեցիի ծոցը պարսկակել որոշեց: Եղան անհուն խժոժութիւններ, նոյնիսկ մանուկներու վրայ. անոնք բռնի կերպով իրենց ծնողքէն խլուելով կուսանոցներու եւ վանքերու մէջ բանտարկուեցան: Ծնողքներ իրենց հարազատներէն չգտնուելու համար, համայն բնտանեօք կ'ընդունէին քրիստոնէութիւնը, սակայն բնդհանուր քաղաք տեղի հունեցաւ:

Մասնաւոր բանակ մը կազմուեցաւ հետապնդելու Հրեաները եւ դարձի բերելու: Շատեր ստիպողականութեան տակ ընդունեցան քրիստոնէութիւնը, պակաս չէին յետին միտքով նորադարձներ, որոնք կը յուսային նիւթական շահեր եւ բարձրագոյն դիրքեր: Ուրիշներ դաւանափոխ կ'ըլլային կարենալ տէր ըլլալու իրենց ունեցած հարստութեան: Եղան խառն ամուսնութիւններ: Ամենամեծ հարուստ Հաննահարիմ դերդաստանը դաւանափոխ եղաւ: Կարգ մը պապեր հափառորութիւն ցուցադրին: Հարուստ Հրեաներ դրամ փոխ տուին Վատիկանին: Կը յիշուին շատ մը սեղանաւորներ՝ գանազան պապերու: Հրէուհներու դերը նուազ կարեւոր չէ եղած, շատ մը աղջեցիկ կոմսեր, դուքսեր իբր համանուհի գեղեցիկ հրէուհներ ունէին: Աւերսանդր Գ. հրաւիրեց հրեայ Արքահամ իբր արկղակայ: Իր նախարարներէն երկուքը հրեայ էին՝ Տանիէլ եւ Եղեկիէլ: Թէ՛ Աւերսանդր Գ. ի, թէ՛ Գրեման Գ. ի, ինչպէս նաեւ Պոնիֆատ Թ. ի, Պիտ Բ. ի, Ժիւլ Բ. ի, Պոդոս Գ. ի, Ժիւլ Գ. ի, Գրեման Լ. ի բժիշկները Հրեաներ եղած են:

Նորադարձներ պաշտպանուեցան պապականութենէ եւ շատեր բարձր պաշտօններու կոչուեցան: Պրանքա դերդաստանի մէկ անդամը, Ֆելիքս տը Պրանքա, պապական տառանի նախագահ եղաւ: Էլիա Լէսփիթա, Ժեզուիթ եղած, պապական նախարակ եղաւ: Թոմաթի, մտերիմ խորհրդական եղաւ Ժիւլ Գ. ին:

Պապեր յաճախ կնքահայր կ'ըլլային նորահաւատներու: Պիտ Գ. անձնապէս մկրտեց խախամ Էլիան...:

Իտալիա ապաստան գտած Հրեաներու ամենակատար թշնամիները քրիստոնէութիւնը ընդունող իրենց աղակիցները եղած են:

Ժիւլ Գ. ի կողմէ մկրտուած շատ նշանաւոր խախամ Հրեաներուն քաղաք քրիստոնէութիւն՝ ձիւմանի Տէլ Մոնթէ անունը ստանալով:

Հրեաներու ամենէն կատարի հակառակորդները եղան Պիտ Ե., Գրեման Ը., մանուսնդ Պոդոս Գ. պապերը:

Սպանիայէն չուած այս գաղութէն առաջ արդէն Հրեաներ մուտք գործած էին Վատիկան: Անորէ Պապը (1130-ին), ծագումով հրեայ մըն էր: Նախահայրը փախառու Լէսնէն էր, որ կաթոլիկ եղած էր՝ Լէսն Թ. ի եւ Կրեկուար Է. ի շնորհներէն օգտուելու դիտաւորութեամբ:

Իտալիոյ մէջ հրէական նորադարձներու պազութիւն վերելք մը ունեցաւ,

յափշտակումը, չէին մոռցած նաև իրենց քաղաքական պարտութիւնը. ենթարկուած էին օսմանեան տիրապետութեան այնպէս ինչպէս բոլոր այլազան եւ այլալիւծ ազգեր, բայց չէին համակերպած ու չէին հրաժարած իրաւիֆայութիւնը կրկին ձեռք անցնելէ: Այդ տիտղոսը՝ Արարներու կրօնական բեւեռն էր: Ի՞նչ կը ներկայացնէր Ստամպուլի Սուլթանը իրենց համար. ոչ արարական աղնիւ տոհմէն օտար բռնապետ մը, որուն լուծին ենթարկուած էին ստիպողաբար՝ ղէպերու բերումով: Արարներու համար իրաւիֆայութեան փոխանցում անընդունելի էր:

Արդէն Արարներ թուրքերու հանգէպ միշտ թշնամական զդացումներ տածած են. իրենց երկիրներն ալ զրաւուած էին. իրենք ալ նախատուած, անարգուած էին ու ճնշուած՝ յար եւ նման քրիստոնեաներու: Բայց Արարներ մեծ առաւելութիւն մը ունէին. Եմէն եւ Հիճազ՝ Արարական թերակղզին՝ շատ հեռու էին սուլթանահիստ Ստամպուլէն: Հաղորդակցական միջոցներու ցանցառութիւնը, անապատի անհունութիւնը՝ նպաստաւոր ազդակներ էին Արարներուն համար. որոշ հողամասերու վրայ որոշ ցեղապետներ կիսանկախ կեանք մը կ'ապրէին: Թուրքը օտար մարմին մըն էր ընդունով, ազգով, բարքով ու վարքով՝ վրանարնակ տառնակ հաղարաւոր Արարներուն համար:

Խաղաղութեան չըջանին ալ, Արարներ շատ նիւթական չէին հայթայթեր սուլթանի դանձին. ոչ ալ տեղւոյն վրայ գտնուող բանակին համար աւարի խայծ մը կրնար նկատուիլ իրենց երկիրը: Իսկ պատերազմական չըջանին՝ արարական վաշտեր սակաւաթիւ էին: Անոնք կը խուսափէին զինուորական ծառայութենէ. անապատը փախտականներու համար ապահով ապաստանարան մըն էր: Անոնք, որոնք ստիպումի տակ բանակի շարքերու մէջ էին, զէնք ու փամփուշտ հետերնին առած՝ գտաւիք կ'ըլլային, ուղղութիւնը համար անապատին խորքը: Իսկ ամէն անոնք, որոնք մինչեւ պատերազմի դաշտ հասած էին, հակառակ թուրք սպաներու հակազդութեան՝ մեծ ծառայութիւն մը չէին մատուցաներ յաղթութեան նպաստելու: Արարներ միշտ խուլ մնացած են Մարդարէի ներկայացուցիչ խալիֆա-սուլթանի կրկնակ կոչերուն՝ հաւաքուելու Օսմանի սուրբ դրօշին ներքեւ:

Նոր չէր համխառնութեան մեծ կայսրութիւն մը հիմնելու գաղափարը: Համիտ եւս վարակուած էր այդ ախտէն, ուր իր նախորդները ձախողած էին. ինք կարծեց յաջողիլ եւ առ այդ ձեռք առաւ պէտք եղած միջոցները:

Ամէն տեսակ դրութիւններ ու քարոյներ ծայր տուին՝ մերակենդանացնելու խալիֆայութեան գալիացած համբաւը, մերանորոգելու անոր կախարդական հմայքը. Սուլթան Համիտ անձնապէս լծուեցաւ լուրջ աշխատանքի, դիւանադիտական «հաւատամք»ի մերածելով իր տիտղոսը:

Իր ծրագրին պտակման համար, նախախնամական անձնաւորութիւն մը գտաւ յանձին Գուտայեար Խանի, որ պիտի ըլլար ամենազործօն ղերակատարներէն մին համխառնական շարժումին: Այս շարժումին զարդացման պատմական օրօրանք, կրնանք լսել թէ Պուխարան եղաւ: Պուխարացի մըն

չը Գուտայեար Խանը, պետք Գոյհաններու: Պուխարացի բարձրաստիճան պաշտօնեաներն ալ սակաւաթիւ չէին պայտաթի մէջ: Յիշենք նաև համխառնականութեան առաքեալ Աֆղան ձէլալէտոնին, որ Եղիպտոս հաստատուեցաւ: Ուրիշ Պուխարացի մը կ'ը գտնենք, այս անգամ հակահամխառն շարքերու մէջ Ալի Ռիզայի կողքին՝ Աղայեւը — Պաղուցի:

Պուխարացի Խանը համոզեց Համիտը որ համախառն ըլլայ իր սկզբունքներուն եւ ծրագրներուն. այսինքն՝ Աֆղանիստանի մէջ Անգլիացիներու, Թուրքեստանի մէջ Ռուսերու դէմ մաքառելով՝ այդ հողամասերը կցել կայաթեան: Թէեւ շլացուցիչ խոստումներ արքային վրայ շատ չէին ազդեր, սակայն Խանի առաջարկները՝ նպաստաւոր գտաւ իր քաղաքականութեան եւ ոյժ տուաւ Գուտայեարի ձեռնարկին, բանալով լայնօրէն կայսերական դանձր: Խանը վեր հանած էր ռամիկին մօտ իրաւիֆա բառին արթնացած մոգական բնոյթը. խալիֆան անոնց համար անսխալական էակ մըն էր. իրենց համար քրէական անբաւելի յանցանք մը կը նկատուէր չհնազանդիլ անոր պատուէրին, նոյնիսկ ներքին չէր բողոք բարձրացնել իր պաշտօնեաներուն: Դիտել տուած էր որ Հնդկաստանի ամենահեռու գիւղերու մէջ իր նկարը, հաւատացեալներու խրճիթներու պատերը կը զարդարէր: Ինտոնեղիա, Ճաւա, Չինաստան, Կեղրոնական եւ Հիւս. Աֆրիկէ, Կեղրոնական Ասիա եւն. Ուրբաթ օրուան աղօթքին իր անունը կը յիշուի:

Գուտայեար Խան, առաքելի ցուպն ի ձեռին ճամբայ կ'ելլէ. կ'այցելէ Արարիա, Մէքքէ, Պաղատա, Դամասկոս, սարքելով բազմաթիւ հաւաքոյթներ, նախադահելով ժողովներու, ուր ներկայ կը գտնուէին հմուտ մուլաներ, մեծամեծ ազգու ղէլալեր, քիւրտ պէյեր: Կը քորոզէ տեսակ մը խաչակրութիւն ընդդէմ Անգլիացիներու եւ Ռուսերու, պաշտպանելով խալիֆայութեան եւ սուլթանութեան մէկ անձի վրայ կեղրոնացման տեսակէտը, վեր հանելով անոր առաւելութիւններն իր քարոյներուն մէջ: Չէր քաշուեր Հնդկաստանի մահմետականներն ալ ըմբոստութեան հրաւիրելու, ինչպէս նաև միջին Աֆրիկէի եւ Խաղաղական կղզիներուն մահմետականները, որպէսզի բոլորն ընդհանուր շարժումին միանան:

Շատ մը մուլաներ ճամբայ հանեց զանազան ուղղութիւններով, համոզելու համար հաւատացեալները, որ համխառնութիւնը՝ հակաքրիստոնէական շարժում մըն էր, եւ որ տառնութիւն պիտի ցանկը օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող քրիստոնեաներու դէմ, տեղի տալով տխուր հետեւանքներու: Խալիֆա-Սուլթանը ամէն տեղ ներկայացուեցաւ իրր պահապան սուրբ քաղաքներու եւ Թիւրքիան ալ իրր մարտկոց մահմետականութեան:

Գուտայեար Խանի ստեղծած շարժումը բաւական լուրջ կերպարանք ստացաւ՝ Անգլիացիները մտահոգելու աստիճան, որոնք — իրենց բարի սորոթեան համաձայն — միջոցներ ձեռք առին, չէղքացնելու Համիտի հակ-անգլիական քաղաքականութիւնը:

Օսմանեան բանակին՝ վերջին տարիներուն պարտութեանց հետեւանքով՝ կարգ մը քրիստոնեայ ազգութեանց անկախութեան տիրանալը՝ մեծ

ժողովեր ներշնչած էր Արարներուն հետ, արժարձելոյ իրենց մօտ աղատա
ղբուծի դադարիարը եւ վերստին տիրանալ ինչպէս տիրապետին : Այս պա-
րագաներէն մեր հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները դժբախտաբար
չէին կրցած օգտուիլ :

Անդրապինեբու համար, Սուլթան Համիտի մեծապոչն հարուած մը տալը կը կայանար՝ Սուլթանի ձեռքէն իրել Սալիֆայի տիտղոսը, եւ զայն փոխանցել իր օրինաւոր ժառանգորդին, աշտինքն Մէքքէի Շէրիֆին. անջատել կրօնքը պետութենէն:

Եզիկատուսի մատաւորութիւնը և ունոր վայելած կրտսնկախութիւնը՝ Պաղտատի, Դամասկոսի, Լիբանանի երիտասարդ մատաւորականութեան մօտ անջատական մղում մը յառաջ բերած էր։ Անդլիացիին դիտցաւ շահադորձել ստեղծուած գրութիւնը. աւելի ճիշդ իր ստեղծած կայքութիւնը, քաջալերելով Արաբներու անջատողական դադափարները, առանց մոռնալու զանոնք բաժան-բաժան ընելու կերպերը ևս։ Նման ծրագիրներու յաջողութեան համար՝ Անդլիոյ զաղանի վարկերու սնտուկը անցամաքի ի էր. անհաշիւ դամարներ կը մսխուէին այդ ուղղութեամբ։

Որպէսզի «Ճիշատ»ի հոշակութայն գերծ մնայ, Հնդկաստանի մէջ ծաղելիք հաւանական խլրտումներէ, քաջալերեց Մէքքէի Շէրիֆը, որ անդրժողութի մնայ կրօնական գետնի վրայ իր իրտական սրահանջներուն վրայ:

Մէքքէի Շէրիֆ Հիւսէյն, որ արդէն կողմնակից էր եւ ջառագով՝ խալիֆայութեան եւ սուլթանութեան բաժանման, սկսաւ խուլ պայքարի մը, որուն մեծապէս սատարեց իր գրաւած դիրքը կրօնական գետնի վրայ: Ամէն տարի աշխարհի չորս ծագելէն հաւատացեալներ, որոնց թիւը 2 ու կէս միլիոնի կը հասնի, կ'ուղղուին դէպի Մէքքէ, կատարելու իրենց ուխտաւորի նուխական պարտականութիւնը, յանձնարարուած՝ Մարգարէի կողմէ: Կարժուածէն շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի ուխտաւորներու այս հաւաքումը, նոյնիսկ մինչեւ այսօր. հոն կը կերտուին շատ մը ծրագիրներ, կ'ըլլան դադախարի փոխանակութիւններ, լուծում կը գտնեն շատ մը հարցեր ի նպաստ մահմեդական աշխարհի զանազան ազգութիւններու, ազգելով նոյնիսկ աշխարհի ընդհանուր քաղաքականութեան վրայ: Շէրիֆի զբոսով կը սարքուին դասախօսութիւններ՝ լուսաւորելու ռամիկ հաւատացեալը որ ներկայ սուլթանը՝ խալիֆա ըլլալու ոչ մէկ կրօնական կամ պատմական իրաւասութիւն ունի: Ուխտաւորներու կողմէ բերնէ բերան կը տարածուին Շէրիֆի տեսութիւնները մինչեւ սուլթանանիստ քաղաքը, ինչ որ Համիտին դործին չէր դար, եւ օր մը Շէրիֆ Հիւսնի կը մահանայ խորհրդաւոր կերպով:

Ծէրիֆ Հիւսէյնի մահէն ետք, Անդլիացիք ուղեցին որ յաջորդ կարգուի անոր եղբայրը Ծէրիֆ Ատուն, որ իրենց մարդն էր: Համբաւ բացարձակապէս՝
կը մերժէ եւ իբր յաջորդ կը նշանակէ Մութալէպը, որ քանքարաւոր հականդ-
լիացի մըն էր եւ որ օղնական կ'ունենայ Ծէյիս Գատըը. այս վերջինն ի
սկզբան Անգլիացիներու ծառայութեան մէջ էր ի Հնդկաստան. ապա՝ հակա-
ռակութեան մը հետեւանքով՝ Պոլիս ապաստանած էր, Անգլիացիներու հան-

դէպ խորին ասեկութեամբ մը վարակուած : Համիտ իրմէ աւելի հաւատարիմ
ծառայ չէր կրնար գտնել : Ստեփան վիժեցաւ Համիտի հակադիրքա-
ղաքականութիւնը . Շէրիֆ Հիւսէյնի խորհրդաւոր անյայտացումը շատ դէժ
աղղած էր ուղղամիտ հաւատացեալներու վրայ եւ ունեցաւ իր աննպաստ
արդիւնքը . ստուարացոյց թիւը հակահամիտականներու , որոնք թումր կանդ-
նեցան Գուտայիւսոյ իմանի տեսակէտներու ծաւալման :

Անդրխաչիք՝ համախառնիզմի շարժումը՝ վարդապետը՝ վերածած էին հակահամախառն շարժումի։ Այդ ժամանակէն կը սկսի Ադապա ծոցի Էմիրալու թեանց, Պարսից ծոցի կղզիներու եւ Քուէյթի անդլիական ազդեցութեան ենթարկուիլը։

Խանի քարոզած համարամիտ տեսութիւնը՝ ունեցաւ միայն տխուր հետեւանքներ՝ կայսրութեան քրիստոնեայ համայնքին վրայ, ստեղծելով անհանդուրժելի մթնոլորտ մը, խորացնելով բացուած թրամբ երկու դաւանութեանց միջեւ:

Համիտ, Հնայած գէպի անդունդ դահալիժող կայսրութեան, իր խար-
խուղ դահին, երկրի անտեսական տաղնապին ու բանակի անյաջողութիւննե-
րուն, կը յամառէր իր աշխարհակալական ցնորական ծրագիրներու դործա-
դրութեանց վրայ:

[illegible][illegible]

1907-ի Պարսկաստանի Անդլո-Իրան դաշինքը
Համիա իր բաժինն ուղեց եւ սահմանապետութի կարգ մը հողեր կրծեց։ Ամէն
կողմ 5-բռ տներ ստեղծուեցան, եւ ծրագրուած էր Պարսկաստանի վրա—
յէն Ազրայէջան, Թիւրքեստան, Աֆղանիստան մինչեւ Հնդկաստան ընդար—
ձակուել։ Գերման կայսր Գուլիէլմոս Բ-ի քաջալերանքներն իրենց մեծ բա—
ժինն ունին Համիաի աշխարհակալական ձեռնարկներու մէջ։ «Ծիհատ» պիտի

հռչակուէր, Խալիֆայի բանակն է որ պիտի դար, մահմետական երկիրներու զոները պիտի բացուէին, սահմանադրութիւններ տեղի պիտի տային... Իրանի, Կովկասի մահմետականներ իր զրօշին շուրջ պիտի հաւաքուէին: Պատրանք. Համիտի երազը չիրականացաւ, բանի մը տարիներ ետք իր դահրնկեցութեան հետեւանքով: — Սակայն համաթուրք քաղաքականութիւնը չէր մեռած: Երկրորդ սահմանադրութեան հռչակումէն եւ 1909-ի Համիտի դահրնկեցութեանէն ետք, Երիտասարդ Թուրքեր նոյն վիպային երազներով օրօրուեցան: Բոլոր Թուրքերուն համար՝ համաթրքութեան պաշտօնը՝ նշանակէտ մը եղած էր. 1908-ին Երիտասարդ Թուրքեր սկսան պահանջել իրենց կորսնցուցած կարգ մը հոգամասերը: Առաջին պիժի վրայ կու դար կրեալ կզդին, որ պէտք էր մայր հայրենիքի ծոցը վերադառնար. մինչ կզդին ճակատադիրը՝ հայկական ջարդերէ քիչ վերջ՝ 1896—97-ին՝ արդէն իր վերջնական լուծումը պտած էր: Կզդին իրր ինքնավար, կը կառավարուէր Յունաց թաղապոլին կողմէ նշանակուած զործակալի մը կողմէն. Անգլ.-Պրանս.-Իտալ. եւ Ռուսեր ստանձնած էին կզդին հսկողութիւնը:

Թրքական սահմանադրութեան պարզեւած օրերը կ'ապրէինք: Հայ զպրոցներու աշակերտներս, իրր օրինակելի Օսմանցիներ, կը մասնակցէինք ցոյցերու, երգելով Թրքերէն հայրենասիրական երգեր.

«Կիբիր պիզիմ մալմըզ,

Գէտա օլտու ֆալմըզ...»:

Կրեալէն դատ կը պահանջէին նաեւ Արեւելեան Ռումելի, Մարսք, Ալճերիա, Թունուզ, ինչպէս նաեւ Պոսնա-Հերաշք: Աստորիացիներու գէմ պատերազմական ցոյցեր կազմակերպուեցան. անոնց ապրանքներուն գէմ սոյթքով հռչակուեցաւ, Փէս, պրանսնէ շաքար, Լեն... Սկսանք փոշի շաքար «Մըրըր չէքէրի» գործածել: Տարի մը վերջ այդ երկու նահանգները պիտի լքուէին Աստորիացիներու, փոխան երկուքուկէս միլիոն Փրանքի...:

Հանրապետութեան հռչակումէն տալին, Թրքական բանակի անպարտելիութեան շուրջ զովասանքներ կը հիւսուէին. ձրի սպառնալիքներ Անգլիացիներու, Ֆրանսացիներու, Յոյներու հասցէին: Բայց Թուրքերու հանած վլլլուկի արդիւնքն այն եղաւ որ, Ամիրիկեան Թրքական վերջին հողամասն ալ, Թրիփոլին, ձեռքէ հանուեցաւ, — չիսօրինք 1912-ի Պալքանեան պատերազմի կորուստներու մասին — ամբողջ Մակեդոնիան կորսնցուցին, ազատարար բանակի օրրան Սելանիկն ալ մէջը:

Բայց Թուրքեր չէին սթափած. նոյն տեսիլքի ետեւէն վաղեցին 1914—18-ի պատերազմին Իթիհատական կառավարութիւնն ու զինուորական զեկավարները:

Շատ մը յայտնութիւններ լերտա, Գերման բանակի ընդհանուր եւ գերազոյն հրամանատար Մարաշախտ Հինտենպուրկի 1919-ի Սեպտ.ին մամուլի յանձնած «Իմ կեանքը» երկատիրութիւնը:

Այդ ժամանակաշրջանի ամենամեծ սպառնալիքի յիշեալ երկէն կարգ մը մէջբերումներ ընել յարմար տեսանք. հետեւեալ տողերը սերտ առնչութիւն

ունին մեր նիւթին հետ.

«Համիտական շարժումը յարատեւօրէն կը սպառնար եւ Թուրքիան կ'առաջնորդէր գէպի սխալ ճամբայ զինուորական տեսակէտով: Ռուսիոյ պարտութենէն ետք, Թուրքեր իրենց ծաւալման դօտին գէպի Կովկաս երկարել վճռեցին: Երազեցին նոյնիսկ տարածուիլ Կասպից ծովէն անդին. հուսկ յետոյ Կեղրոնական Ասիոյ ընդարձակ տարածութեանց մէջ միւրճուել, այն կրօնամոլ յոյսով թէ՛ օսմանեան կայսրութեան պիտի միացնէին այն բոլոր պարզ է որ նման քաղաքական արեւելեան երազներու, մենք չէինք կրնար տրամադրել մեր զինուորական օդնութիւնը: Ընդհակառակն. Թուրքերէն պահանջեցինք որ լքեն նման ալլանդակ ծրագիրները եւ ըլլան աւելի իրատես ներկայ պատերազմի պահանջներուն:

«Դժբախտարար մեր ջանքերը յաջողութեամբ չստակուեցան» (էջ 200—201):

Նոր պաշտօններ յոյս տեսած էին պատերազմի ընթացքին: Տարտանելի եւ Միջագետքի յաղթանակները Թուրքերու մօտ նոր կենսունակութիւն մը ստեղծած էին: Արեւելեան առումով Թուրքիան սկսաւ երազել — կրօնական եւ քաղաքական ընդհանուր միութիւն բոլոր մահմետականներու: Հակառակ Սրբազան պատերազմի հռչակման, որ ակներեւ ձախողութեան մը յանդեպ, ծրագրիներ պատրաստեցին այն նկատումով թէ՛ մահմետական աշխարհը իր մասնակցութիւնը պիտի բերէ, օրինակ հիւս. Ամիրիկէն: Բայց զէպքերը ցոյց տուին որ կրօնական այդ մոլեռանդ երեւոյթները պարզապէս մեկուորի զիպուածներ էին, եւ կրօնամոլ այդ պաշտօնները Ասիոյ ընդարձակ հողերուն վրայ տարածելու յոյս ոչ միայն սին երազ էր, այլ զինուորական մեծագոյն ծանր վտանգ մը» (էջ 163):

Գերմաններ խորհուրդ տուած էին իրենց զինակից Թուրքերուն, որ «1916-ի աշնան, ետ քաշեն իրենց բանակները Հայկական Բարձրաւանդակէն. բարձրաւանդակ՝ անմարդարեակ, որով առանց ապուէնի: Այդ նահանջի հրամանը ոչ տրուած ըլլալուն, բոլոր բանակներն անօթութենէ եւ ցուրտէ մահացան, ինչպէս որ մենք նախատեսած էինք: Ոչ մէկ երգ, ոչ մէկ ոսկեմատեան պիտի չզբուատէ թերեւս Թուրքերու այս եղերական վախճանը. թոյլ տրուի ինծի հոս, արձանագրել այս զէպքերը» (էջ 219):

Իրը մարաշախտ, ներելի է իր դուրժ հանդէպ վիճացած բանակի մը զինուորներուն, ինչ ազդութեան ալ պատկանին անոնք: Հարց կու տանք թէ՛ իրը ընդհանուր հրամանատար՝ արդեօք խղճի խայթ ունեցա՞ւ, երբ միլիոնաւոր զերման զինուորներ գէպի սպանողանց առաջնորդեց արեւելեան եւ արեւմտեան ճակատներու վրայ, ցուրտին եւ բուքին, մինչեւ մէջբերին տիղմի մէջ թաթախուն, 4 երկար տարիներ: — Երկրորդ հարցում. արդեօք հետաքրքրուա՞ծ էր, թէ ինչո՞ւ Հայկական Բարձրաւանդակը անմարդարեակ էր: Կովկասեան ճակատի զերման սպայակոյտի զլխաւորին տեղեկագրին անտեղեակ չէր անշուշտ. անտեղեակ չէր նմանապէս Ֆոն Տէր Կոյց փաշայի

հռչակուէր, Սալիֆայի բանակն է որ պիտի դարձ, մահմետական երկիրներու զոները պիտի բացուէին, սահմանադրութիւններ տեղի պիտի տային... Իրանի, Կովկասի մահմետականներ իր գրօշին չուրջ պիտի հաւաքուէին: Պատրանք. Համիտի երազը չիրականացաւ, բանի մը տարիներ ետք իր դահլիճեցութեան հետեւանքով: — Սակաւն համաթուրք քաղաքականութիւնը չէր մեռած: Երկրորդ սահմանադրութեան հռչակումէն եւ 1909-ի Համիտի դահլիճեցութեանէն ետք, Երիտասարդ Թուրքեր նոյն վիպային երազներով օրօրուեցան: Բոլոր Թուրքերուն համար՝ համաթրքութեան պաշտօնը՝ նշանակէտ մը եղած էր. 1908-ին Երիտասարդ Թուրքեր սկսան պահանջել իրենց կորսնցուցած կարգ մը հոգամասերը: Առաջին պիճի վրայ կու դար կրեաւ կղզին, որ պէտք էր մայր հայրենիքի ծոցը վերադառնար. մինչ կղզիի ճակատագիրը՝ հայկական ջարդերէ քիչ վերջ՝ 1896—97-ին՝ արդէն իր վերջնական լուծումը պտած էր: Կղզին իբր ինքնավար, կը կառավարուէր Յունաց Թագաւորին կողմէ նշանակուած զործակալի մը կողմէն. Անգլ.—Ֆրանս.—Իտալ. եւ Ռուսեր ստանձնած էին կղզիի հսկողութիւնը:

Թրքական սահմանադրութեան պարզեւած օրերը կ'ապրէինք: Հայ դպրոցներու աշակերտներս, իբր օրինակելի Օսմանցիներ, կը մասնակցէինք ցոյցերու, երդելով թրքերէն հայրենասիրական երգեր.

«Կիրիք պիզիմ մալմըզ,
Ֆէտա օլտուս ֆանմըզ...»:

Կրեաէէն զատ կը պահանջէին նաեւ Արեւելեան Ռումելի, Մարոք, Ալճերիա, Թունուզ, ինչպէս նաեւ Պաննա—Հէրսէք: Աւստրիացիներու գէժ պատերազմական ցոյցեր կարճակերպուեցան. անոնց ապրանքներուն գէժ պոյքթ հռչակուեցաւ, Փէս, պանաճեւ շաքար, եւն.: Սկսանք փոշի շաքար «Մըսըր չէքէրի» զործածել: Տարի մը վերջ այդ երկու նահանգները պիտի լքուէին Աւստրիացիներու, փոխան երկուքսկէս միլիոն Ֆրանքի...:

Հանրապետութեան հռչակումէն ապին, Թրքական բանակի անպարտելիութեան շուրջ զովասանքներ կը հիստուէին. ձրի սպառնալիքներ Անգլ.—Իտալիներու, Ֆրանսացիներու, Յոյներու հասցէին: Բայց Թուրքերու հանած վրլուկի արդիւնքն այն եղաւ որ, Ալիքիեան Թրքական վերջին հոգամասն ալ, Թրիփոլին, ձեռքէ հանուեցաւ, — չիօսինք 1912-ի Պալքանեան պատերազմի կորուստներու մասին — ամբողջ Մակեդոնիան կորսնցուցին, ազատարար բանակի օրրան Սելանիկն ալ մէջը:

Բայց Թուրքեր չէին սթափած. նոյն տեսիլքի ետեւէն վաղեցին 1914—18-ի պատերազմին Իթթիհատական կառավարութիւնն ու զինուորական ղեկավարները:

Շատ մը յայտնութիւններ բերաւ, Գերման բանակի ընդհանուր եւ զերազոյն հրամանատար Մարաջախտ Հինտենպուրկի 1919-ի Սեպտ.ին մամուլի յանձնած «Իմ կեանքը» երկասիրութիւնը:

Այդ ժամանակաշրջանի ամենամեծ սարմաղէտի յիշեալ երկէն կարգ մը մէջբերումներ ընել յարմար տեսանք. հետեւեալ տողերը սերտ առնչութիւն

ունին մեր նիւթին հետ.

«Համիտայական շարժումը յարատեւօրէն կը սպառնար եւ Թուրքիան կ'առաջնորդէր զէպի սխալ ճամբայ զինուորական տեսակէտով: Ռուսիոյ պարտութենէն ետք, Թուրքեր իրենց ծառայման դօտին դէպի Կովկաս երկարել վճռեցին: Երազեցին նոյնիսկ տարածուիլ Կասպից ծովէն անդին. հուսկ յետոյ Կեղրոնական Ասիոյ ընդարձակ տարածութեանց մէջ միարձուիլ, այն կրօնամօլ յոյսով թէ՛ օսմանեան կայսրութեան պիտի միացնէին այն բոլոր ցեղերը, որոնք նոյն հաւատքը եւ իսլամական նոյն մշակոյթն ունէին: Շատ պարզ է որ նման քաղաքական արեւելեան երազներու, մենք չէինք կրնար տրամադրել մեր զինուորական օղնութիւնը: Ընդհակառակն. Թուրքերէն պահանջեցինք որ լքեն նման ալլանդակ ծրարիրները եւ ըլլան աւելի իրատես ներկայ պատերազմի պահանջներուն:

«Դժբախտարար մեր ջանքերը յաջողութեամբ չստակուեցան» (էջ 200—201):

Նոր պաշտօններ լոյս տեսած էին պատերազմի ընթացքին: Տարտանէլի եւ Միջագետքի յաղթանակները Թուրքերու մօտ նոր կենսունակութիւն մը ստեղծած էին: Արեւելեան առումով Թուրքիան սկսաւ երազել — կրօնական եւ քաղաքական ընդհանուր միութիւն բոլոր մահմետականներու: Հակառակ Սրբազան պատերազմի հռչակման, որ ակներեւ ձախողութեան մը յանդեցաւ, ծրարիրներ պատրաստեցին այն նկատմամբ թէ՛ մահմետական աշխարհը իր մասնակցութիւնը պիտի բերէ, օրինակ հիւս. Ալիքիէն: Բայց զէպքերը ցոյց տուին որ կրօնական այդ մոլեռանդ երեւոյթները պարզապէս մեկուսի զիպուածներ էին, եւ կրօնամօլ այդ պաշտօնները Ասիոյ ընդարձակ հողերուն վրայ տարածելու յոյսը ոչ միայն սին երազ էր, այլ զինուորական մեծագոյն ծանր վտանգ մը» (էջ 163):

Գերմաններ խորհուրդ տուած էին իրենց զինակից Թուրքերուն, որ «1916-ի աշնան, ետ քաշեն իրենց բանակները Հայկական Բարձրաւանդակէն. բարձրաւանդակ՝ անմարդարնակ, որով առանց ապուէնի: Այդ նահանջի հրամանը ուշ տրուած ըլլալուն, բոլոր բանակներն անօթութենէ եւ ցուրտէ մահացան, ինչպէս որ մենք նախատեսած էինք: Ոչ մէկ երգ, ոչ մէկ ոսկեմատեան պիտի չզրուատէ թերեւս Թուրքերու այս եղերական վախճանը. թոյլ տրուի ինծի հոս, արձանագրել այս զէպքերը» (էջ 219):

Իբր մարաջախտ, ներելի է իր գուլթը հանդէպ փճացած բանակի մը զինուորներուն, ինչ աղուութեան ալ պատկանին անոնք: Հարց կու տանք թէ՛ իբր ընդհանուր հրամանատար՝ արդեօք խղճի խայթ ունեցա՞ւ, երբ միլիոնաւոր գերման զինուորներ զէպի սպանդանոց տռաջնորդեց արեւելեան եւ արեւմտեան ճակատներու վրայ, ցուրտին եւ բուքին, մինչեւ մէջքերնին տիղմի մէջ թաթախուէն, 4 երկար տարիներ: — Երկրորդ հարցում. արդեօք հետաքրքրուած էր, թէ ինչո՞ւ Հայկական Բարձրաւանդակը անմարդարնակ էր: Կովկասեան ճակատի գերման սպայակոյտի ղլխաւորին տեղեկագրին անտեղեակ չէր անշուշտ. անտեղեակ չէր նմանապէս Ֆոն Տէր Կոյց փաշայի

մերժումին՝ Կովկասի ճակատի հրամանատարութիւնն ստանձնելու, ականա-
տես չըլլալու համար հայ ազգին եղբարական ողբաականին: Հարցումներ, ու-
րոնք իր մնան անպատասխանի: Պէտք է մոռնանք որ մեծ ուղարատելունքու
դատողութիւնը աւելի մարտադիտական է քան դիւանադիտական:

Մեզի համար կարևորը, ամենամեծ ուղղադէտ Հինտենաուրկի վերոյիշեալ տողերն են: Ան ձաղկած է իր սիրելի զաւնակցին դեկամբարներուն ցնորական ծրարները: Էնվէր մէկէ աւելի տեսակցութիւններ ունեցած է Հինտենաուրկի հետ: Հակառակ վերջինիս տուած խորհուրդներուն եւ նոյն-իսկ բնութիւնութեան, Իթթիհատի արուր հերոսը անդրդուելի կը մնայ:

Թուրքերու պարտութենէն ետք, Էնվէր փախուստ կու տայ եւ կ'երթայ նախ Պերլին, ապա Մոսկուա։ Համաձայնութեան մը կու գայ Պոլշեիկներու հետ, Թիւրքեստանը պոլշեիկ բնելու խոստումներով եւ կ'ուղղուի դէպի Պոլսաքա։ Հոն հասնելուն՝ կրկին կը վարակուի մեծ կաշարութիւն մը հիմանելու արտէն, եւ կարմիր բանակին դէմ ունեցած մէկ սուլիաւոր պայքարին՝ կը մահանայ. դիտին իսկ չի գտնուիր. ազոտներու կեր եղած է...

Կը տեսնենք որ Թուրքերու երկրակալական ձգտումները համխորհման քողին տակ, ուրիշ բան չէին, լայց եթէ՝ համաթրքութուն :

Մուսթաֆա Գեմալի պիտի վիճակուէր Սալիֆայութեան ջնջումը, «Ճիհատ»-ի միսթիք աղբնցութեան սնանկութիւնը: Նորագոյն Թուրքիան, արդեօք պիտի շարունակէ՞ իր նախորդներու ցնորական երապի մշակումը, թէ ոչ վերջնականապէս բուժուած է: Ներքի է կրակածիլ...

Գլուխ ԼԲ.

გ ზ ე ი ბ ი რ ე ლ ე ლ ე ლ ე ზ ი ბ ი ბ ი ზ ე ლ

Ի՞նչ կը ներկայացնէր Համիտի օրով օմմանեան բանակը:

Կէս դարու ընթացքին, Ռուսիոյ Հետ երկու մեծ պատերազմներ մղելու ստիպուած թրքական բանակը յոգնած վիճակ մը ունէր: Վերջին պարտու-
թիւնը յուսալքում մը ստեղծած էր. արդէն Ննիշէրիններու ջնջումէն ետք,
բանակը մարդաթափ վիճակի մը ենթարկուած էր. թուրք զինուորը կորսն-
ցուցած էր անցեալի մարտական ուղին, որոն պատճառներն ալազան են:
Երկրի տնտեսական վիճակը իր մեծ զերն ունի բանակի մը հոգեկան ոգեւո-
թութեան վրայ. բանակ մը պահել մեծ նիւթականի կարօտ է, ինչ որ չէր
յարազան թուրքիոյ համար: Հակառակ երկրի քայքայուած տնտեսականին,
Համիտ ստիպուած էր ստուար թիւով բանակ մը պահել: Այն չվարանցաւ
յաջորդական լուսաւորութեանց ձեռնարկել, իր համաթրքական ծրագրին դո-
ժողրութեան համար:

Իբր խալիֆա՝ պետ աշխարհի միաշխմնեբուն՝ բոլոր մահմետականները պաշտպանելու ստիպողական պարտականութեան բերմամբ, ստիպուած էր զէնքի տակ պահել մեծ բանակ մը: Խալիֆան ոչ մի պէտք էր ներկայէր չափանք ներշնչէր իր զինեալ ուժով թէ՛ իր անձին պաշտպանութեան, թէ՛ ներքին եւ արտաքին թշնամիներու դէմ, ինչպէս նաեւ կայսրութեան ինքնին: Բնականօրէն ինքնապաշտպանութեան պարտող բոլոր մահմետականներուն:

Թեև նա ազմաններն դուրս ապրող բոլոր
Թէ ի՞նչպէս պաշտպանեց մահմետական հօգերը Համիտ, ահա փութը
օրինակ մը։ Եւր 1881-ին Ծրանասացիք իրենց թեարկութեան տակ առին
Թունուզը՝ դրաւելով ամբողջ երկիրը, ամէն կողմէ ըողօքներ բարձրացան
յալ խալիֆա-սուլթանը թոյլ պիտի չտար որ Ծրանասացիք տէր դառնային այդ
Հողամասին։ Թունուզ միւսլիմ հոյ էր, նուիրական ստացումք։ Այդ ատեն-
ուն «Թէքծիմանի հագլիվաթ» թերթը կը փշէր․ «Թուրք գինուորներ հում-
ալ պիտի վոնտեն զանոնք ու ծով թափեն։ Օսմանեան բանակը այնքան ղո-
ւաւոր է, որ ամէն ճակատներու վրայ կընայ կռուիլ թշնամիին դէմ եւ յաղ-
թական մնալ...։ Խալիֆային համար պղծութիւն մը պիտի նկատուի, եթէ
Հողամասնէ Թունուզը... են.»։ Պոստուքներ, որոնց թերթի խմբագիրն
խոսի էր հաւատար. իսկ ժողովուրդը վարժ էր նման յանկերգներ լսանալու։
Իրր պաշտպանութիւն, Համիտ ղոհացաւ ըողօքաղիր մը ներկայացնելով

Փարիզ . . . :

Օսմանեան բանակի ընդհանուր վիճակին վրայ, մեր Գլ. 17-ի վերջաւորութեան տունը Մարեշալ Մուլթիլի իրազեկ նկարագրականը, որ ի դորու էր մինչեւ 1920: Բանակը որոշ բարեփոխութեան չէր ենթարկուած 1856-էն առկին: Նոյնիսկ Համիտի անկումէն ետք ներմուծուած կարգ մը բարեկարգութիւններ, անբաւարար էին օսմանեան բանակը կազմակերպուած ոյժ մը ներկայացնելու, պատերազմական գետնի վրայ:

Համիտ զօրաւոր բանակ մը ստեղծելու գիտումով, կ'որոշէ օտար պետութեանց զինուորական կազմակերպութեանց յանձնել օսմանեան բանակը արդիականացնելու դործը: Արդէն իր նախորդներու շրջանին, Ֆրանսացիք ռաւիկանական կազմին, իսկ Անգլիացիք նաւային շինութեանց գաստիարակի պաշտօնին մաս կը կապէին: Յամաքային ոյժերու գաստիարակութիւնը Գերմաններու յանձնել աւելի նպաստուոր նկատեց: Նախ 1870-ի Ֆրանս-Գերմ. պատերազմին, Ֆրանսացի սպաներ իրենց հայրենիքը պաշտպանելու համար Ֆրանսա վերադարձած էին, որով պաշտօններ տրամադրելի էին: Երկրորդ, Գերմաններու յաղթանակը՝ իրր անպարտելի ոյժ՝ Թուրքերու վրայ մեծ ազդեցութիւն գործած էր: Համիտ Գերման կրթիչներ հրաւիրեց, որպէսզի ձեռք առնեն օսմանեան բանակի կազմակերպութեան արմատական փոփոխումը:

Պոլսոյ ղեկավարն Հազֆէլը, ընդատաջ երթալով Սուլթանի փափաքին, Պերլինէն բերել կու տայ կրթիչներու սպայակոյտ մը, ղեկավար ունենալով զօրավար Քէօլէն:

Եթէ Գերմաններ՝ տնտեսական, վարչական եւ այլ մարդերու մէջ շատ յաջողութիւն չունեցան, սակայն զինուորական գետնի վրայ գերազանցապէս լուազոյն արդիւնքի մը հասնիլը կարծես իրենց վերապահուած էր: Կարծուածէն շատ աւելի մեծ աշխատանքի կարօտ եղաւ՝ բանակը բանի մը նմանցնելը: Ամէն ինչ արմատական փոփոխումի կը կարօտէր: Բանակի ծանր կազմուածքը, հին թնդանութիւններու եւ դարձածութենէ գուրս դէնքերու վերանորոգումը կու դար առաջին զիծի վրայ: Զինուորներու համադրեալներու փոփոխում, կերակուրներու բարելաւում, առողջապահական սկզբունքներու ներմուծում, եւ հոյլ մը բարեկարգութիւններ՝ ստիպողականութիւն դարձած էին: Պէտք էր նաեւ կարգ ու կանոն զնել կրօնական մոլեռանդ սովորութեանց, օրինակ՝ նամաղի ժամերուն, զինուորներ դէնքերնին նետելով գէպի Մէքէ դարձած աղօթքի կը սկսէին, եւ սպաներ բան չէին կրնար բռնել:

Բանակը որդեգրեց գերման զինուորական բոլոր սկզբունքները: Սպայից դպրոցներու գասախօսութեանց նիւթերը կը յեղաշրջուին. զինուորական մարզանքը՝ արդիական ձեւ կը ստանայ խառնաշառձ կարգապահութեամբ: Գէր ու կարճահասակ յաղեր, նորահասակ Ալպանացիներ, ճիւղն Սիւրիացիներ, Թուսիկ եւ բարձրահասակ Քիւրտեր, մայիլաձեւ ու մայրի շնորհալիութեամբ օժտուած Զէրքէդներ ու Զէչէններ, Գէզզանի սեւամորթներ, վրանաբնակ ուղտարած տարրեր, Եուրուդներ, Էօզպէքներ, բոլորը

խիստ վարժքի կ'ենթարկուին, կը սորվին համաշափ քաղաածք, կ'սանդրին պրկուած, յետաւորունքնին ձգտուած, սաղի քայլերով սրաշտոնական տոգանցքներու կը սկսին:

Սպաներ կը սիրեն երկայն թիկնոց. մէջքերնին սեղմուած նեղ կաշեգոտիով մը, նուրբ եւ բարակ ձեւ մը տալու իրենց մարմնին: Թիկնոցներու երկու կողմի վալլուն կոճակները, դիտումաւոր կերպով իրարմէ հեռացուած են, որպէսզի կուրծքը լայն ցուցնէ . . . : Հարաւ էին իրենց բարձր վզնոցէն իսկ: Կը սիրէին նեղ տափառ, որ կը պատկերէր շատ անդամ ձեւաղեղձ սրունքներ եւ բումբեր. արգիւնք՝ արեւելքիներու ծալապատիկ նըստելու սովորութեանց: Նախքան այս բարեփոխութեանց, բացի Սուլթանի անձնական սրահակազօրքէն, բանակի զինուորներու սնունդը եւ հագուստը՝ նախանձելի ոչինչ ունէին: Զմոռնաճ աւելցնել, որ պաւտներու մէջ ստորագաս կրթիչ սպաներու պաշտօնը շատ աւելի գժուար էր: Գրեյ-կարդալ չգիտցող, տարրեր յեղու խօսող թեկնածու զինուորներու կարգապահութիւն սորվեցնել հեշտ բան չէր: Կային գիւրացիներ, որոնք իրենց աջի ու ձախը՝ էին զիտեր: Հանձարեղ ենթասպայ մը՝ ճար մը գտած էր այս անպատահուելեան առջեւն առնելու, նորահաւաքներու աջ թեկին վրայ սխտոր մը եւ ձախին վրայ սոխ մը կապելով կը հրամայէր՝ սողան, ոտրմատք, սաղ-սոլ, աջ ձախ . . . :

Զօրավար Քէօլէր, որ 1883-ին Պոլիս ժամանած էր, հազիւ դործի ձեռնարկած, երեք տարի ետք կը մահանայ. իրեն բնկերացած էր Ֆոն Տէր ռոյց, որ կը յաջորդէ իրեն: Թրքական բանակը բանի մը նմանցնելու արժանիքը կը վերադրուի այս շատ կարող զինուորականին: Լուսամիտ ծրագիրներով տողորուած, աշխատանքի լծուեցաւ ի հեճուկա աննպաստ պայմաններու: Իր ուշիմութիւնը, զինուորական գերազանց կարողութիւնը, նկարագրին մարքութիւնը եւ շնորհալի բնասորութիւնը՝ իրեն բերին հիացողներու եւ հաւատարիմներու խմբակ մը. կրցաւ իր շունչը փոխանցել զինք շըրջապատող այդ երիտասարդութեան, որուն համար կ'իտաստուած մը նկատուեցաւ, եւ պատրաստեց կորիզ մը կարող զինուորականներու: «Այս կազմակերպիչ հանձարը, անկազմակերպութեան քառսին մէջ ընկղմեցաւ», գրեց այդ շրջանի մամուլը: Առաջին օրէն նշմարեց զինուորական դպրոցներու գաստիարակչական սկզբնական օրէնքներու պակասը եւ անոր բազմաթիւ թերի կողմերը: Շատ մը տրնաջան աշխատանքներէ ետք, յաջողեցաւ զինուորական ուսմանց հիմնական կէտերը բարելաւել. եւ հարաւ էր բռնու թէ 1883-95-ին սպայից դպրոցի աշակերտներուն թիւը 4000-էն բարձրացած էր 14000-ի: Թուրքեր իրեն կը պարտին զօրակոչի օրէնքն(*) ու կանոնները, նորընտիր զինուորներու քննութեան խառնութիւնն ու բարեխաւումը, փոխադ-

(*) Զարմամալիօրէն, մայրաքաղաքի բնակչութիւնը գերծ էր մեծաշնորհով մը՝ զինուորական ծառայութեան, մոյնպէս նաեւ կրօնական դասակարգը կայսրութեան բոլոր նախագահներու մէջ. Պոլիս, որ կայսրութեան ամենէն բազմամարդ քաղաքն էր:

բական միջոցներու կարգաւորումը եւ արագութիւնը, պատերազմի մը պարագային բանակի պէտք եղած սխառութիւնը զբաւումը եւ մասնաւանդ ընդհանուր սպայակոյտի մը ստեղծումը եւ կեդրոնական հրամանատարութեան մը հաստատումը: Իրմէ յառաջ այս երկու ամենակենսական եւ անհրաժեշտ հատուածներն անձանօթ էին Թուրքերուն: Օսմանեան բանակը կրնայ իրեն հանդէպ մեծ երախտապետութիւն ունենալ, զինուորակոչութեան եւ վերոյիշեալ երկու հիմնական օրէնքներու հաստատման համար:

Ամէն տարւի 13 արժանաւոր երիտասարդ ուսանիչ Գերմանիա կ'ուղարկուէին կատարելագործելու համար իրենց ուսումը: Ասոնցմէ շատեր զերմանական համալրեստ կրած են և երկար տարիներ:

Փոն Տէր Կոլլիի արժանաւոր սաներէն մին Եղաւ զնդապետ Սէյֆուլլահ : Յունակահն արշաւանքին այս սպան ցոյց տուած է ստացած զերմանական կրթութեան երաշխիքը : Կոլլին է որ պատրաստած էր յարձակման ճրարկերը եւ էտհէմ փաշան կէտ առ կէտ զօրծաղրած . թէեւ Լարիսսան զբաւոյրը Փոն Կրամպըքով եղած է , սակայն իրեն թույլ չէ տրուած որ յաղթական բանակով քաղաք մտնէ . անմիջապէս իր մօտ կը հասնի զնդապետ Սէյֆուլլահ , յաղթութիւնը իրեն վերադրելու զիտումով եւ Փոն Կրամպըքով Պուլիս կը կանչուի . . . Տաճկական բանակին համբաւը սէտր էր փրկել . սէտր չէր բսուէր որ զերման զօրովար մը յաղթած է :

Արդէն թուրքեր ոչ մէկ տառն յօժարած են բանակին հրամանատարութիւնը օտարի մը յանձնել(*): Ինչպէս Ս. Քահանայապետն իր բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը չէր կրնար վստահիլ բողոքականի մը, թուրքեր եւս չէին կրնար ընդունիլ որ կեպուր մը գէպի յաղթանակ առաջնորդէ օսմանեան բանակը: Նոյն գէպը կրկնուեցաւ թէ՛ Պալքանեան պատերազմին եւ թէ՛ 1914—18 ընդհ. պատերազմին. տխրահռչակ էնպէսն է որ ընդհ. հրամանատարութիւն վարեց՝ շրջապատուած գերման խորհրդականներով: Պոլսէն Գոլոնէլ մեկնող Սէյֆուլլահ՝ վերադարձաւ Իսթանպուլ փաշայի տիտղոսով՝ առանց բան մը բրած ըլլալու, պարզեւտորուեցաւ Օսմանիէ Ա. աստիճանի ազամանդակուռ չքանչառով. չորհուեցաւ իրեն զօրավարի աստիճան, Լարիսոան գրաւած ըլլալուն համար...: Յոյներու վրայ տարուած սոյն յաղթանակը, Գերմաններու ոտգմադիտական համբաւը բանակի զինուորներու եւ սպաներու մօտ, ինչպէս նաեւ Ժողովուրդին մէջ բարձրացուց: Այդ թուականէն կը սկսի գերման բանակի անարարեւելիութեան

(*) Զինուորական կարող ֆինադատ մը բրբական բանակին հրամանատարութեան օտաքի մը յանձնուելու անպատեհութեան, հետեւեալ պատմական դէպքը կը բուէ։—
Շուէտի քաղաւոր կարուս ժ.Ւ. Ռուսներէն պարտուած՝ Թիւրքիա ապստամած էր։ Մեծն Պետրոսի բանակին նեղ կացութեան մատնուիլը տեսնելով՝ կ'ուզէ բրբական բանակին գլուխն անցնիլ եւ պարտութեան մատնել ռուս իւանակը։ Սակայն Պալքանի Մուսքաֆա Ա. Վէկիբուքեան բարձրացած՝ կաշառուեցաւ Մեծն Պետրոսէ, եւ Շուէտի բազաւորին մերժուեցաւ հրամանատարութիւն. ռուսական բանակը գերի իյնալէ կ'ազատի։

առասպելը Թուրքերու մօտ, թէ և յետոյ սթափեցան 1914—18-ի և 1940—45-ի երկու ընդհանուր պատերազմներու չարաչուք արդիւնքը տեսնելէ ետք:

Ֆոն Տէր Կոլլց չէր բաւականա՞նար անկատար արդիւնքներով. իր ա՜մէն ձեռնարկին մէջ կատարելագործութիւն կը հետապնդէր : Իր կազմակերպել ուզած բանակը, ներմուծած նորութիւնները, կրթած թուրք սպայաւոյտը՝ վաանդաւոր ոյժ մը նկատուեցան Համբոտի կողմէ, եւ Համբոտ սկսաւ վախնալ : Իր զահին ոտքին նոր դօրութիւն մը կ'աճէր, կը բարձրանար, գիտութեան, կարգ ու սարքի, կազմակերպութեան, ողջմտութեան սիւններուն յեցած :

[illegible]

Երբ Կոլց այս ինչ ստիպելն համար աստիճանի լարձրացում ուղէր, Համլոտ միշտ կը մերժէր. մինչ անդին՝ անարժան սպաննէր՝ կ'արժանանային աստիճանի բարձրացման: Վերջապէս Կոլց միշտ դառնուեցաւ անխոստովա- նելի մեքենայութեանց առջև: Վերջին տարիներուն տունձիցութիւններն ա- յլի յաճախակի կ'ըլլային, և Կոլց քանկոյ հրաժարական ներկայացուած է. սակայն նենդ Համլոտ միշտ կրցած է գինք հանդարտեցնել իր չղոյսքորթ վարմունքով:

[illegible]

ջանք: Աստիճանի բարձրացում կամ հրամանատարությունների պաշտոն մը ստանձնել կարենալու միակ միջոցը՝ այդ ցանցին պատկանելու մէջ կը կա-
յանար: Բանկայթիւր բարձրացոյն վարժարանին մէջ եղած ձերբակալութիւն-
ներու, դատապարտութիւններու, վտարումի եւ արքայի մասին այլուր ար-
տայայտուած ենք: Համարի յիշողութեան մէջ գեա թարմ էին իր հօրեղբոր
Ազիզի դահլիճեղութեան եւ սպանութեան մէջ զինուորականներու կատարած
դերը. ան միշտ կը վախնար զինուորականներէ. մանաւանդ կը զգուշանար
Լեւոնի դատախարակուած սպանելէ:

Գերմաններ, զինուորական ծառայումին տարիներ, չէին մտցած
անտեսական շահաւէտ ծրարներու մշակումը: Գերման հարտարարական-
թիւնը կըցաւ լատպոյն շախմատ շահագործել ստեղծուած կայսրութիւնը եւ
ճաճկաստանն եղաւ իրենց պատերազմական պէտույթի, կայսրածքի, հանդեր-
ճանքի արտադրութեանց անսահման յաճախող: մը: — Մինչ բանակ եւ
նաւատորմի, երկրային ու ծովային ուժեր նոր թափ պէտք է ստանային —
քանի՜, քանի՜ նաւեր Մարմարա ծովին ջուրերուն մէջ կը ժանդոտէին, Հա-
միտին սարտադրուեցաւ զնիկ զէնքեր ու նաւեր, որոնց անժամկէտ պէտք
չունէր: Քիչէլ եւ Էսթրինկ արհեստանոցներուն ապուրբուեցան 27 մեծ ու փոքր
նաւեր ի հաշիւ օսմանեան կայսրութեան, արտաւանդու Նեյրոյցները, Սե-
ծովու եւ Միջերկրականի կարգ մը նաւահանգիստները:

Բանակի համար պատրաստուեցան զէնքեր Քուսիի կողմէ՝ վերանո-
րողելու համար հին զէնքերը: Քուսի եւ Մամիկը երկու մեծ տուները եղան
պաշտօնական հայթայթիչներ թրքական բանակին:

Ծոն Տէր Կոյց խնայողութեան համար չէր ուղած փոխու թրքական
բանակի գործածած Մարթինի զէնքը, զոր բանակի զինուորները ստանել կամ
նուազ չափով զիւնէին գործածել: «Ան այժմ տանցեմով գոհացէք» բռնած էր
Կոյց: Սակայն Պերլինէն հրահանգուեցաւ որ պէտք էր քաճակեալ եւ թիկունք
կանգնել պատերազմական պէտույթ արտադրող բերման հարտարարութեանին:
Այս նկատողութեան վրայ էր որ Մարթինին փոխուեցաւ Մամիկը: Սպայիկ
դպրոցի 100 աշակերտի համար միայն 6 օրինակ եկած էր: Քառասուն հէկէն՝
9 մմ. բերանաչափով, 300.000 Մամիկը տոտրուեցաւ: Այս զէնքը շափաղանդ
կատարելագործուած եւ առաւելութիւններով օժտուած արդիական զէնք մըն
էր. շատ փնտռուած ու զննատուած. սակայն գործածութիւնը քիչ մը բարդ
էր Անատոլիոյ անուռ զինուորներուն համար. որով բանակին շրամուեցաւ
ու մէկզկի դրուեցաւ անժամարտ: Մամիկը սործարանը թրքական բանակի
համար աւելի փոքր բերանաչափով նախատեսու մո ներկայացուց, 7.65 մմ. ուժ.
գործածութիւնը աւելի զիւրին. որով 300.000-ի նոր ապստարանք մը եղաւ...:
Իւրաքանչիւր Մամիկը 3 Օսմ. սակի եւ 60 դրոշ. կ'արժէր:

Պոլսոյ գերման պետական, Շէյխուի մը խոտապահանջութեամբ կը
հսկէր զէնքերու, ինչպէս նաեւ միլիտարիստ փամփուտներու բանձնումին եւ
կանխիկ դանձումին: Դեռարան՝ 20.000 իրաւ պահուած գումար մը պահան-
ջած էր եւ ստացած՝ Երեսմտական նախարարութեանէն, որով ամէն յանձնու-

մին կանխիկ վճարումին համար պահուած մը գոյութիւն ունէր: Համիտ հլու
կերպով կը վճարէր բոլորը. ոչինչ կարելի էր մերժել Մեծն Գուլիէլմոսի...:
Իսկ այսքան զնուծներու մէջ, ի՞նչ էր բաժինը գործակատարներու. այդ ոչ
ոք զիւնէ...: Գարաւոր ախտ մըն էր Թուրքերու մօտ, պատերազմական պի-
տոյքներու զնուծի առթիւ եղած զեղծարարութիւնները, որ ոմանց զայթա-
կեցուցիչ հարստութեան տիրանալու ծառայեց:

Քուսիի թնդանութիւնը արժէքը մէկուկէս միլիոն մարք կը հաշուուի:
Այդ զէնքերը փոխանակ Տարանէլի անցքը պաշտպանելու, Երլարդ տեղա-
ւորուեցան:

1897-ին, Գերմանիան քաջալերեց Թուրքերը, որ կրեաէի յեղափոխու-
թիւնը զսպէին: Դիտումնաւոր էր այս քաջալերանքը: Գերմաններ փորձի
կուզէին ենթարկել իրենց նորայոյն զէնքերը: Համիտ կը խորշէր պատե-
րապէս. սակայն Գուլիէլմոս կայսրէն ստացած մէկ հեռագիրը՝ կը յաղթէ իր
խորշանքին: Արդէն Յոյներու զէմ Գերմաններ նոյնքան հակակրանք ունէին,
որքան Թուրքերը: Համիտ պատմութեանէն գաւ առած էր եւ հետեւեցաւ
Վերլիլիսի նշանաւոր խօսքին. «Կը փախնամ Յոյներէ երբ պարզեւ իսկ
տան»: Գերման կայսրը անձնապէս վրէժ ունէր իր քրոջ հանգէպ, որ բողո-
քական դաւանանքը զրթած՝ օրթոտոքս մկրտուած էր՝ Յունաստանի դահա-
ժառանգին հետ ամուսնութեան առթիւ, եւ ստացած էր «Սպարտայի Դքսու-
հի» տիտղոսը:

Համիտի կարողութեանէն վեր էր բազմամարդ բանակ մը կերակրել ու
զինել:

Ստորեւ կու տանք ցուցակ մը զանազան պետութեանց զինուորական
պիւտճէին՝ տարեկան եկամուտի յատկացուած՝ բազմաթիւ գումարները:

	Զինուորական պիւտճէ	Վարչական պիւտճէ
Տաճկաստան	67.80 առ հարիւր	32.22 առ հարիւր
Անգլիա	54.40 առ հարիւր	45.60 առ հարիւր
Ռուսիա	46.80 առ հարիւր	53.20 առ հարիւր
Գերմանիա	46.70 առ հարիւր	53.30 առ հարիւր
Ֆրանսա	43.70 առ հարիւր	56.30 առ հարիւր

1879-ի միջազգային յանձնաժողովի տեղեկագիրը ցույց կու տայ, որ
Համիտ 3 միլիոն սթերլինի յատկացուցած է բանակին: Այս գումարը հազիւ
բաւարար էր 100.000-նոց բանակ մը պահելու. այդ տարեջրանին զինուոր
Դուլի տարեկան 30 ստերլինի ծախք կը հաշուէր: Բանակի իրական թիւը
300.000 էր. այդ բանակը իրեն պիտի նստէր 9 միլիոն ստերլինի. Թուրքիոյ
անտեսականը կարող չէր զիմանալ նման ծախքի մը:

Սակայն այս հաշիւն բնոյ յանձնախումբի անդամները յոյնութիւն
չէին ստանձնած՝ երթալ ճաշակելու Թուրք խեղճուկ զինուորին տրուած օ-
րական կերակուրը: Թէ ի՞նչ կը պարունակէր զօրանոցներու խոհանոցները
պատրաստուած «դարաւանաձ» — Մի՞ս կ'ուտէին թէ ոչ օթեկ հացով մը եւ
սպասարարով մը կը զօհանային: Անտեղեակ էին նաեւ որ, հայկական դա-

ւառներն օթեւանած զինուորներու կաթսաներուն մէջ՝ հայ գեղջուկին այժն ու ոչխարը, եղն ու հորթը՝ եփ կ'ելլէին, առանց որեւէ հատուցումի: Իւզ, կարագ, բանջարեղէն, պտուղներ նոյն բախտին կ'արժանանային: Չէին քրն-նած նաեւ թէ թուրք զինուորը ինչպէ՞ս հաղուած է. ի՞նչ ձերմակեղէն կը ստանային. տարեկան քանի՞ զոյգ կօշիկ կը արուէր իրենց: Կարկտան տա-վատով, մաշած կօշիկներով ման եկող զինուորներու հանդիպել՝ սովորա-կան բան էր:

1880-ին, ուրիշ տեղեկագիր մը, թրքական բանակին պաշտօնական թիւը 170.000 կը ցուցնէր. իրականին մէջ 300.000-ի կը մօտենար. այս թի-ւին մէջ չեն սպաները: Ոչ մէկ բանակ այսօրան բաղմամբիւ սպայակոյտ ու-նէր. Միւշլըներ, զօրավարներ, ամիրալներ, միրալայներ, իրենց փոխ կամ ստորադաս սպաներով՝ պատկառելի թիւ մը կը ներկայացնէին: Իսկ հասա-րակ սպաներու թիւը տարուէ տարի բարձրացումի մէջ էր. մանաւանդ «Բիւ-չիւկ զապլիթ» (պղտիկ սպայ) կոչուած դասակարգը: Թէ ի՞նչ ոռճիկ կը ստանային, այդ ալ տարրեր հարց է: Նախ շատ գէշ մշարուած էին. ապա չափազանց անկանոն: Շատ անգամներ 12 ամսուան ոռճիկին հաղիւ Տ-ը միայն կրնային դանձել. բայց պիտո՞ճէն զայն իրը մշարուած կը ցուցնէր, որ կը բարդուէր հարկատուներու տուրքերուն վրայ: Այս դրութիւնը կը սով-պէր մանաւանդ բարձրատիճան զինուորականները՝ կաշառքով նոր հա-սոյթներ ստեղծելու մասին մտածել: — Ֆոն Կրամսթրով փաշան ալ 1914—18 թրքական ճակատներու վրայ պաշտօնի զուլի էր. սակայն որոշ դեր մը չկրցաւ խաղալ, թուրք սպայակոյտի կաշկանդումներուն հետեւանքով: Նե-այսպէս դերման մեծահամբաւ զինուորականներ իրարու յաջորդեցին: 1914-ի պատերազմը դեռ չծագած, Ֆոն Սանտերս՝ իրը Տարտանեյի բանակին ընդհ. հրամանատարի տիտղոսով՝ Տաճկաստան կ'ուղարկուի Գուլիէլմոս կայսեր կողմէ: Այս քայլը Ռուսիոյ մէջ ազմուկ հանեց եւ յուզում պատճառեց: Բա-ռերը շրջուեցան. ընդհանուր հրամանատարութիւնը եղաւ «Ընդհ. կրթիչ»:^{*} Գերմաններու շահը կը պահանջէր որ Տարտանեյի խնդրով Ռուսերու չհա-կառակին: — Լեման Ֆոն Սանտերս, որ 1914-ի պատերազմ հռչակուելուն, թուրքիոյ դերման զօրաց վերին հրամանատարն էր, իր ազդիկներուն պա-տահած արկածը, զինը սթապիւցուցած էր թուրքերու մտայնութեանց վրայ: — Օր մը իր երկու զեռատի աղջիկները՝ Պէօլքողի անտառը շրջապայութեան դացած էին իրենց հօր թիկնապահին ընկերակցութեամբ: Թուրք սպաներէ առեւանդուելով՝ կը բռնարարուին: Այս քրէական արարքը կը պատժուի, քանի մը զինուորներու կախաղան բարձրացումով. իրը վարձ յուսթեան կամ կուսութեան փրկաղին՝ օբիորդներուն հատուցում կը արուի 30.000 սակի եւ խնդիրը կը փակուի:

Լեման Ֆոն Սանտերսի կը պարտի Իզմիրի եւ շրջակայքի Հայութիւնը՝ գաղթականութենէ զերծ մնալու պարագան: Սանտերս եկած էր վիւայութեան նաեւ Թաալաթի սպանութեան առթիւ եղած դատաւարութեան. գաղջ եղած էր իր վիւայութիւնը Հայոց բնաջնջումի վերաբերեալ: Սանտերս տեղահա-

նութեան կողմնակից եղած է միայն պատերազմական դատինքնու մէջ, եւ հակառակած բնդհանուր տեղահանութեան:

1918-ին, Ֆալքենհայմ կը կարգուի թրքական բանակի ընդհ. հրամա-նատար, կարգակից ունենալով Սանտերս: — 1914—18-ի երեք նշանաւոր — Հինտենպուրկ, Լիւտենտորֆ եւ Ֆալքենհայմ — ապագայէտներէն մին է Ֆալ-քենհայմ, որ անձամբ մղեց Սիւրիոյ եւ Պաղեստինի կռիւները: Արարական ճակատին վրայ իր ներկայութիւնը՝ ձէմալ փաշան երկրորդական գծի վրայ դնել կը նշանակէր. ձէմալը կը բողբէ: Կը պատմուի Էնօլէրի եւ ձէմալի միջեւ եղած խիստ վիճարանութիւն մը, որու ընթացքին ձէմալ կ'ըսէ. «Կամ Ֆալքենհայմ, կամ ես»: Էնօլէր տեղի չէ տուած. եւ ձէմալ փաշան Պոլիս վերադարձին՝ հաւատարմներ կան թէ չոյեկառքի մէջ երկու ժամ տաք ար-ցունքներ թափած է:

Վերջերս գերմաներէն «Տէր Զփիլէյ» թերթը, որ մէկուկէս միլիոն բաժանորդ ունի, Ֆոն Սանտերսի հրեայ ըլլալը կը զրէ(*): Ինչպէս վերը յիշեցինք, պատերազմի վերջաւորութեան սուրիական ճակատ նշանակուած էր «Աօխա քորիս»-ի զօրահրամանատար: Այս ճակատին վրայ անգլիացի զօ-րավար Ալլենսթի կողմէ կրած պարտութիւնը դիտումնաւոր կը նկատուի. ան հետեւանք էր գաղանի դաւաճանութեան մը՝ իր եւ Ալլենսթիի միջեւ, որպէսզի Պաղեստին օր առաջ ազատուի թրքական լուծէն եւ ըստ Լորտ Պալֆուրի խոս-տումին, հոն հրէական «ճափ» մը հաստատուի. Սանտերս իրը հրեայ ձե-ւական կռիւ մը միայն մղած կ'երեւայ: Սոյն յօդուածը թրքական «Պու Կիւն» (Այսօր) թերթը Ապրիլ 9, 1971 թիւին մէջ թարգմանարար կը գնէ, փաշա-մին լուսանկարով, թրքական բանակի պիտարկով, եւ իր կողմէ կ'աւելցնէ. «Տիւմար Իթթիհատականները թերեւ անոր հրեայ ըլլալը չէին գիտեր»: Անդ-իւայցիներ երբ կը պատրեն Նարյուսը, որ կը դաժնուէր թրքական բնդհ. հրամանատարութեան կեդրոնը, Սանտերս զերի չի յնայու համար, գիշերա-նոցով կրցած էր փախչիլ իր սպայակոյտով:

Մուսթաֆա Քեմալի կենսապիւրներէն մին կը զրէ, թէ Ֆոն Սանտերս կ'ատէր Քեմալը: Ֆալքենհայմն ալ մէկէ տւելի վէճ ու կռիւ ունեցած է Քե-մալի հետ, երբ վերջինս գեռ սպայ էր:

Մի քանի մէջըրեւումներ բնենք՝ Հինտենպուրկի «Իմ կեանք» երկէն թրքական բանակի արժէքի մասին: Մեծ ապագէտը կը զրէ. «Պատերազմէն առաջ մեր զինուորական առաքելութիւնը ժամանակ չէր ունեցած զգայնելու՝ թրքական բանակին վրայ իր կրթողի աղբեղութիւնը: (1885—1914 քսան եւ ինն տարիներու ընթացքին. փակաղիւծը մերն է): Ան չէր կրցած առաջ բերել

(*) Այդ քերթի Բիւ 75 — 1970, պատկերասկանալ մէկ օրինակը եւս կրցամք ունենալ զերմաներէն: Նոյն պատճառով կը պոսեմք մեր մօտ. — Գիւրմանիոյ մէջ ծագումով Հրեա-նք, բանակին մէջ որոշ աստիճանէ մը անդին պաշտօնի արտօնեալ չէին: Գուլիլմուս կայսրն է որ քոյլ տուաւ, սահմանափակ անշուշտ: պատասխանատու զիրքերու հասնելու: Բաշխեց նաեւ ազնուական տիտղոսներ մեծախարուստ Հրեաներու:

Տ Ն Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Կ Ա Յ ՈՒԹ Ի Ի Ն

Երէ լաւ քաղաքականութիւն վա-
րէք, ձեզի կ'ապահովեմ լաւ տնտեսու-
թիւն:

ՊԱՐՈՆ ԼՈՒԻ

Օտմանեան կայսրութեան տնտեսական կացութեան մասին զրեւ, բազմազատոր ուսումնասիրութեան կարօտ է. նիւթը՝ անսպաս. յաւակնութիւն չունինք նման բանի մը ձեռնարկելու: Պիտի բաւականանանք տալով Թուրքիոյ տնտեսական կազմակերպութեան սրուշ զիմերը, թուելով թերի կողմերը, առանց դարձան կարենալ ներկայացնելու: Տրուած թուանշանները ոսկի դրամով հաշուած են, եւ թուականները Համիտեան շրջանն է որ կը ներկայացնեն:

Երբ Համիտ դահ բարձրացաւ, երկիրը սնանկութեան անդունդին հասած էր: Իր նախորդներու խելահարոյս ծախքերը եւ ըրած փոխառութիւնները՝ տնտեսական քայքայուած կացութիւն մը ստեղծած էին. Համիտ փոխանակ բարելաւելու, շարունակեց քալել նոյն փառթար ճանապարհէն:

Պետութեան մը զօրութիւնը իր տնտեսականէն կախուած է: Առողջ տնտեսութիւն մը երկրի ոյնայարը կարելի է նկատել, քայքայուած ոյնայար մը մի միայն փլուզումի կրնայ առաջնորդել մարմինը: Նաեւ տնտեսականն է որ կը ցոյցանէ երկրի բարոյական առողջութիւնը:

Երկրի մը տնտեսական վարչութիւնը կարելի է նմանցնել վաճառականական հաստատութեան մը: Առողջ հաստատութիւն մը միշտ նկատի կ'առնէ իր դործառնութեան ելեւմուտի հաշիւները. իր եկամուտներուն ներած չափով կը ծախսէ եւ արթուն կը հսկէ անոնց հաւասարակշռութեան վրայ:

Թուրքիոյ մէջ, եւրոպական առումով տնտեսութիւնը դոյութիւն չէ ունեցած. առանց հակակշռի տնտեսութիւնը ստիւրական կարգի տեղ անցած էր: Հոս եւս Համիտ մերժեց բարենորոգումներ մտցնել. օտար տնտեսագէտներ ի զուր փորձած են, հաստատ սխներու վրայ կանդնեցնել կառոյց մը որ տեսական ըլլայ:

Հետեւեալ զէպքը լաւատէս կը ցոյցանէ Համիտի մօտ արմատացած մտայնութիւնը. —

Համիտ՝ Պետութիւնէն հրաւիրած էր, տնտեսա-քաղաքական զիտութեանց յայտնի ուսուցչապետ Վամպէրին՝ դատախօսելու Պոլսոյ Համալսարանին մէջ: Գանի մը ամիսներ ետք Սուլթանը կ'արգիլէ այդ զիտութեանց ամպիրոնը փրօֆեսօրին: Համիտ կը խուսափէր իրեն համար անմարտելի տնտեսութիւններէն: Պր. Վամպէրի իրմէ հրաժեշտ առնելու պահուն, յանդիմութիւնը կ'ունենայ հարցնելու այս խափանումին պատճառը: Սուլթանին պատասխանը կ'ըլլայ հետեւեալը. «Ի՞նչպէս կրնամ ընդունիլ, որ օր մը, իմ հարատակներէս մին պայ ինծի ըսելու թէ կայսրութեան տնտեսական կարգն ու սարքը սխալ հիմերու վրայ հաստատուած են եւ ներկայ դրութիւնը համաձայն չէ Պր. Վամպէրիի մեզի սորվեցուցած տնտեսագիտական սկզբունքներուն. կը կարծէ՞ք որ ես նման բան մը կրնամ թոյլատրել...»: Տնտեսական ու քաղաքական զիտութեանց ամպիրոնները թէեւ չֆնջուեցան Համալսարաններու ծրագիրներէն, սակայն անոնք դատախարակուեցան կարճ, թփառ ու դրեթէ մերկ իրենց բուն նիւթէն: Տնտեսագէտ Փրոֆ. Վամպէրին ճանչցած էր Համիտը իր երիտասարդ տարիքին եւ ըսած էր. «Մերմարգձոտ, լուսկեաց, խորամանկ, հնարամիտ եւ կանկաճոտ երիտասարդ մըն է»:

Ինչպէս բոլոր պետութեանց, նմանապէս Թուրքիոյ հասոյթն ալ իր հպատակներու վրայ զրուած տուրքերն էին: Հոս կը շատանանք յիշել միայն հետեւեալները. —

Գլխահարկ կամ զինուորական տուրք, «Պէտէլի տաքէրիէ»: Անոնք, որոնք զինուորութիւն ընել չէին ուզեր, 50 ոսկի ստիպուած էին միւսելու. կը խեղդէին իրենց ազգասիրական զգածումը եւ դերձ կը մնային զինուորական պարտականութենէ: Ազգասն է որ պատերազմի պարագային, դատապարտուած էր կեր ըլլալու թշնամիի զնդակին: Հայերու արգիլուած էր զինուորութիւն ընել. անոնք կը միւսելին «խարաճ» կոչուած տուրքը: Պոլսեցիներ ազատ էին այս միւսմուտէն:

Այս տուրքի բաժանումը՝ բաւական բարդ հաշուաւարութիւն մըն է: Թուրքիոյ բնակչութեան ընդհ. թիւը իրր հիմ բռնելով, իւրաքանչիւր 135 հոգիի վրայ, միայն 1 հոգի կարելի էր զինուոր առնել: Այս 135 հոգիի մէջ նկատի առնուած են օրօրոցի կաթնէր նորածիններէն մինչեւ ալեւոր ծերունին. խենթը, կաղը, կոյրը, հաշմանդամը, դատաւունքը եւ այլք: Իսկ մահմետական դատաւունք ազահարկ էր Բ. Սահմանադրութենէ նախին չըջան: 50 ոսկին կը բաժնուէր 135-ի մէջ:

Օրմանեան սրբազան իր «Ազգապատում»ի Գ. հատորին մէջ տարրեր հաշիւ մը կը ներկայացնէ, որ աւելի մօտ է իրականութեան: Ամէն տարի զինուորադրուողներու թիւը 180-էն մէկը զինուոր կ'ըլլար, նորածինէն մինչեւ 100 տարեկանը մէջը: Ոչ-Իսլամներուն ալ 180-էն մէկը. զինուորադրութենէն ազատելու համար 180-ի վրայ 50 ոսկին կամ 5000 դահեկանը բաժնուելով, իւրաքանչիւրին 27—30 զրշ. դրամ կ'ըլլար: Սրբազանը կ'աւելցնէ. «Երուսաղէմի պարտքը դոյելու համար՝ ի նպաստ 3 զրշ. աւելցուցին, որով 30 զրշ. 30 փարա եղաւ»:

Կալուածային տուրք — «Էմբլաք վէրկիսի»: Հող, ագարակ, արա, խան, ջրաղացք, տուն, բոլոր անշարժ կալուածք, իրենց պնահատուած արժէքին 10 առ հարիւրը տուրք պիտի վճարէին: Հայերու ստացուած քները միշտ ղերպնահատանքի կ'արժանանային հարկահաւաքներու կողմէ:

Վաճառականական տուրք: 5 առ հարիւր եղած է առեւտուրին վրայ, որուն վրայ կու գար 2 վարայի յաւելում մը խրաքանչիւր զահեկանի վրայ, սահմանուած հասարակաց կրթութեան:

«Աչար» կամ տասանորդական տուրք: 12 առ հարիւր. ամենէն ծանր տուրքն էր: Այս տուրքին երկուք ու կէսը յատկացուած էր երկրագործական ուսկի, հասարակաց կրթութեան, շինութեան, եւն.: Մզկիթ, մէտրէսէ, գլորոց, մէսնիտ կը կառուարէին այս տուրքէն, բայց եկեղեցի՝ ոչ:

«Մէարիֆ հիսսէսի», մշակութի բաժին անունին տակ 5 առ հարիւր տուրք մը ինչքերու վրայ աւելցուեցաւ: Այդ հասոյթէն Հայերու փոքր բաժին մը չիյնալէն դատ, Հայոց սեպհական ինքնուրոյն խնամակալութեամբ բացուած զարդներն անգամ կը փակուէին...:

Ճանապարհներու շինութեան տուրք: Անձ գլուխ 12 դր.: 20-էն 60 տարեկաններուն համար. իսկ անոնք, որոնք անկարող էին վճարելու, ճամբաներու վրայ աշխատաւործով կը հասուցանէին:

Ասոնցմէ դատ կան նաեւ անհատնում, բազմադան ու բազմատեւակ ուրիշ հարկեր:

Կալուածոց փոխանցման տուրք: Կոր չէնքելու կառուցման, կամ հրներու նորոգութեանց տուրք, բոտ իրենց պնահատական արժէքի:

Սպանդանոց մորթուող եղջերաւոր անասուններու տուրք, 3-50 դր.: մինչ Ծրանսոյի մէջ կառավարութիւնն է որ զիւղացիին՝ կով գլուխ 500 Փր. կու աայ, քաջալերելու անասնաբուծութիւնը:

Մեղուահամարի տուրք. կաթնտու անասնոց տուրք. անշարժ կալուածքի ծախման առթիւ փոխանցման տուրք. բերքերու հասոյթի տուրք. պարտէզներու պտուղներու տուրք. որսացուած մուշտակաւոր կենդանիներու տուրք, ձուկ, թռչուն, ոչելից բմպիւններու տուրք. շորքոտանիներու պնաման վաճառման տուրք: Չոր խոտերու, հունձքերու տուրք. ոչխարներու, այծերու եւն. եւն. տուրք. կշիռքներու տուրք, աղի, զլոշմի տուրքեր, սայլ, կաւք, արասլա, կարաւան՝ անհատ, տուրք, տուրք...:

Կառավարութեանէն տոանց արտօնադիր մը ունենալու, կարելի չէր աւուսնութիւն կնքել, որուն սակը մէկ արծաթ մէճիտ էր: Թեկնածուն պէտք էր ներկայանար տուրքերու գրասենեակը, հետք ունենալով արքունի ալ տուրքեր վճարած ըլլալու: ստացադիրները, ապա թէ ոչ հրամանագիրը կը մերժուէր:

Իդական ու արական սեռի, ինչպէս նաեւ Ա., Բ. կամ Գ. ամուսնութեանց սակերը կը տարբերէին:

Առաջնորդարանի «օյկրաթ»ի ստացման՝ 500 դր.: Առաջնորդական տեղապահի «Էմբ-ը-Ալի»ի 250 դր.: կը պանծուէր:

Չանց կ'ընենք ծիծաղելի չափ մը ուրիշ տուրքերու թուարկումը: Վերջապէս Համիտ եղաւ իր հողատակներու միակ հարկահաւաքը: Ամուսնական տուրք... Կար նաեւ թագման տուրք...:

Օրէնքով եկեղեցիներ ու վանքեր պէտք էր որ ղերծ մնային որեւէ տուրքէ. սակայն փաշաներ, խաներ, քիւրտ ձորապետներ ծանր տուրքեր կը ղանձէին:

Մարդահամարն իսկ սրտէ տուրքի ենթարկուեցաւ:

1867-ին Մայիս 21 Սուլթան Աղիյի օրով հաստատուեցան «թափու», անշարժ կալուածի մը պնաման առթիւ արձանագրութեան տոմար մը, որով եւ տուրք մը: Մինչ այդ մարդիկ սրեւէ ապահովութիւն չունէին թէ իրենց նրատոմ տունը, կամ հերկած գաւառ իրենց կը պահանէր: Անշարժ կալուածներու վաճառումը, պնոդի եւ ծախողի եւ երկու վկաներու ստորագրութեամբ տեղի կ'ունենար, հասարակ թուղթի վրայ գրուած, որուն վրայ կը փակ-գուէր գրոշմաթուղթ մը...:

Համիտի օրով հաստատուեցաւ նաեւ անցադիրի դրութիւնը, որ իր անունով «Համիտի թեսքէրէսի» մկրտուեցաւ:

Բոլոր կշիռները պէտք էր Սուլթանի «թուգրա»ն կրէին. ամէն տարի անոնք կը վերաքննուէին եւ կը նորոգուէին:

Տուրքերու ամենէն եղբերին քաղաք մտից տուրքն էր. «տուխուլիէ», անասուն, սայլ, կարաւան, կառք, անհատ, իրր թէ անոնք կայսերական պո-դոտաները մաշեցուցած ըլլային: Արդէն ճամբաներու շինութեան համար բացէն ուրիշ տուրք մը գոյութիւն ունէր: «Թուիրադ պասան», քաղաքներու հրապարակները կենդանիները կապելու կամ սայլերը կեցնելու տուրք...:

Տուրքերու սակերն ալ ամէն տարի բարձրացում կը կրէին: Պատերազմէ մը ետք, քանի մը խլուած նահանգներու բնակչութեան պակսումի եւ անոնց եկամուտներու նուազացումի հետեւանքով, նոր տուրքեր կը գրուէին եւ հիններն ալ յաւելում կը կրէին:

Հացագործներ, մսավաճառներ, նպարտավաճառներ, մանրավաճառ-ներ... տուրք:

Ամէն օր նորանոր հարկեր կը ստեղծուէին:

Ժամանակ մը գոյութիւն ունէր սուլթանի ճամբորդած Ժամանակ՝ փոխադրման ծախքի տուրք: Կր յիշուի նաեւ... ահաւայի տուրք մը: Հարկահաւաքները բնակչութեան կողմէ կերակրուելէն ետք, կը պահանջէին ատամի գրամ, իրենց ծնօտները ... յոյնեցուցած ըլլալուն համար: Արդարաւէր թուրք կուսակալ Հիւսէյն աղան, երբ Պուսկարիա վերահսկիչ կը կարգուի, մտիկ կ'ընէ Ժողովուրդին զժպտութիւնները: Այս տուրքը ապօրինի պտնե-տով, կը կանչէ հարկահաւաքներու մեծը եւ բոլոր ահաւաները քաշել կու տայ. ապա կ'ըսէ. «Հիմա որ ահաւայ չունիս, տիշ փարասը — ատամնա-դրամ — ուղեւու ալլեւս իրաւունք չունիս»(*): Սոցամոնեան արդար վճիռ:

(*) Այս Հիւսէյն աղան կը կարծենք որ կրօնադարձ քրիստոնեայ մը եղած ըլլայ:

Վերջապէս կայսրութեան հպատակները իրենց ծնունդէն մինչեւ մահ, ծանրաբեռնուած էին անթիւ տուրքերով, որոնք կ'երթային թափուելու Դանայեան տակաւին մէջ: Երբայդ կուլ կու տար ամէն ինչ. Համիր կ'ըսէր. «Քրանէ, տընէ, աշխատէ. պէտք է զիս կերակրես»:

Մի միայն օգն ու ջուրը ձրի էին, եթէ թոյլ տրուէր Հայուն, որ շնչէ ազատօրէն եւ ըմպէ խաղաղութեամբ:

Բայց ջուրն ալ վճարումով պիտի բլլար մեծ քաղաքներու մէջ, ուր եւրոպական ընկերութիւններ ջուրի խողովակներ տեղադրելով՝ բնակչութիւնը ազատեցին ջրհորէն կամ մօտակայ աղբիւրէն ջուր կրելու ծանձրոյթէն: Անշուշտ ընկերութիւնը մեծադուժար ծախքերու ենթարկուեցաւ, ոժտելու համար քաղաք մը ջրարաշխատան գրութիւնով, եւ իբր գրամատիրական րնկերութիւն՝ վճարել պիտի տար տարիներու ընթացքին ո՛չ միայն իր գրամագլուխը, այլեւ իրեն տրուած չօշակելի շահը: Կարգ մը տեղեր խլրտումներ ծագեցան: Մահմետականներ, մանաւանդ Աբարներ, ընդդիմացան ջուրի ընկերութեան գրամ վճարել, առարկելով թէ ջուրը Ալլահին պարդեն է. եւ պարզեւ մը չի վաճառուիր. պէտք է բաշխուի, ձրի տրուի: Գուրանի մէջ հատուած մը կայ որ կ'ըսէ (Գլ. 21. հատուած 30). «Ինչ որ կ'աղբի ջուրէն կու դայ. ջուրն է որ կենդանութիւն կու տայ ամէն բանի»: Այդ է պատճառը, որ մահմետական հաւատացեալներ, շատ անգամներ, ամէն տեղ աղբիւրներ շինել կու տային, ճամբորդներու ծախան անցքներու կամ թաղի մը բնակչութեան մատչելի դարձնելու ջուրը. եւ գրեթէ նման բոլոր շինուած աղբիւրներու ճակատը, արարական գիրերով Գուրանի վերոյիշեալ հատուածը փորագրուած կը գտնենք:

«Հնչակ» նուաղ խիստ չէ հայ մանականներու համար. հոն կը կարդանք. «Հարկահան պաշտօնականներու քովնաի կային նաեւ կրօնաւորներ, որոնք կը հաւաքէին տուրք վանքերու համար, կամ կաթողիկոսութեանց տասանորդ — ցորեն, եղ, կարագ, բնդեղէն, պանիր, բուրդ, ընտանի կենդանիներ եւն»: Տէրաէրներ լաւ սորված էին «տուք գկայսերն կայսեր...»: Բայց «Հնչակ» կը մոռնայ որ հայ գիւղացին, հայ մշտլը սիրով բաժին կը հանէին հայ վանականներու եւ կրօնաւորներու, իրենց հողէն ստացած հարկներէն:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ հիման վրայ կ'ըլլար տուրքերու բաժանումը: Կառավարութիւնը կը ծախէր կուսակալութիւնները՝ կուսակալ փաշաներուն եւ կը դանձէր կախիկ: Օրինակ. Վանի կուսակալութիւնը փաշա մը կը գնէր 100.000 լիւրայի: Այս գրամը գանձին կը վճարէր: Բայց շատ անգամներ փաշաներ այդքան գրամ չէին ունենար եւ սեղանաւորէ մը տուրքով գրամ կը վերցնէին: Ենթադրենք 100.000 լիւրա որ պէտք է իրեն նուազագոյն 10.000 շահ մը բերէր: Յաւելուածական այդ գրամը կուսակալութեան բնակիչներէն կը դանձէր տուրքերու սակը բարձրացնելով: Իր կարգին կը ծախէր մասնաւոր դանձող անհատներու: Օրինակ, գիւղի մը հասոյթը. «Աշար»ի մարդը կու դար, կը նայէր թէ այսքան այգիէն որքան կարելի էր խաղող քաղել, եւ

գին մը կ'որոշէր, իր շահը միշտ նկատի առնելով: Այդպանէն դանձած դրամով՝ փաշային կը վճարէր: Աներեւակայնի անարդարութիւններու տեղի կու տար նման բաշխում. եւ ժողովուրդը միշտ դժգոհ կը մնար: Կուսակալութիւններու վաճառման գրութիւնը վերջ գտաւ. կուսակալներ եղան թոշակաւոր պաշտօնականներ. իսկ տուրքերու բաշխումը ստանձնեցին կառավարական պաշտօնականներ: Հոս եւս գեղծում. եւ այս գեղծումը կարծուածէն շատ աւելի եղաւ. մշակն ու գիւղացին կեղեքուեցան: Շէնք, խան, ապարանք մը ծախուած պահուն՝ անոր գինը գնահատող մասնաւոր մարմին մը չկար: Թաղապետը կու դար, առանց ճարտարապետի ընկերակցութեան. թաղապետը ընդհանրապէս մոլլա մը կ'ըլլար, Թուրքեր հաւատք կ'ընծայէին անոր դնահատանքին. այդ թաղապետն էր որ արժէքը կը վճէր, եւ համապատասխան տուրքը կը դանձուէր:

Ինչպէս ըսինք, Հայոց կալուածները միշտ պերդնահատանքով կ'ըլլային: Անշուշտ շատ մը բարենորոգումներ ներմուծուեցան, ըլլա՛յ տուրքերու հաստատման եղանակներուն, որոնք եւրոպական պետութիւններէն ընդօրինակուեցան, ըլլա՛յ կալուածներու արժէքներու, ինչպէս նաեւ ամէն տեսակ հասոյթներու գնահատման: Թէեւ կուսակալութեանց վաճառումը ապահով աղբիւր մըն էր պետութեան:

Ի սկզբանէ նախարարութիւն դոյութիւն չունէր. բոլոր հաւաքուած տուրքերը Սուլթանի անձնական գանձը կը մտնէին: Երբ նախարարութիւններ հաստատուեցան, իւրաքանչիւր նախարարութեան տարեկան որոշ դուժար մը յատկացուեցաւ: Ա. Վէդիրը պէտք էր բաժնէր նախարարութեանց յատկացուած գրամները. սակայն կառավարական դանձանակը միշտ պարապ էր. փոխան գրամի՛ նախարարին կու տար «հէվալէ» մը: Նախարարը ձեռքի թուղթը անմիջական հնչուն գրամի վերածելու համար՝ կը դիմէր վաշխառու զբաղաւակներու, որոնք պակաս գնով կը գնէին այդ «հէվալէ»ները եւ կը ներկայացնէին կուսակալներու, որպէսզի իրենց դանձած գրամով վճարէին վաշխառուին: Երբեմն կ'ըկնակ «հէվալէ»ներ կը տրուէին, եւ կուսակալը կը ստիպուէր տուրքերու սակը բարձրացնել, ինչ որ դուռ կը բանար անհատնում գեղծումներու: Խեղճ ժողովուրդն է որ կը աքնէր, կը քրտնէր երբորպի դանձարանը լեցնելու: Վերջէն ստեղծուեցաւ հասարակական ընդհանուր դանձարան մը, ուր պիտի հաւաքէին բոլոր դանձուելիք տուրքերը, բաժնուելու համար նախարարութեանց մէջ: Այս գրութիւնը մեծ հարուած մը տուաւ վաշխառու գրամաւէրերուն, գրկելով դանձք իրենց ասօրինի շահերէն:

Տուրքի քանակը կը տարբերէր նաեւ նահանգէ նահանգ, կուսակալութեան կուսակալութիւն: — Սակայն հասոյթ եւ ծախք ո՛չ մէկ ժամանակ կըցան հաւատարակչութիւն գտնել՝ նախահաշիւ դոյութիւն չըլլալուն պատճառաւ: Ամէն տարի ծախքերը հասոյթներէն աւելի կ'ըլլային, եւ կառավարութիւնը կը ստիպուէր արտաքին փոխառութեանց դիմել, որուն պիտի անդրադառնանք:

իրենց հաշուոյն կը կռաւարկէին: Ամէն կռաւարկութեան մէջ սղտիկ սուլ-
թաններ կային...: Բարձրագոյն պաշտօններու բաշխումը՝ ինք կը կռաւ-
րէր: զիտէր նաեւ թէ անոնք ո՞ր տատիճանի հաւատք կրնային ներշնչել՝ իր
հաւատարէմ ծառայ: Ծառ անդամներ այլ պաշտօնեաները իրեն կապելու հա-
մար, մերժարժէք նուէրներով ծախուելու պատրաստ խղճատանքներ կը գնէր.
ամենամեծ կաշառակերն ինք բլրայտի հանդերձ, իր կարգին կը կաշառէր ու-
րաշ պաշտօնեաներ: Որով զինք չըջապատող բարձրատիճան անձնաւորու-
թիւնները, վստահ որ կայսեր պաշտօնանութիւնը կը վաշկէին, չէին զրկուել
իրենց համար ապօրինի շահեր ապահովել: Կռաւարկ կռչուած մտկարոյժ-
ները կը ձգէր քանի մը արտիններ իրենց պաշտօնին դուխր, ապա Պոլիս կը
կանչէր. այլ մարդպաններէն շատեր իրեն համար կթան կայեր էին. անոնք
երբ Պոլիս վերադառնալին յեցուն ստինքներով, Սուլթանը գանձը կթելու
կերելը զիտէր: Իրենց պաշտօնաւարութեան բնթագրին իրենց գործած մէկ
փոքր զեղծարարութիւնը պատրուակ բռնելով, կը գրաւէր այլ փաշաներու
բոլոր անշարժ կայւածները. շատ անգամ ալ գանձը կ'արժանացնէր տը-
սորի:

Հնարամիտ էր Սուլթանը. կը հսկէր բոլորին վրայ. չէր ախորժեր որ
մէկը չափէն աւելի հարստութեան մը տիրանայ: Մեծ հարստութեան աչի
մէկը իրեն համար կռակածէի անհատ մըն էր. իր ստորագոյս ու բարձրա-
դոյն պաշտօնեաներու ձեռքը գրամն իրենց սրաշ անկախութեան եւ անգոտու-
թեան տենչէր կռնոր ստեղծել. կրնար ծառայել նոյնիսկ գաւաճանութեան
աղբիւր՝ փտանդելու իր գահը: Բոլոր պաշտօնեաները զիտէին այս պարտ-
զան, եւ պէտք եղած զգուշական միջոցները ձեռք կ'առնէին, կարենայ քոզար-
կելու՝ զեղծութիւնով կռտակած իրենց գանձերը:

Համիտ, երբ պաշտօնեայ մը կամ լրաեւ մը փարձատրել սղէր, երբեք
կանխիկ գրամ չէր տար: Կը նախընտրէր անշարժ կայւած մը, ապարանք
մը, տուն մը կամ ընդարձակ հոգեր նուիրել, այն յետին գրաւուորութեամբ
որ երբ ենթական չեղէր իր գծած սղիլէն, իրեն համար հեշտ էր վերադրա-
ւել գանձը: Վերջապէս մէկ ձեռքով տուածը, երկու ձեռքով ետ կ'առնէր:

Պետական սնտուկի սովորական գարձած գատարկութեան ախորժ՝ ու-
նախորժ զէպքերու առիթ ստեղծած էր: Ծառ անդամներ պետական գանձը
պալատին յատկացում ամսականներն իսկ վճարելու անկարող գանուած է:
Երբ արկղը սրբաւոյ էր Սուլթանին համար, գիւրին է երեւակայել անվճար
պաշտօնէութեան անտեսական վիճակը: Երբ տուրքերէն գոյցն գանձում մը
մուտք գանէր, առաջին վճարումը կը յատկացուէր պալատին. միւսները
կրնային գեւ սպասել...:

1907-ին, այս անկանան վճարումներու հետեւանքով խլրտում մը ծա-
ղած էր: Սուլթանի թիկնապահ ալպանացի զինուորները բարկութեամբ
կ'ուղղուին զէպի արքունի հասոյթից փարչութեան գրասենեակը: Երբ Հա-
միտ կ'իմանայ, փախէն կը հրամայէ ելեւմտից նախարարին որ անմիջական
գահացում արուի: Նախարարը հեւ ի հեւ, մտղերը փետակելով կը փաղէ Օսմ:

Դրամատուն, զիտնալով հանդերձ որ Համիտի վարկը շատ բարձր չէր դրա-
մատան մօտ: Վերջապէս, աղաշանքով, պաղատանքով, մեծ դժուարու-
թեամբ ու բարձր տոկոսով՝ կը յաջողի սղտիկ փոխառութիւն մը կնքել, եւ
կը հանդարտեցնէ Ալպանացի պահակներու գոյրոյթը: Համիտ անձնապէս շատ
հարուստ էր. իսկ պետութիւնը սարաքերով բեռնաւորուած: Ան զիտէր զա-
նազանէլ իր անձնական սնտուկը՝ կառավարական սնտուկէն: Իր զէշ պար-
տաւէր բլրաւ համբաւին հետեւանքով, կայսրութեան վարկն ալ յետին
ստաիճանի ինկած էր եւրոպական զբամառէրերու մօտ:

Պալատի սխալքներու հայթայթիչներէն շատերուն դրամ կը պար-
ակէր, միշտ մոտնալ կը ձեւացնէր. շատեր չէին յանդգներ իրմէ դրամ պա-
հանջելու: Տանք իրական օրինակ մը՝ չափազանց հրահանգիչ:

Սարգիս պէյ Պալեան, անդրանիկ դուակը Կարապետ պէյ Պալեանի,
1835—1899, Սուլթանի կողմէ կը հրախրուի Զրադանի պալատին մէջ կարգ
մը աշխատանքներ կատարելու: Համիտ լսած էր Պալեանին, որ բոլոր ծախ-
քերը վճարէ իր քրակէն. եւ խոտաւցած էր որ աշխատանքը լրանալէն
եւք՝ լրիւ կ'ընդունի: Հայ ճարտարապետը 70.000 սսկի կանխավճար կ'ընէ,
գրաւի գնելով իր անձնական չէնքերը: Քանիցս Համիտէն խնդրած է, որ
վճարուէին իր ծախքերը: Սակայն խնդրանքը միշտ կը մնար ապարդիւն:
Պալեան պէյ զգուած եւ յուսախար՝ լքելով Պոլիսը՝ Փարիզ կ'ապաստանի:
Համիտ ետեւէն մարդ գրկելով ետ բերել կու տայ, հաւատելով որ անմի-
ջապէս պարտքերը պիտի վճարէ: Պալեան(*) պէյ կը փախճանի 1908-ին, նիւ-
թական անձուկ վիճակի մոտնուած, առանց փորա մը իսկ գանձել կարենա-
լու իր արքունի յաճախորդէն: Կը հաւատաւոր որ Համիտ թէեւ քանի մը ան-
գամ վճարման հրամաններ տուած էր, սակայն կառավարական գանձանակը
գտտարկ բլրալու, հրամանները չեն գործադրուած: — Երկու խօսք Զրա-
դանի Պալատի մօտին(**):

Զրադան կը նշանակէ կակաշ: Պալատի շինութիւնն սկսած է Համիտի
հօր Սուլթան Մէճիտի օրով (1853) ու վերջացած է սուլթան Աղիզի
ժամանակ: Հայ հանճարի զլուխ գործոց այս հիաւքանչ պալատը, 19—1—
1910-ին հրդեհի մը հետեւանքով, 2 ժամուան մէջ մոխիրի կը վերածուի:

Ահմէտ Ռիզա կ'ուզէ որ Զրադանի պալատը յատկացուի ձերակոյտի
եւ երեսփ. Ժողովի իրը հաւաքաւայր: Պալատը արքունի կայւած բլրալուն
Սուլթան Ռէշատ կը հակառակի: Սակայն Ահմէտ Ռիզա, Սուլթանի ստորա-

(*) Պալեան նշանուոր նարտապալետ զերդաւանք՝ տելի քան մէկ դար՝ արքունի
նարտապալետի պաշտօնը վարած եմ: Իրենց համնարի ճմուռք եմ 40-է աւելի պալատներ,
մզկիթներ, եկեղեցի, բիւրակ, բէօշի, դպրոց, գորանոց, աշտարակ, դրամատուն, կառուրչ-
ներ, եւն.:

(**) Աւելցնենք նաեւ որ Զրադանի պալատը՝ ազգապատկան կայւած էր, եւ ծախքերը
պէտք էին վճարուիլ կառավարական սնտուկէն: Այս պալատի կառուցումը Սուլթան Մէճիտի
օրէն սկսած եւ Աղիզի օրով վերջացած էր:

գրութեամբ կեղծ «Իրատէ» մը կը յարմարցնէ եւ անմիջապէս՝ կահաւորել կու տայ պալատը, հոն փոխադրել տալով երկու ատեաններու նախկին նըստավայրերու դոյքերու ամբողջութիւնը։ Հոն կը փոխադրուին նաեւ եւրոպիկ պալատէն շատ մը արժէքաւոր դոյքեր եւ պատտառներ։ Այդ կահաւորման ընթացքին, անուշադրութեան մը հետեւանքով է որ հրդեհը կը ծագի։ Թուրք պատմարան Տանիշմէնտ տեսած պիտի ըլլայ այս պարտաւոր երբ կը գրէ․ «Արքունի դահլիճն ունէր 150 ոտք երկարութիւն, հորսական զուգարի սիւնակներով։ Բաղնիքը ալպատիւր եւ մալաչիթ քարերով քանդակուած։ Դահանակ եւ լազուարիթ ընտիր քարերէ սեղաններ ու նստարաններ. աշխարհի ամենամեծ հայելին հոն տեղաւորուած, 330 սրծաթեայ տնթիւ յոյսերով...»։

Շատ քիչեր արժանացած են տեսնելու պալատին ներքո, բոցերու ճա-
րակ դարձած պալատէն ալժ գոլցէ ալրած պատերը կանգուն մնացած են :
Բայց կոյ կենդանի միայ մը հայ հանճարի եղական ստեղծագործութեան :
Փարիզ Նուպարեան Մատենադարանի մէջ կան Տ նկարներ, գծապատւած Պալ-
եան պէյի ձեռքով, որոնք կը ներկայացնեն ալ չ հիւսքանչ պալատի ներքին
յատակադիծն ու սարքաւորումը՝ իրենց տմենափոքր մանրամասնութեամբ :
Անկարելի է զիտողի մը համար զսպել իր հիացումի բացականչութիւնը :

Հոն կը տեսնենք երպիներանդ եւ ընտիր փայտերով դարգարուն տախտակամած, պարսկական ոճով սիրուն եւ շորհալի աւազաններ, առաստաղ ճոխ եւ բազմազան երանդներով դարգարուն: Փղօսիկէ եւ սատափէ կէտագրուած դռներ, արաբական ոճով գունաւոր գծաձեւ դարպերով պատուհանի շրջանակներ, լուսամուտներու հետ զլրկլնող խառն՝ կամարածէջեր ու նըրբակերտ սիւնամէջեր. հլուաղարգիւր ընտիր գունաւոր ժարմարիտներով բայ: Արտաքոյ կարգի արժէքաւոր դռպեր, փայլուն ցահեր, որոնք լոյս կ'ընծայեն ներքին սրահներու, եւ թանկագին ձեռակերտ կարասիներ կ'ամբողջացնեն կահաւորումը:

Հիասթափեց հեռանկար մը՝ պատուհաններէն դուրս յատակօրէն դիտել
կու տայ՝ Վոսփորի ասիական եղբայրի գեղամիժող ավաւները: Պալեան պէյ
այս յատակագիծ—պատկերներուն տուած է այնպիսի յաջող հեռանկար մը
որ՝ եթէ պատկերները տառնապատիկ մեծցուած ըլլային, դիտողը անդգա-
լարար եւ առանց տատամսելու՝ իր քայլերը ընդառաջ պիտի ուղղէր, մտնե-
լու պալատի սրահներէն ներս՝ փորձուելով խաբկանքէն: Մատենադարան
այցելող բոլոր օտարներ, հիացումով դիտած են այս կատարելագործեալ
ձեռագիր—նկարները: Թէ ի՞նչպէս այս նկարները այսօր սեպհականութիւն են
նուպարեան դրագարանին, ո՞չ ոք պիտէ: Կ'ենթադրուի որ Պալեան պէյ դա-
նոնք նուիրած ըլլալ Պօղոս Փաշային, եւ փաշան զայն փոխանցած իր գիրքե-
րուն հետ Մատենադարանին: Այս պատկերներու վերակենդանութիւնը՝ տ-
ւելի ճիշդ՝ յարութիւնը կը պարտինք մատենադարանի հմուտ եւ արժանա-
ւոր դրագարանապետ Պր. Արմենակ Սարմապեանի: Յիշեալը զանոնք պատ-
է դարակի մը մէջ, ուրիշ լոյս աշխարհ հանելով եւ երկիւղածութեամբ մար-
բել տալով, չըջանակներու մէջ անցուցած է, որոնք այսօր կը կապեն դրա-

դարանի սրահներուն պանծալի վարդը :

● ●

Իրաւ է թէ Համիտ քայքայուած տնտեսութիւն մը ժառանգեց . Ռուս-
թիւքական պատերազմը ամէն ինչ կուլ տուած էր՝ պարպելով կառավարա-
կան դանձը . ամէն տեսակ մոխրամներ երկրին նիւթականը ծծած , ժողովուրդին
բարոյական ու ֆիզիքական ոյժերը ջլատած էին : Բերրի հողամասերու
կորստաւոր , բնակչութիւն եւ ժողովուրդ նուազած , որով եկամուտի աղ-
բւրններէն մէկ մասը ցամքած էր : Տուրքի ենթարկուելիք առարկաներ օրէ օր
կը պակսէին , հակառակ նոր տուրքերու ստեղծման եւ հիններու սակին բարձ-
րացման՝ տնտեսական տագնապը կը պահէր իր սուր հունգամանքը : Տուր-
քերու հասոյթը՝ տրուած պայմաններով՝ կառավարական ծախքերը չէր գո-
ցեր : Արդէն տուրքերու հաստատման՝ մանուսանդ զանձումի եղանակները
եպերիի կողմեր ունէին . բաժանումը պէտք էր ըլլար իւրաքանչիւրին կարո-
ղութեան համեմատ . եւ զանձումն ալ փոխանակ հարկահաւաքներու զբաւանը
իցնելու , պէտք էր կառավարական սնտուկը մոռնէր , որով դժգոհութեանց
պատճառներէն գլխաւորը վերցուած պիտի ըլլար . եւ պաշտօնեաներ պիտի
կարէնային ստանալ կանոնաւորապէս իրենց փոխտ ամսականները :

1857-ին, սուլթան Մեհմեդ օրով, 400 միլիոն պէշվերի շրջադաշութեան հանուած էր, որուն իսկական արժէքը 200 միլիոն էր: Պետական եկամուտ՝ 9 միլիոն սթերլինկ. 2 ու կէսը կը յատկացուէր Սուլթանին եւ բաւարար չէր.պարտքի տակ մտած էր: 7,200,000 սթերլինկի կառավարական հայթայթին հետքը:

Որով ընդհ. պարտք...	4,140.000	թղթադրամ եւ պէշիք...
	7,200.000	սուլթանի անձնական պարտք
	3,600.000	կառավարական ծիւղն պարտք

14,940.000

14,940.000
Սուլթան Աղիզի քաղաքային ցանկին դամարը նախորդում Գ.ի եւ Ա. Գեֆանդը Զարի միացեալ դամարին հաւասար, իսկ Վիթթորիա Թագուհին
3 անդամն էր : Եւ իւրաքանչիւր մտածէր : Իր գահակալու-

3 անդամն էր :
50 պալատներ ունէր, 50 եւս կանդնել կը մտածէր : Իր գահակալութեան 10 միլիոն պարտքը՝ 1873-ին 200 միլիոնի բարձրացած էր : Վասպուրի վրայ շինուած մէկ մի պալատ՝ նահանգի մը կործանման կը համապատասխանէր :
... Եւս, սիմէլ փոխառութեանց : Հակառակ

Խանէր :

Իսկ Համիտի կը մնար մէկ միջոց . դիմել փոխառութեանց : Հակառակ
Էւրոպական դրամատէրերու սուր ախորժակին, արտաքին փոխառութիւն-
ները կը հանդիպէին դժկամակութեանց : Երբ 1877-ին, Ռուս-թրքական պա-
տերազմի հռչակման՝ Համիտ 4 մահմետական եւ 7 քրիստոնեաներէ բաղկա-
յած յանձնաժողով մը Լոնտոն դրկեց 115 միլիոն Փր.ի փոխառութիւն մը
կնքելու դիմումով, հակառակ որ Սուլթանն այս փոխառութեան իբր ապա-

կարգադրութիւնները ներմուծել. իր կարգին դանտը էր. 1897-ին կը հրա-
ժարի, նոյնիսկ կը մերժէ առաւելագոյն թուշակոյ ելեւմտական նախարա-
րութեան մէջ պաշտօն ստանձնել եւ կը մեկնի Պերլին: Պարտառ ոռնիկներ
դինք չէին հետաքրքրել. ան կը նախընտրէր իր աշխատանքին արդիւնքը
տեսնել, ինչ որ իրեն չէր վիճակուած:

Կէչէօ Էֆէնտին եւս, շրջանակն ու մտայնութիւնները անհանդուրժելի
դանելով՝ միւսներու նման հայրենիք կը վերադառնայ:

Անշուշտ մեկնեցներու տեղ յաջորդներ եկան: Հակառակ անոր որ այս
բարձրատուիճան պաշտօնէութեան վճարուած ամսականներուն սակը Գեր-
մանիա վճարուած թուականներուն տասնապատիկն էր, ձանձրացած Թուրքե-
րու վարձուեքէն, սիրով կը հրաժարէին: Իրը խղճամբտ պաշտօնեաներ՝ այս
հմուտ խորհրդականները, ելեւմտողները, իրենք զիրենք անարդար կը
նկատէին, իրենց խղճատանքը կը վրդովէր, այսքան չափազանցուած թո-
շակներ ստանալ՝ առանց արդիւնքի մը յանդերձ, բարոյականը նիւթակա-
նին զոհելով բոլորն ալ կը նախընտրէին հրաժարիլ ու վերադառնալ հայ-
րենիք:

Այս բարձրատուիճան պաշտօնէութեան յուսալքումը ներելի էր եւ
հասկնալի: Անոնք իրենց երկրին մէջ արժէք ներկայացնող վաղանոյ մը կը
կազմէին, առողջ գաղափարակաւ թեմա՞ր զինուած: Իրենց ցեղին յատուկ
բժականորութեամբ, կարգաւոր եւ մեթոդիկ գործունէութեամբ, խնայողու-
թեան եւ անտեսութեան նորագոյն սկզբունքներով, ի դուր փորձեցին բարե-
կարգութիւններ ներմուծել քաղաքացուած օսմանեան անտեսական եւ այլ վար-
չաճեւերուն մէջ: Տաճկական վարչութիւնն ու անտեսութիւնը, որ մեթոդի-
կացականութեամբ կը վալլէր, կը մերժէր արդիական մեթոդներու կիրառ-
կումը: Թուրք բարձր կամ ստորագաս պաշտօնէութիւնը միարան գաշնակ-
ցութիւն մը կազմած, ամէն միջոց ձեռք կ'առնէին Գերմաններու դէմ մար-
տնչելու, բարեկարգութեանց դէմ խոչընդոտներ հանելու եւ փխթեցնելու
ամէն ձեռնարկ:

Գերման խորհրդականի մը ներկայութիւնը նախարարութեան մէջ, թէ՛
վերաւորական, թէ՛ ձանձրանալի եւ թէ՛ աւելորդ կը նկատուէր Թուրք ան-
կարող պաշտօնէութեանց համար: Բայց եւ այնպէս անոնք ստիպուած էին
հանդուրժել միայն, իսկ հնազանդիլ՝ ո՛չ: Օրէնքի կարգ անցած կաշառքը
ամլութեան կը դատաւարտէր բարձր կամեցողութեամբ լի գերման պաշ-
տօնեաներու բոլոր ջանքերը: Անոնք նոյնիսկ չէին կրնար պարտաւել կամ
պատճել այս արարքը, որ իրենց համար բարոյականի հակառակ կը նկատ-
ուէր:

Գերման անտեսողէս մը րտած է. «Մեր ներկայութիւնը այնքան ան-
տեղի է, որքան տոմարականութեան զիրք մը հովիւի մը ձեռքը»: Գերման-
ներ երբ հանդիսատես կ'ըլլային ահադին հարստութեանց մախումին, ան-
նկարագրելի եւ իրենց համար աններելի զեղծումներուն, իրենք զիրենք ի-
րենց ջանքերուն ջրամանց առջեւ դանելով, բեղմնաւոր աշխատանք մը տա-

նելու անկարելիութեան առջեւ, աննկողի, յոյնած եւ յուսահատ՝ կը նա-
խընտրէին հրաժարական ներկայացնել: Հրաժարականներու տեղատարա-
փին առջեւ Պերլին կ'ընդվզէր. որով դժուար կ'ըլլար այդ պարկեշտ պաշ-
տօնեաներուն իրենց կամաւոր պաշտօնադրելուն ընդունիլ տալ. հակառակ
Պերլինի մերժումներուն եւ իրատ հրամաններուն, շատեր ամէն ինչ լքել եւ
հայրենիք վերադառնալ կ'որոշէին: Հաղուադիւններ կրցան հանդուրժել եւ
համբերել. այն ալ պարդապէս իրենց առաջարկուած սուլթանական թուշակ-
ներու նկատմամբ: Ելեւմտից նախարարութեան մէջ նոր խորհրդական մը
նշանակուած էր, որ ո՛չ անդլերէն եւ ո՛չ ալ ֆրանսերէն զիտէր: Թուրք նա-
խարարը հեղինակով 100.000 ֆր. յաւելումով փարի մը կը պահանջէ,
որպէսզի թուրք պաշտօնեաներուն գերմաներէն սորվեցնէ...:

Միայն Գերմաններու վերադառնաւ չէր Համիտի եւ իր լրտեսներու
թեւադրանքով յարուցուած դժուարութիւնները, սակեղծուած արուեստական
վէճերը, սրտնք կը յանդէն նոյնիսկ ամսականներու վճարումներու յաղո-
մէն: Պարանոսցի Պէրթիէ վաչա, ռազմաթեքի գործարանի տեսուչ, եւ
զումին: Պարանոսցի Պէրթիէ վաչա, ռազմաթեքի հանդիպեցան, հա-
ւորան, երեւի անտեսողէս, ինչ ինչ ընդլիմութեանց փառքիւն, հա-
ւատուրաց հրեայ ճալիտ պէյ, այս վերջինին անտեսողիտութեան դաս տալ
ուրեց: Իստապոլի Ռումէի վաչա, Սուլթանին զինուորական կազմին կցորդ,
աւստրիացի Չէչէնի վաչա, հրդեհի սպայակոյտի կազմակերպիչ, նոյն դժուա-
րութեանց առջեւ գտնուեցան: Անդլիացի վաչա փաչա, որ ամիրալի տիտ-
ղոս ունէր, հրաժարականը կու տայ իր պարտականութիւնը լաւագոյնս չկա-
րենալ կատարելուն պատճառաւ, Թուրքերու կողմէ յարուցուած խոչընդոտ-
ներու հետեւանքով:

Այսպէս բոլոր Եւրոպացիներ կու գային մաշելու թրքական նախարա-
րութեանց մէջ, առանց կարենալ գտնելու ո՛չ վստահութիւն եւ ո՛չ գործակ-
ցութիւն: Ինչպէս բոլոր Թուրք պաշտօնեաներու, Համիտի համար ալ եւրո-
պացի մասնաղէտներ անրազմալի, նեղացուցիչ եւ արդիւնք արտաճներ
նկատուած էին, հակառակ որ ինքն էր խնդրողը որ գան երկրին վարչական,
անտեսական կարգն ու սարքը կազմակերպելու. որով տարիներ շարունակ
ամլութեան մոտոնուեցան ամենակենսական եւ տիրական բարեկարգութեանց
ծրադիրները:

Թուրքիոյ մէջ խնայողական անտուկ գոյութիւն հունէր: Աւելի ճիշդ
կուսուներու մէջ նման հաստատութիւն հաղուադիւտ էր: Պոլսի հաստատ-
ուեցան թէ՛ խնայողական անտուկ եւ թէ՛ դրաւատուն. այս վերջինը՝ օլնու-
թեան պիտի հառնէր նիւթական անձկութեան մէջ գտնուողներու, որոնք
հաստատութեան մօտ զարգեղէն կամ արժէքաւոր առարկաներ գրաւի դնելով
պիտի կարենային որոշ գումար մը ստանալ, գոհացնելու իրենց առժամեայ
նիւթականը:

Խնայողական անտուկին պիտի վստահուէին հպատակներու խնայողու-
թիւնները, որոշ տեղիտով մը: Այս գրաւատուները, ինչպէս եւրո-
պական երկրներ, կառավարական վստահութեան արժանի հաստատութիւն-

ներ էին, նոյնը չեղաւ Օսմանցիներու համար. կառավարութիւնը վարկ չու-
նէր ժողովուրդին մօտ. Սուլթանին հպատակները զիտակից էին թէ իրենց
զրամին ի՞նչ վտանգներ կը սպառնային. որով ո՛չ յաջողութիւն եւ ո՛չ ալ
գործունէութիւն ունեցաւ: Կառավարութիւնը ստիպուեցաւ ի մի ձուլել այդ
երկու հաստատութիւնները, օժտելով զայն 7 միլիոն Փր. գրամադրութիւնով
մը: Նոր հաստատութիւնը այնքան կայծակնաթափ յառաջդիմութիւն ունե-
ցաւ որ իր մահուան պատճառ եղաւ: Անոր անտեսութիւնը յանձնուեցաւ
անպարկեշտ թուրք պաշտօնեաներու, որոնք ըստ իրենց բարի սովորու-
թեանց, կատարեցին անոր թաղումը: Թէ ինչպէս... փոքր օրինակով մը յու-
սանք լուսարանել մեր փնթեղները:

Երեւակայեցէք որ առժամեայ նեղութեան մասնաւոր անձ մը կը դիմէ
այս հաստատութեան ու կը խնդրէ 5000 Փր. փոխառութիւն մը: Տնօրէնը
պիտի պատասխանէր թէ միայն 3000 Փր. փոխառութիւն տալու արտօն-
ուած է. սակայն կը հասկնայ խնդրարկուին որ կարելի էր գծուարութիւն-
ները հարթել... տարրեր կարգադրութիւններ ընելով: Խնդրարկուին կրծոն
մը տալէ ետք, տնօրէնը կը դէժը իր հետեւելիք ուղին, որ էր հետեւեալը.
զանազան օրերու՝ զրաւի տարրեր առարկաներով ներկայանալ, առաջին օր
մատանի մը, որ 1000 Փր. արժէք ունէր, տնօրէնութեան կողմէ 1500 Փր. կը
զնահատուէր: Քանի մը օր ետք սակի ժամացոյց մը կը բերէր 800 Փր. և, սա-
կայն իրեն կը արուէր 1200 Փր.: Ամէն յաւելուած արժէքի համար, խնդրա-
րկուին փոքրիկ կաշառք մը պէտք էր ցնծար: Խնդրարկուին մասամբ զոհացում
ստացած՝ զոհ-դուարթ կը մեկնէր: Երբ հասուցման թուղթը նորոգելու կամ
նաեւ զրամը վճարելով պահ զրուած մատանին ու ժամացոյցն առնելու ժա-
մանակը դար, ո՛չ ոք կը ներկայանար. որով՝ համաձայն օրէնքի՝ այդ աղ-
բանքները հասարակաց աճուրդով կը ծախուէին: Հոս եւս, շատ անգամներ
պաշտօնեաներ համաձայնելով՝ զանոնք կը գնէին նոյնիսկ 1000 Փր. և, որոնց
համար՝ ինչպէս տեսանք՝ 2700 Փր. և նախահաշիւ մը արուած էր սնտու-
կէն... Այս կերպով հալեցաւ հաստատութեան 7 միլիոն Փր. գրամադրու-
թիւնը: Եղան վաշխառուներ, որ փոխ զրամ ստացան ցած տոկոսով, փոխ տալու
համար ուրիշներու աւելի բարձր տոկոսով:

Հաստատուած էր նաեւ հանրային օգնութեան սնտուկ մը, օգնութեան
փութալու համար շինականի նեղ օրերուն. կարկուտ, ձիւն, երաշտ, մա-
րախ, հեղեղ շատ անգամ կը կործանէին մշակին ամբողջ նիւթականը: Հոս
եւս զեղծումները կը խափանէին վարուցանի գրամի կարիք ունեցող գիւղա-
ջիւներու խնդրանքները:

Հոգը արդէն աշխատողին չէր պատկաներ, եթէ զայն մշակողը մեծ
սակով գրամ վերցնէր, սակիւ կը նշանակէր ստացողին կործանումը:

Վերջացնելու համար ներկայ գլուխը Շարլ Լօրանի (օսմանեան պե-
տութեան մօտ երեւմտական խորհրդական) 1910—3—15-ին Փարիզ ըրած բա-
նախօսութենէն կու տանք կարեւոր հատուածներ, որոնք ըստ կը սփռեն
Թիւրքիոյ տնտեսական կացութեան վրայ: Իր գրքոյին անունն է՝ *a politique*

budgetaire en Europe.

«Նախ եւ առաջ երեւմտացոյց գոյութիւն չունի: Ամէն տարի Սուլթա-
նին կը ներկայացուէր նախատեսուած ծախքերու ցուցակ մը, որ հազիւ պարզ
զեկուցումի արժէք ունէր. տնօր վրայ կը բարդուէին անհրաժեշտ պէտքեր
պարտադրող ամէն տեսակ ծախքեր, առաւել կամ նուազ արդարանալի, ա-
տոնց հաշուելու զահակային քմահաճոյքը... Գոյով հասոյթներու դնա-
ստնց հաշուելու զահակային քմահաճոյքը... Գոյով հասոյթներու դնա-
հատանքին, որ հաստատուած էր առանց օրէնքի եւ կանոնի, շատ հեռուոր
համեմատութիւններ ունէր իրական հաստատումներուն՝ մանաւանդ զան-
համեմատութիւններ հետ. արդէն զանաւորներու մեծ մասը մինչեւ զանձարանի սըն-
տակ չէին հասներ:

Ծախքերու համար չէր նախատեսուեր սեւէ սեղմում կամ խնայողու-
թիւն: Երբ նախարարութիւն մը իր հասոյթները մօխած ըլլար, երեւմտական
նախարարէն «հէփալէ» մը կը խնդրէր: Հէփալէն ծախքերու արտօնութիւն
մը կ'ենթադրէր, առանց արդարացումի, շատ անգամներ այս ինչ կամ այն
ինչ տուրքերու հասոյթին վրայ զրաւակնում մը, առանց մասնաւոր յատ-
կացումի մը որոշ տուրքերու զանձումով՝ զործածումին, այնպէս որ մաք-
սաւոր հասոյթները հանգանակ կը գտնային: Հէփալէի արտօնուած ժամա-
նակաշրջանն ալ անսահման էր, կրնար շատ մը տարիներ տեւել:

Խեղճ երեւմտական նախարարը, նախապէս մօրթագրեւած հասոյթ-
ներու մեծագոյն մասէն, զինաթափ եղած իր պաշտօնեաներուն ախորժակնե-
րուն առջեւ՝ կը ճարտարամտէր զրամ գտնելու ձեւերու մասին. կրկնակ ու
գծուարարեան փոխառութիւններ ընելու կը ստիպուէր. կը դիմէր զրամա-
տուններու կամ հասարակաց սպասարկութեան արտօնատէր ընկերութիւննե-
րու եւ կը վերցնէր խոշոր սակով գումարներ եւ կամ խոտոր ճամբաներով
կ'երացնէր որբերու յատկացուած գումարներ, զինուորական կամ քաղաք-
ային հանգստեան թոշակի, երկրադարձական գրամատան սնտուկները հաւաք-
ուած զրամները կ'երացնէր: Այս ամէնը հազիւ ժամանակաւորապէս զոհա-
ցում կու տային ամենէն անհրաժեշտ պէտքերուն: Նոր Դանիայի տակաւ մը,
ցում կու տային ամենէն անհրաժեշտ պէտքերուն: Նոր Դանիայի տակաւ մը,
ցում չէր կրնար լեցնել, կը փորձէր որ բոլորովին չպարպուի:

1882-էն մինչեւ 1 Մարտ 1909 կնքուեցան նոր փոխառութիւններ մէկ
միլիոն 178 միլիոնի: Ասիկէ դուրս, պանքաներ, փարոսներու ընկերութիւնը,
Բէթին հաւանած էին Համիտին 152 միլիոնի կանխավճարներ: Երկրադու-
րէթին հաւանած էին Համիտին 75 միլիոն զրուած էր Համիտ. որով ընդ-
ծական գրամատան զրամադրութիւն 75 միլիոն զրուած էր Համիտ. որով ընդ-
հանուր գումարը պարտքին՝ կը բարձրանար 1 միլիոն 395 միլիոնի, 1909-ին:

Միթէ այս պատկառելի գումարը յետամնաց ընդհանուր պա՞րտքը կը
ներկայացնէր. ո՛չ. ահա թէ ինչու...:

Այս փոխառութիւնները բաւարար չէին ամենէն անհրաժեշտ պարտ-
քերը մաքրելու: Որով կամայ-կամայ թաքուն պարտք մը կը ստեղծուէր:
Այս թաքուն պարտքին գումարը 296 միլիոն Փր. էր: Որով այս գումարը ա-
ւելնալով նախորդին վրայ, կը գտնենք 1 միլիոն 691 միլիոն Փր. պարտք
մը: Քսան եւ եօթը տարիներու ընթացքին — 1882—1909 — մօտաւորապէս

տարեկան 64 միլիոն Փր.ի բաց մը կը գտնենք:

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսենք, որ ամէն տարի 32 միլիոն վճարած է իբր զլիսավճար. ամուր իսլաման... Եւն., Եւն.:

Ամփոփելու համար, 1908 Յուլիան, կայսրութեան կայսրութեան նշանակելի էջերը հետեւեալներն են. Պարտքի տեւական յաւելում՝ հակառակ զլիսավճարներու. փոխառութեանց կրկնումներ. ելեւմտական հաշուեցոյցի չզոյւթիւն: Եկամուտներու անադահալութիւն, ծախքերու անսահմանաւորում, վերջապէս ամէն ինչ երեսի վրայ լքուած...»:

Ինչպէս ըսինք, զլիսու պոսյո պատճառելիք բնդարձակ հատորներ կան, աստղարաշխական թուանշաններով, թուարանական եւ տոմարական հաշիւներ պարունակող, բացատրող թուրքիւ լեզուական կայսրութիւնը:

Մենք ալքաւանով ստիպուած ենք գոհանալ:

Համիտ ինքզինք արդարացիաւ համար իր նախորդներու յոռի վարչութիւնը պատրուակ կը բռնէր: Ընչիւ է որ իր նախահայրերը նուաճող Սուլթաններ եղան, բայց ո՛չ շինարար. անոնք բազուկներ ունէին սղաններու, բայց ո՛չ ուղեղ կառավարելու եւ կազմակերպելու նուաճեալ հողամասերը: Արեւելեան առած մը կ'ըսէ. «Որպէսզի թուրք մը կարենայ կառավարել, պէտք է ունենայ հայ խորհրդական մը եւ յոյն հաշուակալ մը, կամ յոյն խորհրդական մը եւ հայ հաշուակալ մը»: Համիտ կառնած մնաց իր խալիֆայի ճարտին եւ առաջնորդեց իր հօտը միջնադարեան խաւարի քողով: Եթէ ակնարկ մը նետենք Փաթիհի օրէն հաստատեալ «Պաշ Տէֆթէրտար»ներու ցանկին մինչեւ Սուլթան Մահմուտ Բ. (1830)–ին բնդհանուր հաշուակալի պաշտօնը ջնջուելով կը հաստատուի տնտեսական նախարարութիւնը, իբր «Պաշ Տէֆթէրտար» պաշտօնաւարած 166 տնձերու սպասարկներ հետեւեալ բաժանումը կու տայ.

54 Թուրք

36 Թերեւս Թուրք... կասկածելի

5 Առնաւուտ

3 Պոշնաք

3 Թերեւս Յոյն

3 Թերեւս Պարսիկ

1 Արար

1 Թերեւս Արար

1 Թերեւս Արար կամ Հրեայ

1 Թերեւս Քիւրտ

1 Լաղ

1 Կիւրճիւ

110

56 Աշխարհիւն տնտեսութ

166 սղանցմէ տառնեակ մը խոզխոզեալ, սղաններու:

Այս բարձր պաշտօնի կոչուած տնտեսութեան տնտեսապէտի կարողութեան վրայ ալ կասկածելի ներկելի է:

Համիտ նախնարեց իր հօրեղոր՝ Սուլթան Ալիպի օրինակին հետեւել եւ զիմեց փոխառութեանց: Ստար զբամաշքերը պարզ ստորագրութեան մը վրայ, փոխ զբամ չէին տար: Բոլոր գործառնութիւնները կ'ըլլային իրենց կառավարութեանց խոզխոզով, կ'առնուէին ամէն տեսակ ազահալութիւններ, զբաւանք, երաշխաւորութիւններ, միշտ առաւելագոյն սակով, առանց հաշուելու արդիւնաւոր մենաշնորհներու արեւութիւնը: Արկածախնդրական գործերակերպ, որ պիտի առաջնորդէր կայսրութիւնը գէպի փլուզում...:

ՕՏԱՐ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽԻ ՄՈՒՏՔԸ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Երկրի մը տնտեսական կացութիւնը հայելիի նման կը ցոյցանէ եւ ի լոյս աշխարհ կը բերէ իրական պատկերը այդ երկիրը կառավարողներուն: Տաճկաստան, միապետական երկիր մը, մինչեւ 20-րդ դարու առաջին քառորդը կառավարուած է բնապետ մը, որ շարունակաբար մերժած է ամէն բարենորոգում: Տեսանք թէ ինչպէս ամենահմուտ տնտեսագէտներու ջանքերը կը փչուէին իրենց դէմ ցցուած պատնէշին առջեւ, նոյն բախտին կ'արժանանային ղրնուորակն, մարչական եւ այլ ամէն տեսակ մասնագէտներ: Տաճկաստան հակապատկեր մը կը կադմէր, որուն մը ըլլալով երկրին հաւրասութեան անհուն աղբիւրները, աշխարհապահական զիրքը, բնակիչներուն յատկութիւնները եւ անոնց նուազ բարեկեցիկ կենցաղը: Այսքան հարուստ երկիր մը՝ հազիւ կը կերակրէր բնակչութիւնը, բայց չէր հարստացներ:

Եւրոպական դրամատէրերու աչքէն չէր վրիպած Թիւրքիոյ տնտեսական կացութիւնը: Տաճկաստան շահագործումի անուպառ հանք մը նկատուած էր: Դրամադրուելը հայրենիք չունի. միջադպին դրամատէրութիւնը թաքուն ոյժ մըն է. հակառակ ներհակ եւ իրարամերձ շահերու խաչաձեւումին, ուր որ շահ կը աւանդէ, կը ստեղծուին միարմուրթիւն եւ համերաշխութիւն:

Համիտի, ինչպէս նաեւ իր նախորդներուն բրած փոխառութիւնները դրոշմներն եւրոպական դրամատէրերու ախորժակը: Իրարու մըցորդ պետութիւններ, շահաւէտ ատանձնաշնորհումներու փոխարէն՝ յանձն կ'առնէին փոխ դրամ տալ, ծանր լուծ գնելով հպատակներու վրայ, որուն ներքեւ պիտի կէքէր երկար տարիներ: Եւրոպացիք շատ լաւ գիտէին որ փոխառութիւնները երկիրը արդիականացնելու տեղ, պիտի մոխուէին շուայօրէն, անպարկէշտ պաշտօնէութեան կողմէ եւս. որով իրենց առջեւ ազատ կը մնար շահագործումի դաշտը: Այդ է պատճառը, որ «Թոփ Հանէ»ի Յանձնաժողովի սեղանները բեռնաւորուած էին ամէն տեսակ խնդրանքներու եւ ծրագիրներու ծաւալուն տրցակներով:

Համիտ ի սկզբանէ չուզեց բանալ կայսրութեան գոները եւրոպական դրամադրուելին առջեւ: Օտար բնակչութեան հաստատումը, իր սուլթանութեան նուաճումը կը նկատէր. օրինակ բերելով Եգիպտոսը՝ Սուլթանը միշտ կը կրկնէր. «Ես թալի ըլլալ չեմ ուզեր»: Ուղիղ պատասխան: Բայց

չխորհեցաւ Եւրոպացեաց հետ դաշնակցարար՝ արդիականացնել իր երկիրը: Ժողովուրդի բարեկեցիկ գաղափարին մօտ կային անուպառ սովիներ. արեւելեան երես գետ չտեսած սովիներ կը ներշնչէին նախ թիթեղներուն մէջ: Հարստար կը վախնար չըջագայութեան հանել գանոնը շահագործելու եւ սուլթանական կամ ճարտարարուեստական ձեռնարկներու մէջ բաժին վերցնելու: Համաձայն տնտեսագիտութեան սկզբունքին «Վատ դրամը կը վանէ լաւ դրամը», հարուստը՝ հրապարակի թղթադրամը միշտ ձեռքէ հանել կ'ուզէ, վերածելով զայն սովի. որով լաւ դրամը կ'անհրեւութանար, սպաստան գանելով թիթեղներու, մէջքի գօտիներու մէջ եւ այլ գողտի ծախուակեր:

Թուենք ցայտուն օրինակ մը քաղուած C. Chermes ի երկէն.—

1854-ի Խրիմի պատերազմին՝ Էրէլլիի ածխահանքերը 100.000 թոն ածուխ հայթայթած էին: 1880-ին, Համիտի օրով 15—20.000 թոնի իջած էր արտադրութիւնը. պարզապէս պետական շահագործումի արդիւնք:

Փոքր դրամադրուելի տէր ձեռնարկներ, ի հայելի կառավարութեան՝ հանքերը շահագործել կը ձեռնարկէին: Կառավարութիւնը, դրամ չունենալուն՝ չէր կրնար հատուցանել ածուխի փոխարժէքը. եւ խեղճերը՝ դրամի ստիպողական պակասի հետեւանալով՝ յուսահատ կը լինէին հանքերու շահագործումը, որուն իրը արդիւնք, կառավարութիւնը կը ստիպուէր 600.000 թոն ածուխ գնել Անգլիայէն:

Եւրոպական մեծ բնակչութիւն մը կ'առաջարկէ շահագործել հանքերը եւ գնել դոյւթիւն ունեցող կադմաքը գնահատելի գինով մը: Ընկերութիւնը կը խոստանար 25.000 տեղացիներու դարձ հայթայթել, գնահատելով մի միայն 300 եւրոպացի մասնագէտներ աշխատեցնելով: Կ'առաջարկէ 100.000 թոն ածուխ 15 տո հարիւր պակաս գինով ծախել կառավարութեան, եթէ բնակչութեան ձգուէր ածխահանքերու շահագործումը, ինչ որ կը ներկայացնէր 44.000 սովի խնայարարութիւն մը:

Տարեկան 1 միլիոն թոն հանուլիք ածուխի վրայէն յանձնառու կ'ըլլար վճարել 8 տո հարիւր տարբ: Այս բոլորը 220.000 օտմ. սովի շահ մը պիտի ապահովէր կայսրութեան, ինչպէս նաեւ պիտի տասնապատկուէր, եթէ կառավարութիւնը հասնէր Եգիպտոսի երկաթուղայինը շնորհել: Ասոնց բնոյժ. գումարը տարեկան 45 միլիոն տաճկական սովի կ'աւանդուէր կը ներկայացնէր:

Ընկերութեան ներկայացուցիչները, երկաթն եւ անու բանակցութիւններէ հոք, ձանձրացած եւ յուսալքուած՝ ետ կը վերադառնան: Նամըզ փաշան պարզապէս պատասխանած էր. «Ի՞նչ չենք ուզեր Էրէլլիի դրամութիւն մը ստեղծել մեր հողին վրայ», ակնարկելով Լիւթսեղապետի դրամութեան:

Էրէլլիի հանքերու շահագործման ծրագիրը, համաձայն բնակչութեան տուեալներուն, կրնար ապագային տարեկան 1 միլիոն սովի հատույթ ապահովել Տաճկաստանին: Կրիպի քաղաքը ունեցած է ածխահանքերու ար-

տաղբութիւնը՝ 1880-ին, 1 միլիոն թոն, 80 տարի ետք՝ 6-50 միլիոն թոն:

Տաճկաստան տեղեկագիր մը 1960-ին ամխաճանքերու արտադրութիւնը 6 ու կէս միլիոն նշանակած էր:

Համիտ չուրկի ժամանակի սպիին հետեւիլ: Եւրոպան իր յառաջ-
գիմութիւնը կը պարտի ժիւ. զարու նորանոր գիտերուն. երբ արեւմտաք
ախտանեան քայլերով կ'ընթանար, Օսմանեան կայսրութիւնը յարատեւեց
մնալ միջնադարեան մշտնի մէջ միւրձուած: Գիտութիւնն է սր եւրոպական
պետութիւններուն շնորհեց անտեսական ըտրդաւածում: Համիտ չհասկցաւ
սր անտեսականն է սր կը թաղատրէ քաղաքականին վրայ. անդիտացաւ սր
թիւրքիոյ յառաջգիմութիւնը կախուած էր երկրի արդիականացումէն: Իր
զահակալութեան չրճանին՝ հասարակաց ոչ մէկ շինութեան ձեռնարկուած
էր, բացի Պաշտաւի, Եմէնի եւ Հիճազի հետադարձերէն. ալ ալ գի-
տամեաւոր էր. կայսրութեան հետաւոր անկիւններէն արագօրէն լուրեր
պէտք է ստանար: Մինչ անդին, քարափներու, նաւահանգիստներու, փա-
րոսներու շինութեանց համար օտար բնկերութիւններու ծրագիրներն ու
խնդրանքները՝ աւարիներով յետաձգուեցան:

Սակայն, քաղաքական ճնշումի հետեւեալով, ինչպէս նաեւ երկրի
անտեսական անձուկ վիճակը նկատի առնելով, կամաց-կամաց արուեցան
ստանձնաշնորհումներ. առաջին գծի վրայ կը գտնենք երկաթուղիի գիծե-
րուն առանձնաշնորհումները: Հոս եւս Համիտին պակսեցաւ հետաւորութիւն:

Երկաթուղիի գծին շինութիւնը կը կարօտի մեծ դրամադրութիւն: Կադ-
մուեցան անանուն բնկերութիւններ. հանրութեան կոչ եղաւ սր բաժնեթուղ-
թերով մասնակցին, բերելով իրենց խնայողութիւնը ու գնելով սակարան
նետուած բաժնեթուղթերը: Օսմանեան հպատակները սիրով պիտի մաս-
նակցէին նման գործառնութեան մը, քանի սր թիւրքիոյ բնակչութեան մօտ
կար կարծուածէն շատ աւելի քնացող արամադսելի սպիներ: Սակայն մե-
նաշնորհներու զաշինքներու մէջ միշտ կը մտնուէր բնոյցմել յօդուած մը,
սր թըքական գրամադրութիւնը գտնէ կէս առ կէս իր բաժինն ունենայ: Այս ձե-
ւով Ընկերութեան ապագայ շահերուն կէսը՝ երկրի բնակիչներուն պիտի
մնար: Սակայն Համիտ նման պայման մը չէր կրնար գնել, քանի սր իւրա-
քանչիւր մենաշնորհ՝ իր արքայական նուէրն ունէր:

Սուլթանին համար՝ մենաշնորհներու արջութիւնն ալ իր բարդ կող-
մերն ունէր: Փոքր օրինակ մը կրնայ յուսարանել ալ զգուարութեանց
մօթ ծալքերը:

Վեց մեծերը գիրտը կը լրտեսէին, պարտաւ պաշտօնէութիւնը կաշա-
ռելով տեղեակ կ'ըլլային տրուած առանձնաշնորհումին: Եթէ իրենց շահե-
րուն հակառակ ըլլար՝ ամէն կողմէ ամէն տեսակ գծաւորութիւն եւ բնոյցի-
մութիւն ծաղում կ'առնէին, նոյնիսկ սպառնալիքներ: Մեծերէն խրաքան-
չիւրը՝ իրեն համար սպեկտրութեան գօտի մը վերադաճած էր, առանց Սուլ-
թանին կամքը հարցնելու անշուշտ:

«Օրիան Էրսփրէս»-ի նշանատը գիծը, որուն փակոններուն տառապեյա-

կան ձոխութեամբ կահաւորումը ալլեւս պատմութեան անցած է, շատ եր-
կար ըլլալուն, Ֆրանսացիք ուղեցին աւելի կարճ, Իտալիայի վրայէն նոր գիծ
մը շինել: Սակայն Աստրիացիներ եւ Գերմաններ թոյլ չտուին այս ծրա-
գիրի իրականացման: 1918-ի Վերսայլի զաշնագրով պարտեալ Գերմանիա
եւ Աստրիա հարկադրուեցան ընդունիլ Ֆրանսացիներու ծրագրած գիծի շի-
նութիւնը: Ֆրանսացիք շուտով աշխատանքի յծուելով սակեցեցին նոր գիծ
մը Փարիզէն գէպի Սաամպուլ, Իտալիոյ եւ Սերպիոյ վրայէն, որ կը յան-
գէր Սոֆիա: Այս գիծը կոչուեցաւ «Մէմֆիսի Էրսփրէս»: Ներկայիս այս եր-
կու գիծերը ալլեւս գոյութիւն չունին. մերձին գիծի շինութիւնը մեծ հար-
ուած մը տուաւ առաջինին, զայն սպաննեց, ինքն ալ իր կարգին թողուելու
կէս գար ետք:

Ֆրանսացիք արդէն Սիւրիա-Լիբանան կը շահագործէին: Դամասկոս-
Համա երկարածողում մինչեւ Հալէպ 381 մղոն: Աթլէք-Սիւրիոյ 1902-ին ար-
գէն մերձացած էր: Սիւրիոյ-Պոլիս 510 մղոն. այս գծին յաջագութիւնը Հա-
միտ կը պարտի Հայու մը, սր գգոհնութիւն պատճառած էր Աստրիացիներ-
ու: Ապա Իգմիր-Գասապա գիծը, Էսֆիա-Երուսաղէմ 103 մղոն, Համա-Թրի-
փոյի 100 մղոն:

Անգլիացիք կը շահագործէին Իգմիր-Ալաթի գիծը 1866-էն ի վեր:
Աստրիացիք՝ Արեւելեան ձեպրնթաց կոչուած գծին թրքական հոգերուն մե-
նաշնորհն Էսթրնէ Պոլիս:

Կիլիկիոյ եւ Պիլիպիի գաղանի թղթակցութեան կը քաղենք հետեւ-
եալը.— Գերման կայսրը իր Ա. Վէրլիին ուղղեալ 12 Հոկտ. 1905 թուակիր
նամակով կը գրէ հետեւեալը. «Մեր Պոլսոյ գետտան Մարշալ պէտք է աճա-
պարէ, «Էֆէնտիմիս»-ին հետ զաշնագրութիւն մը կնքելու: Մեր գետտանը
թող օրինակ առնէ Անգլիացիներէ եւ Ռուսերէ: Մեծ գուքս Նիքոլայի գիրքը
ներկայիս նպատատու է «Էֆէնտիմիս»-ին մօտ. թող օգտուիլ զիստայ «Ի
փառս մեծագոյն Գերմանիոյ»: (Կիլիկիոյ իր սիրելի՛ Սուլթանը «Էֆէնտիմիս»
սկսած էր կոչել: Այդպէս է բնագիրին մէջ):

Միջադպային շուկայի վրայ երեցաւ տառապեյական հիւանդ մար-
դուն՝ նոր ժառանգորդ մը՝ խաչոր առամենքով Գերմանիան: Գերմաններ ա-
մէն ինչ մեծ կը տեսնէին: Իրենց երազանքը եղաւ Պերլին-Պոլիս-Պատուրա-
Պարսից ծոց գիծ մը երկարել եւ գծին անունը միւրտեցին երեք Պ գիրերով՝
Պերլին-Պոլիս կամ Պիլլան-Պատուրա. ՊՊՊ, այս գիծը Տաճկաստանի ողնա-
յարը կը նկատուէր: Մենաշնորհի արշութիւներ թէեւ եղաւ միայն 1903-ին,
սակայն գաղափարը եւ միճարանութիւնները ստղմաւորուած էին գերման
կայսեր Պոլիս ալցի ժամանակ 1898-ին, որուն վրայ պիտի անդրադառնանք:
Երբ միւս մեծերը խմացան ալ զառանձնաշնորհումին տրուելը, ծալք տուին
բնոյցիմութիւններ:

Գերմաններ Ֆոյցման-Ֆրանքֆուր անունով բնկերութիւն մը կազմե-
ցին՝ այս երկարածից գծի շինութեան եւ շահագործումին համար, որուն
անօրէն կարողուեցաւ՝ Թիւրքիոյ համար՝ գուլիերիացի Հիւլիքնէն: Գերմա-

ըստ թվերի մը Սամսոնէն Իսկէնտէրուն, Սեւ ծովը Միջերկրականի հետ հաղորդակցութեան դնելու յատակադիմ մը ներկայացուցած էր, Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ վրայէն տնցնելով, Ռուսերու հակառակութեան վրայ մերժուեցաւ: Պելճիքական այս բնկերութիւնը՝ աւելի անկյո-Ֆրանսական դրամադրութիւնով հիմնուած էր: Նոյնիսկ Համիտի պահակեցութենէն ետք, նոյն մարդակցութիւնը շարունակուեցաւ թաքուն միջոցներով: Պրանսացիք ունէին յատակադիմ մը Հայաստանի բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքները իրարու հետ հաղորդակցութեան գնելու, ինչ որ մերժուեցաւ: Ռուսեր հայկական նահանգները իրենց վերապահած էին եւ թույլ չէին տար սրբէլ սանձղութիւն: Չարին համար Տաճկաստանը իր ձեռքէն խրտած ժողովուրդ մըն էր, եւ պարբեր ի վեր աչքերը սեւեռած էր Պոլսոյ եւ Նեղուցներու վրայ, իրը յաջորդ բեզմանական կայսրերու: Սեւ ծովը ռուսական լիճ մը պէտք էր ըլլար եւ Նեղուցներու բանալին կախուած իր մէջքէն (*): Հակառակ որ Ռուսիան 1900-էն սկսելով իր ծաւալման քաղաքականութիւնը փոխեց, աչքերը դէպի միջին եւ Ծաղկազոյն Արեւելք դարձնելով, սակայն պահ մը մտածեցին Թիֆլիս-Պոլսոյ դիմ մը կառուցանել, կամ Կարին-Վան-Իսկէնտէրուն օժտել երկաթուղիի գիծով եւ իջնել Միջերկրական սակայն իրենց առջեւ կը պահէին Անգլիան, որ նմանապէս Իսկէնտէրուն-Խարբերդ գծի յատակադիմ մը ունէր, արդիւնքով Չարը որ ազատ ծով իջնէ, եւ հարկ եղած պարագային դուրս հանել Ռուսերու դէմ: Երկուստեք ընդգրկուած ձեռքով, յատակադիմները մնացին միայն թուղթի վրայ: Ռուսեր ունէին նաեւ աւելի յաւակնութիւններ, դանց կ'առնէին Տրապիզոնէն Թաւրիդ-Թեհրան-Գապուշ-Գանատահար-Իսկէնտէրուն-Պարտաւ-Իսպահան-Պէնակ-Օմանի ծովեզերքը քերելով եւնէրադները: Թէեւ տնտեսական սրբէլ շահ չէր ապահովեր, բայց ռազմադիտական տեսակէտով ունէր իր օգտակարութիւնը: Ու թէեւ ձարական տնտեսութիւնը նախանձելի ոչինչ ունէր, եւ Չարն ալ օտար փոխառութեանց կը դիմէր, իր իսկ երկրին հաղորդակցութեանց գիծերն ընդլայնելու, սակայն եւ աշխարհն անյայտ էր իր ախորժակը: Տոնչի գործարանները, Թրանսսիպերիոյ եւ Թրանսմանչուրիոյ երկաթուղիի գիծերը Ֆրանսական փոխառութեամբ կառուցուած էին: Անգլիա եւս կառուցանել ուղած էր Տրապիզոն-Կարին-Թաւրիդ գիծ մը, հակադրելու Ռուսերու յատակադիմներուն: Ռուսեր կ'ընդգրկանային տարակելով թէ ալ գիծը իրենց երկրի հարաւային սահմաններու ապահովութեան եւ ռուսական շահերու հակառակ էր:

Նոյնիսկ Ամերիկացիք կ'առաջարկէին Խարբերդ-Տիգրանակերտ գիծ մը չինել, Վանայ լճին վրայ հաստատել նաւագնացութիւն: Երեւակայեցէք թէ

որքան օգտակար պիտի ըլլար ալ ծրագրերը, Վանայ լճին մէկ կողմէն միւս կողմը ցամաքային ճամբով 2—3 օրուան ճանապարհ է. իսկ շոգեհաւային երթեւեկութեամբ 3—5 ժամ:

Կը տեսնենք որ խնդրոյ առարկան մի միայն Պ. Պ. Պ. չէ: Ամէն ազգ, ամէն ընկերութիւն իր քաղաքական ու տնտեսական շահը նկատի առած, մենաշնորհ մը կը խնդրէր Սուլթանէն: Երեւակայեցէք Սուլթանին փափուկ դիրքը. բայց ան յաջողեցաւ կրցածին շափ հաւասար լոնել նժարը, զոչուցաւ մին միւսէն աւելի կամ նուազ չափով նպաստաւորել:

1830-էն ի վեր եւրոպական պետութեանց կողմէ մէկէ աւելի ծրագրերներ մշակուեցան Եփրատի վրայով կամ երկաթուղիի մը գիծով դէպի Պարսից ծոց իջնելու: Սուլթի ջրանցքը դեռ բացուած չէր: Տաւրոսեան լեռներու տնտեսական կիրճերը ամենուրեք փափուկէին, եւ կ'ուզէին կամ Իսկէնտէրունէն, կամ Անտիոքէն, Լաթաքիայէն հալկա-Մեքէնէ կամ Տէր Չոր գիծ մը չինել, եւ Եփրատը նաւարկելի դարձնելով հասնիլ Պարս: Իտալացի Թոնիէթի Սուլթանային մինչեւ Պարսից ծոց գիծ մը չինել տալարկեց, Եփրատն ի վար, օտուկելով մշակելի հողերը: Պրանսացի Կոթթար նոյն ծրագրերը ներկայացուց տարբերակներով: Ռուս մը կամ Գալիսիոյ Թրիտիլէն Պարտաւի վրայով մինչեւ Քուէյթ գիծ մը առաջարկեց մէկէ աւելի ճիշդաւորումներով, սրտնցմէ կարեւորագոյնը պարսկական սահմանադրութիւնը ներքին պիտի ըլլար:

Բոլորն ալ մերժուեցան:

Մէջտեղ ելաւ Գերմանիան 19-րդ դարու վերջին քառորդին: Խօսեցանք ռազմածով Գերմանիոյ փուճ սպանալիքներուն վրայ, բայց կրցաւ յաջողիլ ստանալ Պ. Պ. Պ. ի առանձնաշնորհումը: Ինչպէս տեսնենք, Համիտ ամենուրեք գոհացում տուաւ թուղթի վրայ Գերմանիան դոհացնելու համար:

Գերմաններ ամէն ինչ մեծ կը տեսնէին: Կիլիկիան լեռները իրենց վախ չաղկեցին, ո՛չ ալ Տաւրոսեան լեռներու 15 միլիոն եւ Ամանոսի 6 միլիոն լիւր վախուղները. առաջինը գերմանական բնկերութեան արժան էր 70 միլիոն Ֆրանք եւ երկու տարուան աշխատանք: Շինուեցան լեռնաձորերու մէջ տնցուղիներ, կամուրջներ, մեծ ու պղտիկ: Ճարապետի կամուրջը հիացումի արժանի կառուցուածք մըն է 600 մեթր երկարութեամբ:

Նշելի ուրիշ կէտ մըն ալ կայ: Գաշնադիրներու մէջ Շէյխքեան յօդուած մը կը գրուէր. Թրքական կառավարութիւնը պէտք էր բնկերութեան տարեկան 11000 Ֆր. ապահովէր իւրաքանչիւր միլիոնի եւ 4500 Ֆր. տարեկան ծախք շահաբեկութեան: Եթէ շահադրժութի ընդհանուր դուժմորը յուսացուածը չըրէր, բայց զոցել կառավարութեան կ'իշխար: Ծանր էին պայմանները, բայց ընդունուեցան: Աւելցնենք որ իւրաքանչիւր միլիոն լիւրութեան ծախք բնկերութեան 150,000 Ֆր. կ'արժէր: «Սէրպէթ» թերթը 1899 Յունիս 23-ին կը բողոքէր ալ յօդուածին համար եւ կը գրէր. «Կը խնդրենք որ մեր սիրելի վեհապետը հաճէր մտիկ ընել մեր տկար ճայնը ամէն անգամ որ կը բացականչենք իր ընդարձակ կայսրութեան պահպանման եւ պաշտպանու-

(*) Ռուսերն ալ 1900-ին ձեռք ձգեցին Անգարա-Սեբաստիա-Խարբերդ-Տիգրանակերտ գծի շինութեան իրաւունք, ինչպէս նաեւ Արդըն-Մատեն պղինձի հանքերու շահագործման իրաւունքայն բան մըն ալ չըրին: Հաւանական է ճիւրականի պակասի արդիւնք: Պղինձի հանքերը 1914-ի պատերազմին շահագործուեցան Գերմաններու կողմէն: Այս մետաղը պատերազմական պիտոյքներու կարեւորագոյններէն մին էր:

Ճեան ի խնդիր: Պապատառի գիծը պէտք է չինուի տաանց վտանդելու կառա-
վարական հասոյթները: Անանք սրանք չեն բնդունիր մեր պայմանները, կըր-
նան իրենց հանապարհը չարտնական»:

Աւելցնենք նաեւ որ՝ զիմեւու շինութեանց ստեղծութեանց մաս կը կազմէին Թիւրքիա ներմուծուելիք ապրանքներու սրտին ու քանակը : Իւրաքանչիւր պետութիւն իւր երկրի ճարտարարուեստի համար ապագրանքներ կ'ապահովէր . նաւթ , գէնք , թնդանիւթ , պտտեքաղմական պիտոյք , հրետանիի կազմուածք եւն . : Գերմանական ապրանքներ աւելի աման ըլլալուն , յաճախ կը չէզոքացնէր Ֆրանսականը : Մրցակցութիւնը ամէն մարդի մէջ կը շարունակուէր :

Քիչ մը ծանրացանք երկաթուղիի գլծերու շինութեան վրայ, այն նկատուածով որ՝ երկրի մը անասական բարեխառմի գլխաւոր ազդակներէն մին է ճամբաներու շինութիւնը։ Հազարապատիւական միջոցները երկրի մը շինարարներն են, երկաթուղի, լայն սպասարաններ, ջրանցքներ, կամուրջներ, առաւելագոյն չափով կը նպաստեն երկրի մը զարգացման եւ յառաջգիծութեան։ Ամէն ինչ անոնց միջոցով կը տարածուի. գիտութիւն, գաղափար, դիր եւ գրականութիւն, աղբանքներու՝ երկրի արտադրութիւններու փոխադրութիւն, կը հաստատեն սարեհասարկութեան կայսրութեան ամենահեռաւոր անկիւններու անհրաժեշտ սխառութիւններ, ստեղծելով բարեկեցիկ կեանք թէ՛ քաղքենիին, թէ՛ շինականին, թէ՛ արհեստասիրին եւ թէ՛ մշակին։

Համալրա յամասնեցաւ ընդդիմանալ օտար դրամապլուխի մուտքին , քանի կայսրութեան պանծը պատարկ էր . սրով անկարող իրադործելու երկրին արդիականացութիւն : Ամենադուրս խաճմութիւնն կը պարտադրէր որ լալն բանար եւրոպական դրամապլուխին առջեւ երկրին դոները , նախատեսելով իր հպատակներու գրամապլուխին ընկերարար շահադործումն ալ : Այս հնաւատեսութիւնը սրակեցաւ իրեն . միայն ճնշումի տակ եւ իր անձնական արկղը լեցնելու մարմաջն է որ դինք միեկ մենաշնորհներու լալխութիւն , թէեւ քիչ մը ուշ :

Թուրքեր նախաձեռնարկ եղան, հաւանարար և բոսպայի խորհրդա-
կաններու գրգռումով, շինելու Հիճալի երկաթուղիի գիծը։ Այս գիծը՝ սուրբ
գիծ էր, «Համ Եօլու» (մահաէսի ճանապարհ)։ Դամասկոսէն մինչև Մէտինէ
1902-ին գիծը վերջացած էր․ տուն մը կիսատ մնաց, ապա շարունակուեցաւ
մինչև Մէքքէ, Հիճալ և Եմէն։ «Համ Եօլու»ի գծին վրայ երկայն գեղեց-
կակերտ քարաշէն կամուրջ մը Համիտի անունը կը կրէ։ Շինութեան տնակ-
սականը հայկթայթուեցաւ ծանօթ և անծանօթ հաւատացեալներու կողմէ
որաւարուի նուէրներով։ Համիտ մասնակցեցաւ այս հանդեսակութեան
50.000 սակիրով։ Գիծը սուրբ գիծ նկատուած ըլլալուն, մի միայն մահմետա-
կաններն են որ կրնային իրենց աշխատանքը բերել՝ մեծամասնութիւնը
ճրկարար՝ կառուցանելու այս ճամբան, բացի երկրահայրներէ, որոնք խա-
լացի և զերմանացի էին։ Աշխարհիս չորս ծագերէն հաւատացեալներ եկան
լացի և զերմանացի էին։ Աշխարհիս չորս ծագերէն հաւատացեալներ եկան
լացի և զերմանացի էին։ Աշխարհիս չորս ծագերէն հաւատացեալներ եկան

Բնառնեղիտայէն եւ արարական բոլոր երկիրններէն, մեծ ու սղալիկ, ունեւոր
կոյ՝ աղքատ: Գծին երկարութիւնն է 1650 մղոն. աւելի լայն է քան սովորա-
կան զիծերը: Աշխարհի վրայ միակ զիծն է որ կը բերէ պնտհատելի չափ:
Ծինութեան դրամապուր ձրի էր, որով դրամապուրի հատուցման խնդիր
չկայ: Ամէն տարի 2—3 միլիոն ուխտաւորներ կը փոխադրէ: Ներկայիս օ-
ղային եւ ծովային ճամբով ուղեւորները՝ հաւանաբար վերայիշեալ թիւերը
նուազեցուցած ըլլան:

Արդ, Թուրքիոյ մէջ ամենէն ատանձնաշնորհեալ երկու պետութիւններ կային. Զբոնսան 1650 մզոն երկարութեամբ, սրուն վրայ աւելցան փոքր ճիւղաւորումներ. օրինակ՝ Դամասկոս-Տէրաւ-Հայֆա, Աքքա, Աֆֆուլ, Ճէննին, Նապլուս-Երուսաղէմ, Ամման-Ալլապա, Իսկէնտէրուն-Մերսին եւն. :

Երկրորդը էլաւ Գեղամահիւան՝ Պոլիս-Պալատաւ ԿՅՈՒ, 3000 մըսն:

Բացի երկաթուղիի զիծերէ, չորհուրեան ալ առանձնաշնորհումներ
էւս. լուսաւորութեան, օգային կադի, քուրի, նաւահանդիսաներու եւն.,
որոնց մէջ Ֆրանսական դրամադուխը իշխող էր. իրմէ ետք իւս գային՝ Անդ-
լիս, Գերմանիա եւ Պելճիքա: — Միմիայն Սիրիոյ երկաթուղիի զիծերուն
Ֆրանսական դրամադուխը 200 միլիոն կը հաշուուի: Իսկ 1918-էն ետք Պէյ-
րութի նաւահանգիստը արժամ էր 8 միլիոն Ֆրանք: Որով արդիւնաբերա-
կան լոյսը ձեռնարկներ հովանաւորուած էին օտար դրամադուխով միայն.
տեղական դրամադուխ չկար: Վաճառականութիւնն անգամ ազատ չէր տե-
ղացիներուն համար: Վաղուան անտուգութեան հետեւանքով, հպատակնե-
րու անտեսական կարողութիւնը ամլութեան կը դատապարտուէր: Զեռնարկ-
ներու աղահոլութիւն եւ երաշխաւորութիւն գոյութիւն չունէին, որ հա-
րուստներ մտածէին անանուն բնկերութիւններ կազմելով, եւրոպացի մաս-
նադէտներու գլխաւորութեամբ շահագործէին երկրի հարստութիւնները՝
հոնք, երկաթուղի: Կառուցուէին ջրանցքներ, կամուրջներ, բացուէին նոր
նաւահանգիստներ, նորոգուէին հինները, մանաւանդ ընդարձակուէին փաղու-
ղիները, գրաստական նեղիկի ճամբաները, սոցլուղիները, շերտուելով լայ-
նանիստ վաճառականական եւ երթեւեկութեան սրտատաներու, աղահոլելով
անձի եւ ինչքի շրջապատութիւն: Կը յիշեմ՝ Այնթապէն Հայէպ, թղթատա-
րական երկու ոտիկաններու բնկերակցութեամբ կոտոր, շատ անգամներ
յիշուցակներու յարձակման ենթարկուիլը: Ի՞նչ հրաշքներ կրնային գործել
Հայ-Յոյն-Հրեայ-Թուրք անանուն բնկերութիւնները՝ երկրին դարդացման
մարդին մէջ: Անոնք կրնային մեծ դարկ տալ զիւզանտեսութեան՝ օգտա-
գործելով հասող գետերը, ոռոգելու եւ կենդանութեան կոչելու բերրի հո-
դամատերը: Ֆրանսացի Մեծ Սիւլլի բաժնէ. «Մարդագետին եւ երկրագոր-
ծութիւն Ֆրանսայի երկու ոտիկաններն են»: Նոյնը ձեռք է նաեւ Թուրքիոյ
համար: Երկրագործութիւնը երկրին անտեսական դարկերակն է: Երկրի
արդիւնաբեր տարրը զիւզացին է: Ստիպին իւղեմ զիւզացին զրկուած էր հողը
արդիւնաւորելու միջոցէն: Զունէր ո՛չ արդիական գործիքներ գնելու նիւ-

թաղան կարողութիւնն եւ ո՛չ ալ հերկուելիք հողերու տարածութիւնն աւելցնելու միջոցներ։ Արդաստուր ու բարեբեր հողեր կը մնային անմշակ՝ ոռոգութեան միջոցներու չզոյսթեան հետեւանքով։ Եթէ կատուցուած ըլլային ջրանցքներ, որքա՞ն անողատ բարիքներ կրնային բաշխել գիւղացիին, որ երկրին ամենակենսունակ մասը կը կազմէ։ Գիւղացին է որ կեանք կուտայ հողին իր աշխատանքով եւ քրտինքով։

Միջոցէլ Փորթուղական փաշան, նկատելով որ տուրքերու եկամուտին մեծադոյն մասը՝ աշարի տուրքն է, նախաձեռնութիւնը կ'ունենայ երկրադործական գրամատան մը հաստատման ծրարի մը պատրաստելով՝ Սուլթանին ներկայացնելու։ Համիա կը հաւանի հայազգի Փորթուղալ փաշայի ծրարիւրը իրադարձելու։ Նման գրամատան մը պակասը շատոնց ի վեր դառլի դարձած էր։ Վերջապէս հիմնուեցաւ երկրադործական գրամատունը, որուն 450 մասնաճիւղերու բացումին մէջ՝ մեծ եղած է Փորթուղալ փաշայի գերը։

Դրամատան գլխաւոր նպատակն էր հիմնել տնտեսական տնտեսական, ոյժ տալ գիւղատնտեսութեան եւ երկրադործութեան, արդիւնաւորել անվար հողերը, վարուցան չեղած արտերը, որոնք անասնոցն էին։ Քաջալերել կենդանարուծութիւնը, շերամարուծութիւնը, մեղսարուծութիւնը, շահագործել անանցանելի դարձուր անտառները՝ արտադրելով մեծաքանակ չիւնեղանիւթ արտածման համար։ Արդիւտեան գործիքներ, սայլեր հայթայթել մշակներուն։ Կամ սակով գրամ փոխ տալ գիւղացիին՝ եղջերաւոր անասուններու, բռնարարձ կենդանիներու, վարուցանի հացահատիկներու գնման համար եւն։

Բայց գրամատուն մը հաստատելու համար՝ գրամ պէտք էր։ Կառավարական անտուկը պարտոյ էր։ Հայազգի փաշան կը համապէ խալիֆան, որ տառանդովի տուրքի վրայ մէկ ու կէս հարիւր յաւելում մը գրուել, ինչ որ 8 միլիոն ֆր. հասոյթ մը գոյացուց։ Փորթուղալ փաշայի հանձարեղ գաղափարը երկու տասնութիւն ունէր։

Ա.— Ձրի գրամապլուխ մը ստեղծուած էր, որ ոչ ոքի չահարափին տալու սխալուած էր եւ ոչ ալ սակ. որով կառավարական պիւտձէն ձերբազատուած էր օտար գրամատէրերու եւ գրամատուններու ձեռիչ սակէն, քանի որ որեւէ փոխառութիւն չէր եղած հայթայթելու 8 միլիոն ֆր. գրամապլուխը։

Բ.— Եւ առ հարիւր սակով երկրադործներու տրուած գումարներու հասոյթը երկրադործական գրամատան արկիւր մասնելով պիտի տւելցնէր գրամապլուխը. որով երկրադործներու պէտքերուն լիւրջ բաւարար պիտի ըլլար։

Հոս եւս գործերը կող ընթացք մը առին՝ մեր գիտցած պատճառներով, յաւելումներու «նոյն պատճառները միշտ կը յանդին նոյն արդիւնքին» ըստ քաղաքական գիտութեան տեսութեան։ Այլուր խօսած ենք այդ արդիւնքի մասին։

Գիւղացիական գանդուածի 80 առ հարիւրը անդրադէտ. փոխառութեանց պաշտօնական ձեւակերպութիւնները ձանձրալիօրէն երկայն. խեղճ

մշակներու ամենակենսական պահանջները կը մնային շատ անգամներ ապարդիւն։ Անպարկեշտ պաշտօնեաներ չվարանեցան շահագործել գիւղացիները։ Նախ պէտք էր կաշառք մը տրուէր տնօրէնին, որպէսզի խնդրարկուի աղերսը չմերժուի եւ կամ ամիսներ չապստէ գրասենեակին մէջ։ Գանձումի տնօրէնը պէտք է վկայագիր մը տար հաստատող որ գիւղացիին արտը կամ ալլին՝ զրաւի տակ չէր. հոն եւս պէտք էր տալ կաշառք, ապա թէ ոչ շարաթներ եւ ամիսներ կը դնէր այդ թուրքի ստացումը. վարուցանի եղանակը չէր սպասեր, ընտրութիւնը իր օրէնքներն ունի, ամէն ինչ օրը օրին պէտք է ըլլայ։ Վերջապէս, գրամատան գումարանէն մինչեւ տնօրէնը պէտք էր կաշառուէր, այնպէս որ խեղճ գիւղացին ո՛չ թէ 6 առ հարիւր սակով փոխառութիւն կը ստանար, այլ 10—12 առ հարիւր, զրեթէ կրկին։ Կառավարութիւնը իր կողմէ՝ ամէն անգամ որ գրամի պէտք ունենար, թաթը գրամատան գանձին վրայ կը դնէր, տնտեսարար գործնելով խնդրարկուներու գիմումները։ 1909—ին կառավարութիւնը 150 միլիոն ֆր. պարտական էր գրամատան։ Փաշաներ, պէյեր, ձորապետներ օգտագործելով այս ստեղծուած գրութիւնը՝ կը շարունակէին կեղեքել անդրադէտ գիւղացի գաղափարը, բարձրագոյն սակոսով գրամ փոխ տալով անոնց։

Սուլթան-խալիֆան երբ գրամի պէտք ունենար, թաթը կը դնէր եւ լեւալից նախարարութեան անտուկին վրայ, եւ կ'ընթացնէր գումարները եւ կը յորդորէր միւս նախարարութիւնները իր օրէնակին հետեւիլ։ Սուլթանը այսքանով ալ չգոհանար, միշտ նոր ազդիւրներ կը փնտռէր իր շուրջ ծախքերը փակելու։

Զխոնեցաւ որբերու եւ ծերութեան տարեթուակներու յատկացուած պահեստի գրամները խրացնել։ Յունական պատերազմի շրջանին՝ որբերու եւ ալքիներու օգնելու համար՝ հանդանախութեամբ հաւաքուած գումարները նոյն բախտին արժանացան։ 7 տարիներէ ի վեր Շիշլիի մէջ տեւական ցուցահանդէսի մը հաստատութեան համար հաւաքուած գրամները երբեք չհամարան բռնեցին, եւ մայրաքաղաքի բնակիչները ցուցահանդէսի երես չտեսան։

Որպէսզի ժողովուրդի կողմէ իր շուրջ ծախքերը չքննադատուէին — արդէն ոչ ոք կը յանդգնէր քննադատել — մամուլի բերանը դալլ գրուած էր. ամբարտաւանօրէն երբեմն-երբեմն մամուլին մէջ արձագանգ կը դնէին իր ըրած տառաձեռնութիւնները կառավարութեան ընդհանուր գանձին բացը գոցելու համար, որուն համաձայն՝ իր գահակալութենէն ի վեր անձնական գանձէն 11 միլիոն թրքական սակի վճարած կ'ըլլայ, յատկացնելու արքունիքի պաշտօնեաներու անվճար ամսականներուն։ Եւ այս՝ ինքը կը նկատէր արքայական նուէր։ — Համիա այնքան ազատ էր իր գանձին, որքան շուրջ էր իր կայսրութեան անտեսական ազդիւրներու շարժանքին։ Համիա թոյլ կենսապիւրները միտքան են հաստատելու անոր մօտ շուրջութիւնն եւ ազահութիւն. եւ կ'եղբարեանէր, որ երկու միտքանց տէր մէկը կարելի չէ ընդունիլ իրր առողջ միտք։ Շուրջ եղած է ցուցամուլութեամբ։ Փարիզ, մեծ

գլխավորական Փասթէօռլի անունով, գլխավորն պրոպագանդներու յատկացուելիք Հաստատութեան առթիւ բացուած հանդիսակցութեան մասնակցած է մեծ զուգարով։ Իր անունը ցանկին վրայ առաջին տեղը զբաղած է, և արժանացած «Պաշտպան Գիտութեան» տիտղոսին։ Տարօրինակ պաշտպան... Երբ իր ոտատնին մէջ չէր արտօներ, ոչ էլեկտրականութիւն հաստատուէր, մայրաքաղաքի վտիւ լուսաւորութիւնը սրտհաս կ'ըլլար, որ գիշերները՝ փողոցները չունէրու պատկանէին։ Համալսարաններու մէջ բնագլխութիւն և տարրարանութիւն կախած է իր գաղտնիագրներու մաս կը կապմէին։

Անհամեմատօրէն շտալկեղան է հանդէպ լրաններու, որոնք իր պահապան հրեշտակներն էին: Շտալկեղան է Պերլինի գաշնադրի և հայկական ջարդերու և բռնադատման մամուլի և քաղաքական մարդոց խցմատանքները պնելու մէջ: Ստիտ փաշան հաշիւ բրան է, որ այս տախթով 235.000 օտմակի ծախսած է, որուն վրայ կ'աւելնար 640 շքանշաններու բաշխում: Նոյնիսկ յանդգնութիւն ունեցած էին անկաշատելի «Թալմի» թերթը պնելու:

Սուլթան Համիտի համար Լեքտական որոշ մամուլը, ինչպէս նաև Լեռնապարական անցեալ, ներկայ կամ ապագայ ապրելիկ վարիչները, մէջն ըլլալով կարգ մը Լեռնախառններ, նախարարներ, կաշառելու կերպը գտնու-
նիք մը չէր:

Յիշեալ 640 շքանշաններէ դուրս, չէին մոռցուեր պաշտօնական շրջանակներու փափկատուն տիկիներն ու օրիւրդները, սրտեք կը պարզեւորուէին արքունի պանծէն թանկարժէք ազամանեղներով եւ մարդարտաշար մանեակներով :

Ընդհ. ջարդերու շրջանին, Ֆրանսական Ա. նախարար Թրքատէր Հա-
նոթոյի մատին Խրպէն Կոնսէլի «Les trois Fantoches» երկէն կ'ընենք մէջ-
բերումներ, ծանօթացներու մէր ընթերցողներուն այս մատուցական բարձր
կարողութեամբ օժտեալ, բայց բարոյականէ զօրի սիրահնչակ անձնաւու-
րութիւնը։—

ԼՁ 27. «Գրպանները առած թքբական սակիներով և պէճքը Հայտ ա-
րիւնայ շղարուած, բե՛՛ կը բարձրանայ երեւոյթաններու և մամուլի քե-
ծամասնութեանց ծախհարութիւններով: Համիտի պանծը ծանր կը կշակը»:

Էջ 43. «Երկու տարիներու ընթացքին, ամբողջ փոքր Ասիայ, ինչպէս նաև Պոլսոյ մէջ, Քրաճապահան դեսպանի աչքին տուելու, Համլիտի մօլաբեալ արշանեակները սպաննեցին, խաշտանդեցին, հաճեցին, անդամահատեցին Քրաճապահան պաշտպանեալները^(*)։ յոջեցին Լըիկ մարդիկը, հերկուսեցին երեխաները իրենց մօր զիբկին խիկ, ըրիստոնեայ կիներու և կոյսերու վրայ վարձեցին աշնպիսի վալթապուլիսններ, սրտնք մի միայն մարդակեր սըրա-րաճները կրնային հնարել և երեսակայել։ Խորովեցին քաղաքներու բնա-կիչները եկեղեցիներու մէջ, ձգելով 300,000 դիակներ... փճացնելով դրեթի

(*) «Պրանսական պաշտպանեալ» ըսելով պէտք է հասկնանք քրիստոնեաները: Յիւրանալ ի վաղուց անտի ինքզինի Տանկապետինի քրիստոնեաներուն պաշտպան նկատած է:

$$yLq \quad \mathcal{F}p :$$

Մինչ 300,000 մարդկային կականեր տանձանքներու տակ հողկուարքի մէջ չին, Հանթթօ ամէն օր կը հետեւէր զորհուրութեանց մանրամասնութեանց: Ամէն օր իր զործակարները հետազոտներով տեղեակ կը պահէին զինք, ինչ որ կը պատրաստուէր և ինչ որ զործադրութեան կը գրուէր: Ան կը կարգար տեղեկագիրները և զգրացին մէջ կը նետէր, ապա զրիչը ձեռք տանելով, կանխելու համար՝ պարբերաթերթերու յօդուածներ կը գրէր»:

Յօդուածներէն մէկուն պատճէնը պիտի դնենք քիչ մը վարը :

Էջ 45. «Ֆրանսական դեպոնը իր բոլոր հետադիրներուն մէջ կը կրկնէր՝ «Սալթանը Չեղի ստեղ, իր Փարիզի դեպոնը կը ստէ: Ստատացեալ բարեկարգութիւնները Հեն պրոծադրութիւն, եւ երբեք պիտի չպրոծադրուին, ամէն տեղ կը ջարդեն, այլ մարդիկը Չեղի ստեղ կը խօսին եւ կը խորեն կ'ուսուցանեն»: Իւրաքանչիւր հետադիրին Հանթթո կը պատասխանէր՝ «Ամէն ինչ կ'ստատրեալ է, չարունակեցէք այլ հիման վրայ բանակցութիւնները, անոնք յաւանքին են»:

«Կը վաղէ երեւոյժ յաղալ, բեմ կը լարծրանայ եւ կը կարդայ՝ «Ամէն
ինչ կառարեալ է, Սուլթանը հիւանդի տրբայ մըն է, անիկա կաշարութեան
բայեր սղդիքը քով քովն խաղաղութեամբ կենակցելու արուեստը գտաւ,
մենք համաձայն ենք իրեն հետ ամէն տեսակէտի մէջ»։ Այսպէս է ներկայիս
միտանան, ա՛յս է Օսմանլիներու սակիներուն ծախեալ մամուլի եւ Հանթթօ
փաշայի պարտադրած դիւանադխտութիւնը»։

Էջ 50. «Հանութե, տաանց ամհարու ինքդինք պաշտպանելու համար
կ'րա՛ն ի՛նչ՝ գէպքերը եղած են իր պաշտօնավարութեան դաշարի շրջանին :
«Զինք մաշա բնող մարդասպանի գործակիցը կը կրկնէ, երեսօփ. Ժողովի սո-
ջեւ, ինչպէս նաեւ իր թերթերուն մէջ ի՛նչ ի՛նչ, իր երկու նախարարական պաշտօ-
նավարութեան շրջանէն դուրս գործուած են ջարդերը, մինչդեռ երբ առա-
ջին անգամ պաշտօնի գլուխը անցուց 30 Մայիս 1894, արդէն զիտէր ինչ որ
կը կատարուէր» :

Հեղինակը «Դեղին Գիրք»-ը պատկանում է միայն յենյով կ'ապացուցանել հակա-
ստիք, ճշգրելով թուականները: «Հանդիս 30 Խալիս 1894-ին պաշտօնի կոչ-
սեցյալ եւ մնաց մինչեւ 1 Դեյմ. 1895: Երբ պաշտօնի ձեռնարկեց, սեղանին
միայն պատւ աչի հեռադիրները, որոնք մեր գործակալներուն միջոցաւ հա-
ղորդուած էին իր նախորդին՝ Գաղիմիր Փերիկի, որոնց մէջ նշանակելի է
Հեռադիր մը՝ 20—2—94, ուր Գամպոս՝ (Պոլսոյ Փրանսական դեսպան. վա-
կադիր մերն է) ամբողջ հալիական հարցը կը բացատրէր: Առաջին հեռա-
դիրէն 3 օր ետք Գամպոսի կողմէ նոր վարչապետին (Իմա՝ Հանդիսոյ. վա-
կադիր մերն է) ուղղեալ 3 Յունիս 1894-է 31 Հոկտ. 1895, աշխիւքն իր
պաշտօնատարութեան սկիզբէն մինչեւ իր հրաժարումը, Հանդիս կը ստանայ
Ստամբուլ, Տրապիզոնի Զարդերու, Պոլսոյ խորհուրդներուն Լւ Օսմանեան
կաշարութեան միայն 109 պատգամներ, որոնց պարունակութիւնը «Դեղին

Գիրք»ին մէջ 105 էջ կը բռնէ : Հանութօ տեղեակ կը աւամէն բանի, սակայն ծածկեց ամէն բան, ստեղծ չղարկեցաւ, ստացաւ 109-բլ տեղեկաղերը 31 Հօկաւ. 1895-ին, որ կը պարունակէր ջարդերու վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ : Երբ Լեւոյ Ս. նախարարի պաշտօնը 1 Նոյմ. 1895-ին, իր զբօսանին մէջ ունէր սպանութեանց եւ չարչարանքներու մանրամասնութիւնները, զոհերու մարդահամարը, փոստեր՝ որոնք կ'աղագայօցանէին որ ամէն ինչ լիւր Սուլթանի անձնակաւն գործն էր... : Միթէ կարելի՞ է երեւակայել տեղի յանդուգն եւ լիտի ստախօսութիւն, այլ ալ դարչելի նպատակի մը համար» :

Նմոյշ մը Հանդիմանի ստորագրութեամբ Ստիթան Համիտի վրայ
գրած յօդուածներէն, որ լոյս տեսած է «Ռեպիւ տը Փարի»-ի 1 Դեկտ. 1895
թիւով:

«Սուլթանը իր հպատակներուն հանդէպ ցոյց տուաւ քաղցրաբարտ-
յութիւն, մեծասրտութիւն եւ անկողմնակալութիւն... Ուղեց որ հաստատ-
ուած վարչաձևը միապետական, որով անձնական ըլլայ...: Եղաւ նուրբ,
ձկուն, աշխատասէր, ունեցաւ մանուսնոյ տեսակ մը արտաքոյ կարգի բա-
րեկամասն բնուոյ մը, խոյս տալու, վախճալու վտանդէ մը, որ կը հաւա-
սարէք գուշակութեան: Այսպէս է որ կրցաւ մինչեւ այսօր զգուշանալ այն
անթիւ ծուղակներէ, զորո ճակատապիրը կը յարէր իր գէմ:

...Այն պիտի լի լինի մարդ մըն է, զարուկ զոյնով, խռովեալ աչքերով եւ իզակաւն ձեռքերով: Այդ զիւրարեւի ձեռքերով կը բռնէ ա՛յն բոլոր թիւերը, որոնք կը զօդէին մահամետական աշխարհը կեդրոնական Ասիայէն եւ Ամերիկէէն մինչեւ Պալքաններ: Իր ձեռքին մէջն են Ս. Գրեկիմանի եւ Տարտանէլի բանալիները, իր ձեռքին մէջն են Գուրան եւ Աստուածաշունչ, ա՛ն կը բռնէ սուր եւ նիզակ եւ ի լրումն ամենայնի, կը բռնէ չառ մը խառնափնթոր թիւերը եւ բոլորական գիւտնադիտութեան, պիտի սուրբ ձեռքեր, իրականին մէջ չափազանց զրաղեալ»:

Կոհիէ կ'աւելցնէ. «Հանութայի «Դեղին Գիրք»երը լոյս տեսան երկու տարուան յապաղումով եւ մաքրադործեալ»: Հանութօ կրկին պաշտօնի պիտի կոչուէր մինչեւ 1898:

Հոս աւելորդ չենք նկատեր աւելցնել «Դեղին Գիրք»երու մասին դրածները իր լիզեայ երկին մէջ, հասար Բ., էջ 305:

«Եթե «Դեզին Գիրք»-երու մէջ ստացուած բոլոր հեռագիրներու պատճէնները գրուէին, ամբողջ զբաղարան մը բաւարար պիտի չըլլար զանոնք պարունակելու. յաճախ բազմաթիւ հեռագիրներ պէտք կը ձգուէին»:

Հանրապետութեան նախագահը հասկցնել կ'ուզէ թէ «Դեղին Գիրք»-
բու սլարունակութիւնը օրուան կոտաւարութեան վարած քաղաքականութիւնը
արդարացնող կամ ցոլացնող հետազոտներէ կը բաղկանայ, այսինքն մաք-
րադարձեալ... :

Որով մեզին զարմանք պէտք չէ պատճառէ որ Պոլսոյ 17 օտար զեկպաններ և հիւպատոսներ, անկարող որեւէ միջամտութիւն ընելու, մնացին մօռնջ և գիտեցին թերեւս խռովեալ սրտով, կզած արիւնահեղութիւնը :

Քանի որ Լաբ, ըստ վերին ստացուած հրամաններուն, ներկայացուցին
 Բողոքագիրները . . . :

Համիտ խոյ կը մնար արժանաւոր մարդոց խնդրանքներուն : Օր մը, նախկին սենեկապետ Համի Ալի պէյի գիմնամ կ'ըլլայ որ բարեխօսէ Խալիֆայի մօտ ի նպաստ բարձրաստիճան պաշտօնեայի մը, որ Թշուառութեան մատնուած էր : Ալի պէյ այդ ալեւոր պաշտօնեայի տղուն կը պատասխանէ . «Զատակը, Եւր նման նպաստներ խնդրած եմ Փատիլահէն, գիտե՞ս թէ ի՞նչ պատասխանած է . գրամ չունիմ . եթէ ունենայի բանակիս զինուորները կը կէրակըէր» :

Գլխավորապես առատաձև հումքի ներկր ևս ունեցած է հանդէպ Գալֆայ-
ետն որբանոցի: Որբանոցիս հիմնադիր մալլաուդետ Սրբուհի Գալֆայետն
1870-ին Սալթման Ալիդին խնդրողի մը ներկայացուցած էր և յաջողած
ստանալ օրական 7 ու կէս օխտ միս և 15 օխտ հացի նպաստ: Համիտ յար-
դած էր իր հօրեղբօր բարեխիրական պաշտօնը, որ Ա. Սահմանադրութեան
կը փոխարինուի զբաժանական յատկացումով մը: 1883-ին, նորահիւս զօրդ մը
կը նստիւրուի Համիտին, որ ի փոխարէն 300 ոսկի կը նստիւրէ որբանոցին.
1885-ին 50 ոսկի նոր պարզու մը կը շնորհէ և կը հրամայէ որ որբանոցին
օրական հացն ու միւր՝ իր անձնական պանծէն մշտուի: — 1922-ին, Քեմալի
հրամանով ալս յատկացումը կը ջնջուի:

Համխառն ամենեկն անպարկեշտ չափովտուժիւնը, ազօրինի միջոցներով կախածներու տէր դառնալու մէջ կը կոյտնար: Մէկկի ձգելով իր բոլոր գոհերուն՝ կախադաններու վրայ մահադատ, Մարմարայի ջուրերուն մէջ խեղդամահ կամ աքսորներու մէջ կորած հորտակներու դրաւած շարժուն եւ անշարժ կալուածքներն ու հարստութիւնները, նոյնիսկ իր հարապատ եղբօր Մարտարի բոլոր ինչքերը, քանի մը սողներով բացատրենք թէ ի՞նչպէս աշխարհի ամենեկն հարուստ թաղատորը կրցաւ բլլալ:

1858 Ապրիլ 21-ին հաստատուեցաւ հոգային օրէնքը, Երեք դասա-
կարդի բաժնետոմարները: Մէկփառ՝ մեծեւոյ, Միւրի վաղը՝ Լուսինի մաս-
նաւորներու անձնակազմ հոգ: — Սուրբան Ապրիլ 1867 Մայիս 21-ին հրատա-
րակեց թափուի օրէնքը (կալուածատիրութիւն): 1873-ին ամէն անոնցմէ, որոնք
անձնակազմ կալուածքի մը տէր էին — սպարանք, տուն, խան, բաղնիք, խա-
նութ, աղարակ, ևն. — սկսեց էր ստացած ըլլար իր կալուածատուրքը:
Բայց ամէն ինչ «կալուած-կալուած» (կամաց-կամաց) կ'ընթանար թուրքիոյ
մէջ, և Երբ համար դա՛ քարծրացաւ, այդ իրաւունքը որոշուած թիւնը աւելի
չդձգուեցաւ:

Յակոբը տեսա Գաղապետնի (իր մասին տեսնել Համիրտեան շրջանի բարձրատիճան հայ պաշտոնէից ցանկը), որ իր անձնական գանձին մատակարար եւ ապա Երեւմտից նախարար եղած էր, խորհուրդին վրայ, այն բոլոր հոգերը որ տանց ժառանգի լքուած էին եւ որ պէտք էին պատկանիլ պետութեան, վերածել կու տայ իր անձնականին: Այսպէս, թէ՛ առանց ժառանգորդի («Մէկմտ») հոգերը, եւ թէ՛ պետական բոլոր հոգերը թաղաւորական

հող արձանագրուեցան: Քանի՞ հարիւր միլիոն հեկտար (ակօնիւմ) էին ա- նոնք, այդ միայն կայսերական տոմարը գիտէ: Թափու շունեցող («Միբի») անձնական կալուածներն եւս զրաւուեցան: Այս պատկարզին կը պատկա- նէին հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու նուիրուած անշարժ կալուածք- ները: 1903-ին 119 վանք եւ 1037 եկեղեցի կը հաշուուէր մի միայն հայկա- կան 6 նահանգներու մէջ, որոնց ունեցած կալուածներէն շատերը զրաւուե- ցան:

Ժամանակ մը, կառավարութիւնը գրաւել ուզեց բոլոր ազգապատկան անշարժ կալուածները, առարկելով թէ անոնք *personne physique* չէին, այլ *personne morale* որով իրաւաբանական անձնաւորութիւն մը չէր եւ չէր կրնար կալուած ունենալ. եւ իբր «մահուլ» (տէր շունեցող կալուած) կը պատկանէին պետութեան: Խուսափելու համար իրաւագիտական միջոցաւ նութիւններէ, տեղ-տեղ թափուին փոխահօր անուանին կ'արձանագրուէր:

1908-ին, Բ. Սահմանադրութեան հոգաբան, բռնադատուած հոգե- բու իրենց տէրերուն վերադարձուիլը պահանջուեցաւ: Համիտի անկումէն ետք «Հոգային գրաւմանց յանձնաժողով» մը կազմուեցաւ, բնեկու թէ՛ ան- հատներու, թէ՛ վանքերու եւ եկեղեցիներու յափշտակուած կալուածները: Այդ ժամանակի թերթերու մէջ ամէնօրեայ խնդիրի առարկայ էր այս հար- ցը, որ շատ մեկան հոսեցուց, առանց արգիւնքի:

Ըսինք, կային «վաղրֆ»ներ (կրօնական կալուածներ): Ամէն տեսակ կալուած հաւատացեալներու կողմէ նուէր կ'ըլլային կտակով՝ մզկիթներու, թէքքէներու, մէտրէսէներու, որոնք կը կառավարուէին «Միւթէվէլլի» (հո- դարարձու) կոչուած կտակարարներու կողմէ, ինչ որ առհմային էր եւ ժա- ռանդարար կը փոխանցուէր սերունդէ սերունդ, որդիէ որդի: Ժառանգորդ- ները անոնց եկամուտին հաղիւ թէ 10 առ հարիւր կը ծախէին՝ չէնքերը լաւ վիճակի մէջ պահելու համար, թէ եւ ասոնց մեծամասնութիւնը անհոգարար կը մնային, մնացեալը իրենց զբոսնը կը մանէր: Շատ մը մէտրէսէներու ծախքերը «Էվլաֆ»ի — «վաղրֆ»ի յայտնին — հասցիքներով կը մատակա- րարուէին: Կային մէտրէսէներ, ուր սոփիաներ (սուսանող) ունէին բնակու- թիւն եւ սնունդ:

Կարելի էր վաղրֆի պատկանող մարդակերպներ, ջրաղացք, բաղնիք, անտառ վարձել եւ ստանալ որոշ հասոյթ. բայց զանոնք ծախել՝ բացարձա- կապէս արգելուած էր: Ենքերը փոփոխութեան պէտք չէ որ ենթարկուէին, նորոգուել՝ այս, բայց ո՛չ քանդուիլ, ինչ որ ներկայիս մեծ արգելքներ կը հանդիսանան քաղաք մը արդիականացնելու, պոզոստայ մը յայնցնելու: Կը յիշեմ Պէյրուսի՝ ամենաբանուկ փողոցի մը մէջ վաղրֆապատկան շէնք մը կար, աղբիւրով մը օժտուած: Պողոտան յայնցնել անհրաժեշտութիւն մըն էր, բայց կարելի չէր այդ շէնքը փլցնել...: Կայ Եւրֆի օրէնք մըն ալ որ կ'ըսէ. «Կտակարարին կամքը՝ օրէնքի սյո՛ւ ունի»:

Համիտ «վաղրֆ»ի կալուածներուն չէր կրնար զոյգիլ. անոնց համար ստեղծուած էր նոյնիսկ «Էվլաֆ»ի նախարարութիւն մը, որմէ կախուած էր

ամենայն ինչ: Հետեւաբար զանոնք դրուել «հարամ» էր. սակայն նոյն բարի նպատակաւ հայ հաւատացեալներու կողմէ փոնքերու եւ եկեղեցիներու նուիրուած անշարժ կալուածները՝ հարամ չէին նկատուեր: Մզկիթներ, մէտրէսէներ, թէքքէներ անհատաւոր հասոյթարեր կալուածներ ունէին:

Հայ փաշան խորհուրդ չէր տաւ, որ հայ ազգապատկան կալուած- ները զրաւուին. քանիցս հրամարական ներկայացուցած էր եւ մերժուած՝ երկրի ելեւմտական փառած գրութեան հետեւանով: Յետք փաշան կառա- վարական անտէր հոգերուն արբունիքին յատկացաւ իրաւորած էր. ան շատ հեռուան գտնուած էր: Փաշայ հրատարակուող «Մէշէրութիթ» (չլիթիթէլ «Մէշիթէթ»ի հետ) ամսաթիւրի(2) 1913 Սեպտ. թիւ 46, յօդ- ուածադիրը Եւրիֆ փաշան կը հարհուարէ հայ փաշային ձեռնարկը: Երբ Համիտ գահընկէց կ'ըլլայ, Իթթիհատի պեկախարները Համիտի իւրացուցած կալուածներէն մեծամասնութիւնը պետականի վերածելով՝ աճուրդով կը ծախեն. փաճառքին արապաւած միլիոնաւոր սոկիներու գումարը ոչ ոք գիտէ, — կը գրէ յօդուածադիրը եւ կ'ուշիցնէ. — Անոնք կառավարական սնունդի մասերու տեղ, Իթթիհատի գտնծարանին ճամբան բռնեցին:

Երիտասարդ Թուրքեր շատ աճապարած էին. ուշ հասկացան իրենց սխալը: Պաշտօնական պատերազմին, հոյներու դաւած երկիրներու մէջ կա- տաւարապատկան բոլոր կալուածները՝ հոյներու ձեռքը անցան: Միջազգա- յին օրէնքով, յաղթողին կը պատկանին պարտուածին կալուածները: Իթթի- հատականներ՝ Սեյանիլի քարափները, որ շինուած էին Փրանսական Պար- թիսով րնկերութեան կողմէ եւ որ արժամ էր 35 միլիոն ֆր., պետական կալուածի վերածեցին Համիտի ձեռքին իսկով, եւ որ մնաց Յոյներուն: Թառսա կղզիի արոյրի (գալամին) հանքերը, որոնք անդնահատելի արժէք մը կը ներկայացնէին, արբունի կալուած ըլլալով՝ Համիտի կողմէ չահա- պործուիլ արուած էր Գերմ. Ընկերութեան մը եւ որ տարեկան չօշտիկի եկամուտ մը կը բերէր Համիտին, նոյն բախտին արժանացան: Պենկաղիի ձիթագոտեղներու ծառաւուն պաշտերը, որոնց մէկ ծալքէն միւսը հասնելու համար երկու օր պէտք էր, ինչպէս նաեւ ֆոսֆորի հանքերը, պիտի մնային Իտալացւոյ: — Երկար է շարքը Համիտի կալուածներուն. կը շատանանք փերի քանի մը օրինակներով:

Եթէ Իթթիհատականները արբունիքի անուանին արձանագրուած կալ- ուածները պետական կալուած հռչակէին, պիտի մնային արքունիքի անձ- նապատկան կալուած. որով Համիտի յաջորդ Սուլթանը զանոնք կրնար պա-

(2) Այս բերքը կը կրատարակուէր գորավաշ Եւրիֆ փաշայի (Բիւրա) Խալանու- բուրեւար ինք օրկան «Անբանը Լիպերալ» Օսմ. կուսակցութեան: Այս փաշան 1920-ի ա- տեմները, իր յառաջացած տարիքին հետեւանալով, փախկը լիւրով Թուրքի կալուածը պղտակ մը գնած հոն կ'ապրէր: Ֆրանսայի ժերմ մահանցը ապաստան գտած կարգ մը հայ որբերու հանդէպ իր բարեգոյնամ փարսունքը նշելի է:

տաճեւ պցուած ամէն տեսակ դժուարութեանց՝ անոնք եւ չկեցան իրենց տա-
րածման քաղաքականութենէն, գտնուող բայց մասա՛ թալլերով հետապնդե-
ցին իրենց ծրագիրը:

1873-ին Պոլսոյ գերմանական լեկաոններ, անշուշտ կերպով կը վե-
րածուի գետնաշուքէն: Հայֆէլդին կը յաջորդէ Ռատափից իբր գետնան,
շատ կարող անձնաւորութիւն մը, որ իր նախորդին պէտք ուզէին չհեղեցու-
իր զերը կարեւոր եղաւ երբեակ Չինականութեան հաստատման մէջ: Աչքեր-
նին յոռած էին Կիլիկիոյ վրայ: Երկու կենսական հարցեր կը խթանէին
Գերմանները այս ընտրութեան համար:

Ա.— Գերմանիոյ օրէ օր Պաճոյ բնակչութիւնը, չնհաճեց՝ բլրաբա-
մանդի մը տաճեւ պիտի գտնուէր քանի մը տասնեակ տարիներ ետք: Ազգէն
հոծ բազմութեամբ Գերմաններ զէպի երկու Եմերիկաներ կը գողթէին, ինչ
որ կը մասհագէր զեկաօյար մարմինները: անոնք ենթակայ էին ճուրայելու:
Մինչ Կիլիկիան կընային խաղաղ միջոցներով նստահալ, եւ հոն հաստատել
ստուարաթիւ գերման գաղութ մը, զայն վերածելով կէս մը գաղութայրի:
Կիլիկիոյ բնիկներու հետ — Հայ, Թուրք, Յոյն — սպիտակ ջարդի մասնոց
չկար:

Բ.— Կիլիկիան նկատուած էր կայսրութեան ամենէն բերրի հողամա-
սերէն մին. չհաճապործուած եւ կոյս երկիր: Բարեխառն կլիմայով, երկու
կենդանաբաշխ գետերով, կենսապարզ եւ առատկերով, երկու նստահալ-
պիտաներով՝ արդիւնատուութեան գրուելով շահապարծութիւն ամէն կարելիու-
թիւն կ'ընծայէր: Գերմանական թերթ մը, «Իսկէնուրտըն» Միջերկրականի
Համալսարանը պիտի ըլլայ» գրած էր: Առանալի գաշտելու բամբակի արտա-
դրութիւնը զիրենք չափէին սակի կը հետաքրքրէր: Գերմանիան մեծ քանո-
կով բամբակ կը ներածէր իր հիւստիստիկէնի պէտքերուն համար: Առանալի
20.000 թան(*) բամբակ կ'արտադրէր 1914-ի պատերազմէն առաջ: Գերման-
ներ զայն կընային հարիւրապատիւ, ինչ որ իրենց անտեսութեան մեծ սա-
տար մը պիտի ըլլար, առանց հաշուելու հանրային եւ անտեսային հարրա-
տութեանց շահապարծութիւն: Տեղւոյն վրայ տման աշխատաւորներ գտնելով,
շարժման մէջ պիտի գնէին բնակիչները՝ տարով հողին կենդանութիւն:

Գերմանիան, Կիլիկիան հողամասէն դուրս, անշուշտ կը սնուցանէր
թաքուն անտեսական տարրեր ծրագիրներ եւս, ամբողջ Անատոլիոյ տէր-
տիրական գտնալու հետանկարք միշտ մաս կը մտար: — Էսկի-Շէհի, որ
կար Անատոլիոյ երկաթուղիի բնակչութեան պատկանող արհեստանոց մը,
մօտակալքը հիմնուեցաւ զուտ գերմանական քաղաք մը, որ գոյութիւն ու-
նէին երկու գործարատներ եւ ճարտար մը՝ գտարձայի նշանակով մը, կէս

(*) Իրեւան 1959-ի տեղեկագիր մը բամբակի արտադրութեան քանակը 65.000 քոն
կը ցուցնէ: Բամբակի գաշտելու տարածութիւնը 255.000 էկէրար: 65.000 քոն թիւրքի-
կարիքներուն մէկերը պարզ կը հաշուէ: Թիւրքիան ուրիշ երկիրներէ կը գնէ 195.000 քոն
բամբակ: Երբ 1914-էն ի վեր մեծ շահապարծութիւն մը չենք տեսներ այդ բերրի գաղութուն:

գերմանական եւ կէս թրքական բնակչութիւն՝ «Locanta zum Leftzen groschen»,
որ կարելի է թարգմանել՝ «Վերջին գաղութի ճաշարան», այսինքն կերա-
կորները այնքան համեղ են որ յաճախորդը իր վերջին գաղութը հոն կը
ձգէ...:

Արարական աշխարհը եւս շատ կը հետաքրքրէր Գերմանիան: Սիւրիա
եւ Պաղեստին մեծ գրամաղլութիւն բնակչութիւններ հաստատուեցան. անտե-
սական համարան հարթելու թիկունք կանգնեցաւ Գերման գրամատուներ: Ե-
րուսղէմի պարիսպներէն դուրս՝ զուտ գերմանական գաղութ մը հաստա-
տած էր 1914-էն առաջ: Գալիլիոյ կայսեր Երուսղէմ այցը եւ Համիաի
հետ ունեցած սիրաբանութիւնը՝ քաջալերած էր նման գաղութի մը ստեղ-
ծումը: Վերջապէս թիւրքիան՝ Գերմանիոյ համար հասուն պտուղ մը նկատ-
ուեցաւ, եւ Գերմաններ թափուէին ձեռնոցներով պատրաստուեցան զայն քա-
ղել: Անտարանալի է Գերմաններու կողմակերպական կարողութիւնը:

1880-ին հաստատուեցաւ Գերման գրամատուներ, իր բազմաթիւ մաս-
նաձիւղերով կարեւոր քաղաքներու մէջ. ան լայն բացաւ իր արկղները, տա-
լով շատ տեղի մեծ զիւրութիւններ եւ կարելիութիւններ՝ ըլլա՛յ տեղացիին
եւ ըլլա՛յ գերման արտածող բնակչութիւններու, նուազ սակով քան ուրիշ
գրամատուներ, եւ ապառիկին սահմանը մինչեւ 12 ամիս տեւողութեան
հապնելով, ինչ որ կ'օգնէր գերման ազգայնութեան տարածման: Ահա այս-
պէս սկսաւ գերման գրամաղլութիւն թափանցումը: Արդէն նախքան այդ,
խումբ մը կարող մասնազէտներ չրջած էին կայսրութեան չորս ծաղերը,
ուսումնասիրելու տեղացիին պէտքերը եւ նախախիթելու Գերմանիա ար-
տածման կարելիութիւնները, եւ պատրաստած՝ մեծածաւալ տեղեկագիրներ:

Գերմաններ չապանցին որ հայ, յոյն, հրեայ վաճառականներ Գեր-
մանիա այցելէին աղբանք դնելու: Գերման վաճառատուներու ներկայացու-
ցիչներ, առեւտրական կցորդներ, արուեստանոցներու գործակատարներ եւ
գործակալներ՝ իրենց պաշտօնին մէջ հոգի գրած, ժրջան եռանդով իբր
մեղրաքաղ մեղուներ՝ չրջեցան կայսրութեան բոլոր դաւառները, ծանօթ եւ
անծանօթ անկիւնները՝ ապստրանքներու նմոյշներով բեռնաւոր, զանազան
սուրճի ի ձեռքին, թէ՛ իրենց սենցածը ծախելու եւ թէ՛ տեղացիին պէտքին
ու ճաշակին համեմատ աղբանք պատրաստել տալու: Օրինակ՝ սրճաման-
ներ, աղօրներ, ծխաղանիներ, մաղեր եւս: Ծախեցին տեղւոյն վրայ հա-
տով, շատով: Իրենց առաջարկած պիտակներու գիները շատ աւելի ձեռնաու-
էին, եւ երկար ապառիկին իր հրապուրիչ կողմերն ունէր:

Հետեւեալ զուարճալի գրուողը պերճախօս ապացոյց մըն է, իրենց
աղբանքներու գիներու եւ սրակի մասին: Երիտասարդ մը կը պատմէ.

«Մեծ հայրիկս բակիցէն մը գնած է Փրանսացիներէ, տոկուն եւ բն-
տիր կաշիք, գրեթէ անմաշկի, երկու սակի: Հայրս ուրիշ մը գնեց Անգ-
լիացիներէ, որ մոմշոր (մաշտապա) էր, 1 սակի: Իսկ ես Գերմաններէն
գնեցի մէկ արծաթ մէճիլի, որ ջնարակ է, ձեռով, տեսքով, զոյնով նո՛յն

Ներածում	1887	1910
Անգլիա	61 մլն հարկւր,	35 մլն հարկւր
Ֆրանսա	18 մլն հարկւր,	11 մլն հարկւր
Աւստրիա	12 մլն հարկւր,	21 մլն հարկւր
Իտալիա	3 մլն հարկւր	12 մլն հարկւր
Գերմանիա	6 մլն հարկւր	21 մլն հարկւր

Թուրքիոյ մէջ, գրամատուն, նաւահանգիստ, երկաթուղի, ելեկտրա-
կանութիւն, հանքահանք, օդային կապ, ջրային եւ ալլ անտեսութիւններու
մէջ, Փրանսական գրամապլանի պերիլեպէզ էր՝ 830 միլիոն սակի Փրանք.—
Անգլիա՝ 235, Գերմանիա՝ իբր նորեկ՝ 555 միլիոն։ Թուրքիոյ ամենամեծ
պահանջատէրը կրկին Ֆրանսան էր՝ 65 առ հարիւր տակոսով։ Անգլիա՝
25, Գերմանիա 10 առ հարիւր տակոսով։ 1914-ին թրքական փոխառութեանց
գումարը կը հասնէր 144 միլիոն սակի Փրանքի, ու կը վճարէր տարեկան
5 միլիոն սակի տոկոս։ Փոխառութիւնները կ'ըլլային գրամատուներու կամ
մեծ բնիկութիւններու կողմէն, կառավարական ապահովագրութեամբ։
Էւրոպական գրամատէրեր Եւլլոքի անդթուիւնն ունէին։ Երբ վաճառու
տեսնէին իրենց շահերը, մարտանաւեր սրընթաց կը փութային թրքական
ջուրերը։ Պատմութեան մէջ մէկէ տակի օրինակներ կան։ Մակեդոնիոյ ե-
լեւմտական խնդրոյ առթիւ, հինգ մեծերը չքաշուեցան — բացի Գերմանիա-
էն — Միտրլի եւ Լեմնոս կղզիներու թղթատարական եւ մաքսատան պաշ-
տօնատուները գրաւելու, խրաբանչիւրը 2-ական գրահաւորներով պաշարե-
լով կղզիները։ Անգլիացի հրեայ վաճառականի մը — Պր. Գասիֆիլքս, փոր-
թուղալ ծնած — Աթէնք հրդեհի մը հետեւանքով կրած կորուստը դանձել
չկարենալու հետեւանքով, Անգլիական կառավարութիւնն ազգու միջոցներ
ձեռք առաւ. անմիջապէս նաւատորմիկներ գրկուեցան եւ Յունական հոգ
յօրք հանուեցաւ, փիրէ պաշարուեցաւ։ 1901 Նոյ.ին Մէլիտինէ կղզին գրաւ-

[illegible]

նէութիւնը տարազերի ուղեցին: Տաշեան «Հայ ազգի տարազութիւնը» երկին մէջ, էջ 43, ըստ զերման վաւերացիրներու. զծի ընդհ. վարիչ Կիւթնէրի մէկ զբութիւնը կը յիշէ, ուղղելով զծի Պերլինի վարչութեան, որուն մէջ կը յիշէ այն մեծ գծուարութիւնները, զորս կրած էր զիմացելու համար թրքական կառավարութեան ստիպումներուն տարազելու զծի 850 կրթեալ ու վարժ հայ պաշտօնեաները եւ իրենց բնատնիքները, եւ յաջորդած էր փրկել ի վերջոյ զանոնք:

Հարցին զաւելցածական կո՞ղմբ. Ստամպուլի Պերլինի զերման զեռպանը կը զրէ. «Թրքական կառավարութիւնը կարծես ինքնին ճիշդ կը թափէ պաւերազմը կորսնցներու...»:

Գերմանացիք այս զիծը շատով փերջացնել կ'ուզէին: Շատ անգամներ անտեսականը կը զոհուէր ի նպաստ ստորագրատականին: Գծին շինութեան համար աւելի նախընտրութիւն ստին տախարակ հողամասերու: Ճարադրուածի մէջ կասուցին հիանալի կամուրջ մը եւփրատի վրայ, փոխանակ Պէրէճիկի: Եւփրատը իր տկնադրիւրէն մինչեւ Պէրէճիկ՝ կարելի է լեռնագէտ մը անուանել. Պէրէճիկէն անդին կը գտնուի նուաւրկելի: Անտեսուեցան Մարաշ 80.000, Ալեքսանդ 100.000, Եգիպտոս 70.000 բնակչութիւն ունեցող քաղաքներ, որոնք կրնային չգլխաւոր զծին եւ աւելի արդիւնաւորել Ընկերութեան շահագործումը, բլլա՛յ ճամբորդներու եւ բլլա՛յ տարանքներու փոխադրութեամբ: Ստիպին Գերմաններ զիտէին որ Թուրքեր կը նախընտրէին զբնատնեւրոյ երթեւեկութիւն. փոխադրական տարանքներն ալ աւելի աժան կ'ըլլային ուղտ, ձի, ջորի եւ այլ կենդանիներով: Այսուհանդերձ, 1916-ի թրքական ելեւմուտքի մէջ Պ. Պ. Պ. Ընկերութեան վճարուած 3,170.000 սակի զինուորական փոխադրութեանց ծախք կը դանենք: Գիծը ապագայ կը խոստանար: Պատերազմի բնթացքին, քարածուխի չլուծութեան հետեւանքով, կտրուեցան Տաւրոսեան անտառներու զարաւոր ծառերը, զործածուելու համար իրը փառելանիւթ չողկեալքի մեքենաներուն, որոնք հիւծախտաւորի հեկեկանքով, ժամը հաղիւ 30—40 մոյն ճամբայ կրնային կտրել: Պ. Պ. Պ. ի զծի շինութիւնն ալ բնկերութեան շատ սուղ չարժեք: Տեղւոյն վրայ գտաւ աժան բանաւորներ, Քիւրտեր, Լազեր, Նոյնիակ Քիւթ-Էլ-Ամարա զերի բռնուած տառնեակ հազար Հնդկիներ, օրական երկու կտոր հացի եւ հաղիւ չնուաղելու չափ սւտելիքի փոխարէն քրտնաթոր աշխատանք կը կատարէին, իրը աշխատաւորձ ստանալով քանի մը թրքական արժէքադրելուած թղթազրամ: Մէկ սակի թղթադրամը կ'արժէր հաղիւ 10—12 գահեկան, փոխան 100 զրշ. ի:

Այսպէս ներխուժեց զերման զբամազլուխը, որ պիտի նպաստէր կայսեր աշխարհակալական անյապ ծրագիրներու իրագործման:

Սուլթան Համիտ երկրի բարօրութեան եւ իր հպատակներու բարեկեցութեան մակարդակը բարձրացնելու ոչ մէկ ջանք ըրած էր: Տէր բլլալ ցութեան մակարդակը բարձրացնելու մը, Եւրոպական Թուրքիոյ, պատմական նման հարուստ կայսրութեան մը, Եւրոպական Թուրքիոյ, պատմական փոքր Ասիոյ, որ Հոսիմայեցիք, Յոսներ, ապա Բիւզանդացիք եւ այլ ազգեր

լոյն զրամ եւ խրաքանչիւրը հետք մը ձգած էր իր քաղաքակրթութենէն, թրքական նուաճումի ստակ՝ կիսաւեր տխուր վիճակ մը կը ներկայացնէր, այնքան անասման էին եւ բնգարձակ անմշակ հողերը, որ չէնք իսկ խօսիր ճախճախտաները^(*) հողամշակութեան վերածելու ձեռնարկի մը մասին: Կային զիւղեր եւ աւաններ, որ շուներու թիւը բնակչութեան թիւէն աւելի էր: Հաւմէական լեղէններու կողմէ շինուած 6—8 մեթր լայնքով արքայա-կան պողոտաներէն շատեր անհետացած, անճանաչելի կամ անգործածելի դարձած, նեղ արահետներու վերածուած, ուրիշներ հաղիւ բեռնաբարձ էջու նեղ անցք մը ապահովելու վիճակին հասած են. հաղուաղէպօրէն կարելի է հանդիպել մոյնանիչի մը^(**) իրը վկայ հետաւոր անցեալի բանուկ երթեւեկութեան: Խճուղիներ, արահետներ երեսի վրայ ձգուած, մինչ անոնց նորոգմանց տուրքը իր հպատակներէն կը գանձուէր: Խարխուռ կամուրջները զործածելի դարձնելու համար, քով քովի երկու զերման կը ձգուէր, որ ճամբորդներ կամ զբոստներ կարենային անցնիլ առուակին մէկ կողմէն միւսը: Շատերու համար հանելուկ կը թուի Սուլթան Համիտի բնթացքը: Բայց մենք փորձեցինք բացատրել իր նկարագրի զլիսուր զիծերը, որոնք պատճառ ե-զան որ երկիրը զէպի քայքայուած զիմէ:

Համիտ երբ 25 տարեկան էր, ճանապարհակից կ'ուս իր զահաժառանգ եղբոր Մարտի, 1867-ին, իր հօրեղբոր Սուլթան Ազիզի Եւրոպա ճանապարհորդութեան: Պատանի մը չէր, այլ չափահաս երիտասարդ մը: Տեսաւ Իտալիան. այցելեց Փարիզ, որ ներկայ զանուեցաւ Նափուլէն Գ. ի կողմէ՝ ի պատիւ թրքական արքունի հիւրերուն տրուած հանդիսութեանց, պա-րտին խրախճանութեանց եւ հացկերոյթներուն: Լոնտոն սուլթանական հիւրերը բնգունեցաւ Պիքինճէմ պալատը. ճանչցաւ Մեծ Վիքթորիա Թա-յուհին. տեսաւ անգլիական արքունի պերճութիւնը. վայելեց Փարիզի նման նոյն ջերմ բնգունելութիւնը: Վերադարձի ճամբուն, Կոստանդնուպէս մէջ Փրուսիոյ Թաղաւորին կազմակերպած զինուորական տղանցքը զիտեց. կրցաւ զնա-հատել նորածին զերման բանակի ոյժը. այդ բանակն է որ 3 տարի վերջ պարտութեան պիտի մատնէր Ֆրանսան. ճանչցաւ Պիղմարքը, Տը Մալթէն: Վերջին կայան տեսաւ Վիեննան, եւ Հապսպուրկեան զերգաստանին ծանոթացաւ:

Անշուշտ խորհրդածութիւններու մէջ բնկմեցաւ եւ ըրաւ բազդատու-

(*) Գրամագիւ Իսկէնդերուլի եւ շրջակայքի 450.000 հեքթար մախմախտանքը մշակելի հողի վերածեցին, շինելով 9 քլմ. երկայն քրանց մը, որ ստորերկրեայ փողո-րակներով գետինը չորցնելով, կեանք եւ կենդանութիւն պարգեւեց, Ամուգի բերրի 20.000 հեքթար հողերը ցուէր ընելու Արաբուրքին, Սամագի պարպուլին առիւ...:

(**) Մոնախները Թուրքի իր գերեզմանաւորներ զործածեցին: Գերեզմանաւորներու մէջ քոյր գլանաճե քարերը հողմէական սիւներու բեկորներ են: Մկրտաբաններու մար-մարեայ աւազաններ մանաւանդու խմելու կամ ուտելու տաշտ կը ծառայէին: Ժայռի մէջ փորելով շիրիմներ իր լուացարան կը ծառայէին:

Թիւն, միջնադարեան մատախուղի մէջ միտքնուած իր երկրին եւ լուսարձակ քաղաքակրթութիւնով պայծառացած Եւրոպայի միջնու։ Համիտ Էֆէնտին յիմար մը չէր, զլաց իր ստորակայութիւնը։ Տեսաւ կրօնի նման զիրար խա-
 չաճեալ երկաթեղէի անթիւ գիծերն ու չոզեալ մեքենաները, երկրին շորս կողմերը լայն պողոտաներու ցանցը, ջուրի համբանները, ջրանցքները, կամարակապ կամուրջները, գիտեց հակադէմ գործարաններու բացարձակ ծխնելոյղները, նաւարկելի գարձած գետերու վրայ ամէն տեսակ փոխադ-
 րական նաւերու տիւ եւ զիշեր երթեւեկը, մշակուած արտերն ու մարդա-
 գետինները, խնամուած աղւեսանները, եւ գետ լիւշեր ու լիւշեր... Անդգայ չէր Համիտ Էֆէնտին։ Այս բոլոր իր վրայ խոր տպուորութիւն ձգած պէտք է ըլլային։ Բայց բախտի մէկ արկածով երբ գահ բարձրացաւ, ինչու չու-
 դեց ներմածել եւրոպական կարգաւորք իր հայրենի երկրին մէջ։ Ինչու մեքենայ կառավարական սամկալար փարչածեւր։ Ինչու արժատական վերա-
 փոխումով մը արդիական գիտութեան իրեն ընծայած բոլոր կարելիութիւն-
 ներէն օգտուել չուզեց։ Բոլոր կենսադիրները, իր բոնած տարօրինակ ըն-
 թացքին իրը զլիսուորացին պատճառ կը մտանանչեն իր փախկոտութիւնը։
 Մինչ բռնակալներու երկարածիկ ցանկին մէջ՝ հաղաւորութեան կը հանդի-
 պինք փախկոտ բռնակալի մը, սակայն Համիտ եղաւ ու մնաց եւ պիտի մնայ
 պատմութեան համար ամենափախկոտ եղական տիպար մը։ Վարչական,
 տնտեսական, ընկերային բարեկարգութիւններ՝ իրեն սոսկում կ'ազդէին, ու-
 բուն պատճառները մէր ներկայ սոսկումախառնութեան ընթացքին փորձեցինք
 պարզարանել։ Վախը զինք բռնադատեց երբորդի սակեցած փառապիւն մէջ,
 եւ ունեցաւ իր իսկ հայրենիքին մէջ օտարի հանդամանք։ Թէեւ այցելած էր
 Եւրոպա եւ Եւրոպա, սակայն իր կայսրութեան ոչ մէկ գաւառը, ոչ մէկ
 քաղաքը, ոչ մէկ տանը իր այցելութեան արժանացած էին։ Իրեն համար
 կայսրութիւնը Պոլսոյ երկարուն էր։ Պոլսէն նոյնիսկ 24 ժամ հեռանալը, ի-
 բեն համար իր զահին կորուստը կը նշանակէր։ Թերեւս աշխարհադրական
 քարտէսի մը առջեւ կը խոխոր եւ կը գիտէր, սակայն գիտելով բան կարելի
 չէ սորիլի։ Թրքական տաճ մը կ'ըսէ. «Եթէ գիտելով կարելի ըլլար բան մը
 սորիլի, մասփաճառներու կրտսիներու առջեւ լեզունին կախ բոլոր շուները
 մասփաճառ կ'ըլլային»։ Իր նախահայրերը արեւելքէն արեւմուտք, հիւսիսէն
 հարաւ ման գալով, կայսրութեան շորս ծագերը թիւ առ թիւ չափելը անհրա-
 ժեշտութիւն մը նկատած էին։ Եթէ Համիտ անոնց օրինակին հետեւելով,
 իրեն ժառանգ ձգուած երախտաշատ հայրենիքին գէթ զլիսուոր մասերը
 ճանչցած ըլլար, թերեւս տարբեր մտածէր։ Այդ ճամբարութեան ընթաց-
 քին ստիպուած պիտի ըլլար գահանալ ջորեպաններու հաստատած նեղ արա-
 հետներով եւ ընթանալ գանդապօրէն։ Պարսաւ մարդապետներու, պողա-
 բեր պարտէզներու հանդիպելու տեղ, պիտի տեսնէր անմարդարանակ զիւղեր,
 տմայացած տափտառաններ, եւ պիտի մտածէր ժառանգած հարուստ կայս-
 րութեան կարելիութիւնները օգտագործելու մասին։

Մուշի անծայրածիր բարձրաւանդակը, Վասպուրականը, հայկական

լեռնաշխարհը ինչպիսի՞ հեռանկարներ չէին ներկայացներ, եթէ թույլ արուէր
 հայ գիւղացիին գահն շահագործել արդիական մեքենաներով, մանաւանդ երբ
 փոսա՞ ըլլար որ իր քրտինքի վարձին իրեն պիտի մնար։ Բարենորոգում-
 ներու առաջին հառուածը «պատիւի, կեանքի եւ ինչքի բացարձակ ապահա-
 փութիւն» էր։ Երկայնածիլ ու բոյնածառայ նիւրառն ու սրբապաշտ Տիւղ-
 բիսը, ջրարեկցութեան կարօտ Միջագետքի անմշակ հողերը ոռոգելով՝
 կրնային գալարաղեղ մարդապետներու վերածել, անոնց բաշխելով ան-
 սահման արդատաւորութիւն։

Անդհահատիկ կլիմայով գաշտային կլիմայով ընդարձակածառայ գաշ-
 տապետները, սահանահատ Սիհունն ու ձիհունը եթէ պէտք եղածին պէս
 օգտագործուէին, կրնային հարկադարձի տելի բամբակ արտադրել։ Դէպի
 Սեւ ծով թափող Եւրի եւ Գրգրի Բրմալ, Արեւելեան Անտառայի սեղ լեռնե-
 րու կողքերէն բխող եւ Եգէական ծով թափուող մեծ ու սրբիկ գետակներու
 ջուրերը եթէ ամբարտէին, կրնային արդատաւորել անթիւ խոտան հողեր,
 անմշակ արտեր, վերածելով գանձաք պողարեր ծառատաններու։

Անշահագործ մնացած կայսրոսն ծուկերով լի աւազաններ, հայկա-
 նաւն լիճեր ու լճակներ կրնային բարեկեցութիւն պարգեւել չրջակայքի
 բնակիչներուն։ Լիճերու ալիքները կարծես կը ծանծրանային ու կարօտը կը
 քաշէին մեծաշունչ մեքենաներով նաւերու երթեւեկութեան։

Համիտի համար գիտելիք, տեսնելիք, սոսկմանախիլիք դեռ շատ բա-
 ներ կային՝ իրր միապետ իր իշխանութեան յանձնուած անբաղդատելի աշս
 հարուստ երկրին մէջ։ Թթենիներ, ձիթենիներ, անխնամ մնալու հետեւան-
 քով, տեղ-տեղ կմախքացած՝ խրատիլակներու երեւոյթը ստացած էին։
 Դարուսը անթափանցելի խրատայրի անտառներ, աջին-ձախէն անխնայ
 կորուած. ո՛չ ոք կը մտածէր կարածներու տեղը նորեր անելի։ Իրերայա-
 ջորդ թագակիր լեռնաշղթաներու ընդերքը՝ ինչե՛ր չէին պարունակել։ Հո-
 դադարան հանքեր կը սպասէին շահագործման։ Երկրի հողաբերութեան ար-
 տադրանքը հազիւ կը բաւէր բնակիչները սնուցանելու. մինչ եթէ շահագոր-
 ծուէր, Թիւրքիան կրնար մեծաքանակ արտածել։ Հում նիւթը փոխանակ
 Եւրոպացուց ծախելու՝ կրնային տեղուին վրայ կերպարանափոխել, ջուլհա-
 կային աշխատանքը փոխել արդիական մեքենագործական աշխատանքի.
 բամբակն ու կառատը, մետաքսն ու փուշը եւ բուրդը վերածելով առտառի
 եւ չուխայի, մորթի ու կաշի՝ կոշիկի։ Հարուստ նախախիթեր կ'արտա-
 ւելէին, կերպարանափոխուելէ հոք քառապատիկ գինեով ներածուելու հա-
 մար։ Չխօսինք հացահատիկներու արտածումին եւ փոխարէն՝ ալիւրի նե-
 րածման մասին։ Տեղուին վրայ ճարտարարուստ հաստատելով, կրնար ար-
 գիւնարեական արտադրութիւնը հարիւրապատիկել։ Տաճկական ապրանքնե-
 րու ուրիշ երկիրներ արտածումն ալ ունէր իր անպատեհութիւնները. ներա-
 ծող երկիրներ իրենց շահը նկատի կ'առնէին եւ թրքական ապրանքները՝
 երկրի օրէնքով՝ տարրեքական օրէնքին կ'ենթարկուէին. իսկ Թիւրքիա ար-
 տածուող բոլոր նիւթերը Քարիթիլիսիոնի օրէնքով միահաւասար մտքս կը

վճարէին :

Տաճկաստան հարուստ շտեմարան մըն էր ամէն տեսակ նախանիւթերու : Փոխանակ զանոնք երկրին բնակչութեան մօտ տրամադրելի գրամատիւլ շահագործելու , Համիտ նախընտրեց մենաշնորհներ բաշխել , կանխիկ կաշառք զանձելով օտար ընկերութիւններէ , քան նոյնիսկ գործակից ընել իր հպատակները այլ շահագործութեանց . հետեւաբար տեղացին չէր կրնար մասնակցել երկրի արդիւնտրերութեան՝ մեր յիշած կարգ մը պատճառներով : վաղուայ անսխառհաւթիւն , փաճատականական սեղմումներ , եւն . :

Թուրքիան ունէր ամէն տեսակներ՝ երկիրը տնտեսական նախանձելի մակարդակի հասցնելու : Պոստոյ սակարանը կրնար միջնադարին սակարաններու կարգին անցնել . բայց Համիտ — ինչպէս իր նախորդներն ու յաջորդները — իրենց վարքով ու բարքով , իրենց ստարամբեմ միջնադարեան խափանական տեսութիւններով , ստիպուեցաւ փոխառութիւններ կնքել , ձեռք կարկառել օտար գրամատէրերու , օժանդակութիւն եւ օգնութիւն խնդրել , մինչ ձեռք առնուելիք միջոցները շատ պարզ էին երկիրը վերակենդանացնելու եւ հիւանդը բժշկելու :

Կարճ փոխառութեան մը պէտքին առջեւ՝ պաշտօնէից ամսականները չէին վճարուած . ելեւմտական նախարարը սուղ գտնելով Օսմանեան գրամատան սակը՝ կը զիմէ Ռոշիլաներու : Ասոնք խորհուրդ կու տան որ կարգադրութիւն մը ընեն Օսմանեան գրամատան հետ : «Օտար գրամատուներու դռները մի՛ գործէք , ձեր վարկը գերոյի կ'իջեցնէք» , բռնած են Ռոշիլաները , եւ աւելցուցած . «Ըլլալիք կարճատեւ փոխառութեան մենք կ'օգնենք» աւելցուցած են : Ելեւմտական նախարար մը փոխանակ պետական գրամատուն զիմելու , օտարներուն ալի կ'երկարէ , ինչ որ անսխառհաւթիւն կը ստեղծէ անոնց մօտ :

Բոլոր տնտեսագէտները կը յանդին նոյն եզրակացութեան . բարենորոգումներու ներմուծումը , ռամկավարական կառավարութեան մը հառապումը՝ անհրաժեշտութիւն մըն էր , որպէսզի կառավարական անիւին իւրաքանչիւր հեւանը՝ ներդաշնակօրէն զստնայ , քանի որ ամէն ինչ իրարու շղթայուած էր : Արեւելեան առածի մը պատգամածը՝ հոս իրականութիւն մըն էր . «Չուկը զլիւէն կը հստի» :

Շատ սահմանափակ զիծերով փորձեցինք՝ Օսմանեան Կայսրութեան տնտեսական կացութիւնը մերկ ներկայացնել , տալու համար սղօտ գաղափար մը ընթերցողներուս :

Ներկայ զլուխը կ'օգնէր փակել զսարձալի գրուագով մը :

Տաճկաստանի մէջ , թղթատարական գործակալութեան խղճալի փնտիւր իր զուարճալի կողմերն ունէր : Նամակներ կը թափառէին կուսակալութենէ կուսակալութիւն , քաղաքէ քաղաք , աւանէ աւան , մինչեւ որ երկար թափառումներէ ետք՝ հասնէր իր ընդունողին ձեռքը : Առեւտրական գործառնութեանց վերաբերած կարեւոր հեռագիրներ երկար յապաղումներ կը կրէին . շատ անգամներ , ճամբորդներու՝ հարապատներու գալուստն ա-

ւտող հեռագիրներ 2—3 օր ետք կը հասնէին , երբ արդէն հեռագրողը ժամանած էր : Պէտք է խոստովանինք , որ տալ-թուրքա զրուած հասցէներ , ոչինչով կը զիւրացնէին թղթատարական պաշտօնէից եւ ցրուիչներուն աշխատանքը :

Ահաւասիկ բացատրիկ նմոյշ մը նամակի մը սրահարանին , Ա . Մութրանի երկէն քաղուած : Հեղինակը կը հաւատայ որ այս սրահարանը իր մօտն է եւ մեզի կը հրամայէ բնագիրէն բառ առ բառ ֆրանսերէն հետեւեալ թարգմանութիւնը . «Աստուծոյ շնորհով կը մայթենք որ ներկայ նամակս ընթերցումի արժանանայ վեմագոյն արժանիքներով եւ կատարեալ բարեմասնութիւններով օժտուած մեծաքարց եւ մեծափառ մեր պատուական դարմիկ Ալի Մուսթաֆա Մահմուդին : Յանուն մեր Տիրոջ եւ Մարդարէին , ամենալալ Տէրը զիւնք պաշտպանէ իր սատարներով եւ համայն ընտանիքով . Ամէն , Աստուած իմ , Ամէն , յանուն աիեղերաց ստեղծիչ Արարչին» :

Յ . Գ . — «Դալով Ալի Մուսթաֆայի , նա էր կօշկակար Պապ-Էլ-Պըլա չուկան ի Դաֆաուս , ուրիշ փոխադրուեցաւ Նէպը նոյն արհեստով , բայց հետագային կոչուեցաւ Պապլէքի աւերակաց պահապանի պաշտօնին : Թող այս նամակն իրեն յանձնողը՝ Աստուած արժանացնէ զբախտի . ամէն , ամէն» : Չենք զիտեր թէ՛ նամակի պարունակութիւնը քանի՞ էջերէ բաղկացած էր . . . :

Ուրիշ մը , շատ կարճ . սրահարանը կը կրէ հետեւեալը իրր հասցէ .

«Պոլիս աղուս Ահմէտ խոն Օսման» :

Բարեբախտաբար Ոսկան Մարտիկեան մը , իրր նախարար յետ Բ . Սահմանադրութեան , փորձեց իւզոտել թղթատարական ժանդարմ անիւները :

ԹՈՒՐԻ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆ ՄԵՂՐԱՆՈՒՄԻՆԸ

Հայկական ջարդերէն առաջ եւ վերջը, Համիտ իր քաղաքականութեան առանցքը վերաշրջեց: Վարեց նորըր գիւտնադիտութիւն: Եւ մեծերու միջեւ նախանձ արծարծելու քաղաքականութիւնը որդեգրեց, հակադրելու մէկուն կամ միւսին յաւակնութեանց: Գրգռեց Ռուսիան ընդդէմ Աւստրիոյ, Անգլիան ընդդէմ Գերմանիոյ:

Համիտ համխոտմական եւ աշխարհակալական պատրանքներով օրօրուելէ չէր դադրած: Առ այդ փնտռեց միջոցներ. ամենէն առաջ իր խալիֆայի տիտղոսն օգտաւորեւէ որոշեց: Արարներ կը շարունակէին իրենց խուլ ընդդիմութիւնը՝ Թուրքերու կողմէ յափշտակուած խալիֆայութեան խնդրոյ շուրջ: Համիտ ստիպողականութիւն մը սեպեց սիրաշահիլ Արարները, անոնց մօտ իր տկարացած եւ դալուկ համբար բարձրացնելը: Գերման կայսեր Գուլիէլմոս Բ-ի զէպի երեստագէժ՝ ախտադնացութեան առթիւ սուլթաննախա քաղաք այցը՝ յարմարագոյն առիթ մը նկատեց: Գիւտնադիտական խողովակով, քանի մը տարիներէ ի վեր, գաղտնի բանակցութիւններ սկսած էին երկու պետութեանց միջեւ: Ուխտադնացութեան պատրուակին տակ երկու բռնակալներու տեսակցութիւնը՝ շատ մը խնդիրներու լուծում պիտի բերէր. անշահախնդիր չէր այս հանդիպումը. ան ունեցաւ իր վարձատրութիւնը, անշուշտ աւելի ի նպաստ Գերմաններու քան Սուլթանին:

Գերմաններու թրքական հոգի վրայ երեւումը՝ պատմական մեծ գէպքերու կարգը կարելի է գտնել: Գերմանա-թրքական սիրաբանութիւնը, զգալիօրէն պիտի ազդէր եւրոպական քաղաքականութեան վրայ, փոխելով գերերը մեծ պետութեանց. կարելի է թել որ Բ. Դուռն է որ յետ ալսու հակալիօնի դերը պիտի կատարէր՝ իրարու նախանձօրդ եւ անմիտարան եւրոպայի քրիստոնեայ պետութեանց միջեւ:

Գերմաններ, Թուրքերը եւ մահմետական աշխարհը հմայելու համար, ունէին մէկէ աւելի համոզիչ փաստեր: Անոնք երբեք չէին կեղեքած եւ ճնշած մահմետական տարրը՝ Անգլիացիներու, Ֆրանսացիներու եւ Հոլանտացիներու նման. անշուշտ ատար պատճառն այ՝ միւսլիմ բնակչութիւն ունեցող պողոթանայրերէ զրկուած բլրաւնին էր: Պոլսոյ եւ Նեպոլցներու հարցին, միշտ չէզոք գիւրք բռնած էին, չբռնելու համար նպատատւօր:

Յոն Հալիֆէլը, Պոլսոյ գերման գեաղանը, նախատեսած էր թէ Գեր-

մաններ ի՞նչ օգուտներ կրնային քաղել Տաճկաստանէն, եւ տեղեկադրած Պերլին: Ինքն է հայրը գերման-թրքական մերձեցումին, որ արեւելքի դռները պիտի բանար Գերմանիոյ եւ իր հետեւորդ Աւստրիոյ առջեւ: Յոն Հալիֆէլի քաղաքականութեան եւ գտած յաջողութեան վրայ արդէն արտայայտուեցանք մեր երկին՝ Թուրքիոյ տնտեսական բաժնին նուերուած զլուխով:

Պիլմարք, թէեւ այդ թուականին Գուլիէլմոս կայսեր հետ ունեցած քաղաքական տեսութեանց տարբերութեան հետեւանքով՝ պաշտօնէ հրաժարած եւ տեսակ մը շնորհագորակ դրութեան մէջ կը գտնուէր, հակառակած է այս համբարգութեան ծրարքին: Պիլմարք աւելի հակաթրքական քաղաքականութեան մը հետեւած էր, եւ շատ անգամներ կրկնած էր. «Արեւելեան իդիլիսմը չեմ բանար իսկ», եւ կամ «Աստմպուրի թղթածրարը զիս չի հետաքրքրէ»: Իրաւունք ունինք ենթադրելու թէ, Թուրքիոյ մասին ունեցած աննպաստ կարծիքը՝ իր աջ բազուկ Յոն Մալթալի ներշնչումին արդիւնք էր, զոր տեսանք Պերլինի վեհամարմինն բռնած ընթացքին առթիւ: Սակայն Պիլմարքի յաջորդը՝ Հոնէլթսէնը՝ Յոն Հալիֆէլի տեսութիւնները բաժնեց: 1880-ին արդէն «Միւսմ զէպ Մրեւելք»-ի հիմը գրուած էր. եւ Եւրոպայի կեդրոնը գերմանական նորարոյս հակայական ճարտարութեան մեծամեծք՝ Հալիֆէլի քաղաքականութեան թիկունք կանդնելով՝ չեղեցան Պիլմարքի գծած ուղիքն:

Համիտ արտակարգ պատրաստութիւններ տեսաւ գերման կայսրը ընդունելու: Առաջին անգամն էր որ եւրոպայի քրիստոնեայ կայսր մը սաք կը կոխէր խալիֆայանիտ Իսլամըսով. եւ ի՞նչ կայսր... Անոր համար մասնաւոր Բէօշիկ մը չինել տուաւ «Մէլլատիմ Բէօշիկ», որ արժան էր օսմանեան հպատակներուն մէկուէկս միլիոն սակի ֆրանք: Անոնց այցի առթիւ ծախքերու զուժարը 6 միլիոն ֆր. կը հաշուուի: Համիտ՝ Սուլթան Սէլիմի ազամանդադարդ սուրբ կայսեր նախնեց, իսկ Օկիսթա թագուհին, իր ձեռքով քաղուած՝ վարդի ծաղիկաւնջի մը կեղրոնը գետեղուած խոշոր ալտմանդ մը, եւ 30.000 սակի արժողութեամբ մաշկաւրիտ, մանեակ մը. կ'ըսուի թէ իր անձնական գանձէն վճարուած է...:

Այս այցին առթիւ նորոգութիւններ եղան Գահրէի մզկիթին մէջ: Այս մզկիթը Կոմնէններու կողմէն կառուցուած, նախկին Ս. Փրիկէ եկեղեցին էր՝ 1511-ին մզկիթի վերածուած. ներսը զարդարուած էր հիւանդի մոգախնէրով, որոնք ձեւաւոր էին Թուրքերու կողմէ: Բայց պատերը կը մաքրուին, որպէսզի կայսրը հիւանար մոգախնէրու գեղեցկութեանց, որոնք նախկին եկեղեցւոյն տերձանքն ու հպարտանքն էին: Կայսեր մեկնումէն ետք, պատերը կրկին ձեւաւորեցան, որպէսզի միւսլիմ հաւատացեալը՝ Ալլահին ուղղած սրտաբուխ աղօթքի ընթացքին պալթակղութեան շենթարկուի՝ ի տես սուրբերու եւ հրեշտակներու պատկերներուն: Այս մզկիթի զրաի մոգախնէրը երբեք չձեւաւորեցան:

Արդ, գերման կայսրը, որ Իստուլիա կը գտնուէր, վեհաթիկէն համբար

կ'նւլէ եւ կը հասնի Աթէնք^(*), ուր իր քրոջ յունական պահածոսանդ՝ Սօլար-
թայի Դուքսին հետ ամուսնութեան արարողութեան ներկայ գտնուելէ ետք,
1898 Հօկա. 18-ին, ձեան սպիտակութեամբ եւ իր գերդաստանին անուանը
կրող Հոհենցոլլէր գրօսանաւով Տարսանել կը մտնէ:

Տարսանելի մուտքին, սուլթանական երկու գրօսանաւեր (եախթ) զինք զիմաւորելու եկած էին: Երբ այս փոքր նաւախումբը Մարմարայի խա-
ղաղ ջուրերը կը մտնէ, հոն գէմը կը գտնէ գերմանական նաւորանի ար-
տադրած արգիտական հիսաքանչ «Կայսր» գրահատորը: Գուլիէլմոս լքելով իր
գրօսանաւը՝ տեղ կը գրաւէ գրահատորին վրայ, որ մեծաշուք փառաստու-
թեամբ կը յատկանայ գէպի Տօրմա Պահչէ, ուր իրեն կը սպասէ «երկրի
վրայ Աստուծոյ շուքը», Մարգարէի յաջորդ. բայց մահմեդականներու պետ
Սուլթան-Սալիֆան: Փառիշտին աջին ու ձախին կը գտնուէին նախկին վե-
զիր Էահչէմ եւ Գեամիլ փաշաները, որոնք իրենց կարգին չըջտպատուած էին
մեծ ու սղարիկ փսեմութիւններով: Երբ կայսերական ամուր ցամաք կ'ելլեն,
Համիտ կնապաշտ փութկատութեամբ ընդառաջ՝ երթալով՝ աջահամբայք մը
գրոշմելէն ետք կայսրուհիին թեւը կը մտնէ: Իշխանը պատասխանը, պա-
լատական, սաարարած, խլէմա, եւ այլ բարձրաստիճան փաշաներէ կապ-
մուած թափօրը, երկշարք՝ մարարնալի եւ սուսերամերկ զինուորներու, աս-
ղանցքի ընդմէջէն կ'ազդուի գէպի երբայր: Հետոյէն կ'արձատանդեն ամբո-
խին կողմէ կոնֆուսեալ «Կեցդէ՛ կայսրը, կեցդէ՛ Սուլթանը»՝ բարի պալատ-
ախ արձակած սպասակները:

Համիտ՝ Օկիւսթա կայսրուհիին թեւը մտած պահուն՝ նշմարուած է
որ կայսրը չորս գին ախարիկ մը նետած է. ինքն այ իր կարգին թեւը տալու
Սուլթանուհիին մը...: Ա պաշտանական կիներու, 300-է աւելի հարձերու աւեր
Սուլթան Համիտ Բ-ի հուրիներու սառեւն իսկ շտանկաւն, գերման կայսրը
կը համակերպի իր սեպհական կնոջ՝ Օկիւսթայի՝ ձախակողմն անցնել: Ե-
րեկոյեան 120 հողի ճաշկերոյթ մը արուեցաւ: Գերման գոսոց կայսրը՝
Համիտի բարի պալատախ ճասին հետեւեալ կերպով պատասխանած է. «Իմ
նախահայրերէս Մեծն Շիկամօրուս^(*) 1189-ին, ճիշդ 700 տարի առաջ, իր
հետ պատերազմ բերած էր. իսկ ես խաղաղութիւն կը բերեմ Ձեզի...» եւն.:

Եղան փոխադարձ ճատեր, որոնք բարեկամական կեցծ հաստատիքներ
էին. ո՛չ սուլթանը եւ ո՛չ կայսրը իրենց բառներուն չէին հաւատար: Զիտար
«Եզրայր» անուանեցին. «նմանն զնմանն սիրէ»: Կարոր պարզեւտարուեցաւ

թրքական բանակի «զնդապետ»ի աստիճանով. զիրար պատուեցին սլա-
ուանչաններով: Կայսրը մտն եկաւ Պոլսոյ մայթերուն վրայ, ուր 1896-ի
հայ անմեղներու արեան հեաքեր թերեւս գտնուէին, զիտելու Սթանպուլի
յիշատակարանները. այց տուաւ ուրիշ մզկիթներու: Սուլթան Ահմէտ ճա-
միին մէջ մարմարեայ առաջան մը կ'առուցանել տուաւ իրը յիշատակ՝ իր
ալցելութեան: Այս մզկիթը, էյսափ մզկիթէն ետք՝ ամենէն նուիրականը
նկատուած է: Թրիստութեան պատրաստուող պատանիները՝ այս մզկիթը
գալով աղօթք մը ընելու պարտաւոր են՝ նախքան արարողութիւնը: Այս
մզկիթին մէջ Գաապէի սեւ քարէն կտոր մը դրուած է: Սուլթան Ահմէտ ճա-
մին Եօթ^(*) մինարէ ունեցող միակ մզկիթն է:

Ներկայ եղաւ մէկէ աւելի զինուորական տոգանցներու. այդ ջոկատ-
ները ի մասնաւորի Սուլթանին անձնապահ զուեղերէն կաղմուած էին.
հաժկու Աւնատուներ՝ Թրիփուիի Զուտներ, յատուկէն կրթուած այս
հանդիսութեանց համար: Հրաժեշտի պահուն, կայսրը կարծելով որ օսման-
եան բանակի բոլոր զինուորներն այ իր հիացած ջոկատներու յար եւ նման
են, Համիտին գտնալով կ'ըսէ. «Նման զինուորներով ամէն յանդգնութիւն
ներկի է»:

Կայսեր այս վեց օր տեւող ալցելութեան շրջանին եղան բանակցա-
թիւններ, ստորադրուեցան պաղանի գաշնադիրներ. հոս է որ սաղմնաւոր-
ուեցաւ Պ. Պ. Պ-ի մեհաշնորհ խնդիրը. կրնանք փաստօրէն նսեւ բսել, որ
հայ աղլի չարիքներու աղբիւրը՝ գերման-թրքական համաձայնութիւնը ե-
ղաւ. գէպքերու բերումով, անշուշտ ոչ ոք կրնար նախատեսել որ Թիւրքեր՝
Գերմաններու զինակից սխալ ըլլալին օր մը, եւ զործադրութեան սխալի
զնէին՝ վաղուց կարողալուած — Սելանիկէն — Հայութեան բնաջնջումի
ծրադիրը: Այս պատմական ալցին շղթայուեցան շատ մը կարեւոր տնտեսա-
կան ու քաղաքական գէպքեր, որոնք Օսմանեան Կայսրութեան նշանուոր
հանդրուանները կըման սեպուիլ, եւ որոնք սպեցին ապագայ միջադպրոյցին
յարարերութեանց վրայ:

Այժմ հետեւինք Կայսեր գէպի երուսաղէմ համբողջութեան, մէջրե-
րումներ ընելով հանձարեղ հրապարակադիր Ժորժ Կօլիսի «Կայսրութեան
մը փլուզումը» երկէն: Հեղինակը թափանցած է Արեւելեան խնդրի բոլոր
պաղանի ծալքերուն. քանիցս ալցելած Թիւրքիա եւ երկար ատեն Սաամպուլ
ապրած: Կարող հրապարակադիր. ապաւորիչ եւ ստատիքայոյ յօդուածներ
գրկած է Փրանսական եւ զուիցերիական թերթերու, ճաղկելով բռնակալ Հա-
միտի վարչաձեւը: Դժբախտաբար իր յօդուածները շատ անգամ ենթարկուած
են եւրոպական ազատ կոչուած մամուլի խմբադիրներու գրաքննութեան եւ

(*) Պիւլով. որ կ'ընկերանար Կայսեր իր այս համբողջութեան. «Յիշատակներ»
երկին մէջ Արէմի ալցը չի յիշեր:

(**) Շիկամօրուս Ֆրեմերիք Ա. (1123—1190) Գերմանիոյ րազաօրը՝ մեծ բանակով
մը Գ. Խաչակրութեան մասնակցելու համար համբայ ելած էր: Բանակը երբ Կիլիկիա կը
հասնի, Ջիլէփէի մօտ Կոյիկիւրնաս գետին մէջ լողնալով՝ պաղատութեան հետեւեալով
մտնացած էր հայկական հողին վրայ. ուր Կիլիկեան հայ իշխաններ՝ զինք զիմաւորելու
եկած էին: Թագաւոր Խաչակուած էր 1152-ին:

(*) Միմարէներու բարձրագոյն րիւր 6 էր. եւ այս միմիայն Մէքէէի «Էյ Հարամ»
մզկիթի առանձնաշնորհում եղած էր: Սուլթան Ահմէտ՝ Խօքմերոյ միմարէ մը աւելցուց,
զրկելով Մէքէէի մզկիթը առանձնաշնորհումէն, որպէսզի Ս. Փաղաքը նուիրա-
գործէ Սքանալուի հալիփայի տաղոյրը:

ունեցած են կարեւոր գլխատումներ: Կայսեր համբարգումեան քաջ առ քաջ հետեւած է իբր յրազրոյ, եւ զբի ստամ իր սարսաքութիւնները: Եւ այս անգամ վարձկան թերթերու կաշկանդումէն զերծ, որոշած է զանոնք Պոլիս ուրիշ այցերու սկանառեալի նկարագրականներուն հետ ընդելլողելով զբրի վերածել, ուր կրցած է անվախօրէն արտայայտուիլ եւ անաչառօրէն մեկի տալ իր անմոռանալի յիշատակները:—

«Ս. Քաղաքի բոլոր պատերը ցարգարուած էին սակաւատ պրտիկ նշանակներով, պատկներով ու ծաղիկներով: Թրքերուն եւ զեմամանկան զաւոյնք վէտ-վէտ, քով քովի կը ծածանէին: Երաստղէմ հեշտանքի մէջ կը ծփար. Ս. Քաղաքին համար սակէ աւելի մեծ նախաւորնք կարելի չէ երեւակայի»: Երկիւզած աւանդութիւն մը կ'արդիւնէ սրեւէ խրատնայնք: Արդիւյում է նոյն իսկ պարտարահ. սակայն՝ ինչպէս նշեցինք՝ Հրեաներ Երաստղէմի պարխոյներէն զուրս՝ անդլիական գրաւման չըջանին, ունէին մէկէ աւելի կապ՝ ուսեր եւ պարտարահներ:

«Կայսեր Ս. Յարութեան տաճարի մասերը՝ անբաժանուած սրահ մը կը կրէր: Մարտի ի ձեռին կը մօտենայ Ս. Գերեջմանին՝ խթաններով զինուած զինուորական հետեւորդներով: Ոչ մի ակնածանք, գոտցարար գիտեց, զլուխը վեր բռնած, հապի կեցծ ժողով մը առեկցաւ զերման Փրանչիսկեաններու հետ քանի մը բառ փոխանակած միջոցին: Ապա կայսր եւ կայսրուհի զրօսաշրջիկներու նման ման եկան Ս. Տաճարի մէջ, այս սրբազան վայրի մէջ՝ ուխտաւորի ոչ մէկ երեւոյթ ունէին, ուր ալցելած էին իրմէ շատ աւելի մեծ թաղաւորներ ու կայսրեր: Գերման եւ թուրք սպանեցաւ հասա պամերով կռաւ կոշիկներու ժխորք եւ շողջոյնն սուրբութիւններ, կարծես կը խանդարէին Ս. Տաճարի մշտական յոռութիւնը»: Իրենց այս ընթացքը վերաւորած էր Լատինաց պատրիարքը, որ ալցելու խումբէն բաժնուելով կ'առանձնանայ մատուռի մը մէջ, զանոնք ձգելով հալ եւ յոյն պատրիարքներու հոլածութեան: Երեկոյեան, կայսեր ներկայացուցիչ մը կը պատուէ յոռին պատրիարք Փովի զերապաճառը «Կարմիր արծիւի մեծ խաչով» պատուանշանով: Մինչ Յոյն եւ Հայ պատրիարքներու վերապահուեցաւ «Փրանսիոյ թաղակարգի» շքանշանները:

Բեթղէմի ալցըր նոյն ձեւով անցած էր՝ արաղ, ծղալնատ, զրեթի անհամբեր: Յարգելի հեղինակը կը շարունակէ. «Հազի 5 վայրկեան կանգ առաւ Քրիստոսի մատրին տոջի. աւելի գրգռանային՝ Հայաց ջաղարար նազրմ վաշան էր, որ զինք կ'առաջնորդէր Եկպի մասն. ահաւասիկ սեւման-թուրք բարեկամութիւնը»: Նազրմ վաշան, արտրեայի հանդամանքով Դամասկոսի կառավարիչ կարգուած էր...: «Այլ որ առաջին անգամն է որ Բեթղէմի գերման մատուռին մէջ կրօնական արարողութեան մը ներկայ կ'ըլլայ»:

«Զիթենեաց լեռ բարձրանալու համար, իր ալպէն առաջ մտանաւոր պողոտայ մը շինուած էր, ուր կառքով բարձրացաւ. Զիթենեաց լեռան ուսսակաւ զեղեցկակերտ եկեղեցին իրենց արամադրուած էր, ուր զերման

պատուելի մը Աւետարան կարդաց. կայսր եւ կայսրուհի միասին երգեցին լուսաբական հողեւոր շարականներ, ծնրաղբեցին առաջին անգամն ըլլալով, մինչ իրենց հետեւորդները յոռնկայս՝ աղթեցին...»:

«1858-ին Սուլթան Ալիզ, Փրանչիսկ թաղաւորին հող մը նուիրած էր Երուսաղէմի մէջ. եւ զահաժառանգ ձրեւորիք հետեւեալ տարին եկած եւ հողի փոխանցման ձեւակերպութիւնները կատարած էր: Սակայն այդ հողին վրայ եկեղեցի չ'ունէլ տալու համար պաշտօնական Ֆէթիա մը անհրաժեշտ էր: Համիտ 1898-ին պարզեց հրամանը Գուլիէյմոս թաղաւորին, որ կառուցուի գերմանական Մայր եկեղեցի մը, որուն պակասը զգալի էր: Գերմաններ Երուսաղէմի մէջ բողոքականներու վայելի եկեղեցի մը չ'ունէին: Գուլիէյմոս կայսրը անձնապէս շատ զրազեցաւ այս եկեղեցիի կառուցման խնդրով, նոյնիսկ զանդակատունը ինք զծաղբեց: Երուսաղէմի ալցին առթիւ, պատշաճ նկատեց անոր օծումը ինքը կատարել: Որով Մայր եկեղեցիի բացման արարողութիւնը ինքը կատարեց եւ առաջին ժամերգութիւնը ինքն ըրաւ՝ խորանին առջեւ պատուելիի զեր ստանձնելով, ի ներկայութեան ջարդարար Նազրմ վաշայի»:

«Կայսրը բողոքական էր. սակայն իր հպատակներու մէջ ստուար թիւով կաթողիկէներ կային. արիւթիւթամը մը ուղեց զերման կաթողիկէներուն ալ զոհացում տալ: Փորձեց զնոյ պատմական վայր մը, աչքը տնկած էր Քրիստոսի վերնատան վրայ: Դժբախտարար հոն կը հանդէք Տալիտ, Իսլամաց սուրբերէն մին: Անոր քով կը գանուէր կաղամբի զաշտ մը, որ կը պատկանէր Տալիտներուն, որոնք Երուսաղէմէ զուրս շատ հեռու տեղեր կը բնակէին: Անմիջապէս մասնաւոր պատուիրակութիւն մը կը զրկուի հողատէրերը գտնելու: Հողատէրը կը գժկամակի ծախելու. յայց կառավարական ճնշում, կայսերական առաջադրանքներով կը ստիպեն զինք որ համակերպի: Գնման զին կ'որոշուի 120.000 Փր. ոսկի. իրականին մէջ կաղամբի(*) պի: Գնման զին կ'որոշուի 120.000 Փր. ոսկի. իրականին մէջ կաղամբի(*) զաշտին արժէքը քանի մը հարիւր Փրանքը չէր անցներ: Գերմանական դրամատունը անմիջապէս կանխիկ կը մձարէ ի հաշիւ կայսեր, որ նոյն օրն իսկ կը հեռագրէ Վատիկան Ս. Քահանայապետին իր կայսերական նուէրի աւետիսը, ի նպատակ Գերման կաթողիկէ համայնքին, փափաք յայտնելով որ հոն կառուցուի եկեղեցի մը»:

«Կայսրը շատ յողմած էր Ս. Վայրերու ալցելութեան, ժամանակացոյցէն ջնջել տուաւ Թիրերիատի, Յորդանանի եւ Մեռեալ ծովու ալցելութիւնները»: Իր հրամանով վերջ կը գտնէ այս ուխտաղանցութիւնը եւ Յոպպէն — 4 Նոյ-ին — կրկին գրահաւոր նստելով՝ Պէլլութ ցամաք կ'ելլէ 7 Նոյ-ին: Նշանակելի ոչինչ կար Պէլլութ: Ի՞նչ պատճառաւ Լիբանանեան այս մեծ նուազանդիստը անտարբեր մնաց կայսեր ալցին. բնակչութեան

(*) Այս կաղամբի զաշտին շուրջ Սաւապահանց կը գրէ. «Երբ եկեղեցիի համար պեղուսներ սկսան, գտնուեցան զրաւներ եւ հնուքիւններ, որոնք Պերլիմ զրկուեցան: Խաչակիրներու շրջանին հոն եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած էր»:

Լիզմէ ընդունելութիւնը՝ դազլութիւն կը բուրէր, հակառակ թուրքերու
 Լիզմէ կազմակերպուած փառաւոր ցոյցերուն եւ կանուխէն ապսպրուած
 «հուռա»ներուն. զայս կարելի է վերադրել ֆրանսական դարաւոր ազգե-
 ցութեան քրիստոնէայ տարրին վրայ»:

Շարանակենք հետևել հեղինակին, չթաքտմբի Դամասկոս մուտքի նկարագրականին, որ աւելի խորհրդաւոր և պանծալի եղած է, սիրիական մայրաքաղաք և արարական սրբափայլ ըլլալուն հանդամանքով :

«Աբստրակտիստի հանդամանքով՝ Դամասկոս պաշտօն ստանձնած ջարդարար Նադրամ փաշան՝ կը փափաքէր Սթամպուլ վերադառնալ, իր տիրոջ ստուերին տակ կրկին դաւադրական աշխատանք տանելու. գուցէ կտրմակերպէր նոր ջարդեր: Փաշան այս այցիկն առթիւ ոչ մէկ ջանք խնայած էր՝ շքեղ ընդունելութիւն մը սարքելու: Շնորհիւ իրր ստիկանապետ ունեցած փորձառութեան եւ հմտութեան, շատ խիստ հրամաններ արձակած էր կարգադահութիւնը յարգելու, եւ տուտ զայցիկն արտակարգ շքեղութիւն մը: Կադմակերպութիւնը պոնիտլի յաջողութիւն մը գտած էր. եւ Սուլթանին հիւրը, որ կը նկատուէր նաեւ 300 միլիոն մահմեդականներու հիւրը, չափազանց զգածուած՝ հետեւեալ օր հետադրած է իր «եղբօր» Համիտին՝ յայտնելու իր անհուն գոհունակութիւնը: Նադրամ փաշայի իրր օրհական՝ ներկայ եղած են նաեւ Հաքքի փաշա, աբստրեակ մըն ալ այս, բայց զինուորական պաշտօնով, եւ Ճէֆատ փաշա, որ նորին մեծմտութեան տիտղոսը կը կրէր ա՛յլ պաշտօնով օժտուած:

«Այդ օր կայսրը զգեստաւորուած էր ա՛յն տարադոյ, զոր կրած էր եւրոսաղէմ այցին, այսինքն սեւ մոխրաւոյն համադրեալ մը, զլիսուն՝ զաղթալայրերու մէջ արեւու զէմ գործածուած սրածայր սրաքով եւ զարդմանաւորով տաղաւար մը, ուներուն վրայ ձգած էր մետաքսէ արարական «ապա» մը, իսկ ետին «տիէլ» մը: Կայսրուհին, թէեւ երոտակա՛ն տարադով, սակայն զգեստին վրայ նետած էր արար կնիւյ՝ մետաքսեայ չարչ տարադ մը, որ կը ծածանէր: Շքախումբը կը յառաջանայ պողոտաներու երկայնքին կառուցուած յաղթական կամարներու տակէն եւ բարեւի կեցած զօրքերու շարքերու ընդմէջէն. քաղաքը զգեցած էր արատաւոր զարդարանք: Ամէն կողմ դրօշներ: Անապատի վրանադնակներուն՝ Պէտէվիններուն, Դամասկոսի պալատականներուն կը ներկայացուէր երոտակա մեծ կայսր մը: Տեղատարաւ ծափերու, «կեցցէ՛ կայսրը, կեցցէ՛ կայսրուհին, կեցցէ՛ փառիւշահը» վայնասուն աղաղակներուն կը միանային քողարկուած խալամ կիներու սուր ձայնով «զըլզըրա»ները: Կայսերական թափօրը դանդաղօրէն յառաջանալով շատ ժողովրդական մուտք մը գործեց» նոյեմբեր 9-ին:

«Գուլիէլմոս կայսրը մերժած էր պանդոկի իջեւանիլ խորամական աշխտերը քաղաքին մէջ, ուր Մարդարէն ոտք կոխած էր: Քաղաքի զերման երկաթալաճառի մը պատկանող հողին վրայ, հառճեալով տախտակէ տաղաւար մը կառուցուած էր, որուն շուրջ պատուած էին վրաններով: Համիտ աշխտեթիւ իրեն նուիրած է հիւսաքանչ ձեռապործ շողշողուն մաշկապերճան մը:

կայսրը նախընտրած էր իր հպատակներին մէկուան պատկանող հողի մը վրայ հանդէլի, որ գերմանական հող կը նկատուէր»:

«Գիշերը ամեն կողմ՝ արտակարգ լուսավառութիւններ. չինական, վենետիկեան թուղթէ լապտերներ իրենց վախա լոյսերը կը սփռէին՝ թղթա- շէն իրարու շղթայուած ծաղիկի տերեւներու եւ պսակներու ընդմէջէն։ Մի- նարէները դոյնպոյն լապտերներով լուսաւորուած, ուրկէ միւլէղղինի մեղա- մաղձոտ ձայնը աղօթքի կը հրաւիրէր հաւատացեալները։ Կայսրն ու կայս- րուհին, դէպի Ալլահ ուղղուած կախարդիչ ձայնին օրօրանքէն դրածուած, Պարատա զեռի ջուրերուն հեղ կլկանքներէն հրապուրուած, խոր քունի կ'են- թարկուին։ Հեռու էին Երուսաղէմի քրիստոնեայ տաճարներու դանդակնե- րու յօդանջներէն...»։

Հետեւեալ տառաւոյ՝ կը նախադասէ՝ զինուորական առդանդքի մը, չէր-
քէզ, քիւրտ, արար եւ թուրք զինուորներու։ Ուղտերու վրայ Իսլամի կա-
նանչ զրօշին կից, կը ծփար զերման դրօշը։ Կայսրը ձիու մը վրայ հեծած՝
երկու երես ունէր, առջեւը զերմանական տարազ, գլուխը Լոճհէկօլինի զրա-
հով զարդարուն սաղաւարտ, իսկ կռնակը՝ արարական մէշլահ մը, ծոծրա-
կէն մինչեւ ոտքը ձերմակ մետաքսէ սկէլ մը ոսկի եւ արծաթ տափաթիկե-
լով զարդարուն»։ «Նոյն առաւօտ, զերման սպաներու ջոկատ մը, իր սպա-
յակոյտի առաջնորդութեամբ՝ կայսեր կողմէ՝ Սալահէտտինի գամբանին
վրայ ծաղկեփունջ մը կը զետեղէ. սպա կայսրը անձնապէս այց մը կու տայ
արարական մեծ հերոսի շիրիմին։ Հոն եւս մնաց անշարժ եւ անպատկառ»։
— «Այս այցը՝ որոշ նշանակութիւն մը ունէր, Սուլթանին ծառայութիւն մը
կը մատուցանէր՝ մեծարելով Սալահէտտինի գամբանը, ասիկա Արարները
սիրայահէյու գիտումնաւոր ելոյթ մըն էր...»։

«Խմամներ իր այցլին, ապա մեկնելէն ետքն ալ շարունակեցին քարոզել ամբողջ կայսրութեան մէջ, դերման եւ թուրք բարեկամութեան երախտիքները: Ամէն օր թուրք եւ արաբ թերթեր պոլսականներ չլեսեցին դերման աղդին, գերման բանակին եւ կայսեր վրայ, զայն «իրաւաբար եւրոպական խողաղութեան», «Յաւիտեան Սուլթան շամիտի կողքը կանգնած»: Խալիֆային 300 միլիոն մահմետականները (այդ թուականի մահմետականներու թիւը, այժմ՝ կրկնապատկուած) կրնային վստահութիւն ունենալ դերման թիւը, այժմ՝ կրկնապատկուած) կրնային վստահութիւն ունենալ դերման կայսեր վրայ, ինչ որ իր աղդեցութիւնն ունեցաւ թուրքերու եւ մասամբ Արաբներու վրայ: Արեւելք ըրիտ ոյժն էր որ կը յարդէր. դերման դրօշը յարգանք ներշնչեց: Ամիսներով նոյն յանկերզը կրկնուեցաւ ամէն կողմ, Եւլիս-Իւլ-Իսլամի հրահանգով եղան նոյնիսկ աղօթքներ մզկիթներու մէջ Եւլիս-Իւլ-Իսլամի հրահանգով եղան նոյնիսկ աղօթքներ մզկիթներու մէջ կայսեր համար, Ալլահէն հայցեցին բազմաչափ եւ երջանիկ օրեր:

«Կախարդ խոտառացաւ ըստ ձեր պահանջի Սարգիսի ֆառըն համարաւը. արծարծել թրքական զինուորական ուժին անպարտելիութեան կարելիութիւնները. եթէ նախկին մեծութիւնը քայքայուած իսկ ըլլար, ինք պիտի աշխատէր զայն վերակենդանացնելու՝ իր միջոցներուն ներած չափով, որոնք անսահման էին անյուշա... : Ի պահանջել հարկին, զոնէ տեսարանացնել անոր պատրանքը :

ի փոխարէն ալ խոստումներուն, զերման ազդեցութիւնը դործնականօրէն պէտք էր տարածուէր, և զերման ճարտարաբանական մարմնաբաններուն և արտադրութեանը՝ Տաճկաստանը պէտք էր բոլոր մեծ և շահաւէտ չուկայ մը...»:

«Երկու միտակերպերու տեսակէաներն ու շահերը հասարակաց զեռին մը դառած էին: Այս դիտումնաւոր ճամբորդութիւնը, յաջա Գերմաններու՝ սեխտազնացութիւն մը կը նկատուէր. յաջա Թիւրքերու՝ զօրավիզ մը Համաթի և իր Սալիֆալիթեան տիրապետին: Ամէն տեսակէտով պաշտօնէր և զաւ կայսեր այցը. Երուսաղէմ՝ հաստացեալ սխառութիւն մը քողին տակ այց մը Ս. Տաճարին. Դամասկոս՝ այց մը Սալահաթինի սրբարանին: Երուսաղէմ՝ պաշտօնային բոլոր քրիստոնէականներու, Տաճար մը աւետարանականներուն. Եկեղեցի մը Ս. Քահանայապետին: Դամասկոս՝ ինքզինք 300 միլիոն մահմետականներու բարեկամ և պաշտօնային հոգակեց: Հրաժեշտի ձօնին մէջ քաղաքապետութեան նախագահին անդառնալով կը պատահարէին. «Խոստով ճամբաներով, ինքն ալ Մարդարէի յաջորդներու շատախօսէն կընար նկատուիլ»:

«Վերջապէս վերադարձի ճամբան բռնեց, նաւ նստելով Պէլլուսթին: Այս խաչակրութիւնը եղաւ առանց մեծութեան», կը յաւելայ յարգելի հեղինակը:

Օրմանեան սրբապան ևս կը յիշէ կայսեր Պոլիս այցը (Այդապատում, Գ. հատոր): Փափաքած էր տեսնուիլ, բայց չէր յաջողած, և կը գրէ. «Զնք զիտեք թէ աւելի Համաթի բնիկութեանէն, թէ Վիլհելմին անտարբերութենէն»(*): Նոյն երկին մէջ, էջ 5189, կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները կայսեր Երուսաղէմ այցին առթիւ, քաղաքը «Արեւելք» թերթին, 1898, թիւ 3851. — «Եթ զօր տեսեց կայսեր շրջապալութիւնը Ս. Տեղեաց: Ապա Յոսպէ ամսոյս 23-ին և անկից Պէլլուսթ և Դամասկոս ուղևորեցաւ և 30-ին Պէլլուսթ վերադառնալով մարտանաւ նստաւ: Հոգի գնման ձեւակերպութեանց երթալ գալաւ ճամբուն վրայ, ամբողջ Միսրանութիւնը, Պատրիարքը զուխնին ի պատիւ կայսեր, վանքի առջև շարուած էին: Ամայր զգածուած այս ցոյցէն, իրենց չքախումբով Ս. Յակոբայ տաճարը կ'այցելեն, ապա պատրիարքարան կը բարձրանան՝ պահիւճ, առանց առաջուրնէ կարգադրութեան մը եղած բլլալով: Հոն գահաւանակութեամբ զիտեցին իրենց Գերման և Անդլ. նախնեաց պատկերները և պարտ ու պատշաճ կերպով հիւրասիրուեցան»:

Ապա իր կողմէ կ'աւելցնէ. «Նշանակալից էր Հայոց հանդէպ կատար-

ուած այդ գնահատելի ցոյցը՝ զեռ ուրիշ պատրիարքարան չայցելած և Պոլսոյ մէջ ցուցուցած անտարբերութեան հետ բաղդատելով: Երուսաղէմի մէջ Հայոց վայելած զիրքին, յարգանք էր այս այցելութիւնը, որ կ'արդարացնէր Հայուն իր Սաղիմեան Աթոռին հանդէպ ունեցած արդարացի խնամքը և զոչացած իրաւացի պարծանքը: Յաջորդ օրը կայսրն առանձին այց տուաւ Յանայ և Լատինայ:

Աթոռին կողմէ կայսրուհին նուիրուեցաւ հին թանկագին ստեղծագործ մը. իսկ կայսերական ամուլին կողմէ իրր յիշատակ նուիրուեցաւ իրենց ստորադրութիւնը կրող լուսանկարը(*). և պատրիարքին շնորհուեցաւ չքանչան մը: Իսկ վանքն ալ իրր յիշատակ պահեց անոնց զործածած բմակեաց սկահակները»:

Համալ գուցէ չէ անդրադարձած Գերմանիայ նման պետութեան մը՝ իր կայսրութեան մէջ ծառայման ազգային հետեւանքներուն: Ճաշկերոյթներու, բնիկներութեանց սրահներու մէջ արտասանուած բարձրաթիւ ճառերու, կիսարեւան բաղձալի խոստումներու թերեւ ինքն ալ հաւատաց՝ նման շատ մը Թուրքերու. այդ ճառերը՝ կեղծ շրթներու սնամէջ մրմունջներ էին միայն: Իր չորջիններու Երազապաշտ պաշտօններէ ազդուած, Գերմաններու կողմէ մղուած մասնաւոր պրոպագանդի հետեւանք զերման զօրութեան անդարաւելիութեան՝ թերեւ ինքն ալ հաւատք բնծայեց: Թուրք-զերման մերձեցումին մէջ, իրեն համար չօչալիւի և արդիւնաւոր երկու կէտեր կային.

Ա.— Գուլիէլմոս կայսեր այցը՝ իր տխուր և մթաղնած ճամբարը քիչ մը պայծառացուցած էր. իր փառքի ներբողման և իր դահին գոյատեւման մարտին ստատարած: Խալիֆալիթներ, որ զեռ կը կախարդէր հաւատացեալները և կը հմայէր զանդուածները, մաղնիրական բեւեռի մը պիտի վերածէր, զկեցնելով անոր դուռ կրօնական տարայ, և խալիֆայի մարալով իր չորջին պիտի համախմբէր երկրապանդի համայն մահմետականները: Գոտարարայ ամենակալ կայսրը իր հախնաւորութեան տակ կ'առնէր Սուլթանը և բոլոր մահմետական հաստացեալները:

Բ.— Սուլթանի թիկունքը, հօրապոյն ազգի մը թեւաբեկութեամբ կ'ապահովէր, ինչ որ նախանձր պիտի գրգռէր միւս հինգ մեծերուն: Սուլթան-Խալիֆան այլեւս պաշտօնային «Կարայր» մը տնէր. ամէն անոնք որ հաշիւ մը ունէին կարգադրելիք Թիւրքիոյ հետ, պէտք է որ Պերլին զիմէին... Արդէն զերման կայսեր Տաճկաստանի այցէն և հոն բրած յարտարարութիւններէն շատ չախորժեցաւ Մեծն Վիլհելմի թաղուհին, որ 100 միլիոնէ աւելի մահմետական հպատակներ ունէր, ինչպէս նաեւ Սառլին Նահանգներու թաղուհին: Նոյն մասնագիտութեան մասնակցան Ֆրանսա և Ռուսիա: Բայց Գերմանիոյ հողը չէր՝ ան վճարած էր «Դէպի Արեւելք» ծրարիրը զործադրել:

(*) Գերման գոռոզ կայսրը իման լուսանկար մըն ալ Հայոց գահինն գրկած էր. 1895—96-ի ջարդերէն ետք, իրր...:

(*) Զարգ. յիշեալ գիրքին մէջ, էջ 260, մեզի կու տայ հետեւեալ ծանօթութիւնը. «1869-ին, Հասուն, Էօմէնի բազուկին մտնէ մեծ շուքով կ'առաջնորդէ Սաղըզ կղանի կայկարոյի եկեղեցին... Կրօնական արարողութեան ներկայ եղած են Մեծ Վիլհելմ Ալի փաշա ալ մեծամեծաց հետ...»: Ուրիշ տեղ մը գրեցինք որ նախորդէն Գ. ի կիմը, Սուլթի ջրանցքի բացման առթիւ՝ Պոլիս կանդիլած է: Ֆրանսայի բազուկինն եւ գերման կայսեր վարմունքին՝ բաղդատական եզրակացութիւն կանելը բնութեցողին կը ձգենք:

Վերջապէս կայսեր այս համբարդութիւնը կրօնական ջերմեանդ զգացումի մը արդիւնք չէր։ Ս. Վաչրերու թափառանքը աւելի քաղաքական և չափազանցական բնոյթ ունէր։ Բայց տախտակաւ պատճառ մը չէր որ մահաւոր չըլլայ։ Թուրքեր զինք «Հաճի Կիլիսի» անուանեցին, «Երկրորդ հայր հաւատացեալներու»։ Զրոյց չըջած էր նոյնիսկ որ մահաւորական տղերեցաւ Թուրքիոյ մէջ՝ քրիստոնեայ կենցաղը վերապահելոյ Գերմանիոյ։

Առաջ, հայկական ջարդերը մոռցուած էին արդէն։ Տարի մը անց Սնդիկան իր ստիկոզն շրջանը կը բոլորէր և Մեծն Վիքթորիա թագուհին համայն պալլադիոյն իրախճանքներու մէջ էր, տոնելոյ իր 60-ամեայ դահալայութեան ազամանդեայ յարեւանը։

Գլուխ ԼԶ.

Բ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄ

1876 Սեպտ. 10-ին, Ա. Սահմանադրութիւնը հռչակուած էր անաղմուկ, առանց յեղափոխութեան կամ խլրտումի։ Տղէտ ժողովուրդին համար, ան նկատուեցաւ նորարարձ գահակալին կողմէ շնորհ մը՝ իր հպարտանքներուն բարեկեցութեան ի նպաստ։

Իրականութեան մէջ Համիտ՝ Ա. Սահմանադրութեան հռչակման ֆէթվան ստորագրած էր, զինք պահ բարձրացնող երրորդութեան, ինչպէս նաեւ քաղաքական հարկադրական ստիպումին տակ, որ ծանօթ է Միքհարեան Սահմանադրութիւն անունով։

1908-ի Սահմանադրութեան հռչակումն ալ ստիպումի տակ եղաւ, բայց բոլորովին տարբեր պարագաներուն մէջ։ Շատեր՝ Յեղափոխութիւն անուանեցին 1908-ի այս ազատագրական շարժումը, ինչ որ սխալ է։ Բացարկներ։—

Պէտք չէ չփոթել բառերը իրարու հետ։ յեղափոխութիւն, ապստամբութիւն, բարոստութիւն, պետական հարուած, պալատական հաշուեյարդար, խլրտում, ևն. իրարմէ տարբեր շարժումներ են. իւրաքանչիւրը կը կրէ իւրաքանչիւ հանդամանք, եղակի պատճառ, որով կը յանդի տարբեր ելքի մը։

Վերոյիշեալ բոլոր շարժումներու ծնունդին կամ պոթիւմին, անոնց յաջողութեան կամ ձախողութեան նպաստած են ժողովուրդներու հոգեբանութիւնը, ցեղերու նկարագիրը, անհատներու խառնուածքը, երկրի աշխարհագրական դիրքը, կլիման, աղբուած ժամանակաշրջանը և ուրիշ հոյժ մը ազդակներ ուղղակի կամ անուղղակի։ Ներկայ պարուն քրոնիկ ախտ մը դարձած պետական հարուածներն ալ կը տարբերին իրարմէ, բլլա՛յ իրենց հետապնդած տեսութիւններով, որոնք ունին ալլապան պատճառներ — բնկերային, տնտեսական, կրօնական, նոյնիսկ անձնական, բլլա՛յ իրենց դործադրական միջոցներով։ Այս շարժումներուն բոլորն ալ համադիր են, բայց երբեք համանման. հազուադիւս են կրկնութիւնները։

Պալատական հարուածները բնահանրապէս, ներքին հաշուեյարդարի, տոհմալին շահերու, անձնական հակառակութիւններու կը վերադրուին։

Պետական հարուածի մը ծնունդը, տիրապետելու, հրամայելու, փառքի մը տիրանալու մարմաջէն տարուած, հզօր կամքի տէր անձնաւորու-

մը, ալի մը աւաղակներու տառապանքով ծաղկումը: Տանիշմէն՝ աւաղակի կ'ան-
սւանէ ալս բանակը եւ անոնց պէտքերը՝ աւաղակապետներ:

Սեւանիկի Յանձնարարութիւնը՝ Առնաւորներուն շատ մը խոստումներ
բրած էր, սոսնձը կը միանան Իթթիհատականներուն: Նման խոստումներ
եղած էին նաեւ Հրեաներուն, որոնք լայնօրէն կը բանան իրենց քաղաքները:
Իւսկիւպէն 50 միլիոն հեռու, 5000 աղաքական գաղանի բանակը Պոլիս կը
հեռագրէ. «Եթէ անմիջական Սահմանադրութիւն չհրատարակուի, 50.000
զինուորներով Պոլսոյ վրայ պիտի քայլենք»: տախտակաւ խորհուրդներ մըն
էր. իրենց բանակը զինուորներու թիւին վրայ 0 մը աւելցուցած էին:

Համիտ Ալպանացիներուն շատ երես տուած էր. իր անձնական պահա-
կազօրքն անգամ Ալպանացիներէ կտրուած էր: Արքունի բարձրաստիճան
Ալպանացի պաշտօնեաներ անպակաս էին: Ֆէրիտ փաշա, օրուան Ա. մէ-
ղիւրը, ալպանացի մըն էր. 5 տարի եւ 6 ամիսէ ի վեր կը կառավարէր եր-
կիրը: Կը հրաժարեցուի Սահմանադրութեան հռչակումէն՝ չոր տառ: Հա-
միտ հրամայած էր որ Իդմիրի զօրաբաժինէն կտրիճ դամարտակներ զրկուին,
սպառամբութիւնը զտրուի համար: Այլ զօրադաշտերը շատ մարակուսած
էին Իթթիհատի պրոպականտով. սակայն Առնաւոր Ֆէրիտ փաշան, զի-
տումնաւոր կերպով ուշացուցած էր Համիտի արձակած հրամանները, եւ
զոհացած հազիւ քանի մը դամարտակ ուղարկելով, որոնք երբ կը հասնին՝
կը միանան ապստամբական ճակատին. իսկ անոնք որոնք ուղած էին հաւա-
տարիմ մնալ Խալիֆային, անպարտաւոր կը ծարղուին: Խալիֆէի երկրորդ
զօրաբանակն ալ, տեսնելով ապստամբներու յաջողութիւնները՝ կը միանայ
Սեւանիկի բանակին:

Իթթիհատականներ կը սկսին բարձր խօսիլ: Էնվէր 19 Յուլիսին, Սե-
ւանիկի Օրիմրիտ Փաշայի պաշտօնէն կը յայտարարէ. «Այսուհետեւ բոլորս
ալ եղբայրներ ենք, Օսմանցիներ ենք. ալլելու սուլկար, սերպ, յոյն, հայ
մահմետական գոյութիւն չունին: Ոչ մէկ կարեւորութիւն ունի որ մեզմէ
մին սինակուի, միւսը եկեղեցի կամ մզկիթ կը յաճախէ. բոլորս ալ հաւատար
ենք. եւ հպարտ պէտք է ըլլանք որ Օսմանցի ենք»: Նոյն օրը Նիսպի պէյ
Մանասթրը կը մանէր իր բանակով. 21 թնդանոթ կ'արձակուին ի պատիւ
ռանակին, աւետելու նոր տարեդարձ մը: Նիսպի պէյ իր ճառերուն մէջ կը
հրաւիրէ Մակեդոնիոյ ժողովուրդը, որ հրաժարի անճատական գաղափար-
ներէն. «Թուրքերու հետապնդած նպատակը իւրաքանչիւր ազգութեան ու-
ստատութիւն շնորհել է, պաշմանաւ որ անոնք եւս կենան ինքնավար հայրե-
նիք ունենալու քաղաքականութենէն»:

Շատ յատկէ կը Նիսպի պէյի ազդարարութիւնը, սակայն Հայեր կ'ի-
րեւի յաւ հաւակցան անոր խնայար:

Այժմ վերադառնանք Պոլիս տեսնելու թէ ի՞նչ կ'անցնէր ու կը դառ-
նար մայրաքաղաքի մէջ. ի՞նչ էին Երկրորդ Հիւնքեարին զիտուորութիւնները:

Պալատական լրտեսներ ժամանակին տեղեկագրած էին Համիտին՝ լու-

րը եղելութիւնները: Մշտաբթուն Փառիշաճը պահ մը կը կարծէ որ աննշան
ըմբոստութիւն մըն է եղածը, միայն 28 սպաներ կը ձերբակալուին. բայց
երբ Էնվէրի գնդակով վիրաւորուած Սեւանիկի կեղրոնական հրամանատարը
Պոլիս կը հասնի եւ կը պատմէ շարժումի կարեւորութիւնը, եւ յաջորդող
Իթթիհատականներու յաջողութեան լուրերը հաղորդող անթիւ հեռագիրնե-
րու Երկրորդ հասնիլը, պալատի մթնոլորտը ալետանջ կերպարանքի մը կը
վերածէ:

Համիտ խորամանկաբար Նիսպի պէյը մահուան կը գտադարձ-
նակ Էնվէրը իր մօտ կը կանչէ, համաձայնութեան եղբ մը դանելու. տախտակ
պարզապէս՝ ապստամբներու ղեկավարներու մօտ որո՞ւմ ցանկութեւ զիտումով
էր: Սակայն Էնվէր Համիտի հեռագրին պատասխան անգամ չի տար:

Համիտ զէպերու ալքան արագ բնթացէն յանկարծակիի եկած էր:
32 տարիներէ ի վեր իշխող Սուլթանը չէր կրնար հաւատալ որ իր կամակա-
տար պաշտօնեաները, հրամանակատար զօրավարները, մէկ օրէն միւսը
հրամանադանց կակներու փոխուէին: Գիտէր որ իր հպատակներէն աւելի
տոտուած էր քան սիրուած. սակայն չէր կրնար երեսկայել որ, օր մը ալի
մը անխաբար աւաղակապետներ զինք ծունկի կարենային բերել: — Շար-
ժումին առաջին առնելու համար նախարարական փոփոխութիւն մը կ'ընէր,
լստ իր ստիպումեան երբ զժողովութեան առջեւ դանուէր. արդէն շատ ուշ
էր, երկատարող Թուրքերը կը պահանջէին սահմանադրական կառավարու-
թիւն:

Յուլիս 11-ին սրուում կու տայ 1878-ի Սահմանադրութիւնը հաստա-
տել, եւ առ ալ ժամուկին յայտարարութիւն մը կու տայ: Համիտ նենդ էր,
յայտարարութիւնը պարզապէս խաբէական խոստում մըն էր, եւ իր կողմէ
պաշտօնական սրեւէ Ֆէթիմ չէր ստորագրուած. կ'ուզէր օրօրել, ժամանակ
շահիլ եւ զիտել ու տեսնել թէ իրերն ու զէպերը մինչեւ ո՞ւր կրնային
հասնել: Քանի մը օր ետք ընդհանուր ներում կը շնորհէ բոլոր քաղաքական
բանաւորներուն, ինչպէս նաեւ ամէն տեսակ բանաւորներուն: Բան-
տերու դռները կը բացուին. ընդհանուր ներումի հետ քննուեցաւ նաեւ պա-
ժնութիւնը. լեզուի եւ գրիչի կապանքները կը փշրուին եւ մամուլը կ'ար-
տաշայտուի ազատօրէն, բայց նաեւ զգուշօրէն: Առնուած սոցի միջոցները
զոյլն ազդեցութիւն չունեցան ապստամբ բանակի յառաջնորդութիւն վրայ:

Համիտի ալպանացի պահապան հրեշտակներն իսկ վարակուած էին ու
կը մերժէին հնազանդիլ Խալիֆային:

Համիտ գեւ չէր յուսահատուած. Պոլիս պաշտպանուած էր ամբակա-
սոյց պարիսպներով ու թնդանոթներով: Արքունիքէն հեռագիրով՝ Չաթալճա
խարսխած ծովային ութերու ընդհանուր հրամանատարին կը հարցուի թէ
Սուլթանը կրնա՞ր իր վրայ վստահել, ոչնչ պարագային երբ յառաջացող
բանակը յաջողէր սպառնալ մայրաքաղաքին: Մարէսայը հաղիւ թէ «այո»
պատասխանած էր, իր սպալակոյտի բարձրաստիճան սպաները երկրորդ
հեռագիր մը կը հասցնեն պալատ՝ հետեւեալ բառերով. «Եթէ մեր Խալիֆէն

եղբայրները Պոլսոյ վրայ կը քալեն, այս պարզապէս հայրենիքի սիրոյն համար է: Ներկայ պայմաններու տակ, ուղղամտութիւնը մեզ կը ստիպէ յայտարարել Ձերդ Վսեմութեան որ մեր թնդանօթներն ալ անոնցինն հետ, պիտի ուղղուին երկրորդի պալատը: Այս հետադիւրն է, զոր շատ մը պատմաբաններ տեսած են, ամենէն վճռական դերը կատարած է կրկն տալու դահլիճը: Համիտ առաջին անգամ կը զգայ իր դահին ստատուածը:

Համիտ քննադատուած է իր թոյլ եւ տարտամ վարմունքին համար: Հոս եւս ի յայտ կու գայ իր վախկտութիւնը: Անպուպար արքան, միշտ ինքնապաշտպանութեան հոգին մղուած, իր ներսը փոթորկող արհաւիրքը զինք մղեց տեղի տալ կատարուած եղելութեան ասջեւ՝ բռնիով իր չուրջիններուն. «Ստիպուած եմ հետեւիլ ջուրի հոսանքին»: Յետքեւան էր: Սուլայի արքայի մը համար տարիքը նկատի չ'առնուիր: Եթէ արի հոգի մը ունենար, կրնար շատ զիւրութեամբ ծոռիկի բերել աւագակապեաներու բաժնակը: Ինք կայիֆա մըն էր, «Սանճապը Եւրիֆ»-ը պատեանէն դուրս հանած, Իզմիրի եւ Երզնկայի զօրարանակներուն գլխին անցած՝ կրնար զիւրութեամբ լսեցնել չէթէնիպաշիններու թնդանօթները: Անոնց պատերազմական մթերքը անսպաս չէր, եւ դուրսէն ուղղամթերք ստանալու հաւանականութիւնը խնդրական էր: Իզմիր գէժ գիմաց էր Սերանիկի. նաւատորմիցր գէպքերու սկզբնաւորութեան իրեն կը հնազանդէր. ապստամբութիւնը միայն եւրոպական Յանճանդներու մէջ էր. կայսրութեան մնացած 33 նահանգները իրեն հետ կրնային ըլլալ, եւ թէ կայիֆան կը վայելէր կրօնական դատակարարի զօրավիգը, տեղին էր զարծածել կայիֆայի մարակը: Կան տեսարաններ, որոնք իրեն բարենիշ մը կու տան, հաստատելով թէ՛ իրր բարի թողաւոր, չուրջ իր հայրենակիցներուն արիւնք թափել, թաւրի գնդակով թուրքը սպաննել: Տեսակէտ մըն է որ կրնայ պաշտպանուիլ. սուլայն այս պարտական իրեն նման արիւնքարբու բանակաւի մը չէ կարելի պատհանեցնել:

Ամէն տեսակ անստաց լուրեր սկսած էին տարածուիլ նահանգներու մէջ: Մայրաքաղաքին մէջ՝ կասկածելի եւ անհաստատի զրոյցներ կը շրջէին. ամէն օր հարիւրաւոր հեռադիւրներ կը հանէին երկրորդ չարաչար լուրեր պարսկական, տեղեկադիրներու արցակներ սեղաններու վրայ դիպուած էին:

Համիտ այս բոլոր գէպքերու ընթացքին՝ չըջողատուած էր իր մեծամեծներու ընտանիքներով: 23 Յուլիսին, Կեղրոնական կամիակէ կողմէ, Մանասթրէն Ն. Վսեմութեան կը հեռադիւրի. «Եթէ 24 ժամուան մէջ Սահմանադրութիւնը չ'վերահաստատուի, Բ. եւ Գ. բանակները պիտի քայլեն Պոլսոյ վրայ»: Համիտ, խորհրդակցութեան համար ժողովի կը հրաւիրէ զիւանք եւ աւագանին. ժողովի ընթացքին, ընկճուած վիճակի մը ենթակուած, որեւէ գաղտնիք չի յայտնէր. կը գահաճալ մօտիկ ընելով, ոչ մէկը գտնուած է քաջութիւնը ունենալու արքային հասկցներու որ, «Սահմանադրութեան հռչակումը՝ անհրաժեշտութիւն մըն էր»: Համիտ աչքերը սրա-

հին հեռաւոր անկիւնը սեւեռած, քանի մը վայրկեան մտածելէ ետք, յանկարծարուիլ բարկութեամբ մը՝ ժողովարարահին լուսթիւնը խղերով կ'ըսէ (բոս թահաին վաշայի «Յիշատակներ» Երկին). «Ա. Սահմանադրութեան հրատարակութիւնը իր դահակալութեան աթիւ եղած է. ասոր հայրը՝ ես եմ, ժամանակ մը ստիպողական պատճառներով խափանեցի. բայց այսօր կը վերահաստատեմ. դացէ՛ք բռնք Ասպանիին, որ պատրաստեն «մագպաթա»ն եւ հրատարակեն. այս է հրամանս»:

Նախ հեռադրական բացառիկ դժով՝ կը պատասխանեն Մանասթրէի հեռադրին այսպէս. «Սուլթանը համաձայն է»: Ապա Փէթիֆան կայսրութեան բոլոր կուսակալութեանց կը տեղեկադրուի եւ մամուլի կը յանձնուի 23 Յուլիս 1908-ին:

Այս գէպքին, ներկայ էին ախրահուշակ Արապի Իզմէթ վաշա եւ Լիւրանեցի հայաւեսաց քրիստոնեայ Մէլհամէ պէյ(*): Ներկայ էր նաեւ Սախտ վաշան: Երբ խմբադրուած «մագպաթա»ն կու գայ, Սախտ վաշան իր ձեռքով անոր ստորտը կ'աւելցնէ. «Սուլթանին կը վերադարձուի՝ պատեւրազմական եւ ծովային նախարարներու, ինչպէս նաեւ Եւլիս-Իւլ-Իսլամի նշանակումի իրաւասութիւնը»:

Համիտ միշտ զրուշացած էր զինուորականներէն. զիտէր որ միայն բանակն է որ կրնար իր դահին սպաննալ. այդ պատճառաւ միշտ պատերազմական ու ծովային նախարարութիւնները կը յանձնէր իր ամենէն հաւատարիմ վարձկաններուն:

Միթհաթեան Ա. Սահմանադրութիւնը հռչակուած էր, իր դահ բարձրանալէն 3 ամիս եւ 23 օր ետք: Բ. Սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր 30 տարի, 5 ամիս եւ 6 օր ետք... Ազգասէր Թուրքերը կը ձգենք մեկամտղճոտ խորհրդածութեանց մէջ սուղուիլ: Եթէ Միթհաթեան խեղդամահ եղած չ'ըլլային, եթէ երկրին սպառախոհ երիտասարդութիւնը — խակական արժէքները — աքսորներու մէջ չ'մահանային, եւ հրատարակուած Սահմանադրութիւնը Համիտին կողմէ խափանումի ենթարկուած չ'ըլլար, երկիրը 30 տարուան ընթացքին՝ յառաջիկայութեան ճամբով՝ այսօր ի՞նչ երախտիքներ կրնար քաղել...:

Գրաքննութեան ջնջումով՝ աղաւ երթիւնկութիւն մը հաստատուած էր. Պոլսոյ մէջ արգէն հաւաքոյթի արդեւքներ վերցուած, ապստամբական հով մը փչած էր. կարգ մը ցոյցեր տեղի կ'ունենան: Ըստ Օրմանեան Սրբազանին՝ «Շարժումին գլխիւ կը գտնուէին կրօնքով խոյամ, ծաղումով Սեւանիկի հրեայ վաճառականներ, որոնք ծախքերու ալ չէին խնայէր, ժողո-

(*) Այս երկու մեծամեծներուն, փրանսական կայսրակ Լորանոյի պարտի կարգադրութեան խնդրի առիւ, մեծ կաշառք ստացած ըլլալը կը հաւատուի: Իզմէթ վաշա, որ Ապիտ Զատէ Իզմէթ Զոյա փաշա եւս կ'անուանուի, 15 տարիներէ ի վեր Բ. Բարուդարի պաշտօն ունէր, ապստամբեցաւ եւրոպա. իսկ Մէլհամէն բանտարկուեցաւ ոչ երկար ժամանակ:

վուրդին խանդավառութիւնն արծարծելու... Բանտերը հասարակ ժողովուրդին հետաքրքրական զրոստւոյրը դարձած էին» կը գրէ Սրբազանը:

Եղան նախարարական փոփոխութիւններ: Կիպրացի մեծ վէպեր Մէհ-մէտ Քեամբիլ փաշան, որ 1 ամիսէ ի վեր երկրորդ անգամ պաշտօնի վրայ կը դառնէր, որաշտօնադրելովէ զատ՝ զատական հետապնդումի կ'ենթարկուի: Ռիզա փաշա՝ սրտերազմական նախարարը՝ նոյն բախտին կ'արժանանայ: Փէրիա փաշային կը յաջորդէ Ափրիկեան Թրիփոլիի հրամանատար Նէճիպ փաշան:

Յաղթական բանակին մուտքէն ետք, Համիտ կ'ամբաստանէ իր նախկին նախարարները, կը պնդէ յայտարարելով թէ անոնք են միայն պատճառ եղած զփոփոխութեանց. անոնք զինք տեղեակ պահած չէին երկրի ներքին կացութեան եւ եղած զեղծումներուն: Ինք 32 տարիներէ ի վեր չէր զոգրած պատրաստելէ եւ հրատարակելէ ծրարիւններ, իր հաւատարիմ հպատակներու ցանկացած բարենորոգութեանց իրազօրեման: Աւելի նահատակի մը երեւոյթ կ'ուզէր ստանալ քան պարտաւրի մը: Համիտ աշխարհն փայտաղէր, երբ յաղթական ըլլար, նոյնքան սոգուն՝ պարտութեան մը առջեւ: Համաձայն իր բարի սովորութեան, բաժնուեցաւ երէկոյան իր սիրելի եւ հաւատարիմ փաշաներէն. փատթէն լքեց փարձկանները՝ Իզդէթներ, Թահսիններ, Էպն-Իւլ-Հիւսսաներ, Մէհմէտներ:

Այս զէպերու առթիւ ժողովուրդի մէկ մասը վերադառնալով պանուշաւուրիչ գոտակարգ մը՝ անխտաճ եւ կոտորածաւ փերաբեմունք ցոյց տուաւ: Իսկ երիտասարդութեան, մանաւանդ մատուրականներու ուրախութիւնը՝ չափ ու սահման չունեցաւ: Ռամիկ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը չէր հասկնար անցած-դարձածը, բայց եւ աշխատէր զօրցարարներու խառնուելով կը պոսար «հիւրընկէթ, առաջիկ, մուսափաթ» հրապարիչ կարգախօսքը, առանց ալք բռնելուն իմաստն իսկ գիտնալու: Պոլսոյ եւ զատակներու մէջ եղած ընդհանուր խառնաճակերը բացատրել անկարելի էր: Քաղաքները զոյգեցան տօնական օրերու հանդերձանք. պաշտօնատուներ, շուկաներ, խանութներ փակուած. թնոյանթաճ պոթիւններ, զինարձակութիւն, գիշերները ամէն կողմ լուսավառութիւններ: Միջեղային տակաւութիւնը՝ առժամարար վերջ դառնալով կայսրութեան հպատակները՝ առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան՝ մարդկային եղբայրակցութեան դարունը կ'ողջունէին հաւաքական գինարբուքի մէջ: Պարտաւանդու վրայ խուռներամ բաղձութիւններ զրօշակ պարզած եւ երգելով «Կեցցէ՛ ազատութիւն» կ'աղագակէին. եղան նոյնիսկ գիրկընդխառնումներ մոլորներու՝ քրիստոնեայ եւ հրեայ կրօնաւորներու միջեւ: Հոս չենք ուզեր երկարօրէն նկարագրել կայսրութեան հպատակներու զոյգեղական բուռն խանդավառութիւնը. ալ զմասին կան ընդարձակ գրութիւններ տեղական, նոյնիսկ արտաքին օտար մամուլի մէջ, երբեմն սրտաճմլիկ դրուագներով:

Յեղափոխութիւնը կամ ապստամբութիւնը կատարուած էր առանց մեծ արիւնահեղութեան: Տարիներէ ի վեր կեդրուած ու ճնշուած ժողովուրդը

վուրդը չէ որ ձայն բարձրացուց, տարիներէ ի վեր հպատակներու մօտ կուտակուած մաղձը չէ որ յորդեցաւ. ամբողջ, Ստամպուլի համալնները եւ ձկնավաճառները, բաճ ու ըրիչ ի ձեռին դէպի ելլող շուղղուեցան. ո՛չ մէկ սպառնալիք եւ ապուղակ հանդէպ ելլող շիւնքեարին. ան մնաց իր ոսկեղօծ վանդակին մէջ. վերջապէս նախաձեռնութիւնը վարի խաւերէն չեկաւ. Համիտին կաշկանդումին տակ սարկացուցած հպատակները՝ պարզապէս հետեւեցան ապստամբական խմբակին, յոյսի եւ խանդավառութեան մէջ:

Սահմանադրութիւնը ապա տարեկուսի մը բացած պիտի ըլլար, եթէ Իթթիհատի առաջնորդներու մօտ ըլլար խիական անկեղծութիւն եւ բարենորոգութիւնները ուղղամտօրէն դրժողրելու մաքուր հաւատք:

Եղածը կեղծ համերաշխութիւն մըն էր. ո՛չ Իթթիհատի ազատագրական երկունքը տանջալի եղաւ, եւ ո՛չ ալ հանրապետութեան ծնունդը՝ ցաւաւանջ: Ծնեալը՝ հաշմանդամ երախայ մըն էր:

Աքսորագարձը Յուլիս ամսուն վերջաւորութեան իսկ սկսաւ: Ողջ մնացած կայանաւորներ ու զատապարտեալներ՝ հազճեպ կը խուժէին դէպի հայրենի հող. օտար երկիրներ կամաւոր աքսորականներ համբայ կ'ելլէին դէպի Պոլիս:

Օգոստոս 12: Միւշիկ հայտնէր Ֆուատ փաշա, Տէլի Ֆուատ կոչուածը, Օգոստ. 2-ին Ռէճէպ փաշա, 5-ին զրապէտ Սամի պէյ, Եմէնի աքսորաւայրէն. 21-ին Իշխան Սապահէտին՝ Փարիզէն, հետը բերելով իր հօր Տամատ Մահմուտ փաշայի աճիւնները: Այս առթիւ Դաշնակցականներ՝ իշխանը դիմաւորելու համար ուսմանական Քառու Ա. շողենաւր փարձած էին եւ միեւջեւ Տարտանէլ յառաջացած. իշխան Սապահէտին մեծ ցոյցերով Պոլիս կը մանէ: 24-ին նմանապէս զրապէտ Սալիտ պէյ եւ 2-իս մոլլա՝ Սանտայի աքսորաւայրէն:

Անհամար հայ գաւառացի չկոթակներ կը շտապէին դէպի իրենց ծննդավայրը. իսկ կամաւոր աքսորականները՝ դէպի Պոլիս: 5 Օգոստոսին՝ Սիւմանթօ եւ Ճանկիւլեան, Միհրդատ Հայկազ՝ Թրիփոլիի աքսորաւայրէն կը վերադառնան Պոլիս: Ապա՝ Տամատեան, Թէքէեան, Ռ. Սեւակ: 14 Օգոստոսին Մեծն Մուրատ, Սադահիլեան եւ Սմրատ Բիւրատ: 22 Օգոստ.՝ Ահարոնեան, 24-ին Ե. Օտեան, Բ. Շահրապ: Շաթրեան՝ Եգիպտոսէն. իսկ Մուշեղ սրբազանի եղբայրը՝ Ճոնաւոր Սեպուհ Սերոբեան՝ Տրիպոլիսէն: 5 Սեպտ.ին՝ Մ. Զէրադ, 8-ին՝ Յ. Արիւար, Վ. Արդուեան: 12-ին «Մէշլէ-րէթ» խմբաւոր՝ Ահմէտ Ռիզա: 18-ին՝ Մինաս Պետրոսեան, զնդապետ, Դամասկոսի աքսորաւայրէն եւ Խաչկոնց՝ Խարբերդէն: 23-ին՝ Ա. Զօպանեան, 7 Հոկտ.ին՝ Շահնապարեան, 15-ին՝ Սուրէն Պարթեան՝ Ամերիկայէն, Դեկտ. 28-ին՝ Զէյթունի փառքերէն Թապաճեան Բարթողիմէոս վրդ. Եգիպտոսէն, ուր ապաստանած էր:

15 Յուլիսին ժամանած էր Իզմիրլեան երկաթէ պատրիարքը՝ Երուսաղէմէն, իրեն կ'ընկերանար զերեկից Ներսէս վրդ. Խարախանեանը՝ Մուշի աքսորական առաջնորդը: Իզմիրլեանի Պոլիս մուտքը՝ մեծ խանդավառու-

Թիւն սակեցած էր: Նախկին Պատրիարքը հետք բերած էր ծաղկեպտակ մը երուսաղէմի Իթթիհատականներու կողմէ՝ որպէսզի 1896 Շիշլիի հայ նահապետաց հոգակոյտին վրայ դրուի: Իզմիրլեան Արքայան 16-ին կը կատարէ յանձնարարութիւնը, քարոզելով՝ բողոքական մը ներկայութեան: Նոյն օրը հրաժարեցուած էր Օրմանեան Արքայան, սեւ էջ մը արձանագրելով շայնց պատմութեան: Օրմանեան մեզի համար կը մնայ հայ քաղաքագիտութեան երկնակամարին ամենափայլուն, շրջափակ համար միակ աստղը: Այդ օրերուն երեսակայութիւններ զբոստած էին. քսու անձեր զեկափարի զեր ասանձեցած՝ փորձեցին սուտ ամբաստանութիւններով նսեմացնել անոր բարձր արժանիքը: անոնց մէջ՝ կային զմարտաբար արժանաւոր հոգեւորականներ: Պալաքեան մը եւ է: Դուրեան կը մերժեն 15 Յուլիս 1908-ին, Օրմանեանին կողմէ տրուած ծալրապետութեան աստիճանը: Եւն ու մախանքը՝ մոլորեցուցած էին շատ մը մտաւորականներ ու որոշ խմբակ մը: Բարդէն Ա. կաթողիկոսն ալ — այն ատեն վրդ. Արմաշի վանահայր — 1908 Պոստ. 14-ին կ'ամբաստանուի եւ Պոլիս կը բերուի ժողովրդական պահանջով, 30 Պոստ. 1-ին կազմուած պատուոյ ատենակի կողմէ անմեղութիւնը կը հաստատուի 10 Դեկտ. 1-ին: Բողոքականաց Ազգայեան Պաշտօնական եւս կը հրաժարեցուի...

13 Յուլիս 1908-ին ալ, պատուական Թուրքեր Պալլոյրի Հայոց գերեզմանատունն ալցելելով՝ օրհնել կու տան 1896-ի նահատակաց հոգակոյտը:

15 Սեպտ. 1-ին 15 տարիներէ ի վեր արդեւաբան Պեշիկթաշի գերեզմանոցին բացումը կը կատարէ Գ. Արսլանեան վրդ., հոգեհանգստի արարողութեամբ:

Վերջապէս 30 Յուլիսին, 32 տարիներէ ի վեր վրակ մնացած Օսմանեան Խորհրդարանի զուտը կը բացուի, եւ պատրաստութիւններ կը տեսնուին նոր բնարուելիք երեսփոխանները բնոյնելու:

Համիտին անպաշտօն կերպով տեղեկացուցած էին, որ եթէ Սահմանադրութիւն հռչակէ՝ իր անձին եւ զահին որեւէ վտանգ պիտի չզայ: Երկտասարդ Թուրքեր եւս Միթհաթ վաչալի նման այն համոզումն ունէին որ, Սուլթանը իրենց ձեռքը խաղալիք պիտի ըլլար եւ իրենք է որ պիտի կառավարէին երկիրը: Փատիշահը ստիպուած էր իրենց ծրարելը կէտ առ կէտ դորձադրել: Հակառակ պարագային՝ իրեն հասկնուցած էին որ կրնային զահը խլել իր ձեռքէն: Այս կերպով զահընկեցութեան սպառնալիքը Գամուլեան սուրի նման իր զլխուն վրայ կախուած կը մնար: Իր տեղը, իր եղբայրը Ռէշատ էֆէնդին չուզեցին բերել, որ շատ աւելի ազատամիտ նկարագրի տէր, կը վախնային որ զլխի բռնէ, իր օրինաւոր գահաժառանգ Օսմանի զահին: Համիտ աղօրքինի կերպով զահ բարձրացած էր: Հոս եւս Իթթիհատականները սխալեցան. երբ Ռէշատ զահակալ եղաւ, շատ թոյլ Սուլթան մը գուրս եկաւ, եւ Երկտասարդ Թուրքեր զինք ստիպեցին որ հպատակի իրենց որոշումներուն:

Սեյիտիկ, զպատմի որոշումն առնուած էր որ Պոլսոյ զբաւումէն ետք՝

Համիտ պիտի մնար զահին վրայ, այս որոշումը զաղանի մնաց եւ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետքն ալ, Իթթիհատի ժողովներուն մէջ շատ տաք վիճարկութեանց առիթ տուաւ: զինք զահին վրայ պահելու կամ չպահելու խնդիրը: Ահմէտ Ռիզա եւ Տոքթ. Նազըմ ջատագով պաշտպաններ հանդիսացան Սուլթանին: Գրաքննութիւնը վերցուած էր. մամուլը ազատօրէն կ'արատայտուէր Համիտի 32 տարուան քանդիչ քաղաքականութեան վրայ, սակայն բարձրէն եկած հրամաններ խմբադատուները, կ'աղարարէին եւ խորհուրդ կու տային, որ այլեւս Սուլթանի վրայ յարձակումները դադրէին. «Պէտք էր մոռնալ անցեալը, յարգել անձը, Սուլթան եւ Խալիֆան, իր կըրկնակ հանդամանքներովը» կը զրէր «Թանին»: Իթթիհատի օրկանը՝ իր 27—3—1909 թիւին մէջ: Իթթիհատականներ ամէն կողմը կը տարածէին այն դատարար թէ՛ Համիտ փոխուած է, այլեւս նախկին միապետը չէ. եւ չէին խոյներ նոյնիսկ աւելցնելու թէ՛ եղածները պարզապէս իր շրջապատի մարդոց գործն էր. անոնք զինք խարած են. անդիտակ պահած շատ մը բաներու, եւն...: Իթթիհատականներ շատ աւելի թաքուն պատճառներ ունէին Համիտը զահին վրայ պահելու: Ահմէտ Ռիզա, որ ցկեանս երեսփոխանական ժողովի նախագահ ընտրուեցաւ, ըսած է. «Համիտ իմ ձեռքերու մէջ չլու դործիք մը պէտք է ըլլայ. մենք մեր ուզածին պէս զայն կրնանք դործածել զահընկեցութեան սպառնալիքին տակ»: Ռիզա ունէր նաեւ ապագայ տարրեր ծրարելներ. ջնջում երեսփոխանական ժողովի: Ան ըսած է. «Սուլթան մը, մեծ կարգի մը եւ օրէնքներ հաստատելու համար պետական խորհուրդ մը աւելի հաստատ եւ ապահով երաշխաւորութիւն մըն են Կայսրութեան խաղաղութեան համար քան երեսփոխանական ժողով մը...»: «Առ այժմ Սահմանադրութիւնը ինծի համար միջոց մըն է, սակայն երբ Համիտը վերջնականապէս ձեռք առնեմ, այն ատեն միայն կը մտածեմ Սուլթանի հեղինակութիւնը վերահաստատել...»: Գաղտնիօրէն մշակուեցաւ Սահմանադրութիւնը խախտելու ծրարելներ. «Թանին» թերթը — 19, 12, 1911-ին կը զրէ. «Երկրին ամենամեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլանք, եթէ լուծենք երեսփ. ժողովը»: Ահմէտ Ռիզայի մասին այլուր խօսած ենք. բարձր մտաւորական եւ զբաղմունք վարդապետութեան հաւատացեալ մըն էր...:

Աւելորդ կը նկատենք ծանրանալ Իթթիհատի այլ զիտաւորութեանց վրայ: 1908-ի երեսփոխանական ընտրութիւններէն քանի մը օր առաջ, նոյն թերթը չէր քաշուեր զրելու. «Թուրքեր իրենց աշխարհալալի հանդամանքով՝ ունին որոշ իրաւունքներ եւ մենաշնորհներ. կարելի չկայ միւս ցեղերուն համար ճանչնալ նոյն քաղաքական հաւատարմութիւնը»: — Համիտ երբ տեսաւ որ ազատարարներն իր կեանքին եւ զահին չէին սպառնար, զխցաւ առատաձեռն ըլլալ: Պոստ. 28-ին, տարեկան 440.000 ոսկի հասոյթ բերող քանի մը ազարակներ նուիրեց պետական գանձին: Ամբարտաւանութիւնը այն աստիճան առաջ տարաւ, որ Իթթիհատական կուսակցութեան մեծ գումար մը կ'առաջարկէ՝ անոր նախագահն ըլլալու եւ զայն հովանաւորելու: Կենթադրենք որ Իթթիհատականները առաջադրուած գումարը գանձե-

ցին, առանց զինք նախադաճ ընտրելու...

Իր երկվիմուծիւնը չափ ու սահման չունեցաւ: Ամբաստանեց իր նախկին վարձկան պաշտօնէութիւնը: Եղան կարգ մը մաքրապորձումներ. կախաղաններու վրայ ճօճացին երէկուան մեծամեծներ: Ամենայն պաղարիւնութեամբ զիտեց թշնամական եւ անարդական ցոյցեր՝ նախկին պալատականներու դէմ. հանդուրժեց իր իսկ աչքին տոջն կատարուած սպանութիւններուն: Առանց խղճելու՝ բարեկարգիչներու կարմիր ու ճերմակ գլխանշանը կրեց իր համապետին վրայ, նոյնիսկ մտերմական չըջանակի մէջ, ինչ որ նշմարած էր Եղիպտոսի Ստիւր իր մէկ ալցին առթիւ: Յաղթական բանակին կլլեցնել ուղեց բաւրով. «Վոսիորի ջուրերուն մէջ գտնուող մարտանաւերը՝ իր հրամանով խորախած էին, սրպէսզի կարենային լուծթիւն պարտադրել, եթէ Երլարդի անձնական բանակը զիմադրութիւն փորձէր»: Այլամլըզի արարողութեան՝ իր անձնական կառքին մէջ ընդունեց մարեշալ Գուստ փաշան, որ նոր վերադարձած էր արսորէ, եւ խուսներամ ամբարխին առջեւ անբարտաւանօրէն բացականչած էր. «Կը սիրեմ իմ ազգս. փառեր զիս խարած էին մինչեւ հիմա»: Ունկնդրութեան հրաւրեց զժրախտ Միթհաթ փաշայի սրդին՝ Ալի Հալապի պէյը, համազբու զայն որ իր հօր մահուան մէջ ինք սրեւէ դեր չէ ունեցած. անոր վախրող սպանութենէն ետքն է որ խմացած է եղելութիւնը: Զարմանք յայտնած է որ իշխան Սադահէտտին, որ իր հօր աճիւնները բերած էր Պոլիս, եւ որ իր հօր պէս մահուան դատարարուած էր, Երլարդ իրեն ալցի չի դար...:

Երկաթէ պատրիարքն ալ մեծաշուք թափօրով Երլարդ դացած եւ կայսեր ներկայացած էր 15 Հոկտ. 1908-ին: Գոյախատարար ոչ մէկ զրուսող ունինք այս աւսակցութենէն. խրոխտ Սուլթանին համար նուաստացուցիչ ընդունելութիւն մըն էր այս. զգաց արդեօք թէ Իզմիրլեան Սրբազանի կրկին պատրիարքական աթոռ զրաւելը՝ արժանիքի մը վերահաստատումն էր, յաղթանակը արդարութեան:

Թուեցինք միայն քանի մը օրինակներ համիտի երկերեւութեան, նենդութեան եւ կեղծաւորութեան մասին: Իր ամենէն ոտմիկ հպատակներէն ոչ մէկն պիտի ուղէր գտնուիլ իր ալ գիբքին մէջ. սակայն իրեն համար ամէն ինչ ընդունելի էր. ինչպէս պիտի աւանկնք, ան — տարի մը վերջ — տարրեր տաւիզ պիտի դարնէր:

Շատ մը ստատանումներէ ետք, հաւանեցաւ ընդունիլ որոշ փոփոխումներ պալատի ներքին կանոնադրութեան մէջ: Ըրաւ զիջումներ իր անձնական զօրաց եւ պաշտօնէութեանց թիւին նուազումին առթիւ: Բաժնուելէ առաջ՝ բոլոր մեկնող պաշտօնադրուածներուն իր դանձէն նուիրեց որոշ գումար մը, ինչ որ հեռու էր արքայալայել նուէր ըլլալէ. — իւրաքանչիւրին տրուեցաւ 115 Փր.:

Պետական խորհուրդի մէկ տեղեկադիրը փաստացի թուանշաններով ցոյց կու տայ թէ՛ որքա՞ն չափազանցուած թիւերու եւ արքայական շնորհներու հասած էին Երլարդի անձնապաճ խումբերը. փոխանակ մէկ մարե-

շալի՝ երկու. իւրաքանչիւրը ունենալով 4-ական զորոնէլ, 17 հազարապետ եւ օգնական մաժոր հարկւրապետներով: Արքայական պահակը՝ 1 մարեշալ, 5 Փէլիք, 35 զորոնէլ, 51 լիոթնան-զորոնէլ, 180 հազարապետ, իրենց հարկւրապետի օգնական զարիթան-մաժորներով, ընդամէնը 280 բարձրաստիճան զինուորականներ, փոխան 27-ի...: Համիտի «եալէր» համհարդներու թիւը 340-էն իջաւ 34-ի, զէրոյի մը ջնջումով: 300 երաժիշտներէ 75 հատը միայն պաշտօնի վրայ մնացին: Զիւրու «հարա»ն պետութեան սեփականութիւն:

Երլարդի մէջ գտան, — առանց հաշուելու Քոռուի թնդանօթները, որոնց պակասութիւնը զգալի եղած էր թուրք-ուստական պատերազմի դաշտերուն վրայ — 5000 բանալիով մալգէրներ, 2000 փայլուն մետաղով տարրեր մալգէրներ, մեծ քանակութեամբ մարթինի եւ հնաճեւ ալլ զէնքեր: 30-000 զանազան տարճանակներ, 6 հազար միթրայլէօղներ, ուստական ալլ եւալլ զէնքեր, 200 մեծ հրետանիներ. իսկ անհնար եղած էր հաշուել փամփուշաները: Զէնքերու մեծամասնութիւնը զրաւուած էին մաքստտան կողմէ, ըլլա՛յ համբարդներու վրայէն, ըլլա՛յ իրր պարանք ներմուծուած սընտուկներու մէջէն. այս ստաքումներն ընդհանրապէս կ'ընէին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները: Այս կարճ ցանկին վրայ, «Թանին» թերթը հետեւեալ օր իրր յաւելուածական կու տար — 1908 Նոյ. 22 — ութ միթրայլէօղ, 20-000 լըպէլ իրենց ոսղամթերքներով, տխրահուշակ Արապի Իզդէթ փաշայի կողմէ ազատարարուած: Երլարդի այս զինանոցը 1909-ին նուիրուեցաւ բանակին:

Իթթիհատականներ ձեռք տուած էին կառավարութեան ղեկը. վարչական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ իրենց կուսակցութեան անդամներն էին: Գաւառներու մէջ կուսակալներ, միւթէսարըֆներ եւ զայմապաններ, մեծամասնութեամբ նոր նշանակուած Իթթիհատականներ էին: Այն պաշտօնեան, որ զողջ ընդունելութիւն կը ցուցնէր ազատադրութեան, եւ կամ համիտեան իրաւակարգին զովտանքը կ'ընէր, անմիջապէս կը հեռացուէր: Կարեւոր քաղաքներու մէջ թունուոր սունկի նման բուսան իթթիհատական ակումբներ, իրենց կուսակցութեան անդամ զրուոյներու թիւը օրէ օր կ'աւելնար, շատեր՝ պաշտօն մը ձեռք ձգելու յետին նպատակով:

Հեւ ի հեւ սկսան երեսփոխաններու ընտրութեան: 23 Յուլիսին կատարուած իրաւակարգի փոփոխութեամբ, 17 Դեկտ.ին բացուելիք երեսփոխանական ժողովին անդամները պէտք է ընտրուէին: Հալիւ 5 ամիս սահմանափակ չըջան մը՝ լուսաւորելու մեծամասնութեամբ անդրադէտ ու տղէտ ժողովուրդ մը: Շատեր կ'անդիտանային երեսփոխան, երեսփոխանական ժողով, առաջին կամ երկրորդ կարգի ընտրուած թեկնածու, քուէ բաւերու նշանակութիւնն իսկ: Կարելի է ըսել թէ՛ Բ. Սահմանադրութեան Ա. Երեսփոխանական ընտրութիւնն եղաւ հրամայեալ ընտրութիւն մը: Գաւառներու մէջ հաստատուած իթթիհատական զրաւենեակներն էին որ կը նշանակէին ընտրելիները. ո՛չ ոք կրնար տարրեր թեկնածու մը ներկայացնել: Եղածը, եւրոպական իմաստով, կանոնաւոր ընտրութիւն մը չէր: 50-000 քուէարկուի

1 երեսփոխան նշանակուած էր. բնարոցներու տարիքը 25, եւ պէտք է հարկատու հպատակներ եղած ըլլային: Չէին կրնար քուէ տալ՝ դատապարտեալներ եւ իրենք զիրենք օտար պետութեան մը «պաշտպանեալ» համարողներ, եւն: Քանի մը թաղերու միացումով, նշանակուած կ'ըլլար թեկնածու մը: Դրօշակակիր ձիաւոր մը թաղէ թաղ կը պարտէր եւ փողահար նուագարանով մը, բնարութեան օրը ժողովուրդը կը հրաւիրէր երթալ քուէարկելու այս ինչ տեղը: Դպրոցի բակին մէջ, սեղանի մը վրայ տեղաւորուած կ'ըլլար խաւաքարէ խոշոր սնտուկ մը՝ իրր քուէատուփ, զլխուն՝ քանի մը պաշտօնեաներ — մոլլա, քահանայ եւ զլխաւոր հսկիչ իթթիհատական մը միշտ: Մեկուսացեալ խուց զոյսթիւն չունէր, քուէ տուսդը բնդհանուրին առջեւ կը սահեցնէր տուփին մէջ՝ ձեռքը բռնած կարմիր, կանանչ կամ ճերմակ քուէաթուղթը. այդ օր, տօնական օրուան մը երեւոյթը ստացած կ'ըլլար խուռն բաղձով թիւն մը կը չրջապատէր քուէատուփը, զպրոցին բակը կամ հրապարակը վաճառահանգէսի մը վերածելով: Ծիծաղելի տեսարաններ անպակաս չէին:

Ընտրեալներու ճշգրիտ թիւը ծանօթ չէ, նոյնիսկ թուրք պատմաբան Տանիշմէնտին համար. ալեքան «կանոնաւոր» դատաւորում ունէին թրքական աղբիւրները: Տանիշմէնտ օտար հեղինակներու երկասիրութեանց կը զիմէ եւ մեզի կու տայ հետեւեալ ցանկերը.

«Ըստ Մանսուրթի՝ երեսփոխաններու թիւն է 275, բաժնուած հետեւեալ աղբուրթիւններու. 142 թուրք, 60 Արար, 25 Ալպանացի, 23 Յոյն, 12 Հայ, 5 Հրեայ, 4 Պուլկար, 3 Սերայ եւ 1 Իւրահ», որով 275-ը վրայ 133 ոչ-թուրք: Թուրքեր մեծամասնութիւն կը կազմէին 9 հոգիով միայն:

«Ըստ Եսրկայի. երեսփոխաններու թիւը 228 է, որոնցմէ 107 թուրք, 45 Արար, 27 Յոյն, 22 Ալպանացի, 10 Հայ(*), 5 Պուլկար, 4 Սերայ, 3 Հրեայ, 2 Քիւրտ, 1 Իւրահ, 1 Տիւրքի, 1 Մարոնիթ»: Որով ոչ-թուրքերու թիւը 121 է. 7 հոգի աւելի՝ թուրքերէն, որոնք փոքրամասնութեան մէջ կը մնան: Ամսաթուակ 50 սակի: Իսկ ըստ Սախա փաշայի նախադրութեանց, այդ թիւը 266 է, կը դրէ Տանիշմէնտ. կը խոյնի անշուշտ տալու աղբուրթեանց ճշգրիտ բաժանումը:

Հայ Երեսփոխաններու Բ. Սահմանադրութեան առաջին ընտրութեան անուանացանկը հետեւեալն է.

Յ. Պաղիկեան — Կ. Պոլիս	Տէր Կարապետեան — Մուշ
Գ. Զոհրապ — Կ. Պոլիս	Տոքթ. Տաղատեան — Սերասիւ
Հալլաճեան — Կ. Պոլիս	Հ. Պոյաճեան Մուրատ — Գոյան
Ս. Սպարթալը — Զմիւռնիս	(Կիլիկիա)
Վ. Փաթիպեան — Վան	Գ. Փառարմատեան-Արմէն Կարօ —
Սէրէնկիւլեան Վարդգէս — Կարին	Երզնկա

Ընտրութեանց արդիւնքը յոստիատը բրտ Երիտ. Թուրքերը. հսկա-

սակ առնուած ամէն միջոցներու՝ Թուրքեր հազիւ թէ քանի մը թիւերով մեծամասնութիւն, նոյնիսկ փոքրամասնութիւն կը կազմէին: Նկատի պէտք է առնենք որ առաջին աստիճանի ընտրողներու քուէներէն շատեր մոլլաներու վրայ կեդրոնացած էին. սամիկին համար մոլլան զիտուն մը կը նկատուէր եւ իրր կրօնական՝ արդարամիտ մէկը: 80 մոլլա եւ իւլէմա ընտրուած էին: Իրր թուրք բնարոցներու մէջ՝ անկասկած կային ծագումով ոչ-թուրք երեսփոխաններ:

Ալանիկի կեդրոնական յանձնախումբը «Օսմանցի» բառը հնարելով, որոշած էր յորսը թրքահպատակները ի մի ձուլել: Որոշուած էր նաեւ Հայերու Ընջումը: Յանձնախումբը մնաց Սելանիկ եւ կեդրոնի անդամներու առնունքը մնացին գաղանի: — Ընտրութիւններէն ետք, չչուկներ սկսան չրջիլ, իրր թէ խարդախութիւններ տեղի ունեցած ըլլային: Յոյներ չափազանց զժգոհ՝ իրենց բնծայուած աթոռներու թիւի անհամեմատութիւնը տեսնելով, 20.000 հոգիներով բազմից ցոյցեր խի կատարեցին: Ըստ իրենց, թիւրքի մէջ մեց ու կէս միլիոն յոյն հպատակներ կային: Մինչ «Թանին» թերթը բացէ ի բաց իր զժգոհութիւնը կ'արտայայտէր զրելով. «Թուրք տարրը իշխող տարր պէտք է ըլլայ»: յօդուածը ստորագրողը Հիւսէյն Ճահիւն էր. իր մաղձը կը թափէր հաստատելով որ երեսփոխանական ժողովի մեծամասնութիւնը կը կազմէին իրենց ոչ-թրքեակից, ոչ-համակրօն եւ ոչ-համալեզու տարրերը:

Իթթիհատի կեդրոնական յանձնախումբն ալ շուրջ շեղիլ իր նախնեաց ցնորական երազանքէն, որ էր զօտ աղպայնական ոյլով սնած, թաթար, թիւրքմէն եւ այլ թուրքական ծագում ունեցող միացեալ ցեղերով հիմնել զօտ թրքական կայսրութիւն մը՝ օգտադործելով համխառմականութեան գաղափարն ալ: Ստեղծեցին «Օսմանեան հպատակութիւն մը», առանց անդրադառնալու որ իրենց ձուլել ուզած տարրերը՝ իրենցմէ շատ աւելի բարձր մշակոյթի տէր էին, անոնց քաղաքակրթութեան մակարդակը զերգանցապէս վեր էր տիրապետող աղղի մասալաչարէն: Մոռցան իրենց ստորակայութիւնը: Իրենց տիրապետութեան ընթացքին չյարգեցին պարտաւանդներու իրաւունքները: Մանթեքիէօ ըսած է. «Ալխարհակալ մը պարտեալ աղղերուն պէտք է ձղէ իրենց ազատութիւնը, կեանքը, ինչքը, իրենց օրէնքներն ու կրօնքը»: «Պարտաւած աղղը պէտք է զերի գործնէ, այլ հաւասար իրաւունքներով հպատակ»:

Օսմանեան Կայսրութիւնը կարելի է նմանցնել Աստրիա-Հունդար կայսրութեան: Թիւրքիոյ մէջ կային 10-է աւելի ցեղախումբեր, ինչպէս նաեւ Մարդարէին կրօնքն ընդունած այլ խմբակցութիւններ, կիսանկախ պետ ունենալով Էմիր, Փաշա, Պէյ, Ծէյիս կամ ձորապետ մը: Այս մասին զրած ենք երկասիրութեանս 24-րդ զլխուն մէջ: Օսմանցիութիւնը չէր կրնար աղղ մը կոչուիլ. անիկա աղղերու պատշաճաւորութիւն մըն էր, չափազանց զիւրարեկ խիճէ կառուցուած: Աստրիան, որ ժամանակ մը Եւրոպայի ամենահզօր պետութիւններէն մին էր, խճանկարի մը երեւոյթն ունէր, զի

կային հոն՝ Լեհ, Հունդար, Չեխ, Սլովաք, Ռուսներ, Ռեքման, Սլա, Պոլ-
նադ եւ Հէրսէկ, բայց վարչաձեւը բոլորովին տարբեր ըլլալուն կրցաւ ժա-
մանակ մը յարատեւել, սակայն ի վերջոյ ան եւս դատաւարատուած էր բա-
ժան-բաժան ըլլալու, հակառակ կողք կողքի ապրող ազգերուն վայելած ու-
րոշ հափով աղատութեան, հաւատարմութեան եւ արդարութեան: Հապսպուրկ-
ներ յարգեցին բոլոր հպատակներու լեզուն, մշակոյթը, գաւառութիւնը,
սովորութիւնը. ան՝ ազգ մը չէր, այլ պարզապէս կայսրութիւն մը, պետու-
թիւն մը:

Վերջապէս, Օսմանեան Երեսփոխանական ժողովի բացումը կը կա-
տարուէ հանդիսաւոր կերպով 17 Դեկտ. 1908-ին, Այս-Սոֆիա միջին ժոռ
կառուցուած Ատլիէի շէնքին մէջ: 30 տարի եւ 10 ամիս առաջ Ա. Սահմա-
նադրութեան ստաջին նիստը կ'ընէր Եր Տոյմա Պաշէի պալատի սրահներէն
մէկուն մէջ, «Տիփանը Հիւմայուն Մահալլի», ապա միւս նիստերը՝ հին հա-
մալարանի շէնքին մէջ:

Սուլթան Համիտ կայսերական 4 ձիաւոր կառքով, ամբոխի ծափա-
հարութիւններու եւ հուրբաներու մէջ, կ'ուղղուէ դէպի Ատլիէ շէնքը. կառ-
քին մէջ իր գէմը նստած է իր սիրելի սրդին Պուրհանէտաին Էֆէնտին, եւ իր
մօտ տեղ գրուած էր՝ ծաղումով հրեայ եւ նոր առաջին Վէզիր Նշանակուած՝
Քեամիլ փաշա: Կայսերական ճառը կը կարդայ Ա. քարտուղար Ճէվառ պէյ:

Նոր դարաւրախ մը սկսած էր...

Հին Վարչութեան կործանումը ծափահարուեցաւ համայն հպատակ-
ներէ զատ՝ նաեւ վաղապատիր եւրոպական պետութիւններէ: Անոնք ալ կար-
ծեցին թէ ամէն ինչ պիտի փոխուի. ժամանակ մը թոյլ տուին տեսնելու եւ
գտակու Երիտ. Թուրքերու դարձանքութիւնը: Զոյցին որ Իթթիհատ նոր
հայրենիք մը կերպէ. ետ կեցան Մակեդոնիոյ հակողութենէն եւ այլեւս
խնդրոյ առարկայ չեղաւ կայսրութեան մէջ միջազգային ոտտիկանութեան
ծրադիրը. ամէն ինչ թաղուեցաւ:

Ափսո՛ս. աղատութեան դիմարկութիւնը կարճատեւ եղաւ. հազիւ 2 ամիս
եւ 13 օր ետք, քաղաքական արտաքին դէպքեր եկան մթաղնել հանրապետա-
կան Թուրքիոյ պայծառացած երկինքը: 1908 Հոկտ. 5-ին, Աւստրիան, Պոս-
նա եւ Հէրսէկ երկու նահանգները կը միացնէ իր կայսրութեան: Այս կցումը
բաւական ազմուկ հանեց Ռուսիոյ մէջ: Երկար բանակցութիւններէ ետք՝
Թուրքեր կը հաւանին դանձել՝ իրր ծախու զին՝ 2,500,000 ոսկի, 19 Փետր.
1909-ին: Ենի Բազարի գաւառը Թուրքերու կը ձգուի: Առաջին տարիներուն,
Թուրքեր յաւակնութիւնը ունեցան Պոսնա-Հէրսէկէն երեսփոխաններ ընտրե-
լու...: 5 Հոկտ. 1908-ին, կարծես խօսքը մէկ բրած Աւստրիոյ հետ, Պուլ-
կարներ Թոթաիելով օսմանեան լուծը՝ անկախ Թաղաւորութիւն կը հռչա-
կեն: Պուլկարիոյ Գարսի վիշտանը զլուխը թաղ զնելով՝ Գրալ տիտղոսը կը
վերածէ Զարի: Պուլկարական հողին վրայ, Թրքական տնտեսական շահերու,
երկաթուղիի դիւծ, կառավարական եւ այլ շէնքերու 125 միլիոն Փր. դին կը
տրուի: Բայց Պուլկարիան նման դումար մը չէր կրնար վճարել, Ռուսիան

օգնութեան կը փութայ. այդ դումարը կը ղեղշուի՝ Թուրքերուն Ռուսիոյ
ունեցած պատերազմական յետամնաց պարտքերէն, այնպէս որ Թրքական
դանձաւունքը զրո՛ւ. մը իսկ չի մտնէր: Վերջապէս համաձայնութիւնը կը կըն-
քուի 15 Մարտ 1909-ին:

Որպէսզի Պուլկարներ վերջնականապէս անկախութեան տիրանան, դո-
յութիւն ունէին կարգադրելիք շատ ծանր տնտեսական հաշիւներ:

Պուլկարներ Օսմանեան Պետութեան 125 միլիոն Փր. պարտական ե-
ղած էին 8 Դեկտ. 1909-ին Ս. փեթերսպուրի կնքուած համաձայնութեամբ:
(40 միլիոն Արեւելեան Ռումէլիէն. 40 միլիոն Արեւելեան Ռումէլիէի Պուլկար-
ներու ձգուած 300 միլիոն երկաթուղիի արժէք. 2 միլիոն Փլեպնա, Վալարէլի
յետամնաց վարձք. 43 միլիոն Օսմանեան Պետութեան Արեւելեան Ռումէլիէի
մէջ ունեցած կալուածներու արժէքն է: Ընդհ.՝ դումար՝ 125 միլիոն):

Որպէսզի Պուլկարներ դրամական հաշիւ չունենան Թուրքերու հետ,
Ռուսեր յանձն առին այդ պարտքը իրենց վրայ: Բայց Թուրքիան Ռուսերու
դրամ պարտական էր 1878-ի պատերազմական տուգանքէն՝ 74-ի վրայ մնա-
ցած 40 տարեվճարները: Ռուսեր այդ տարեվճարները Թուրքիայէն պիտի
չպահանջէին. որով Պուլկարիան Թուրքերու պարտական ըլլալու բեռէն ա-
զատուած կ'ըլլար:

Հայերուս նման նուէր ընող մը պիտի չդառնայ: Սակայն Հայերս ալ
բախտաւորութիւն ունեցանք, Ամերիկեան փոխառութեամբ մը 1918-ին 10
միլիոն տոլարի 3 1/4 տոկոսով, Արմէն Գարոյի հիւպատոսութեան շրջանին:
Վերջերս, համարակալութիւն մը ցոյց կու տայ թէ 1975-ին, Հայաստանի
Հանրապետութեան պարտքը հասած է... 50 միլիոն տոլարի, 57 տարի ետք,
բաղադրեալ տոկոսով եւ ընթացիկ ծախքերով յաւելուած: Անդլիացիներէ
փոխառութեան քանակը կ'անդկաւանանք: Այս հաշիւները ամէն տարի Մ.
Նահանգներու եւ Անդլիացիներու մայր տոմարի պարտի-պահանջի էջերուն
մէջ կը շարունակուին արձանագրուել:

Սոֆիա, Պուլկար Սոպրանիէն ծափահարութիւններով ողջունեց Ռու-
սերու այս աջակցութիւնը: Ռուսերը «պաթուշկա» (պզտիկ եղբայր) անուա-
նեցին Պուլկարներու Զարը, բայց տախիա պատճառ մը չեղաւ որ 1914-18-ի
պատերազմին «պաթուշկա»-ին դէմ դէնք բարձրացնէին: Մենք ալ Զարը
«Բեռի» անուանեցինք. հաւանական է որ Պուլկարներու ապերախութիւնը
չունենայինք հանդէպ մեր Բեռին, եթէ տմենադոյզն բարեացակամութիւն
ցոյցուցած ըլլար մեզի հանդէպ:

Ռումանիոյ Ֆերտինանտ թաղաւորն ալ փրուստական սպայ եւ Հոհեն-
զոլլէ մըն էր, եւ ուրացաւ իր ծաղումը, դէնք բարձրացնելով Գերմաներու
դէմ: Այս երկու ազգերը որոշ շահադիւտումներով, պատճառ եղան որ Ռու-
սերը դէպի Միջերկրական ծով չերկնան:

Հոկտ. 6-ին՝ Յոյներ առիթէն օգտուելով՝ Կրեոէ կղզին կը կցեն Յու-
նաստանի:

Այս երեք մեծ կորուստները, Իթթիհատական իրաւակարգի կորուստ-

ներու ճաշացուցակին առաջին համեմատութիւնը նկատուեցան: Թրքական յեղափոխութեան յաղթական բանակը տեղէն չչարժեցաւ. զնդակ մը իսկ չարձակեց: Կառավարութիւնը դոհացաւ պղտորեցական բողոքներով. Աւստրիական ապրանքները արժեզրկուեցան. այն երկրէն ներմուծուած ֆէսերը պատուեցան, ժողովուրդը «պալքազ» գրաւ...:

Իսկ Յուններու դէմ բանաստեղծներ հայրենասիրական տաղեր չարագրեցին. «Կիրիթ մեր հօն է. պատրաստ ենք մեր կեանքը զոհելու» են. , զոր բոլոր զպրոցականներ երգեցին. եղան կարգ մը տղանցքներ եւ ցոյցեր. այլեւա՛ր...

Սուլթան Համիտի Վալլահ-Պիլահի գահաձագոյ՝ վերաբացուած խորհրդարանի հանդիսութենէն քանի մը շաբաթ ետք, Երրորդի սրահներուն մէջ բոլոր երեսփոխաններուն կը արուի ճաշկերոյթ մը, ուր Համիտ իր հրաւիրեալներուն կ'ըսէ. «Ձեզի կը վերանորոգեմ հաստատարար խոստումներս. ես ինքս իբր ձեր Խալիֆան եւ Փատիշահը, ամբողջ էութեամբս եւ Աստուծոյ օգնութեամբ, կը նուիրուիմ պաշտպանութեանը եւ պաշտպանութեանը մեր Սահմանադրութեան. եւ ես առաջին հակառակորդը եւ տխրեցանք պիտի ըլլամ ամէն անոնց, որոնք համարձակին անոր դաւաճանել փորձել...»: Կարծես այսքանը բաւարար չէր, ճաշկերոյթի վերջաւորութեան, բոլոր երեսփոխանները՝ երէկուան գահիճին ամհամրոյրներ նուիրեցին: Առաջին ներկայացողն եղաւ Ահմէտ Ռիզան. իր երկար հոտակով այնքան ցած ծնրադրութիւն մը ըրաւ, որ Համիտ կարողացաւ հեշտօրէն համարոյր մը զրոյժել ճակտին: Բաժակաձագուերու առթիւ, Ահմէտ Ռիզայի հանդէպ խանդավառանքն այն աստիճանի կը հասցնէ որ, իր ձեռքով անոր բաժակին շամբանիւ կը լեցնէ. Ռիզա գոյս տեսնելով անմիջապէս ստքի կը կանգնի՝ իր բաժակն Սուլթանին բաժակին դարձնելու. այս առթիւ Խալիֆան կ'ըսէ. «Կեանքի մէջ ասկէ աւելի երջանիկ վայրկեան չեմ գիշեր»: Ռիզան Փատիշահէն ետ չի մնար յայտարարելով. «Փատիշահն ու Ազգը, երկար ժամանակէ ի վեր այս միութեան տենչն ունէին, նստիլ նոյն սեղանը, ճաշել նոյն պնակէն» (*). նման հասկացողութիւն եւ նման միութիւն մը՝ Մարգարէի երջանկաւ թուականէն ի վեր չէր պատահած՝ 13 դարերէ ի վեր. մենք գրկուած էինք թաղաւորի եւ իր հպատակներու ներդաշնակ ու նուիրական մտերմութենէն...»: Երեկոյթի վերջաւորութեան, Համիտ իր Ա. քարտուղարը կը զրկէ հրաւիրեալներուն ծանուցանելու, որ «Սուլթանը պատրաստ է իր կեանքը զոհելու այն օրը՝ երբ ազգը փախաքի...»: Եղած այս բոլոր կեղծուոր յայտարարութիւնները պէտք է վերադրենք շամբանիայի երանաշնորհ

(*) 1451—1481. Մուհամմէտ Բ-ի իշխանութեան շրջանին հաստատուած էր Սուլթանի արանին ճաշելու սովորութիւնը, զոր փատիշահը կրօնարարական մը նուիրագործած էր, որ կ'ըսուի. «Իմ հպատակներէս ոչ մէկը կրնայ քսովել սեղանս եւ իմ կայսերական վեհափառութեանս հետ սեղանակից ըլլալ: Այս է իմ անդրդուելի կամքս»: Իր յաջորդները յարգեցին այս իրաւունքը:

յատկութեան:

3 Յունուար 1909-ի առաւօտեան մամուլը արձագանգ կու տայ Երբայի այդ նշանուոր ճաշկերոյթին, ինչպէս նաեւ Սուլթանին յայտարարութեանց: Չաղէլ Եսաթեան բուռն կերպով կը քննադատէ այդ ճաշկերոյթին մասնակցող հայ երեսփոխանները...: Իթիթհատի ընդդիմադիր թերթեր քննադատած են Ահմէտ Ռիզայի վարժունքը: 15 երկար տարիներ իր «Մէշ-վէրէթ» թերթով, Համիտի հասցէին նախատինք, հայհոյանք եւ ձաղանք ժայթքեցնել չէր զարգած. խորհրդարանի նախագահ ընտրուելէ ետք՝ շատ բաներ փոխուած էին...:

Պալիս յոյս կը տեսնէր «Ենտեփանտան» թերթը. Ալպէր Ֆուա խիստ քննադատականներ կը զրէր Ռիզայի դէմ. նշանուոր են 1909 Մարտ 3 եւ 6-ին Ռիզայի ուղղեալ նամակները: Ֆուա «Մէշ-վէրէթ» թերթի նախկին անանուն աշխատակիցը եղած էր:

Համիտի առաջին քարտուղար Թահսին փաշան եւս, որ կոխու համբերութիւն ունեցած էր, 22 Դեկտ.ին զիր մը կ'ուղարկէ ժողովին՝ յայտարարելով. «Այսօր Օսմանեան կայսրութեան համար նոր օր մը կը սկսի, երջանկութեան եւ երանութեան նոր տարեգրութիւն մըն է որ կը բացուի...»: Մինչ մեծ լրտեսապետ, Համիտի սիրելի Միւնիր պէյ փաշան, «Կօլուա» թերթի տնօրէնին յատկացուցած տեսակցութեան մը մէջ ամէն տեսակ դոմաններ հիւսած է սահմանադրական կարգերու հաստատման շուրջ, զէպի Պալիս ճամբայ ելած, Սոֆիա հասնելուն՝ Ստամպուլի մէջ եղածները իմանալուն՝ կրկին Փարիզ վերադարձած է:

Տխուր անցեալի, նախորդ իրաւակարգի, հաշիւները մաքրագործել մէկ օրուայ զորք չէր. պաշտօնէութեան մտայնութիւնը մէկ օրէն միւսը փոխել կամ նոր պաղափարներ ներմուծել՝ կարելի չէր: Յեղափոխութիւնն սկսած էր՝ բարոյական անկման եւ ստրկութեան ենթարկուած հպատակները լուստուրելու, աւերակներու մէջէն նոր ազգ մը կերակուլ, նոր բարոյական մը հիմնելու գիտումով. բայց այդ կարօտ էր երկար աշխատանքի եւ տարիներու: Համիտ ժամանակ ունէր. ան չէր փոխուած ու չէր ալ կրնար փոխուիլ, ինչպէս զիտել կուտայ Օրմանեան Սրբադան. ինչպէս հնար չէ որ «փոխիցէ Հնդկի գմբէթի իւր, եւ ի՞նչ գիտցիմք իւր»: Համիտ հանդուրժեց ամէն բանի, սակայն ան ունէր իր հաշիւները. կը յուսար օր մը 1878-ի ձեռնարկը կրկնել, ձոխացած ու սրբազրուած...:

Հոս յարմար դատեցինք զնի Պարթեւեանի նախ քան Պալիս վերադարձը, Փարիզ Ահմէտ Ռիզայի հետ ունեցած տեսակցութեան առթիւ մամուլի յանձնած յօդուածի կարեւոր մասերը: Հրահանգիչ գտեսեր կան այս գրութեան մէջ:

Փարիզի մէջ, Սեպտ. 14-ին, Օսմանեան Միութեան և Յառաջգի-
մութեան Կոմիտէին կեդրոնաւայրը կ'երթամ, Ահմէտ Բիգա պէյը տեսնելու:
Ես ինծի պիտի չներէի երբեք, եթէ Փարիզէն անցնելով դանց ըրած ըլլայի
այս այցելութիւնը, երիտասարդ թուրք կուսակցութեան ամենահեղինակա-
ւոր պետին, որուն տառնակ մը տարիներ առաջ՝ անփառունակ օրերու մէջ՝
մէկ-երկու անգամ, Պր. Չօպանեանի սենեակը հանդիպելու պատիւն ունե-
ած էի:

Պոստփարթ փողոցի տան մը երրորդ յարկը, մէկ-քանի սենեակներէ
բաղկացած օթեան մըն է Օսմ. Քոմիտէի կեդրոնական գրասենեակը, անուր
և հակիրճ կահաւորումով մը, որ արեւելեան ծուլութեան ամէն հակում կը
չէղծացնէ, և շարքառ ու խառամբեր զործունէութեան կարծես առժամեայ
և զինուորական կայքի մը տպաւորութիւնը կ'ընէ վրայ: Մէջտեղէն երկար
սեղան մը, պատերէն Միթհատ փաշայի, Նիադիի և Էնվերի պատկերները.
չորս կողմ Մէշվէթի, Շուբայի Իսմէթի և ուրիշ հրատարակութեանց
գէշեր: Մեզ կ'ընդունին զնոյ. Ահմէտ Նազիֆ պէյը, համակրելի երիտասարդ
սպայ մը, որ վերջերս եկած է Պոլսէն վարչակազմական ուսումնասիրութիւն-
ներ ընելու: Ահմէտ Բիգա պէյ զեռ հոն է, բայց քիչ վերջ պիտի դայ: Սի-
րալիւր խօսակցութեան մը մէջ ենք Նազիֆ պէյի հետ, երբ գուռը կը զար-
նուի, ու ներս կը մտնէ բարեզգիմ երիտասարդ մը, հազիւ 20 տարեկան,
զլուխը ֆէսով: Բիգա պէյը կը հարցնէ և ինք կ'ըսէ թէ Սելանիկէն է և զեռ
նոր Փարիզ հասած, ուր մտադիր է վաճառականական գործոցը մտնել՝ հետե-
ւելու համար քաղաքական գիտութեանց պատրաստեցնելուն: Խորհրդածու-
թիւններու մէջ եմ, երբ դրան զանազակը կը հնչէ, և ներս կը մտնէ բարի
հսկան՝ Ահմէտ Բիգա պէյը: Վերջին տասը տարիներն իր վրայէն անցեր են
առանց զգալի փոփոխութիւն մը յառաջ բերելու իր յաղթ կազմին և առողջ
երեւոյթին վրայ: — Ոտքի կ'ելլեմ, ձեռքը կը սեղմեմ ու կը շնորհաւորեմ
զինքը ժէօն Թուրք յաղթանակին համար: Դիմացս սեղանին առջեւ կը նստի,
ու կը սկսինք խօսակցել: Արուեստագետ-նկարիչ Տիգրան Եսաթեան բարե-
կամէս իմացած է արդէն Ամերիկայէն դուրս ու Պոլիս երթալ. զիտէ նաեւ թէ
Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանիմ, և խիստ տեղեակ
կը թուի մեր աղաւթին կուսակցական ներքին անցուղարձեւումը, զազա-
փարի տարբերութիւններուն և երանդաւորումներուն: — Բայց ես չառ բան
ունիմ հարցնելիք և չեմ կրնար թողուլ որ խօսակցութիւնն անկապակից և
պատահական նիւթերու հետեւի: Ուստի, առանց ալլեւայլի զիս հետաքրքրող
խօսքը կը բանամ, և մեղմօրէն ու հեղինական կը հարցնեմ.

«Արդեօք մեզ՝ Հնչակեաններս՝ անյիշատարութեամբ պիտի ընդունի՞ն
Պոլիս, Փարիզի Քոմիտէին մասնակցած չըլլալնու համար...»

Բիգա պէյ լրջօրէն կ'առնէ այս հարցումս, և կը փութայ զիս ապա-
հովցնել.

«Բայց ձեր ընկերներն հոն են արդէն, կ'ըսէ: Հին թէ նոր Հնչակեան-
ներ, մենք ոչ ոքի համար խտրութիւն չենք դներ: Թուրքիոյ Ֆրանսայէն ալ
աւելի ազատ է հիմա. ինչո՞ւ անյիշատար պիտի չըլլայինք՝ Քոմիտէին մաս-
նակցած չըլլալնու համար...»

«Կրնամ հարցնել, Բիգա պէյ, թէ այդ Քոմիտէն, ուղղակի կամ անուղ-
ղակի ունէ գեր կամ ազդեցութիւն ունեցա՞ւ՝ Թուրքիոյ ճակատադիրն յեղա-
շրջող վերջին գէպերուն մէջ:

«Ո՛չ մէկ, կը պատասխանէ Ահմէտ Բիգա պէյ, կտրուկ ու վճռական
չեւտով մը, որ առարկութիւն չի վերցներ:

«Բայց, կը յարեմ, չէ՞ որ այդ Քոմիտէին մէջ մնալուն պիւրօ մը կադ-
մուեր էր, որ մասնակցող զլիաւոր մարմիններուն կողմէ պաշտօն պիտի ու-
նենար՝ համերաշխ գործակցութիւն ստեղծելու և շարժումը ղեկավարելու:

«Այդ մնալուն պիւրոն չկապուեցաւ, զոյութիւն իսկ չունեցաւ, կը
պատասխանէ Բիգա պէյ, միշտ նոյն կտրուկ ու բացարձակ չեւտով:

«Ուրեմն, Փարիզի Քոմիտէին մէջ կնքուած համերաշխութեան գաշին-
ք՝ մեռեալ տա՞ւ մնաց, կը պնդեմ:

«Համերաշխ գործակցութեան ունէ քայլ չառնուեցաւ միտաին, կ'ըսէ
Բիգա պէյ, դուք ալ գիտէք որ ամէն բան Միութեան և Յառաջգիմութեան
Քոմիտէին ջանքերովն եղաւ. միւսներն ոչ մէկ աջակցութիւն չբերին մեր
ճիղին:

«Բայց դուք չէ՞ք, պէյ էֆէնտի, որ՝ Նիադիի հերոսական ժեստին
յաջօրք օրը, Սահմանադրութեան հռչակումէն տակաւին մէկ-երկու շաբաթ
առաջ, նամակով մը կը հաղորդէիք Քոմիտէին մասնակցողներուն՝ Քոմիտէին
եղք տեղի ունեցող գործունէութեան քաջաբերական արդիւնքները, որոնք ե-
րեւան կու գային Մակեդոնիոյ մէջ երրորդ զորաբանակի բմրոստացումով:

«Այո, բայց առիկա համերաշխ գործակցութեան հետ կապ չունի. այդ
գործունէութիւնը մերն եղաւ միայն, Օսմանեան Միութեան և Յառաջգի-
մութեան Քոմիտէին. և արդէն այդ նամակով մեր Քոմիտէին կը դիմէր Փա-
րիզի Քոմիտէին մասնակցողներուն՝ խնդրելով աջակցութեան իրենց բաժինը՝
մեր մղած շարժումին: Պատասխան անգամ չառացանք մեր այդ կոչին: Ա-
նոնցմէ մէկը միայն նամակ մը գրեւ էր, ան ալ՝ բակու համար թէ՛ բացար-
ձակապէս անկարող է սեւէ աջակցութիւն բերելու մեր սրայքարին:

«Կ'ուզէի զիմանալ, Բիգա պէյ, թէ այսուհետեւ ի՞նչ պիտի ըլլայ Թուր-
քիոյ մէջ գոնուող ամէն ազդէ գանապան Քոմիտէներու համերաշխ գործու-
նէութիւնը ձեր Քոմիտէին հետ. և թէ այս միջոցիս՝ Պոլիս՝ կա՞յ ամէն Քո-
միտէներու այնպիսի խառն յանձնախումբ մը կամ մարմին մը, որ խորհրդ-
գակցաբար հետեւէ իրերու ընթացքին և համերաշխ վարէր միջոցաւին

գործերն ու յարաբերութիւնները...

«Ո՛ր, կը կտրէ Րիզա պէյ, մենք այսուհետեւ Հնչակ-Դաշնակ չենք ճանչնար, եւ անոնց հետ խորհրդակցելու պէտք չունինք, սրովհետեւ Պետութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերն ալ կան մեր կուսակցութեան մէջ...: Եւ ձեզի ըսեմ, կ'աւելցնէ շեշտակի երեսո նայելով, որ եթէ Դրօշակեաններն ու Հնչակեանները շարունակեն իրենց բրորականութիւնը, մենք պիտի յարձակինք անոնց վրայ, ու զիտցած եղէք որ նորէն պիտի ջարդուիք...»

«Հապա աղատութիւնը, ան ի՞նչ կ'ընէք, կը բացատրենք միայն յայտարարութեանէն զայն առաջ: Րիզա պէյ կ'անդրադառնայ իր խօսքերուն դժեղա-կութեանը, եւ կը փորձէ չքմեղել. «Ըսել չեմ ուզեր թէ մենք մեր հայրենա-կիցները պիտի ջարդենք, բայց ժողովուրդը կը ջարդէ, եթէ այդ բոլոր-կանք շարունակուի...»

— Propagande pour le fait բռն կ'ուզէք, կը ճշգրտէ: Գործքով բրորա-կանա, զէնքով, պոմպայով:

«Այո, կը պատասխանէ: Շունչ մը կ'առնեմ:

«Բայց, Րիզա պէյ, մեր բոլոր յեղափոխական կազմակերպութիւններն ալ ըմբռնած են կապութիւնը եւ պիտի զխանան անոք ներդաշնակել իրենց գործերակերպը: Դուք Հայ անջատողականութեան վախճանայ ալ տք շունիք, որքան ատեն որ կառավարութիւնը չի պանար մեզի՝ ճշմարիտ արդարու-թեան եւ քաղաքացիական կատարեալ հաստատութեան բարիքները, որքան ատեն որ ան չի բռնարարեր մեր արդարին անհատականութիւնը:

«Եթէ այդ պատահի, կը գոչէ Րիզա պէյ, ես Հայերուն հետ պիտի միանամ կառավարութեան զէմ կուռելու:

«Բայց ենթադրենք որ պտնուին Հայեր, նոյնիսկ խմբակցութիւններ, որոնք ուզեն տարրեր կերպով մտածել եւ այդ իրենց անհաշտ մտածումն ար-տայայտել, միթէ մամուլի եւ խօսքի աղատութիւնը թոյլ չի՞ տար, որ ա-նոնք իրենց ուզած, իրենց խելքին փչած խաղաղ բրորականութիւնն, առանց իրենք զիրենք կամ իրենց ցեղը կոտորածի ենթարկելու:

«Օ՛հ, այո՛, մամուլն աղտոտ է, եւ խաղաղ բրորականութիւնը ատկ կ'ընայ անիշխանութիւն իսկ քարոզել, կը ձայնէ անդիլէն Նազիֆ պէյ, որուն կը հա-ւանի Րիզա պէյ:

Երկրորդ եւ արեւի խորունկ շունչ մը կ'առնեմ, եւ հարցումներս կը շարունակեմ:

«Անշուշտ չէք կրնար մեզի ժխտել՝ որպէս օսմանեան քաղաքացիներու՝ խաղաղ բրորականութիւն եւ բարյամենդական միջոցներով՝ սահմանադրական աւելի լայն ու երաշխաւոր օրէնսդրութեան մը ձգտելու իրաւունքը... Դուք զո՞հ էք ներկայ Սահմանադրութեան:

«Այդ մասին ես իմ կարծիքս յայտնած եմ «Մէլէթ»-ի մէջ, կ'ըսէ եւ ինծի կու տայ օրինակ մը իր թերթին Փարիզ հրատարակուած մերջին թիւէն. սրովհետեւ Օսմանեան Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Քոմիթէին պետք 15 օրէն Պոլիս կը մերապառնայ, եւ հոն պիտի շարունակէ իր օրկաններուն

հրատարակութիւնը: Ահմէտ Րիզա կարճ յօդուածի մը մէջ հետեւեալ տո-ւերը կը ստորագրէ.

«Ճանչնալով հանդերձ թէ այս Սահմանադրութիւնը կրնայ կատարե-լազարծուիլ, մենք զայն կ'ընդունինք ինչպէս որ է, սպասելով որ փորձառու-թիւնը մեզի թոյլատրէ զայն բարեփոխել ատիճանաբար, համաձայն երկրին պէտքերուն եւ պահանջներուն»:

«Ի՞նչ են ձեր հայեացքներն ու տրամադրութիւնները ապակեղրոնաց-ման գրութեան մասին, որուն ջատագով հանդիսացաւ իշխան Սալահա-տին. եւ ի՞նչ պայմաններով ու հասկացողութեամբ կատարուած են ձեր խումբի եւ անոր միջեւ միութիւնը:

«Մենք ապակեղրոնացման գրութիւն չենք ընդունիր քաղաքական ի-մաստով, այնպէս՝ ինչպէս ան որդեգրուած է եւրոպական քանի մը քաղա-թեանց կողմէ: Տեղական խորհրդարաններու ղեկավարութիւնը չենք ուզեր, ոչ ալ ոեւէ չափով ու ոեւէ ձեւի տակ քաղաքական ինքնավարութիւն կը թոյլա-տրենք Օսմանեան կայսրութեան բաղկացուցիչ ցեղերուն կամ անոնցմէ հոծ թիւով բնակուած նահանգներուն մէջ. մէկ խօսքով զանազան կառավա-րութեան գրութիւնը չենք ընդունիր Թուրքիոյ պետական կազմին մէջ: Բայց զուտ մարչական, administratif իմաստով դանազան մասերու տեղական գոր-ծերուն կամ խնդիրներուն կարգադրութեան մէջ, որոչ չափով կ'ընդունինք ապակեղրոնացման սկզբունքը: Ատիկա յաւէտ տնտեսական-ճարտարագոր-ծական բնոյթ ունեցող ձեռնարկներու համար կրնայ կիրարկուիլ. օրինակ՝ կամուրջ մը շինելու, ճամբայ մը բանալու կամ հանրակառքի գիծ մը հաստա-տելու համար, հարկ չկայ որ կեղրոնական կառավարութեան դիմեն: Այս ձեւով հասկցուած ապակեղրոնացումը թաղապետական municipal սահմա-նէն անդին չի կրնար անցնիլ (տեսակ մը ոսկանական Չէմսթիօ կը մտածեմ): Եւ մենք այդ չափին միայն կը հաւանինք: Իսկ թէ ի՞նչ պայմաններով եւ հասկացողութեամբ կատարուած է Պոլսոյ մէջ իշխան Սալահատինի կու-սակցութեան մեզի հետ միացումը՝ այդ մասին ես ալ դեռ ձեզմէ աւելի բան մը չեմ գիտեր. միայն թէ հոս՝ Փարիզի մէջ՝ այդ նպատակով արդէն ջանքեր եղած էին... Ապակեղրոնացման խնդրին մէջ ձեզի յայտնածէս անդին՝ ոեւէ զիջում չենք կրնար ընել...»

Իսկան կէտերու մասին ինծի պէտք եղած լուսարանութիւններն առած եմ այլեւս: Ուստի հայկական տեսակէտը մէկդի կ'ընեմ, եւ կ'անցնիմ ընդ-հանուր հարցերու: «Ընդդիմադրո՞ւ տարրէն վախ չունի՞ք, կը հարցնեմ:

«Ո՛ր. Սուլթանին շահը կը պահանջէ որ հաւատարիմ մնայ Սահմանա-դրութեան. կը պատասխանէ Րիզա պէյ, պաղարիւն վստահութեամբ մը:

«Ներկայ նախարարութեան մէջ ձեր մարդիկն ունի՞ք, այսինքն իսկա-կան Ժէօն թիւրքեր:

«Ոչ, ամէնքն ալ հին վարչակարգի մարդիկ են:

«Քանի որ Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Յանձնախումբն է ամէն բան վարողը, ինչո՞ւ բուն իսկ ձերիններէն չէք կազմած նախարարութիւնը:

«Դեռ չունինք պէտք եղած ձեռնհաս մարդիկը, պարզօրէն կ'ըսէ Րիզա պէյ: Ասոնք փորձառութեան, համբաւի եւ հեղինակութեան տէր պետական մարդիկ են, եւ անցեալին մէջ կարելի եղածին չափ՝ պարկեշտութեան եւ ազատամտութեան ապացոյցներ տուած են:

«Վստա՞հ էք որ հաւատարիմ պիտի մնան Սահմանադրութեան, եւ դորժիք պիտի չըլլան Ընդդիմադիրներու ձեռքը...»

«Այո՛, վստահ ենք. եւ յետոյ՝ կը հսկենք չորս աչքերով...»

Հոս թուրք երիտասարդ մը, որ մեր խօսակցութեան միջոցին ներս մտած է, խօսքը Րիզա պէյին ուղղելով կ'ըսէ.

«Պոլսոյ թերթերու մէջ կարդացի, որ ձեզ կրթական (մէարիֆ) նախարար նշանակել կ'ուզեն. եկայ որ զձեզ շնորհատրեմ:

«Շնորհակալ եմ, կ'ըսէ Րիզա պէյ ժպտելով. ինձի ալ քանիցս զիմեցին այդ մասին. բայց ես ինքզինքս անկարող կը զգամ այդպիսի բարձր պաշտօն մը վարելու:

«Չափազանց համեստութիւն է այդ, կը յարեմ:

«Չէ, չէ, կը սնդէ Րիզա պէյ, եւ զիտեմ որ անկարող եմ այդ պաշտօնին. եւ ինձմէ աւելի յարմար մարդիկ չեն պակսիր. թող կարող հայ մը ընտրեն...»

Ու վայրկեան մը կանդ տռնելէ ետք, վահանձն շարժումով մը կ'աւելցնէ.

«Եւ եթէ անկարող ալ չըլլայի, իմ եւ կուսակցութեանս արժանապատուութիւնը կայ, որ թող պիտի չտար ինձի՝ անմիջապէս պաշտօնի զուլի անցնիլ, կարծես թէ ատոր համար աշխատած ըլլայի աշխատանք տարի: Չէ՛. ես Պոլիս պիտի երթամ, եւ զոնէ վեց ամիս կեանքն ու պայմաններն ուսումնասիրեմ: Անկէ վերջ՝ տեսնենք ի՞նչ կրնանք ընել»:

Պարկեշտ, անկաշառ, անհաճախողիւր մարդն է որ կը խօսի. իր անկեղծութիւնը կապած չի վերցներ նոյնիսկ անոնց համար, որոնց ծանօթ են իր նկարագրին քիչ մը կարծր, անհամբոյր ու երբեմն դաժան կողմերը: Զարմանալի չէ որ այս մարդը չի սիրուիր՝ ոչ միայն իրեն հետ պատահարոր հպման եկողներէն, այլ եւ շատ մը իր հետեւորդներէն ալ: Բայց ամէնքս համաձայն են խոստովանելու բարոյական այն մեծ ոյժը, որ կայ իր մէջ, եւ որ շինած է անդրդուելի համոզումով, անտեղիտալի յարատեւութեամբ, անձնական հազուադիւրս ժուժկայութեամբ ու կենցաղի մաքուր օրինակովը(*):

Ժամանակն անցած է, եւ բաւական զբաղեցուցած համարելով զինքը, ոտքի կ'ելլեմ ու հրաժեշտ կ'առնեմ իրմէ:

«Մնաք բարով չեմ ըսեր ձեզի, Րիզա պէյ, քանի որ 15 օրէն զուր ալ Պոլիս կը վերադառնաք. ուրեմն՝ ցտեսութիւն»:

(*) Վերջէն անշուշտ Պարքեւեանն ալ փոխած պիտի ըլլայ իր գաղափարը «բարի հսկայի» մաքուր կենցաղին, մանաւանդ երկդիմի նկարագրին մասին.

«Յտեսութիւն. անշուշտ մնալու համար կ'երթաք. որովհետեւ՝ ըսեմ ձեզի՝ որ եթէ նորէն դուրս ելլելու համար Պոլիս կ'երթաք, լաւ է որ բնաւ չերթաք. ասիկա իմ խրատս բոլոր թուրքիս վերադարձողներուն...»:

Կ'ապահովցնեմ զինքը, թէ կ'երթամ մնալու գիտումով, ու իր ձեռքը թօթուելով կը մեկնիմ:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵԻՆԱՆ

Ազգ, 17 Հոկտ. 1908, արատապուած «Բիւզանդիոն»էն

ԳԱՀՀՆԿԵՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Վերջապէս բռնակալ մը, որքան ալ սուրով եւ հուրով տիրապետած ըլլայ, օր մը կ'սննդանայ իր վախճանը. Համիտեան իրաւակարգը չէր կրնար բացառութիւն կազմել: Բիրտ ոյժը ոչ մէկ տաւն տեւական կզած է. ազատութիւնը այն բարոյական ոյժն է որ ի վերջոյ յաղթանակ տարած է բռնակալութեան վրայ: Արիւնտ զահեր դատաւարտուած են աներկրայօրէն թաւալելու իրենց թափել տուած անմեղ զոհերու արեան մէջ: Պիտի տեսնենք թէ ի՞նչպէս Համիտ՝ իր իսկ ձեռքով շտապեցուց իր զահին անկումը:

Համիտ, նուրբ զիւանապէս, 1878-ի իր հոգակած Սահմանադրութիւնը — Միթհաթեան Սահմանադրութիւն — հրովարտելով մը չէր ջնջած. պարզապէս Երեսօխտական ժողովը արձակած էր, որ համաձայն սահմանադրական օրէնքին՝ իր իրաւունքն էր. սակայն նոր ընտրութիւն չէր ըրած, ինչ որ կը նշանակէր նախորդածում միտպետական կոռուպտութեան: Եւ երբ 1908-ին Բ. Սահմանադրութիւնը հռչակեց պարագաներու պարտադրութեան ներքեւ, այդ պարզապէս Ա. Սահմանադրութեան վերահաստատումն էր: Ծերակուտական ժողովն ալ չէր ջնջած. ան կար ու կր մնար անուանապէս. մեռած անդամներուն տեղ՝ եթէ յարմար տեսնէր՝ նորեր կը նշանակէր: Օրինակ. 1908-ի Սալիմէի մէջ առաջին կարգոյ Սալիմ եւ հաջորդի Արաֆամ փաշաներու կողմին, Լոկոֆէթ պէյին անուններու արձանագրութիւնները կը գտնենք, իրը ցկեանաւ անգամ ծերակոյտի: Պաշտօնապէս ալ ո՛չ մէկ նիստ կը գումարէր այս ժողովը, սակայն իրենց ամսականները կը յճարուէին կատարական զանձէն:

32 տարիներ՝ իրր միահեծան իշխող սուլթանի մը համար, զժուար էր հաշուել հանրապետական նոր փարչաձեւին հետ, որ իր իրաւասութիւններն անգամ սահմանափակած էր: Առաջին օրէն իսկ՝ սկսաւ ստատանայական միջոցներ սրտնալ կրկին տապալելու երկտ. Թուրքերու ստիպումով՝ իր վերահաստատած Սահմանադրութիւնը: Կորուշէ ներքին յեղափոխութեամբ մը զայն վերստին ջնջել ու կոռուպտութեան ղեկը կրկին ձեռք առնել, յաւերժացնելու իր բռնակալական իրաւակարգը: Այս ձեռնարկը յաջողցնելու համար, նախատար կլիմայ մը ստեղծուած էր Պալատի մէջ: Իթթիհատ բարձրատեղի-ճան պաշտօնէութեան փոփոխում կատարելով, բոլոր կարեւոր աթոռները կուսակցութեան անդամներուն փոխանցելով, հրամանատարութեան լծակը

իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացուցած էին: Բոշայ Թաալաթ, ձէմալ եւ Ռահմի էֆէնդիներ առէն օր կոռուպտութեան վրայ ձեռնարկէին: Համիտեան իրաւակարգի անբաժանի պաշտօնականները, բանակի զաղջ սպաները՝ աքսորի ճամբան բռնած էին. Երլուրդի մեծ ու փոքր ամբաստանեալներով լեցուած բանտերը, Լեյլաքեալ յանցաւորները առէն օր կոռուպտութեան վրայ կը ձօնային: Իթթիհատի կողմէ սկսեցաւ սպանութիւններ առօրեայ դէպքեր էին. Համիտի մարդերէն Իսմաիլ Մահիր փաշան ձերբակալուած՝ պատերազմական նախարարութիւն առաջնորդուած՝ պահուած՝ զոհուած՝ զոհուած զոհուած մը կողմէ սպանութիւնը, «Սէրպէսթ» թերթի տնօրէն Հասան Ֆէհմի պէյի՝ կամուրջի մը վրայ գնդակահարուելը, առաջին հեծեալազօրքի զօրավար Թէֆիք փաշայի յանդարտութիւնը, որ ուսանողներու կողմէ ցոյցի մը առիթ ընծայած է, որոնք «արդարութիւն կ'ուզենք» պոռալով, ման եկած են մայրաքաղաքի պողոտաներուն վրայ:

Կրօնաւոր դատակարգը եւս ունէր աւագ պատճառներ. զժողովութեան: Շէրիի օրէնքները սանտիփ կ'ըլլային. զօրանոցներու մէջ իթթիհատական սպաներ՝ հակակրօն քարոզչութիւններ եւ նոր սկզբունքներ կը ջարդէին դեռատի զինուորներու, կարգախօս ունենալով «Կրօնքը խղճի գործ է. բանակի մէջ կրօնական հարց պէտք է զոյսութիւն ունենայ» եւս. բսելով: Մուլաներու հետ յարաբերիլ կամ տեսակցիլ յանցանք կը համարուէր: Խոհանրութեան համար քրիստոնեաներու զինուորագրուելը բնական էր: Խոհանրութեան կողմէ սոֆիստներու զինուորագրուելու վերաբերեալ պատրաստուած նախադիմը, Գանտիլիի մէջ թրքուհիներու համար փարժապետանոցի բացման ձեռնարկը վիճարանութեանց դուռ բացած, բողոքի ալիքներ բարձրացուցած էին: Ազատ սրմաղիւններու տեսութիւններու ծաւալումը՝ հաշտ աչքով չէին դիտեր ուսմիկ մոլեռանդ հաւատացեալները:

Մեծ դեր կը խաղայ նաեւ Կիպրացի Տէրվիշ Վահտէթթինի հրատարակած «Վուլքան» թերթը, որ բոլորն քննադատութիւններ կային իթթիհատականներու դէմ, նոյնիսկ բողոքունչ խմբադրականներով, համարձակօրէն Երեսօխտական ժողովի փախումը կը պահանջուէր: Այս Տէրվիշ Վահտէթթինը հիմնադրելը պիտի ըլլար «Մուհամմէտիէ» զաղտնի ընկերութեան:

Փարիզէն Պալիս վերադարձող նախկին իթթիհատական Մուրատ պէյ, որ Համիտի կողմէ ծերակոյտի անգամ նշանակուած էր, վերսկսած էր հրատարակել իր «Միլլամ» թերթը, ձաղկելով ու խարազանելով իթթիհատի բողոքի առաջնորդները, Թաալաթներ, Էնիէրներ, եւ առէն օր անոնց հրաժարականը պահանջող յօդուածներ լոյս կը տեսնէին: — Նուագ զժողովութեան առարկայ չէր նաեւ Յոյներու՝ յունարէնի երկրորդ պաշտօնական լեզու ըլլալու պահանջը Երեսօխ. ժողովին մէջ: Յոյներու այս պահանջը կը հիմնուէր՝ Կոյսրութեան մէջ 6 ու կէս միլիոն Յոյներու օսմանեան հպատակ ըլլալու իրողութեան վրայ: — Արարներ եւս կը պահանջէին որ արարերէն ընդունուի իրր պաշտօնական լեզու: Կը յիշուի 1913-ին Փարիզի մէջ զումարուած արաբական համաժողով մը, մասնակցութեամբ արաբական բոլոր երկիրներու

պատուիրակութիւններուն, որոս ընթացքին տանում որոշումներէն մէկն ալ՝ իրենց լեզուն իր խորհրդարանի պաշտօնական լեզու ճանչցնել տալը եղած էր:

Ներքին կացութեան համընթաց, արտաքին քաղաքականութիւնն ալ հետեւ էր փայլուն միճակ մը ներկայացնել: Պոսնա-Հէրսէքի, Կրէտէի, Պուլկարիոյ խնդիրները մեծ ցտում յառաջ բերած էին ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ: Ամենահարուստ հողամասերու բաժան-բաժան խլուրը՝ Երիտ, Թուրքերու Վարչութեան կը վերադարձէր. «Երկիրը կեամբունքու կը ծախեն կոր» կը լսուէր ամէն կողմ:

Համիտ դիտցու ճարտիկութեամբ զործածել իր հեղինակութեամբ ստեղծուած կացութիւնը: Գաղանօրէն ստեղծեց «Մահմետական կղաքակցութիւն», «Մահմադէտիկ» կուսակցութիւնը, որուն հիմնադիրը եղաւ «Վալ-քան» թերթի խմբագիրը և որուն շուրջ հաւաքուեցան նախկին փաշաներ, պէյեր, պաշտօնապարկ լրտեսներ, զինուորականներ, վարչական պաշտօնեաներ եւ դժգոհներու բանակ մը: Թէեւ Համիտի աստիճանաւորներէն շատեր հեռացուած էին, սակայն կար խմբակ մը բարձրաստիճաններու, որոնք կրցած էին պահել իրենց դիրքը՝ զիրենք փոխանորդողի պակասի հետեւանքով: Յիշեալ իրերաջաջորդ գէպքերու հետեւանքով իրաւադուրկներու անանուն և անխօս բանակ մը ստեղծուած էր, որուն թիւը օրէ օր կը բազմանար: Կրօնական բորբոքումներու յառաջ բերած ալիքածութիւնները մեծապէս օգտակար եղան մոլլաներու: Ասոնք բացէ ի բաց պայքարի սկսան Եւրիի օրէնքը պաշտպանելու գիտումով, ընդդէմ Սելանիկի Հրեաներու եւ աղատ որմադիրներու: Առատարաշխ Սուլթանը լայն բացաւ քաւիր. անձանօթ աղբիւրէ տեւարար անհատնում դրամներ կը բաժնուէին զօրանոցներու եւ մզկիթներու մէջ: Այս առթիւ Սուլթանը օտար դրամատուններու մէջ ունեցած դրամներէն 2 միլիոն սոկի քաշած էր: — Համիտի համար խալիֆայութիւնը կոչում մը չէր, այլ՝ հողմարդկ մը իր ծրագիրներն իրականացնելու. որով դադանի կազմակերպութեան կորիզը կազմեց կրօնաւոր դատակարգէ, կոթնած խալիֆայի ախպոսին: Մուլին մէջ սաղմնաւորուած կուսակցութիւնը որոշեց խօսքէն զործի անցնել: Ամիսներէ ի վեր ուսումնասիրուած և կազմակերպուած բմբոստութիւնը պիտի ծաղէր 31 Մարտին: Մոլլաներ դրամ բաժնեցին Սելանիկի «Աղատարար» բանակի զինուորներուն, որոնք լքելով զօրանոցը պիտի մասնակցէին կռիւի: Բմբոստութեան իր պարագլուխ, յատուկէն անձանօթ մարդիկ դրուած էին. միմարուած և զինուած ամբարը պիտի դաւէր Երեսփոխանական ժողովի շէքր՝ նոյնիսկ ժողովի ժամանակ. սակայն, ինչպէս կը զրէ Օրմանեան Սըրապան, «զիպուածական թիւրիմացութեամբ թէ ոչ՝ խաղի մէջ խաղ բլլալով, կէսօրը կէս-գիշերին հետ կը չփոթուի, եւ զինուորական խաւանք զործի կը սկսի կէս-գիշերին, երբ խորհրդարանը դատարկ էր»:

Կը սկսի ամէն կողմ զինարձակում, հրացանաձուլութիւն բմբոստներու առաջնորդութեամբ, որոնց մէջ կը յիշուին երեք անձանօթ անձեր — Ալ-

պանացի Համիտ Զաուշ, Պէօլիք Էմինի Մէհմէտ և Գամաճը Ուսթա Արիֆ: Ամբոխը կը յարձակի Երեսփ. ժողովի շէքը «Եւրիաթ կ'ուզենք» պոռալով. կը պահանջեն օրուան Սատրապի Հիւսի փաշայի, Երեսփ. ժողովի ատենապետ Ռիզայի հրաժարականները. արձակուած սպաներու վերստին պաշտօնի կոչուելը, ևն.:

Մահմանադրութեան պահապան Սելանիկի «Որսորդաց» նշանաւոր բանակը, որ Թաշ-Գըշլայի զօրանոցը կը բնակէր, զինուորներն ու սպաները բանտարկելէ ետք, եւ միւս զօրանոցներն ալ զործակալներ զրկելով անոնց մասնակցութիւնն ալ սպառնովցնելէ ետք, կ'ուղղուին դէպի Սուլթան Ահմէտ հրապարակը, ուր համախմբուած էր ամբոխը, սպաններու ընդդիմադիրները, քանդելով և տւերելով իրենց ճամբու վրայ աջ ու ձախ ամէն ինչ, քարուքանդ կ'ընեն Օսմ. Յառաջդիմաւէր տիկնոնց ակումբի շէքը և զինուորական ժողովատեղին: — Արդարութեան նախարար Նազըմ փաշա սխալմամբ կը սպաննուի Ահմէտ Ռիզա կարծուելով. նման սխալմանքով կը սպաննուի նաեւ Լաթիֆիոյ (Սուրիա) Երեսփոխան Էմիր Եւրիֆ Ասլան. կը մահանան նաեւ կարգ մը մատուցական կոչուած Իթթիհատի շարքայիններ, սպաններ, որոնց թիւը անյայտ մնացած է: Մայրաքաղաքը խուճապի կը մատնուի. Եւրիաթի կոչուած հակաահմանադրական խմբակի առաջնորդներուն մէջ՝ սոֆիստներ և մոլլաներ մեծ թիւ մը կը կազմէին զրգուելով եւ քաջալերելով մարտիկները, որոնց մէջ խառնուած էին տարի տիրանալու տենչով շատ մը «պաշը պոզուզներ»:

«Աստոր Թէփիք» զրահաւորին հրամանատարը, Իթթիհատական Ալի Գապուլի պէյ, կը սպառնայ իր նաւատորմիցէն ոմրակոծել Երւորդը: Սակայն նաւաղներ չեն հնազանդիր իր հրամաններուն. զինքը բոնելով պալատ կը տանին ու կը պահանջեն որ Սուլթանը պատահան դաշ, եւ զօրավարը կը սպաննեն Համիտի աչքերուն առջեւ:

Իթթիհատի բոլոր նախարարներ, Երեսփոխաններ պահուրտելու ծակ մը կը փնտռեն: Պալատ ընդհ. հրամանատար Մուխթար փաշա՝ իր կեանքը կը պարտի Լէյաի Վալթիոյի, որուն մինչեւ ապարանքին դուռը՝ բմբոստներ զինք հետապնդած էին:

Իսխան Աղիյ, նաւային զործաւորի հազուստով ծաղուած, հազիւ իր զրօսանաւը կրնայ ապաստանել: Իթթիհատական Ռէշիտ փաշան՝ կնիւյ հազուստ հաղնելով կրցած է իր կեանքն ապաստել: — Արապի Իզլէթ փաշա, որ յեղափոխութեան սկիզբը նաեւ մը զնած էր, կրնայ հոն ապաստանիլ. Տարտանէն անցնելով կը փախչի՝ հաստատուելու համար Զուիցերիա:

Արիւնկապի Թաալաթ կ'ապաստանի Ահմէտի տունը. խալի պէյ՝ Զոհրապի տունը, ուր պահուրտած կը մնայ ամիս մը. ապա Զոհրապ զինք կ'առաջնորդէ Գերմանական զեապանատուն: Տիկին Զոհրապի կրկնակի դիմումները խալիին՝ ապարդիւն պիտի մնային Զոհրապը սպանդի ճամբայէն վերադարձնելու, երբ զեռ Հալէպ էր:

Հիւսի փաշան հրաժարականը ներկայացնելէ ետք՝ մազապուրծ՝ բա-

ընկածի մը տունը ապաստան կը դանէ :

«Թանին» եւ «Շուրայր Իւմմէթ» թերթերու խմբագրատունները հսկողութեան տակ կ'առնուին . ապա քար ու քանդ կ'ըլլան :

Համիտ երկու ջուրերու մէջ լողալ զիտցող սուլթան մըն էր . իր կապմակերպած ըմբոստութեան փիւսմի պարագային , արկածէն անմեղ ելլելու միջոցներուն վրայ մտածած էր : Անցած-գարծածէն իրր թէ բոլորովին անտեղեակ՝ քանի մը մուլաներ կը զրկէ , որպէսզի յորդոր տան կռուողներուն՝ զաղբեցնելու ցոյցը : Սակայն մարտիկները՝ փոթթոցաւորներու կէս-բերան պատգամներուն արժէք չէին տար . զիտէին որ անոնք մաս կը կապէին թաութերգութեան : Համիտ վերջէն նոյնիսկ իր Ա. քարատուար ձէպտա պէյը կը զրկէ ըմբոստներու մօտ , դանոնք հանդարտեցնելու , իր կողմէ ներումի իրտուէ մը կռուողներուն հասցնելով . ձէպտա պէյը կը ջանայ համոզել առ երեսու ըսելով թէ՝ Հիւրմի փաշան հրաժարած է եւ անոր տեղ Թէվֆիք փաշան բերուած եւ Ա. Ռիզայի տեղ Իսմայիլ Բեմալ Ա. Ատենապետ ընտրուած . նորէն օգուտ չ'ըներ : Յետոյ , համբաւի տիրացած Միւշիր Ղազի Էմհէմ փաշան եւս կը միջամտէ , որ նոր դահլիճին մէջ պատերազմական նախարարի պաշտօն ստանձնած էր . փաշան զինուորականներու կը զիմէ . անոր ալ ջանքերը կը մնան ապարդիւն : Նոյնիսկ պարտի պահակազօրքը ըմբոստներուն միանալ կ'ուզէ : Ասով , իրր թէ արդարապատ Խալիֆան յորդոր տալէ զատ՝ ուրիշ բան չէր կրցած ընել . . . :

Սակայն Իթթիհատականները ձեռնածալ նստած չէին : Դէպքի առաջին օրն իսկ , հարիւրապետ Իսմայիլ Ճանպուլաթ Էֆէնտին , Սելանիկ հեռադրած էր «Սահմանադրութիւնը կորու» ըսելով : Ասոր վրայ Սելանիկ անմիջապէս արտակարգ ժողով մը կը պամարուի , որ բանակի մը կազմութեան որոշում կը տրուի՝ Շէվքէթ փաշայի հրամանատարութեամբ : — Կոչ կ'ըլլար բոլոր հայրենասէրներու , որպէսզի գտն եւ արձանադրուին իրր զինուոր : Կը կապմուր բանակ մը ամէն ազգէ , ամէն հասակէ ու գասակարգէ մարդերով : Սելանիկի Հրեաները , որոնք փամփուշտ մը իսկ արձակել չէին զիտեր , մաս կը կազմեն այդ բանակին , առկին-անգին սլքատցող Ալպանացիներու , Մակեդոնացիներու կողքին : Պուլկարական ջոկատ մը եւս կը միանայ անոնց : Բանակը կը մկրտուի «Հարէքէթ Օրտուսու» (Շարժման Բանակ) անունով . «Անիմատ բառ մըն է» , կը զրէ Տանիշմէնտ :

Լոնտոնի «Թայմզ» թերթը հեղանքով մը կը զրէ . «Այդ բանակը հապիւ 15 օրէն Սթամպուլ կրնայ հասնիլ» : Հաւաքածոյ 3 բանակներ , 18 Ապրիլին , 7 կառախումբերով ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին 4 օրէն Ս . Սթեֆանո . արդէն 19 Ապրիլին Սելանիկի սասիկանական ջոկատը գրաւած էր Ս . Սթեֆանոն , որ կը հասնին իրարու ետեւէ 19—20—21 Ապրիլին Տրամայէ , Սէրէզէ , Կիւմլիւճիկայէ , Մանասթրէ տարրեր կառախումբեր : Ղազի Մուլաթար փաշան ալ , խլրտումներու սկսած օրերուն , Սթամպուլը ձգելով Սելանիկ մեկնած էր միանալու «Հարէքէթ Օրտուսու»ին :

11 օր տեւող այս անորոշ կացութիւնը ի յայտ կը բերէ «Մուհամմէ-

տիէ» զաղանի ընկերութեան կազմակերպած ըմբոստական շարժումին ձախող վախճանի մը յանդիլը : Համիտ միշտ դահլի կառչիլ ուղած է . երբ կը տեսնէ որ «Հարէքէթ Օրտուսու»ն արդէն Պուլսոյ դռները հասած է , կ'ուզէ ինքզինք արդարացնել , յայտարարելով թէ ինք անակողակ էր եղած խլրտումներուն . արդէն փոխած էր դահլիճը , եւ կը փափաքի որ անխախտ մնայ սահմանադրական վարչաձեւը : Անշուշտ իր խօսքերը այլիւս սրեւէ հաւատք չէին ներշնչեր . ան կատարեալ դարձի եկածի երեսոյթով պատրանք տուած էր որ . . . փոխուած էր : Իթթիհատականներ փար պիտի առնէին Սուլթանի դիմակը , մանաւանդ երբ երեսան կ'ելլեն Համիտի տոստածնուն դրամ բաշխած ըլլալու ապացոյցները : Փաստեր երեսան կու գան որ 1909 Փետր . ին 50-000 սակի բաժնուած էին Համիտիէ զօրքերուն :

Կարգ մը պարտական մեծամեծք իր սաքը կ'իյնան եւ կը յորդորեն որ զիմադրէ : Իզգէթ փաշան կ'ըսէ . «Մեծ հօբմէզ օրինակ առ եւ բանակին զլուին անցիր . Մահմուտ Բ . ինչպէս որ Շնիշէրինէրը ջարդեց , դուն ալ կրնաս յաղթել Իթթիհատականներուն» : — «Իզգէթ ալ ձերացած եմ» , կը պատասխանէ Սուլթանը . 67 տարեկան էր : Ոսկեհուր կուրծքերով եւ շքանշաններով այլ աւագանիներ — Ֆէրիք , Միւշիր — կը սնդեն որ տեղի հտայ . ասոնց ալ բարկութեամբ կը բացականչէ . «Ես մահմետականներու Խալիֆա եմ . մահմետականը մահմետականով ջարդել չեմ տար» : Թէեւ զղջացած է իրեն տրուած յորդորանքը մտիկ չ'ընելուն եւ ստէպ կրկնած «Նալլէթ օլտուն» (անխեղ ըլլայ) :

Եթէ այդ պահուն Պուլսոյ Ա . բանակի զլիւսն կարող զօրալար մը կարգելով «զարկ» հրամանն արձակէր , շատ հաւանական է որ հաւաքածոյ կռուաբարները ցիրուցան ըլլային : Ա . բանակը կայսրութեան ամենէն զօրեղն էր : Հարց է թէ բանակի զինուորները պիտի հնազանդէին : Իթթիհատականներ իրենց ազգեցութիւնը տարածած էին ամէն կողմ . վերջերս գաւառներու մէջ , Ուրրաթ օրուան ազօթքին՝ Համիտի անունը չէր յիշուեր . իսկ մակեդոնական բանակի զինուորները «պապա Համիտ պիթթի» (լմնցաւ) կ'ըրգէին . . . :

Համիտի մօտ վտանգ մը գուշակելու ձիրք մը կար . այս անգամ զղաց որ իր ձեռքով կազմակերպած ապստամբութեան ճախողութեան հետեւանքով՝ Օսմանիներու գահը սոքերուն տակէն կը սահէր : Սակայն դեռ չէր յուսահատած . իրր աշակերտ Մաքիտէլլիի , ամէն միջոց ներքի էր իրեն համար : Գնդացիք սլքելու հրամանատար Խուրշիտ փաշան՝ Պուլսոյ դռները հասած բանակի զօրալարին մօտ զրկեց բանակցելու զխուսմով : Համիտի այս պատգամաւորը պիտի համոզէր , որ Խալիֆան Սահմանադրութեան տեւականութեան ախոյեան մըն էր . կ'ապահովցնէ որ Սուլթանը Ա . բանակի նոր հրամանատար Նազրէմ փաշայի խիստ հրաման տուած է որպէսզի իր զինուորներուն երդում ընել տայ , որ ցնդակ մը իսկ չարձակեն Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի զօրքերուն դէմ եւ կը հրաւիրէ որ Շէվքէթ փաշան դայ ու զրուէ մայրաքաղաքը . . . : — Անշուշտ Իթթիհատականներու եւ Սուլթանի առաքեալ Խուրշիտ փաշայի միջեւ սակարկութիւններ տեղի ունեցան : Ապա-

ցոյցը այն է որ Թալաթ, այն ատեն երեսփոխանականի Բ. նախագահ, իր կողմէ Ա. Եպարքոսին հեռագիր մը կ'ուղղէ, ապահովեցնելով որ Սուլթանը զահրնէց պիտի չըլլայ: Հետեւեալ օր, Շէվքէթ փաշան եւս նոյն իմաստով կը հեռագրէ, վստահեցնելով որ զահրնէցութեան հարց չկայ:

Մինչ կեղծ ու պատիւ թանկացութիւնները կը շարունակուէին, Ստամբուլի մէջ արիւնահոսութիւնը չէր դադարէր: Պոլիս ջարդի եւ թալանի ահաւոր ժամեր կ'անցընէր. ամէն կողմ հրադարձակումներ, կարգ մը շէնքեր հրդեհի ճարակ, բնակչութիւնը խուճապի մատնուած: Հեռագրատուներ փակուած, հաղորդակցութիւններ խզուած, թերթեր անկանոն ու կիսկատար. հայ կուսակցական գործիչներու բնակարաններու առջեւ պահակներ տեղաւորուած: Ծովային նախարար Ռիդա փաշա կը միջուորուի խորհրդարանին առջեւ. Շէֆիք Սաարը փաշա եւ իր քարտուղար Էսաթ պէյ՝ կամուրջի վրայ զոհ կ'երթան զնդակահարութեան. Հիւսէյն ձահիտ եւ ձափիտ գիւհաւար կը փախչին ու կ'ապաստանին Օսմանեան կոմիտէի պատկան շէնքը, ի Բերա:

Եթէ նոյնիսկ բարի կամեցողութիւն ըլլար ջարդը զադրեցնելու, այդ օրերուն ամբոխը գտել անհնար էր: Վճարուած վարձկան մարդասպաններ փողոց իջած էին աւարի հեռանկարով. անոր կը խառնուին, սղոտը ժամանակներուն եւ խառնակ մէկ շրջանին, խաւարէն դուրս եկող որոշ գասակարդի մարդիկ՝ օգտուելու համար աւարէն. այս վերջինները անաղմուկ, լռիկ մնջիկ կը մտնէն իրենց բոյնը՝ աւարով բռնաւոր: Վճարուած եւ անվճար ամբոխը կը միանայ զինուորականներուն. նման զրդուած ամբոխին մօտ ի զուր է տրամարանութիւն փնտռել. մոլեղնած ու միկին մօտ հաւաքական վալլաղութիւն կը ծնի եւ կարող է գործել ամենատուրին արարքներ: Խուժանը ամէն կողմ իթթիհատականներ կը փնտռէր, զազանային ճիւղեր արձակելով. «Գուրանը ոսնակոխուած է. Սելանիկի բանակը՝ Խաչակիր սպաներու բանակ է» եւ այլ նախուցոյց կարգախօսներով: Բարոսներու նշանաբանն էր՝ Զնջում Սահմանադրութեան, ձերբակալուած իթթիհատի գլխաւոր պետերու, ի մասնաւորի մեծ Եպարքոս Հիւլի, Ահմէտ Ռիդայի, ձափիտ եւ ձահիտի եւ Ռահմի(*) երեսփոխաններուն: Պատրաստած էին նոր ցանկ մը իրենց թեկնածուներու անուններով, որուն մէջ կար նաեւ Զահրադի անունը:

Համիտի յղացած ըմբոստութիւնը մօտաւորապէս 8 ամսուան մէջ կազմակերպուած էր. հակառակ որ այդ շարժումը հեռու էր ժողովրդական բնոյթ ունենալէ, բայց եւ այնպէս յուսադրիչ կողմեր ունէր յաջողելու: Ամենէն առաջ զրամը մեծ գէր պիտի ունենար, ինչ որ տեսանք: Երկրորդ՝ իբր Խալիֆա կրնար կոթնիլ մուլաներու բարոյական ազդեցութեան. կրօնական դասակարգը միշտ իրեն զաշնակից եղած է, եւ սակայն տուած են իրենց հաւատարմութեան ապացոյցը: Մզկիթներու ամպիոններէն եղած քա-

րոյշութիւնները կրնային փոթորիկի հաստացեալներու զղացումները, ինչ որ իրականացաւ. ժողովուրդի խաւարապատ դասակարգը եւ բանակի զինուորները վարակուեցան զաշնակցի եղած բրդաբանտէն. նոյնիսկ Սելանիկէ ժամանած սպատարար բանակը, որուն զինուորները՝ սուրէ անցընելէ ետք իրենց սղանները՝ միացան ըմբոստներու:

Երբօրդ. իր կողմը շահեցաւ կարգ մը անձնաւորութիւններ, որոնք կրնային օգնել իրեն՝ տաղաւելու նորահաստատ կառավարական կազմը: Համիտ փորձած էր որ Սելանիկի «ազատարար բանակը» հեռացուի Պոլսէն, բայց մերժումի հանդիպած էր. սակայն յաջողած էր պատերազմական եւ ծովային իթթիհատական նախարարները՝ պաշտօնադուրիք ընել եւ անոնց յաջորդ նշանակել իր մտուրէն կեր ուտողները: — Զորքօրդ. Պոլսոյ մամուլի երկու կարեւոր թերթեր — «Միդան» եւ «Վոլլան» կարող խմբագիրներով իր թմբուկը կը դարձնէին: — Հինգերորդ. կազմուեցան երկու կուսակցութիւններ. ա. «Ահրար» ազատական կուսակցութիւնը, որուն մէջ ոչ-թուրք հպատակներ ալ կային, եւ որ ունէր իբր ազդեցիկ թերթ «Իպտամ»ը: Կազմուեցաւ նաեւ «Մուհամմէտիէ» ընկերութիւնը, որ բաղկացած էր խոճաներէ, սոփիստներէ եւ երիտասարդ կրօնաւոր ուսանողներէ:

Համիտ իր այս վարձկաններէն դատ, բոլոր շրջանակներու մէջ ունէր կողմնակիցներ: Պէտք է մոռնանք որ 32 տարուան պալատական ազդեցութիւնը մէկ օրէն միւսը կարելի չէ անհետացնել: Իբր աղուէս, իր երեք աղջիկները ամուսնացուցած էր Ղադի Օսման փաշայի երեք որդիներուն հետ, որոնց ազդեցութիւնը գանցառելի չէր: Իր նենդ վարձուներով հրապուրեց շուրջընկերը եւ զանոնք այն աստիճան խաբեց՝ ստեղծելով իրեն համար նպաստաւոր մթնոլորտ մը որ, իր թշնամիներն իսկ հաւատացին իր անկեղծութեան եւ կարծեցին թէ Սուլթանը այլեւս իրապէս խաղաղուէր եւ արդար տիրակալ մը եղած է եւ հրաշքով մը նախկին բռնակալը սահմանադրական զահակալի մը փոխուած է: Միւս կողմէ, սմբած յրտաններ յարութիւն առնելով գործի լծուեցան: Համիտ այսքան տուեալներով կարծեց յաջողիլ, Սահմանադրութիւնը քնջել, երեսփոխանական ժողովը արձակել, գրաքննութիւնը վերահաստատել, տիրապետել իբր բռնակալ, կազմել նոր դահլիճ մը՝ հին իրաւակարգի մարդերով: Դժբախտաբար իր այս ձեռնարկը ձախողեցաւ: Ըսինքր դժբախտաբար, այն նկատումով որ՝ եթէ Համիտ յաջողած ըլլար գահին վրայ մնալ, 1914-ի պատերազմին կրնանք ըսել թէ չէզոք պիտի մնար, եւ կամ Դաշնակիցներու կողքին պիտի պատերազմէր: Հայր կրնար 4—5 տարի եւս իր բռնակալական տիրապետութեան տակալ, ու չենթարկուի ընդհանուր բռնաջնջումի:

Բայց սխալ կրնա Համիտի հաշիւները. ան՝ զահրնէց պիտի ըլլար: Այն ատեն կարծեցինք թէ բարեբախտութիւն էր որ իր ծրագիրը ձախողեցաւ եւ մենք ազդովին ծախահարեցինք: Կարծեցինք թէ իր զահրնէցութեամբ հայկական ճգնաժամը վերջ կը գտնէ. անշուշտ ո՛չ ոք կրնար նախատեսել Հայուն սահմանուած ճակատալիքը: Հայր պիտի փախչէր անձրեւէն կար-

(*) Ռահմի պէյ Գշաւուր իրքիսաուսիւսն, 1914—18 պատերազմին Զմիւռնիոյ կուսակալ էր:

կուտի հանդիպելու համար:

Վերադառնալիս Ս. Սթենֆորտ: Նշենք որ աղատարար բանակի յառաջ-
խաղացումը կարծուածէն աւելի արագ ընթացք ունեցած էր: Բանակը իր
համբուն վրայ որեւէ զիմադրութեան հանդիպելէ զատ, ժողովուրդի կողմէ
քաջալերանքի եւ համակիր ցոյցերու կ'արժանանայ: Ապրիլ 5-ին, Բ. եւ Դ.
զօրաբանակները՝ 30.000 հոգի՝ Նազի պէյի զլխաւորութեամբ՝ արդէն Չա-
թալճա հասած էին. երկաթուղիի ամբողջ գիծը գրաւած էին: Շէվքէթ փա-
շայի բանակը կը հասնի ու կը միանայ առաջին զունդերուն. ձէնաէրէ եւ
Ետի Գուլէ գրաւուելով Պոլիսը պաշարման ենթարկուած էր: Արդէն Սաա-
մալի նաւահանգիստին մէջ խորտկուած նաւային ութերն ալ՝ համամասութիւն
կը յայտնէին աղատարար բանակին:

Սան-Սթենֆորտ քանի մը օրուան համար կայսրութեան կեդրոնի գերը
կատարեց. հոն է որ պիտի վճռուէր կայսրութեան եւ Համիտ ճակատա-
դիրը: Քաղաքի գրաւումէն ետք, շատ մը ծակածուտ երեսփոխաններ եւ ձե-
րակուտականներ, իրենց թաքստոցները լքելով եւ Ռումէլի բանակին պաշա-
պանութեան տակ զանուսդ այս արուարձանը ապահով նկատելով, հոն ա-
պաստանած էին: Կարմիր մահիկի մարմիններն կողմէ պատգամաւորութեան
մը գալը կը յիշուի, գրօշ եւ ծագկեփունջ տանելով բանակին, որուն մաս կը
կազմէր Չապէլ Ետայեան:

Պալատի առաքեալներու եւ Իթթիհատի մեծաւորներու միջեւ բանակ-
ցութիւններ կը շարունակուին: Կեղծ խոստումներ կրող հեռագիրներ իրարու
կը յաջորդէին: Համիտ բառ իր բարի ստիսբութեան, պարտութեան տուժե-
քծնող, 13 հոգիներու ցանկ մը կը ներկայացնէ՝ սմբատանելով զանոնք իրը
ցոյցի ղեկավարներ, որոնք իր նախկին պաշտպանեալներն էին: Սան-Սթե-
նֆորտէն ուղարկուած կարգ մը հեռագիրներ՝ պահ մը իրեն յոյս ներշնչած
էին. իր նոր ստորագրած Թէվֆիք փաշային կ'ըսէ աղուէսօրէն. «Բանի որ
զիս չեն ուղեր, դահը եղբօրս կը փոխանցեմ. թող ան կառավարէ երկիրը:
Սակայն կը պնդեմ որ յանձնաժողով մը կ'ազմուի, քննելու համար այս դոր-
ծին մէջ իմ մասնակցութիւն ունենալս կամ չունենալս»: Ամէն օր Երջարդէն
ափսէներով կերակուր կը զրկէ իրեն համակիր զինուորականներուն եւ երես-
փոխաններուն: Իթթիհատականներու մօտ ալ տարակուսանք կար, եւ կ'ու-
ղէին երկու բանակներու միջեւ բախումի տեղի հտալ. կացութիւնը իրենց
համար ալ անորոշ էր:

Հակառակ երկուստեք եղած խոստումներ լուրջող հեռագիրներու, հոն
հաւաքուած երեսփոխաններ եւ ձեռակուտականներ՝ զաղանի ժողով մը կը
դաւաճարեն, Համիտի նախկին Կարաբող Սաիտ փաշայի նախագահութեամբ,
եւ կ'որոշեն Սուլթանին դահրնկեցութիւնը եւ կը խմբադրուի նոյնիսկ անոր
հրովարտակը:

Վերջապէս Պաղատացի Մահմուտ Շէվքէթ փաշան, յաղթական բանա-
կով մուտք կը գործէ Սթանպուլ՝ 24 Ապրիլ 1909-ին: Դիմադրող եւ ըմբոստ
խումբեր կը զոպուին: Համիտի փաթթոցաւոր մարձկաններ, մուլաներ, սոֆ-

թաներ փախուստի կը դիմէին քանի կը մօտենար աղատարար բանակը: Ար-
քունի՝ պահակապարհն ալ յուսացուած զիմադրութիւնը ցոյց չտուաւ: Դրամի
սիրտն կոտուող զունդեր, կաշառուած բանակ, երբեք չեն կրցած յաղթանակ
տանիլ. անոնց կը պակսի ընդգիծութեան ոգին: Շատեր կը փախչէին, ու-
րիշներ անձնատուր կ'ըլլային. յաճախ եւս այդ վճարուած զինուորները ի-
րեն գէմ կ'ելլէին: Իսկ կարգ մը զունդեր, որոնց մեծամասնութիւնը Սելա-
նիկեան աղատարար բանակին մօտ կ'աղմած էին, զիտակից իրենց խոստմնա-
պանցութեան, մոլեկնօրէն կոտուելէ զատ ուրիշ բան չէին կրնար ընել, իրենց
համար ամէն ինչ կորսուած էր, նախընտրեցին զէնք ի ձեռին մեռնիլ:

Յարձակումը Բերայի բարձունքներէն սկսած էր, եւ Շէվքէթ փաշայի
բանակը գէպի երկրորդ ուղղուելով դայն կը պաշարէ: Համիտ անձնատուր
կ'ըլլայ «Կանանոցի յաղմութեան կողմէ յայտնուած եւ պնդուած արիւնա-
հեղութիւնը արդիւիս թախանձանքին վրայ»: «...Երբ ինք խորհրդարանը
տապալել կ'ուղէր, խորհրդարանը զինք տապալեց» կը գրէ Օրմանեան Սըր-
բաղան:

Նիւթէն չեղած չենք ըլլար կը կարծենք, պատմելով հետեւեալ դրուա-
յը, զոր Չարպճեան «Թրքական կառավարութեան ի սպաս Հալեր» երկին մէջ
կը յիշէ, քաղուած Թուրք հեղինակ Զիա Շարիբի «Մահմուտ Շէվքէթ փաշա»
գիրքէն. —

«Թրքերէն «Սապահ» թերթի խմբագիր՝ Միհրան էֆ. Նապաշեան, յա-
ճախ պալատ կ'այցելէր: Երբ 31 Մարտի գէպէն ետք Սելանիկէն համբայ
եկող Շէվքէթ փաշայի բանակը Չաթալճա կը մօտենայ, Համիտ չափազանց
վախցած, Նապաշեանը պալատ կանչել կու տայ, որպէսզի ժողովուրդը հան-
դարանցներ լուրեր գրէ: Միհրան երկու յարի վրայ կը խաղար. մէկ կողմէ
պարտէն արուած հրահանգները կը պարծալբէր, միւս կողմէ աղատարար
բանակի յառաջխաղացումը իր աչքէն չէր վրիպեր: Մէկ կողմէ Շէվքէթ փա-
շային ուղղութիւն կը ցուցնէր, եւ երկու կողմերն ալ չվտանցներ իր
կը գրէր: Ճիշդ այդ միջոցին, փաշային կողմէ սպայ մը կը ներկայանայ եւ
կը խնդրէ որ Սթամպուլի բնակչութեան ուղղուած մէկ աղաբարականը
տղէ: Նոյնը՝ միւս թերթերուն ալ գրկուած էր: Կացութեան խնչ ըլլալն ան-
յայտ էր եւ ո՞ր կողմին յաղթական ելլելը՝ անորոշ: Այս մասին թերթերու
խմբագիրներու միջեւ խորհրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ. խնդիրը վի-
ճարանութեան ենթարկուելով կը քննուի: Նման աղաբարակութեան մը Հա-
միտի վրայ վատ ազդեցութիւն մը գործելը նկատի առնուելով, կ'որոշուի
հրատարակիլ: Այս որոշումին Միհրան եւս հաւանութիւն տուած էր. սա-
կայն Սելանիկի բանակին յաղթական ելլելու պարագային, Շէվքէթ փա-
շայի աչքը մտնելու գիտումով հարապատութիւն մը կը յշտնայ: Վաճառ-
ուելիք թերթերու մէկ մասին մէջ կը տապալէ յայտարարութիւնը եւ Պա-
թիհ, Էտիրնէ Գափու եւ այլ թաղեր փաճառել կու տայ եւ քանի մը հազար
օրինակներ ալ փաշայի բանակին կը գրկէ: Միւս մասը, որ աղաբարակութիւն
չէր պարունակեր, Պոլսոյ կարգ մը թաղերը ծախել կու տայ, Պէշիկթաշ եւն.:

Յառաջացող բանակը երբ Պոլիս մուտք կը դորձէ, այդ առաւօտ փա-
շան եւ սպառակոյտը՝ աչքէ կ'անցընեն բոլոր թերթերը եւ կը հաստատեն, որ
միայն «Սապահ» թերթն է որ տպագրած էր սպառաքութիւնն եւ շատ կը
զնախատեն դրան։ Փաշան Միհրանին սպայ մը կը դրկէ, որ շնորհակալութիւն
յայտնէ, եւ սրտէսով տղարանը փորձանքի մը չհանգիտի, զինուորական
պահպանութեան տակ կ'առնուի։ Շէվքէթ փաշան շափաղանց սրանեղած՝
միւս բոլոր թերթերը փակել կու տայ։ Հրապարակը նապաշեանին մնացած
էր։ մայրաքաղաքին մէջ միայն իր թերթը լոյս կը տեսնէ, որ 70—80 հազար
տպաքանակով Միհրանին քաղքը՝ ծարակի նման գրամ կը հոսեցնէր։ Միհրան
աւելորդ չափ մը տպահովելու համար, Անգլիա երկու փոխադրանաւ աղբո-
ւորեց։ մին ՍԱՊԱՀ, իսկ միւսը Մ. Շէվքէթ անուանակոչեց։ բանակի բոլոր
պիտոյքներն այս երկու նաւերով պիտի փոխադրուէին, եւ առ այդ փաշայէն
հրամանադէր մը կորցեց եւ աշտպէս եղաւ մայրաքաղաքի ամենամեծ հա-
րուստներէն մին։ Միհրան նապաշեան իր «Սապահ» թերթէն թերթով
թրքական մամուլը բարձր մակարդակի մը հասցացած էր եւ Իթթիհատական-
ներու «Թանին» թերթին մեծագոյն մրցակիցը նկատուած էր։ Թուրք հեղի-
նակը կը մտնայ կամ կ'ամհնայ մեղի բակու թէ՛ այս պատուական Հայը
ինչ վախճան ունեցաւ. ան մաս կազմեց Պոլսէն արտորուած մատուրական-
ներու, մերժեց իրեն ընծայուած փախտական գիւրութիւնները, խոցիտոյ-
ուելու համար Աերաստիոյ սահմաններուն մօտ։

Վերջապէս՝ Չէքքէզ, Չէշէն, ոչ-թուրք Մահմետ Շէվքէթ փաշան՝
Պոլիս կը մտնէ 23 Ապրիլին, Մուհամմէտ Բէն Էմրէ՝ երկրորդ գրաւումի մը
պատմական երեւոյթ տալով։ Քանի մը օրէն կը դադրի ամէն ընդգիծութիւն.
զանց կ'ընենք դրի տանել այլ արիւնայի զէպքեր։ Փաշայի կողմէ մայրա-
քաղաքը կ'ենթարկուի պատերազմական արգելիչ օրէնքի՝ բացառիկ փեճակ
հոգակուելով։ Հարածանք, արքայ, բանտարկութիւններ, սպանութիւններ կը
սկսին. անտառներու նման կախաղաններ կը բարձրանան։ Կամուրջի միայ
պատիժ կրօններու թիւր անյայտ է։ Գնչուներու ձեռքով իւրաքանչիւր կա-
խաղան բարձրացնողին՝ կէս անդլիական ստիւի փարձք կը տրուէր։ Ա. բա-
նակը կը ցրտի. սպայ եւ զինուորներ Ռումէլի կը գրկուին՝ քար կոտրելու
եւ ճամբայ չինելու։ — Այսքան թահուրահի մէջ, մինչ Իթթիհատականներ
իր դահլիճեցութեան Ֆէթիայի խմբադրութեամբ կը գրողէին, Սուլթանը
քաջութիւնը կ'ուենետ 23 Ապրիլին՝ Աէլամլիկ Ռարաթ օրուան արարո-
ղութեան ներկայ գտնուելու։ Նոյն պիշերը երրորդ պիտի գրաւուէր։

Շատ էին կախաղան բարձրացողները. անոնց համար Հայը, Թուրքը,
Յոյնը չէին կրնար դուրն կարեկցութիւն անենալ։ Թուենք մի քանի հատ։
Համիտի դահճապետ Գարա Սալալ (սեւամորթ) Մէհմէտ փաշան. ներքինի-
ներու մեծաւոր ճառփէր սպա. երրորդի առաջին Միսեդիս եւ «Վոլքան»
թերթի խմբադիր Լուսթի. «Բրոթեթոյ» խմբադիր Ն. Ֆէյզի, Խոսրոյա-
բանի անդամ լրացող Թալեար։ Իսկիւտարի նախկին կառավարիչ Համիտի
հիւ արքանեակներէն Համիտի՝ ամբոխին կողմէ թողածահ կ'ըլլայ։

Արդէն զեռ Պոլիս չգրաւուած, հրապարակէն՝ սուսիկ-փուսիկ շատ
մը հին իրաւակարգի կողմնակիցներ անհետացած էին։ Համիտեան թերթեր
խափանուած, «Վոլքան» թերթը դադարած Տէրփիշ Վահանէթի փախուստով.
«Էնտեփանտան» եւ «Իդամ» թերթերու արտօնատէր ձէվաթ Պոլիսէն մեկ-
նած. Գեամիլ փաշադաւ Սախտ աներեւութացած. հաղաբաւոր մոլլա-սոֆ-
թա իրենց պատանը մտած։ Եզան շատ մը ձերբակալութիւններ եւ դատա-
պարտութիւններ. «Միզան» թերթի արտօնատէր նախկին Իթթիհատական,
Ահմէտ Ռիզայի հետ «Մէշվէրէթ»ի աշխատակից Մուրատ պէյ ցլեանս բան-
տարկութեան դատապարտուած, Էւն., Էւն.։ Ոչ մէկ թուրք պատմադիր
մեղի ոչ թէ ճշգրիտ, այլ եւ ոչ մօտաւոր թիւ մը կու տայ մեղադրուած։
Թուրքի արիւն թափուած էր թուրք մայրաքաղաքի մէջ. լեզուները կաշկան-
դուած էին։

Կ Ի Լ Ի Կ Ե Ա Ն Ջ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Այս չփոթութեանց մէջ ծագեցան Կիլիկեան ջարդերը. Համիտ զեռ
զահակալ էր։ Շատ լուրջ սուսմանախրութիւններ անինք այդ եղեռնի պատ-
ճառները լուսարանող. հակիրճ կերպով պիտի թուենք զէպքերու յաջորդա-
կան արձանագրութիւնները։

Նախ մէջրեքնք Օրմանեան Արապոյնի տեսութիւնները. ան՝ իր խո-
թութեանց եւ սուր դատապարտութեամբ՝ քիչ բառերով՝ կը վրձնէ զէպքերուն
պատկերը։

«Կոտորածն զգացուեցաւ 1909 Մարտ 31-ին (հին տամար), Պոլսոյ չփո-
թութեանց օրը, եւ սկսաւ միւս առտուն Ապրիլ 1-ին, ինչ որ երկու եզերու-
թեանց ներքին կապը կը մտանանչէ։ Բացարձակապէս եւ ամբողջովին Հա-
միտի պիտի վերադրուէր այս ազգային կոտորածը, եթէ գործակիցներու մէջ
սպառնական կոչուած խումբէն անձեր չգտնուէին, եւ եթէ ախուր եղելու-
թիւնները Համիտի գահընկեցութենէն ետքն ալ չչարսւնաւորէին։ (Համիտի
գահընկեցութեան թուական Նոր Տամար 27 Ապրիլ է. փակադիւր մերն է.)
Համիտի նախաձեռնութեամբ պատրաստուած մայրաքաղաքի չփոթին՝ գա-
ւառական արձագանդ տէր էր։ Ասանան նախկին կոտորածներէն խնայ-
ուած, հարուածին յարմարագոյն գետինն էր։ Երրորդի հին քարտուղարնե-
րէն՝ կուտակալ ձէվաթ պէյ յարմար գործիք կը նկատուէր։

Կոտորածի միջոցին Համիտի համար ազօթելու ստիպումները եւ Սահ-
մանադրութեան հոգակուծը՝ նշանակալից զէպքեր են։

Համիտի բռնապետութիւնը եւ Իթթիհատի ազատականութիւնը կը
մօտենային իրարու, եւ տարբեր տեսակէտներէ մղուելով՝ նոյն նպատակին
վրայ կը գուղակցէին. առեղծուածային կարծուած համաձայնութիւնը կ'ի-

բականանար:

Կոտորածի օրն իսկ արձակուած չէր իսկի ազատականը, մայրաքաղաքին մէջ Համախառն յուզուած ծրարիրը կը յիշեցնէին. իսկ տիրող կառավարութեան կոտորածին նախադատարանութեանց մէջ ունեցած գերը եւ հայ տարրին ազատութենէ օգտուելն արդիւնէով թուրք տարրը յառաջացնելու ծրարիրը՝ Իթթիհատի մասնակցութիւնը կը պարզէր: Արդէն, եթէ ոչ կրօնամուլ՝ զոնէ ազդամուլ ուղղութիւնն էր որ Համիտի եւ Իթթիհատի փոխադարձ համամիտ, եթէ ոչ համիմատ յարաբերութիւններուն հիմը կը կազմէր: — Համիտ եւ Իթթիհատ տեսակ մը համաձայնական գործունէութիւն ունեցան: Իթթիհատի շատ զիւրին պիտի բլբար բոլոր յանցանքը Համիտի վրայ բեռնէր. սակայն ստիպուած էր պաշտպանել իր կուսակցութիւնը եւ չարարել: Կողմուած նոր դահլիճը՝ նախորդին պաշտպանողականն ստանձնեց. անմեղը՝ մեղաւոր եւ մեղաւորն՝ անմեղ ցուցուց, որպէսզի ինչ արդարանայ: Կուսակալ ձէվատ Կէլի տեղ Մուսթաֆա Չէնի վաշան անցաւ. անձը փոխուեցաւ եւ ո՛չ ուղղութիւնը:

1895—96-ի բնդհանուր ջարդին, մեր սրտին այնքան մօտիկ ու բարդուած Կիլիկիայ մեծ քաղաքները համեմատաբար շատ նուազ կորուստի ենթարկուեցան. Չէլիքանի եւ Հաճընի մարտակոհն կոխները, զիմաղդական յաղթանակները՝ կարծես զսպանակ մը եղած էին, որպէսզի Տէօրթ Եսլ, Բուկէնալէսն, Մարաշ, Ալիթաղ գերծ մնային արմատական աւերումէ: Կիլիկիան յարաձան վերելք մը կ'արձանագրէր, խոտաւնայով մատարական յուսառոգ ազատայ մը, իր կրթական, ազգային, մանտանդ օտար հաստատութիւններով: Տարան Ամերիկեան Ս. Պօլսոս գոյէճը, Մարաշ՝ Ալիկանց բարձրագոյն զիշերօթիկ դպրոցը, Ալիթաղ՝ ամերիկեան եկեղանական Թիւրքիոյ գոյէճը, ալիկանց բարձրագոյն վարժարանը եւ համարաւոր հիւանդանոցը, ասանց հաշուելու մեծ ու փոքր աւաններու մէջ հաստատուած միախնայուններու հաստատութիւնները:

Աւաղ, խարտսիկ եղաւ Բ. Սահմանադրութեան մեղի շնորհած ազատութիւնը: Եզրաշրակցական բարդութիւններ, խօյ զերկրնդխտանումներ վաղորդացն պիտի չունենային. Կիլիկեան աշխարհի անբիծ երկնակամարը պիտի մթաղնէր. անկումի նախօրեակն ապրող դահճապետի, Յուդայի համբոյրները դրսւմոյ Իթթիհատական առաջնորդներու կողմէ համապուեցաւ կազմակերպուած աչք եղեանք, եւ եկան արհաւիրքի նոր օրեր: Թուրքը Կիլիկիոյ վրայ եւս դրաւ իր զիշատիչ թաթը: Սուրի ճարակ եղան կիլիկեան չէն աւաններ, Հայոս անմեղ արիւնով ներկուեցան Տարսուան բարձունքներն ու խորխորանները:

Համիտ դեռ իր երերուն դահլին վրայ է. Ապրիլ 16-ին արդէն ջարդն սկսաւ Թարսուս, Տէօրթ Եսլ, Միտիս եւ այլ հայաբնակ մեկուսացեալ աւաններ: Չուտ 400 տուն հայաբնակ Հասան Պէլլի, 200 տուն Պահէ, Լափաճ, Սառնի կամ Սառնա աւերակի մերածուեցան. 10—15 տուն Գրդիաճ, Եանրդ Տէլիսմէն, Սարրուր, Կէօք Չալլը, Տէօրթիս, Գոյսոյ՝ ամբողջութեամբ

խոշխոջուեցան: Մեծն Ատանա Ապրիլ 25-ին բռնիկ սկսաւ: — Զարդերուն՝ Իթթիհատի վարիշներու կողմէ կազմակերպուած ըլլալուն անփառելի փառք մեղի համար Պապիկեանի տեղեկագիրն է:

Դէպքերէն ետք, խորհրդարանի կողմէն քննիչ Յանձնախումբ մը կ'ուղարկուի Կիլիկիա, որուն մաս կը կազմէին երկու հայ երեսփոխաններ, Մառաթըր նահանգի դատական քննիչ Յարութիւն Մատիչեան եւ Իթթիհատ կուսակցութեան անդամ Յ. Պապիկեան: Այս վերջինն իր պատրաստած տեղեկագիրն մէջ կ'ամբաստանէր իր պատկանած կուսակցութիւնը՝ հետեւեալ կարգով խօսքերով. «Կերջացնել առաջ, տիրուած եւ ամենարուեստ ցաւով աւելցնել թէ՛ Իթթիհատ Թիւրքը կուսակցութեան անդամները՝ Աստուլի վալարդ, ողբերգութեան կազմակերպման եւ գործողութեան մասնակցած են: Այս իրադրութիւնն հաստատուած է նահանգին զանազան տարրերու կողմէ, հիւպատոսներէ՝ Ամերիկացի միախնայուններէ եւ լատին քահանաներէ»: (Տես՝ Պատմ. Հիշակեան կուսակցութեան, Ա. Կիտուր, էջ 319—20):

Պապիկեան իր տեղեկագիրը՝ ուր որ անկէ՛ չէ յանձնած: Ան, իր բնակարանին մէջ խորհրդուոր պաշմաններու տակ՝ յանկարծամահ կ'ըլլայ...: Տեղեկագիրը աւանելու համար Մեծն Մուրատ եւ ուրիշ թուրք երեսփոխան մը տունը կ'երթան, որպէսզի անհրաժեշտ անօրինէն: Հոն կ'որոշեն զայն կնքել եւ յանձնել բնաւերին՝ մինչեւ կառավարութեան յանձնուր: Մուրատի թուրք պաշտանակիցը վրան կնքը չունենալուն, միտքն Մուրատ կը կնքէ ծրարը: Ապա Տաճառեանի եւ Սարգիս Սուրին կը յայտնէ անցած-դարձածը. անոնց հետ խորհրդակցարար կ'որոշուի քակել կնքը եւ լուսանկարել տեղեկագիրը: Մուրատ, Տաճառեան, Սուրին, ինչպէս նաեւ Շաւարշ Հովիւեան եւ Հմայեակ Աղաթեան իրենց լուսանկարչական գործիքներով Պապիկեանի տունը կ'երթան. կը բանան տեղեկագիրը, կը լուսանկարեն, Մուրատ զայն կրկին կնքելով՝ լուսանկարուած տեղեկագիրը կը յանձնէ պատրիարքին: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները՝ տեղեկագրի հայերէն թարգմանութեան հետ լոյս կը տեսնէ Պոլսոյ Կիլիկիոյ պրատան կողմէ հրատարակուած գրքոյի մը մէջ 1909-ին:

Ատանայի ջարդերու գլխաւոր պատասխանատուները հետեւեալ տիրահաշակ անձերն են. — Կուսակալ ձէվատ՝ Համիտի մարդը, հրամանատար Ֆէրիք վաշա, Պապատի Զատի Ապալու Գատը եւ իր տղան Ապալուրահման, Կէրկէրի Ալի, Իհսան Ֆէրի, Տարպաղապաշ Հաճի Ալի, իր արդին Ռադրու, Տէլի Մէհմէտ Օղլու Հասան, Զօր Ալի, Ալապէլի Հիւսէյն Հալիմ, Պանալը Սալիս եւ Մէհմէտ, Փամուլաճու Միւրթէզա եւ իր արդի Պալարդապաշ Էշրէհ, Կազմաճը Թապիլի Սաճա, Գարա Մէհմէտ, քաղաքապետութեան քարտուղար Մուսթաֆա: Այս յիշեալ ջարդարարներու պատասխանատուութիւնները բացարձակապէս ճշդուած են:

Դատապարտութիւններ եղան, կախաղաններ բարձրացան յանցաւորները պատմելու:

Աղղախնամուլ և զէպքերը թիւրոյ թուրք պատմարան Տանիւմէնու իր Դ. հատորին մէջ կ'ընդունի 1850 թուրքի փոխարէն 13·000 Հայերու քաղաքում ըլլալը. (Հայոց մարդկային կորուստը 30—40·000 է)։ Բայց զարմանք կը յայտնէ և կ'ըմբոստանայ որ 17 թուրքեր կախաղան բարձրացած ըլլան, իսկ Հայերէն միայն մէկ հոգի ալ պատիժին արժանացած ըլլայ։ Զ'ըսելով թէ՛ ըստ իրեն՝ մէկ թուրքի փոխարէն քանի՞ հայ պէտք էր կախաղան բարձրանար։ Լուս կը մնայ Հայու և թուրքի համեմատական արժէքի մասին։

Ճէմալ փաշան ալ իր «Յիշատակներ»-ու մէջ կը գրէ. «Առանցի պատերազմական տեսանին առջև 30 թուրք և միայն 1 Հայ մահուան պատապարտեցի։ 2 որ ևս էրդինի մէջ 17 մահաժամանակներ ևս պատապարտեցի։ Դատաւարականներու մէջ Առանցի ամենէն հին և հարուստ զերդաստաններու պատկանող երեսասարդներ կային. իսկ Պաշէկի և շրջակայքի մահաժամանակն ընդհանրապէս մօտ մեծ յարգանք միայն Միւֆթի մը^(*)»։ Այն մեծ յարգանք միայն Միւֆթիի գլխաւորութեամբ է որ Պաշէկի Հայ ընտելութիւնը օրօրոյի մահուակներէն սկսեալ ամբողջովին ընտելեցան։ Հայ կական աղբիւրներ բարբոսին տարբեր կ'արտայայտուին, ինչպէս զրեցիներ հմուտ զրիչներու կողմէ կան գիրքեր հրատարակուած, որոնք խմբագրուած են ԵՍԻ շրջանակէն դուրս և գերծ են կամակար խեղաթիւրումներէ։ Ճէմալ փաշա կարծես միւֆթիի մը մահը կ'ըստի. մեր 30—40·000 անմեղներու մահը զինք անտարբեր կը ձգէ։ Գոհանանք թուել մի միայն մէկ ցտալի կորուստը. (Տես «Պատմ. Անթապոլի Հայոց», էջ 538)։ «Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութեան համաժողովը 1909 Ապրիլին Առանց պիտի գումարուէր. ամէն կողմէ պատգամաւորներ կ'ուղղուին զէպի Առանց։ Դէպքը կը ծագի. 30 հոգի մօտ մատուցողներ կը խոյրապիտին ճամբու ընթացքին։ Անոնց մէջ կային Ամերիկեան համալսարաններէ շրջանաւարտ փրոֆեսորներ, Անթապոլի, Խարբերդի գոլէճներու մէջ դաստանդողներ, պատուէրներ, տնտեսական եկեղեցիներու հովիւներ, ուսուցչականներ» ևն.։

Այդ շրջանի ներքին դարձող նախարար՝ զնչու թալաթ ևս իր «Յիշատակներ» երկին մէջ կը պարծենայ զրեւոյ. «Նախարարաց ժողովին մէջ՝ մահափճիւններու հաստատումը յաջողցնողը նորէն ևս էի...»։

Կայ նաեւ անսակէտ մը թէ՛ Համիտ քանի զեւ զահակայ էր՝ քարոզութեւ հրամանք ինք պէտք է արձակած ըլլայ, անշուշտ համաժողով իմիջատականներու հետ, այն գիտումով որ երբայական միջամտութիւն մը — մահա-

(*) Ըստ Ճէմալ փաշայի, Առանցի բարձրագոյն աստիճանի կ'ըլլայ Մուշեղ եպիսկոպոս։ Փաշան իր «Յիշատակներ» երկասիրութեան մէջ կը գրէ. «Շատ կը ցաւիմ որ Առանցի զէպի 2-րդ օրը Մուշեղ օտար շողեմաւով Աղեմաղքի փախած էր։ Պատերազմական տեսանին կողմէ ի բացակայութեան մեծուան պատապարտեցաւ. բայց եւ այնպէս երբ այն անգը ճեմալ անցուցած ըլլայի, զինքն ալ Պաշէկի Միւֆթիին դիմացը կախել կուտայի»։

ւանդ իր սիրտը կ'ըսէր զերման կայսեր հովանաւորութեամբ, թերեւս զեւ կարենար պահել զահը։

Արդարեւ, ամենէն առաջ զերմանական Լորէլէյ^(*) կը խորսիւն Մէրսինի առջև։ Պիւլիսով՝ կայսեր սղղած նամակ տեղեկագրին մէջ կը գրէ. «21—4—1909, Գերմանները հոգեւուն ներսն են. արդէն այս խնդիրը թրջական ներքին խնդիր մըն է...»։ Բայց զերման նաեւ խորսիւն էր իր ազգականները պաշտպանելու պատրաստով։ Միւս մեծերը երբ կը տեսնէն զերման նաեւ մը ներկայութիւնը թրջական ջուրերու մէջ, իրարու ետեւէ կ'ըլլէին ծովակերք կը հասնին Փրանսական Վ. Հիւկո, Միշլէ և Ժիւլ Ֆէրրի մարտանաւերը և յետոյ նաեւ Նիսէրը։ Ո՛ր մեծանուն Ֆրանսացիք, ձեր անունով ինչ ոճիրներ պիտի չգործուէին։ Անգլիացիք կը հասցնէն Տիւնա, Թուրքիա, Էջիս. Աստրիացիք՝ Չենթա, իսկ Իտալացիք՝ Փիլիպպէ և Ֆէռուչիո. այս երկուքը ոչ թէ ջարդերը արդիւնէր, այլ ալիքներ ու որբեր փոխադրելու համար Պէլլոսթին Մէրսին զրկուած կ'ըլլան։ Իսկ մարտանաւերը եղան միայն հանդիսատես. կը զոհանային իրարու վրայ հսկողութեամբ, որ ոչ ոք ցամաք զինուոր հանէ։ Նուազներուն համար ժամանց մըն էր լուսանկարել Սիհուն գետի զէպի Միլերիկական քաղաքի մէջ զիտներն ու անգամահատ մարմինները։

Քաղաքակիրթ աշխարհը չանկեալ որեւէ ընդգրկում. մանաւանդ Անգլիան՝ որ Պիւլիսի գաղտնիքով հայկական նահանգներու մէջ անդորրութեան պիտի հակէր...

Ջարդերէն ևս՝ «մեծ» կոչուած պետութեանց կարգ մը կրօնական հաստատութիւններ, զթափարար ընդունեցին իրենց որբանոցներու մէջ հայ որբեր. եղան նաեւ Նիսթական օգնութիւններ՝ ամսքելու և միւլթարելու աղետաւորներ. սակայն Նիսթական կորուստներու հաստեղման խօսքն իսկ չեղաւ...

Կոստանի փոխարքայ Վարանդու Տաշքովի տիկինը 1000 ոսկի կը յանձնէ Իզմիրլեանին՝ աղետաւորներուն համար։ Եպիսկոպոս Խալիւ՝ 200 ոսկի, Ամերիկեան 50·000 տոլար. Լոնտոնի Ռոշիլը 10·000 ֆր., Մարտիններու պատրիարքը 3·000 ֆր., նոր զահակայ Սուլթան Ռէշատ 500 ոսկի։ Վատիկանի զանաւարներ զոյց մնացած է՝ արկղի բանալին կորուսած ըլլալուն...

Իսկ ամենէն անհաւատալին — Ի՛նչ հեղեղութիւն — 24 Յուլիս 1909-ին, Երլուրդի զարաստանին մէջ ի նպատակ կ'ըլլէին աղետաւորներուն սարքուած Լոսթալ զաշտահանակէն է...։ Իզմիրլեան Մարտիանի 3 ու կէս ամիս պատրիարքութեան օրով 21·000 ոսկի նպատակ հասաքուած և բաժնուած է. զուարէն 90 առ հարիւրը Հայոց կողմէն է։

(*) Այս անուով է որ գանձակէց Համիտ, Պալանեան պատերազմի սկիզբը, Սելամիկէն փոխադրուեցաւ Պիւլիս։ Նոյն անուով է որ 3 Նոյմ. 1918-ին Ստամբուլէն փախուստ տուին մեծ ջարդարարներու խմբակ մը — Էմվէր, Ճէմալ, Տաք. Պէհաէտտին Շաֆի և Տաք. Նազըմ։ Հանիշմէմա կը հաւատէ որ Էմվէր և Ճէմալ ծպտուած էին գերմանական համազգեստով։

Եղբայրացիներու համար Կիլիկիան Եղեոնի պատասխանատուութեան հարցը՝ Իթթիհատ եւ Համիտ համամիտ եղած են: Համիտի վրայ կը ծանրանայ Կոստակոյ ճէփատ պէյի Սուլթանին կողմէն նշանակուած ըլլալու պարտքան, Արիլ պէյի — Եերքին գործոց նախարարութեան մէջ գեր-առանդակը, Պոլսէն ազարկուած հետադիւր ճապիտին «Օտարներու մի՛ գոյիք» եւ այլ հոյլ մը խորհուրդներ: Հոս ընդդէմէն նաեւ Ստաւրակոյի Իթթիհատակներու հետ տեսակցութեան միջոցին՝ Կիլիկիան ալ հայկական վեց նահանգներու մաս կողմէյալ մասին բրած սնամէջ յայտարարութիւնները: Թուրքեր ականջին մեղրամամով չէին ծելած: Տեսած էին Ստաւրակոյի սեղանին վրայ աշխարհապահական բաց քարակար, եւ այլ օրէն ապին, կեղծոնական կոմիտէն սրտած էր գաս մը տալ ծովէ ծով ինքնավար Հայաստան եւ ըստով հայ կուսակցական տոհմաբոցներուն: Այս, մեր անձնական կարծիքն է: Կիլիկիան Եղեոնը, որ նախերգանքը եղաւ 1911—16-ի ցեղասպանութեան, սթափում յառաջ չըկրաւ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներու մօտ, անոնք շարունակեցին Իթթիհատակներու հետ սկստած մեղրարարներ: Պատմութեան կը ձգենք գտակ իրենց վարմունքը:

Չգենք Կիլիկիան արիւնստ գաշտերը եւ վերադառնալի Պոլիս:

Շէփքէթ փաշայի Պոլիսը գրաւէին ետք, Սան Սթէֆանո տպաստանած 240 երեսփոխաններ եւ 34 ձերականակներ՝ Պոլիս կը վերադառնան եւ հոն Աղլալին մեծ ժողով անուան տակ 2-րդ ժողով մը կը գումարեն: Ժողովը կը բացուի ձերականակ նախագահ Սաիտ փաշայի նախադասութեամբ: Սաիտ փաշա իր ամբողջ քաղաքական աստղաղբը Համիտի կը պարտէր, արքունի ընդոճին մըն էր. Համիտի գահակալութեան չըջանին 7 անգամ աստղաղբ եղած էր. 2 անգամ ալ Ռէշատի օրով նոյն պաշտօնին կոչուած էր: Սաիտ փաշա թէեւ ոչ մէկ քաղաքական խորանի կը ծառայէր, մեծ եղարքոս մը եղաւ. սակայն տպերախտ գտնուեցաւ. հանդէպ իր նախկին տերօջ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Սան Սթէֆանո Եօթ գլխաւ մէջ գումարուած աստղին գոնովակ գաղտնի ժողովին մէջ արդէն նոյն 274 անգամները՝ երեսփոխան եւ ձերականակներ՝ որոշած էին Սուլթանի գահակցութիւնը: Ֆէթիման իսկ խմբադրուած էր փաթթոցաւոր երեսփոխան էյմայի Համիտի էֆէնտին կողմէ: Այս ժողովին կը հրաւիրուի Շէյխ իւլ Իսլամ Մէհմէտ Զիաէտարին էֆէնտին: Այս Շէյխ իւլ Իսլամը, որ Համիտի կողմէ նշանակուած էր նոյն տարւոյ 14 Փետր.ին, կը մերժէ ժողովի գալ(°): Իբր գերազոյն եւ սահմանադիր ժողով, Շէյխի օրէնքը յարկելու համար, հրաժարման ֆէթիման պէտք էր որ Շէյխ իւլ Իսլամը ստորագրէր: Այս վերջինը իբր իրեն փոխանորդ ֆէթիմա էմինի Հաճի Նուրի էֆէնտին կը գրէ: Այս սեղանախ մահմետականը, Սան-Սթէֆանո խմբադ-

(°) Թալաաք կը կարգէ պատճառը անոր մերժումին. Շէյխ իւլ Իսլամը կը պատասխանէ. «Մէզս չեմ կրնար գալի»: Թալաաք խորհուրդ կու տայ որ ետը միգամս մը առնէ եւ այնպէս գայ:

բուած բնադրին վրայ փոփոխութիւններ մտցնել կ'ուզէ. կը յարգարէ ժողովակները որ, փոխանակ հրաժարած բոոր զործածելու, «Համիտ կամովին կը հրաժարի գահէն» գրուի, եւ կը մերժէ ստորագրել տալ ֆէթմանը Շէյխ իւլ Իսլամի. կը սպառնայ նոյնիակ հրաժարել պաշտօնէն: Ծառ մը վիճարանութիւններէ ետք, գրութեան վերջին մասին մէջ կարդ մը փոփոխութիւններ կը մտցուն, ուր «Իր կամքով հրաժարած, կամ աղլալին ժողովին կողմէ հրաժարեցուած» նախադասութիւններ Աղլ. Ժողովի գաւառին պիտի ձրգուին:

Նշենք որ օրուան նոր եղարքոս Թէփքի փաշան Համիտի «Քանի որ դիւ չեն ուզեր, գահը կը փոխանցեմ եղբորս, սակայն կը պահանջեմ որ պատուոյ Յանձնախումբ մը կողմէ, ինչպէս համար 31 Մարտին ծաղում տուած տպաստամբութեան մէջ իմ մաս տնկալու կամ ոչ» աստղաղբը Թէփքի փաշան բերանացի հաղորդած էր Սաիտ փաշային. բայց սա մերժած էր ժողովին ներկայացնել աստղաղբը բացականչելով. «Եթէ Յանձնախումբս զինք անմեղ հուշակէ, մենք ո՛ր պիտի փախչինք»: Սաիտ փաշան նուրբ քաղաքաղէտ, հետեւած է միշտ արեւելեան մարդարկական աստծին, որ կ'ըսէ «Սատանայի հետ ապար ուտելու նոսոց մը, երկայն զգալ պէտք է գործածէ»: Երբ Աղլ. Ժողովին առջեւ՝ ֆէթիմա էմինի սրբադրած բանաձեւը կը կարգացուի, Իթթիհատական երեսփոխաններ «գահակցութիւն, գահակցութիւն» կը պուսան ամէն կողմէ: Նախադասը բարկութեամբ ոտքի կ'ելլէ. «Էֆէնտիններ, կարգացուած ֆէթիմայի Շէյխիֆին եւ բառ աղլի ընդհանուր փոխադրին՝ Սուլթան Համիտ Սան Բ.ի գահակցութեան սրտում կու տա՞ր թէ ոչ» բացականչութեան, ձեռքեր վեր կը բարձրանան իբր նշան հաւանութեան: Բայց Սաիտ փաշան կը նշմարէ որ կարգ մը մեծամեծք կը տատամսին. կը հրամայէ որ հրաժարեցումի կողմնակիցները ոտքի ելլեն: Գաղջեր, որ ձեռք բարձրացուցած չէին, կը ստիպուին անտնալով ոտքի ելլել. եթէ նոստած մնային բոլորին կողմէ պիտի ճանչցուէին՝ իբր Համիտի կողմնակիցներ: Որով, գրեթէ մեծամտանութեամբ կը լուսարկուի գահակցութիւն: Ֆէթիմային մէջ գահակցութեան իբր պատճառ թուարկուած երեք զլխաւոր կէտերն էին. նախ՝ իբր Սուլթան Մարգարէի օրէնքին զէմ մեղանշած էր: Օսմանցիներու արիւնք թափել տուած էր 31 Մարտի եղբայրասպան կոլունքով. ու վերջապէս Աղլին գրամները արքունի գանձին յատկացնելով եղած էր ընշատէր փառիչահ մը: Ֆէթիմա էմինին՝ Աղլ. Ժողովի սրտումներուն հակառակ չէր կրնար երթալ. կը տանի ֆէթիման Շէյխ իւլ Իսլամի եւ ստորագրել տալով կու գայ ժողովասարահ: Ահմէտ Ռիզա, այլ գրէչը իբր յիշատակ իրեն կը վերապահէ:

Նոյն օրը կը ստորագրուի նաեւ Շէյխ իւլ Իսլամի կողմէ, Համիտի եղբոր Ռէշատի գահակալութեան ֆէթիման, Մէհմէտ Ե. մակդիրով: Ռէշատ մէկ օր տալ հաւանութիւն ցոյց տուած էր, պայմանաւ որ Համիտի կեանքին խնայուի, թէպէտ Համիտ զինք կէս մը վանդակի մէջ պահած էր 32 երկար տարիներ, հայածած, նեղած, բայց զինք չէր անյայտացուցած:

Համիտ 68 տարեկան էր, իշխած էր 32 տարի, 7 ամիս, 27 օր, 16 ժամ եւ 45 երկրայրկեան: Թուարանական այս հաշիւը կը պարտինք անփոխարինելի թէպէտ իրեն:

Աւելցնենք նաեւ որ Իթթիհատականներ՝ Կիլիկեան քարոքերը Համիտի վրայ բնացնել ուզած էին, այն նկատումով որ այս արարքը պահանջութեան իբր պատճառ ալ կրնար ծառայել: Այս Ծէյլիս իւր Իսլամը, որ 27 օր պաշտօնավարած էր, 14 Ապրիլին Հիլմի փաշայի պահիւստին անկումով պաշտօնադուրի եղած էր. սակայն Թէյֆիք փաշայի պահիւստի ինքն իրեն կը յաջորդէ եւ կը պաշտօնավարէ 21 օր ետ, ապա կը հրաժարեցուի. Իթթիհատականներ իբր վարձատրութիւն՝ զինք ձերակոչող անգամ կը նշանակեն:

Կարգ մը թուրք հեղինակներու կարծիքները կը տարբերին 31 Մարտի զէպքի մէջ Համիտի մեղսակցութեան շուրջ: Համիտի կողմնակիցները որքան ալ բարեացակամ վարմունք ցուցնեն, անոնք դուռ երեւոյթները փրկելու փորձեր են, այդ պատկարզի կը պատկանին ամէն անոնք, որոնք յեղափոխութեան մասնակցեցան հանդստակտ բաղմոցներու վրայ բաղմած եւ կուշտ փորով, սպառնելով եւ յուսալով յաջող ելլալ մը. ապա հրապարակ պիտի իջնէին զբաւելու աթոռներ: Կարգ մը զէպքեր ցայտուն տարացյցներ են, որ յետադիմական շարժումի սերմնացանք՝ Համիտ եղած էր: Իր սիրասուն տղան Պուրհանէտին Էֆէնտին անձնապէս քաջալերած է ապստամբները, ամբողջ սակիներ նետած կռուող ամբոխին. երբ կը ձերբակալուի եւ պատերազմական նախարարութիւն կ'առաջնորդուի, վրայէն 20.000 անգլիականի փոխուի մը կը պանուի:

Վերջապէս Իթթիհատականներ ձեռք կ'առնեն կառավարութեան ղեկը. «Տասը կարճատեւ տարիներ հերիք եղան կնքելու վերջնական կորուստը հոկոյ կայսրութեան», կը գրէ Տանիշմէնտ, իսկ մենք կրնանք աւելցնել, ինչպէս նաեւ Սուլթանութեան, Խալիֆայութեան եւ Օսմանի տոհմին:

Այսպէս կ'իջնէ վարպետը հայ սղակագութեան բեմին վրայ: Համիտի անկումով առաջին միջնորդը վերջ պատճ էր, առաջ, վերջնորդը պիտի փակուէր 1914—1918-ին:

Ս Ե Լ Ա Ն Ի Կ Ա Ք Ս Ո Ր Ը

Երկրորդ պաշարուած էր: Որքը թափուր էր բացի սճրադործէն, իր ընտանիքէն ու Հարէմէն: Ֆէթիան ստորագրուած էր. վաղվաղակի նոյն օրն իսկ զործադրութեան կը գրուի. 27 Ապրիլ 1909:

Նշանակուած էր պատուիրակութիւն մը, որ պաշտօն ունէր պալատ ներկայանալ եւ հաղորդել Համիտին՝ Ծէյլիս իւր Իսլամէ ստորագրուած իր պահանջութեան հրապարակը: Պատուիրակութիւնը կը բաղկանար 4 անդամներէ, որոնցմէ ոչ մէկը թուրք էր: Պատուիրակութեան մաս կը կազմէին հայազգի ձերակոչական Արամ Էֆ. Երամեան, Սեյիտիկի Երեսփոխան Հրեայ փաստաբան թրքառակայ բարձրատիման ապառ որմազիլ Գարաուս, Նախկին ծովային Նախարար, ազգութեամբ լալ, Արիֆ Հիւսէյն, եւ զլիստորութեամբ Տիւրացցոյի — Ալպանիոյ ծովագերեայ պաւառակ — Երեսփոխան Ալպանացի Էսաա Թուփանի: Այս վերջինը Համիտի Նախկին Ետմէրներէն, արժանացած էր Սուլթանի սեղանին փշրանքներն ուտելու:

«Երկրագունդի վրայ Աստուծոյ շուքը», Մարդարէի յաջորդը նկատուած, բոլոր մահաճակատներէն հոյիս, Սուլթան-Խալիֆայի պահանջութիւնը հաղորդելու պաշտօնը մի փոքր դուռ թրքական պատուիրակութեան մը պարտականութիւնն էր: Ո՛չ Ծէյլիսի օրէնքը եւ ո՛չ ալ Օսմանի ղեկավարութեան աւանդութիւնը կրնան ներկի նման օրինադանցութիւն մը: Այս զէպքը կը մնայ թրքական պատմութեան մէջ անջնջելի արտա մը: Նոյնիսկ հակահամիտեան բոլոր հեղինակները պատասպարտած են եղածը: Տանիշմէնտ կը գրէ. «Հայազգի Արամ Էֆ-ն ուրիշ'ց ուր... կ'երեւի Արեւելեան 6 նահանգներու մէջ անկախ Հայաստան մը ստեղծուելուն արդելք բլլալուն համար...»: Չ'ըսեք՝ Հրեան, Լա՞ղը, Առնաւո՞ւտը... ուսկի՞ց ուր. աչքին փուշը Հայը եղած է այս անպարկեշտ պատմադրին:

Բոլոր Թուրքեր կը պատասպարտեն նաեւ նման իրաւէի մը զործադրութիւնը, կրկին ոչ-թուրք, Պապատոցի շէյն, Չէրքէյ Մահմուտ Շէյքէթ փաշայի յանձնուիլը: Այս ոչ-թուրք զօրավարին համար ալ կը պատմուի, որ ժամանակին ի նպաստ Համիտի լրտեսութիւն բրած է:

Համիտ, իբր հեռաւեռ Սուլթան, առած էր Նախապէս կարգ մը զգուշական միջոցներ, սենեակներու մէջ մեծ թիւով պաճուած սնտուկներ՝ կազմու պատրաստ՝ կը սպասէին փոխադրութեան. անոնք կը պարունակէին ոսկի

դրամներ, օտար թղթադրամներ, ամէն տեսակի գոհարեղէններ: Ժամանակ մը կարծած էր որ կրնար փախուստ տալ եւ հետք տանիլ:

Երբ պատուիրակութիւնը երբորդ կը ներկայանայ, Համիտ «Զիթի Քէօշկ» ապառաժանած էր իր Ապտալ Թահիմ որդւոյն հետ: Հոն է որ կ'ընդունի պատուիրակութիւնը: Երբ էստա թովիտանին կը կարգայ գահընկեցութեան Ֆէթվան, «Ես յանցաւոր չեմ»: ճակատագիրս այս է եղեր, որուն կը համակերպիմ: Կեանքիս պիտի խնայուի» կը մրմռայ զոգոյճ ձայնով մը: Պատուիրակները զինք կ'ապահովեն, որ կեանքը փրկուի տակ չէ: Կը քաշուին անխառնափափ: Ճեղք մթնոլորտ մը ստեղծուած էր: Խոր լուծիւնը կը խանդարէին միայն ՎԱ տարեկան Ապտալ Թահիմ Էֆէնտին հեծկոտանքները եւ թուրակի մը «Փատիշահըմ չոյ եաշա» ձիւները:

Ո՞վ ընտրած էր պատուիրակութեան անդամները. ո՞վ յանձնած էր Ֆէթվային գործադրութիւնը Մ. Շէվքէթ փաշային: պատմարաններ կը մնան լուռ: զոնէ մեր պրոպագանդները արդիւնք չտաին: Կ'ենթադրենք թէ կա'մ Ալլա ժողովը, կա'մ ալ Իթթիհատականներու գործն է: Ինչպէս նաեւ իրր սքսորալայր Սեյանիկի նշանակումը: Շէվքէթ փաշա ահաբարութիւն կը ցուցնէ, Սուլթանը նոյն օրն իսկ իր աքսորալայրը ճամբելու: Ամէն ինչ նախաեսուած էր այդ ճամբորդութեան համար: Երբ զինուորներ կը ներկայանան հրաման ի ձեռին զինք առաջնորդելու, Համիտ փախաք կը յայտնէ որ զինք Չրազանի պալատը արդելափակեն: Սակայն հրամանը տարրեր էր: Երբ կ'իմանայ որ Սեյանիկ պիտի ուղևորուի, չափազանց կը ախրի: Այդ քաղաքի անուըն Համիտի ակամջներուն խորթ կը հնչէր: Սեյանիկ իրեն համար ամէն շարեաց աղբիւր եղած էր: Մինչ Իթթիհատականներ գալն կը կոչէին ազատութեան Քաապա, հոն է որ Իթթիհատ առդմնաւորուեցաւ, միացաւ Փարիզի ազատագրական մատուցականներու եւ գաղանթէն կազմակերպեց ըմբոստութեան շարժումը: Մինչ Համիտի համար Եւրոպական Թուրքիոյ երեք կուսակալութիւնները — Սեյանիկ, Մանասթրը եւ Եմնիտ — անհաճոյ գէպքերու թաղը նկատուած էին: Այսօր, իր մեղքերը քաւելու համար, ազատութեան Գաապան իրեն աքսորալայր պիտի ծառայէր, ուր պիտի ճաշակէր պարտաւորներու ճակատագիրը:

Դառն էր բախտի կառակը...:

27—28 Ապրիլին, կէս-զիշերին, Երլարդի հրապարակին վրայ, Համիտի բնտանիքին համար պատրաստ էին շարան մը կառքեր: Շքախումբը կը բաղկանար 38 հոգիներէ: 4 Գառն Էֆէնտիներ, գահաժառանգ Ապտալ Թահիմ եւ Ապետ Էֆէնտիներ, իշխանուհի զուտրներ Սաաիէ, Ալիշա, Թահիէ, կարդ մը հաւատարիմ ծառաներ, 4 Հարէմ Ապսար (Երանութեան գրան պահապան), 3 մանկաբարձ:

Համիտ կ'ուզէ արտակարգ մեծութեամբ պատրաստած անուակները հետը տանիլ: Կը մերժուի: Սուլթանը զինուորներով չըջապատուած բոլոր աքսորականները, ձեռքերնին քանի մը պղտիկ պաշտօնակներով՝ կը նստին իրենց յատկացեալ կառքերուն մէջ: Զխառններու յառաջապահ գունդին կը

հետեւէր Համիտի պոպոտատածով կառքը, ուր տեղ գրաւած էր գահընկէցը՝ զինուորական զորապոյն համազրեւոտ մը հալած՝ իր 2 մանչերուն մէջտեղ: ազա կու գալին միւս կառքերը:

Սիրէհի կայարանը կը սպասէր մասնաւոր կառախումբ մը երեք վահաններով: Այս հիանալի կառախումբը Համիտ շինել տուած էր, արքայական ուղևորութիւններ բնելու նպատակաւ: Սակայն փախկոտ Համիտը՝ երբեք չէր բաժնուած իր Երլարդին, եւ չքեղ կառախումբը ննջած էր մասնաշաղկապ կայարանի մը մէջ: Սրահ փակներ կը յատկացուի Համիտին եւ իր բնաանիքին: մնացած 28 հոգիները կը գրաւեն միւս փակոնները: Սեյանիկ իր վրայ հսկելու պաշտօնով կարգուած Թահսին Իւզէր՝ մաս կը կազմէր այս խումբին:

Շոգեկառքը կը սուլէ եւ կառախումբը ճամբայ կ'ելլէ առաւօտեան ժամը 1—ին: Մեծ Մարգասպանը կը հեռանար իր նստավայրէն: Իր մեկնումով՝ Երլարդի չըջապատի թանձր մատախոյր պիտի վարտաւէր: Սթամպուլ թաքերը լայն բացած, կը պատրաստուէր շնչելու ազատութեան զեփիւնը:

Իր մեկնումէն ետք, մասնաւոր յանձնախումբի անդամներ կը կնքեն Երլարդի բոլոր դռները մինչեւ նոր անօրինութիւն:

Հետեւեալ օր, 28 Ապրիլ 1909, եօթնրի ժամուս կառախումբը կը ժամանէ Քիլիքի կայարանը. Համիտ փակնէն ճիշդ վար իջած պահուն՝ միւլէզ-զինը երեկոյեան աղօթքի կը հրաւիրէր հաւատացեալները. Համիտ «Արդար Աստուած» կը բացականչէ: Աքսորականները 15 մասնաւոր կառքերով եւ ձիաւոր գումարտակով մը կ'առաջնորդուին Ալլաթիին ապարանքը: Այս պալատը կը պատկանէր հրեայ սեղանաւորի մը, որ գալն փարձու տուած էր օսմանեան սատիկանութեան բնո՛ւ. քննիչ խաւացի զօրավար Ռապիւանդ փաշայի: Փաշան ալ՝ այդ ապարանքը գահընկէց Համիտին տրամադրութեան տակ դրած էր: Պալատի մուտքին առջեւ բնդանելու թեան եկած էին Սեյանիկի Գ. բանակի հրամանատարի աւագալ Հատի փաշա: քաղաքապետ Իսմայիլ Հազըր, կեղբունի գալմազամ Թահսին Իւզէր, որ Պոլսէն ի վեր բնկերացած էր կառախումբին, պաշտօն ունէր Սեյանիկ հսկելու կալանաւորներու վրայ: Այդ ամառանոցը քանի մը տմիւ ետքը կը զնուի 20·000 ոսկիի, նախկին խալիֆա մը վարձու երդիքի տակ չապրեցնելու դիտումով:

Ըոինք որ, հետեւին նուազագոյն ծրարներ տանիլ թոյլատրուած էր: Մեծ ու ծանր անուակները մնացած էին Երլարդ: Այս ճամբորդութեան ընթացքին՝ աքսորեալ խումբէն ոչ մէկը խուզարկութեան ենթարկուեցաւ: Մինչդեռ Սուլթան Ալիզ եւ իր բնաանիքը երբ մասնաւոր կառքերով Տոլմա-Պահէի պալատէն Թոփ Գարու կը փախադուէին, նոյնիսկ նաւակներու մէջ շատ խիստ խուզարկութեան ենթարկուեցան: սուլթանուհիին հալուստներն իսկ պատուելով, հոռ-հոն կարուած — 7—800·000 ոսկի արժողութեամբ զարդեղէններ գրաւուեցան: Թոփ Գարուի պալատին մէջ հետեւին տարած անուակները բացուելուն, բոլոր ոսկեղրամները կը գրաւուին: Գտնուած բնո՛ւ. գումարէն 1 միլիոն ոսկի կը յատկացուի նոր գահակալ Մուրատի անձնական պարտքը ջնջելու: Մուրատ այս գումարը իր յոյն սեղանաւոր Հարիս-

700

աներեւակայելի շեղջակոյտ մը: Իրերաշաճորդ սրահներու պտույտը, մեր վրայ թաղաւորական պալատ մը ալցելէլու տղաւորութիւն ձգելէ շատ հետոյ է: Ունէ ունեւորի մը ապարանքին ալցելութեան կը նմանի: Ինքզինքնիս կը կարծենք պտուիլ հասարակաց աճուրդի սրահին մը մէջ: Կարծես կահ-կարաքներու մթերանոց մը: Աներեւակայելի տեսարան, զժուար է դադարար մը տալ առանց ճաշակի իրարու վրայ զիջուած եւ խճողուած առարկաներու վրայ: Ահաւասիկ հանդստեան սոփա մը. ամէն սենեակ պիտի հանդիպինք սէտիրներու. ամէն սենեակ ունի իր պաշտամուրը: Անկողին մը, սրուն պլուխի կողմը կռթնած է զրան մը. դաշնակ մը սրահին մէջտեղ. ուրիշ սրահ մը, որ իրր զինարան կը ծառայէր. հսկայ տղակեայ դարակներու մէջ շարուած են ամէն տեսակ բազմահարուածեան առարկաներ, 1000-է աւելի. թէպէտ արդիական, սակայն բոլորը ձեւակերտ եւ կը ներկայացնեն մեծ արժէք: Ամէն կողմ անհատնում փամփուշտներ: Զինքերու մօտ կը գտնենք պողպատեայ բաճկոնակներ՝ ընտիր ասուիլ եւ մետաքսով ապուցուած, զորս կը հազ-նէք արարողութեանց ասթիւ, ինքզինք պաշտպանելու մահափորձի գնդակներէ: Մեծ սեղան մը յատանկարներով խճողուած, ուր կարելի էր տեսնել Ռուսիոյ Չարին դահակալութեան յատանկարին մօտ՝ հանքային ընկերութեան մը դործարաններուն պատկերը: Հոն խճողուած էին նաեւ քով քովի, կամ վրայէ վրայ ն. Վոնմութեան ձօնուած՝ հաղուողիտ տղաքանակով հրատարակութիւններ: Ահաւասիկ երջարդի ամբողջ գրականութիւնը...: Ամէն դարակ, ամէն կարասի, ծածկուած են զիրքերով, բոլորը նուէր. Համիտ զրպանէն սանթիմ մը չէ հանած զիրք մը գնելու: Յուշարար զէպքերու հրատարակութիւններ ամէն կողմ լեցուն են: Հազիւ կարելի է անցնիլ արժէքաւոր մահակոններ սեղաններու, սեւարայ պատուանդաններու, ասկեղծ յեղարաններով ու պղինձներով զրուստեայ թաշտարատ թիկնաթոսներու մէջ: Անկիւն մը երկու հոգմարդի, ասոնց ետեւ ծալուած անկողին մը, խեղճուէլ լուսարան մը, ալտուկ իր անձնական հաւատարիմ գիշերապահին ննջարանն էր: Սրահներ իրար կը յաջորդեն, միշտ դաշնակ, անարժէք կարասիներ, զինուորական մահճակալներ, սրանցմէ մէկուն ծածկոյցը վար ինկած, մեզ կը ցուցնէր կարծես հազիւ մէկ ժամ առաջ լքուած պտուկոյին մարմնին ձգած հետքերը: Ուրիշ սրահ մը կախառնառմի կերպարանքով, մէջի գոյքերով, կահ ու կազմածով կարելի է խոշոր պանդուկի մը 5-6 ընդարձակ սրահները կահաւորել: Շատ հասարակ ճաշակի տէր մէկն էր Խալիֆան. թանկագինի մօտ կային զանգարակայ պերճանքի առարկաներ, ամենահասարակ շաւկալի մայել կարասիներ: «Հէրէքէ» կայսերական գորգի գործարանի արտադրութիւն, հիասքանչ գորգեր կը զարդարէին քէօշկերը, մէկ հաւը որ բաւական խոշոր էր, խորքը վարդագոյն եւ պէզին, Օսմանեան կայսրութեան բանուած քարակն էր, կապոյտը ծովերը եւ սեւ կէտադրութիւններ՝ քաղաքները կը ներկայացնէին»:

Նուէր ստացած շատ արժէքաւոր պարսկական, հնդկական, կովկասեան, չինական եւ թրքական գորգեր արդէն մերցուած էին, կը գրէ Կոյիս:

Շատ հին արժէքաւոր գորգեր արդէն եւրոպական հնագէտներու կողմէ ձեռքէ ձեռք կը խլուէին: Գոհարեղէններէ մօտ կը Փարիզ աճուրդով ծախուէցան: Շատ սիրուն պեղապիր ցուցակ^(*) մը հրատարակուած էր այս ասթիւ, կիսալուսինով գրոշմուած եւ ժան Ռիշըէնի ներածականով: Համիտի գոհարեղէններն իսկ շարապղեցիկ համբաւ մը անկեցած են: Այս աճուրդին, կիսաշխարհիկ Լոյս ՎՊրժիմայ արիւշ դարգեղէններու կարգին գնած էր զմբուխէ մանեակ մը: Իր գեղեցկութեամբ համբաւուր Լոյս, իր ապարանքին մէջ կը սպաննուի:

Շարունակներ հետեւիլ մեր առաջնորդին. «Երբ դուրս կու գանք պողպատեայ գրամարկներու ստորերկրայ մասէն, ճամբանիս աւելի կնճռատ ու մանուածադատ կը դառնայ. հետոյ շենք պալատի ամենապաղտնի եւ խորհրդաւոր մայրերէն: Աստիճաններու բարձունքը կը գտնուինք, նեղ նոր-բանցքի մը մէջ, սրուն երկու կողմերը շարուած են դանդաղ գոյներով ու տեսակներով հաշկապատ դարակներ, ինչ որ նորանցքի աւելի կը նեղցնէր. զիտումնաւոր էր այս. մէկ հոգի մը միայն կրնար քրլել այս նորանցքին մէջէն, որը կը յանդի պղտիկ սրահներու, մանրանկար բազնիք, յուսացարան, զինուորական մահճակալ մը. այս մայրը կ'ենթադրուի բլլայ իր երկիւղալի պահերու ապաստարան: Ասոր կը յաջորդեն կրկին սրահներ, միշտ բեռնաւորուած ալլապան կարասիներով: Կը տեսնենք վերջապէս երկու ստեղծաշարով Բլէյէլ դաշնակ մը, սրուն մօտ կար հասարակ նուագարան մը Թիլլորի կապելաներ յիշեցնող: Հարց կու տանք մենք մեզի. ի՞նչ կարգի երաժշտութիւն կ'ըլլար հոս»:

«Այս կ'անցնինք հիւանդի առջեւէն. տղակեպտո, ուրիշ կրնար հսկել շարպին հիւանդութիւն բրած տառն: Քիչ անդին սրահ մը նկարչութեան, սրու դարակներու պարունակած նկարչական ներկերու փողերը՝ կրնար տարիներով գործ հաշկալթել եւրոպական քանի մը աշխատանոցներու: Աստիճանի մը ստորոտը՝ երեւան հանեցինք ծխախոտի յատկացեալ սրահ մը, խիական քարանձաւ մը, ուր կարծես մաքսանենդներ հակ հակի վրայ զիջած են Հէրէկայիին ընտիր ծխախոտ պարունակող Նիքոթինի բոյսը: Փառիշաճը այս ծխախոտը շատ կը սիրէր. բազմաթիւ ննջասենեակներու մէջ կը գտնենք նոյն ծխախոտէն պատրաստուած գանիկներ եւ մօտաւոր խճաքորէ անթներու մէջ տեղաւորուած ծխախոտ, միշտ կատկածոտ, իր ձեռքով կը փաթթէր սիկարէթները: Պահեստի մէջ ունէր անդի. ամերիկ. ուսուկոյտ. եւ Համիտի գանիկի տուփեր: Ոչ մէկ տեղ կայսերական «Ռէժի Օթթաման»ի գանիկի տուփի մը հանդիպեցանք, բացի սպասման սրահին մէջ, ուր ալցելուներ կ'ընդունէր. հանրութեան առջեւ իրր թէ հաւատարիմ հետեւող մըն էր օրէնքին, իսկ առանձին՝ մաքսանենդ ծխախոտը կը ծխէր...»:

«... Պալատի ոչ մէկ Քէօշկը երկարականի էր, բացի երբորդի մէկ յարկարածինէն, ուր աստիճաններով կը բարձրանային: Հոն կարելի է գտնել

(*) Այս հագուազիտ գրացուցակէն փարիզի նուագարանն Մատեմադարանն ունի:

ննջասենեակ կոչուելու արժանի որա՜ մը, շատ հարուստ կահաւորումով: Ամենուն կարծել կու տար որ, հոն է որ կը քնանար: Իրականին մէջ օր մը խակ չէ գիշերած սոյն սենեակը. ան, պարզապէս խաբելու համար էր իր երեւակայական մարդասպանները, եթէ անոնք զինք սպաննելու պայքին, այդ սենեակը պիտի ուզուէին:

«Ոչ ոք զիսէր թէ ո՞ւր կը քնանար. եւ կը քնանա՞ր արդեօք: Սենեակէ սենեակ կը շրջէր. անձնապահ սեւամորթը՝ հաստաթիւմ շան նման՝ հեռուէն իրեն կը հետեւէր, վերջին պահուն կ'ընտրէր տիւան մը ու վրան կ'երկընար: Ներքինին, զաշտային մահճակալ մը տոնելով, սենեակին առջև կը պառկէր: Այդ է պատճառը, որ ամէն անկիւն ծալլուած մահճակալներ կային»:

«Բայց ո՞ւր են այն սնտուկները», կը հարցնէ ինքն իրեն յարգելի հեղինակը. «այն սնտուկները, որոնք Համիտին տննական գանձը կը պարուհակէին, փակուած ու դամուած, եւ զորս վերջին վայրկեանին իրեն արդիւնուէցաւ տանիլ: Թէեւ կայսերական պալատէկ գանձը՝ եւրոպական դրամատուններու մէջ տեղատարուած է, իր հպատակներուն քրտինքի եւ արեան երախտիքը, սակայն վերոյիշեալ սնտուկներու գոյութիւնն անխառն է եւ անոնց շողիանալն ալ հաստատի...»:

«Ամէն դարակի մէջ, ամէն դրոցի մէջ մետաքսեայ փողկապ, թաշկինակ եւ այլ առարկաներու մօտ՝ սպիւնով ոսկիներ, թղթադրամներու արցակներ կային: Կարգ մը ներքնասենեակներ իրր հանդերձարան կը ծառայէին, հոն՝ այդ հազուադէպ եւ ճերմակեղէններու դարակներու մէջ է որ զըտնուէցան լրտեսներու բազմաթիւ տեղեկագիրներ: Կարգ մը դարակներու պարունակութիւնը պարպուած էր քննիչ յանձնախումբերու կողմէ. հոս ու հոն արցակներու կայսեր վերուած էին՝ Փատիլաճի հազուադէպ, մուշտակներու եւ սնտամաններու հետ միասին: Կառավարական պաշտօնական թուղթերու բոլորը՝ զեռ վերցուած չէին. դէժ կապուած արցակներ ցիր ու ցան տալին՝ անգլին: Ծերմակեղէնի մը արցակին տակէն՝ ըստ բախտի թերթ մը քաշեցի, տաճիկէն եւ Ֆրանսերէն գրուած. ծածկազիր հեռագիր մըն է, որով Համիտ հրաման կ'արձակէր Լսնտոնի իր գետպանին, որպէսզի կաթողիկէ համայնքին պետը չմասնակցի այսինչ միթինկին, որ տեղի պիտի ունենար Հայտ-Փարքի մէջ ի նպաստ Հայոց:

Շապիկներու, օձիքներու արցակներու մօտ՝ իրեն սպառնալից շատ մը տննական նամակներ: Կառավարական պաշտօնական թղթածրարներէն շատեր անյայտացած էին:

Անուշ ըմպելիներու եւ քաղցրեղէններու պահարաններու գաղանի բաշտակներ միշտ իր վրան կը պտըտցնէր, որպէսզի անոնց վրայ թուաւոր փոշի մը չցանուէր: Կար նաեւ ըծկական գործողութեանց սենեակ մը՝ իր տննականին համար. ինչպէս նաեւ ճոխ գեղարուն մը, մեծամասնութեամբ անդլիական մասնագիտական գեղերով: Զանազան հեղուկներով սրտակներ լեցուն, գեղահիւթերով շիշեր, գեղահատերով տուփեր կը բեռնաւորէին բոլոր

կարտիները:

Զմեռ առան երբ որա՜նք որա՜ն կ'երթար, սեւամորթ ծառաներ իր ետեւէն կը փոխադրէին կրակամանները, այն որահները ուր բաղկաթուի վրայ հանդիլ ուզէր: Այդ է պատճառը որ շատ մը բաղկաթուներու կը հանդիլինք ամէն կողմ»:

Ահաւասիկ հակիրճ նկարագրական մը երկարի սրջին: Այսպէս էր Օսմանլիներու փատիլաճը:

Յարգելի հեղինակը գործանք կը յայտնէ որ՝ աշխատանքի յստակ ոչ սենեակ եւ ոչ սեղան մը չէ տեսած: Սեղաններ գոյութիւն ունէին՝ ծանրաբեռնուած արժէքաւոր առարկաներով, ոսկեղրիչ, մատիտ, թանաքամաններ, նոյնիսկ անգոյն մեքան պարսկական կաղամարներ, զոր կտրելի է տեսանելի ընել տարաթեւամբ կամ քիթիական հեղուկի մը գործածութեամբ. չինական թանաք: Կաշիկ հիւնաղի ծծուն թուղթի կաղամաններու մօտ Ֆրանսական մեծ վաճառատուններու «Պոն Մարշէ»-ի «Սամարիթէն»-ի ցուցակներ կը ծածկէին այդ սեղանները. անոնք աշխատանքի համար չէին յստակացուած: 25 միլիոն հպատակներու հրամայող մեքաէր Համիտ չէր ուզած պարտի մէկ անկիւնը աշխատակցի վերածել, հոն առանձնանալ, խոխու ժողովուրդի բարեկեցութեան մասին: Անիկա նախընտրած էր մանդալի մը տըջեւ ծալլապտակի չորած կայսրութիւն մը կառավարել, իր ծուկերուն վրայ ստորագրելով ամենէն կարեւոր պաշտօնական թուղթերն իսկ:

Երբ նախարար մը ծրարի մը ներկայացնէր եւ ինք հաւնէր, կը կնքէր եւ այդ թուղթը կ'ըլլար «իրատէ» մը, անպարձ հրաման մը: Չկնքուած թուղթերը գետին կը նետէր. մասնաւոր սպասար մը գանոնք հաւաքելու պաշտօն ունէր: Որ սենեակը որ բնորէր, ամէն անկիւն, ամէն կարտիկ եւ ամէն հպարդկներու ետեւ, խոշոր սեւաչ եւ անտեսանելի սեւամորթեր կը հակէին ն. վսեմութեան վրայ: Ապաման սենեակին մէջ բարձրատիճան պաշտօնականներ, նախարարներ, նոյնիսկ մեծ ետարբոններ՝ կը պտտահէր որ կը յայտնէին իրմէ բնորոշուել տալ:

Ինչպէս կը նշէ յարգելի հեղինակը, «Պարտի նմանոց բան մը չէր»՝ աւելցնելով որ օսմանեան պահն ալ պահի կերպարանք չուէր. անիկա հաստրակի թիկնաթու մըն էր եւ թագն այ՝ բնաիր սեւ մետաքսեայ ծոպով կարմիր Ֆէս մը: Ամիսներ ետք բացուեցան երկարի գաններ, որպէսզի իր հպատակները կարենան պարտիլ: Շատ մը անձեր բաղմեցան այն թիկնաթուի վրայ. Լեւոն Բաշայեան յօդուած մը ունի երրորդի այցի մասին, ուր կը հուսատէ որ ինքն ալ պահ մը բաղմած է մեր գահիճի թիկնաթուի վրայ:

Համիտ արժէքաւոր ձեւադրներու հաւաքածոյ կազմող մէկը չէր. կը զոհանար իրեն նուէր գրկուածներով, որոնք անշուշտ արքայափայլ էին: Երկար գանուեցան մօտաւորապէս 400-ի մօտ անգնահատելի հատորներ, բոնց կէսը արարերէն, կէսը պարսկերէն ու թրքերէն էին: Արարերէն քանի մը ժողովածոնք շատ արժէքաւոր են: Պարսկական եղական ձեւադր մը՝ Մարգարէին կանոններն եւ տառները բացաւորով, ինչպէս նաեւ արար եւ

պարտիկ օրէնսդրութեան յետ-կտակային մեկնարանութիւններ պարունակող: Երկրորդ եղանակն հետաքննող մը ժե: զարու Արար և Պարտիկ բանաստեղծութեանց: ԺԲ. զարու Օսմանեան Կայսրութեան անստղծութեան մը, զրուած Ատիպ Զէյնէի կողմէ և իր ստորագրութիւնը կրող: Մեծ քանակութեամբ զանազան շրջաններուն խմբագրեալ օսմանեան գրականութեան նմոյշներ, որոնց անանկեակ էր Արեւմուտքը: Գեղարքութեան, երկնադրութեան և կարմիր տետակէտով ալս 400 հատորներու հետաքննման բացառիկ արժէք մը կը ներկայացնէր: Այս հետաքննման գնուեցաւ Անգլիոյ ազգային թանգարանի վարչութեան կողմէ: Գնումի բանակցութիւնները երկար տևեցին: Ինչպէս Քէմալական Կառավարութիւնը՝ Համիտի մահէն 6 տարիներ ետք՝ նման ազգային մասունքներէ բաժնուեցաւ և գնումը յաջողեցաւ 1924-ին, Լոյսանի գաղնագրի ստորագրութեանէն քիչ առաջ...: Կարգ մը շտապներ շրջեցան թէ և, բայց կորստակիչ փաստերու չգոյութեան պատճառով միջոցաւոր մտաւրը լուս մնաց: Եթէ Թուրքերը գրամի նկատութեան համար ծախել ուղեցին, իրենց համար աւելի նորոտաւոր էր միջոցաւոր տնտեսական, օր ցերեկով ծախել, փոխանակ գաղապարի կարգադրութիւն մը ընել Անգլիացիներու հետ:

Համիտ հարկմի մէջ ձգած էր 200-է աւելի հարձեր: Իր մեկնումէն ետք, 22 Մայիսին, բոլորն ալ սպասարկեցան՝ տնտեսական թանկային գոհարեղէններով և երգերով յիշելու իրենց բանտը. թույլ տրուեցաւ որ իրենց հետ տանին կահ-կարասիներ: Արքայաժողովը և սպաննածին քով-քովի, 40 ձողադատ սպասուհաններով կառքերու մէջ աւել գրաւելով՝ առաջնորդուեցան զէպի Թուր Գափուի սրահաւոր, ուր գտան զիրենք գիմատրելու եկած հալուստիկ հարապատներ: Կային որ հարկմի 4 սպաննու մէջ աշխարհ եկած էին. բացի հարկմի սպաստիկ մը երգիւիէն՝ ոչինչ գիտէին արտաքին աշխարհէն: Շատ բարեացակամ վարուեցան ալս ապատեալ գերիներու հետ, որոնք կրցան կնքի պատուաւոր ամուսնութիւններ չառ մը բարձրատիճան պաշտօնեաներու հետ. թեկնածուներու մէջ պակաս էին փաշաներ, պէյեր: Հուրիներու ըլլալ գեղեցկութիւնը, ըլլալ գոհարեղէններու ծանրութիւնը խոյժ մըն էին բոլորին համար:

Իսկ երկրորդ ալս բարձրատիճան պաշտօնեաները, որոնք փոխառու էին առած, բոլորն ալ հարկմիանէ ապաստանած էին. հրամայուեցաւ իրենց, որ թույլ տան հաւրիներուն որ գուրս գան: Այս հաւրիներէն շատեր, գուրսը՝ իրենց նախկին գահիճները ամբաստանեցին, որոնք յանձնուեցան զինուորականներուն. իսկ մնացեալները, ծառայ, ներքինի, նախկին, հալուստիկ, երազահան, լրտես, բոլոր գարշիկ արարածները, որոնք քառորդ դարէ աւելի երկրորդի սրջի կոյանոցին մէջ պաշտօնի գլուխ էին, Պալատ հին թողերու մէջ տեղաւորուեցան հակադրութեան ներքեւ. իսկ փոքր մաս մը՝ մանրակրկիտ քննութեւ կտր՝ կախապան բարձրացաւ: Մեծ յանցանքները Փրինցիփի առաջնորդուեցան, ուր արժանացան նոյն պատիժին:

Յուլիս 29-ին՝ 200 արկի լրացիրներու քննութիւնը կը սկսի. երեսն

կը հանուին զայլթաղիցացիչ գրութիւններ: Արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ չափազանց կարեւոր յիշատակագիրներ, որոնք անմիջական պատասխանի կամ լուծումի կը սպասէին, առանց իսկ թղթատուելու՝ անխնամ, վրայ վրայի գիտեալ կը գտնեն. մինչդեռ լրտեսներու բոլոր տեղեկագիրները՝ աչքէ անցուած և կարեւոր մասերը իր ձեռքով կարմիր մատիտով ընդգծուած էին: Առաջինները կրնային սպասել. Համիտի համար երկրորդներն էին միայն կարեւոր:

Յոյցի համար եղան կարգ մը անստանախիտութիւններ. Յունիս 16-ին թղթատարութեան նորակառույց շէնքին ճակատը փորագրուած Համիտի անունը ջնջուելով, «Նոր թղթատարութիւն» արձանագրուեցաւ: Շիշլիի Համիտի հիւանդանոցը, որուն կառուցման ծախսը իր անձնական գանձէն վճարուած էր, որ ալթմ մանուկներու յատկացուած է, անուն փոխելով կոչուեցաւ «Էֆթալ» հիւանդանոց: Կիլիկիոյ մէջ Համիտի կոչուած ու ջարդի ենթարկուած աւանը՝ Օսմանիէ կը մկրտուի: Աւերակի վերածուած 400 տուն հայկական «Պահէ» զիւղաքաղաքը «Պուլսերպ» կը կոչուի, ևւն: Դժուարահաւատալի երեսոյթ մը կը մնայ պատմութեան համար որ, Համիտի նման բնաւորաւ մը՝ իր արժանի պատիժը չկրցի. փոխանակ իւզոտած պարան մը անցընելու միջին՝ մեծ պատիւներով և ակնածանքով, մասնաւոր կառախումբերով զինք առաջնորդեցին Ալանիկ, տեղաւորեցին սքանչելի ամառանոցի մը մէջ, ապա — ինչպէս պիտի տեսնենք — Պալատեան պատերազմի սկզբնամը մէջ, ապա — ինչպէս պիտի տեսնենք — Պալատեան պատերազմի սկզբնամը մէջ, կրկին Պուլս կը փոխադրուի իր մանրանկար արքունիքով, ուր իր արամադրութեան տակ կը գրուի մայրաքաղաքի կայսերական պալատներու գեղեցկագոյններէն մին, Պէյլէրպէյի պալատը: Իր կեանքին խնայուելու պարագան չենք կրնար վերադրել իր կրած իշտիֆայի տիպաւորին: Պատմու թիւնը մեղի կը սորվեցնէ որ, Մարգարէի անմիջական յաջորդ, արիւնակից և ազգական 4 խալիֆաներէն 3 հարա պաշտօնեացան, որոնցմէ մին մզկիթի մը մէջ: Տեսանք նաեւ որ Օսմանի գահը, ամենէն արիւնայի գահերէն մին եղած է:

Պաթիւ և Պալատիս Բ. թունաւորուած, Մուրատ Դ. սպաներազմի զաւակն վրայ իր զինուորներէն խողխողուած, Օսման Բ., Սելիմ Գ., Ազիզ սպաննուած, ալս վերջինը իր խղճատանքին վրայ կաթիլ մը արեան պատասխանատուութիւն չունէր. Իսթանբուլ և Մուսթաֆա Դ. գահընկեցութեանէ ետք՝ մահուան դատապարտուած ֆէթիայով և կախաղան բարձրացած: 15-է աւելի հրաժարեցուած իշտիֆա-Սուլթաններ կ'արձանագրէ Օսմանի գահը:

Եթէ պահ մը ներդաժարութեան ոյի տեսնանք 4—5 դարեր առաջ կառարուած վայրայ պաշտութեանց վրայ, հակառակ որ Միջին Դար չենք, ինչպէս կ'արեւի է հաշուեցնել 100 տարի առաջ Ազիզի սպանութիւնը և Մուրատ Ե-ի իրր խելագար բանտարկութիւնը, երկու ոճիրներ, որոնց դործաւորութեան մէջ Համիտի գերը զանցառելի էր: Սիւլէյման Ա-ն (1520—1566) զրութեան մէջ Համիտի գերը զանցառելի էր: Սուլթանէն անմիջապէս է որ հաստատեց Շէյխ իւլ Իսլամի գրութիւնը, որ Սուլթանէն անմիջապէս

եաք կու զար նուիրապետական տառիճանի վրայ: Ան եղաւ Շէրի օրէնքին պահապանը, եւ այդ խի պատճառաւ նոյնիսկ Սուլթան-Ալայիֆային վրայ կրօնա-բարոյական զստանակ մը նկատուեցաւ: Ինչպէս տեսանք, մի միայն Շէյխ իւր Իսլամէ ստորադրուած Փէթիա մը կրնար սուլթան մը պահանջէն ինքն կամ կախապան բարձրացնել: Սուլթան-Ալայիֆային մը կեանքը՝ անբնական բարեկէ չէր. Գուրանի ոչ մէկ պատգամ զոչութիւն ունի այդ սիւղութեամբ, եւ Շէրի օրէնքին մէջ ալ անոր տկնաբնութեան չենք հանդիպիր: Հակառակ որ Ալայիֆային տիրապետը տեսականօրէն երկնային օրէնքի մը պահապանութիւնը կը մտայնէ, բայց օրինաբանը Ալայիֆա մը միշտ ենթակայ է պատիժի Շէյխ իւր Իսլամի տառադրութեամբ: Այդ է պատճառը որ իսլամական սիրելի չեն եղած Սուլթաններու. անոնց մերտաբար իշխանութիւնը գամակ-լեան սուրբ նման կախապան կը մնար Սուլթաններու գլխին: Շէյխ իւր Իսլամ-ներ իրենց ալ իրաւասութիւնը չափաւորութեամբ եւ խնայողութեամբ կը զործածէին: Իրենց կարգին, իսլամները զերծ չէին պատիժներէ. կար մահուան պատիժ անոնց համար ալ՝ երբ անօրէն Փէթիա մը տառադրէին. այդ պատիժը կը կայանար՝ անոնց մարմինը սղջ-սղջ խոշոր սանդի մէջ ձեւելոյ միտ եւ սակար խմորի մը մերտնելոյ մէջ: Այս մտայնութիւնը երբեք չէ զործադրուած. սակայն օրէնքի միտը միշտ կար ու կը մնար: Բայց եղան մէկէլ տակ ի Շէյխ իւր Իսլամներ, որոնք կախապան բարձրացան:

Ստատի Պարսիկ մեծ բանաստեղծը կ'ըսէ. «Իշխանութեան բարձրագոյն բան մը զոչութիւն ունի, այն է՝ օրէնքը: Գաւառը մը կը հնազանդի Վէլիբի մը, որ զինք նշանակած է. Վէլիբը կը հպատակի Փատիլաշի, որ զինք պաշտօնի կոչած է. Փատիլաշն ալ իր կարգին պէտք է հնազանդի օրէնքին. այն տաւն ժողովուրդը կը հնազանդի իրեն»:

32 երկար տարիներ՝ ընդ հոս եւ ընդ սոս. տիրապետող Համիտ՝ անեցած է 7 տարբեր Շէյխ իւր Իսլամներ, զորս ինքն է որ կը նշանակէր: Անոնցմէ ոչ մէկը փորձեց բռնել մեր պահանջին ձեռքը. ո՛չ մէկը կրցաւ հարկադրել ոճրագործին Շէրի օրէնքը. ո՛չ մէկը կրցաւ նոյնիսկ յանդգնել զիտել տալ երկրի վրայ Աստուծոյ շուքը ներկայացնողին՝ թէ՛ Մարգարէի սկզբունքներէն կը չեղէր, Գուրանի սկզբունքները կ'ոտնակոխէր:

Գալով սամիկին, զրկուած ամէն ազատութենէ, ուժացած, կարծէք թմրեցուցիչի մը ազդեցութեան տակ խոր անտարբերութեան մը մտանումով իճակ մը ունէր: Համիտեան իրաւաւարդը, ստրկացուցած էր իր հպատակները. բռնութիւնը փառացուցած էր իրենց իմացականութիւնը. միայն ու ստորադիր զիրենք կամազրկութեան ենթարկած: Ընդդէմը որ յաճախ մարդոց ուժութիւնը եւ ազատութենէ հրաժարումն է որ Սուլթան մը բռնակալ կը դարձնէ, կը նուիրապարծէ անոր տիրապետութիւնը, առանց նախատեսելու որ շատ շանցած պիտի կրի իրենց սղնայարը բռնակալին տոջէ: Միւս կողմէ, ժողովուրդը թունաւորուած էր իսլամներու տեսարանութիւններէն: Ռամիկին համար Սուլթանը՝ ուրիշ տիրապետներէ բարձր էակ մըն էր. Ալայիֆան օրէնքէլ զուրս մէկը կը նկատուէր. ինչ յանցանք ալ զործէր՝ դայն

քննադատելը իրենց տրամաբանութենէն կը խուսափէր, եւ միշտ ներդա-մաւութեան սղի կը ցուցնէին մեղմացնելու իրենց ակներեւ մեղքերն իսկ. ան կը հրաժարէր Սուլթանէն հաշիւ պահանջելու իրաւունքէն: Բայց երբ զժող-հութիւնը իսլամներու կողմէ դար, սամիկը կուրարար կը հետեւէր մոլլա-ներու. ձայն բազմապէս կը բարձրանար. զժուար էր զսղել այն առնն ամբո-խին ցաւումն ու բարկութիւնը, որ ոչ ժամ եւ ոչ ալ շրջան ունէր, եւ չէր ալ կրնար օրոշել իր գոհերը, իսկական յանցաւորները. ամբոխը չի տրամա-բաներ:

Ահա՛ ասոնք են պատճառները ժողովրդական շարժման մը չժաղելուն. չիժաղեցաւ ամբոխը զայրոյթը. ընկճուածներու, կեղեքուածներու, ան-մարտիներու բանակ մը չկազմուեցաւ. ժողովուրդի կամքի եւ ազատութեան պատգամը իրենց շրթունքին, մարդկային հեղեղ մը՝ բաժնէ եւ բրիչ ի ձեռին՝ դէպի երջարդ խառնեց՝ դա՛հն մար տապալելու տրինարբու Սուլթանը:

Համիտի գահնկեցութիւնը յեղափոխութեամբ չեղաւ. մեղաւոր պիտի բլլանք եթէ այդ բոլոր զործածներ, խլրտում կամ սպառամբութիւն բառերը պարզապէս չփոխուած են յեղափոխութիւն բառին հետ: Ռամիկը ստրկու-թեան վարժ, հաստատուած կարգերը ստորակալն կը գանէր. հետեւաբար խնտորճ խաւերէն չէր կրնար բխիլ բմբոստութիւն մը: Սակայն, ինքզինքնին ազատական կոչող ափ մը ետսէր զինուորականներ, Իթթիհատի կարգա-դրութեամբ նախաձեռնարկ եղան տապալելու Կարմիր Սուլթանին արդէն ե-րկուուր գահը: Եղածը, կարելի է նոյնիսկ թատերական բեմադրութիւն մը նկատել: Ոմանք անտրին յեղափոխութիւն անուանեցին դայն. իրականին մէջ արխանահասութիւն եղաւ. եղան մանաւանդ յետ Սահմանադրութեան՝ անո-րակի ի մայրապետութիւններ: Երբ ժամանակը եկած էր որ Համիտ հաշիւ տար ընդդէմ մարդկային, ընկերային ու բարոյական օրէնքներու, կրօնքի սկզբ-բունքներու բռնարարութեանց եւ սոսնակութեամբներու դէմ զործած արարք-ներուն, Իթթիհատը այնպէս բրաւ որ չկողմուի ժողովրդական դատարան մը դայն զատապարտելու. ո՛չ որ համարձակեցաւ ձայն բարձրացնել եւ հաշիւ պահանջել: Գինարբուքի մէջ ամենայն ինչ մոռցուեցաւ: Նոր խմբակը, Եր-տրդի մէջ թաթը զրաւ սնտուկներով ազամանդներու, սակիներու, օտար թղթադրամներու վրայ, որոնք 32 տարուան կողոպուտի արդիւնք էին, անմեղ հպատակներու քրտինքի եւ արեան հասոյթ: Համիտ իր կուտակած անհուն հարստութեան շնորհիւ, զիտցաւ կաշառել Իթթիհատի զեկամարները, որ-պէսպիսի խնայուի իր կեանքը:

Արդարութիւն պոռացող Իթթիհատականները չթոյլատրեցին որ Հա-միտ բազմէր ամբաստանեալի աթոռին վրայ: Բազմաշարժար ու կեղեքուած հպատակներուն կ'իշար միայն՝ անոր արդար եւ արժանի պատիժ մը տնո-րինելը. այդ պատիժը որքան ալ ծանր բլլար, ո՛չ ոք պիտի յանդգնէր ըսելու թէ արժանի չէր այդ պատիժին: Այսպէս անպատիժ մնաց ամենամեծ մեղա-պարտը: Հարիւր հազարաւոր անմեղ գոհերու արեան կանչը՝ անխել մնաց առաւելաւորական սակեկոյտելու ներքեւ:

եաք կու զար նուիրապետական տատիճանի վրայ: Ան եղաւ Շէրիի օրէնքին պահապանը, եւ այդ իսկ պատճառաւ նոյնիսկ Սուլթան-Սալիֆային վրայ կրօնա-բարոյական զսպանակ մը նկատուեցաւ: Ինչպէս տեսնոր, մի միայն Շէյխ իսլ իսլամէ ստորադրուած Փէթիա մը կրնար սուլթան մը պահելէն ընկէ կամ կախազան բարձրացնել: Սուլթան-Սալիֆայի մը կեանքը՝ անբռնա-բարեկի չէր. Գուրանի ոչ մէկ պատգամ զոյսութիւն ունի այդ ուղղութեամբ, եւ Շէրիի օրէնքին մէջ ալ անոր տկնարկութեան չենք հանդիպիր: Հակառակ որ Սալիֆայի տիրադուր տեսականօրէն երկնային օրէնքի մը պաշտպանութիւնը կը վստահէ, բայց օրինադանց Սալիֆա մը միշտ ենթակայ է պատիժի Շէյխ իսլ իսլամի տաճարապետութեամբ: Այդ է պատճառը որ իսլամական սի-րիւի չեն եղած Սուլթաններու. անոնց վերադրուած իշխանութիւնը գամակ-ական սուրբ նման կախառած կը մնար Սուլթաններու գլխին: Շէյխ իսլ իսլամ-ներ իրենց այս իրաւասութիւնը չափաւորութեամբ եւ ինսպարութեամբ կը պարծնէին: Իրենց կարգին, իսլամական պերճ չէին պատիժներէ. կար մահուան պատիժ անոնց համար ալ՝ երբ անօրէն Փէթիա մը քաղաքակրթ-այդ պատիժը կը կայանար՝ անոնց մարմինը սղջ-սղջ խոշոր սանդի մէջ ձեծելով միւս եւ սակար խմորի մը վերածելու մէջ: Այս վայրագութիւնը երբեք չէ պարծա-ղրուած. սակայն օրէնքի վախը միշտ կար ու կը մնար: Բայց եղան մէկէ ա-ւելի Շէյխ իսլ իսլամներ, որոնք կախառան բարձրացան:

Սատաի Պարսիկ մեծ բանաստեղծը կ'ըսէ. «Իշխանութեան բարձրա-դոյն բան մը զոյսութիւն ունի, այն է՝ օրէնքը: Գաւառը մը կը հնազանդի Վէլիի մը, որ զինք նշանակած է. Վէլիի կը հպատակի Փատիլահի, որ զինք պաշտօնի կոչած է. Փատիլահն ալ իր կարգին պէտք է հնազանդի օրէն-քին. այն տաւն ժողովուրդը կը հնազանդի իրեն»:

32 երկար տարիներ՝ ընդ հաւ եւ ընդ սուր տիրապետող Համիտ՝ անեցած է 7 տարբեր Շէյխ իսլ իսլամներ, զորս ինքն է որ կը նշանակէր: Անոնցմէ ոչ մէկը փորձեց բռնել մեր պահիճին ձեռքը. ո՛չ մէկը կրցաւ հա-կադրել սճրադարձին Շէրիի օրէնքը. ո՛չ մէկը կրցաւ նոյնիսկ յանդգնել զի-տել տալ երկրի վրայ Աստուծոյ շուքը ներկայացնողին թէ՛ Մարգարէի սկզբունքներէն կը շեղէր, Գուրանի սկզբունքները կ'անտեսէր:

Գալով սամիկին, զրկուած ամէն ազատութենէ, ուժացած, կարծէր թմբեցուցիչի մը աղբեցութեան տակ խոր անտարբերութեան մը մատնուած միճակ մը ունէր: Համիտեան իրաւակարգը, ստրկացուցած էր իր հպատակ-ները. բռնութիւնը փառացուցած էր իրենց իմացականութիւնը. միայն ու սար-սափր զիրենք կամադրկութեան ենթարկած: Ընդգծենք որ յաճախ մարդոց ու-ժութիւնը եւ ազատութենէ հրաժարումն է որ Սուլթան մը բռնակալ կը դարձնէ, կը նուիրապարծէ անոր տիրապետութիւնը, առանց նախատեսելու որ շատ շանցած պիտի կրի իրենց սղնալարը բռնակալին առջեւ: Միւս կողմէ, ժողովուրդը թաւաւորուած էր իսլամական տեսարանութիւններէ: Ռա-միկին Համար Սուլթանը՝ ուրիշ տիրապետներէ բարձր էակ մըն էր. Սալի-ֆան օրէնքէ զուրա մէկը կը նկատուէր. ինչ յանցանք ալ պարծէր՝ զայն

քննադատելը իրենց արտաբանութենէն կը խուսափէր, եւ միշտ ներդա-մաւթեան ուղի կը ցուցնէին մեղմացնելու իրենց ակներեւ մեղքերն իսկ. ան կը հրաժարէր Սուլթանէն հաշիւ պահանջելու իրաւունքէն: Բայց երբ զժող-հալիւնը իսլամական կողմէ դար, սամիկը կուրարար կը հետեւէր մոլլա-ներու. ձայն բողբոջը կը բարձրանար. գիւտար էր զսպել այն առն ու մար-խին ցառումն ու բարկութիւնը, որ ոչ ժամ եւ ոչ ալ շրջան ունէր, եւ չէր ալ կրնար սրտէլ իր գահերը, իսկական յանցաւորները. ամբոխը չի տրամա-րաներ:

Ահա՛ ասոնք են պատճառները ժողովրդական շարժման մը չժաղելուն. չիմացուեցաւ ամբոխի գայլոթիւր. ընկճուածներու, կեղեքուածներու, ան-վարտիներու բանակ մը չկազմուեցաւ. ժողովուրդի կամքի եւ ազատութեան պատգամը իրենց չթաւառին, մարդկային հեղեղ մը՝ բահ եւ բրիչ ի ձեռին՝ դէպի երկար չխուժեց՝ զահէն վար տապալելու արիւնհարու Սուլթանը:

Համիտի գահակցութիւնը յեղափոխութեամբ չեղաւ. մեղաւոր պիտի ըլլանք եթէ այդ բառը գործածենք. խլրտում կամ ազատամբողիւն բառերը պարզապէս չիսթուած են յեղափոխութիւն բառին հետ: Ռամիկը ստրկու-թեան վարժ, հաստատուած կարգերը սոյնորական կը դնէր. հետեւաբար խոնարհ խաւերէն չէր կրնար բխիլ բմբուսութիւն մը: Սակայն, ինքզինքնին ազատական կոչող ալ մը ետեւէր զինուորականներ, իթթիհատի կարգա-դրութեամբ նախաձեռնարկ եղան տապալելու կարմիր Սուլթանին արդէն ե-րկուէր գահը: Եղածը, կարելի է նոյնիսկ թատերական բեմադրութիւն մը նկատել: Ոմանք անարիւն յեղափոխութիւն անուանեցին զայն. իրականին մէջ արիւնահոսութիւն եղաւ. եղան մահաւանդ յեա Սահմանադրութեան՝ անո-րակելի վայրագութիւններ: Երբ ժամանակը եկած էր որ Համիտ հաշիւ տար ընդդէմ մարդկային, քնկերային ու բարոյական օրէնքներու, կրօնքի սկզբ-բունքներու բռնարարութեանց եւ ստնակոխումներու դէմ գործած արարք-ներուն, իթթիհատը այնպէս բռաւ որ չկողմուի ժողովրդական զատարան մը զայն զատարարելու. ո՛չ որ համարձակեցաւ ձայն բարձրացնել եւ հաշիւ պահանջել: Գինարբուքի մէջ ամենայն ինչ մոռցուեցաւ: Նոր խմրակը, երբ-տեղի մէջ թաթը դրաւ սնտուկներով ազամաններու, սակիներու, օտար թղթազրամներու վրայ, որոնք 32 տարուան կողոպուտի արդիւնք էին, անմեղ հպատակներու քրտինքի եւ արեան հասոյթ: Համիտ իր կուտակած անհուն հարստութեան չնորհիւ, զիտցաւ կաշտել իթթիհատի զեկամարները, որ-պէսզի խնայուի իր կեանքը:

Արդարութիւն պոռացող իթթիհատականները չթոյլատրեցին որ Հա-միտ բողբոջը ամբաստանեայի աթոռին վրայ: Բողմաշտաբար ու կեղեքուած հպատակներուն կ'իյնար միայն՝ անոր արդար եւ արժանի պատիժ մը տնո-րինելը. այդ պատիժը որքան ալ ծանր ըլլար, ո՛չ ոք պիտի յանդգնէր ըսելու թէ արժանի չէր այդ պատիժին: Այսպէս անպատիժ մնաց ամենամեծ մեղա-պարտը: Հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհերու արեան կանչը՝ անխելի մնաց առաւելական սակեկոյաներու ներքեւ:

Դրամը յաղթանակեց արեան... :

Պատմութիւնը մեզի կը սորվեցնէ, որ թագաւորները ընդհանրապէս դահլնէց կ'ըլլան. իսկ բռնակալները կը յօշոտուն ամբողջին կողմէ : Երկուքն է շարքը այն բռնակալներուն, որոնք իրենց արժանի պատիժը գտած են : Սիրակուսայի բռնապետ Տրնիդ^(*), Թիմոլէոն^(**), Կալիքուլա եւ այլք եւ մեզի ժամանակակից մեծ ու պղտիկ արխեպիսկոպոս իսկոր բռնապետները գտան իրենց արժանի պատիժը :

Վերջապէս, ամէն բարձունք ունի նաեւ իր միայնէջքը : Իբր արդեւորան, Սելանիկի միլլան արարչապետը եւ յամուրդ մը կրնար ըլլալ Համիտին համար, ապաշխարութեան եւ զղջումի կայան մը : Հոն կրնար խոկալ իր անցեալի մեծութեան, բրած անարդարութեանց, դործած սճիրներուն եւ անքաւելի մեղքերուն միայ : Թերեւս ամէն օր աչքին առջեւ՝ շարժանկարի ժապաւէնի մը նման՝ անցեալի գէպերը իրարաւարտող բաղմապատկեր տեսարաններով պարզուեցան : Աչքերը սոցած, տեսաւ անդամահատուած մարմիններ, արիւնլուայ դանկեր, յօշոտուած թուեր, սպոյցուած սրունքներ, կախաղաններէն ձօճող անշունչ զիւղներ : Թերեւս իր առջեւ պարզուեցան խոնաւ անձաններու մէջ՝ ձէթահատ ճրագներու նման հիւծելով մարտող կալանաւորներ, Թրիպոլի տապալակէզ անապատներու մէջ գաժան աշխատանքի դատարարուած, ժանդարմած պարտանդներու կոտորածներով հալումալ, կիսամերկ ու կիսաքաղց, մահուան գէժ պայքարող, սպիւն բաղմահադար բնորոնի մտաւորականներու շարան շարան տողանցքը :

Անշուշտ ունեցաւ մղձաւանջներ, ահապարկակ իրաւէներ դործադրող մուրդին եւ մահաձիր ժանտարմաներու երթադաններու տակ, արեան ճապաղիքներու մէջ յոգացող, ալեւոր ծերունիներու, ամէհարար մորթուող ստնաւ մայրերու, որդեկորոյս ծնողներու, ծնողագուրկ կրտսաններու, արտասուակաթ կոյսերու, կեանքի արշալոյսին, դեռ երազը աչքերնուն զոհուող պարմանիներուն աղետարչ լացն ու կոծը, սղոն ու հառաչանքը, աշխարհահեծ աղաղակները : Խոստոված պէտք է ըլլայ իր քունը : Ունեցաւ անշուշտ ցնորական տեսիլքներ. լսեց գետնափոր նկուղներու, ստորերկրեայ

(*) Զարմանալիօրէն շատ մը նմանութիւններ կը գտնենք Տրնիդի (405—362 Ն. Ք.) եւ Համիտի կենցաղներուն միջեւ : Անոր արքունիքի մաս կազմող Ֆիլոքսէնը, Էտաւեալը կը գրէ իր մասին. «Զափաբանց կտակածոս էր. հագուստի տակէն միշտ զրահապատ գգեստ կը կրէր : Գլուխը ոչ մէկ սափրիչի կը վստահէր : Հսկանակներուն ճառախոսութիւններ կ'ընէր բարձր աշտարակի մը գագաթէն. ամէն օր ննջաքնեակ կը փոխէր. գետնայարկ բանտ մը շինել տուած էր Սիրակուսայի նշանաւոր քարայրներէն մէկուն մէջ բանտարկելու իր գոհերը : Գաղտնիօրէն շինուած եւ ժայռին նիւղ կեդրոնը, ակամջի ձեւով խոռոչ մը պսակուած լուսի կ'ընէր բանտարկեալներու խօսակցութիւնները. իրարու խոստովանութիւնները, տրտնջներն ու գանգատները» : Համիտ անպատեհ կարգացած պիտի ըլլայ իմ ազգաց պատմութիւնը... :

(**) Թիմոլէոն ալ (410—336) իր եղբայրը՝ Թիմոփանը սպաննեց :

մահալուլ զնտաններու մէջ զժողովին տանջանքներու, աներեւակայելի շարժարանքներու, անպատեհ խնդութեանց տակ բանտկանութիւններն կորսնցնող, բրած եւ, արիւնլուայ մարմնող եւ հոգի աւանդող անմեղ զոհերուն գտնահատալ ճիշդերը :

Ամէն օր արեւածագէն առաջ՝ տանջարաններու վերածուած դարապուներէն, թողաժաճ եւ գաւազանահար, կոշկոճամահ եւ դանակած մարմիններով բեռնաւոր մեռելարարձ սայլերու անիւներու շնորհները արձագանդեցին թերեւս իր ականջներուն : Սայլեր, որոնք կ'ուղղուէին դէպի Սարայ-Պուրնու վառահամբաւ հրուանդանը, ուր տեղի կ'ունենար բեռնակցումը զիւղներու, զիւղներ՝ որոնք ծովու հոսանքներէն քշուելով՝ նեղուցներէ անդին կեր պիտի ըլլային Միջերկրականի շանաճուկներուն : Գուցէ այս բոլոր ցնորական բանդապուշտաբանքները, որոնք իրական պատկերը կը ցուցնէին իր արարքներուն, զարթուցիչի գեր կատարելով զինք կ'արթնցնէին : Գողգոթ ու ջրային սառումով մը անկողնէն վար ցատկելով՝ մտային մոլորութիւններէն ինքն իրեն հարց կու տար թէ ինչո՞ւ Ալաէտարի միլլան կը դանուէր : Ի տես Տանդակի տեսիլներու, նախկին անօրէն Խալիֆայի օճառանջ կոկորդէն՝ արդեօք խղճաւարչար ճիշ մը դուրս կու դա՞ր. կ'ունենա՞ր ապաշխանքի եւ հաշտեալութեան պահեր : Յուսահատօրէն կը վկայէր՝ Ո՛ջ : Ան կը մնար յուշաթափ եւ հաճարաբէն վանելով ամէն տեսիլ, ինզկելով խղճմանքի ճայնը՝ ստաղծապործի կաղաժներու շնորհին մէջ, չինելով միլլայի հաւնոցի լուսամուտներու շրջանակներ եւ ախոռի դռներ : Պահ մը ձգենք մեր կարանաւորը իր տխուր բախտին. վերջէն պիտի անդրադառնանք իր Պոլիս փախադրութեան եւ մահուան պարագաներուն :

Նշելի կէտ մը եւս դանց առնել չենք ուզեր : Համիտի եղբայր Սուլթան Ռէշատ, 5 Յունիս 1911-ին դէպի Ռումէլի ճամբորդութիւն մը կը կատարէ, Ալպանացիները վերջնականօրէն օսմանեան պետութեան կապելու գիտումով : Ռէշատի կ'ընկերանային դահաժառանգներէն Էօմէր եւ Հիլմի Էֆէնդիները, Ա. Վէզիր Հազար փաշա, եւ այլ արքունի մեծամեծք : Կայսերական շքախումբը Պարպարոս մարտանաւով ճամբայ կ'ըլլէ դէպի Սելանիկ, ուր կը մնայ 4 օր. ապա կ'ուղղուի Իսկիւլ, Փրեսթինէ, Գոշովա : Յունիս 17-ին կը վերադառնայ Սելանիկ. ապա կ'ուղղուի դէպի Մանասիքը 20 Յունիսին եւ կրկին կը վերադառնայ 21-ին եւ ուղղակի շու կ'առնէ : ճամբորդութիւնը տեւած էր 22 օր. իր 7 օր Սելանիկ բնակութեան միջոցին՝ որեւէ այց չի տար իր եղբոր՝ Համիտին. հակառակ որ երախտապարտ էր իրեն որ զինք... անհետացուցած չէր, այլ վանդակի հակողութեան տակ պահած միայն :

Ա Ո Ի Լ Թ Ա Ն Մ Է Ճ Ի Տ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Մեր երկասիրութեան սկզբնաւորութեան, տալիս չափ հակիրճ ծառայութիւններ Օսմանեան Կայսրութեան հին շրջաններու Եղարքոսներու ծաղումին, անոնց կենցաղին եւ գործունէութեանց վրայ: Մեր ցանկը ցոյց տուաւ որ 215 Եղարքոսներէն — Օսմանի գերդաստանի հաստատումէն մինչեւ անոր վախճանը՝ 1922 — մի միայն 78-ը ազդեցութեամբ Թուրք Եղած են: Տեսանք նաեւ թէ՛ ի՞նչ կարգի անձեր այլ բարձր պաշտօնին հասած են: Ամէն ազգէ, ամէն ցեղէ կրօնադարձեր կատարած են երկիրը: Դասակարգային բաժանումով ալ, խզալի եւ արդահատի տեսք մը ունի այլ ցոյցակը: Բազմիքի Տէլլաքէն (սպասաւոր) մինչեւ Լարսապեան բարձր զարգացումի տէր փաշաներ՝ նոյն պաշտօնը ստանձնած են: Անթիւ-անհամար անարժաններու կողքին, հազիւ կարելի է թուել տասնեակ մը արժանաւորներ:

Յարմար նկատեցինք յետադարձ ակնարկ մը նետել օսմանեան պատմութեան ժ.Թ. դարամասունքն մինչեւ Օսմանի հարստութեան խախտումը՝ 1922, եւ ապա Սալիֆայութեան ալ վերջնականապէս ջնջումը: Շրջան մը, ուր հայ ազգային կեանքին հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող ղեկավար յաջորդած են իրարու եւ գրգռմամբ՝ հրաշէկ երկաթով Հայու ճակատագիրը: Եղարքոսներու շրջանէն ետք (1687—1754), կը մտնենք օտար ղեկավարաց ազդեցութեան շրջանը՝ 1839—1908:

Բարեկարգիչ Սուլթաններ Եղած են հետեւեալ Սուլթանները. տեսնենք նաեւ անոնց Ա. վէպերները. անոնք ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցած են եւ ի՞նչ քաղաքականութիւն վարած:

Ա.— Մահմուտ Բ.՝ 1807—1839: Ամենէն զօրեղ կամքի տէր թաղաւորներու ցանկին մէջ պատուոյ տեղ ունի: Մայրը կարճեցեալ Փրանսուէի մըն է, Նազլ-ի-Տիլ Սուլթան, թէեւ Թուրքեր կը հերքեն: Ենթերկներու տիրապետութեան վերջ գրաւ: Տաճկաստանը Լարսապեանացիներու առաջին ձեռնարկը իրեն կը պարտինք. նոյնիսկ փաստեր կան որ Հաթթերն իր օրով պատրաստութեան մէջ էին. սակայն իր փաղածամ մահը՝ արդելք եղաւ անոնց բարձի-թող ըլլալուն: Զբոսցներ ալ կան որ թունաւորուած ըլլայ որոմնացան մողաներու կողմէ, Աբէֆ փաշայի զրգումով: Իր գաւազներուն, Մէճիտի եւ Ազիզի, տուաւ խնամուած զստախարակութիւն՝ կարող ուսուցիչներու կողմէ, եւ բժախնդրութեամբ հսկեց անոնց կրթութեան վրայ:

Իր օրով կարգ մը բարեկարգութեանց ձեռնարկներ սկսան. այսպէս՝ թղթատարութիւն, Գարանթինա, աշխարհաճամարի դրութիւն, երկրորդական վարժարաններու բացում, բժշկական, ծովային եւ զինուորական զբոսայիտներու հաստատում, եւն.:

Թէեւ ունեցաւ 16 Եղարքոսներ, սակայն Մահմուտ Բ. ինքն է որ կատարեց. «Կ'ուզեմ, եւ ինչ որ կ'ուզեմ, պէտք է որ գործադրուի» նշանաբանն ունէր. որով կարելի է ենթադրել որ Ա. վէպերներու ազդեցութիւնն աննշան մնացած է:

Ունեցած 16 Եղարքոսները ազդեցութեամբ հետեւեալ բաժանուածն ունէին. 1 Ալպանացի, 1 Կասկադէի Ալպանացի, 3 Վրացի, 5 Թուրք, 1 Կասկադէի Թուրք, 4 ազգութիւնը բոլորովին անծանօթ եւ 1 կրօնադարձ մը: Ազդեցութեամբ կասկադէի Ալպանացին, նշանաւոր պայքարատար Ալէմտար Մուսթաֆա փաշան է. պաշտօնավարած է 3 ամիս եւ 18 օր. տար մասին հայազգի Գալուստ Արարեան երկասիրութիւն մը ունի, որ թարգմանուած է հայերէնի եւս:

Իր Եղարքոսներէն մին, վրացի Մէճմէա փաշա, զերի կ'իյնայ Եզիպտոս Իպրահիմ փաշայի ձեռքը: Մահմուտ Բ. չափազանց բարեացակամ գրտնուած է հայերու հանդէպ:

Բ. — Սուլթան Մէհմետ. 1839—1861: Որդի Մահմուտ Բ.ի: Մայրը Ենթարեալ հայուհի, Պառմա — Պառմաճեւո՞ն: Թուրքերու համար Պէղմի-Ալէմ: Հաթթի Հիւսայունը եւ Կիւլհանէի Հաթթի ստորագրողն է: Ունէր Լարսապեան կրթութիւն, սահուն Փրանսերէն գիտէր: Իր հօր կողմէ Ենթերկներու փճացումը՝ տկարացուցած էր Ֆէնէի Յոյներու ազդեցութիւնը. Յոյներ Ենթերկիներու կողմը կը բռնէին: Այս տկարացումի հետեւեալ, Հաթթի ղեկավար զիրք ունեցան Արարեանի մօտ, Ամիրաններու շրջանն ենք. Հաթթի Փատիլահի շնորհին մէջ են:

Մէճիտ հազիւ 17 տարեկանին զահ կը բարձրանայ. սակայն շրջապատուած էր կարող անձնաւորութիւններով, որոնք իր հօր՝ Մահմուտ Բ.ի կիսատ թողուցած բարեկարգութեանց ճրագիրները գործադրել ուղեցին. որով Ազիզի օրով Եղարքոսներ մեծ բաժին ունեցան երկրին քաղաքական զիրքորոշումին մէջ: Մահմուտ Բ.ի կարող Ա. վէպերներուն՝ Ռասաֆ, Թափալ Իզդէթ, Գոճա Հիւսէթ փաշաներու յաջորդեցին դարուն ամենակարող զիւսնազէտներէն Գոճա Մուսթաֆա Ռէշիտ փաշա եւ իր հաղորդած Ալի եւ Ֆուստ փաշաները: Այս երեքը փոխին ի փոխ Ա. Եղարքոս, արտ., ներքին եւ այլ նախարարական պաշտօններով կատարեցին երկիրը՝ Սուլթան Մէճիտի ամբողջ գահակալութեան եւ Ազիզի ալ որոշ շրջանի մը բնթացքին: Եղան մերթ ընդ մերթ բնորոշումներ. նշանակուեցան նուազ կարող անձնաւորութիւններ՝ Կրեւեցի Նաիլի, ազգութեամբ Ալպանացի, Կիպրոսցի Մէճմէա Էմին, Տամատ Մէճմէա Ալի փաշաներ, բայց անոնց պաշտօնավարութիւնը կարճատեւ եղաւ:

Սուլթան Մէճիտ թէեւ 24 անգամ նախարար փոխեց, սակայն նոյն անձերը յաջորդած են իրարու. որով 10 հոգիներու հետ միայն գործակցած է, որոնց մէջ 1 Ապագա, 3 Ալպանացի կը գտնենք. մնացած 6-ը Թուրք են:

Մէճիտի օրով եղան ներքին և արտաքին շատ կարեւոր դէպքեր: Եւ զիպատսի Մէճիտ Ալի Փաշայի հետ խաղաղութեան կնքում. 1845-ին՝ Լիրանանի առաջին խլրտումներու յաջող ելք. Լեհ և Հունդար զաղթականներու Տաճկաստան ապստանի գանելը. 1851-ին «Էնճումանի ի Տանիլ» թրքական Ակադեմիի մը բացումը՝ բնագործներու ֆրանսական Ակադեմիայի վրայէն, բազկացած 40 տնդամներէ, որոնց մէջ կը գտնենք թրքական պատմութեան համբաւաւոր հեղինակ Համմէր, ֆրանսացի բառագէտ Պիանշի(*), Անգլիացի Ռեաճաուզ, հայ և յայն մեծ գիտուններու անուններ: Դժբախտաբար 11 տարուան կեանք մը կ'ունենայ այս Ակադեմին:

Կառավարական վարչաձեւին մէջ եղան բարենորոգումներ նախարարութեանց հաստատումով: 1854-ին ցկեանս զինուորապետութեան ջնջումով՝ Ռիզա ժաշան կապեց նոր բանակը. զինուորական նոր գրութեամբ ծառայութեան 4—5 տարի հաստատում, և կազմեց 5 մեծ զօրարածիներ: Եւրոպական թուրքիան 300-000, Անատոլոն 200-000 զօրք հայթայթեցին, ունեւնալու համար կէս միլիոննոց բանակ մը: Արդէն 1838-ին Ռիզա և Ֆուատ ժաշաններու առաջադրութեամբ՝ քրիստոնեաներէ ալ երեք զումարտակ կազմելու փորձ մը եղած էր, զորոնքի առաջին անգամ քրիստոնեայի մը հրամանին տակ. սպանները սեւ ֆէս և սեւ օձիք կը կրէին, զանազանուելու համար միւսլիմ բանակի սպաներէն: Սակայն քաղաքական թաքուն պատճառներ արդեւ եղան որ յարստեւէր այս կարգադրութիւնը, որուն մէջ ամենամեծ գերակատարը՝ Աստրիան կ'ըլլայ ի միտս քրիստոնէից:

Արտաքին դէպքերու կարեւորագոյնը՝ 4 Հոկտ. 1853-ին Խրիմի պատերազմը, որ տեւեց 2 տարի և 4 ամիս: Ապա Փարիզի զաշնադիրը 1856-ին, 35 օր տեւող, որոնց մասին արդէն գրած ենք: Այս պատերազմի ընթացքին 1855 Սեպտ. 9-ին, Անգլիացիներու կողմէ կը հաստատուի առաջին հեռադրագիծը՝ Պոլիս-Վասնա-Խրիմ-Պարպուտ. առաջին հեռադիրը կ'աւետէր Սեւաստապոլիսի գրաւումը:

Մէճիտի օրով կը կնքուի 1855 Յունուար 28-ին, Անգլ.-Ֆրանսացիներու կողմէ՝ առաջին զրամական փոխառութիւնը 5 միլիոն անգլ. ստերի, 4 առ հարիւր տոկոսով և 1 առ հարիւր ամսերիսըմանի հաշուով: Իրը ապահովութիւն՝ կը արուի Իզմիրի, Իզմիթի և Սիւրիոյ նաւահանգիստներու, ինչպէս նաև Եգիպտոսի Խրիմի կողմէ օսմ. կառավարութեան տարեկան տրուելիք վճարումներու հասոյթները: 1859-ի Ապրիլ 24-ին Սուէզի ջրանցքի աշխատանքներու առաջին գործողութեանց ձեռնարկումը, որ պիտի տնենար 162 մղոն երկարութիւն, 68—100 մեթր լայնութիւն, 8—11 մ. խորութիւն. աշխատանքը տեւեց 10 տարի, 6 ամիս, 25 օր, 60-000 ֆելլահներ աշխատեցնելով:

(*) Տանիշմէտի երկէն առնուած են այս անունները. ան չի տար Հայու անուններ: Ֆրանսացիք Պիանշի անունով բառագէտ չեն ունեցած: Հաւանական է իտալացի պատմագիրը ըսել ուզած ըլլայ Տանիշմէտը:

1860-ին, կրկին Լիրանանի խլրտումներու պարագան, որ կը յանգի «Պէյօղլուի» մէջ ստորագրուած զաշնադրի մը, 5 Սեպտ. 1-ին գումարուած զանազանաթուովի կարգադրութեամբ. օրով Լիրանան ոչ թէ անկախ պիտի ըլլար, այլ պիտի ունենար պարզապէս քրիստոնեայ կառավարիչ մը: Առաջին կառավարիչը կ'ըլլայ հայազգի մեծանուն կարապետ Արթին փաշա Տաուաեան: Մէճիտ, Արթին փաշայի նշանակման հրամանը ստորագրած էր իր մահունէ 3 օր առաջ, 22 Յունիս 1861-ին: Վերջին հայազգի կուսակալն ալ եղաւ Յովհ. Գուլումեան 1912-ին: Պաշտօնին վերջ կը դրուի 1915-ին. Իթթիհատական կառավարութիւնը վերջնականապէս կը ջնջէ նման առանձնաշնորհում մը:

Մէճիտ եղած էր շատ ռուլթան մը: Շինել տուաւ Տորմա-Պահէէի սլաւաւը, որ 3 1/2 միլիոն արծած էր, ինչպէս նաև Չրազանի, որ վերջացաւ Ազիզի օրով: Իր գուտարը, Գաթմա Սուլթանի ընդ Ռէշիտ փաշայի օրդի Ղալէպ պէյի ամուսնութեան առթիւ, խրախճանութիւնները տեւած էին 15 օր. հարսանեկան այս ծախքը երկուքուկէս միլիոն ֆր. կը հաշուուի: Միւս կողմէ հրատարակած երկու Հաթթերը՝ որոշ գոտակարգի մը համար անընդունելի նկատուած էին, և հակառակ՝ Շէրիի օրէնքին. քրիստոնեայի մը միւսլիմի հաւատար իրաւունք ունենալը՝ ռամիկի արամարանութիւնը և սիրաւ կը վրդովէր: Եղան Հնդկաստանի մահմեականներուն կողմէ Խալիֆային զէմ նոյնիսկ զժողովութեան արտայայտութիւններ և ցոյցեր: Իսկ Պոլիս զապանի ընկերութիւն մը կազմուած էր՝ զինք զահնէկէց ընելու զիւտումով, առաջնորդութեամբ կարգ մը խաւարամիտ, բայց ազդեցիկ ու մեծ զերբերու հասած՝ շէյխ Ահմէտ Տալմ փաշայի, Ռաիմ պէյի, Արիֆ պէյի և այլ անձերու, որոնք ձերբակալուեցան. այս 4 զլիսուորները մահուան կը դատապարտուին. սակայն Սուլթան Մէճիտ ցկեանս բանտարկութեան կը վերածէ արգարութեան տաւանի վճիռը: Ատեանի ամենադրութիւնը բոնողը՝ ապագայ Միթհաթ փաշան կ'ըլլայ, այն տաւն զեռ քորտուղար: Այս ապրամամբական շարժումը 14 Սեպտ. 1859-ին, ծանօթ է պատմութեան մէջ «Գուլիլի դէպք» անունով:

Ինչպէս կը տեսնենք, իր զահակալութեան շրջանը բեղուն եղած է կարեւոր դէպքերով: Մեզի համար ամենէն կարեւորը՝ իր երկու Հաթթերն են, որոնց մասին խօսած ենք: Պակաս կարեւոր չեն նաև Պատրիարքարաններու շնորհուած առանձնաշնորհումները՝ ժառանգական, ամուսնական և այլ խնդիրներու կարգադրութեան շարջ: Ինքն է որ ստորագրեց բողոքական համայնքին համար Ազգապետ մը ունենալու Իրատէն, վերջ գնելով տիրող ախուր անհասկացողութեանց:

Հաթթերու հայրը կը մահանայ 25 Յունիս 1861-ին: Գահակալութիւնը տեւած էր 21 տարի և 6 ամիս: Իր կենդանութեան շահած էր բարի արքայի մը համբաւը: Զափաղանց զգայուն և ներողամտութեան ոգիի տէր մեծ անձնաւորութիւն մըն էր: Այնքան բարի էր որ կատուները կ'աւետէր, որովհետեւ անոնք անմեղ ձեռնդուկներ կ'օրսային: Իր ծառաներու և սպասաւորներու

Հանդէպ ալ միշտ բարեկամօրէն մտադրեցաւ իր ժողովուրդին հանդէպ ունեցած ողորմասիրտութիւնն առաջնորդական եղած է. ամէն օր հարիւրաւոր չքաւորներ պարտաւ կողմէ կը կերակրուէին: Ասոնց կը արուէր «Փառիշահի աղքատներ» անունը:

Իր անունը յաւերժացուց Երկու Հաթիթերով եւ գերեզմանաւորութեան Զննութեամբ, Երբ զեռ Միտցեալ Նահանգներու մէջ կը շարունակուէր այդ ամարդի շահագործումը: Մէճիտ տեսարար հաստատ մնաց իր սկզբունքներուն. Երբեք չբռնաբանեցաւ իր երեք ամենակարգ Եղարքոսներէն, որոնք միշտ փոխն ի փոխ պաշտօնավարեցին: Մակերեսային հակիրճ տեղեկութիւններ տալով պիտի գոհանանք այդ երեք մեծ նախարարներուն վրայ, որոնք իրենց կարելիութեան սահմանին մէջ, նոր շունչ մը ներմուծել փորձեցին՝ միաձուլ աղագրնակութիւն մը չունեցող հակա կայսրութեան կառավարական կողմին: Թէեւ իրենց Զննքերը յաջողութեամբ չպատկուեցան եւ չունեցան բարոյական լրիւ գոհացում, բայց իրենց աղղկութիւնը եղաւ բարերար. կրնանք ըսել թէ անոնք եղան սերմնացաններ՝ ապագայ Սահմանադրութեան: Միթէաթ փաշան էր որ փեր առաւ պահ մը՝ անոնց անկատար ձգած ձեռնարկներու ծրար իրը, չյաջողելու համար...

Առաջին մեծ Եղարքոսը կը կոչուի Գոհա Մուսթաֆա Ռէշիտ փաշա (1800—1857): Անժխտելի է իր բացառիկ գերը բարեկարգութեանց զործադրութեան խնդրին մէջ: Զերմ հաստատեալ մըն էր անոնց անհրաժեշտ ստիպողականութեան, փրկելու համար կայսրութիւնը փլուզումէ: Կը հաստատուի որ Հաթիթերու խմբադրութիւնը իր գրիչէն ելած է: Անկեղծ հայրենասէր մը՝ օժտուած Երասկան կրթութեամբ: Ունեցած է բնատնկեան օրինակելի կեանք մը. բազմակնութեան հակառակ՝ ինք միայն մէկ կին ունեցած է, 5 մանչ գտակներով: Խորին կերպով ուսումնասիրած է քրիստոնեայ հայատակներու պատմութիւնները եւ անոնց կենցաղը: Նկարագրելով միհանն, մեծահոգի եւ չափազանց ազատամիտ պաշտօնականը որդեգրած, սիրահար յոռաջգիմութեան, կոյմնակից միտակերպական վարչաձեւին, առանց յեղափոխութեան՝ սահմանադրական կարգերու հաստատման եւ բոլոր դատարարներու անխափ հաստատութեան: Եղած է առատաձեռն հանդէպ անկարներու եւ աղքատներու, օգնելով իր անձնական քսակէն հարիւրաւոր չքաւորներու: Ոչ մէկ Ա. մէկը իրեն հաստատած է ճկուն գիւտնադիտութեամբ. մասնաւոր ձիրքով օժտուած էր լուծելու բոլոր խնդիրները: Իր պաշտօնավարութեան շրջանին՝ զմիջնակութիւն կամ խլրտում՝ ամենանուաղ արձանագրութեամբ գէպքեր են: Մահմետականներէ սերւած էր իր հայրենասիրութեան, իսկ քրիստոնեաներէն՝ իր արդարամտութեան համար: Օտարներէ գնահատուած էր, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը Տաճկաստանի մէջ տարածելու կոչած մնացած ըլլալուն համար: Վարած է մէկէ աւելի զանազան նախարարութիւններ, 4 անգամ արտաքին գործոց, 6 անգամ ստորագրամութեան: Շատ նպատած էր Խրիմի պատերազմի յաջող ելքին. կարելի է ըսել

որ Փարիզի պաշտպանով՝ Բ. Դուր 21 տարի հետո պահած է ուսական նոր արշաւանքի մը մղմանը: Քաղաքական ասպարէզը սկսած էր Փարիզի գետնին նշանակուելով. Օսմանցիներու Փարիզի առաջին ղեկավարը կը կարգուի: Մինչ այդ՝ Փարիզ թրքական գետնին չկար. զործակատար մը զոյուլիսն ունէր. հոն կը գտնէ իրը Ա. քարտուպար Յակար Կրճիկեանը (1806—1865), որ իր մտերմ խորհրդակներ կ'ըլլայ եւ կը զբաղի նաեւ իր զաւակներու դաստիարակութեամբ, անոնց գտելու տալով: Երբ Փարիզէն Լոնտոնի գետնին կը նշանակուի, իր հետ կը տանի Կրճիկեանը իր խորհրդակն: Երբ Պալիս նախարարական պաշտօնի կը կոչուի, Կրճիկեան նորէն իրեն կ'ընկերանայ: Կրնանք ըսել թէ Կրճիկեանի գերը մեծ եղած է Ռէշիտ փաշայի գիւտնադիտական ասպարէզի կերաման մէջ:

Հաթիթերու հայրը կը մահանայ 58 տարեկանին 1857 Յունուար 7-ին: Բայց հասցուցած էր Երկու աշակերտներ, որոնց պատուաւորած էր իր սկզբունքները, Այի եւ Ֆուսա փաշաները, որոնք քաղցին միեւնոյն ուղիով:

Երկրորդ Մեծ Եղարքոսը՝ Այի փաշա Մէհմետ Էմին (1815—1871): Մեծ մտաւորական մը, կարող գիւտնադէտ, մահմետականութեան բողոքական համարում է: Մեծ յարգանք, խորունկ մեծարանք եւ պաշտամունք մը ունեցած է Ռէշիտ փաշայի հանդէպ: Երբ Սուլթան Մէճիտի ստիպումով Ա. Եղարքոսի պաշտօնը կ'ընդունի Ռէշիտ փաշայի հրաժարեցումով, պաշտօնի տուչութենէն ետք կը ներկայանայ մերձիկին տղարանքը եւ փաշային փէշերը կը համբուրէ: Յաճախ տարակարծիքութիւններ ծագած են՝ իր եւ իր վարչակազմին միջեւ: Սակայն, Երկուքն ալ նոյն սկզբունքներէ տողորում՝ միշտ աշխատած են Թուրքիոյ յոռաջգիմութեան համար, յոյսով հայրենիքի փրկութեան եւ տեսականութեան: Ինքն է ստորագրող Թուրքիոյ կողմէ Փարիզի պաշտպանը, Փարիզի գետնին՝ իր վարչակազմի ազուն ձէմիլ պէյին հետ: Այի փաշան քաջ Ֆրանսուզէն էր. էր նաեւ Ֆրանսուզէն. այդ պատճառաւ անգլիական սրեւէ չքանչան չունէր...: Նախընտրեալ Գ. բաժնի կ'ըլլայ. «Երանի՜ թէ իրեն նման արտաքին գործոց նախարար մը տնեայի»: Սուլթան Այիզի Երոպա համբարդութեան՝ կառավարած է Երկիրը իր փոխարքայ: Մէճիտի օրով երեք անգամ ստորագրած, իսկ Այիզի օրով երկու անգամ նոյն պաշտօնին կոչուած է: Ա. Եղարքոսի պաշտօնավարութեան զուգարք՝ 8 տարի, 3 ամիս եւ 15 օր կը հաշուուի: Եղած է նաեւ 8 անգամ արտաքին գործոց նախարար: Պիղմարքի «Յիշատակներ» Երկի գրիչը՝ Այի փաշայի մօտ կը գտնուէր. իր մահունէն ետք, երբ կահ-կարասիները աճուրդով ծախու կը հանեն, գերման կայսր Վիլհէլմ Բ., զայն կը գնէ 300 ոսկիի եւ կը նուիրէ Պերլինի թանգարանին: Այի փաշան կը մահանայ 1871 Մարտ 7-ին, 57 տարեկանին: Աղքատ միաճանա՞ծ, իր բառանց պարտքեր ձգելով:

Երրորդ Մեծ Եղարքոս՝ Քէլէճի Զատէ Մէհմետ Ֆուսա փաշա, Մեծ Ֆուսա փաշա կոչուած (1815—1869): Պալատի գիւտնադական բժշկական համարարանը աւարտելէ ետք, Ֆրանսա կը կատարելագործէ իր ուսումը: Ռէշիտ փաշայի խորհուրդով կը փոխէ ասպարէզը, գտնաւոր համար նրբին

գիւանադէտ մը ևս զօրեղ զէմք մը: Նախարարական կարեւոր պաշտօններ ստանձնելէ ետք, երկու անգամ եղած է Եպարքոս, Սուլթան Ալիզի օրով, որոնց ընդհանուր զուգարք 4 տարի 1 ամիս և 14 օր: Ֆրանսե-րէնէլ զատ կը խօսէր նաեւ սպաներէն: ժամանակ մը Մատրիտ շրջաօտը էր Իզապէլ Թապուհիին մօտ իբր արտակարգ դեսպան: 1860 Մայիս 27-ին, երբ արտաքին գործոց նախարար էր, իր պաշտօնը պահելով հանդերձ՝ իբր ար-տակարգ քննիչ Սիւրիտ կը զրկուի, հսն ծաղած ջարդերուն առթիւ: Զախա-զանց խիստ կ'ըլլան իր վճիռները՝ ի պատիժ յանցարարներուն: Տիրապիւներու և Մարսինիերու միջեւ ծաղած կռիւները և վերջիններուն անսպասարար ջար-դուիլը՝ Էւրոպական գիւանադէտներու մարդկային զգացումները փոթորկած էին: Լիբանանի ջարդէն օրինակ առնելով՝ Դամասկոսի մահմետականներն ալ սկսած էին ջարդել քաղաքի քրիստոնեաները: Զոհերու մէջ կը գտնուէին Հոլանտական և Ամերիկեան հիւպատոսները: 5 Ֆրանսական, 5 անգլիական, 2 ռուսական և 1 աւստրիական մարտանաւեր՝ սիրիական ջուրերը կը հառ-նին: Արդէն ասկէ առաջ Ֆրանսացիք Մարսինիերու, Անգլիացիք Տիրապիւնե-րու միջոց ռազմաթերք հայթայթած էին: Սիրիա պաշտօն ունեցող Կիւրճիւ Ռէշիտ փաշան, զոր Սուլթան Մէճիտ «Ճիզուիթ» անուանած էր, Ֆուստ փա-շային Դամասկոս հասնելուն կ'ըսէ. «Քրիստոնեաներ Էթէ քիչ մը արիւն կորսնցնեն իրենց փնտ չի տար»: Ֆուստ փաշան տարրեր կը խորհէր: Նշա-նակելի է իր անօրինած խիստ պատիժները: Անմիջապէս դատական մատնա-ւոր առեան մը կ'ապմէլ կու տայ, ուր անխախտ բոլոր յանցարարները կը պատ-ժուին: Հրացանահար կ'ըլլան 185 ջարդարարներ, որոնց զլխաւորներէն Թուենը մէկ է քանին. — Դամասկոսի կռուակալ և Արարիտ զօրարանակի ընդհանուր հրամանատար Ֆէրիք Նազրը Ահմէտ փաշա(*), Միրալայ Ալի պէյ, Գալմադամներ Օսման և Ապալուսէլամ պէյեր, հաղարտուեալներ Ահ-մէտ Ալի ապա և Ալի աղաներ, Էւն. Էւն.: Ֆուստ փաշան 75 միլիոն զու-րուշի հատուցում կը սահմանէ ի նպաստ աղետադրներուն: Մեռեալներու

(*) Ֆերիֆ Ահմէտ փաշա եղած էր կարող զինուորական մը: Երբմի պատերազմին, ինքն է որ տարած էր պալականեան հակառի երկրորդ յաղթանակը Ռուսերու դէմ, որ ծանօթ է Չաքամի յաղթանակ տնունով: Այս մականտամարտին կորչակոմի կը հրաժարեցուի եւ իրեն տեղ կը նշանակուի ծերունի Պասկելիչ: Հակառակ հայրենիքի մատուցած մեծ ծառայութեանց, կը դատապարտուի Ֆերիֆ Ահմէտ փաշան՝ գնդակահար ըլլալու, որուն ներկայ կ'ըլլայ Ֆուստ փաշան, որ զինք լաւ կը հանչեար. ժամանակ մը պատերազմական դպրոցի տնօրէն, ուր «Նազրը» ալ կը կոչուէր: Ֆուստ փաշան կ'ըսէ. «Կեանքիս մէջ հաւ մը չեմ մոր-բաժ. քոչուն մը չեմ որսացած, կը տեսնես քէ Աստուած գիտ ի՞նչ տեսակ բաներու գործիք կ'ընէ»: Գառապարտեալը կը մերժէ սր աչհերուն կտայ դրուի. ինք կը հրամայէ «կրակ» պողալով, եւ կ'իյնայ մահտառակ...:

300-000 Հայ նահապետներուն՝ Եւրոպացիներու սիրտերը չէին փոքորկած. վնասներու դրամական ոչ մէկ հատուցում եղաւ: Առանալի ջարդերուն ալ մարտահաւեր արագըն-բաց հասան Լէւսիին ջուրերը, միայն զիրար հսկելու պաշտօնով...:

թիւը 40.000 կը հաշուուի: Կործանած էին 360 գիւղ, 560 եկեղեցի եւ մասուն, 12 կուսակոյ, 28 դպրոց, 9 վանք, եւն.:

Երբ Սիրիա էր, Ա. Վէզիրը կը նշանակուի 1861 Նոյ.ին. կ'ընդունի պալմանու որ հրաժարած մեծ Ալի փաշան արտաքին գործոց նախարարութիւնը ստանձնէ : Այս իր առաջին ստորագրամատիւնն էր, որ կը տւէ 1 տարի 1 ամիս եւ 10 օր : Որով Զուտա փաշան փոքրիկ պապիթնակէտին հասած էր, Ա. Վէզիրը բլրաբլի հանգերձ, էր նաեւ պատերազմական նախարար եւ Սուլթան Սելիմի «Ետիկէ-Էրէքէ»-ն էր կամ «Սէրտար-ը-Էրէքէ» : Կուրծքը պատուանշաններու ժապուղներով դարգարուած՝ Բ. Դուռ յաճախելը շատ մը մեծամեծներու կողմէ իրր բնութեւոյ իկութիւն թնոյտաւորած է : Փաշան քիչ մը կարանցուցած էր իր ժողովրդականութիւնը :

1863 Ապրիլ 13-ին, Սուլթան Աշիկի ղեկի Եղիպտոս մեկնող շքախումբ-
րին մաս կը կազմէր: Երբ Սուլթանը Էդիպտական հող ստք կը կոխէ, իրեն
համար պատրաստուած էր դառարին տարտական ձի մը. պատրաստուած էին
նաև ուրիշ 2 ձիեր՝ մին Գուստ փաշայի, միւսը Եղիպտոսի կուսակալ Իս-
թայի փաշայի համար: Գուստ փաշա՝ տարօրինակ նկարագրի տէր մէկը՝
կը մերժուէ ձիուն զրաջ հեծնել, և կ'երթայ կը բռնէ Սուլթանի ձիուն երա-
սանակը և կ'որոշէ քայլերով բնկերակղիլ: Իսթայիլ փաշան ալ տեսնելով
սանակը և կ'որոշէ քայլերով բնկերակղիլ: Իսթայիլ փաշան ալ տեսնելով
հափաղանց կը նեղանայ. սակայն կը սահլայտի ինքն ալ անոր օրինակին հե-
տևելով: Գուստ փաշայի ալ բնկերակղիլը կը քննադատուի. ան կ'զգայ իր սար-
սաղանջ Սուլթանին հարձին տրամանելու ղխառմով:

[illegible]

Դեկտեմբերի 22-ին, 1861-ին, յատուկ ֆե-
մանով, Հայագրի Կարգադրության Արժիտի Ժաշտ Տառնեան, 3 տարեան Համար
Լերանանի «Ընդհանուր Կառավարիչ» կը կարգուի, «Միւլթի» տառնեանով:
Չէրմանը ստորագրուած կը տեսնենք Մէճիտի կողմէ, մեռնելէն երեք օր ա-

ռաջ(*) :

1861 Ուրբաթ օր մը, Յուլիս 5, «Կարս» մարտահաւաք, — Կարս այն ատեն թրքական հող էր — հայ վաշան կը հասնէր Պէյրութ : Իր ժամանումը կ'աւետուէր թնդանօթի 17 հարուածներով : Զինք գիմաստրեկու եկած էին Սայտայի վալի, վաշա եւ քաղաքական, զինուորական, վարչական բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնականները : Պէյրութի պահակապօրքը զինուորական բարեւի կեցաւ : Հայ վաշան կ'սօրստան ձաշի հիւր կ'ըլլայ Մեծ Ֆուտա վաշայի մօտ, յետոյ կ'ուղղուի իրեն յատկացուած տաւարանքը, ուր կ'ընդունի այցելուները մինչեւ իրիկուն : Առաջին այցելուն կ'ըլլայ Մեծ Ֆուտա վաշան, որուն կը հետեւին Պէյրութի կուսակալը, ամէն կարգի զինուորականներ, հիւպատոսներ, պատրիարքներ, մուլաներ, շէյխեր, եւն. եւն. :

18 Յուլիսին, Պէյրութի շոճիներու հրատարակին վրայ, տեղի կ'ունենայ ընթերցումը կալսերական Ֆէրմանին եւ Լիբանանի վարչութեան համար զծուած կանոնադրութեան : Այս հանդիսութեան ներկայ կ'ըլլան Բ. Դրան արտակարգ յանձնախումբի նախագահ Մեծ Ֆուտա վաշա, եւ վերոյիշեալ բոլոր մեծամեծք :

Շատ ծանրացանք Ֆուտա վաշայի վրայ, այն նկատումով որ իրեն վերոգրեալ «Կառլ»ի հանելուկը լսածելու խնդրին, մեր հաւաքած կենսազրական զիծերը թերեւ իրենց օգտակարութիւնն ունենան : Այդ ենթադրական կտակի մասին մեր զործի յաւելումներու բաժնին մէջ պիտի արտայայտուինք :

(*) Միւշիւր կը համապատասխանէր Մարեշալի, գերմաներէն՝ Ֆելդմարշալի : Կայսրութեան մէջ ընդամենը 8 միւշիւր կար : Եւրոպացոց մօտ Մարեշալ տիտղոսը կը կրեն միայն զինուորականներ, իսկ Թուրքերու մօտ նոյն տիտղոսը շատ անգամներ սիւլէլէնքու ալ շնորհուած է :

Մէնիտի մահ՝ 25 Յունիս. Ազիզի գահակալութիւն՝ 26 Յունիս 1861 :

Գլուխ 10.

Ս Ո Ւ Լ Թ Ա Ն Ա Ջ Ի Ջ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

1861 — 1876

Բարեկարգիչ Սուլթաններու երրորդ եւ վերջինը : Կրտսեր որդին Մահմուտ Բ. է, եղբայրը Սուլթան Մէճիտի. մօր անունը Փէրթէյնիալ է, որով արզանդակից չէ իր եղբօր : Գահ կը բարձրանայ 25 Յունիս 1861-ին :

Ազիզի գահաւարակութիւնը կը տարբերի Մէճիտի գահաւարակութեանէն : Թէեւ գիտէր սահուն կերպով ֆրանսերէն խօսիլ եւ գրել, սակայն աւելի խաճանքու կողմէ ուսում ստած՝ Պախարացի եւ Սամարիտանացի, իր մտաւորական դարգացումը պարսկական կամ արաբական ըլլալէ աւելի թաթարական էր : Կր սիրէր տաղեր չարազրել, որոնք դնահատուած են : Մարմինով հուժկու, կը հետեւէր մարզանքի, բմբաւարտութեան եւ որսորդութեան : Ուղիղ գաղտնիութեան տէր, ունէր վեհանախութիւն եւ ներդաժառութեան ոգի. էր նաեւ արդարատէր : Գահաժառանգ Մուրատը չափահայ վանդակի մէջ. եղաւ տղաւամբա սուլթան մը, եւ չարունակեց իր հօր եւ եղբօր բարեկարգութեանց ճրագիրը : Իր 15 տարւոյն գահակալութիւնը կարելի է երկու շրջանի բաժնել : Առաջին 10 տարիներուն՝ իւր մեծ նպարքով՝ պահեց Ռէշիտական երկու մեծ վէզիրները, Ալի եւ Ֆուտա վաշաները : Անոնց մահուանէ հոգ՝ ենթարկուեցաւ ուստակը նէտիմ վաշայի ազդեցութեան : Մահումով Վրացի ալա Ա. Վէզիրը, կրնանք բռնել իր չար պարիկը կտաւ, եւ վերջին հինգ տարիներուն՝ երկիրը առաջնորդուեցաւ զէպի փուլուս, պատճառ ըլլալով նաեւ իր կորուստին : Ունեցած է 14 Ա. վէզիրներ, որոնցմէ 4 հատին կրկնակ պաշտօնաւարտութեան հետեւանքով, զործ ունեցաւ 16 տարբեր անձնութեան հետ : Սատարգամներու 8 հաար ազդութեամբ թուրք, մէկ հաար վրացի, մէկ հաարին ալ թուրք ըլլալը կատարուէր : Կատկածելին՝ Միթհաթ վաշան է (*) :

(*) Տանիշմէնան է որ կոյր կողմնակցութեամբ՝ կատկածելի կ'ուզէ ցուցնել այս արմէքաւոր սատարգամի ծագումը, ընդունելով հանդերձ որ Միքիաք վաշա գաւազն է Ռուսնուգի գահաւոր Հոսի Ալի Էփ. Զատէ Հոսի Հափրգ Մէհմէտ Էփէնիին : Միքիաքի բուն անունը Անիէտ Շէփիէ է : Միքիաք անունը արքունի գրասենյակներու մէջ պաշտօնավարած շրջանին տրուած է :

Իր օրով, արտաքին քաղաքականության մէջ մեծ դէպք չէ արձանագրուած. ըսել կ'ուզենք՝ պատերազմ տեղի չէ ունեցած: Սակայն Պալքանեան երկիրները միշտ եռուկեռի մէջ կը գտնենք: 1864-ին Լոնտոնի զաւնադրով Ռուսերու կիսանկախութիւն կը ստանայ. կը կարգուի Գրալ մը, Հոնէն-ցոլէք զերգաստանէն Կարսոյ Ա. (*), որ դերման ծագում ունէր, ինչ որ Ռուսերուն շատ հաճելի չէր թուեր: Թուրք քերթոյ Զիա փաշա իր մէկ բանասերգութեան մէջ կ'ըսէ. «Հարկաւարաւ մը Գրալ — Կարսոյ — Եղաւ»:

Դէպի Եդիպոսս ճամբորդութիւնը, 1863-ին, կարեւոր դէպքերէն մին կը նկատուի: Շատ մը առկա խնդիրներ լուծում գտան: Եդիպոսսի կուսակալին արուեստը կրտսի տխուրութեան խնդրի մէջ փոփոխութիւններ ներմուծուեցան. հօրէ ի օրդի իշխելու դրութիւնը հաստատուեցաւ, ինչ որ դժգոհութեանց պատճառ եղաւ Սալիկ Եդիպոսսի կողմէ: «Սալիկ» բառն ալ իր հակառակորդներու կողմէ քննադատուեցաւ, «ուստամը մը Սալիկ անուանեցին» բնակիչ, Մէհմէտ Ալիի տէնարկելով: Բանակի զինուորներու թիւը 18 հազարէ 30 հազարի բարձրացում արտօնուեցաւ. իսկ Սալիկին օսմանեան զանգէն արուելիք տարեկան գումարը 750.000 սոկի որոշուեցաւ:

Այս ճամբորդութեան մաս կազմած էին գահաժառանգ Մուրատ և Եդիպոսսի շահերը՝ Համիտ և Ռէշատ Էֆէնդիներ, և Մեծ Ֆուատ փաշան՝ բարձրագոյն զինուորական պաշտօնականներով: Ընդունելութիւնը առատաբերական մեծաշուք ցոյցերու տեղի տուած է և հիւրասիրութիւնը հարգումէ կիշերներու ճախութեամբ կատարուած:

Իր օրով ծագում առաւ 1867-ին «Նոր Օսմանցիներու» բնդդիմադիր ընկերութիւնը, որուն մասին խօսած ենք Թուրք Յեղափոխական շարժման ծագումի առթիւ: Ազգիկ սասորտը քաղաքացիական պատերազմի ջրանցքի բացումը 1869-ին: Ստամբուլէն նաեւ Լիւթիանի խնդրոյ մասին: Եղան կարգ մը բախումներ Սերայի և Մանթէնէկընցիներու հետ, որոնք կարգադրուեցան թուրքերու կողմէ Եղան զինուորով. օտարներու իրաւունք արուեստը հող զներու: Ծաղկեցաւ նաեւ Եկեղեցիներու խնդիրը. Պալիկները չուզեցին ճանչնալ Յոսի Օրթոսոսը Եկեղեցիի իշխանութիւնը. անջատ Եկեղեցի ունենալ ուզեցին. այս խնդիրը տարիներ շարունակ միջառնութեանց առարկայ եղաւ և տեսեց մինչեւ Համիտին գահընկեցութենէն ետք ալ: 1871-ին Լոնտոնի զաւնադրով Ռուսերու իրաւունք արուեստը Սեւ ծովու եզերքը պատերազմական նաւահանգիստ ունենալ և կառուցանել մարտանաւեր. այդ պաշտպանութիւնը Ռուսեր կարողացան ջնջել առաջ փարիզի զաւնադրի նուազագոյնը պաշտանները:

(*) Կարսոյ կամ Գարսի Ա. ամուսնացաւ՝ Գարսի Եղանի ծագում ունեցող Եկեղեցիի հետ: Այս ամուսնու արդեւորութիւն. Գարսի Եղանի Եկեղեցիի քաղաքական էր, որեւէ լուսնաբան ամուսնութիւն: Գարսի կարգադրի էր, որեւէ կարգի ծիսակատարութիւն և հպատակներու մեծամասնութիւնը օրրոտոսն ըլլալուն՝ տխուրեցան օրրոտոսն պաշտպանութիւն մըն ալ ընել:

1875-ին կը ծագին Հէրսէքի և տարի մը ետքն ալ պուլիարական պաշտամբութիւնները: Կրեաթ կղզիին մէջ ալ ապստամբութիւնը սկսած էր 1866 Սեպտեմբր:

Կը տեսնենք որ ներքին քաղաքականութիւնը բեղուն է պատմական կարեւոր դէպքերով: Կարեւոր է նաեւ Ազգիկ Երոպա ճամբորդութիւնը:

Օսմանցիներու հարստութեան հիմնուելէն ի վեր, առաջին Սուլթանն է որ Կեալուր Երոպայի ոստաններուն՝ բարեկամական այց մը կու տայ:

1867-ին Փարիզ Միջազգային ցուցահանգէս մը կազմակերպուած էր: Այս առթիւ Նափոլէոն Գ., ինչպէս Երոպական թագաւորական տուներու, նմանապէս Բ. Գրան ալ հրաւիրուելու մը զրկուած էր: Կը պատմուի որ Ալեքսանդր Զարը զարմանք յայտնած է որ Թուրք Սուլթան մը կը հրաւիրուի: Զարը և ուրիշ արքայական տներ ևս այցելեցին այս առթիւ Փարիզ:

1867 Յունիս 21-ին, Սուլթան Ազիզ, արքունի և բարձրագոյն պաշտօնականներու շրջանում ճամբայ կ'ըլլէ կայսրութեան «Սուլթանիկ» զրահանաւով: Այս երթին մաս կը կազմէին Մեծն Ֆուատ փաշա, Մուրատ, Համիտ և Ազիզի անդամիկ մանչ զատկը՝ Իզէթաին Էֆէնդի: Հրաւիրեալներու ցանկին մէջ կը գտնենք նաեւ հալապի Միհրան Էֆէնդի, որ մայր Սուլթանուհիին սեղանաւորն էր: Սուլթան Ազիզի բացակայութեան, կայսրութիւնը պիտի կառավարէր Մեծն Ալի փաշան՝ փոխարքայ տնտեսով: Տարաւանջը անցնելէ ետք, նաւը կ'ուղղուի դէպի խալիփական ջուրերը: Սիկիլի կղզին հասնելուն, կանց կ'անել դիտելու հրաւիրալին Էթնան: Հոն նաեւ կը փոխէ և կ'անցնի «Բէլթէյ-Լի-Փիլիպ» մարտանաւին՝ վրայ և կը հասնի Նափոլի: Հոս հաղիւ 4 ժամ կը մնայ: Արքայական նաւուն վրայ կ'ընդունի խալիփի Ամիրալը և օսմանեան հիւպատոսը. ապա նաւը կ'ուղղուի դէպի Թուրքիա՝ խալիփական զրահանոցներու ընկերակցութեամբ: Սուլթանը ուղած էր տեսնել Թուրքիա քաղաքը, ուր զարեւ տալ 1543-ին Ֆրանսուա Ա. օրով, օսմանեան նաւատորմի Պարպարոսայի առաջնորդութեամբ ցամաք զինուոր հանելով օղնութեան հասած էր Ֆրանսացիներու: Թուրքն ցամաքային ճամբով կ'ուղղուի Մարսիլիա, ուր կը զիշերէ, և հետեւեալ օր 30 Յունիսին կը հասնի Փարիզ: Նափոլէոն Գ. անձամբ եկած էր կայսրան զիմաւորելու կայսրական թափօրը: Շրջանումը կ'ուղղուի դէպի Թիւրքիա պալատը, ուր կայսրուհիին հետ ծանոթանալէ ետք կ'առաջնորդուի ներկայիս հանրապետութեան նախագահին յատկացուած էրիզէի պալատը, որ իր տրամադրութեան տակ զրուած էր: Էթնի կայսրուհիին կայսրան ներկայ չըլլալուն պատճառը Ազիզի շրջանումը մէջ իդակն սեռի բացակայութեան կը վերադրուի: Ֆրանսայի կայսրը մէկէ աւելի անգամներ էրիզէի պալատը այցելու գալ, կ'ընկերանայ Սուլթանին պարտելու թրքական և այլ տաղաւարները: Սուլթանը կ'ընէ կարգ մը արժէքաւոր զննումներ, Սեւի յախճապակներ, որոնց վրայ զրուած ծանուցադիր մը կը յայտարարէր որ Փատիլ-շահին կողմէ զննուած են: Այդ առարկաները կը մնան մինչեւ ցուցահանգէսի փակմանը, և ապա կը ճամբուին Պոլիս:

Այս պոստյաներու ընթացքին կ'ըլլան զխանութատեան խօսակցութիւններ: Կրեաէի անպատմութիւնը սկսած էր. նախօրէին կ'առաջարկէ Սուլթանին որ կղզին ծախեն Յոյներուն: Սուլթան Աղիյ կ'ընդօղի և պատասխանած կ'ըլլայ նախօրէին, որ «Թուրքեր 27 տարի արխն թափած են զայն թրքական հողի վերածելու համար. թուրք զինուորի արխնը զին չունի, և նաւատորմի զինելու մինչեւ վերջին մակոյկը զայն պիտի պաշտպանեմ»: Յուսաւ փաշան ալ չափազանց նկատեց՝ քափններուն կ'ըսէ. «Կը ծախենք մեր առած զինով»: Եւ նախօրէին ալլաւ չի պնդեր: Երեսնին մէջ Յրանսալի կայսեր ատաջարկը նորապետը էր Թուրքերուն: Կրեաէի կախները սուղի նստան Օսմանցիներուն՝ պետական գանձը պարտաւ էր: Վերջէն պիտի տեսնենք որ Թուրքեր ասիականացի լրել կղզին, պարսեալ և ամօթահար, առանց մեթալի մը տանելու:

Սուլթանը Փարիզ կը մնայ 10 օր: Հոս մէջբերենք, հանձարեղ փառարան Մեթր Կարստեի հետեւեալ գրութիւնը, որ կը պատմէ իր յօդուածներէն մէկուն մէջ. «Սուլթանը ունէր հիասթափեց համարուած մը, նորը բանաւորներով: Ճաշի առին համարակալին թեղանքները կ'սլորէր, որպէսզի չի գտարին: Կը մերժէ Փրանսացի փափկասուն իշխանուհիներու, մեծամեծ տիկիներու թեւը մտնել: ... Այս ալցին, արեւելոյցի Սուլթանը, հաղթանակներու մէջ Տաճկաստանի հող գրած էր, ինքզինք միշտ հայրենիքի հողին վրայ գրաւուելու երեւակայութենէն տարուած»:

Ուրիշ գէպ մը: Իր ալցէն երկու տարի ետք, 1869 Նոյ.ին, Սուլթան ջրանցքին բացումը կատարելու համար, Էօփենի թաղուհին Եգիպտոս չուղարկած, յարմար նկատած էր ալց մը տալ Սուլթանին. վերջապէս Եգիպտոսի խախտութիւնը պաշտօնապէս օսմանեան զերիշխանութեան տակ էր: Երբ Փրանսական կայսերական «Արծիւ» մարտանաւը մուտք կը գործէ Մարմարալի խաղաղ ջուրերը, թրքական փոքր գրահատները զիմաստելու եկած էին կայսրուհին: Թնդանով 30 հարուածներ կ'ողջունէին ալց գալուստը: Սուլթան Աղիյ կարմիր թաւիչէ ամպհոսանքով զարդարուած թաղաւորական նաւակի մը մէջ բացմած գէպի Փրանսական նաւատորմից կ'ուղղուի. երբ «Արծիւ» մարտանաւը կանգ կ'առնէ Պէլլէրպէլի պալատին առջեւ, փառահար գէպի կայսրուհին ուղղուելով, մոռցած (Փարիզի) մահմեդական սին աւանդադաշտութիւնը, կ'ուղէ կայսրուհիին աջհամբոյր նուիրել. Էօփենի թաղուհին կը մերժէ, եւ քաշելով ձեռքերը, յարդելու համար միւսիմ հալտաւորներու աւելորդադաշտ սովորութիւնները:

Սուլթան Աղիյ 10 օրուան ընթացքին, արցելէլ ետք Փարիզի տեսարանին վայրերն ու պատմական յիշատակատեաններ, ներկա կ'ըլլայ ի պառլի իրեն տրուած ճակերոյթներու, պարահանդէսներու, թատերական և ալլ խրախճանքներու: 13 Յուլիսին ճամբալ կ'ելլէ գէպի Գալէ նաւահանդիստը, ուրիշ նաւ նստելով զամաք կ'ելլէ Տուփը, անդիական հող: Անդիս թաղուհին ևս զինք հրաւիրած էր: Մանչ ծովու մէջ, մինչեւ Տուփի կէս ճամբան, Փրանսական մարտանաւեր, անկէ անդին անդիական մարտանաւեր

կ'ընկերանան կայսերական չրախճարին:

Փարիզ գտնուած միջոցին Փրուսիայ, Աւստրիայ զնապաններու կողմէ հրաւիրենք կը ստանայ վերադարձին Պերլին, Վիեննա, Պուտափէշթ կանդ տանելու:

Տուփը՝ փառահար զիմաստելու եկած էր գահաժառանգ ապագայ կոստար է: Լոնտոն, Պիքինկհայմի պարտը կայսերական հիւրերու տրամադրութեան տակ կը գրուի: Հետեւեալ օր՝ ալց Մեծն Վիքթորիա թաղուհին: Անգլիացիք իրենց կարգին՝ Էտ շէն մնար Փրանսացիներէն. կը սարքուին ամէնօրեայ խրախճանքներ: Վերջին օրը՝ մեծ պարահանդէս, որու ընթացքին թագուհին իր ձեռքով կը կտակ Մեծն Բրիտանիոյ ամենաբարձր շքանշանը (Վերակապի)՝ Սալիֆայի սրունքին^(*): Աղիյ առ ի փափկանկաւտութիւն, ալց մը կու տայ թագուհիին նոր փախճանած թրքաէր Ա. Եպարքոս Փարմաթրանի ալլիին: Այս ալցը շատ բաւ տպաւորութիւն ձգած էր անգլիական պաշտօնական շքանշաններու մօտ, և նորապետ յառաջիկայ գրաւական փախառուութեանց:

11 օր Լոնտոն մնալէ ետք, 23 Յուլիսին կը հասնի Պրիւքէլ. հետեւեալ օր ճաշի հիւր կ'ըլլայ Պիքինկհայի թագաւոր Լէոպոլտին. ապա կառախուսութիւն ճամբայ կ'ելլէ գէպի Վիեննա: 25 Յուլիսին կը զիչերէ Կոպլենց. Հոննոսի վրայ նաւադաշտ մը, և ներկայ կ'ըլլայ փրուսական զինուորական տպաւոր մը: Կը պատմուի որ Վիլհելմ Ա. կայսրը «Էս ալս բանակը Յրանսալի գէպ է որ կը պարտաւեմ» բաժն կ'ըլլայ իրեն:

Յուլիս 28-ին կը հասնի Վիեննա. Փրանսու ժողէֆ կայսրը զինք զիմաստելու կու գայ կայսրան: Երկարակեաց ալս կայսրը ճանչցած էր Սուլթան Մէհմետը, ճանչցաւ զինք, ապա Մուրատը, Համիտը և Ռեշատը: Եւսոյրունի կայսերական պարտը կը գրուի չրախճարի տրամադրութեան տակ: Վիեննայի ալցը կը տեւէ երեք օր: Ապա Գանուրի վրայով կը մեկնին Պուտափէշտ: Փրանսու ժողէֆ կայսրը՝ ի յարգանս մինչեւ քարափ կու գայ, ուր կը մնայ մինչեւ նաւուն անհետանալը: Այս ալցին, իրենց ցոյց տրուած է ալց փայլը, ուր բանակած էր Գանուրի Սիւլէյման և պարտուած: Ալլ թուրք պարսեալ զօրավարին զրուիւր ալթմ կը գտնուի Վիեննայի թանգարանին մէջ:

Օր մը միայն հիւր կ'ըլլայ Հոնգարիոյ մայրաքաղաքը, շնորոգելու համար հին տխուր յիշատակներ: Պուտափէշտ 160 տարիներ թրքական տիրապետութեան տակ մնացած էր: 180 տարիներ ետք թուրք սուլթան մը իրը հիւր ալցելութիւն կու տար իր նախահայրերուն գրաւած, և ապա սրարտուե-

(*) Սովորութիւն չէր որ Սուլթան կալիփա մը «կեալուր» կառավարութեան մը կողմէ շնորհուած շքանշան մը ընդունէր: Բայց պատմութեան մէջ կը գտնենք հախընքաց դէպք մը: Աղիյին առաջ Սուլթան Մեհմետ ընդունած էր Փրանսական մեծ լեգէնի շքանշանը: Պուլիս մեծ հանդիսութեամբ եղած էր ալս տրուութիւնը. Պուլսոյ փր. դեսպան Թուլքէլի ձեռամբ՝ 28—12—1853-ին:

լով լքած վայրերը :

4 Օգոստոսին կը հասնի Ռուսուք, ուր Գարույ իշխանը զինք կը զիմաւորէ : Պալքանեան հողերու վրայէն ալ ցամաքային ճամբով չէ ուղած ճամբորդել . ամէն կողմ թուրքի արեւնր տարածուած էր : Պատերազմադաշտեր, անառիկ բերդեր, ճակատամարտեր, ևւն ., անշուշտ խորհրդածութեանց առարկայ եղած են մեր այս չքախումբի կողմէ : Կը հասնին Վառնա, ուր Այի փաշա եւ պատերազմական նախարարը զինքը զիմաւորելու եկած էին : Վառնայէն ծովու ճամբով Պոլիս կը ժամանէ 7 Օգոստոսին : 47 օր տեւած էր այս ճամբորդութիւնը եւ կառավարական անտուկին սուղ արժամ : Սակաշն ունեցած էր իր արդիւնաւոր կողմերը : Իր աչքով տեսած էր եւրոպական անտեսութեան փայլուն վիճակը, ճարտարարուեստի վերելքը . աչքէն չէր վրիպած ժողովուրդներու բարեկեցիկ կենցաղը, անոնց փայլած ազատութիւնը, եւ հաստատած թէ որքա՞ն յետամնած է թուրքիան : Անշուշտ իրեն բնկերացող գահաժողաւոր էֆէնդիներ եւս ունեցած են լուրջ խորհրդածութիւններ, վերլուծած բազմազան եղբերը, եւ չափած Արեւելքը Արեւմուտքէն բաժնող խրամատի խորունկութիւնը : Սուլթան Աղիյ վերադարձին բրած է յայտարարութիւն մը ըսելով . «Պէտք է անոնց օրինակին հետեւինք» : Անշուշտ Պրանտա եւ Անգլիա, կայսր եւ թագուհի դէմ առ դէմ տեսակցութիւններու ընթացքին, քաղաքական խնդիրներ եւս վիճարանութեանց առարկայ եղած են, բայց անոնք կը մնան զաղանիւր զիւանագիտութեան :

Ճամբորդութեան վերադարձէն ետք, եղան փարշակաւ եւ այլ կարեւոր բարեփոխութիւններ : 1868-ին կը սկսին կուսակալութեանց նոր բաժանումներ, հաստատում Սանճագներու եւ Գայմապամութեանց, ինչպէս նաեւ տեղական ժողովներու, բնութեայնէ՛ր՝ ստանց ազդի եւ զաւանանքի խորութեան, որպէսզի ժողովուրդը իր մասնակցութիւնը բերէ կառավարական ձեռնարկութեան՝ «վարչական ժողով» կոչումին տակ : Ամենէն կարեւորը «Շուրայի Տէօվլէթ»-ի հաստատումն է : Այս պետական խորհուրդը կարելի է նկատել իր ապագայ Երեսփոխանական ժողովի մանրանկար : Աւագածողով մըն էր ռամկապական սկզբունքներով, որուն առաջին նախագահի պաշտօնը փարեց մեր միակողմանի պատմարան Տանիլմէնտի եւ իրեն նման յետամնացեալներէ հալածուած եւ ատուած, իսկ ազատական թուրքերէ ու Եւրոպացիներէ դնահատուած Միթհաթ փաշան : Բոլոր ոչ-մահմետական համայնքներու շնորհուեցաւ իրենց ազգային ժողովն ունենալու իրաւունքը . Հայերս զայն երեսփոխանական ժողով կոչեցինք : Դատական մարզին մէջ եւս եղան հիմնական փոփոխութիւններ . կազմուեցան սճրագատ, կոչման, վճարագատ (վճարեկ) եւ այլ ատեաններ : Շէրիի դատարանը մի միայն կրօնական հարցերը կրնար դատել : Զէին մոռցած նաեւ փաճառականական սենեակները, եւն . եւն . :

Ռէշիտական երեք մեծ վէզիրները չէին ուզեր կարգերը յեղափոխութեամբ փոխել . ժողովուրդը պատրաստուած չէր . կ'ուզէին կամայ-կամայ կիրարկել բարեկարգութիւնները : Իր օրով կազմուեցաւ կուսակցութիւնը «Նոր Օսմանցիներու», որոնք անհամբեր էին թուրքիան եւրոպականացնելու

24 ժամուան մէջ : Իրենց նիւթական բաժնուղ եղիպտացի Ֆադլի փաշան արդէն կառավարութեան հետ համաձայնութեան կը մը գտնելով, Պոլիս վերադարձած եւ նոյնիսկ դաշլիճի մէջ պաշտօն ստանձնած էր, լքելով վատարար ադաւախան խմբակը, թէեւ շարունակեց ամսականներ դրկել Փարիզ : Ի . Դրան կողմէ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը Փարիզ կը մեկնի՝ համոզելու «Նոր Օսմանցի»ները, որպէսզի վերադառնան Հայրենիք . իրենց կը շնորհուի ընդհանուր ներում սուլթանական հրովարտակով : Նիւթականէ զրկուած մտաւորականներ, մէկիկ-մէկիկ կու գան Պոլիս եւ կը ստանան կարեւոր պաշտօններ : Անշուշտ Աղիյի ձեռնարկած վերոյիշեալ բարեկարգութիւնները՝ օտար չէին իրենց այս որոշումին : Կը փակուին թերթեր, կը դադրին հակառակութիւններ, եւ մնա՞ն բարով Սահմանադրութիւն : Այսպէս կը ցրուի առժամարար՝ ազատական կուսակցութիւնը :

Մեծ Ֆուտա փաշան կը մեռնի Նիս, 12 Փետր . 1869-ին, 54 տարեկանին : Մեծ կորուստ մըն էր այս անձնաւորութեան կանխահա մահը . 5 անգամ արտաքին գործոց նախարար, 2 անգամ Ա . Վէզիրի պաշտօն վարած . երկու վէզիրութեանց չըջանի տեսողութիւնը 4 տարի եւ 1 ամիս կը հաշուուի :

Երկու տարի եւ վեց ամիս ետք, 1871 Սեպտ . 7-ին, կը մահանայ մեծ Այի փաշան եւս, 57 տարեկանին : 8 անգամ արտաքին գործոց նախարար, 5 անգամ Ա . Եպարքոս, որուն 3-ը Սուլթան Մէճիտի օրով, իսկ 2-ը Աղիյի ժամանակ : Վէզիրութեան ընդհանուր թիւը 8 տարի եւ 3 ամիս : Վերջինին մահուամբ կրնանք բռնել որ կը թաղուին նաեւ Հաթթերը : Բարեկարգութեանց շրջանը տեւած էր 31 տարի, 10 ամիս եւ 22 օր : Այս շրջանին Հայութիւնը վայելեց բարեկարգութեանց որոշ պոսուղներ : Պէտք չէ մոռնանք որ ո՛չ Մէճիտ եւ ոչ ալ Ռէշիտական 3 մեծ Եպարքոսները, Հայոց համար չէ որ ուղեցին բարեկարգութիւններ ներմուծել, այլ թուրքիան փրկելու համար : Անոնք թուրք էին եւ թուրք մնացին . Հայոց Ազգ . ժողովի վիճարանութեանց մէջ տեսանք իրենց մտածելակերպը . այսու հանդերձ թուրքիոյ վերականգնումին համար անոնց ըրած ձեռնարկներէն Հայեր եւս օգտուեցան : Բէշիտականները՝ իրր մեծ զիւանագէտներ՝ աւելի դնահատուած էին Եւրոպացիներէ քան թէ թուրքերէ :

Այի փաշան շատ սեղմումներու ենթարկած էր Աղիյի սուլթանական իրաւունքները . նախանձօրէն կը հսկէր անոր գործունէութեան վրայ . կ'ըսուի թէ ո՛չ մէկ Ֆէրման կը ստորագրուէր ստանց Այի փաշայի հաւանութեան : Մահացած օրը, Սուլթան Աղիյ տրտմելով հանդերձ ըսած է . «Հիմա ազատ եմ, հիմա է որ կը զգամ փառիշտ ըլլալս» : Աւագ, Աղիյի թաղակալութեան երկրորդ քառամեայ շրջանը բաւ եղաւ կայսրութիւնը դէպի անդունդ առաջնորդելու :

Այի փաշայի մահուան տարի, ամենէն շատ ուրախացողը Իկնատիէֆ եւ Թըրիւ Իսմայիլ փաշան (Եղիպտոսի) եղած կ'երեւան . այս վերջինը, Այի փաշայի մահուան գոյժը հաղորդող հեռագրական պաշտօնեային 1000 ոսկի նուէր մը կու տայ :

Այլ փառացիին կը յաջորդէ՝ Տ Սեպտեմբերին՝ Կիրճիս Մահմուտ Նէտիմ փառա 10 ամիս եւ 24 օր տեւողութեամբ։ Ունեցած է երկրորդ պաշտօնաւարութիւն մը 26 Օգոստ. 1874-ին, որ տեւած է 8 ամիս եւ 16 օր։

Նէտիմ փառան Պոլսոյ գեապան Իկնատիւֆի մարդը եղած է. զինք «Նէտիմֆ» անուանած են, եւ իբր անհետաւեալ վէրիւր «Կոյր Նէտիմ» եւս կոչուած է։

Այլիզ զժրատութիւնը ունեցած է ենթադրուելու Նէտիմ փառացի շարադէտ աղբեցութեան։ Երբ պաշտօնի զլուխ կ'անցնի, ըստ Ռէզիտականները կը հետապնդին պաշտօնէ, եւ շատեր նոյնիսկ մայրաքաղաքէն։

Մեծ Այլ փառացի մահէն ետք, Այլիզ շատ իկնցողին սանձ զնոյ մը չըլլալէ դատ, նոր ետքորոյ պաշտօնը եղած էր պալատի ծախքերուն զբամ հայթայթելու եւ Սուլթանը ուսական աղբեցութեան տակ պահելու մէջ։ Խօսեցանք Այլիզի բրած փոխառութեանց վրայ. Պէշկէրպէյի պալատը ինք չինել տուաւ։ Զրապանի շինութիւնը թէեւ Մէհմետ օրով սկսաւ, բայց իր օրով վերջացաւ։ Հարէմի կույ տուած առասպելական գումարները, պալատի պաշտօնէութեան թիւը 5500 հոգիներէ տւելի, սրանց օրական 500 թաղլա կերակուր կը պատրաստուէր, իւրաքանչիւր թաղլա (տփսէ) 12 տեսակ կերակուրներով, եւն. եւն.։

Այլիզ իր գահակալութեան տաճին տարիներուն, Մեծ Ֆուստ փառացի առաջարկութեամբ, կրցած էր հրապարակէն հանել Մահմուտ Բ.ի օրէն չըրջադաշտութեան գրուած թղթադրամները՝ շատ վարպետ կարգադրութեամբ մը, — մէկ մասը սակեղրած, միւս մասը քանի մը տարիէն վճարելի։ Թղթադրամներու եւ դարձներու վերոյիշեալ կարգադրութեան իբր հետեւանք, երկրի անտեսութիւնը բարեփոխեց, նոյնիսկ հասցեներն աւելի բարձր եղած էին քան ծախքերը։ Ասոր հետեւանքով է որ կը սկսի շուքութեան չըրջան մը, որ սկսի յանդէս կէս մը սնանկութեան։ Նէտիմֆ կոչուածը եւ իր նման միջակէն վար ետքորոյն, ոչինչ խնայած են, որպէսզի Սուլթանը մեծածախս ձեռնարկներ իրագործէ. այսպէս որ 1875-ին վերջերը, կառավարական պարտքը 200 միլիոն տակի կը բարձրանայ, որուն տարեկան 14 միլիոն տակուս կը վճարուէր։ Նոր փոխառութիւններով, պարտքը պարտքով փակելու զբաղեցան զիմած էին։ — Բացի երկու մեծ ետքորոյնէ, կ'արժէ յիշել Եուսուֆ Քեամիլ փառան, կարող անձնաւորութիւն մը, որ 1863-ին հաղիւ 5 ամիս պաշտօնավարած է։ Զարգացած եւ ազատմիտ վէրիւր համբաւն ունի. «Թէյէմազ»ը Փրանսերէնէ թրքերէնի թարգմանած է. Իսկիտարի Զէյնէպ Քեամիլ փառա հիւանդանոցը իր ծախքերով կառուցանել տուած է եւ մատակարարութիւնը եւս ապահոված։ Ամուսնացած էր Եղիպտոսի Մէհմետ Այլ փառացի զուտը Զէյնէպ իշխանուհիին հետ։

Ապա կը դանենք կարճ պաշտօնավարութեամբ Միթհաթ Երկու ամիս, եւ Հիւսէյին Այնի տարի մը։ Այս վերջին երկուքը, Այլիզի գահակեցութեան մէջ որոշ զեր խաղացած ըլլալուն համար՝ կասկածներու հետեւանքով ամբարտանուեցան ետքէն։

Զարմանալին այն է որ, Նէտիմֆ կոչուած շարադէտ ետքորոյ, Հաթիֆ օրով ժամանակ մը ներքին գործոց նախարար եղած է. ապա՝ Մուսուլի կուսակալ. վերջէն ըստրալիին շնորհապարկ եւ անշուք փախճան մը ունեցած է։ Մեռած է 1883-ին։

Հոս տեղին է կրկնել, որ օտար գեապաններու աղբեցութեան չըջանն ենք. ըստ մեծերը՝ իրենց փառաները ունէին արքունիքին մէջ. մեծ ետքորոյն տնկումը՝ օտար գեապաններու միջամտութեան արդիւնք եղած է։ Նոյնիսկ Ռէզիտ փառան ստիպուեցաւ հրաժարիլ Փրանսական գեապանին զիտադութեան վրայ։ Փառան անդիտակը էր. անոնց շահերը պաշտպանելու համար, գաղանի նամակով մը կը միջմտէ Եղիպտոսի Սալիմ փառացի մօտ, որպէսզի Սուլթանի ջրանցքի բացման ձեռնարկը՝ Փրանսացի Լեփիտուի շնորհաւի։ Խնդիրը կ'իմացուի. Փրանսական գեապանին զիմումին վրայ, Սուլթան Մէհմետ կը ստիպուի բաժնուիլ իր ամենակարգ ետքորոյ Ռէզիտ փառացիին՝ ժամանակի մը համար։

Մեծ Այլ փառա Փրանսասէր էր. Փարիզի գաղանկերը ստորագրելէ ետք՝ Պոլսոյ վերադարձին, անդիտական գեապանի զգոհութեան հետեւանքով՝ կը հրաժարեցուի։

Գրողը Մէհմետ Խմին փառան՝ անդիտակէր՝ հրաժարեցաւ էր Մէհմետին կողմէ. վերջոյ թաղուհին անձնական նամակով մը ցաւ կը յայտնէ Խմին փառացիին պաշտօնադրման համար։ 5 ամիս ետք Խմին փառա գարձեալ պաշտօնի զլուխ կու գայ։

Փրանսասէր Ռիւշտի փառա կը հրաժարեցուի անդիտական գեապանի զիմումով։

Մեծ Ֆուստ փառան՝ Փրանսասէր՝ իր պաշտօնադրումը կը պարտի Ռուսերուն։ Իշխան Մէհմետֆի խնդիր։ Նոյն գեապանի յանդիմանութեանց հետեւանք, Մէհմետ կը ստիպուի բաժնուիլ արքունի փեսայ եւ Ա. վէրիւր Տամատ Մէհմետ Այլ փառացիին. փառան ամուսնացած էր Մահմուտ Բ.ի աղջիկներէն իշխանուհի Սալիկին հետ։ Համիտ օրով, հրեայ Քեամիլ փառա, Անդլիացոց մարդ, Սալիմ փառա գերմանասէր, Մահմուտ Շէյքէթ փառա՝ նմանապէս գերմանասէր։ Երկուք է ցանկը միջմտութեան արդիւնք պաշտօնագրի ետքորոյն, շատ անգամ ալ արտաքին ու ներքին գործոց նախարարներու։

Այլիզի գահակեցութեան, սպանութեան կամ անձնապաշտութեան մասին այլուր գրած ենք։ Հակիրճ տեսութեամբ թուարկեցինք դատաւորումը իր չըջանի արտաքին ու ներքին գէպերու, որոնք հետեւին ու մօտէն աղլած են հայ աղլային կեանքին վրայ։ «Նոր Օրմանցի» ազատական կուսակցութիւնը թէեւ ո՛չ եւս էր, սակայն անոր սերմանած գաղափարները չէին մեռած։ Անոնք ունեցան անկեղծ հետեւորդներ, հաստատելու համար սահմանադրական կարգ։ Իրենց նախորդներու նման անհամբեր՝ բարեկարգութեանց իրագործման, կ'որոշեն Այլիզի գահակեցութիւնը։ Այս շարժումին չորս գլխաւոր անձերն են. Հիւսէյն Այնի, Ռիւշտի եւ Միթհաթ փառաներ եւ Շէյխ-

Իւլ-Իսլամ Հասան Խալիլովսէ Էֆ. : Այս վերջինը, հասարակ լսմամբ թեւէ՝ Ռիւշտի վաչաջի հովանաւորութեամբ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ նշանակուած էր : Երկրի տնտեսական տնտիւր փիճակը չափազանց նպաստաւոր եղաւ իրենց վերափականութիւն : Իրական կացութիւնը պարզելէ զատ, նաեւ սուտ լուրեր տարածեցին մրտաբոյս Փառնիշաճը : Իբր թէ Աղիւղ կը խորհի ջնջել ժառանգական օրէնքը, իր սղան զահաժառանգ յայտարարելու զխտումով... Ռուսեր պատրաստ են 50-000 զօրք տրամադրել խլրտումի մը պարագային... Թէեւ կառավարական սնտուկը պարտաւ է, սակայն պայտաթի արկղներուն մէջ 50 միլիոնէ աւելի սակիներ կը ներհեն, եւն. եւն. : Վերջապէս կը յաջողին Աղիւղ զահընկէց ընել :

Աղիւղ զահակարած էր 15 տարի, 4 ամիս եւ 4 օր : Եղած էր խելացի եւ նկարագրի տէր փառնիշաճ մը. միակ տեղար կողմը նէտիմաֆին ազդեցութեան ենթարկուելը կրնանք նկատել : Յաջողած էր կայսրութիւնը օժտել զինուորական 700-000 բանակով մը : Ծովային ոյժին յառաջացման մեծ զարկ տուած էր եւ Պոլիս հաստատուած նաւարան մը, թէեւ շատ քիչ նաւեր դուրս եկան այդ նաւարանէն նոյնիսկ Համիտի օրով. մարտանաւերու նորոգութիւնները Անգլիոյ կ'ըլլային : Հաստատուած էր զինարան մը, ուր թնդանօթներ կը ձուլուէին : Շինել տուած էր կարգ մը արդիական դօրանոցներ, եւն. եւն. : Իր մահով եւ Համիտի զահակարութեամբ, 19րդ դարադրին սաղմնաւորուած Թուրքիան բարեկարգելու ծրագիրներուն վերջակէտ մը կը դրուի 1876-ին :

Գիրքիս յաւելումներու բաժնին մէջ պիտի ջանանք վերլուծել Գրուտ վաչաջի վերադրուած նամակի մը պարունակութիւնը :

Գրույս ԽԱ.

Ս Ո Ի Լ Թ Ա Ն Հ Ա Մ Ի Տ Ի Շ Բ Ջ Ա Ն

Սուլթան Աղիւղի մահունէ ետք՝ զահ կը բարձրանայ Մուրատ, անդրանիկ սրդին Մէճիտի եւ Կորալը Համիտի, 1876 Մայիս 20-ին : 93 օր վերջ հիւանդութեան պատճառաւ զահընկէց կ'ըլլայ : Եթէ Վիեննա բուժարան մը զրուէր, շատ հաւանական է որ առողջութիւնը վերահաստատուէր. սակայն Խալիլֆայի մը յիմարանոց զրուիլը՝ օսմանեան զահին համար պատուարեր չէր նկատուած : Իբր արդիւրափոխման վայր՝ իրեն կը շնորհուի Չրադանի պալատը, Գաֆէսի զրութեամբ, խիստ հսկողութեան տակ. բացարձակապէս արգիւրուած էր իրեն՝ պալատէն դուրս ելլել : Կը մեռնի 1904 Օգոստ. 29-ին, 68 տարեկանին : Անշուք թաղում : Գահընկեցութենէ ետք 8 տարի ապրած է նոյն պալատին մէջ :

Այս գլխուն մէջ, մեկ ամենէն շատ հետաքրքրողը՝ Համիտի Ա. Վէ-դիրէներն են : Սուլթան Մէճիտ եւ Աղիւղ ենթարկուեցան եղարքոսներու ազդեցութեան. երկիրը կռաւախութեամբ աւելի ստորադամներու կողմէ քան թէ Սուլթաններու : Իսկ Համիտ, ինքն է որ միահեծան իշխեց ու կռաւախեց կայսրութիւնը : Բացի իրմէ, ո՛չ ոք խօսքի իրաւունք ունէր : Անշուշտ կարեւոր խնդիրներու առթիւ միշտ խորհուրդ կը հարցնէր թէ՛ պաշտօնի վրայ եւ թէ՛ պաշտօնադուրկ նախկին եղարքոսներուն, ինչպէս նաեւ պետական խորհուրդի անդամներուն. բայց որոշումը ինքն է որ կ'առնէր :

33 տարուան զահակարութեան ըրջանին՝ եղարքոսի պաշտօն ստանձնած են 26 անձեր : Այդ թիւէն եթէ հանենք 9 հատը, որոնք կրկնակ պաշտօնավարութիւն ունեցած են, զորք ունեցած է մնացած 17 անձերուն հետ : Համիտի կողմէ նշանակուած այս 17 հոգիներէն 10 հատը միայն Թուրք են, իսկ մնացեալ 7-ը՝ ոչ-Թուրք, որոնց մէջ կան ազդութիւնը կասկածելի երկու հոգի, երկու Ասլապա, մէկ Յոյն, մէկ Ալպանացի եւ մէկ հատ ալ Հրեայ : Ազդութիւնը կասկածելի ցուցուածներէն մին՝ Միթհաթ վաչան է, իսկ միւսը՝ Խալիլ Ռիֆաթ վաչան : Միթհաթ վաչայի խիստկան Թուրք ըլլալը հաստատուած են ուրիշ պատմաբաններ, բացի Տանիւմէնէն : Իսկ Խալիլ Ռիֆաթ վաչան Սէրէյ ծնած (այժմ յաւական հոգ), հօր անունը Իպրահիմ աղա ըլլալը կը յիշուի : Ազդութիւն. անյայտ : Երկու աղապաններէն մին Համիտի, իսկ միւսը Թոնուզցի Խալիլտիւն վաչաներն են : Յոյնը՝ Իպրահիմ Խահէմ վաչան է : Առնաւուտը Մէհմէտ Ֆէրիտ վաչան, իսկ Հրեան՝ Մէհմէտ Քեամիլ

մնալէ ետք կը հրաժարեցուի: Աչքէ իյնալուն պատճառը. Ալի Սիւալիի՝ Զրաշանի պալատին վրայ յարձակելով կրկին Մուրատը պահ թարձրացնելու գէպքը իր օրով ըլլալն է:

6.— Միւթէրճիմ Մէհմէտ Ռիշտի փաշա: 28 Մայիս 1878: 7 օր միայն կը պաշտօնավարէ: 77 տարեկան էր: Մէհմէտի օրով ունի մէկ, Ալիդի եւ Մուրատի օրով 3 պաշտօնավարութիւն: Ազդու թեմա՝ Թուրք:

7.— Մէհմէտ Էսաթ Սալիֆի փաշա: Թուրք, նշանակում՝ 4 Յունիս 1878, պաշտօնադրում՝ 4 Դեկտ.: Պալատի գեղարարական գործերն նախադաշնած է, Սան-Սթեֆանոյի պաշտպանը հեծկոտանքով ստորագրողը: Անգլիայէր: Պաշտօնանկ ըլլալէ ետք Փարիզի գեղարար: Եղարքոս ըլլալէ առաջ եւ վերջը վարած է 6 անգամ արտաքին գործոց նախարարութիւնը, կը մահանայ 1888-ին:

8.— Թունուզլի Սալիֆի փաշա. ազգով Ապազա: Նշանակում 4 Դեկտ. 1878. պաշտօնանկ 29 Յունիս 1879: Պաշտօնի չըջան 7 ամիս 26 օր: Կովկասէն իրեն գերի՝ փոքր հասակէն Պալիս կը բերուի. Կիպրոսցի թահսին պէյի ծախուելէն ետք, Թունուզլի կուսակալ Ահմէտ փաշայէն կը դնուի, որ իրեն բարձր գաստարակութիւն մը կու տայ: Թունուզլի կարգ մը պաշտօններ վարելէ ետք, 1878-ին Պալիս կու գայ: Արտակարգ դարգացումի տէր ըլլալուն՝ ծերակոյտի անդամ կը նշանակուի: Արարելէն եւ Ֆրանսերէն լեզուներու քաջագէտ, մինչ Թուրքերէնի գրեթէ անտեղեակ՝ եղարքոս կը նշանակուի: Սալիֆի փաշան շատ լաւ ծրագիրներ կը մշակէ, միշտ բարեկարգութեանց ստիպողականութեան վրայ, ինչ որ կը մերժուի Համիտի կողմէ եւ կ'ըլլայ պաշտօնանկ: Սալիֆի փաշան Սալիֆի փաշայէն, արքունի փեսայ կ'ըլլայ ամուսնանալով Սուլթան Մէհմէտի տղաներէն, պահաժառանգ Ահմէտ Քեմալէտի անունով Սուլթան Մէհմէտի տղաներէն, իշխանութիւն հետ:

Իթթիհատականներու կողմէ, 1913-ին Բ. Դրան արիւնալի գրաւումէն ետք, իրր յանցաւոր, թէեւ անմեղ էր, Պալատի հրապարակը կախաղան հանուած 12 հոգիներէն մին կ'ըլլէ: Շատ ճիշդ թափուած էին արքունիքի ալի փեսայ Սալիֆի փաշան ազատելու համար. Թունուզլի բողոքներ, Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ մէկէ աւելի գիմումներ՝ ազարդին մնացած են: Պալատի կառավարիչ երրորդութեան մէկ անգամը՝ ձէմալ փաշա՝ ըսած է. «Իթէ Սուլթան Ռէշատ մահուան իրատէն չստորագրէ, ես առանց իրատէի գալն կը կախեմ, դուք ալ վերջէն դիմ կախեցէք»: Ռէշատ, Թաւաթի եւ Էն-Վէրի սպանալիքներուն տակ, կը ստիպուի ստորագրել մահուան իրատէն: Օսմանեան արքունիքին բոլոր անդամները՝ երես կը դարձնեն Սուլթանին. ոչ ոք ալ չլին ալի կու տայ Տոլմա-Պաշէի պալատը: Խեղճ սուլթանուհին, ամուսնոյն մահունէն ետք՝ պալատի առաջին քարտուղարը կանչել կու տայ, ամէն տեսակ հայհոյանք եւ անէծքներէ ետք՝ «Թող մօրուքը կարմիր ներկուի» կ'ըսէ: Արքունի գերդաստանէն, Օսմանի շտաբալիզէն, չէ գտնուած տղամարդ մը որ վրէժը լուծէ Սալիֆի փաշային:

Տաճատ Սալիֆի Սալիֆի փաշայի երկու եղբայրները — Թահիր

Սալիֆի փաշա եւ Մէհմէտ Սալիֆի փաշան պէյ թիւրքիա չվերադառնալու պայմանաւ, կը հեռացուին գէպի օտար երկիր:

Ընդգծելի կէտ մը. 1878 Յունուար 11-էն մինչեւ 1879 Յունիս 29, 8 եղարքոս կը փոխուին: Համիտ նորթուի Սուլթանին համար դեղերումի չըջան մըն է. կը փորձէ գծել իր տիրապետութեան ուղին:

9.— Ահմէտ Արիֆի փաշա: Ազգով Թուրք: 1879 Յունիս 29-էն մինչեւ Հոկտ. 19: 2 ամիս եւ 20 օր միայն պաշտօնավարած: Կարող անձնաւորութիւն մը: Արարելէն եւ պարսկերէնէ զատ, իւրացուցած էր նաեւ Ֆրանսերէն լեզուն: Հրաժարեցումի պատճառ՝ անյայտ: Պաշտօնադրումէ ետք՝ Փարիզի գեղարար: Արտաքին գործոց նախարար եւ նախադաշնական խորհուրդի: Նախարար չեղած անգամ էր ծերակոյտի:

10.— Մէհմէտ Սալիֆի փաշա: Ազգով Թուրք: Հակառակ որ մեծ նախարար մը եղած էր, պալատի Սալիֆի փաշա անունով ծանօթ է, զինք զանազաններու համար պալատի Մարեշալ եւ ծովային նախարար էլինցի Սալիֆի փաշայէն: Մնած է Կարին: Համիտի օրով 7 անգամ սատարեցում եւ 2 անգամ ալ Ռէշատի օրով: Համիտի համար Սալիֆի փաշան պահեստի եղարքոս մըն էր: Ամէն անգամ որ գժուարութեան հանդիպէր նոր եղարքոս մը կարգելու, Սալիֆի փաշան միշտ պատրաստակամութիւն կը ցուցնէր:

ա.	Եղարքոսութիւն	18 Հոկտ. 1879	Հրաժարեցում	9 Յունիս 1880:
բ.	»	12 Սեպտ. 1880	»	2 Մայիս 1882:
գ.	»	12 Օգոս. 1882	»	30 Նոյմ. 1882:
դ.	»	3 Դեկտ. 1882	»	25 Սեպտ. 1885:
ե.	»	8 Յունիս 1882	»	25 Սեպտ. 1895:
զ.	»	18 Նոյմ. 1901	»	14 Յուն. 1903:
է.	»	22 Յունիս 1908	»	4 Օգոս. 1908:

41 տարեկանին առաջին անգամ՝ Եղարքոս կը կորցուի: 29 Փետր. 1914 կը մեռնի ի Պալիս 76 տարեկանին: Իր եւ ուրիշ եղարքոսներու հրաժարեցումն պատճառներու մասին, պիտի արտայայտուինք քիչ մը վարը:

11.— Ճէնանի Զատէ Մէհմէտ Գաւորի փաշա: Կիպրոսի ծնած: Եղարքոս 9 Յունիս — Սեպտ. 12, 1880: Թուրք: Պաշտօնավարած՝ միայն 3 ամիս եւ 3 օր: Այնթապի, հոյն գերդաստանէն Ալի Ճէնանի Պէյ, Բ. Սահմանադրութենէն ետք, տեսական երեսփոխան ընտրուած է: Ճէնանի Պէյի մեծ-մօր համար ծաղումով Հայուհի մը ըլլալու շնորհիւ կը չըջնին մեր ծննդավայրին մէջ: Արարելէն եւ պարսկերէն լեզուներէ զատ, տիրացած էր նաեւ Ֆրանսերէնի եւ անգլերէնի: Ընդարձակ հմտութեան տէր եւ մաքուր կենցաղով ու նկարագրով օժտուած մէկու մը համար կը վայելէր: Վաճառականական եւ երկրապարտական նախարարութենէ՝ Եղարքոսի պաշտօնին կը հրաւիրուի: Իր օրով կը բացուի Պալատի երաւարանական դպրոցը: Պաշտօնադրութենէ վերջ էտիրնէի կուսակալ, ուր եւ կը մահանայ:

Համիտ չէր վշտացած Նուրէտի փաշայի համարձակ մերժումէն. իրր արդարութեան նախարարի՝ ստացած ծերութեան թոշակի վրայ մեծ յա-

ւելում մը կ'ընէ . սակայն փաշան կը մերժէ անոր ատատաձեւնութիւնը : Բարձր բարոյականի տէր անձի մը մօտ դրամը անդօր կը մնայ : Իր չորս զաւակներէն մին, Արիֆ չիքմէթ փաշա, կ'ամուսնանայ Համիտի աղջիկներէն Նաիլէ սուլթանի հետ, արքունի Տամատ կ'ըլլայ : Երկրորդ սահմանադրութեան արդարութեան նախարար եղած է :

12.— Ապախըրաճման Նուրէտտին փաշա . Թուրք . 2 Մայիս—Յուլիս 11 պաշտօնավարած 2 ամիս եւ 10 օր : Հրաժարեցման պատճառ, Եզրպոս ծաղած խլրտումները գտելու համար բանակ մը կազմել ուղած է, ինչ որ Փատիլաճին հաճելի չ'երեւիր . Համիտ կը փախնար որ այդ բանակով զինք զահնկէց ընէ : Հրաժարեցուելէ ետք կուսակալական պաշտօններ փարած, ապա արդարութեան նախարար առանց ընդմիջումի 13 տարի : Իր արդարասիրութիւնը, համարախօսութիւնը, բարի վարքն ու կենցաղը՝ զինք կը դասեն Թուրքերու համար իր օրինակի անձնաւորութիւն մը : Յաւաճացած տարիքին՝ կը հրաժարի արդարութեան նախարարութենէն :

Երբ խալիլ Ռիֆատ փաշա, 1895-ին Ա. Եզրաքոս, կը մահանայ 1901-ին, Սուլթան Համիտ ընդհ. քարաուղար Թահսին փաշան եւ պալատի խորհրդականներէն Ռազմի փաշան՝ Նուրէտտին փաշայի ազարանքը կը զրկէ, որպէսզի դաշն հրաւիրեն Ա. Եզրաքոսի պաշտօնին : Նուրէտտին փաշան քաջութիւնը կ'ունենայ մերժելու : Համիտ երկրորդ անգամ կը զրկէ իր պատուիրակները, որպէսզի պնդեն ընդունելու իրեն շնորհուած պաշտօնը : Այս անգամ Նուրէտտին կը պատասխանէ. «Կ'ընդունիմ պայմանաւ որ Բ. Դրան զործերուն պարտը չ'առնուի» : Համիտի համար ապտակ մըն էր այս . Սուլթանը անմիջապէս իր պահեստի Սատրաղամ Սալիմ փաշան, որ պայման չի դնէր, պաշտօնի կը կանչէ :

13.— Մէհմէտ Քեամիլ փաշա : Ծագումով Հրեայ . 25 Սեպտ. 1885—4 Սեպտ. 1891 : Հինգ տարի 11 ամիս եւ 9 օր կը կառավարէ : Ծնած է Կիպրոս՝ Լէվքոշա : Եզրպոս զինուորական ծառայութիւն բրած . հալարապետի աստիճան ստանալէ ետք Պոլիս կու գայ : Կուսակալական պաշտօններ փարելէ ետք, Կրթական եւ Էմլաքի նախարարութեան կը կոչուի : Արարելէն, պարսկերէնէ, յունարէնէ դատ՝ հմուտ էր նաեւ ֆրանսերէնի եւ անգլերէնի : Ունի ուրիշ երեք Եզրաքոսական պատօններ առաջինէն դատ . Այս փաշան զերմամանական «Աւ Արծի» չքանչանով ալ պատուուած էր...

Ի. Եզրաքոսութիւն . 2 Հոկտ. 1895, հրաժարած 7 Նոյմ. 1895 :

Գ. Եզրաքոսութիւն . 5 Օգոս. 1908, հրաժարած 13 Փետ. 1909 : Սալպուած է հրաժարական տալ օրուան Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Ճէլալէտտին Էֆէնտին մէկ տեղեկագրին վրայ : Վիճարանութիւններ ծաղած եւ Ժողով մը կազմուած էր Շէյխ-Իւլ-Իսլամի նախադահութեամբ : Դահլիճէն անիրաւարար դուրս հանած էր ծովային նախարար Արիֆ չիքմէթ փաշան եւ պատերազմական նախարար Թուրամօրթ Ալի Ռիֆա փաշան, անգը երկրորդ բանակի հրամանա-

տար Նազըմ փաշան նշանակելով :

Դ.— Եզրաքոսութիւն . Ռէշատի օրով 1912-ին, որուն վրայ պիտի անդրադառնանք : Համիտի ժամանակ պաշտօնավարութեան շրջանի ընդհանուր գումարն է՝ 6 տարի, 6 ամիս եւ 25 օր :

Քեամիլ փաշան Անգլիացիներու մարդն էր . էր նաեւ բարձրաստիճան «ազատ որմազիր» : Կը պատկանէր անգլիական օթեակին : Անգլիոյ թագաւոր Էտուար է. անձնական նամակով մը Համիտին կը յանձնարարէ, որ կրնայ վստահութիւն ունենալ Քեամիլ փաշայի վրայ :

Թէեւ մեր նիւթէն դուրս է Ազատ Որմազիրներու վրայ արտայայտուել, սակայն աւելորդ չ'ենք նկատելու աւելցնել հետեւեալ ծանօթութիւնը :

Ազատ Որմազիրներու աղգեցութիւնը զերակշիռ դեր խաղացած է դաւերէ ի վեր քաղաքականութեան վրայ ու կը շարունակէ խաղալ : Անգլիական օթեակի հիմնարկութիւնը 1717-ին կը ցուցուի : Անգլիացիք՝ ներկայացուցիչներ զրկեցին եւրոպական երկիրներ . թուենք մի քանի հատը .

Լորտ Տէրվէնս Վաթէր՝ Փարիզ :

Բէլման՝ իր քարտուղար Սթոքհոլմի ղեկավարտան :

Դարիթան Ֆիլիպ՝ Ռուսիա :

Լորտ Համիլթոն՝ Ժընև :

Միտլընդսի Դուքսը՝ Իտալիա :

Լորտ Գալէյրան՝ Սպանիա :

Կարտոն՝ Լիզպոն :

Վերոյիշեալ երկիրներու մէջ հաստատուած բոլոր օթեակները կապուած էին Անգլիոյ Մեծ Օթեակին եւ երկար տուն ծխակաւարութեան ստիպողականութիւն մըն էր որ նոյնիսկ եւրոպական օթեակներու մէջ ալ օթեակի ունենար Անգլիոյ թագաւորին համար : Անգլիոյ Արքունականները սերունդէ սերունդ եւ մինչեւ այսօր՝ կ'ընեն պատուոյ անդամներ :

Ռուսիոյ մէջ Մեծն Պետրոս եւ Պողոս Ա. Զարերը մաս կազմած են այդ ընկերութեան . անգլիական օթեակ :

Բոլոր Իթթիհատականներ ապա որմազիրներ էին . չ'ենք զիտեր թէ ո՞ր օթեակին կը հնազանդէին : Ինչպէս ըսինք, մեր նիւթէն դուրս է :

Շեշտենք միայն որ Միհրան Մարաշեան, Պոլսեցի Կաթողիկէ, Տաճկաստան վարչական բարձր պաշտօններ փարած, Մուսուլ եւ ալլուր, երբ 1919-ի տառնները Փարիզ կու գայ, Ֆրանսական «Մեծ Արեւելք» օթեակին մէջ կը հաստատուէ «Ֆրանս-Արմէնի» հայ մասնական օթեակը(*) :

14.— Գաղաղ Ազաճը Զատէ Ճէլատ փաշա : Թուրք : Եզրաքոս նշանակուած է 4 Սեպտ. 1891, եւ հրաժարեցուած 8 Յունիս 1895-ին : Կիրիտի կուսակալի պաշտօնէն կը հրաւիրուի Ա. Վէզիրութեան : Ծնի հմտութեան եւ ընդարձակ զարգացումի տէր անձնաւորութիւն մը : Արարելէն եւ պարս-

(*) Այս եկիւքի շուրջ կը յանձնարարենք կարգաւ Հ. Սրայիտն Վրդ. Եղիայեանի «Մասնութիւնը» հատորը . տպ. Պէյրութ, 1956 :

կերէնէ զատ գիտէր նաեւ յունարէն, իտալերէն և ֆրանսերէն։ Ունի գրական կարգ մը երկրասիրութիւններ, որոնցմէ՝ ամենէն նշանատուրը՝ «Պամանեան գլխուօրակիսն ժամանակագրութիւն», որ ֆրանսերէնի ալ թարգմանուած է։ Անճնական 5000 հատորներէ բաղկացած իր գրադարանը Պոլսոյ թանգարանին նուիրելէ զատ, իր պաշտօնավարութեան շրջանին շինել տուած է մատենադարան մը Բ. Դրան պարտէզին մէջ, որ իր անունը կը կրէ։ Հրաժարեցուելէ ետք՝ Կրեալի գլխուօրակիսն հրամանատար, տպա Դամասկոսի 5-րդ բանակի Միւշիկը կը կարգուի։ 3 տարի, 9 ամիս և 4 օր պաշտօնավարած։

15.— Խաղիկ Ռեֆաիլ փաշա : Ազգութիւնը՝ անյայտ . ծնած է Սէրէզ . Սանճաղի կեդրոն , ալժմ՝ յանաւան հոգ : Աերբին գործոց նախարարութեան 7 Նոյմբ . 1895 կտարբոս կը կարգուի : Կը մահանայ պաշտօնի վրայ 1901 Նոյեմբեր 9-ին : Պաշտօնավարած է 6 տարի եւ 2 օր տոնոց բնդհատումի : Իր օրով կը ծաղի Յանաւան պատերազմը : Քննադատուած է որ թույլ տուած է Կոլոյ փաշային , որպէս բնդհանուր հրամանատար լսեակի՝ Էտհէմ փաշան կաբղէ , երբ անդին Ղազի Օսմանի , Ղազի Մալիթարի , Էլենայի հերոս Տէլի Զուտտ փաշայի նման արժէքատուր գործարարներ կային :

Յունական պատերազմը, որ 32 օր տևեց, վերջացավ Յոյներու պարտութեամբ։ Զինագույր կնքուեցաւ Զարի միջամասնութեամբ։ Յոյներ պիտի վճարէին 4 միլիոն սակի պատերազմական առգանք եւ 100·000 սակի թուրք բնակչութեան կորստաներուն համար։ Տանիզմէն ալ 4 միլիոն 100·000 սակիի գումարը աճեցան կը պանկ գրեւոյթ. «Երբ Թուրքը պարտուի, շատ բան կու տայ, իսկ երբ յաղթէ՝ քիչ բան կ'առնէ»։

16.— *Մէհմէտ Ֆէրիտ փաշա* : Ազգոյ Առնուում : 14 Յունուար 1903 — Յուլիս 22, 1908 : Պաշտօնավարութեան չրջան 5 տարի 6 ամիս եւ 8 օր : Ժամանակ մը եղած է ներքին պարծոց նախարար եւ Մերակոյտի նախագահ : Հրաժարեցումս Բ. Սահմանադրութենէն օր մը առաջ : Այս Այդանացի Ֆէրիտ փաշան Թուրքեր պատճառն կ'անուանեն : Համիտ շատ չէր տիրփեր այս վեհերէն . 5 տարիէ աւելի անընդհատ պաշտօնի վրայ պահելու պատճառը՝ պերժանական ճնշումի եր վերադրուի, ինչպէս նաեւ Մակեդոնիայի մէջ ծաղած խլրտումներուն աւելի բնդարձակ ծաւալ չստանալուն : Ֆէրիտ փաշան երկրացի էր եւ կրնար զսպել : 25—30.000 չէթէներ ապստամբութեան պիմած էին, որ 3 ամիսէն աւելի տեւեց . այս ապստամբութեան հետեւանքով է որ 6 մեծերը ստիպեցին Համիտը, որ երազական ոտախաններու հսկողութիւնն ընդունի Ռումելիի մէջ : Կողմակցան ոտախանական 5 կեղքոններ, Սեյանիկ, Սէրէյ, Տրամա, Մանսուրը եւ Իսկիւտ, հսկելու բարեկարգութեանց վրայ : Քաղաքներու անուններու կարգով — Ռուսական, Ֆրանսական, Անգլիական, Իտալական եւ Աւստրիական . Գերմաններու բացակայութիւնը նշմարելի է . . . : Մակեդոնացիք Հայերէն օրինակ տանելով 29 Ապրիլ 1903—ին Սեյանիկի Օսմանեան դրամատունը օդը կը հանեն : Տարիէ մը աւելի աշխատանք տանելով՝ նկուղ մը շինած էին . պալթումը աշնքան ստատիկ կ'ըլլայ որ եւրոպական թաղամասին կարգ մը տուներ կը մնասուն :

Այս Արցախացի Վեգիլը՝ մոլեռանդ ազդաշնական մըն էր։ Դեռ երբ-
տասարդ՝ իր հայրենիքի տղատարման համար կռիւ մղած էր։ 1870-ին
«Տրիթա» (Իրաւունք) ընկերութիւնը հիմնած և «Իսթիքլալ» (Ազատութիւն)
անունով թերթ մըն ալ հրատարակած էր։ Իր սրաշտծաւարութեան շրջա-
նին, այդ ընկերութիւնը պահած էր իր գոյութիւնը և փաշային հովանաւո-
րութիւնն ալ կը վայելէր։ Բարեկարգութեանց անկից՝ կողմնակից էր և
ձեռքի տակէն կը լքաւորէր խլրտումները։

17 — Հիսուսին Հիլմի փաշա: Թուրք: Ա. Վեյդեր 14 Փետր. 1909-ին
և հրատարած նոյն տարին Ապրիլ 13-ին: Ունի երկրորդ պաշտօնավարու-
թիւն մը Սուլթան Ռէշատի օրով: Կը մահանայ Վիեննա 2 Մայիս 1932-ին,
սւր զհետքան նշանակուած էր: Անկէ տոմս արգարութեան նախարար եղած
էր:

18.— Ահմէտ Թէյֆիքի վաչառ: Թուրք: 11 Ապրիլ 1909. Հրատարած է 5 Մայիս 1909: Պաշտօնավարած 21 օր: Համիտի սարքած Ապրիլի խլրտումներուն առթիւ պաշտօնի կոչումը, և Համիտի զահնիկեցութենէն ետք հրատարած: Թէյֆիքի վաչան Խրիմցի Ֆէրիք Իսմայիլ վաչաղի զաւակն է. Թուրքեր մօնկոյ ծագումը վարպտութիւն Համար Թաթար կը կոչեն: Բախտի տարօրինակ բերումով, Աւլիթան Համիտի ալս վերջին ստորագումը պիտի լայր նաեւ Օսմանի պերդաստանի վերջին Ա. Վէլիբը: Ռէչատի օրով ունի մէկ, Վահաէտարին Սուլթանի օրով երկու պաշտօնավարութիւններ. բնական է:

Հահիրճ հերպոսի շարադրեցինք Համիտի Ա. Եպարքոսեկեր, ու տուինք
անոնց հարց մը՝ թէ՛ Լ թիւրի՝ հենապրահան զիծերը, ցուցնելու համար թէ
Համիտ Ենչախի՝ անձերու յոտահած է ալլ բարձր պաշտօնը :

Այժմ կ'ուզենք ճշգրիտ ասել Եղարարսաները, որոնք ճարգերու ժամանակ
հասկ պաշտօնի վրայ էին:

Սասունի և Տիգրանակերտի 1894-ի ջարդերուն կը պահենք Գաղապ-Աղաճլը Զատէ ձէպատ փաշան. 4 Սեպտ. 1891 — 8 Յունիս 1895: Այս փաշան, ինչպէս յիշեցինք թիւ 14-ի մէջ, ուսումնասէր, զրատէր և ազատամիտ մարդ մըն էր: Միշտ յարգուած է Համիտը որ բարեկարգութիւններ հաս-տատէ: Սակայն Համիտ ուրիշ տաւիղ կը գործէր: Կ'ենթադրենք որ Գաղապ տատէ: Սակայն մաքառած է եղածներուն դէմ և տարի մը յետաձգուած է բնդհանուր ջարդը:

Իրեն կը յաջորդէ Մէհմէտ Սաիւ փաշան (թիւ 10) . իր 5-րդ եղարքս-
սութունն է . Տ Յանիւ 1895-էն մինչեւ 30 Սեպտ. նոյն տարին . 3 ամիս եւ 23
տեւած : Առաջին ջարդերու վաղորդայնին կը հրաժարի , որով՝ կրնանք ըսել՝
թէ դէժ էր ջարդերուն(*) : Սաիւ փաշան չէր սիրեր Համիար . ինչպէս տե-

(*) Հրաժարումին պատճառը ըստ ուրիշ պատմաբանների, իր մօտ գտնուած պաշտօնական քաղբերը մերժած է վերադարձնել, որոնք ջարդերու Բ. Դրան պատասխանատուութիւնը կը հաստատեն:

սանք իր նախադասութեամբ կազմուած Ազգ. ժողովին մէջ է որ որոշուեցաւ Սուլթանին զահէնկեցութիւնը: Կամ նաեւ ուրիշ ենթադրութեամբ, ջարդի առաջին օրերուն, օրպէսզի Եւրոպացոց աչքին արդար սուլթան մը երեւայ, իր Եպարքոսը պաշտօնագործի կ'ընէ...: Փաշան պարզապէս զոհը կ'ըլլայ շարժիտ սուլթանին: Ջարդերու հրամանները արդէն ամէն կողմ արձակուած էին եւ սուլթանի իրաւէները միայն ի զօրու էին. ո՛չ Ա. Վէլլեր եւ ո՛չ ներքին զործոց նախարար բան մը կրնային բնել:

Իրեն կը յաջորդէ Մէհմէտ Քեամիլ փաշա: Հրեայ. Անգլիացիներու մարդ (տես թիւ 13): Եպարքոս՝ Անգլիայ թագաւորի քանձնարարական մէկ նամակով, ուղղեալ Սուլթանին: Բ. Եպարքոսութիւնն է. 2 Հոկտ. 1895-էն մինչեւ 7 Նոյմ.՝ մէկ սա՛խ եւ 6 օր: Այդ կարճ պաշտօնավարութեան ընթացքին՝ արդէն 26 քաղաքներու մէջ ջարդեր իրար յաջորդած են: Կը հրաժարի, անգլիական միջամտութեան ապարդիւն մնալուն հետեւանքով. թերեւս այս փաշան ալ նախորդին նման Համիտի շարակամանութեան զոհ գացած ըլլալ: Համիտ կ'ըսէր Եւրոպացոց. «Կարդ մը նահանգներու մէջ սղօտիկ խլրտումներ ծագած են, Եպարքոս փոխեցի. հիմա ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ»:

Իրեն կը յաջորդէ Խայիկ Ռիֆաթ փաշա (տես թիւ 15): Ներքին զործոց նախարարութեան Եպարքոսի պաշտօնին կը կոչուի: Տեղակալ էր Եղածներուն, մանաւանդ զեռ ըլլայիքներուն: Ազգութիւնը անորոշ. սմանք սլաւ կամ յոյն կրօնադարձ մը կը նկատեն: 7 Նոյմ. 1895—1901, վեց տարի պաշտօնավարեց: Բնականաբար ջարդը շարունակեց, Նոյմ. 7-էն մինչեւ Դեկտ. Վերջը 1895-ի: 32 ուրիշ քաղաքներ ենթարկուեցան ջարդի իր պաշտօնավարութեան առաջին երկու ամիսներուն: Իր օրով աւելի ունեցաւ 1896-ի Պոսոյ ջարդը, ինչպէս նաեւ Պանքայի ցոյցը: Թաքաթի ջարդը՝ 1897-ին: Իզմիր-լեան պատրիարքի աքսորը: Օրմանեան սրբադանի պատրիարքութեան չորջանն ենք:

Ոչ մէկ տուեալ ունինք այս սատրաղամի մտածելակերպի մասին. մեզի համար ոճրադարձին զործակատարը կրնայ նկատուիլ, քանի որ 6 երկար տարիներ զործակեցաւ մեր զահէնին հետ ու մեռաւ պաշտօնի վրայ:

Համիտի օրով զահէնի հրաժարումը զոյսութիւն չունէր. երբ Ա. Վէլլերը հրաժարէր, միւս նախարարները նոր սատրաղամով կը շարունակէին զահէնի: Թերեւս արտաքին ու ներքին նախարարութեանց մէջ փոփոխութիւններ ըլլային. այս երկու նախարարութիւններն ամենէն կարեւորներն էին:

Ըսինք որ Համիտի 27 Վէլլերներէն 22-ը իր կողմէ պաշտօնագործի եղած են, 4-ը կամային հրաժարած, եւ մէկն ալ պաշտօնի վրայ մեռած: Հոս, զէպքերն ու պատահարները քաղաքիւսած կը մնան: Մամուլը կաշկանդուած էր. պալատէն սրեւէ պատճառարանութիւն չէր հաղորդուէր տեղական թերթերուն՝ հրաժարած սատրաղամի հրաժարեցման մասին. մեկնողին կողմէ ալ սրեւէ զեկոյց չէր տրուէր: Լեզուները կապուած էին. որով կրնանք ենթադրել որ շատեր ո՛չ թէ պաշտօնանկ եղած էին, այլ կամային հրաժարած,

սրովհետեւ չեն կրցած զործակցիլ իրենց տիրաջ հետ: Համիտ ունեցած է շատ արդարամիտ ու պարկեշտ Եպարքոսներ, որոնք նախընտրած են մեկնիլ քան թէ ենթարկուիլ Համիտի շարահասութեանց, կամ զործագրել ապօրէն ու անմարդկային իրաւէները: Անոնք հրաժարած են կամային փառքէ, զիրքէ, նիւթականէ եւ չքանչաններէ, որդիսիք են ձէնացի Ջառէ Գառրի փաշա, Նուրէտին փաշա, Թունուլլի Խայրէտին փաշա եւ ուրիշներ:

Թուրք սեւէ պատմագիր ներքին եւ արտաքին նախարարներու ցուցակ մը եւ կենսագրական մը գրել չէ ձեռնարկած, ինչպէս ըրած է Տանիշմէնտ Ա. Եպարքոսներու եւ Շէյխ-Իւլ-Իսլամներու մասին: Նման երկասիրութեան մը պակասը զգալի է: Դէպքերու շատ մը մութ ծալքեր ինչե՛ր երեւան պիտի չհանէին:

Ուրիշ հարց մըն ալ. եթէ նոյնիսկ Համիտի շարապիղծ ձեռնարկներուն՝ անկեղծօրէն հակառակ դանուղ Եպարքոսներ զոյսութիւն ունենային, միթէ պիտի կարենային եղած կամ ըլլալիք զէպքերուն տարրեր ուղղութիւն մը տալ: Հոս կասկածանքը ներելի է. այդպիսիներու միակ զէնքը՝ իրենց հրաժարականները ներկայացնելու մէջ կը կայանար: Այդ ըրին բարձր բարոյականի աէր խզճամիտ Եպարքոսներ, որոնք նախընտրեցին հեռանալ քան թէ բարոյականի հակառակ՝ պարտագիր քաղաքականութիւն վարել:

Իսկ Կիլիկեան եղեռնին կը գտնենք Ա. Եպարքոս Հիւսէյն-Հիւմի փաշան. պաշտօնավարած՝ 14 Փետր.—13 Ապրիլ 1909. ուրեմն ամիս մը եւ 27 օր միայն:

Թուրքերը՝ Ատանայի ջարդի թուականը 14 Ապրիլ 1909 կը դնեն: Սալիկ, Կիլիկեան ուրիշ քաղաքներու մէջ ջարդերը աւելի կանուխէն սկսած էին: Այս փաշան, Ռէշատի օրով, երկրորդ պաշտօնավարութիւն ունի. արեւօք հրաժարած է, թէ պաշտօնանկ եղած: Հրաժարական տուած ըլլալուն աւելի հաւանականութիւններ կան: 4-րդ մըն ալ Վահտէտիւնի օրով:

Իրեն կը յաջորդէ Ահմէտ Թէյֆիք փաշան. 14 Ապրիլ—5 Մայիս 1909. պաշտօնավարած է 21 օր միայն: Ունի երկրորդ պաշտօնավարութիւն մը, նմանապէս Ռէշատի օրով: Այս եւս հրաժարական տուած կը ցուցուի: Ջարդերու պատճառաւ այս կէտը մութ կը մնայ:

ՀԱՄԻՏԻ ՇԷՅԽ-ԻՒԼ-ԻՍԼԱՄՆԵՐԸ

Երկու խօսք ալ Համիտի Շէյխ-Իւլ-Իսլամներու մասին(*): Համիտ ունեցած է ընդամենը 7 Շէյխ-Իւլ-Իսլամներ: Երբ զահ կը բարձրանայ, պաշտօնի զլուխ կը գտնէ իր հօրեղբոր եւ եղբոր զահէնկեցութեան ֆէթվաները ստորագրող Հաֆըզ-Հասան Խայրուլլահ էֆէնդին: Այս անկարող Շէյխ-Իւլ-Իսլամը, որ ֆէթվա մը խմբագրել անդամ չէր դիտւէր, Համիտի շատ հաճելի

(*) Թեւ Շէյխ-Իւլ-Իսլամները ցկեանս պաշտօնի կը կոչուէին, սակայն Սուլթանը կը ստիպէր որ հետմանս պաշտօնէն: Ստիմանագրութեան ատեն Շէյխ-Իւլ-Իսլամներն ալ դաւելին մաս կը կազմէին. երբ դաւիւմը հրաժարէր՝ իրենց պաշտօնն ալ վերջացած կ'ըլլար եւ նոր դաւիւմով՝ նոր Շէյխ-Իւլ-Իսլամ մը կ'ընտրուէր:

չէր. հակառակ որ անոր ստորագրած Ֆէթիւայի շնորհիւ է որ զահի տիրացած էր, կ'որոշէ զինք պաշտօնապաշտի ընել, և կը հետապնէ մայրաքաղաքէն՝ իրեն ընդհանուր պաշտօն մը շնորհելով Թաիֆի մէջ, ուր մահացած էր Միթհաթ փաշան...

Առաջինին կը յաջորդէ Հաճի-Փարա-Սալիկ Էֆէնտին, առաջնակարգ լեզուապէտ մը: Այս անձն է որ խմբագրած է իր նախորդին երկու զահրնիկ-ցուցեանց Ֆէթիւաները. որով նմանապէս հաճելի մէկը չէր Սուլթանին. հապիւ 8 ամիս և 23 օր կը մնայ պաշտօնի զլուխ և կը հրաժարեցուի:

Կարճ ժամանակի մը համար — տարի մը, 9 ամիս և 4 օր — Ահմէտ Մուլթար մուլա պէյ Էֆէնտին կը պաշտօնավարէ մինչև 1878 Հոկտ. 4:

Այդ թուականին կը գտնենք Իւրևանի-Չատէ-Ահմէտ Էֆէնտին, որ պաշտօնի վրայ կը մնայ մինչև 1889 Յունուար 17: Տասը տարի, ամիս մը և 14 օր: Շահած է արդար և կարող անձնաւորութեան մը համար: Կը մահանայ պաշտօնի զլուխ: Թոտն էր Քիլիսի ֆէթիւ Էֆէնտին Ռաշիտ Էֆէնտին:

Հինգերորդը Պոտուրումցի Հաճի Էֆէնտին է: Հապիւ 2 տարի, 7 ամիս և 17 օր պաշտօնավարելէ ետք՝ կը հրաժարեցուի: Էֆէնտին, Սուլթան Աղիյի անդրանիկ տղան Եուսուֆ Իզդէտտինի ուսուցիչ եղած էր և Համիտ այս պարագան կ'անդրադարձնէր. իրեն յաջորդած Էֆէնտին է որ Համիտին կը յայտնէ կոկորթինը, դրսեկու համար իր աթոռը:

Վեցերորդը Եուսուֆ Սալիտ Էֆէնտին Չատէ Մէհմէտ Ճէլալէտտինն է^(*): 1891 Սեպտ. 1-էն մինչև 1908 Օգոստ. 4: Պաշտօնի զլուխ եղած է 16 տարի տեւարար: Մեր դործը այս Էֆէնտինին հետ է: Համիտի ըրած բոլոր զուլումները այս անարժան թարգմանիչան կրօնապետի օրով տեղի ունեցած են. Սատուհի ջարդը, 95-ի ընդհանուր ջարդը, Պոլսոյ ջարդը և ամէնօրեայ խռովութիւնները: Ինչպէս կարելի է որակել իր անտարբերութիւնը, ի տես և ի լուր թափուած անմեղներու արեան: Ինչո՞ւ չփորձեց բռնել ձեռքը սէրապործին, չգտնէր անկրօն խալիֆան, որ կ'ստանալիսէր Գուրանի նուիրական պատուէրներ: Գուրան, Գլուխ 42, հատուած 38. «Աստուած չի սիրեր հարստահարողները». Գլ. 51, հատուած 10. «Անէ՛՛՛ք, կորչի՛ն ստախոսները», և գեռ շատ մը ուրիշ հատուածներ: Եթէ արդար Շէյխ-Իւլ-Իսլամ մը եղած ըլլար, պիտի չհանդուրժէր կոթողներուն, լսածներուն և տեսածներուն. խղճատանքը պիտի ընդգնէր և ինք պիտի հրաժարէր իր պաշտօնէն: Այս Էֆէնտին յամառեցաւ դամուսկոյ մնալ իր աթոռին վրայ: Հաստիքներ էր աթոռը: Համիտի օրով՝ ամէն Ուրբաթ օրուան Սէլամլուլի արարողութեան, պատերազմական նախարարին և Շէյխ-Իւլ-Իսլամին ներկայութիւնը ստիպողականութիւն մըն էր: Ամէն Ուրբաթ, ամէն արարողութենէն ետք՝ իւրաքանչիւրը կը ստանար 1000 սակի:

Ինքն իրեն յաջորդելով՝ երկրորդ պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ 5 Օգոստ. 1908-ին, որ կը տևէ 6 ամիս, մինչև 1909 Փետր.: Ապա երրորդ մը 1912 Յուլիս 22-էն 29 Հոկտ. 3 ամիս: Չորրորդ մը՝ կրկին ինքնիրեն յաջորդելով 29 Հոկտ. 1912-էն մինչև 1913 Յունուար 23. Երկու ամիս և 25 օր: Պաշտօնավարութեան տարիներու դամարը՝ 17 տարի, 11 ամիս: Համիտի ծառայելէ ետք, Երեք անգամ քաղաքական ալ խորաններու առջև կ'երկրպագէ: Երբ 1913-ին Իթթիհատականներ ամէն տեղ տէր-տիրական էին, իրեն կը յանձնարարուի որ Պոլսէն հեռանայ: Կը հաստատուի Եգիպտոս, ուր կը մահանայ. բայց... մարմինը կրկին կը փոխադրուի մայրաքաղաք^(*):

Ճէլալէտտին Էֆէնտին ետք, Համիտ ունի Էֆէնտորդ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ մը՝ Մէհմէտ Չիլալէտտին Էֆէնտին, 14 Փետր. 1909-էն 13 Ապրիլ 1909. ամիս մը 27 օր:

ՏԱՃԱՊԱՏԱՆԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Երկու խօսք ալ Տաճկաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչներու մասին:

Կայսրութիւնը ունէր Եւրոպայի զրեթէ բոլոր մեծ ու պղտիկ ոստաններուն մէջ զեկոյանաւորներ-հիւպոտոսարաններ. նոյնպէս աշխարհի ալ յամաքամատեւում մեծ պետութեանց մօտ ներկայացուցիչներ:

Այս թարգմանիչան ներկայացուցիչներու նշանակումը՝ երբեմն Սուլթանի կողմէ պարզեւտրուածներուն բաժինը կ'ըլլար. Սուլթանը պէտքը կը զգար զանոնք հետապնէլ մայրաքաղաքէն: Շատ անգամ ալ ազդեցիկ ստորագամի մը կամ Շէյխ-Իւլ-Իսլամի մը յանձնարարութեամբ ու... խնամիական կապերով: Արժանիքի աստիճանները մի առ մի մաղցած, Կալիթա Սէրայի զարդէն չըջանաւորաւ, Եւրոպական զարդացում ստացած, քանի մը օտար լեզուներու տիրացած, ընդարձակ հմտութեան տէր ուշիմ քաղաքապետի տիրարներ հազուադէպ էին: Շատեր, իրենց շնորհուած պաշտօնի ամենապայծառ ձեռնհասութենէ զուրկ, միջակէ վար զարդացումի տէր անձեր էին: Ասոր վրայ կը բարդուէր Բ. Դուռէն եկած հրահանգներու փոփոխականութիւնը, ինչ որ կը ջրատէր ու կը գոռարացնէր իրենց աշխատանքը: Երբեմն, արտակարգ պաշտօնով փաշաներ կը նշանակուէին, հակելու գեղարներու՝ տեղական կառավարութեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Կարեւոր զեկոյանաւորներ Համիտի հսկողութեան տակ էին միշտ:

Դեպքաններու և հիւպոտոսներու դործը՝ առաւելագոյն չափով քարտուղարներն է որ կը կատարէին: Իւրաքանչիւրը ունէր մինչև 4 քարտուղարներ, որոնք շատ աւելի լաւ պատրաստուած էին, քաղաքական դործը կատարելու:

Հոս մէջբերում մը կ'ուզենք ընել՝ թուրք հեղինակ Էսաա Ճէմալ Փար-

(*) Բոլոր թուրքերը կը հախճարեմ քաղաքի վոսիտի արեւելեան կողմը. ասիական կողմն մէջ: Կը վախճան որ եւրոպական թուրքիան «կեանք» կող ըլլայ:

(*) Ինքն է որ ժիրայրի և ընկերներուն մահուան դատապարտութեան փէրվան ստալապրեց:

քէրէն, որ թէև թուեց ազգայնական՝ սակայն չի քաշուիր ձաղկելու Հա-
մլեռան շրջանի գեաղանական բարքերը: Իր «40 տարուան արտաքին գործե-
րու յիշատակներ» երկին մէջ (Կ. Պոլիս 1952), Լոնտոնի նման՝ առաջնա-
կարգ ու կարեւոր հիւպատոսարանի պաշտօնէութեան մասին վրձինած պատ-
կերը կ'ուզենք ներկայացնել: Ան կը գրէ. «Լոնտոնի գեաղանը՝ Ֆէնէրցի
յոյն, մեծ Միւզիքիս փաշայի սրդի՝ Էթիէն Միւզիքիս փաշան էր: Օքսֆոր-
տէն շրջանաւարտ, քաջ Փրանսագէտ, բայց ո՛չ թրքագէտ...: Ես, նոր նշա-
նակուած քարտուղար, իրեն թրքերէնի գաս պիտի տայի: Կար Ա. քարտու-
ղար մը՝ Հիւսէյն պէյ, որ պատանեկութիւնը հայրենիքէն դուրս անցուցած
բլլալուն, մայրենի լեզուին մէջ տկար էր: Իսկ հայրը՝ Ապուլ Զադ Զամիտն
էր, նմանապէս՝ Ա. քարտուղար, իրը ամբողջօր պաշտօն կը վարէր: Թուէնի
պէյ՝ սիւրիացի մեծահարուստ ընտանիքի մը պատկանելուն, Բ. քարտու-
ղար նշանակուած էր Արապի Իզլէթ փաշայի բարեխօսութեամբ, առանց բոս
մը իսկ թրքերէն գիտնալու: Ծիծեռնակի նման այց մը կու տար, երկվայր-
կեան մը ետք անհետանալու, եւ Լոնտոնի գեաղանալի վայրերը հասակ ցուց-
նելու: Մեծ ու փոքր պանդոկներու մէջ ափերով ոսկի կը մսխէր. կը հալար-
տանար կարգալով իր անունը Լոնտոնի եւ Փարիզի լուրջ թերթերու՝ կի-
սաշխարհիկ սիւնակներու բաժինին մէջ: Վերջապէս այս ալ ուրիշ պաշտօնի
մը հրաւիրուելով, կը մնայ Գ. քարտուղար մը միայն: Գ. քարտուղարը
Տանեալ պէյն էր: Մարմնամարդութեան սիրահար մը. հաղուստները քիչ մը
այլազանց էին. լաւ թրքերէն գիտէր: Կար հատ մըն ալ, բոսին բուն նշա-
նակութեամբ՝ զիւպպէ, Փրանսացի մը, Պր. Ժիւլիօն, առաւ-փախաւ,
չափզըն դասակարգի պատկանող: Նորածնէիկներու կապած լաւալիէս փող-
կապով, միտկանի ակնոցը երբե՛ք վար չէր իյնար՝ սեւ ժապաւէնով մը
կուրծքը կապուած բլլալուն համար: Առտու-իւրիկուն գինով էր՝ անցորդ-
ներու ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրելով. դեսպանատունէն կը ստանար
չառ վտիտ ամսական մը: Թղթակցութիւններ կը գրէր «Լոնտոնեան նամա-
կանի» վերնագիրով, Փարիզ հրատարակուող «Քուռիէ Տիփիլոմաթիք» թեր-
թին մէջ, եւ ստացած վարձատրութիւնը շուտով կը մսխէր. կերակուրի
գրամը մէկդի, նոյնիսկ բմպկիքի գրամը վճարելու անկարող կ'ըլլար հե-
տեւեալ օրն իսկ: Փարիզէն ստացուելիք յառաջիկայ յօդուածներու վճարման
թուղթերը՝ իրը տպացոյց՝ ասոր-անոր կը ցուցնէր եւ դեսպանատուն մէջ
հանդիպածէն դրամ կ'ուզէր: Պաշտօնն էր՝ անգլիական թերթերու՝ Թիւրքիս
մասին գրուածքները Փրանսերէնի թարգմանել:

Դեսպանական կազմը ամբողջացնելու համար՝ Ռէճատի Էֆէնտին մոռ-
նալ՝ յանցանք մը պիտի ըլլար: Ռէճատի Էֆէնտին դեսպանատան իմամն էր:
Այս անձը Քեմալէն էր, պինդ հատառքով կրօնաւոր մը. ունէր սրածայր մօ-
րուք եւ շատ վայելչօրէն կը հաղուէր: Իր հաղուստները Լոնտոնի ամենէն
հռչակաւոր դերձակ Փալէն կ'ապսպրէր: Գլուխը զլանածեւ գլխարկ, իմամէ
աւելի դեսպանատան մը բարձրագոյն պաշտօնեայի տպաւորութիւնը կը ձգէր:
Արդէն բոլորս ալ ստիպուած էինք բարձր ճաշարաններ յաճախել. թատրոն-

ներու մէջ ամենատուգ աթոռները գրուել եւ մեկնոցակ (Փռագ) հագնիլ»:

Միւշիքի փաշայի կծծի բնաւորութեան վրայ քանի մը գրուածքներ կը
պատմէ, զորս մենք կ'անտեսենք: Յայտնի է որ հեղինակը զօրաւորութեամբ
կը համակերպի քրիստոնեայ բարձրագոյն պաշտօնեայի մը ստորագաս մէկ
գործակալի դերին:

Համիտ, Եւրոպական ստանններէ՝ տէրութեանց զլխաւորներէ՝ շատ
կարեւոր խնդիրներու համար ստացած հեռալիւրներու պատասխանները՝ շա-
րաթներով կը յետաձգէր: Մինչ անգին, իր անձնական քմահաճոյքին դոհա-
ցում տալու համար, անկարեւոր խնդիրներու հրամաններ կ'արձակէր զադ-
ստպոյի հեռալիւրներով: Նոյն հեղինակէն կը քաղենք հետեւեալ գրուածքը.
«Անգլիոյ եւ մեր երկրին միջեւ՝ յարաբերութեանց չափէն տւելի պըր-

կուած մէկ շրջանին, Համիտի երախայական վարմունքներէն մին ալ, պա-
րտի Ա. քարտուղար Թահսին փաշայի ստորագրութեամբ մեր դեսպանին
գրկուած, գործանալի եւ մեր պաշտօնին բոլորովին օտար, պաղանի հեռա-
լիւրներն էին: Տանք օրինակ մը. օր մը դեսպանատուն կը ստանանք հետեւ-
եալ հեռալիւրը.

«Գլխուն կատարը ճերմակ, մարմինին փետուրները սպիտակ, խօսելու
յտակութիւն ունեցող թութակ մը գնելով գրկելիով՝ արքայական հրաման մըն
է»։ ստորագրութիւն՝ Ա. քարտուղար Թահսին:

Այդ օր, Սուլթանին զազանալի հեռալիւր ստացող դեսպանին
բղանցքները բոցալուսեցան. կայսրութեան վերաբերող ամենէն կենսական
հարցերը մէկ կողմ գնելով, զլխուն կատարը սպիտակ, փետուրները ճերմակ
թութակ մը փնտռելու ելաւ: Լոնտոնի կենդանարանական պարտէզի տեսչու-
թեան հետ հետաձայնալին խօսակցութենէ ետք, զիս կանչելով հետեւեալ
հրամանը տուաւ.

«Բրուկը ճերմակ եւ փետուրները սպիտակ, խօսելու կարողութիւն ու-
նեցող թութակ գոյութիւն հունի: Նկարագրուած թռչունին անունը թութակ
չէ, այլ՝ Գազաթօս է: Եթէ ուզուած թռչունը այս է, գրելով մեզի թող
յայտնեն»:

Թութակի եւ Գազաթօսի տարբերութիւնը հտանական է անգլոտա-
նոն. մեր կողմէ Գազաթօս մը գնելով գրկելը՝ աւելի յարմար կ'ըլլայ,
բսի: Հելլէն Միւզիքիս գեաղանը բարկանալով, «Եթէ չեն գիտեր, թող սոր-
վին, դուք իմ բառիս պէս հեռալիւրեցէք» հրամանը կրկնեց: Ծածկազիր
հեռալիւ պատասխանիս մէջ, Գազաթօս բոսին նախատեսուած բանայի գիր
չըլլալուն, հեռալիւր կարենալ թարգմանելու համար, պալատի գրադիրը
չառ մեծ զօրաւորութիւններու ալ պիտի մատնուէր, եւ որպէսզի կասկածի
տակ չմնայ, Համիտին ալ կարգաւ տալու պիտի ստիպուէր: Դժբախտաբար,
չուն կամ աղաւնի գնելու համար՝ այս հեռալիւրը ո՛չ առաջին եւ ո՛չ ալ վեր-
ջինը պիտի ըլլար...:

Համիտի մասին մեր ուսումնասիրութիւնը՝ դասաւորման կարգով,

պէտք էր վերջ գտնէր իր մահուան պարագաներու շարադրութիւնով: Սակայն նախ քան այդ, յարմար նկատեցինք տալ նաեւ Օսմանի զերդաստանի վերջին երեք Սուլթաններու զահակալութեան քառամեայ կարճատեւ շրջանի անցուղարձերու վրայ հակիրճ տեղեկութիւններ:

Մեր պատմութիւնը սկսանք Օսմանի օրով (1281—1326): Կուզենք հետեւիլ յազարկաւորութեան Օսմանլիներու տոհմին վերջին Սուլթանին եւ վերջին Սուլթանին: 638 տարի իբր Սուլթան, որուն 407 տարին իբր Սուլթան իշխող այս տոհմին անհետացումը՝ պատմական մեծ թուական մը կը նշանակուի:

Գլուխ երկ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՌԷՇԱՏԻ ՇՐՋԱՆ

Կարճատեւ եղաւ Սուլթան Ռէշատի զահակալութեան շրջանը՝ 27—4—1909—էն 3 Յուլիս 1918: ուրեմն միայն 9 տարի եւ երկու ամիս ու վեց օր: Եթէ վրան աւելցնենք իր յաջորդ Սուլթան Վահաթտինի 4 տարի եւ 3 ամիս զահակալութեան տարիներու թիւը, կը հաստատենք որ այս 14 ու կէս տարիները բաւական եղան՝ 638 տարիներ անաջ արմատ ձգած եւ ճիւղաւորուած, Վիեննայի գոնեքէն մինչեւ հիւսիսային Ափրիկէ, Պարսկաստանի խորքերէն մինչեւ Եգիպտոսի ծով տարածուած Օսմանի զերդաստանի հսկայ ծառը արմատէն շորցնելու:

Այս վերջին կարճ շրջանը օսմանեան պատմութեան ամենէն արիւնշաղի ու սեւ էջերը արձանագրած է: Պալքանեան պատերազմով՝ Լւրդական թիւը քիչ թրքապատկան հողերուն պատառ-պատառ մայր հայրենիքէն խլուիլը, ապա 1914—18-ի պատերազմին կայսրութեան գէտի անդունդ զահալիթիլը՝ զէպքեր են, որոնք սերունդներ շարունակ պիտի վրդովեն ու ճգմեն ազգասէր թուրքի մը սիրտը...

Սուլթան Մէճիտի այս երրորդ սրդին զահ կը բարձրանայ, երբ 65 տարեկան էր: Համամօր չէր ո՛չ Սուլթան Մուրատի, ո՛չ Համիտի եւ ոչ ալ իրեն յաջորդող Վահաթտինի հետ: Մօր անունը Կիւլ-ճէմալ Գատըն է: Մէճիտի այս չորս գաւազներուն մէջ, անօգուտ է նմանութեան որեւէ եզր փնտռել, բլլա՛յ Ֆիդիքապէս, բլլա՛յ բարոյապէս, նկարագրելով կամ հմտութեամբ, հակառակ որ նոյն խնամուած կրթութիւնն ու գաստիրապետութիւնն ստացած էին:

Սուլթան Ռէշատ անխոյժ գտնուած է հանդէպ արեւմտեան քաղաքակրթութեան. իր մօտ կը գտնենք արեւելեան, մանաւանդ պարսկական զրաւանութեան զօրաւոր հակում մը. կը սիրէր Ստատիկ լեզուով բանաստեղծութիւններ գրել եւ շատ մօտ էր Գոնիտայի Մէվլէվիներու միութիւնը վարդապետութեան: Գրած է բանաստեղծութիւններ ուրախ լարելով եւ պարսկերէն:

Նկարագրելով թույլ, ոչխարարարոյ Սուլթան մը եղաւ, առանց փայլի: ու զարձաւ խաղալիք Իթթիհատականներու ձեռքը: Անշուշտ իր երկար տարիներ վանդակի հակողութեան տակ անցուցած կեանքը, ապա քաղաքական զէպքերու բերումով փոթորկալից շրջանի մը մէջ տիրապետութիւնը, ստեղծուած աննպաստ պայմանները՝ օտար չեն իր նկարագրի կազմութեան մէջ:

Համբխտ ըստծ է. «Եղբայրս Ռէշատը, ժողովուրդին հետ չսիման չդնելով, Գաֆէսի հսկողութեան ներքեւ պահելով, իրեն մեծ ծառայութիւն ըրած եմ»:

Ռէշատ ինքն ալ, երբ իր մտաւն քննադատականներ կ'ըլլային, օր մը
կը սլառասխանէ՝ «Հանրապետական կառավարութիւն մը հաստատուած է,
եթէ քաղաքականութեան խտնուիմ, այն տակն եղբօրս Համիտին յանցանքը
ի՞նչ էր» :

Հակառակ որ 20-րդ դարամասն էնք, ոչինչ փոխում է թրքական Ս. Վէլիբրներու բնարտթեան մէջ: Ռէկատ ունեցած է տաս սասարաղամներ, որոնցմէ միայն հինգ հասար թուրք են: Մնացեալներն են. 1 Հրետյ, 1 Զէչէն, Զէրքէզ կամ Կիւրճիւ, 1 Սլապաշուցի, 1 Գնչու և 1 ազգութիւնն անյայտ: Հին ժամանակներուն, ծաղումով սասար Եղարքսներու ներկայութիւնը՝ աստիճան մը ներքի կզգմէր ունէր: Ստեպան 1909—1920-ին պետութեան ամենաբարձր պաշտօնը ստարներու մատահելու պատճառները մէր տրամարանութեան կը փրկային:

Իւր առաջին սատարագամբ Կ'ըլլտյ Ահմէտ Թէվֆիք լուշտ : Աղդութեամբ Մանկութեամբ : Նշանակուած էր 14—4—1909 : Կը հրաժարի 5—5—1909-ին : Եղած էր Համիտին վերջին Վէզիրբու եւ պետի բլլար նաեւ վերջինը՝ Կայսրութեան : Ունեցած է տրիչ 3 պաշտօնավարութիւններ՝ վերջինը Սուլթան Վահսէտի տինի օրով : Պաշտօնավարութեան շրջան 21 օր :

Երկրորդը՝ Հիւսէյն Հիրժի փաշա. ազգութեամբ՝ Թուրք: 5 Մայիս 1909-էն 28 Դեկտ. 1909: Կը հրաժարի. պաշտօնաթուղթեան շրջանը՝ 7 ամիս 24 օր: Ահմէտ Մուխթար փաշայի գահլիճին մէջ զինք կը գտնենք արգարու-թեան նախադաս. ապա Վիկենայի դեսպան, ուր կը մահանայ: Համիտի օրով ունի 1 տարի եւ 27 օր պաշտօնաթուղթի մը:

Երրորդը Իսկրահիմ Հապը փաշա. աղլութեամբ՝ անծանօթ (թեւեւ Հրեայ) : Նշանակում 12—Նոյմ.—1910, հրաժարում՝ 29—8—1911. պաշտօնավարութեան շրջան տարի մը, 8 ամիս և 18 օր : Հոռմի թրքական դեսպանի պաշտօնէն ստորագրամութեան կը կանչուի : Իր օրոյ կը պատահի թրքական-խառնական պատերազմը, և Թրիփոլի կորուստը : Թրքական զիւսնադիտական թուղթեր մինչև հիմա լոյս չեն տուած Հապը փաշայի զէմ եղած ամբաստանութեանց վրայ : Հոռմի այս գետնոր՝ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Բ. Դրան չէ տեղեկացուցած Խառլացիներու ամիսներէ ի վեր Ալիբիկեան Թրիփոլի վրայ յարձակման պատրաստութիւնները, մարտանաւերու շարժումները : Կը պատմուի նաեւ որ Մահմուտ Շէվքէթ փաշա, պատերազմական նախարար, Թրիփոլի գանուսդ օսմանեան բանակին մէկ մասը եմէն փոխադրած է : Աղլութիւնն անյայտ կըլլայ այս ստորագրամը, որ իթթիհատական մըն էր, ինչպէս նաեւ Շէվքէթ փաշան, ծախած կ'ըլլան Թրիփոլին Խառլացոց. ոչ ոք իրմէ հաշիւ պահանջած է : Իթթիհատականներ զինք արդարութեան ճիրաններէն ազատելու համար մասնաւոր առաքելութեամբ Լոնտոն կը զրկեն. ապա Պերիյնի դեսպան կը կարգուի, և հոն կը մեռնի :

Իր օրում կիր պատահելն Ջրաղանի պայտառի և Պատվը Այլի հրդեհը, Այլ-

պանինյ խլրտումները, Իթթիհատահաններու կողմէ «Սատայի Միւլէթ» թերթի խմբագիր Ահմէտ Սամիր աղանու թիւեր :

Զորքերը՝ Մախա վաչառ, իր Տ-բոլ ստորադասույթիւնն է. 30 Սեպտ. 1911—30 Դեկտ., հազիւ 3 սամբս կը սլաշտօնաւորէ։ Այս անգամ սլաշտօնը կոչումն էր ձերականութիւն իրը նախապահ, կը հրաժարի վերոյիշեալ հազարը պատերազմական ատենն քաշելու համար իր բրտն փորձերուն անհետեւանք մնայուն պատճառով։

[illegible]

Վեցերորդ՝ Գաթերձը օգլու Ահմէտ Մուխթար փաշա. Թուրք: Նշա-
նակում 22 Յուլիս 1912-Էն ժինչև 29 Հսկոմ.: 3 ամիս եւ 3 օր եղած է այս
«ժեմ դահլիճ», «Հօր եւ որդւոց դահլիճ» կոչւածին(*) պաշտօնավարու-
թիւնը: Այս դահլիճին մաս կազմած էր Գ. Էֆ. Նորատունկեան:

Իր օրով կը ստորագրուի թրքական-խառական հաշտութեան դաշնագիրը 15 Հոկտ. 1912: Տ Հսկա-ին ծագում կ'առնէ նաեւ Պալքանեան պատերազմը. մեր նիւթէն գուրս է ծանրանալ անոր հետեւանքներուն վրայ. մեր ընթերցողներէն շատեր տեղեակ են անոր թաւալումին:

Ղազիկ Մուխթար փաշա, որ Կովկասեան ճակատը պարտութեան մատնուած էր, իր «Ղազիկ» ամսագրոյն կը պարտի ա՛յլ ճակատներու մէջ տարած յաղթանակներուն: Համար իրեն սոսիկէ սուր մը նուիրած էր. մասնակցած էր 40-է աւելի պատերազմներու, երկու անգամ վիրաւորուած: Այս ազգային հերոսը կը մեռնէ 1919 Յունուար 19-ին, թէև չկրցաւ հետեւիլ Մուխթարութեան յովարկաւորութեան, սակայն կարողացած էր չտիւնել այն խորութիւնը միհին, որ Իթթիհատ գլխորած էր թուրք ազգը:

Եթե ներսորդ՝ Հրեայ Քևոմիլ փաշա։ Պետական խորհուրդի նախագահ
Հովհաննէն կը կանչուի սատարողութեան։ Կեանքին չորրորդ ու վերջին
պաշտօնաւարութիւնը։ Նշանակում՝ 29 Հոկտ. 1912-էն մինչեւ 23 Յունուար
1913։ Հազիւ 2 ամիս եւ 25 օր կը պաշտօնավարէ։ Կը հրաժարի, Իթթիհատի
Պապը Ալիի վրայ յարձակման դէպքին առիթով։ Իր օրով կ'ըլլայ Համիտի
փոխադրութիւնը Սելանիկէն Պոլս՝ 1 Հոկտ. 1912։ 83—84 տարեկան էր

(*) Իր տղան Մահմուտ Մուխթար փաշան դահլիճին մաս կազմած ըլլալուն համար :

Քեամիլ փաշան: Կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝ Կիպրոս, ուր կը մահա-
նայ 10 ամիս ետք:

Ութերորդ՝ Մահմուտ Շէփէթ փաշա: Ազգութեամբ՝ Չէչէ^Ե, Չէր-
քէ^Գ, Կիւրճի^Ե: 1913 Յունուար 23-էն Յունիս 2: Պաշտօնավարած 4 ամիս
եւ 19 օր: Կը սպաննուի ընդդիմադիր կուսակցութեան մարդոց կողմէ, 11—
10—1913: Իր օրով կը ստորագրուի Պալքանեան պատերազմին հաշտութեան
գաշնադիրը ի Լոնտոն՝ 1913 Մայիս 30:

Մահմուտ Շէփէթ փաշայի ստորագրութեամբ, այլեւս կը մասնեն
Իթթիհատականներու բռնակալական վարչութեան տակ:

Երբ Իթթիհատականներ ձեռք առին կառավարական ղեկը, Իթթիհատ
իր վարկը բարձրացուց պաշտօնարաշխութեամբ: Կուսակցութեան անդամնե-
րու թիւը՝ արտակարգ համեմատութեամբ բարձրացաւ. Իթթիհատական ըլ-
լալ՝ արժանիքի մը աչքը ըլլալ կը նշանակէր: Ահմէտ Ռիֆա բաժնէ. «Անոնք
որ Իթթիհատական չեն, թշուառական մասնիչներ են»: Իրականին մէջ սա-
կայն, նոր արձանագրութիւններէն շատեր անձնական շահեր հետապնդելու գի-
տումով է որ կուսակցութեան պատենեակներու առջեւ պոչ կը կապէին՝
ստանալու համար իրենց անդամատարը, այն յոյսով որ պետական պաշտօ-
նէութեան զոները իրենց առջեւ պիտի բացուէին: Յուսարար չեղան, աթոռ-
ներ բաշխուեցան կարողներու եւ անկարողներու. ամէն գասակարգի մարդիկ
բարձր թռչակներ ու շօշափելի եկամուտներ տալահալեցին: Իթթիհատ վերա-
կանդնումի ճիգ մը փորձեց. կուսակցութեան ինքնահաւան, մեծամիտ, աշ-
խարհիկ ուղիով սովորած առաջնորդները հպարտ եւ յոխորտ թուրքիս մը
ստեղծել ուղեցին՝ իրենց իսկ սեպհական ոյժերով եւ անդամներին ինչ որ ի-
րենցը չէր, ու փորձեցին ձերբադատուիլ բոլոր այն տարրերէն, որոնք թուրք
չէին: Երազեցին օսմանեան ազգ մը ստեղծել՝ արտաքին ճնշումները թօթա-
փելով. Օսմանցի ըլլալ կը նշանակէր, բոլոր օտար տարրերը նոյն հնոցին
մէջ ձուլել: Մտացան Սահմանադրութեան հռչակման ժամանակ տրուած խոս-
տումները. սամկավարական ու ներկայացուցչական վարչաձեւի սկզբունք-
ները արհամարհուեցան եւ անգործադրելի մնացին բարեկարգութիւններ,
քարոզուած ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրակցութիւն շնորհալից ա-
զադակները չսկիսեցան: Թրքական մամուլի բերանը փոխուած էր. «Ոչինչ
ունինք վախճալու՝ իրարու հակառակէս եւ անմիտական Եւրոպայէն» կը վա-
յէին թուրք լեռնները: Ոչինչ խնայուեցան թուրք-զերմանական բարեկամու-
թիւնը յարատեւ պահելու: Պերլինի մէջ գերմաներէն լեզուով «Իսլամական
աշխարհ» հանդէսը կը հրատարակուէր, ուր՝ համադաւանութեան հակա-
ռակորդ, մեծ խռովարար Ապախլ Ալիյ Տափի եւ Ասրախլ Մայիթ Համդա
ուէյեր՝ յիշարուած եւ տպագրուած յօդուածներ կը ստորագրէին:

Ռուսական, ինչպէս նաեւ ֆրանսական ճակատներու միայն Գերմանե-
րու տարած առաջին յաղթանակները մեծ տառերով կը գարգարէին Պոլսոյ
օրաթերթերը: Խմբադրականներ նախատուող եղբակցութիւններ կը հա-
նէին, ու կը շեշտէին գերման բանակի անդարտելիութիւնը: Անշուշտ նման

փայտասուններ սամիկի վրայ ունէին իրենց ազգեցութիւնը: Եւ յետոյ չփա-
ցան Տարտանկի սպանդանոցին վերջ դանկալով. զայն յաղթութիւն նկատե-
ցին:

Իններորդ՝ Եղիպտացի Սախա Հալիմ փաշա. Առնաւ^Եւո: Արտաքին
գործոց նախարարութեանէն պաշտօնի կը հրաժարուի 12 Յունիս 1913-ին: Կը
հրամարի 3 Փետր. 1917-ին: Պաշտօնավարած է 3 տարի, 7 ամիս եւ 21 օր:

Տանիշմէնա Սախա Հալիմ փաշայի ազգութեան համար «Առնաւ^Եւո»
կը գրէ հարցական նշանով մը:

Ուրիշ տեղ՝ «Սախա Հալիմ, Գահիրէ ծնած, Գաւալացի Մէհմէտ Ալի
փաշայի 4-րդ ազուն Հալիմ փաշայի ազուն է» կը գրէ:

Թուրք պաշտօնարանը սխալմունքի մէջ է: Մէհմէտ Ալին մահը զաւակ
չէր ունեցած եւ որդեգրած էր Իպրահիմ փաշան: Թերեւս Մէհմէտ Ալիի աղ-
ջիկներէն մէկուն ազուն ըլլալ այս առաջին վէպերի հայրը:

Պապը Ալիի արինալի ղէպքին ի վեր ամէն բան Իթթիհատականներու
ձեռքն է: Զուլումի տարիներն են որ կը սկսին. Սախա Հալիմի օրով կը պա-
տահին Օսմանեան կայսրութեան ամենէն աւերիչ ղէպքերը: Սուլթան Ռէշատ
գրեթէ չէզոքացուած, սպառնալիքի տակ կը ստորագրէր ամէն ֆէթիա եւ
Իթթիհատ է որ կը կառավարէր:

Հայոց համար Սախա Հալիմ փաշան կրնայ «ԿԱՐՄԻՐ ԵՊԱՐԲՈՍ» ա-
նունը կրել: 20 Նշակեաններու կախաղան բարձրանալը եւ Հայկական Ե-
րկունք իր իշխանութեան ժամանակ գործողութեան: Այս փոթորկալից շըր-
ջանի քաղաքական ու զինուորական սրու ղէպքերը թուրքիւով միայն պիտի
շատանանք՝ առանց արտայայտուելու(*):

1913 Դեկտ. 14-ին, Պոլիս գերման զինուորական յանձնախումբի մը
ժամանումը, իրը թէ բարեկարգելու օսմանեան բանակը, զլիսուորութեամբ
ձապումով հրեայ Ֆոն Սանտերսի, 72 ուրիշ բարձրաստիճան զինուորական-
ներու ընկերակցութեամբ, ինչ որ մեծ ազդուի հանեց, մանաւանդ Զարի կող-
մէ. Ֆոն Սանտերս, որ օսմանեան բանակի ընդհանուր հրամանատարի տիտ-
ղոսով եկած էր Պոլիս, «Մարզիչ»ի տիպոս տունելով խնդիրը կարգադրուե-
ցաւ:

1914 Փետր. 6-ին՝ Ստորագրումի ենի Բէօյի տպարանքին մէջ՝ կը ստո-
րագրուի համաձայնութիւն մը, հայկական 7 նահանգներու մէջ — այսօր

(*) Պալմանեան պատերազմի վերջաւորութեան՝ Թուրքի Եւրոպայի մեծերու միջամ-
տութիւնը խնդրած էին: Եւ այն ժամանակուայ փարիզի ղեկավար Ռիֆտո փաշա փառաբանելի
ներկայանալով կ'ըսէ. «Երէ Պալմաներ Պոլիս մտնեն, անկարելի պիտի ըլլայ քրիստոնեա-
ներու քարոզ արգիլել, ոչ թէ միայն Պոլիս, այլեւ փոքր Ասիա»: Փառաբանելի կը պատաս-
խանէ. «Երբ քարոզի վտանգ կայ, այդ պարագային Ֆրանսա՝ իր պաշտպան քրիստոնեա-
ներու՝ զխտ կատարել իր պարտականութիւնը» (Հատար Բ.): Արդէն 9—11—1912-ին
Հանքի Գ. մարտանաւը Պէյրութ դրկուած էր, եւ ուրիշ մարտանաւեր ալ կը պատրաստուէին
մեկնելու:

Բեմալական կարգադրութեամբ անոնք 22 նահանգներու վերածուած են(*) — բարեկարգութեանց պարծաղութեան համար երկու Եւրոպացիներու նշանակում: Ըստ այս համաձայնութեան՝ Վան, Պիթիս, Խարբերգ և Տիգրա-նակերտ 4 կուսակալութեանց քննիչ կը կարգուի Նորվեկիացի հաղարարական Հոֆ, իսկ Տրապիզոն, Կարին և Սերաստիա 3 կուսակալութեանց՝ Հոլան-տացի Վէսթէնէնկ: Թաւրթն է որ կը ստորագրէ վերջնական համաձայնա-դիրը 25 Մայիսին: Այս երկու բարձրաստիճան շատ արջատենակներուն տրուած էին մեծ իրաւասութիւններ: Իւրաքանչիւրին 400 ոսկի ամսական, բնակարան և այլ առանձնաշնորհումներ: Հաղարարական Հոֆ հազիւ առիթը ունեցած էր մինչև Վան ճամբորդելու: Իսկ Վէսթէնէնկ զեռ պաշտօնի չձեռ-նարկած՝ 1914-ի պատերազմը հռչակուեցաւ, և Դեկտ. 31-ին մէկ Փերմա-նով մը, կնքուած համաձայնութիւնը չեղեալ նկատուեցաւ: 1914 Մեղտ. 9-ին Գերմաններու խորհուրդով Գափիթի յատկանշուեցաւ ջնջում, որ տեւած էր 378 տարիներ:

Նոր դրոշմաթուղթեր լսյս տեսան, որոնց վրայ գրուած էր «Առանձ-նաշնորհումներու ջնջում»: այդ դրոշմիկները կ'աւելանէին բարի լուրը ամէն կողմ...:

29 Հոկտ. 1914, Գերմաններու կողքին Թուրքիոյ պատերազմի հռչա-կումը՝ բնագէժ համաձայնական պետութեանց: Այս աղէտալի սրտամին գլխաւոր գերակատարները եղած են Ա. Եպարքոս Սախա Հալիմ, Էնօլէր, որ 6 օր ետք՝ 3 Նոյ. 1914-ին պատերազմական նախարար կը կարգուի պէյ-փաշա տիտղոս կրեյալ, 33 տարեկան հասակին... Ներքին պարծոց նախա-րար՝ Թաւրթ, և երեսփոխանական Ժողովի նախագահ՝ Սալիլ(**): Այս չորսերը զադոնի Ժողով գումարելով, Գերմաններու հետ 5 յօդուածներէ բաղկացած համաձայնագիր մը ստորագրած էին՝ Գերմաններու կողքին պա-տերազմի մտնելու 2 Օգոստ. 1914-ին(***) : Թուրքերու կողմէ Ա. Վէլլեր

(*) Պալէստինայի պատերազմէն առաջ. օսմանեան կայսրութիւնը բաժնուած էր 36 կուսա-կալութեանց. 15 Եւրոպա, 18 Ասիա, 3 Աֆրիկէ. գումար՝ 36:

(**) Այս՝ այն Խալիլ Է գոր «Շիշման Խալիլ» կ'անուանէին իր գիրութեան կամար: 1909 Մարտ 31-ի դէպքին — յետադիմական շարժում — Զօհրապի տունը ապաստանած էր. ուր հիւրասիրուեցաւ 20 օր. ապա Զօհրապ զինքը տարաւ Գերմ. գեսապանատուն: Առանց Զօհրապի, ամբոյսի կողմէ քզկտուած պիտի ըլլար: Զօհրապ Հալիլէն իր տիկնոջ գրած մա-ւակներուն մէջ կը յանձնարարէ տիկնին, որ երբայ տեսնէ Խալիլը, գէթ Հալիլ մնալու արտօնութիւն ուտանայ: Տիկնին Զօհրապի դիմումները ապարդիւն մնացին, և եղաւ անդար-մանելիւ...:

(***) 1914 Մայիսի սկիզբը Նիֆուս Բ. Չարը ընդունելութիւն մը ստրքած էր Լիվորսա (Խրիմ) քուրք պատգամաւորութեան մը՝ Թաւարի ուղարկողութեամբ: Չարին մէկ կողմը Թաւար, միւս կողմը Իզգէր փաշան բազմած էին: Այս տեսակցութեան կը մասնակցէին մահ Բուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Սազանով և Պոլսոյ ղեսպան Քիրս: Թունաւոր ժպիտներ փոխանակուած ըլլալու են...:

Սախա Հալիմ, իսկ Գերմաններու կողմէ Պոլսոյ դերմ. ղեսպան Փոն Վանկէն-Հալմ ստորագրած էին: Նոյն օրը հրապարակաւ երկրի մի յայտարարութիւն մը կ'ընեն՝ Թուրքիոյ չեղարարութիւնը հռչակելով: Մինչ 3 օր ետք, 5 Օգոստ. ին Աստրիա ևս կը ստորագրէ այս համաձայնութիւնը: Կը տեսնենք որ Թուրք ղեկավարները վաղուց առած էին Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտնելու սրտումը: Չորսերու այս համաձայնութիւնը՝ զահլիճի միւս անդամներուն շատ ուշ կը հաղորդուի: Նոյնիսկ ծովային նախարար ձէմալ փաշան անտեղ-եակ կը պահեն. այս վերջինը Փրանսասէր հակումներ ունէր:

Գերմանական կրթութիւն ստացած բանակի բարձրակալ սպայակոյտէն բնագլխութեան ունէ վառնդ չկար...:

Առաջին Վէլլերն ու զահլիճի կարգ մը անդամները, անփնական պա-տերազմի հակառակ կ'արտայայտուին՝ ժամանակ չահելու համար: Կ'առար-կեն որ բանակը զեռ պատրաստ չէ: Բայց ղեկըքերը տարբեր կը տնօրինեն: Սախա Հալիմ նոյնիսկ հրաժարական ներկայացուցած է. սակայն Թաւրթի ստիպումին տակ պահած է իր աթոռը: Հայազգի թղթատարութեան նախա-րար Ոսկան Մարտիկեան, այս աթիւ իր հրաժարականը կու տայ: Թէեւ ժա-մանակ մը խալ մտոցին իրենց մեծ գաշտակցին ճնշումներուն, սակայն Գեր-մաններ կը պնդէին 2 Օգոստ. ին կնքուած պայմանի համաձայնութեան վրայ և կ'աւելին ամէն գնով Թուրքերը իրենց սայլին կապել: Առիթը կը ներկա-յանայ Գերման երկու գրաւորներու՝ Կէօպէն և Պրեսլաւ՝ 10—11 Օգոստոս-ին Տարսանէն անցնելով Մարմարա աղաւտանելով: Էնօլէրն է որ, առանց մէկուսն բան հարցնելու, արտօնութիւն կու տայ այդ երկու գրաւորներուն, որ Նեղուցներն անցնելով Մարմարա խաւսին: Էնօլէր իր 3 ընկերներուն այս լուրը հետեւեալ ձևով կը հաղորդէ. «Այսօր մեզի երկուորեակներ ծնան»: Գերմաններ նուերու վրայ մեծ զիրերով գրած էին — «Գերմանիոյ կողմէ նուէր մեր Թուրք գաշտակցին»: Թուրքեր Անգլիայէն 2 մարտանաւ պնած էին հանդանակութեամբ վճարուած. Անգլիայի չէին ուղեր յանձնել այդ գնուած մարտանաւերը:

Գերմանիոյ համարաւ տելի կը բարձրանար. Գերման բանակին առա-ջին ամիսներուն տարած յաղթանակները, տեղական մամուլը կողմնակցա-կան արտայայտութիւններով կ'արձանագրէր: Այս երկու գրաւորներն(*) ևն, որ պատճառ եղան Թուրքիոյ պատերազմի մասնակցութեան: Մարտա-նաւերու Գերման նաւագներ Փէս գրին. Թուրքեր յայտարարեցին որ երկու մարտանաւերը պնած էին: Նորէն Էնօլէրի արտօնութեամբ, յիշեալ երկու

(*) Գերման երկու գրաւորները պատերազմի հաշակման Միջերկրական ծովը կը գտնուէին: Ալեքսիոյ Պոն և Ֆիլիպիվի մատանգիտները ուրակոծելէ ետք, կը յաջողին զիրենց հետապնդող անգլիական և ֆրանսական գրաւորներէն փախուտ տալով Նեղուց-ները անցնիլ: Թուրքեր Կէօպէնին անունը «Եաւուզ» դրին, որ միւսին աշտօր կը մատարէ Սիւ ծովու վրայ: Պրեսլաւի անունը «Մէտիլի», որ Տարսանէլի կոլուններուն ընկղմեցաւ: Սեպտ. 27-ին Թուրքեր կը փակեն Նեղուցները:

մարտանաւերը կը մտնեն Սև ծով: Իբր թէ սուսական նաւեր՝ թրքական ջուրերը ծովային սուժերը կը դնեն, ի պաշտպանութիւն կ'երթան և կը սփռահածեն Օսկան, Սևաստապոլ, Քէֆէ, Նոփուսիս և նաւահանգիստները 29 Հոկտ-ին: Ռուսեր յանկարծակիի եկած՝ իրենց կարգին կը սփռահածեն Տրուպիգոնը: Թուրքեր «անհատկացուցութեան արդիւնք է եղածը» բաւարար կ'ուզեն որ մասնաւոր յանձնախումբ մը կողմէ իր թէ դնուած բլրաբ, ապա Սև ծովի սփռահածութեանը վիճարանութեանց և բազմաբնակ տեղի տուած էին, երկար բանակցութիւններ, սրանք կը տեսնէ 7 յարաթի տեղի, յանդերձ համար խաղաղութեան խորամին և պատերազմի հռչակման:

Այդ ժամանակաշրջանին՝ «Հիւանդ մարդը» խիստ խնամքներու տաւորից գործած էր: Երկու հակառակորդներ զիրար կը զերտարանցէին Թուրքերու նպատարներ և խարուսիկ խոստումներ ջամբելով: Երբեակ համաձայնութիւնը ձախ թելէն, միւս երբեակ զինակցութիւնը աջ տեսնէր բռնած, խաբարանչիւրը հիւանդը իր սուին վրայ բարձրացնէր կ'ուզէր: Անդրադարձ իրաւականներու մեծաւոր Ալա իման — սրտն մտաին պիտի արտաքայտուինք յետոյ — Պոլիս կը գրկեն, սրպէսպի ապահովէ Թուրքերու դանդաղութիւնը, ինչ որ արդէն ուշ էր: Ռուսերուն խառնապուտ էր Պոլիսը, որով յու աչքով չէին դիտեր Թուրքերու չէզոք մնալու պարագան: Ճէմալ փաշան Փարիզ մեկնած էր պատերազմը չսկսած և յաջողած 730 միլիոն ֆր-ի փոխառութիւն մը կ'ընէր. առաջին կանխավճարը — 300 միլիոն — արդէն պանծաւոր էր: Ֆրանսացիք Սիւրիա, Հալիպ, Եաֆա, Թրիպոլի նաւահանգիստներ և Անատոլիոս՝ կարգ մը երկաթուղիներ շինելու առանձնաշնորհումներ ստացած էին: Ճէմալ փաշա Պոլիս վերադառնալուն իր մտերիմներուն կը յարաբարէ, «Խորեյիներ ախմատները», աշտինին ֆրանսացիները:

Ռուսեր պիտի մնայած էին ֆրանսական այս փոխառութեան: Ֆրանսացիք մերժած էին փոխառութիւնը ընել Պուլկարներուն և Ռուսեր ստիպուեցան — 1912 Յուլի 22-ին — 3 միլիոնի փոքր փոխառութիւն մը ընել Պուլկարներուն, սրանք ապերախտորէն զէնք պիտի բարձրացէին Ռուսերու դէմ:

Ռուսեր ևս, 1914-ի պատերազմէն առաջ՝ մեծ փոխառութիւններ բրին ֆրանսացիներէն: Փարիզի սակարանը սուսական փոխառութիւնը ֆրանսական ներքին փոխառութեան տուժ հրապարակ հանեց. 16000 միլիոն երկաթուղիի գիծեր պիտի շինուէին, ֆրանսան 5 տարուան ընթացքին՝ ամէն տարի 500 միլիոն փոխ պիտի տար Ռուսիայ(°):

(*) Այս փոխառութիւնը երբեք չվճարուեցաւ ֆրանսացիներուն: Պուլկարի կառուարութիւնը ևս մերժեց նախնալ ձախարակ փոխառութեանը դրամական փոխառութիւնները: Ֆրանսայի միջակ դատակարգն է որ տուեց, որոնք գնած էին այդ արժեքազրկերը:

30 Հոկտ. 1914-ին, պատերազմի հռչակման պարագաներն ալ իթթի-հատականներու աճարարութիւններն էին, շատ մը մութ կէտեր՝ դեռ կալու կը քաշէն լուսարանութեանց:

Օրէնք և անդալթիւններ սանտիստեցան. ո՛չ ճերակուտական, ո՛չ երկաթուղական, ո՛չ պետական խորհուրդի անդամներով արտակարգ մոզով մը կողմուեցաւ, վիճելու և նման կենտական վճիռ մը տանելու համար: Դիւանի անդամներն իսկ անտեղեակ մնացած էին: Վերոյիշեալ չորս զերակատարները ամէն ինչ գաղտնի պահած էին. պատերազմ հռչակելով սղղը կատարուած դոյալիճակի մը առջեւ դրուեցաւ:

Պատերազմէն ետք, քաղաքական թուրք անձնաւորութեանց կողմէ հրատարակուած «Յիշատակագիր»ներ ծագեցան, ուր մեծ ու սղղիկ զերակատարներ զիրար կ'ամբաստանեն. իրարու սուտերը երեւան կը հանեն: Օրինակ, Ճէմալ փաշան իր յաշերուն մէջ կը գրէ. «Գերման զրահաւորները երբեք պնտած չէին մեր կողմէ. Թատրաթի հաւատարմը՝ այս աթթիւ սուտ մըն է պարզապէս» ևւն: 30-է աւելի նման երկեր մեզի մատչելի չեղան, սղղաւոր են: Անոնց ընթերցումը, հակառակ որ անձնական ներքին խնդիրներ կը շօշափեն, թերեւս լոյս բնծալէին կարգ մը ճշմարտութիւններ երեւան հանելու. որով մնացինք ստանց կցրակացութեան:

Նոյմ. 14-ին «Ճիշատի Լազը» հռչակուեցաւ, ինչ որ Գուրանի սկըզբունքներուն հակառակ էր: Ճիշատ կը հռչակուի մի միայն երբ մահմետական կրօնը վտանգի տակ է: Եւրոպացիք Մարդարէի կրօնքին չէին սղղանացած. կրօնքի գէմ կուի չէ որ կ'ընէին: Մինչ Թուրքեր կը գաշակեցէին կեաւուր Գերմաններու և Աւստրիացիներու հետ, և կը փորձէին որ Մակեդոնական Իսլամներ զէնք չքաշեն Սուլթանի գաշակիցներուն դէմ: Իբր թէ ամբողջ մահմետական աշխարհը՝ իրենց կողմը պիտի բլլար: Բայց ճիշդ հակառակը պատահեցաւ. Ալա իման Հնդկաստան երթալով, իր Իսլամականներու ինքիփա, յորդորեց որ մահմետականներ զինուորադրուին անդլիական բանակներու մէջ: Ֆրանսայի գաղթափայլերու բոլոր մահմետական հպատակները՝ բանակի ծառայութեան մէջ էին արդէն: Աւելին. Մահմետականութեան օրոքն Արարիան, Մարդարէի կրօնքը աշխարհի չորս ծագերը տարածող Արար սղղը ստքի ելալ թօթափելու թէ՛ սղղորինի Պալիֆայի և թէ՛ թրքական լուծը: Մէքքէի Եէրիֆ Հիւսէյն սղղառամբութեան զրօշ պարգեց — 27 Յունիս 1916-ին — և Անդլիացիներու կողքին կուռեցաւ, պարտութեան մատնելով թրքական սլթերը երեք ճակատներու վրայ. ամբողջ Միջագետք, Սիւրիա, Պաղեստին և Արարական թերակղզին, յալիտանս պիտի կորսուէին Թուրքերու համար: Անդլիա առիթէն օղտուելով, որոմ ցանկց արար մեծամեծաց մէջ, սրպէսպի միացեալ արարական պետութիւն մը չհաստատուէ: Բաժնելով տերապետել սղղեց: Եէրիֆ Հիւսէյն տարեկան 40.000 սղղի կը ստանար Լոնտոնէն: Անդլիոյ գաղտնի փարկերու գանձարանը Արարներու համար մշտահոս էր: Քրիստոնեայ Անդլիան՝ Մահմետականներու սուրբ քաղաքները իր պաշտպանութեան տակ

կ'առնէր...

Գերմաններն ալ, թէև քիչ մը ուշ, հասկցան որ «Ճիհա»-ը մաշած բառ մըն էր այլևս եւ աշխարհի մասմեատականները կը մերժէին կիւնամի պաշտպանութիւնը:

Ձանց կ'ընենք պատերազմական բոլոր ձախառներու վրայ եղած կսկիները, Սարքամիչ, Սուէզ, Տարտանէլ, Միջագետք եւն: Այս կտրմիր Սատրապմի օրով եղաւ հայկական մեծ եղեանը:

Յիշենք որ Պալկարիան Գերմաններու կողքին պատերազմի կը մտնէ:

1 Փետր. 1916-ին տեղի կ'ունենայ զահաժառանգ Սուլթան Ալիզի սրբուհի անձնապաշտութիւնը՝ իր ձախ բազուկին երակները կտրելով:

Վերջապէս 3 տարի, 7 ամիս 21 օր, հալած-սուրով իբր Ս. Վէրի պաշտօնավարելէ ետք, Սախա Հալիմ կը հրաժարի պաշտօնէն 3 Փետր. 1917-ին: Իր հրաժարման գլխաւոր պատճառը՝ թաալաթի իթթիհատի կոմիտէի մէջ տնեցած ազդեցութեան կը վերադարձի: Ան կը ցանկար տիրա-նալ ալ պաշտօնին: Ըստ օրէնքի, Սուլթան Ռէշատն էր որ պէտք էր նշա-նակէր անոր յաջորդը: Հոս եւս օրէնքը ստեղծելու կ'ըլլայ: Իթթիհատի կոմիտէն իբր իսկնածու թաալաթը կ'առաջարկէ, եւ Ռէշատ ստիպողականութեան ներքեւ կը գտնուի ստորագրել իրաւունք: Չմտնանք տեղեկել որ, Սախա Հալիմ, 6 Դեկտ. 1921-ին, ի հոսմ, իր արժանի պատիժը կը կրէ զնոյախաճարուելով Հայոս վրէժխնդիր զնոյախով:

Տանկերոյ՝ թաալաթ պէյ Փաշա: Ազդութեամբ՝ Գնչու: 4 Փետր. 1917—8 Դեկտ. 1918: Տարի մը, 8 ամիս եւ 3 օր պաշտօնավարած: Ռէշատի վերջին ստորագրածն էր: Ներքին զործոց նախարարութեան Ս. Վէրիութեան բարձրացած:

Թաալաթն ալ երկրորդ «Կտրմիր Սատրապմ» պիտի կոչենք: Կրնանք կոչել նաեւ «Բուշու Սատրապմ»: Ահմէտ Վասիֆ անուն մէկիս մը տղան է. մօր անունը Հիւսիմիզ: Իր պապերը ծնած են Պալկարիա՝ Յիլիզէ նահանգին հիւսիսը՝ Գրոշա գաւառը, որ Գնչուներու կեդրոնն էր: Թաալաթ ծնած է Էտիքնէ 1874-ին: Ընտանիքը ծագումով Գնչու է: Թրքական կարգ մը չըջանակներու մէջ «Չինկեանէ թաալաթ» կը կոչեն զինքը: Նոյնիսկ «Larousse Universelle»-ի 1932-ի տպ. Բ. Հատոր, էջ 1044, իր անունին առջեւ կը կարդանք «Թուրք պետական մարզ, ծագումով զնչու»: Պաշտու Ամերիկեան պետպանն ալ զնչու ըլլալը կը հաւատաւ: Իսկ Տանիշմէնտ ալ կը գրէ. «Թաալաթ իր զրի առած «Յուշեր»ու մէջ, հակառակ իր նախահայրե-րուն՝ Սալի Պաշրպատար Ազ-Հիւսէյն անունները յիշելով մահմետական ըլլալը հաստատել փորձելուն, ազդութեան խնդիրը չէ կրցած լուծել»:

Բարձրագոյն նախակրթարանի ուսման տէր՝ իսկի գտաւ իրարարութիւն չէ տեսած: Սեյանիկի իրաւարանական զարոյցը յաճախած է, բայց չէ տեսարած: Ապա մանր-մունր պաշտօններ կատարած, Սեյանիկի եւ Մա-նասթըրի միջեւ թուրքիկ թղթատարական պաշտօնեայ եւ տղա ընդհանուր տնօրէն: Ահաւասիկ թրքական կայսրութիւնը կատարելու կոչուած անձը:

Իր զործունէութիւնը տեղի գտիթաճիւթեան հնային փայտ նեաւելով զայն տեսարար վառ պահելու մէջ կայացած է առաջին տարիներուն. մինչեւ որ իբր հնոյապետ կրցած է տիրանալ բարձր պաշտօններու եւ վերջապէս՝ ստորագրէր ստորագրութեամբ, իսկ կեանքը՝ Հայոս օրհնեալ զնոյախով:

Երբ Ս. Վէրի կը կարգուի, Թուրք բանաստեղծ Ջիս պէյ իր «Չա-ֆէր Նամէ» երկին մէջ հետեւեալ ստանաւորը գրած է.

«Աստուծոյ քանադարեւեղ մութ եմ եւ ստուերապատ,

Մեքի կարկառու եղանկ հայ պէյերու,

Կր հետեւիմք Յոյն Միւշիքի մը,

Դեռ պիտի բնեմք Սելամալէֆներ Գնչուի մը,

Որ առաջին վէրիք քնանախուցաւ»:

Թաալաթի վերջին 10 տարուան զանազան պաշտօնեութեանց արդիւն-քը կը կայանայ օսմանեան հսկայ կայսրութիւնը զէպի անգուռը գլառ-րելու մէջ: Ան եղաւ այդ զահալիթումին աւագ սինեքէն մին: Իր պաշտօ-նավարութեան կարճատեւ շրջանը՝ սուրբ էջեր արձանագրեց: Չենք ուզեր մի առ մի յիշատակել բոլոր ձախառներու վրայ թուրքերու կրած պարտու-թիւնները. Պապատար անկում՝ 1917 Մարտ 17, Երուսաղէմի գրաւում 9 Դեկտ. եւն:

Համիտի մահ 10 Փետր. 1918: Ռէշատի մահ՝ 3 Յուլիս 1918:

Սուլթան Ռէշատի յատկացուած ներկայ գլուխը չփակած, երկու խօսք ալ իր Շէյխ-Իւլ-Իսլամներուն մասին: Ամէն զահլիճի փոփոխութեան խօսք ալ իր Շէյխ-Իւլ-Իսլամներուն մասին: Ամէն զահլիճի մաս կը կազմէր՝ կը ալս բարձրաստիճան կրօնաւորը, որ թէև զահլիճի մաս կը կազմէր: Ռէշատ ունեցած է փոխուէր եւ կամ կրկին նոր զահլիճի մաս կը կազմէր: Ռէշատ ունեցած է 11 Շէյխ-Իւլ-Իսլամներ. որոնցմէ մէկը 3 անգամ, 2 հասն ալ երկուքական անգամ պաշտօնավարած են: Ասոնց մէջ, մեկ ամենէն շատ հետաքրքրողը՝ Մուսա Քեալիմ էֆէնդիէն է: Այս կրօնադարձ Հրեան, 4 անգամ պաշտօնի կոչուած է: Կայսրութեան այս երկրորդ անձնաւորութեան նշանակումը՝ Սուլթանին իրաւասութիւնն էր: Թաալաթ իբր իսկնածու կը ներկայացնէ Սուլթանին իրաւասութիւնն: «Պաշտօն» (այս է՛րլար): Պա-ալս Հրեան: Սուլթան Ռէշատ կը պոսայ. «Պաշտօն» (այս է՛րլար): Պա-ալս արքայինեւրով տեղեկագրերնէր եկած էին Մուսա Քիալիմ էֆէնդիին հրեայ ծագումի, ինչպէս նաեւ ազատ սրմաղիւրներու պատկանեալ ըլլալու մասին: Ռէշատ կ'ընդգրկէ Սուլթան մը չէր կրնար ընդունիլ նման անձի մը Շէյխ-Իւլ-Իսլամութեան նշանակումը: Սակայն թաալաթի սպառնալիքին տակ կը ստորագրէ «Իրաւէն»:

Յիշենք այս առթիւ բանաստեղծ էջրէֆի հետեւեալ ստանաւորը.

«Կրօնադարձներով կայսրութիւնիս

Նմանեցաւ հրէական պետութեան,

Ամենաբարձր փէրվան ալ ջըֆըրութիւն

Ընելով յանձնեցին վերջապէս Մուսայիմ»:

Այսպէս ուրեմն, Հրեայ Մուսա Քեալիմ էֆէնդիին կը նշանակուի՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ 1910 Յուլիս 10-ին: Պաշտօնա-

վարութիւնը կը տեւէ 1 տարի 2 ամիս եւ 18 օր: Ինքն իրեն կը յաջորդէ 30 Սեպտ. 1911-ին: Դահլիճի տնկումով կը հրաժարի 30—12—1911-ին, 3 ամիս պաշտօնավարելէ ետք:

Երկրորդ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ մը՝ Իսրիկպցի Մուսթաֆա Սալիի Էֆէնտին է: Կը նշանակուի 16 Մարտ 1914-ին: Կը հրաժարի 6 Մայիս 1916-ին, 2 տարի, 1 ամիս եւ 24 օր պաշտօնավարելէ ետք: Իր օրով 20 կախաղանները, ինչպէս նաեւ 24 Սպրիլի Պոյոյ մատուցականներու աքսորը, ապա Հայոց տեղահանութիւնը: Կարող, մանտանդ արդար Շէյխ-Իւլ-Իսլամ ըլլալը կը հաստատուի՝ իր հրաժարականին պատճառին վրայ: Արքունի Ա. քարտուղար Ալի Ֆուստ պէյ իր «Յուշեր»ուն մէջ Սալիի Մուսթաֆա Էֆէնտիի բերնէն լսածը՝ հետեւեալ կերպով կ'արձանագրէ. — Սալիի Էֆէնտին լսած է Ֆուստ պէյին. «Անցեալ օր էնովէր փաշայի ամառանոցին մէջ սարքած խրախճանութեանց դուն ալ ներկայ էիր: Տեսար, նման ծախքեր, նման զեղխութիւններ ինչպէ՞վ կ'ըլլան: Ես ալլեւս անոնց հետ չեմ կրնար զօրծակցիլ»: Տանիշմէնտ իր կողմէ կը քննադատէ. «Ընդհանուր պատեւրազմի ընթացքին, երբ բանակի զինուորները անօթութենէ կը նստակէին ու կը մեռնէին, նման չուայութիւններ աններելի էին...»:

Ո՛չ մին, ո՛չ միւսը չեն մտածած իրենց հայ հպատակներու 2 միլիոնի բնաջնջումի մասին: Երբ էնովէրի ապարանքը հարիւրաւոր ոչխարներ կը մորթուէին, սպանդէն հրաշքով աղատուած խոտկենք խոտ կ'ուտէին, ծառի արմատ կը ծամէին վերապրելու համար: Եթէ խղճմտանքի տէր մէկն ըլլար այդ Սալիի Մուսթաֆա Էֆէնտին, տեղահանութեան առաջին օրէն պէտք էր արգէն հրաժարականը տար:

Իրեն կը յաջորդէ հրեայ Մուսա Քեպլիմ Էֆէնտին: Իր երրորդ պաշտօնավարութիւնն է, 8 Մայիս 1916էն մինչեւ 3 Փետր. 1917. — Ութ ամիս եւ 26 օր: Իր օրով շարունակուեցաւ եւ սուլի խոտացաւ Հայոց արմատական բնաջնջումի ձեռնարկը: Այս Շէյխ-Իւլ-Իսլամը՝ իրը աղտոտ օրմագիր եւ Իթթիհատի կեդրոնական կոմիտէի անդամ, ամէն բանի տեղեակ էր: Զուէն Պատրիարքի — քրիստոնեայ հոգեւորական մը կողմէ մահմեդական ամենաբարձր կրօնասրբի մը — զիմամներն ըլլա՞յ իրեն, ըլլա՞յ իր նախորդին՝ որեւէ արգիւնք չտալէ զոտ, պատճառ պիտի ըլլար մեր պատրիարքի Մուսուլ աքսորին: Ո՛չ մին եւ ո՛չ միւսը փորձեցին բռնել Թալատի սճրագործ բաղուկները: Այս Հրեան ունի չորրորդ պաշտօնավարութիւն մը. 4 Փետր. 1917-էն մինչեւ 8 Հոկտ. 1918. 1 տարի, 8 ամիս եւ 2 օր: Իր 4 պաշտօնավարութեանց ընդհանուր դումարն է 5 տարի, 1 ամիս եւ 4 օր:

Ռէչատ կը մահանայ 74 տարեկանին, 9 տարի, երկու ամիս եւ 6 օր զահակաւելէ եւ ո՛չ թէ իշխելէ ետք: Նոտած տեղն իրեն շնորհուեցաւ «Ղազի» տիտղոսը: Թոյլ եւ տկար թաղաւորներու օրով՝ սատարագամներն են որ իշխած են միշտ: Ռէչատ զահին վրայ մեռնող վերջին Սուլթանն եղաւ: Թաալթի հարկադրութեան եւ Իթթիհատի ճնշումին տակ, ստրկական զահակալութիւն մը վարեց:

Գլուխ ԽԳ.

ՎԵՐՋԻՆ ՍՈՒՎԹԱՆԸ՝ ՎԱՀՏԵՏՏԻՆ

1918—1922

Գահաժառանգ Եուսուֆ Իզդէտին Էֆէնտին — Ազիզի տնդրանիկ զաւակ — անձնաստանութենէն ետք, զահաժառանգ կարգուած էր Ռէչատի կրտսեր եղբայրը՝ Վահտէտտին Էֆէնտին: Կը տեսնենք որ Ապտ-Իւլ-Ազիզի սրբիներէն ո՛չ մին զահ րարձրացաւ: Ազիզէն ետք, Սուլթան Մէճիտի աղաներն են որ զահակաւցին — Մուրատ, Համիտ, Ռէչատ եւ Վահտէտտին:

Վահտէտտին, Սուլթան Մէճիտի 30 զուակներէն 23-րդն է. ծնած՝ իր հօր մահունէն 6 ամիս առաջ, 1861 Փետր. 2-ին: Մօր անունը «Կիւլ-Իսթիլ» է: Գահ կը բարձրանայ Մէճիտ 2. անունով, 4 Յուլիս 1918: Օսմանի հիմնած հարստութեան 36-րդ ու վերջին Սուլթանը:

Քաղաքական գիտակ տարիներ են. Իթթիհատականներու բռնակալական իրաւակարգը կը շարունակուի: Նոր զահակալ Սուլթանը նախապէս մեծ յայտեր ներշնչեց. ինչպէս իր մեծ հայրը ջնջեց ենիշէրները, ինքն ալ հայածելով Իթթիհատի խմբակը, վերջ պիտի զնէր այդ կուսակցութեան տիրակալութեան: Գահաժառանգ եղած տան՝ հակառակ էր Իթթիհատականներու. զահակալութենէն ետք՝ ինքն ալ ենթարկուեցաւ անոնց կամքին, մանաւանդ իր քեռայրին՝ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի: Հաղիւ զահ րարձրացած, երբ բոլոր ճակատներուն վրայ պարտութիւն պարտութեան կը յաջորդէր, էնովէր փաշայի տիտղոսի բարձրացում կը շնորհէ զայն կոչելով «Ընդհանուր հրամանատար». մինչ նախապէս՝ Ընդհ. Հրամանատարի փոխանորդի տիտղոսն ունէր:

Զարգացումը գոհացուցիչ, նկարագրով՝ բարձր եւ մաքուր, ուշիմ եւ հեռատես, իր համոզումներուն պինդ կառչած անձնաստանութեան մը կը ներկայացնեն զինք: Կը հաւատաւորի որ, եթէ Սուլթան Ռէչատ զոյլութիւն ունեցած չըլլար, եւ Համիտէն ետք Վահտէտտին զահակալած ըլլար, օսմանեան պատմութիւնը փոխուած պիտի ըլլար(*): Շատ մը Թուրք պատմաբաններ

(*) Երանի՜ք թէ Համիտի յաջորդէր Վահտէտտին 1909-ին եւ աշխարհի վրայ շատ բաներ պիտի փոխուէին, մանաւանդ Թիւրքիոյ չեզոքութեամբ 1914-ի պատերազմին: Գերմանական պարտութիւնը գուցէ տարի մը առաջ տեղի ունենար. որով պիտի խնայուէին միլիոնաւոր զինուորներու կեանքերը: Պուլկարիան պիտի չհամարձակէր Գերմանիոյ միաւնալու:

ցարգ լուծում մը չեն կրցած տալ, նման յատկութիւններով օժտուած այս Սուլթանին՝ իր քեռայրն Եղսղ Տամատ Գէրիտ փաշայի ազդեցութեան ենթարկուելուն։ Կը պատմուի որ Սուլթանը յաճախ կրկնած ըլլայ. «Կայսրութեանս մէջ 3 անիծեալներ կան. անոնք եռոտանի մը կը կազմեն. մէկը՝ մեր քոյրն է, երկրորդը՝ իր ամուսինն է Գէրիտ փաշան, եւ երրորդն ալ իրենց աղան՝ Սամին»։

Սուլթան Վահագնատին, իր դահաւայութեան կարճատեւ շրջանին՝ 4 տարի 3 ամիս եւ 28 օր, թէեւ ունեցած է 12 սատրապաներ, սակայն անոնցմէ մին 5 անգամ եւ ուրիշ մը 3 անգամ նոյն պաշտօնին կոչուելուն, զորք ունեցած է 6 տարբեր հոյիներու հետ, որոնց ազդեցութիւնը հետեւեալ բաժանումն ունի. 1 Գնչու, 2 Առնաւուտ, 1 Աղաղա, 1 Մոնկու եւ 1 ազդեցութիւնը անձամբ։ Ոչ մէկ իսկական թուրք կը պահենք Վահագնատինի դահաւայութեան շրջանին։

Սուլթան Վահագնատին երբ դահ կը բարձրանայ, պաշտօնի զլուխ կը դանէ Թալաթը, որ նախանձօրէն պահել կ'ուզէ իր պաշտօնը։ Սակայն պատերազմական ու քաղաքական դէպքեր արագորէմաց կը սուրան։ Պարտութիւն բոլոր ճակատներու վրայ։ Թալաթ, խորհրդակցութեան համար Պերլին կը ճամբորդէ, ուր երկարօրէն կը տեսնուի Մարեշալ Հինտենպուրկի հետ։ (Այս գլխու վերջաւորութեան պիտի տանք Մարեշալի կարծիքը իր մասին)։ Յուսադիր լուրեր կը հաղորդէ Մարեշալին յայտնելով թէ Թուրքիստանի մէջ մեծ բանակ մը կը թել պիտի տայ դադանիօրէն եւ զայն պիտի զրկէ գերմանական ճակատ իրենց օգնութեան։ Չմոռնանք որ Թուրքերը դրաւած էին Պաքուն 20 Յուլիս 1918-ին։ Մարեշալը հեղեղական ժպիտով իրեն շնորհակալութիւն կը յայտնէ։ Ճէմալ Փարքէր, յիշեալ երկին մէջ կը գրէ. «Թալաթ Պերլինէն Պոլիս մեկնող վերջին կառախումբն է որ կ'առնէ, իրեն համար մասնաւոր սրտաբաւտուած, որուն մէջ ես ալ շատ գոռաւորութեամբ տեղ մը գտած էի։ Երբ Պուլկարիա հասանք, առաջին կայարանին վար կ'իջնէ՝ վերջին լուրերուն տեղեակ ըլլալու մարմանով։ Քարափին վրայ կ'իմանայ որ Պուլկարները զէնքերնին վար դրած հաշտութիւն խնդրած են, զյիսիկոր վակոն կը մտնէ եւ իր ընկերակիցներուն կ'ըսէ. «Կ...քու եկտիք», որ թարգմանի «ք...քը կերանք»։

Իթթիհատի խելակորոյս տոաջնորդներու երազը չէր իրականացած...։

Պոլիս հասնելուն՝ իրեն կը մնար հրաժարական ներկայացնել իրը հեռաւոր սատրապամ, 8 Հոկտ. 1918-ին։ Պաշտօնաւարութիւնը տեւած էր 1 տարի, 8 ամիս եւ 2 օր։ Իրը Ա. Վէլլեր պաշտօնաւարութեան շրջանին՝ բացի երկու Սուլթաններու մահէն եւ թրքական բանակի նահանջէն, որեւէ կարեւոր դէպք չէ արձանագործած։ Բռնակալական ներքին իրաւակարգը աւելի եւս խտացած էր։

Հակառակ հայրենիքին մէջ տիրող ծանր կացութեան, երեւակայական յոյսեր ունէր։ Իր հրաժարման պայման կը դնէ որ նոր կազմուելիք դահլիճին մէջ — որ յանձնուած էր Թէվֆիք փաշային — երկու Իթթիհատականներ

պաշտօն ստանձնեն։ Թալաթ-Մոնկու Թէվֆիք փաշան կը մերժէ, եւ դահլիճի կազմութիւնը կը յանձնուի Առնաւուտ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի, որ Իթթիհատականներու կողմնակից էր։ Իզզէթ կը կարգուի Ա. Վէլլեր 14 Հոկտ. 1918-ին. Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ստանձնէ կամիտէի նախկին ընդհ. քարտուղար Թէվֆի պէյ, իսկ երեւոյթական նախարարութիւնը՝ Հրեայ Ճավիտ պէյի կը յանձնուի։ Այս վերջինը կախաղան պիտի բարձրանար ապագային Բեմալականներու կողմէն Անգարայի մէջ։ Արդէն միւս նախարարներէն շատեր Իթթիհատականներ էին։ Այս Վէլլերի օրով, որուն պաշտօնը տեւեց հազիւ 25 օր, սկսած էին Մուսթոֆի բանակցութիւնները։ Հաշտութիւնը կը ստորագրուի Հոկտ. 30-ին։

Թալաթ, Էնվէր եւ Ճէմալ փաշաները կը փախչին, վերջին երկուքը գերմանական սպայի հաղուստով ծաղուտած, «Լորելլէ» մարտանաւով։ Այս նաւը ծառայած էր Համիտը Սելանիկէն Պոլիս փոխադրելու, ինչպէս նաեւ Ատանայի ջարդին, Մերսինի ջուրերը խորսիւած, հսկելու գերման հոգատակներու կեանքին...։

Իրեն կը յաջորդէ ազդեցութեամբ Թալաթ-Մոնկու Թէվֆիք փաշա 11 Նոյ. 1918-ին։ Երկու օր ետք համաձայնական մարտանաւեր մուտք կը դորձեն Մարմարա — 22 անդլիական, 12 Ֆրանսական, 17 իտալական եւ 4 յունական։

Թէվֆիք փաշան 2 ամիս եւ 1 օր պաշտօնաւարելէ ետք՝ կը հրաժարի 12 Յունուար 1919-ին. կրկին յաջորդելու համար ինքն իրեն յաջորդ օրն իսկ։ Ամիս մը եւ 21 օր պաշտօնաւարելէ ետք կրկին կը հրաժարի 3 Մարտ 1919-ին։

Փախուստի ճամբան բռնած էին կեդրոնական կամիտէի անդամներէն Տոքթ. Նազրմ եւ Տոքթ. Պէհաէտին Շաքիր։ Ասոնցմէ 3 օր առաջ, առաջին փախչողը կ'ըլլայ Թոփալ Իսմայիլ Հաղլը փաշա։ Տանիշմէնտ կը գրէ. «Ասոնք փախչելով արդարութեան գաղտնաբերութեան վճիռէն ազատած են թէկո, սակայն թուրք բարոյական գաղափարներ վճիռէն երբեք պիտի չազատին»։

Թալաթ եւ Էնվէր իրենց գրասեղանին վրայ թուղթ մը ձգած են Իզզէթ փաշայի ուղղուած հետեւեալ պարունակութեամբ. «Այդիս առջեւ հաշիւ տալու եւ զուարթուելիք գաղափարներն պատժական վճիռը՝ ամենայն համար՝ ճակութեամբ քաշել կ'ուզեմ»։

Հոս տեղին է հարցնել. «Եթէ յանցաւոր չէիք, ինչո՞ւ փախուստ տուիք»։ Եւ քանի որ քաջութեամբ յօժարութիւն կը ցուցնէ տրուելիք պատիժը կրելու, ինչո՞ւ համար չներկայացան 1919 Յուլիս 13-ին զիրենք գաղտնի համար կազմուած պատերազմական առեւանդին առջեւ եւ ի բացակայութեան մահուան գաղափարաւորեցան՝ Թալաթ-Էնվէր-Ճէմալ եւ Նոքթ. Նազրմ։

Գերման դահլիճի ոչ մէկ անգամ փախուստ տուաւ. ոչ մէկ զինուորական հայրենի հողը լքեց, բացի մեծ ոճրագործ Կիլեօմ Բ. Կայսրէն. ան Դիտակից էր իր դորձած յանցանքին։

Թէվֆիք փաշայի կը յաջորդէ արքունի փեսայ Տամատ Գէրիտ փաշա, ծագումով Ալպանացի, 4 Մարտ 1919-ին։ Արքունի փեսայ եղած էր ամուս-

նախալույժ Սուլթան Մէճիտի ազնիւներէն Մէտիհա սուլթանուհիին հետ :

Մայիս 16-ին կը հրաժարի . ինքնիրեն կը յաջորդէ 19 Մայիսին : Կը հրաժարի 20 Յուլիսին , ինքնիրեն կը յաջորդէ 21-ին , և կը հրաժարի 30 Սեպտեմբերին : Կը տեսնենք որ նոյն անձը զաճիւճ կազմած է 3 անգամ իրարու ետեւէ . կատակերգութիւն , պարահանդէս թէ՛ սպորտըգութիւն . . . :

Իր օրով Մայիս կղզին կ'արտօնէին հետեւեալները — Իթիթիհատական Սաիա Հալիմ(*), Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Մուսա Քեալիմ, Շիշման Խալիլ Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ, Ռիֆաթ Ծերակոյտի նախագահ, Իզլէթ փաշայի դահլիճին Իթիթիհատական անգամ նախկին ներքին գործոց նախարար Ֆէթհի, կրթութեան նախարար Շիւքրի, արդարութեան նախարար Իսլամ, արտաքին գործոց նախարար Ահմէտ Նէսիմ Էն . ևն . :

Իթիթիհատ-Թերազլըի գործակալներէն ստորկանական անօրէնութեանէն՝ Հալէպի և Պէյրութի կուսակալի պաշտօն ստացած՝ Պէշարի և Ազմի պէյերն ալ փախչիլ փորձած , բայց ձերբակալուած էին և բանտարկուած : Եւրապայէն իրարմարտի և այս անգամ կը յաջողին փախուստ տալ : Անթիւ Էն այն թուրք յանցաւորները , որոնք կրցան անյայտանալ , ոչ մէկ հետք ձգելով :

1919 Հոկտ. 2-ին եպարքոս կը կարգուի ազգութիւնն անձանոթ Ալի-Ռիզա փաշան : Այս փաշան է որ Մերսոտիս գումարուած Ազգ. Ժողովին հետ հեռազրույ յարարերութեան կը մտնէ , 5 ամիս պաշտօնավարելէ ետք կը հրաժարեցուի 3 Մարտ 1920-ին : Իրեն կը յաջորդէ Մալիհ Հիւլիսի փաշա 8 Մարտ 1920-ին : Ազգութեամբ Ասորդա այս Ա. Վէլիբը հազիւ 25 օր կը պաշտօնավարէ : Պոլսոյ մէջ Դաշնակիցներն ամէն ինչ ձեռք առած էին . փաշային համար կարելի չէր աշխատակցիլ անոնց հետ : Կը հրաժարի 2 Ապրիլ 1920-ին :

12 Յունուար 1920 , Երեսփ. Ժողովի բացում . 11 Ապրիլին՝ ցրում : Երեսփոխանականներէն չափեր Անատոլու ապստամբած , Ժողովը մեծամասնութիւն չէր կրնար կազմել : Նախագահը պահուրտած էր :

5 Ապրիլ 1920-ին Տամատ Ֆէրիտ փաշան կրկին սատրաղամ կ'ըլլայ : 3 ամիս և 25 օր պաշտօնավարելէ ետք կը հրաժարի 30 Յուլիսին : Ինքն իրեն կը յաջորդէ 31 Յուլիսին . 5-րդ ու վերջին պաշտօնավարութիւնն էր , որ կը տեւէ 2 ամիս և 17 օր : Նշենք որ 10 Յուլիսին հայկական լեղէնը Ատանա կը մտնէ :

Իր օրով կը ստորագրուի Սեւրի դաշնագիրը 10 Օգոստոս 1920 :

Կը հասնինք այլեւս Օսմանի հիմնած հարստութեան վերջին սատրաղամ նորէն Ահմէտ Թէյֆիք փաշայի՝ 4-րդ ու վերջին պաշտօնավարութեան :

1920 Հոկտ. 21-ին պաշտօն կը ստանձնէ և կը պաշտօնավարէ 2 տարի , 14 օր , մինչեւ 4 Նոյմ. 1922 : Ծառայած էր Համիտի , Ռէշատի , և ծառայեց

(*) Սաիա Հալիմ փախուստի չէր դիմած և մնացած էր Պալիս : Մայրայի ախարաւալայէն ազատ արձակուելէ ետք կ'երթայ Հոռոմ , ուր պիտի սպաննուէր . Հայու օրհնակ գնդակով :

Վահագնատիւնի : 77 տարեկան ծերունի մըն էր այլեւս :

Սուլթան Ֆաթիհի օրէն կը սկսի Ա. Վէլիբի պաշտօնի հաստատումը : Ֆաթիհի Ա. Վէլիբը Յոյն մըն էր . բախտի մէկ շար կատակով Սուլթանութեան վերջին սատրաղամն ալ Թաթար-Մոնղոլ մը պիտի ըլլար :

Սատրաղամի անկումով , Անատոլուի ազգային վարչութիւնը վերջնականապէս Պոլիս հաստատուած էր : Արդէն Նոյմ. 1-ին 1922 , Ազգ. Մեծ Ժողովը երկու յօդուածներէ բաղկացած օրէնք մը քուէարկած էր : Առաջին յօդուածով կը ջնջուէր Սուլթանութիւնը , և երկրորդով Սուլթանը կ'ամբաստանուէր վարքով ու գործքով իրր ապստամբ : Եթէ իրեն յաջորդի մը նշանակումի պէտք տեսնուէր , այդ պիտի ենթարկուէր Ազգ. Ժողովի իրաւասութեան : Իրականին մէջ այն օրն է , 1 Նոյմ. 1922 , որ վերջ կը դնէ 638 տարիներէ ի վեր յարատեւող և տպաւորիչ շարունակութիւն ունեցող այս երկարակեաց հարստութիւնը : Եթէ Սուլթան Վահագնատիւնը , իրր Սուլթան-Խալիֆա , 10 Նոյմ. 1922-ին Ալլամըլլի կրօնական վերջին արարողութիւնը կը կատարէ :

16 Նոյմ. 1922 , Ազգ. Մեծ Ժողովը որոշում կ'առնէ՝ Սուլթանը իրր ազգի դաւաճան՝ մահուան դատապարտել : Պոլսոյ անդիական զօրքերու հրամանատար Հարինկիթն , Վահագնատիւնի սպառնացող վտանգը տեսնելով , Լոնտոն կը դիմէ և Անգլ . կառավարութեան հրամանով և Սուլթանի հաւանութեամբ , զինք «Մալալա» զբահուրով Մայիս կղզին կ'առաջնորդէ , ուրիշ վերջին Խալիֆան պիտի ուղղուէր Մէքէ : Գահակալութիւնը տեւած էր 4 տարի , 4 ամիս և 15 օր : 17 Նոյմ. 1922-ին , իր մեկնումին հետեւեալ օրը , Ազգ. Ժողովը կը քուէարկէ անոր դահլիճեցութիւնը :

Ինչպէս կը տեսնենք , Անգարա հաստատուած հանրապետական ուժի մը իրաւասութիւն կ'ունենայ ոչ միայն Սուլթան մը դատապարտելու , այլեւ Սուլթանութիւնը ջնջելու . որով այլեւս դահաժառանգի ալ խնդիր չկար : Որպէսզի Սուլթանութեան ջնջումով Խալիֆայութիւնն ալ ջնջուած չնկատուէ , առժամեայ կերպով նոր խալիֆայի մը նշանակումը կ'որոշուի : Անոր ընտրութիւնը կ'ըլլայ Արքունիքի անդամներէն : Սուլթան Ազիլի որդիներէն Մէճիտ կը հռչակուի Խալիֆա , 19 Նոյմ. 1922-ին : Անունի չփոխութեան տեղի չտալու համար , այս Խալիֆան կոչուեցաւ՝ Ապալու Մէճիտ Իսի Ապալու Ազիլ : Սակայն իր առանձնանորհումներուն ալ սեղմումներ կը դրուին : Փոխանակ «Էմիր-իւլ-միւլին» (բոլոր Մահմետականներու Խալիֆա) տիտղոսը կրելու , պիտի կոչուէր «Խալիֆ-իւլ-Միլլիթին» : Այս նշանակումին հետեւեալ օրը , Անգարայէն կը հրամայուի որ Խալիֆայի պաշտօնական հաղուսար ուտինկոթ մը պիտի ըլլար . . . :

Բայց տարի մը և երեքուկէս ամիս ետք , 4 Մարտ 1924-ին , Անգարայի Ազգ. Ժողովի որոշումով՝ Խալիֆայութիւնն ալ պիտի ջնջուէր : Թէ՛ Խալիֆայի և թէ՛ Արքունիքի բոլոր անդամներուն կ'ազդարարուէր հեռանալ Թրքական հողերէն : Կարձես Օսմանի դերդաստանն անխուսափ ըլլար :

3—4 Մարտին , Պոլսոյ կուսակալ Հայտար և ստորկանապետ Սաադէթ-

Թիւն պէյերը Տոմա-Պահէի պալատը կը ներկայանան, հապորդելու աքսորի հրամանը: Կը շեշտուի անմիջական մեկնում: Խալիֆան քանի մը օր ժամանակ կ'ուղէ, ինչ որ կը մերժուի: Ստիպուած, քանի մը ժամուան մէջ աճապարանքով կը պատրաստուին, առաւօտեան ժամը 5-ին կառքերով Չաթալճա կ'ուղեւորուին, ուրկէ հետեւեալ օր երեկոյեան չոզեկաօք նստելով՝ դէպի Զուիցերիա ճամբու կը դրուին:

Ի մասնատրի ուսումնասիրամ էր Մարգարէի կրօնքի փիլիսոփայութիւնը։ Չափազանց կը բխում իր խոռակցութեանց մէջ, ու չափաւոր գրութեանց մէջ, արժանացամ էր Եւրոպացւոց համակրանքին։ Անշուշտ իր դահակալութեան կարճ շրջանի փոթորկալից գէպերը չէին ներամ, որ լիութեամբ ցուցնէր իր կարողութիւնը, եւ ենթարկուամ էր իր փեսին՝ Ֆէրիտ փաշայի աղ-նէր իր կարողութիւնը, եւ ենթարկուամ էր իր փեսին՝ Ֆէրիտ փաշայի պէտքերին։ Իր շատ բարի նկարագիրը պատճառ եղամ է, որ թոյլ արքայի համբարու փայլելէ։ Իր Աւստրիացի Սփիշէր բժիշկն ըսած է իրեն համար․ «Չեմ եմ հարսութիւն չի գար»։

տարակած «Յուշերը» շատ մը մուր կէտերու վրայ բացառիկ լոյս կը սփռեն: Գրեթէ բոլոր դերակատարներու հետ շփում ունեցած է եւ ամուց կենդանութեան իսկ գրի առած է իր արժեքաւոր յուշերը:

բէն յափշտակած եւ իրենց լուծին տակ պահած արարական ազգէն պիտի խնդրէին ալ մը հոգ՝ իրենց վերջին հանդիսարին համար։ Վերջնապէս հաւատացեալ միտլիմի մը համար Դամասկոս ալ սուրբ քաղաքի հանդամանք ունէր...

Տամատ Ֆելրիտ վաշտն ալ 22 Սեպտ. 1922-ին Պոլսէն կը վախճի իր կնիկան, Վահագնատինի քոյր Մէլիհա սուլթանուհիին հետ եւ կը հաստատուի Նիս, ուր կը մեռնի 6 Հոկտ. 1923-ին, Քեմալականներու Պոլիս մտած օրը...

Արքունիքի մեծամեծներ չարալին ցիր ու ցան եղած՝ իրր հայրենակորս յոյս խլեակներ՝ ալ եւ գիշեր կը վերապրէին իրենց անցեալի պանծալի օրերու յուշերով։ Շատեր Նիս հաստատուած էին, ուր կար Տէր-Չարի սղանդէն եւ Իգմիրի ազնան վերադարձ հայ գաղթականութիւն մը։ Գրեթէ բոլորը կիսամեքի ու բոլորի՝ Փրանսական հոգ սոր գրած էին։ Պաշտականներն ալ իրենց հայրենիքէն վատարածներ էին։ Երկու համայնք նոյն երկիրներն տակ պիտի ապրէին։ Արքունի արարականները չքախումբերով, գնացքի կամ նստու առաջին կարգի ամսականերով եւ քաղկին ալ սրտը չափով ուսած ճամբորդած էին։ Իսկ հայ գաղթականի ճամբան փչում եւ գրկանքներով եղած էր։ Սկիզբները հայրաձի կեանք մը վաղեցին, հաստատուելով Նիսի ամենահաբուստ թաղամասը։ Ոչինչ կը պահուէր իրենց, չորս ձիերով լծուած կռուքեր, կառապան, ախոտապետ, սղանուհի, սղանասոր։ Մինչ խեղճ գաղթական հայուհիները իրենց օրագրահիկը շահելու համար Թուրքի գոտն աղախին եղան։ Երկար չաւեց ալ չսոյլ կեանքը։ Հէրէքէի մետաքս գորգեր սկսան ծախուիլ յաճախ հայ գորգաւաճառներու՝ ուրիշ արժէքաւոր առարկաներու հետ։ Փախկասուն հանումները մերկացան իրենց գոհարեղէններէն, մարգարիտէ մանեակներ, սպամանդակուս գորգեր, մատանիներ հասարակաց տնայրդով ծախուեցան, իսկ գրամբ՝ ջուրը քաշեց ալն տառիճան, որ հայ աշխատատեղիներու վախ ամսականներն իսկ վճարելու գոտարութիւն կը քաշէին։ Ո՛չ կտար մնաց, ո՛չ կտառայն, սկսան հեւիտան երթալ գոյ եւ կամ հեծելանիւով աւաղախուիլ։

Համիտի թոսնուհիներէն մին, որ արտակարգ զեղեցիկ թեամբ մը օժտուած էր, կը կարգուի Հնդկաստանի հարստու եւ ալիւր Մահարաճահի մը հետ, եւ ամէն ամիս խոշոր գումարներ կ'ուղարկէ գերդաստանի անդամներուն։ Թոսնիկներէն մին ալ ամուսնացաւ Փրանսահայտակ Հրէուհիի մը հետ, որ Պոլսոյ ճամբան բազմիքի ճամբայ քրած էր, իրր Փրանսուհի Պոլիս երթալով, պաշտականներու եւ ծանօթներու մօտ ձգած գոհարեղէն, գորգ եւն. հաւաքելով Նիս կը վերադառնար՝ ծառայութիւն մատուցանելով գերդաստանի անդամներուն։ Տարիներ ետք, շատ մը պաշտականներ ասուպի նման անհետացած են հրապարակէն։ Քեմալական նոր օրէնքները, անուն-մականուն թրքացնելով՝ իրենց մեծ ծառայութիւն մը մատուցած եղան։

Պաշտական բոլոր Թուրքեր հայերու մօտիկութիւն ցուցուցած են։ Բէլեւ Համիտէն ետք արքունի վաշտներ հայերու հանդէպ սրեւէ խստութիւն կամ թշնամական վերաբերմունք չեն ունեցած նոյնիսկ Թուրքիոյ մէջ, բայց

վերջնապէս Թուրք էին, եւ Ֆրանսա աղախնած գաղթականներու մեծ մասը իրքերէն կը խօսէր։ Կարապետա խանութպան մը հետեւեալ զբուազը պատմեց ինծի. «Համիտի ազաններէն մին՝ անունը չեմ յիշեր՝ խանութի կու գար ստեղծողէն գնելու՝ փաստրոմ, պոմիս, եւն.։ Ինծի միշտ կ'ըսէր որ իր ձեռքերը արիւնտ չէին։ Երբ գրքանէն պամ հանէր վճարելու՝ միշտ ձեռնաց կը գործածէր. երբ իրեն պամ վերադարձնէի՝ թաշկինակի մը մէջ կը գնէր. տուն երթալուն հականկախական ջուրով կը լուայ եղեր»։ Հօրը զատկն էր, մտածեցի։ Համիտ եւս՝ նոյնիսկ կնքուած պաշտօնական ծրարները հականկախական փուռէ մը անցրնել կու տար, ուր մոմով կնքուած կնիքներ կը փշրուէին ու կը հալէին։

Ուրիշ ձերտնի հայուհի մը հետեւեալ զբուազը պատմեց. «1910—14 պատերազմի ընթացքին՝ հոց գնելու համար ցուցակներ ունէինք։ Օր մը արքունի տիկիններէն մին ներկայացաւ, աղաչեց որ իրեն քանի մը կտրոններ (խիբլի) տամ, որ կարենայ հոց գնել»։ Հայուհին ինքզինք զրկելով իր օրական հացի իրաւունքէն՝ հաճաքով կու տայ իր կտրոններէն մի քանին. «Ինծի համար կեանքիս ամենէն երջանիկ մէկ վայրկեանն էր այդ օրը. բարի վրէժ մը լուծեցի», բոս։ Քրիստոնէական ոգիով սնած այս մամիկը՝ Կեոարացի մըն էր։

Մեր երկրասիրութեան կարգ մը գլուխներու առանցքը եղած է աղապատեղի, թէ օսմանեան հակայ կայսրութիւն մը դարեր շարունակ, ինչպիսի՞ անձերու կողմէ կառավարուած է։ Ներկայ գլուխը փակելու համար, 1914—18-ին կայսրութիւնը զէպի անդունդ տառջնորդող եւ պատասխանատու պաշտօններ ստացած 4 անձեր եւս մերկացնել յարմար կը նկատենք։ Հրեայ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Մուսա Քեալիմ Էֆէնտի, ինչպէս նաեւ Առնաւուտ Սաիտ Հալիմ Էնզալի մասին արտայայտուած ենք։ Կր մնան Էնֆէրն ու Թալատի։ — Էնֆէր, պէյ-փաշա, Պոլիս ծնած, Ահմէտ Էֆ. անուն աննշան մէկու մը գաւաին է։ Ահմէտի մեծ-հայրը Հունդար կրօնադարձ Քիլի Ապալուլահի գաւաին է։ Քիլի գաւառի մըն էր Ռումանիոյ հիւսիս, Դանուր գետի մէկ բաղուկին մօտ։ Կրօնադարձներէն շատեր Ապա-Իւլլահ անունը կ'որդեկրէին, որ կը նշանակէ՝ Աստուծոյ գաւառ, կամ՝ Աստուածասուր։ Ապա-Ալլահ՝ Գուրանական անուն մը չէ՝ Մահամէլա, Մէմէլա, Մուսթաֆա, Սիւլէյման կամ Ալիի նման, այլ չէզոք անուն մըն է։ Իրենց գաւառներն ալ Իսկ Ապա-Ալլահ կը կոչուէին ընդ հանրապէս. որդի Ապա-Ալլահի։

Էնֆէրի հայրը՝ Ահմէտ Էֆ.ն, ճամբայ չինոց գործաւորներու վրայ հսկող հարիւրապետ մըն էր. իր աղուն Էնֆէրի «Աղ. հերոս» տիպաւորն արժանանալէ ետք, Էֆէնտի եւ աղա պէյ անունով ճանչցուած է։ Երբ Էնֆէր արքունի փետայ կ'ըլլայ, հայրը սուլթանական պաշտօններու նորոգութեանց անօրէն կը կարգուի։ Այնքան գոհիկ մէկն էր այս պէյը, որ Սուլթան Ռէշատ քանի մը անգամներ զինք փնտած է պալատէն։ Էնֆէրի ընթացքն ալ փետայ ըլլալէ ետք՝ պալատի մէջ պոսալ-կանչելը անակզի զէպերու առիթ տուած է։

Լենինը մեծ համայնական տեղ մեկը չէր. նույնիսկ երկրորդական կրթութիւն մը ստացած ըլլալը կասկածելի է: Չէթէճիսթենէ հասաւ 1914-ին՝ օսմանեան բանակի ընդհ. հրամանատարութեան փոխանորդի պաշտօնին: Իր տաղմին յիմար ձեռնարկը կ'ըլլայ 1200-ի մօտ կարող զօրավարներու եւ սպաներու՝ բանակէն հեռացումը: Իր պինտորական կրթութիւնը միջակէն վարեցած է: Հինաւնայութի կարծիքը արձանագրեցինք այլուր: Տանիշմէնտ շատ տեղի խիստ կ'արտայայտուի զրելով. «Զինուորական կարողութիւնը պարտէն վար էր»: Հինաւնայութի իր «Իմ կեանքը» երկին մէջ կը գրէ. «Մեր հասարակաց պայքարին համար, ներկայ պատերազմի ընթացքին, այս Թուրքին նուիրումը կ'ըլլաւ անսահման»:

Ո՛չ միայն Մարեշալը, այլեւ բոլոր գերմանները երախտադիտութեան պարտք մը ունէին հասուցանելիք Լենինին: Ան է որ Թուրքիան գերման սայլին կապեց: Շատեր «Թուրքիա» րանու տեղ «Լենինիւրման» կ'ըսէին: Պերլինէն գէպի Պապատի գիծ մեկնող շատ մը փոխաններու վրայ «Լենինիւրման» մտկայութիւնը կը կարգադրէր:

Լենինը օր մը Մարեշալին հետ տեսակցութեան տալիս՝ Թուրքիայ ներքին կացութիւնը պարզելէ ետք՝ կ'ըսէ. «Ինչ որ ալ պատահի Ասիայ մէջ, պատերազմի ճակատադիրը պիտի որոշուի եւրոպական ճակատի վրայ եւ առաջ Զեր տրամադրութեան տակ կը պնեմ այս բոլոր տրամադրելի զօրաւորութիւններ»:

«Եւ փաշան յարգեց իր խոստումը» կ'աւելցնէ Հինաւնայութի(*):

Գերման զօրավար Լեման Ֆոն Սանտերս «Գործառութենէ եւ զարգացումէ բոլորովին զուրկ, աննշան անձնաւորութիւն մըն է» ըսած է Լենինին համար:

Իսկ Տանիշմէնտ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Լենինին մասին. «Սարը Գամիշի պարտութիւնը օսմանեան ամենամեծ պարտութիւններէն մէկն է, ինչպէս արձանագրած է պատմութիւնը, պարզապէս մէկ անհատի (Իմա Լենին) փառք փառակերտ մարմաջին հետեւանքով:

Մտիկ չէ ըրած 3-րդ բանակի հրամանատար Հասան Իզզէթ փաշայի խորհուրդները. զոյն հրամարեցնել տալով բանակի գլուխը ինք անցած է»:

Իբր հետեւանք պարտութեան՝ «Վանդի գրաւումէն ետք, Պիթլիսի, Մուշի շրջանակներուն մէջ զործուած աներեւակայելի խժգժութիւնները, մարդկութեան երեսը կարմրեցնելէ քանի մարդկային արարքներ են»:

«Վանայ լիճի կողմեր, մակոյններով փոխադրուելով ջուրին յատակը թափուած մանուկներու, կիներու, պատանիներու եւ ծերունիներու թիւը միայն Աստուած գիտէ»: Մեր աչքերը կը մերժեն կարգալ նման սուտ ամբաստանութիւնները: Ապա կը շարունակէ.

«Այս բարբարոսութեանց հետեւանքով է որ 14—27 Մայիս 1915-ին

(*) Թուրքեր 2 զօրքամին զրկած էին Աւսարիտ, որոնք Պալկարներու կողմին կողմէն ցան Բուսմանի գրաւելու, այս բանակը «Դանուրեան բանակ» անունը կրեց:

տեղահանութեան օրէնքը հրատարակուեցաւ»: Իսկ մենք փութանք պատասխանել որ անկէ տաղ, 23 Ապրիլին արդէն Հայոց տեղահանութիւնը սկսած էր: Թուրքեր, ափսո՛ս, այդպէս կը գրեն պատմութիւնը:

Մոռցած է նաեւ Մեքանիկի 1911-ի որոշումը:

Ճեմալ փաշան ալ իր յիշեալ գիրքին մէջ, թուրք եւ քիւրտ բնակչութեան վրայ Հայերու գործադրած խժգժութիւններու իրրեւ հետեւանք, անմեկ բնակչութեան տուած կորուստը 1 1/2 միլիոն կը ցուցնէ...: Ըսել կ'ուզէ թէ իրարու հետ առնելիք-տալիք չունինք, իրենց կորուստը որպէս թէ մերինին հաւասար է...:

Ճեմալ փաշա գրած է իր «Յիշատակներ»-ը, 300 էջը անց հատոր մըն է: Փաշայի այս երկատիրութիւնը խիստ քննադատութիւններու արժանի է: Նոյնիսկ Թուրքեր այս հրատարակութիւնը հաւաքած եւ կրակի տուած են: Հաղտադիւտ օրինակներ ազատած են: Մետրոպ Գույումճեան թարգմանած է Հայերու փերաբերեալ մասերը, 38 էջերէ յազկացեալ, որ իբր թերթին շտապ տեսած է եզրագրութի «Արեւ»ին մէջ: Երանի՛ թէ ամբողջութիւնը թարգմանած ըլլար. այդպէսով շատ մը կարեւոր կէտեր պարզուած պիտի ըլլային թրքական ներքին յաղաքականութենէն:

Ասկայն Լենինը ինքզինք մեծ աշխարհակալի մը տեղը գրած էր: Քրիստոսէ տարիներ տաղ, յոյն փրկասփայի մը հետեւեալ արտայայտութիւնը՝ կարծես իրեն համար գրուած ըլլայ. «Եղջերունքու բանակ մը, առիւծի մը հրամանատարութեան ներքեւ՝ տեղի զօրաւոր է, քան առիւծներու բանակ մը՝ Եղջերուի մը հրամանատարութեան տակ»:(*)

Լենինը Տաճկաստանէն փախչելէ ետք՝ կոմկասէն կ'անցնի Պոլսոյ, ուր բանակ մը կազմած էր կոուկու Սոփեական Կարմիր բանակին գէմ: Սուրեանոր մէկ ընդհարումի մը ժամանակ կը մեռնի, գիտին անդամ չէ պահուած: Սա եւս յիշենք որ 4 Օգոստ. 1922-ին Պոլսէն Պերլին, ապա Մոսկու մեկնած, հոն պոլշեւիկութիւնն ընդունած, Թուրքիաստանը պոլշեւիկ ընելու պաշտօնով Պոլսոյ հասնելուն, իբր էմիր տիրապետելու հիանդութեան բռնուելով, զէնք կը վերցնէ Կարմիր Բանակի գէմ:

Երկրորդ սճրագործը Թալաթին է: Գնչու ծագումին համար խօսած ենք այլուր: Դաւանափոխ մըն ալ այս: Նշանակելի կէտ մը կայ որ բոլոր կրօնափոխները՝ կրօնք փոխելով ազգութիւն փոխած կ'ըլլան Թուրքիայ մէջ: Մինչ պարագան տարրեր է եւրոպայի մէջ: Կրօնափոխները պաւանութիւն

(*) Լենինի սխալմէ արտայայտութիւնները Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանին՝ Կալկա-կան շարքերու մասին, յայտնի են: Նման անտրամաքան խօսքեր պիտի չկրնար գրուել երբեք Ամերիկեան Թուրքիայ գէմ ալ պատերազմ հոչուած ըլլար: Միացեալ Նահանգները իրենց անտեսական շահերուն համար 1917-ին (Ապրիլին) Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ (Գեկտեմբերին) գէմ պատերազմ հոչակեցին, բայց ո՛չ օսմանեան կայսրութեան դէմ, որովհետեւ հոն ճիշտակամ շահեր չունէին եւ խոլխոզուող ժողովուրդ մը գիրենք չէր հետաքրքրէր:

միայն կը փոխեն, բայց ո՛չ ազդեցիկն. Եւրոպայի մէջ չափ մը տնտեսներ մահաճառական կրօնքն ընդունած են, մզկիթ կ'երթան, Գուրան կը կարդան. բայց ազդեցիկամբ կը մնան Անգլիացի, Ֆրանսացի, Գերման: Հետեւաբար՝ Հրեայ Մուսա Քեաղլամ Էֆ.ի մը, Հունդար Էնօկէրի մը, Գնչու Քալաթի մը իրենց հօր, մեծ-հօր մահաճառական անուն կրելը հարցին յաճում չի տար. անոնք թուրք չեն. բայց իրր թուրք է որ կ'ապրին ու կը մեռնին...

Թալաթի համար՝ իր ամենէն մահերիմ՝ րնկերներէն Ահմէտ Ռիզա՝ հետեւեալ կերպով արտայայտուած է. «Արտակարգ դժիթէճի, չէթէճի մըն էր. պէտք էր ո՛չ ներքին դժոխք նախարար եւ ո՛չ ալ ստորագրած ըլլար, ապա զին չափ տեղի ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար»: Աւելցնենք որ Թալաթի չէթէճիութիւնը գրասեղանի սաջիւ կ'զարկէր, եւ ո՛չ թէ Էնօկէրի նման լիւս բարձրանալով:

Տարիներէ ի վեր քարոզուած գերման պրոպանդանտի ծառայման մեծագոյն գերակատարներէն մին Թալաթը կ'զարկէր: Իթթիհատական մամուլի խմբագրականները իր ներքնչումի արտայայտութիւններն էին: Տայէ կ'ըսէր՝ մատուցը(*) լայն բացած էր իր արկղները, նախ կեղծոյնի սնտուկը եւ ապա օրուան քաղաքական վարիչներու գրողները լեցնելու համար(**): Թալաթ թիւ մէկ օգտուողը կ'զարկէր Կիլիսիոյ կայսեր մանանայի բաշխումէն: Եւ առ ի երախտագիտութիւն՝ կայսեր կողմէ Թալաթ պարզեցաւ արտաքինը: «Ան Արծիւ» չքանչանով: Պալքանեան պատերազմէն ետք, Թալաթ եւ Սաիտ Հալիմ «Ռումանական աստղ» չքանչանով պատուուած էին:

Գերման մեծ մարաջախտ Հինտենպուրկի «Իմ կեանքը» երկին մէջ կը կարդանք տնտեսաւարի, բայց իրաւ՝ հետեւեալ տողերը. «Թալաթ քաղաքական հանճարեղ մարդու մը տալուորութիւնը ձեռք իմ վրաս. կատարելապէս բմբոսած էր թրքական կայսրութեան տկարութիւնները եւ իր առարկելութեան մեծութիւնը: Եթէ չկրցաւ վանել ազդեցիկն ետախրութիւնը եւ ծուլութիւնը, յանցանքը միայն վերադարձի է անշուքթիւնի դժուարութեանց կարեւորութեան» (էջ 162): Եւ բիշ մը վարր:

«Գալով Թալաթին՝ ձեռքերը մաքուր էին, երբ կատարութեան գլուխն անցաւ, եւ իր պաշտօններուն մէջ նսեւ պահեց մաքուր ձեռքեր: Հին սուսապերական թիւրքիոյ արժանի ներկայացուցիչն էր: Քաղաքականապէս բոլորովին անկախ էր, երբ 1916-ին զիս առաջին անգամ տեսաւ, եւ մնացած էր ազդեցիկ՝ երբ 1918-ի աշտան մեկ լքեց» (էջ 198): «Էնօկէրի եւ Թալաթի նման վստահելի եւ անձնուէր անձեր, որ իշխեցին փոխարինել անկարելի էր մեղի համար»:

Էջ 377. «Էնօկէր եւ Թալաթ լրեցին իրենց պաշտօնը՝ նախապատուելով իրենց հակառակորդներէն, բայց անեղծ համբաւով»:

(*) Նոյն գրաւատուներ կը կաշտէր երեւոյթանքներ: Քրուփի մտուրէն կը կերակրուէին շատ մը իրքիւստականներ:

(**) Իր խորհուրդով իրքիւստ վերածուեցաւ քաղաքական կուսակցութեան:

Մարեշալն իր դիրքը գրած էր 1919-ին եւ վերջացուցած Սեպտեմբեր: Գիրքը լայն տեսած է Լալիքի 1920-ին: Անշուշտ տեղական մամուլի մէջ կարդացած էր իր սիրելի բարեկամին Հայու գնդակով սպաննուելը 15 Մարտ 1921-ին, եւ ապա հետաքրքրութեամբ հետեւած պէտք է ըլլայ դատաւարութեան: «Մարտի ձեռքերով» Թալաթը իրը արիւնտ ձեռքեր ունեցող ոճ-րագործ ամբաստանուեցաւ. եւ գերման դատաւորներ իրը անմեղ արձակեցին զայն սպաննողը: Կանգիտանանք Մարեշալին հակազդեցութիւնը, երբ տեղեակ կ'ըլլայ դատաւարութիւն. կարծենք հասկցած էր որ Թալաթականութիւնը պատրանք մըն էր: Հինտենպուրկի վերոյիշեալ տողերը թերեւս գրած է Թալաթի խնդրանքին վրայ, որովհետեւ այս ջարդարարը մտքէն իսկ անգամ չէր անցրել, թէ Հայու գնդակով պիտի մեռնէր. ան, իրը հետտեսն քաղաքակալ, Մարեշալի իր մասին կ'զարկէր եւ յայտնած պատկարը, ապագային Պոլսոյ թրքական դատարանին առջեւ՝ կրնար իրը պաշտպանողական ծառայել. ան վստահ էր որ Հինտենպուրկի գրաւոր վկայութիւնը՝ ապագային՝ իր կշիռը պիտի ունենար: Պարտեալ Գերմանիոյ մէջ իսկ՝ Թանրնպերկի յաղթանակը տանող ձեր Մարեշալին համարուէր կարծուածէն շատ աւելի բարձր էր. Հիթլերն իսկ օգտագործեց անոր բարոյական ազդեցութիւնը: Սակայն այլեւս թրքական դատարանի առջեւ կ'ըլլար կարիք չմնաց. եւ ինչպէս կ'ըսէ Տանիւմէն, «այդ արդարութեան առեանք չկրցաւ դժմարուել, Թալաթին հայ գոմիթաճի մը կողմէ սպաննուելով. վճիռը կը սրտահանի այլեւս պատմութեան»: Ընդունելով հանդերձ որ Մարեշալը գինուարական մըն էր եւ գիւնապիտութեան մէջ տկար, բայց մարդ ճանչնալու եւ անոր արժէքը գնահատելու դատողութիւնը՝ մեղի դարմանք կը պատճառէ: Արդէն հակառակութեան մէջ կը գտնուի երբ կը գրէ. «Թալաթ քաղաքականապէս բոլորովին անկախ էր»: Գերմանիոյ բանակի ընդհանուր հրամանատարը զիտակեց էր որ Թիւրքիան կ'ապուած էր իրենց սայլին ու կաշկանդուած ամէն կերպով: Տեղեակ էր անշուշտ որ Թալաթ Իթթիհատի գլխաւոր առաջնորդն էր, եւ Իթթիհատի պետներէն Սաիտ Հիլմի վաշտն է որ ստորագրած էր Պոլսոյ գերման գեապան Վանկենհայմի հետ պայմանի պաշտպանութիւնը:

Թալաթ սպաննուեցաւ 15 Մարտ 1921-ին. դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ 2 Յունիս 1921-ին: Տիկին Թալաթի փառատարանը կը կարծենք որ վկայութեան հրաւիրած ըլլայ Մարեշալը. սակայն վկաներու ցանկին մէջ չենք գտնել իր անունը, ինչպէս նաեւ պաշտպան փառատարանի պաշտպանողականին մէջ ո՛չ մէկ վկայութիւն «Իմ կեանքը» երկին: Կ'ենթադրենք որ Մարեշալը տեղեակ ըլլալով Թեհլիբեանի փառատարանին ընդառաջ բերած փառատեւ արցակներուն պարտեւակութեան՝ արգիլած ըլլայ որեւէ յիշում, ծաղրելի չգտնալու համար: Գերման դատաւորներ հաստատեցին որ Թալաթի ձեռքերը երկու միլիոն Հայերու արիւնով ներկուած էին եւ գրպանները լեցուած՝ իր գոհերուն սոկիներով: Ինչ որ ալ ըլլայ, Մարեշալին կը ձեռք պատախանաւորութիւնը իր գրածներուն, եւ վստահ ենք որ ինք խորաւոր էր այդ գնչու ստորագրամէն: Արդէն իր գիրքին կարճ յառաջարկ-

նին մէջ կը գրէ: «Այս երկը գրի առի, կը գրեմ իրը մարդ, եւ ամէն մարդ սխալական է»: Վկայութեան եկած էր նաեւ Հրեայ գործարար Գոն Սանտերս, աշխատած էր եղած Զարգերը, իսկ տեղափոխութիւնը՝ պատերազմական դարձողութեանց համար օրինաւոր նկատած...:

Ձեռք ուղեր լսութեամբ անցնելի հայկական Զարգերու մասին իր գրածներուն վրայէն: Իր պատմութիւնը սքողում է եւ արտայայտութիւնները մշտնադատ են: Իրը գինուորական, բաժութիւնը չունենալով խորանելով թուրքերուն դարձած ցեղատարանութիւնը: Թուրք պրոպագանդաի ազդեցութեան ենթարկուած, երկու հակակիր համայնքներու միջեւ եղածները՝ մաշտի վեր գոյութիւն ունեցող կրօնական վրէժխնդրութեան կը վերադրէ: Տանք իր հայեցողութեան կարեւոր կէտերը:

«Հայկական հարցը ամենէն պատար լուծուելիք հարցերէն մին եղաւ թուրքիայ համար: Այս խնդիրը կը պատկանի բանթիւրը եւ բանթարմիզմի պաշտօնական շրջանակին: Թուրք մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսէն ալ խնդիրը լուծելու կերպը՝ պրոպագանդաի լուծելու պատերազմի ընթացքին: Զմեղ, Գերմաններս, խոստելու ուղեցին այն բարբարոս գէպերուն, որոնք կը դարձուէին ամբողջ թրքական կայսրութեան մէջ, եւ տեղի ունեցան նմանապէս հայկական Մեդրիսիական մէջ՝ պատերազմի վերջնականութեան: Հետեւորար եւ նկատի կ'առնեմ եւ ինծի համար պարտականութիւն կը նկատեմ խօսել այս հարցին շուրջ եւ ոչ մէկ պատճառ ունիմ լսութեամբ անցնելու մեր միջամտութեան վրայէն: Մենք չփարանկցանք բանեցնելու մեր շափաւոր ազդեցութիւնը՝ անպատկառ եւ մայրենի պատերազմի մեթոտներուն վրայ, որ ցեղերու եւ կրօններու տակաւ թիւնը ստանդական դարձուցած էին Արեւելքի մէջ: Այս մասին մենք հաստատումներ ստացանք օսմանեան կոստանդնուպոլսէն, սակայն մեզի համար կարելի չեղաւ յայտնել կրտսերական ընդգիծութիւններուն, որոնց կը բախէին մեր միջամտութիւնները: Օրինակ, մեզի կը պատասխանուէր որ հայկական հարցը քաղաքական ներքին խնդիր մըն էր, եւ թուրքեր չառ զխրադրելու էին, երբ այս խնդիրը չօշտփէինք: Պատահեցաւ նոյնիսկ որ գերման սպաններ, որոնք տեղուին վրայ կը գտնուէին, չկրցան թուրք իշխանութիւններէ ձեռք բերել մեղմութիւն՝ տակաւ թեան ու վրէժխնդրութեան այն արարքներուն, որոնք կ'ենթարկուէին իրենց քաղաքացիները: Իր պայութեան համար մարտնչող, կամ քաղաքական ու կրօնական մոլութեան մասնաւոր մարդու մը քով՝ անասնական կերքի մը երեւումը՝ բոլոր մամանակներու եւ բոլոր ազդերու մօտ, պատմութեան ամենէն մօտայ պայմաններէն մին կը կազմէ:

Այն անձերը, որոնք ներկայ գտնուեցան Հայաստանի գէպերուն, եւ անոնք՝ որոնք կը պատկանին չէզոք ազդերու, բոլորը համաձայն են յայտարարելու որ, պրոպագանդաի կիրառումը փարսիստած երկու ընդգիծողի կողմերը, փոխադարձ պատասխանատուութիւնը ունին իրենց դարձած կործանիչ արարքներուն: Այս ազդերու մասնակիւնը եւ իրենց բարոյական իմացութիւնը՝ մինչեւ այսօր կ'ընդունի թափաւած արեան վրէժ արիւնոյ լուծելու

սկզբունքը:

Այս Զարգերու պատճառած կորուստներն անթուելի են: Թուրքիան տուեց ոչ միայն քաղաքականորէն, այլեւ տնտեսապէս, ինչպէս նաեւ զինուորական գեանի վրայ: Ոչ ոք կրնայ ճշգրիտ այն ընտրանի մարտիկներուն թիւը, որոնք ինկան սպրազին մահով, ձմեռուան եղանակին, Կովկասի բարձրարեւած սարահարթներու վրայ, հայերու բնաջնջման քաղաքականութեան պատճառաւ: Անեղեակալելի զրկանքներով մեռելներու անլուր թիւը, կ'աւելցնէ նոր գլուխ մը Անատոլիոյ քաջ զինուորին — լաւագոյնը օսմանեան կայսրութեան — եղերական պատմութեան: Արդեօք այս պիտի ըլլայ վերջինը» (էջ 201):

Ընթերցողին կը ձգենք գտակ եւ եզրակացնել: Մեր կողմէն աւելցնենք որ Հայերը իրենց մեռելներուն թիւը պիտեն:

Հինաւնդուրի իր յիշատակներէն մէջ (էջ 219) պանդառներ ունի Երրեակ համաձայնութեան կողմակիւրած պրոքլետին գէմ, որուն իրը հետեւանք հայտարար կաթնիկը երախաներու, ինչպէս նաեւ անունով պակասէն միտա մնացող մանուկներու վիճակը կ'ողորայ:

«Ո՞ր են արդեօք այս մարդոց քաղաքականութիւնը», կը բացաղանչէ, «միթէ անոնք (իմա Երրեակ համաձայնութիւնը) աւելի՞ բարձր զիւրք մը ունին քան այն մարդիկը, որոնք հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, պաշտօնաւթեան զուրկ բնակչութեան վրայ մայրապետութիւններ դորձադրեցին: Այդ կատարելի Անատոլիոյցիները աւելի առաջնորդուած էին վրէժխնդրութեան ազդով, եւ ճակատագրի բերումով պատիժին պատն հաղթներով մեռելաներ աղաղակ, եւ ունեցան տխուր վախճան...»:

Նոյն տեղ՝ «Թուրքեր կարիք չունէին մեր կողմէն մասնաւոր հրահանգներ ստանալու: Իրենց կ'իշխար պաշտպանել իրենց սահմանապահ խնդիրը, մեզի ճառագայութիւն մը մատուցած կ'ըլլային, գրողներով պարանակներ, որոնք կրնային զօրացնել Արեւմտեան ճակատը:

Իրենց յանձնարարած էինք որ 1916-ի աշնան Կովկասեան երկու բանակները եւ քաշեն հայկական Բարձրաւանդակէն, անմարդացած եւ կործանած: Այդ նահանջի հրամանը շատ ուշ արուեցաւ. աշխատէր կորան ցուրտէն եւ անթուրթեան շատ մը զօրարմիկներ: Ո՛չ մէկ մեղեդի, ո՛չ մէկ ոսկեմատեան թերեւս պատմէ անոնց եղերական միտնանք: Թող ներսի մեղի բնի պայն հոս»:

Ո՞ր մեծ Մարեշալ, հապա մեր 1 1/2 միլիոն նահատակները: Հայը ո՛չ ձեռն ոսկեմատեանին, ո՛չ ալ գերման գլխութեան եւ արդահատանքին պէտք ունեցաւ: Սպանդէն աղաւտած հայ մայրեր ծնունդ տուին կարող քերթողներու, որոնք հիւսիցին տողեր եւ գրեցին Հայոց ողբերգականը:

Ուրիշ տեղ մը Մարեշալը կը գրէ. «Գերմաններս միշտ կողմ պաշտպանեցին»:

Իսկ գերման նախկին շահարկէն՝ Պիւլով (1897—1909) շատ աւելի յատկորէն կ'արտայայտուի Հայերու վերապահուած ճակատագրին վրայ:

«Հայեր զարերէ ի վեր բռնադատուած, ջարդուած, թուրք լուծին տակ խնայր-
հեցան, բայց վերադրեցան (նոյն երկ, էջ 334) :

Ուրիշ գրուած մը Փրանսական հանրապետութեան նախագահ Փուան-
քարէի երկէն :

1914—18-ի պատերազմը չսկսած, թրքական Փիէս Լոթի, ի նպատակ
Թուրքերու, քանի մը վեհերոս յօդուածներ կը գրէ : Երբ պատերազմ կը հը-
շակուի, կը զարգեցնէ իր գովեստները, բայց շարունակած է լուռ պրոպա-
կանտ մը : Նախ ուզած է կամուրք տրամադրուիլ : 65 տարեկան էր եւ հան-
դրատեան կոչուած : Փարիզի գինուորական կառավարիչ զօրավար Կալլէիէնի
կը զիմէ, բայց կը մերժուի, հակառակ առանց թուակի ծառայութիւն վերց-
նելու փախուքին : Մինչ միւս գինուորականները շատ ալ երիտասարդ չէին.
Կալլէիէնի՝ 64, Ժոֆրը՝ 62, Ծոշ՝ 63 տարեկան էին : «Լոթիի գրիչով պատե-
րազմ պիտի ընէր» կը գրէ Փուանքարէ. «ան միշտ կը սիրէր Թուրքիան եւ
զօրավարի սէր մը կը տածէր հանդէպ Թուրքերու» :

Ուրիշ տեղ մը. «Ինծի կը գրէ որ Էնվէրի հակառակորդները կ'ուզեն
յարարեթեան մէջ մտնել Ֆրանսայի հետ» :

«25 Մայիս 1915-ին կ'առաջարկէ Զուլիյերիոյ մէջ՝ Դաշնակիցներու
ներկայացուցիչի մը հետ զապանի տեսակցութիւն մը ունենալ. Թուրքիան
կառավարողը՝ Թալատթն ու ձափառն են : Էնվէր՝ սյրած է. Լոթի զիւանա-
դէտ եւ բանապնայ. զեռ ինչե՛ր պիտի խմանանք» (Հատոր 2., էջ 228) :
Ֆրանսայի թաղուորական կառակցութեան պետ՝ Լէոն Տոտէ «կարմիր մըր-
ջիւն» անուանած է Լոթին :

«Մայիս 27-ին, կրկին կը գրէ Լոթին, որ Ֆրանսան ուրիշ քաղաք մը
եշանակէ բացի Փարիզէն, եւ հոն տեսակցին : Լոթիի միջնորդը Թալատթի
հետ տեսակցելէ ետք, Թալատթ Պօղոս, ձափառն՝ Յովհաննէս անունները
պիտի կրէին. Գրիստոսի առաքեալներու անուններ...» : Փուանքարէ իր հա-
ւանութիւնը կու տայ եւ Լոթի «ձափառն միայ շատ մատահութիւն չունիմ» կը
գրէ : Թալատթ կը վախնայ մահափորձէ. կ'ուզէ որ միայն ձափառնը զայ, որ
այդ օրերուն Պերլին կը գտնուէր : «Իրարու միայ երեք նամակներ, վերջինի
մէջ՝ Թալատթի եւ Էնվէրի միայ մահափորձի ձեռնարկին մէջ իշխան Սա-
պահէտին եւ Ֆրանսայի Աթէնքի գեսպանը մատ ունեցած են» : Փուանքարէ
կը գրէ՝ «Այս անգամ Լոթիի միամտութիւնը սահմանը կ'անցնի. ինծի եւ
Տէլքապէի այնպէս կը թուի, թէ Լոթիին Թուրքերու հանդէպ ունեցած բարե-
կամութիւնը գինը կուրցնէ» : Եւ կը հերքէ լսելով թէ «յերիւրանք է մահա-
փորձի խնդիրը : Չեն ուզեր ձափառն : Թալատթ գալէ առաջ, իրենց խնդրան-
քին որոշ կէտերը գիտնալ կ'ուզէ» : «Կրկին Թալատթի գալու հարց, պայմա-
նաւ որ զրաւոր նախագիծ մը չուզուի» : Փուանքարէ կը պատասխանէ որ «նա-
խագիծ պիտի չուզուի եթէ Թալատթը զայ» : 8 Յունիսին՝ «Որեւէ լուր չու-
նիմ ո՛չ Լոթիէն եւ ո՛չ ալ իր Թուրքերէն» : 9 Յունիս. Լոթիի միջնորդը Միւ-
նիխ կ'երթայ ձափառնի հետ տեսնուելու. սակայն Թուրքեր Տարաւնէլի մէջ
իրենց գիմարութիւններուն՝ Գերմաններու կողմէ զօրավիգ գտած են, կը

խոստովին ներկայիս շարունակել լանդկցութիւնները. ձափառն կը մերժէ
բան մը գրել եւ Թալատթ չ'ուզեր ձափառնութիւն ընել» : 26 Յունիս. «ձա-
փառն պէտք ունի Թալատթի հաւանութեան, որ զեռ չ' պատասխանած» (նոյն
հատոր) :

Յիշեալ երկին մէջ կան նաեւ նորութիւններ՝ ուրիշ խնդիրներ չօչա-
փող. Սալանթի կ'ապահովցնէ փալէոլոկը (Ս. փեթերպուրկի Փրանսական
գեսպան) լսելով. «Ձինուոր մը իսկ պիտի չանջատուի եւրոպական ճակա-
տէն. նախ պէտք էր Գերմանիան պարտութեան մատնենք. անոր պարտութիւնը
Թուրքիոյ կործանումը պիտի ըլլայ : ՌՈՒՍԻԱՆ ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒ-
ԹԻՒՆ ՊԻՏԻ ՅՈՒՅՆԷ ԹՐԳԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՒ ՆԱԽԱՏՈՐՄԻՂԻ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄ-
ՆԵՐՈՒՆ» : (Գլխադրումը մեր կողմէ՝ Գ. Ե.) :

Ուրիշ տեղ մը, Ռոմանոֆներու վերջին ներկայացուցիչը, 22—11—
1914-ին, ըրած է հետեւեալ յայտարարութիւնը փալէոլոկին. «Պոլիս եւ Նե-
ղոցները սուտական ըլլալէ ետք, Փոքր Ասիոյ մէջ սահպողարար ՀԱՅՅԵՐՈՎ
ՊԻՏԻ ԶԲԱՂԻՄ : Արդարեւ զանոնք թրքական լուծին տակ չեմ կրնար ձգել :
Պէտք է ես ստանձնեմ Հայաստանի պաշտպանութիւնը. զայն կը կցեմ Եթէ-
ՀԱՅՅԵՐԸ ՊԱՀԱՆՁՆԵՆ. ապա թէ ոչ՝ ԻՐԵՆՅ ԱՆԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԿԸ
ԿԱՐԳԱԴՐԵՄ» : (Հատոր 2., էջ 90 : Նմանապէս գլխադրումը մեր կողմէ՝ Գ.
Ե.) : Համաձայնականները շատ մը խոստումներ կ'ընեն Թուրքիան ազատե-
լու գերմանական աղղկցութեանէն : Կը խոստանան իրենց տալ՝ Պուլկարիայէն,
Աւրպիայէն, Յունաստանէն որոշ հողամասեր. ձափառն պէյ, որ երեք մեծե-
րու միջեւ միջնորդի գեր կը կատարէր, կը պատասխանէ. «Ի վիճակի չեն
գերման գինուորները վտարել Թուրքիայէն» :

Փոքրոցի բոլենի Թալատթը կը թաղուի Պերլինի մահաճառականաց գե-
րեզմանատունը : 23 երկար տարիներ փակելէ ետք, 1944 Փետր. 25-ին Պոլիս
կը փոխադրուի, «Հիւրերէթի Էպէտիէ» բլուրը, Թուրք աղղային հերոսնե-
րու կողքին տեղ գրաւելով : Թերեւս որ մը Թուրք մայրերէն մին աղղասէր
զաւակ մը ծնանի, որ իր աղղին պատմութիւնը խորապէս ուսումնասիրելէ
ետք, բարձրանայ այդ բլուրը եւ Թալատթի սակարները ցիրուցան ընէ, ինչ-
պէս ըրին Անդրիայիք Բրոմուէլին :

Ճէմայ փաշա եւս, Մոսկուայէ գէպի Աֆղանիստան երթալու ճամբուն,
21 Օգոստ. 1922-ին, կը սպաննուի ի Թիֆլիս, Հայոս գնդակով : Ճէմարտու-
թիւնը մեղ կը ստիպէ նշել այս սպանութիւնն իրր արարք մը : Ճիշդ է որ Ճէ-
մալ մատ կտրուեց Երրորդութեան, ունեցաւ թերի կողմեր, վերջապէս Թուրք
մըն էր, բայց հանդէպ Հայոց ցուցուցած բարեացակամութիւնը 1914—18-ի
պատերազմին, իրեն պէտք է սրմէ ԽՈՐԻՆ ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ : Պէտք
է մոռնանք որ Սիւրիս, Պաղեստին ապստամբած հայ խեղահներ՝ իրեն կը
պարտին իրենց վերադրումը : Ճեմալն է նմանապէս Վարդգէսի եւ Զօհրապի
դահլճները՝ Չէրքէզ Ահմէտը եւ Նաղմըր կախաղան բարձրացնողը Դամաս-
կոսի մէջ :

Ճեմալի սպանութիւնը Արարի մը միայն ներքի էր :

Իսմաէլական աղանդի այս իմամը, հակառակ իր հետևորդներու չնչին թիւ մը կազմելուն, 20-րդ դարու սկզբնաւորութեան, զիւսնադիտական բեմի կարեւորագոյն գերակաաւարներէն մին նկատուած է մահմետական աշխարհի, եւ ի մասնաւորի Թուրքերուն մասաւցած անվիճելի ծառայութեանց համար: Բաղմալեզու, եւրոպական բարձրագոյն դատախարակութեան տէր, մարպետ լարախադայ, իր կուտակած ուսասցելական հարստութեամբ՝ կրցած է պարտադրել իր տեսակէտները ո՛չ միայն մահմետական հաւատացեալներու, այլեւ որոշ չափով եւրոպական քաղաքական մարդոց: Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Զինաստանի, Ինսանեղիոյ, մօտաւոր եւ միջին արեւելքի, Զանգեզուրի, Մատակտակարի, կեղբոնական եւ հիւսիսային Ալիւրիկէի մահմետականներու կողմէ՝ տեսարար ներկայացուցիչ կարգուած է եւրոպական պետութեանց մօտ: Քաղաքական կամ կրօնական ամէն խնդիր իր խողովակով ներկայացուած է միջազգային բոլոր ժողովներու: Զեռք բերած զիրքը իր առջեւ բացած է թաղաւորական պալատներու դռները: Կրցած է բարեկամական յարաբերութիւն մշակել քաղաքական մեծագոյն անձերու հետ: Քանիցս սեղանակից եղած Անգլիոյ թաղաւորին, ընդունուած՝ Ռուսիոյ Զարէն եւ Գերմանիոյ Կայսրէն: Այդ Իւլ Համիտի հետ տեսակցութեան ալլուր խօսած ենք: Կասկածներ կան որ Ինթելլիժանտ սերպիտի ծառայութեան մէջ դանուած է: «Թագմդ» թերթի սիւնակները իրեն համար միշտ բաց եղած են, խրմբագրին հետ մտերմական յարաբերութեանց չնորհիւ: Անգլիա, Ֆրանսա եւ ալլուր կը բնակէր անձնական պալատներու մէջ: Ոչ երկիր, ոչ կառավարութիւն, ոչ պետութիւն մը ունէր. սակայն իրը հօտերէց մահմետականներու եւ քաղաքական առաջնորդապետ կ'իշխէր, ինքն իր չուրջն ստեղծած՝ անշուշտիւր օգային կայսրութեան մը վրայ: Մօսկա Պատէս «Une enquête au pays du Levant» երկին մէջ իսմաիլական աղանդի լիբանանեան պետերու հետ տեսակցած ըլլալը կը զրէ: Բոլորը գոյն իրը Աստուծոյ ներկայացուցիչ ըն-

ի կը մտնեն Գերմանիոյ կողքերէն:
1914—18-ի պատերազմին ալս Իմամը բացէ ի բաց Անգլիացւոց կողմը

(*) Այլա խանի բաց ամուսնը խախտված էր, հետագայում խախտվել էր նաև Սեփիկի և Սեփիկի մայրիկի միջև:

րանց: Գերման կայսեր իրեն պարզեցած չֆանչանք ետ կը գրկէ: Անդլիտրեակ շնդիկներու կոչ կ'ուզուի, սրպէսզի անդլիտական րանակին զինուոր արձանագրուին: Կուղեւորի շնդկաստան. Սուլթան Ռէշատ «ձիւն» հռչակած էր: շնդկաստանի մահմեդական ուրիշ ազանդաւորներու աւազաններու ստորագրութեամբ՝ յայտարարութիւններ կ'ընէ, բողոքելով Խալիֆայի ազօրինի «ձիւն»ին դէմ: Փատարկութիւններ սրակառ չէին. կ'առարկէին որ «Թիւրքիան որեւէ սպանալիքի չէ ենթարկուած. ան պատերազմի մտաւ ո՛չ իր անկախութիւնը եւ ո՛չ ալ յօդուա Միւսլիմի դատը պաշտպանելու: Ան խաղաղիկ մը եղաւ Գերմանիայ ձեռքը»: Եւ կը հրաւիրէին բոլոր հաւատապահները հաւատարիմ մնալու իրենց աշխարհական իշխանութեանց:

Ակա Խանի ձիւ պրոպականդը մեծ զօրավիշ մը եղաւ Անդլիտը եւ Ֆրանսայի համար, որոնք մահմեդական ստորար րնակչութեամբ պաղթափայլերու տէր էին, եւ իրենց րանակներու մէջ միւսլիման զինուորներու թիւը դանցսուելի թիւ մը չէր: Նամանաւանդ շնդկաստանի անկախութեան ինդիքը ժամանակի մը համար քուն մտաւ:

1918-ին, Թուրքիոյ ջախջախիչ պարտութենէն ետք, Ակա Խանի սրինդը տարբեր նոթեր սկսաւ նուագել: Ան կ'ըլլայ Թուրքիոյ մեծագոյն պաշտպանը: Իր միջամտութիւնները թէ՛ ազդեցիկ էին հաշտութեան վեհաժողովին մօտ, եւ թէ՛ ապանական: Ան կը գրէ. «Թուրքիան յաղթական ազդեցիկ ունի ունէր ստատելիք. միակ յոյսը շնդկաստանի մահմեդականներուն վրայ դրած էր»: «Խաղաղութեան ժողովին առջեւ՝ Բիւսանսոն՝ Թուրքերու հանդէպ հակաբանքէ պատ ուրիշ րան չունէր»:

Տեանուած է նախապահ Վիլսոնի հետ, եւ «Այդ խնդիրներու մասին քնաւ հմտութիւն չունիմ» պատասխանը կ'առնէ:

Լոյս ձորձի հետ տեսակցութիւնն ալ գրական արդիւնքի մը չի յանդիր: «Լոյս ձորձն ալ, նման չառ մը անդլիտական քաղաքագէտներու՝ հակաթուրք էր, բացի Պալիֆուրէ: Լոյս ձորձ րարեկամ եւ հիացող մըն էր Վենեզիլուի»:

Բայց Ակա Խան յուսահատել չէր գիտեր: Իմամըլականներու այս խորամանկ իմամը, ամբողջ պատերազմի տեսողութեան՝ Բ. Խալիֆայի գերը րատարելով, պատերազմէն ետք ամէն ձիւ թափած է՝ խաղաղութեան վեհաժողովի որոշումներուն վրայ ազդելու եւ Թուրքերու վերապահուած արժանի պատիժը թեթեւցնելու համար: «Թուրքիոյ համար, համայն մահմեդական հաւթեան համակրութեան ազդիւրը՝ իր պատմութիւնն է. մի միայն մէկ մահմեդական կայսրութիւն գոյութիւն անէր աշխարհի վրայ (իմամը կը մահմեդական կայսրութիւն տկար կողմերուն, Պոլսոյ կայսերական վարչութիւնը կը մնար ողջ միայն մահմեդական աշխարհիկ ոյժին. իսկ Սիւննիներու համար, Խալիֆան կը ներկայացնէր՝ րարձրագոյն նշանակութեամբ րարոյական կապ մը»:

Երբ տեղեակ կ'ըլլան Թուրքիոյ ենթարկուելիք ճակատագրի սրոչ գի-

ծերուն, յուզումը մեծ կ'ըլլայ շնդկաստանի մահմեդականներու մօտ: Իր եւ իր տիպն ունեցող Մահարաճաներու տարած պրոպականտը արդիւնաւոր եւ չառ էր, ինչ որ լուրջ մահաճողութիւններ կը պատճառէ շնդկաստանի փոխարքայ լոյս Չեմաֆուրտի, ինչպէս նաեւ պետական քարտուղար հրեայ Մանթալիւին: Փոխարքայի օրէնդիտական խորհուրդը, խլրատմի կամ ըմբոստութեան առջեւ առնելու համար, կ'որոշէ պատուիրակութիւն մը զրկել Լոնտոն՝ առաջնորդութեամբ իմամին, որ՝ ո՛չ միայն շնդկաստանի մահմեդականները, այլեւ ամբողջ շնդկաստանը պիտի ներկայացնէր: Պատուիրակութեան մաս կը կազմէր «Խալիֆայութեան պաշտպան կոմիտէ»ի նախադահաթանի, շնդկաստանի ամենահամբաւաւոր փառաւորն Հոսան Իմամ եւ Տոքթ. Անսարի՝ վեհաժողովի աւազաններէն: Պատուիրակութիւնը կ'ընդունուի Լոյս ձորձէն. բայց կը հասկնան որ իրենց առաքելութիւնը ձախող էլք մը պիտի ունենար. Սեւրի գաշնադիրը պատրաստուած էր արդէն, «Երականութեան բոլորովին հակառակ տուեալներով, ինչ որ ապագային տակնուվրայ պիտի րնէր Մոսսուր Արեւելքը: Սեւրի գաշնադիրը ո՛չ թէ վեհաքանութեան առաքելայ եղաւ, այլ պարզապէս հարկադրուեցաւ»:

Ամէն կողմէ բողոքի ալիքներ կը րարձրանան Տահկաստանի անդամահատութեան դէմ: Մեծ մահարաճա Պիքանէր եւ լոյս Սենհա, ջերմ զօրավիշը վաշելելով հրեայ Մանթալիւի, ուժգին բողոքադիրներ կը ներկայացնեն խաղաղութեան համաժողովին:

Փուանքարէ եւս կը գրէ. «14 Մայիս 1919-ին, Չորսերու ժողովի կողմէն րնդունուեցան շնդկաստանի ընդհ. քարտուղար Մանթալիւ, Ակա Խան, Աթթահ Ահմէտ Խան, Եուսուֆ Ալի մահմեդական ներկայացուցիչները»:

Մահմեդականներ կրցան Թուրքիան փրկել, սակայն Վատիկան ոչինչ րրաւ Թուրք լուծին տակ տառապող քրիստոնեաներու աղաատգրման ի նըպատ: հոս քրիստոնէութիւնը չէ որ կը քննադատենք, այլ Վատիկանը:

Պողոս Զ. Պապը Թուրքերը սիրաշահելու համար Ստամպուլ գնաց, 5 Ոգոստ. 1967-ին: Թուրքերուն վերադարձուց Լեփանդի ճակատամարտին քրիստոնեայ րանակներու կողմէ գրաւեալ Օսմանիներու մէկ գրօչը: Պապի շրջանակի մօտ իսկ այն ժեռթը ոմանց համար գայթակղութիւն մը սեպուեցաւ:

Ստամպուլ, Յունաց պատրիարք Աթանաիօրոսի հետ հաղիւ 20 վայրկեան տեսակցութիւն մը ունեցաւ, մինչ Թուրքիոյ նախադահին հետ՝ 1 ժամ 3/4:

Իմամը, Սեւրի գաշնադիրը գեռ շտտրադրուած, իր րարեկամ Այէտ Ամիրիի հետ թըշնադատ շարժում սեղծել կ'որոշէ՝ ծանօթացնելու Անդլիտացուց եւ համայն աշխարհի, Թուրքիոյ իսկական կացութիւնը, ընդդէմով օսման. կայսրութեան պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Կը շարունակուին զիմամները զիմանալիտական ազդեցիկ անձերու մօտ: «Թալիմ»ի սեպակաւոնաւէր լոյս Ռոթրմէր, ինչպէս նաեւ իմրադիրը իր շառ մտերիմ րարեկամներն էին. հաճոյքով կը տրամադրուին թերթին էջերը Իմամի եւ Այէտ Ա-

միջին երկարատևությամբ յոգսածաշարքերուն, ուր կը փոխարանուէին թուր-
հերք: Ակա խան օրինակ մը կու տայ յիշեցնելու իր յոգսածներէն մէկուն
մէջ Լոյս Ճորճի՝ հրապարակու բրած մէկ խոստումը. «Մենք պատերազմ
չենք բնէր թուրքիան անդամահատելու, մայրաքաղաքէն կամ թրակիսէն
չենք զրկելու զխոստում: Մենք միմիայն կը պահանջենք Միջերկրականէն
Աւ. ծով՝ անցքին միջազգայնացումը եւ չէզոքացումը: Արարիան, Հայաս-
տան, Միջագետք, Սիրիա եւ Պաղեստին՝ մեր կարծիքով՝ իրաւունք ունին
անկախ երկիրներ ըլլալու»: Ուրիշ յոգսածներով կը պահանջեն որ Պոլիս
մնայ խալիֆայի նստատեղի. Թրակիան, Թուրքերու օրրան փոքր Ասիան,
Եգիպտոսն ծովեզերքէն մինչեւ Աւ. ծով, Սիրիոյ հիւսիսարեւմտեան թր-
քական հոգ: Անարգելութիւն յիշելու ըլլար այդ հոգամասերէն պատաններ
փրցնել, զստացում տալու համար ուրիշ ազգերու փոխարինութեան: (Նաեւ՝
Հայերու, փախուցիւք մեր կողմէ, Գ. Լ.): Թուրքիան արդէն պէտք եղածէն
տակի պատիժը կրած է իր ամենարեւրի հոգամասերու կորուստով...», Էւն.
Էւն.:

«Խեղճ թուրքերը 1920 Օդոստոսին՝ ստիպուած ստորագրեցին Սեւրի
գաղտնադրութիւնը... այդ գաղտնադրութեան ծնունդ մըն է. կայ յիշատակարան
մը»:

Ուրիշ տեղ կը խորհրդածէ. «Արարներ պարզապէս տէր փոխեցին.
ստեղծուած փոքր ազգութիւնները զաղթաւայրերու վերածուեցան, մահմե-
տական թուրքէն բաժնուելով՝ քրիստոնեայ Անգլիացիներու եւ Գրանտայի-
ներու լուծին տակ մասն եւ ազգային այ՝ Հրեաներու...»:

Իմամը, հակառակ մահմետական ըլլալուն, Հրեաներու Պաղեստին
զաղթին կողմնակից եղած է. արդեօ՞ք Սիւննական չարժանիքն իսկական
պատճառները անդիմադրելի հետեւանալով: Թունդ Սիւնիտ Բաթի՝ Հաֆիքին
իր մտերիմ բարեկամն եղած է. անոր թեւադրութեամբ, Ռարուշի Զատտը
խանի կողմէ պատրաստուած ծրարի մը ներկայացուցած է Համիդին, որ-
պէսզէն հրեայ զաղթականները գտնու հաստատուն Պաղեստին, եւ՝ մերժուած
է: Այս առթիւ կը գրէ. «Եւ կը խորհրդած որ Համիդ ամենամեծ սխալը զործեց
զայս մերժելով(*)»:

Մուսթաֆա Բեմալի՝ Պոլիս անգլիական բանակի վրայ կրակ չբանալը,
իր միջամտութեան արդիւնք է, կ'ըսուի...: Համաձայնականներ 3 տարի,
6 ամիս եւ 16 օր Պոլիս մնալէ ետք մեկնեցան 2 Հոկտ. 1923-ին...:

Յաղթական գաղտնակիներ ծուկի եկան բախտախնդիր Քեմալի առջեւ:

Այս անգամ Էւն Զոյներու թույլ շարուեցաւ ոչ միայն Պոլսոյ տիրանալ,
այլեւ վերադարձել 16 1/2 դար հելլէն հոգ եղած Փոքր Ասիան, ուր զեռ կը
ստանան ի Համիդի զիջողական տապալումն շունչը, ուր զեռ զայ Էն Պեր-

կամալի եւ Նիկիոյ անդուռ տեղակները. այդպէ՛ս կը պահանջէր Լեւոնտեան
կապիտալիստներու շահը...:

Այս ախար իմամը մասնակցած է Լոյսի գաղտնադրութեան
նիստին՝ հանդիսատեսի հանդամանքով. Անգլիացիք այս պատիւն իրեն մեր-
ժել չէին կրնար. անհուն զոհունակութեամբ բարձրանած պիտի ըլլայ իր շատ
սիրելի բարեկամ թուրքերու յաղթանակը:

Ակա խան բուն բողոք բարձրացուց երբ Մուսթաֆա Բեմալ խալիֆա-
յութիւնը ջնջեց: Ինք կ'ուզէր խալիֆա հռչակուիլ: Իր եւ Բեմալին միջեւ
նախադասական թղթակցութիւններ բուսական ազմուկ հանեցին, սակայն Բե-
մալն է որ յաղթական ելաւ:

Մահմետականութիւնը կրօնք մը ըլլալով հանդերձ, եղաւ Լեւոնտեան-
ցական միարանութիւն մը: Բարոյական այս կապը տակի շեշտաւ է իրենց
մաս քան Քրիստոնեաներու: Իրարու զուխ նուազ կը կատրեն:

Իմամիական ազանդը ունի տարօրինակ սովորութիւններ: Օրինակ.
համի բառը զործածական չէ իրենց մօտ. «Մաալատ» կ'ըսեն: Փոխանակ
«լանուս Աստուծոյ» լսելու, ինչպէս բոլոր մահմետականները, խաչ կը հա-
նեն ձեռքերին զէպի ձախ տանելով, «Ալլահ» կ'ըսեն, ապա աջ տանելով «Ալի»
եւ կուրծքին կեղծանքը գնելով «Մահմադ Ծահ»։ Աստուածութիւնը՝ այս
երրորդութեան մէջն է կ'ըսեն: Կը հաւատան որ Աղամէն սիսեայ բոլոր մար-
դարէները մինչեւ «Մահմադ Ծահ», բոլորն ալ Աստուածներ են մարմնա-
ւորուած:

Կը հաւատան Քրիստոսի. զարտակրկէն ի վեր Ռամազանի ծախապա-
հութիւն չեն բնէր. Մէքքէի ուխտագնացութիւնը ստիպողականութիւն մը
չեն նկատեր, Էւն.:

1979-ին, նորինաւոր լեհ ժան ֆոյ Բ. Պապը, հակառակ Վատիկանի
Քամարելլայի բնոյթիմութեան, սրտեց Անդալուս երթալ: Ոչ-քրիստոնեայ պե-
տութեան մը նախապահին այց մը տալ շատ պախաւարակելի պիտի չթուէր,
Էջմէ հոն աններկի արարք մը չզործէր:

Կար ժամանակ մը երբ Եւրոպայի կաշարներ եւ թողաւորներ Քանոսա
պապերուն սոքր կու գային թողութիւն խնդրելու: Շատ մը հաւատացեալներ
այս այցը քրիստոնեական ներդրումիս ոգիին վերադրեցին:

Ըսինք աններկի արարք մը լործեց: Հայաստանի նման Լուարժան-
եայ, զարեք չարունակ բռնապետական օտար լուծին տակ չարչարեալ ու
խաչեայ ժողովուրդի մը ծոցէն ծնած, ապա Ս. Պետրոսի Աթոքը գրաւած,
700 միլիոն կաթոլիկներու պետք, սուխուտը թուրք զինուորներով չըջապա-
տած, հիասթափ ծագեալու մը զրկած, ուղղուեցաւ զէպի Աթաթուրքի
Դամբարանը, եւ զայն տեղաւորեց ջերմեռանդօրէն եւ ամենայն երկիւղածու-
թեամբ:

Միլիոնաւոր հաւատացեալներ զիտեցին այս արարողութեան տեսա-
րանը հեռառեսիլէն: Մեծամասնութեան, չսկու համար բոլորին նախ դար-
մանք, ապա յիշտ պատճառեց, հոգիներ վրդովեցան. շատ քիչեր այս գայ-

(*) Ռուսաստանէն գաղթող Հրեաներ 4—5 տարեկ վայրեր հաստատուեցան: 1914-ին
60-000 հեքթար հող գնուած էր «Արմի Բարեկամներ» ընկերութեան անուամբ, որուն ետեւ
Ռուսիաներու գերպատանը կար: 1914-ին գաղթականներու ընդ հասած էր 120-000-ի:

Թաղկութիւնը քրիստոնէական մարդասիրական հոգիին վերադրեցին :

Ձենք կարծեր որ լեհ պապը անդիատի բլլայ Մ . Քեմալի կենսագրական դիժերուն : Անկրօնութիւն քարոզող , մղկիթներ , կրօնասոյց վարժարաններ , թէքքէներ փախող , մոլլաներու կրօնական զգեստ հաղնիլ արդիւրող , խոճաներ կախազան բարձրացնող , Իզմիլ և ալլուր եկեղեցիներ հրկիւղող , քրիստոնէից եկեղեցականներ սպաննել տուող , կին ու երախայ ջարդող , վերջապէս դարերէ ի վեր թուրք ժողովուրդի պատկենական կրօնքը և խալիֆայութիւնը զրիչի մէկ հարուածով ջնջող , Սալիֆայն Ստամպուլէն վռնող , արկածախնդիր , անհաւատ , անկրօն բռնապետի մը բրածները նուիրապործեց ծաղկեփունջով մը :

Պէտք է մտնանք որ վատիկանի մամոնապաշտ քաղաքականութիւնը կը յարատեւէր : Քիչեր տեղեակ են Մ . Նահանգներու կարախնայ Սփիւրմանի Նիւ Եորքի գրամատուներու , տիտան վաճառականական բնկերութեանց հետ ունեցած զործառնութեանց : Վատիկան տնտեսական հաշիւներ ունէր և ունի՝ կարգադրելիք թուրք կառավարութեան հետ : Կ'ենթադրենք որ Պօպս Զ . ի ալլը զոհացուցիչ արդիւնք էր տուած , և նորքնալի Պապին ալլեյուլութեան գրգապաւածոր , նիւթական խնդիրներու վերջնական լուծում մը տալու դիտաւորութիւնը եղած բլլայ : Թիւրքիա հաստատուած կարող մը կաթուղիկ միաբանութեանց պատկան փրանկիսիկան , Չուանակիր , Տամինիկան եւն . անշարժ կալուածները , զպրօցներ , կուտանոցներ , վանքեր , եկեղեցիներ զրաւեալ կը մնան : Օրինակ Այնթապի փրանկիսիկաններու ընդարձակ պարտէզով և հողերով չրջապատեալ հիասքանչ եկեղեցին ահումբի վերածուած է : Հոս կարելի է հարց տալ՝ «Ի՞նչ պէտք կայ մուսրի , քանի որ ո՛չ հօտ կայ և ո՛չ հովիւ» :

Ժան Փոլ Բ . ի ծաղկեփունջը թերևս նպատակ բլլայիւր սակարկութեանց :

«Եհովայի վկաներ» ուղանդի կիսամսեայ պաշտօնութեթ «Ռեվէյէ-վու» (Փրանսերէն) , 8—4—1980 , թիւ 7 , էջ 17—ին մէջ կը կարդանք . «Ներկայ Պապը կրօնական սքեմ չհաղած , պատկանած է Լեհաստանի զաւառները ալլելիւ չըջիկ թատերական խումբի մը՝ իրր գերատան : Իր ներկայ թատերական ելոյթները անցեալի դերասանական կեանքին հետքերն են» . . . :

Գլուխ ԽԵ .

ՍԵԼԱՆԻԿԷ ՊՈԼԻՍ ՓՈԽԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Աղուէսին վերջին կայանը մուտակալաճառի կրպակն է» :

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱԹԱՄ

Այժմ վերադառնանք՝ գտնելու մեր կալանաւորը :

Ինչպէս գրեցինք , Սելանիկ հասնելուն , քաղաքապետը՝ մասնաւոր յանձնարարականներուն հիմամբ՝ ակնածանքով ընդունելով զինք , կալանարներու խումբը ստաջնարդած է զէպի տղարանք , ուր ան մնաց արտանայ հսկողութեան ներքեւ՝ մինչեւ իր Պոլիս վերադարձը : Իթթիհատականներ կը զգուշանային երկդիմի Համիալէն . կրնար յետադիմական նոր շարժում մը ստեղծել : Եւրոպական գրամատուներու մէջ ունեցած միլիոնաւոր ոսկիները կրնային շատ բան ընել տալ , և Համիա ունէր դեռ մեծ թիւով կողմնակիցներ :

Արտաքին աշխարհէն բոլորովին մեկուսացած , նոյնիսկ թերթերու ներմուծումը արգիւրուած էր ասպարանքէն ներս . այս կէտը անհաւատալի կը թուի մեզի : Ամէն պարագայի , Սելանիկի աքսորական կեանքին մասին՝ մեղի կը պակսին որոշ ու մեկին տեղեկութիւններ : Տեղական ու Պոլսոյ մամուլն ալ լուս կը մնար . դահլէզից Սուլթանով գրադոցներ չկային : Համիա արժէքադրելուած գրտի մը նման էր :

Համիա տեղաւորուելէ ետք , ոչ թէ կը հրամայէ , այլ կը խնդրէ որ Եւրպոլէն իրեն զրկուին նախ և առաջ՝ Անկուրա կառուն , երկու հնդկական կաթնասու ճերմակ կով , սալոնի պղտիկ չնիկը , Սէն Պետար աղնուական հուժկու շունը , 50 ընտանի հաւաղի , 300 ելեկալական լամբեր , երկու ներքինի և 15 նոր . . . հարճեր : Անկեալ Սուլթանի կամքը կը կատարուի . Իթթիհատականներ կրնային երախտալէտ բլլայ և առատաձեռն գտնուիլ իրեն հանդէպ . Երլարդ ձգած հարստութեան վրայ դրած էին իրենց թաթերը : Համիա ուրիշ անդամներ ալ պահանջներ ներկայացուցած է և միշտ զոհացում պտած : Իթթիհատականներ իր ժառանգորդներն էին . ոչինչ կրնային մերժել , մասնաւոր ուր Համիա իր անձնական զանձէն կարեւոր դումար մըն ալ նուիրած կ'ըլլայ պետութեան Յուլիս 2—ին :

Արքունի այս ծախքերն ո՞վ կը վճարէր . . . ո՛չ մէկ պատմաբան չօչա-

ված է այս հարցը:

1912-ին երբ Պալքանեան պատերազմը կը ծագի ևս յունական բանակը գէպի Սուլանի կը յառաջանայ, (յունական նաւատորմիցը գերակշռութիւն մը ունէր թրքական ծովային ուժին վրայ), թրքական կառավարութիւնը կ'որոշէ Համիտը Պոլիս փոխադրել: Նախկին Սուլթան-Սուլթանի մը՝ անհատականութիւնը ձեռքը գերի իյնալը պայթակցութիւն մը պիտի բլրար...: Իրը երկրորդ աքսորափայլը Իսթանպուլի բնաբնութիւնն ալ պիտուէր նորէն էր: Արժանի էր Թաիֆ, Արքա կամ Թրիփոլի անհրաժեշտ աւազուտքները համարուէր, ինչպէս ինք աքսորած էր իր անթիւ գոհերը. սակայն Իթթիհատականներ իր վրայ մօտէն հսկելու պատճառներ ունէին:

Երբ Համիտի կը հազարէն Պոլիս մեկնումի սրտումը և կը յանձնարարեն, որ պատրաստութիւններ տեսնուին այս համբարցութեան, Համիտ բացարձակապէս կը մերժէ: Ան կը խորհէր որ, եթէ Սելանիկ գրաւուէր Յոյներէն, կրնար իրը ազատ օսմանցի կեանք մը փարել չնայնիսկ ևս բազմապէս քաղաք մը հաստատուիլ: Բայց գրահատորը փարձուած էր. ծովային համբար և օտար դրօշ կրող գրահատոր մը աւելի ազատութիւն կը ներշնչէր:

Համիտի մերժման սրտումը երբ Պոլիս կը տեղեկադրուի, գահիճը մտնաւոր նիստ մը գումարելով, աստուկի միջոցներու վրայ խորհրդակցելէ ետք, խաղաղ լուծում մը տալու համար՝ կ'որոշեն որ իր երկու փեսաները — Ապալուրաճման Զատէ Արիֆ Զիքմէթ և Մէհմէտ Շէրիֆ փաշաները — իրը հաշտարար Սելանիկ ուղարկեն՝ համոզելու համար Համիտը: Վերոյիշեալ փաշաները «Լորէլլե» գրահատուով համբար կ'ելլեն գէպի Սելանիկ:

Փոթորկալից կ'ըլլայ տեսակցութիւնը. Համիտ կը մերժէ ու կը բացականչէ. «Զէնք մը կ'առնեմ և մեր զինուորներու կողքին պաշտպանութեան կը գլխիմ. եթէ մեռնեմ նահապետի կ'ըլլամ. ևս արդէն մեռած մարդ մ'ըն եմ»: Այն ատեն 70 տարեկան էր:

Մեծատաներուց ժամուն փերլիչած էր, որ Թուրքերու նախահայրը Օկուզ, իր դստիկն, փոխան արօբի և գրիչի, իրը ժառանգ՝ ազիզ մը ևս նետ մը ձգած էր: Այս փերլիչումէն իր մէջ կը ծնանի առիւծի քաջութիւն մը ևս գէնը կը պահանջէ գիրք բռնելու պատնէչի վրայ, իր յոռի փարչակարգի հետեւանքով բաժան-բաժան եղած կայսրութիւնը պաշտպանելու: Այլ օր կ'ուզէր նահապետի ըլլալ ազգին համար: Երկրի մի Համիտին իր 32 տարեկան գահակալութեան շրջանին առիթներ չէին պակսած իր այս սրբազան փափաքին դաժանութիւնը: Բայց անդուպար սուլթանը՝ նախնաորեց Օսմանի սուրը պատեանէն չհանել: Ան շանցաւ բանակի գլուխ, փողերու և չեփօրներու հնչիւններով մարտիկները պատերազմի գաշտ առաջնորդելու: Իր նախահայրերը աշխարհակալ նուաճող սուլթաններ եղած էին, կուսակալաժանցած, վրաններու տակ ապրած, բաժնած զինուորներու յառուկ նոյն գրկանքները, եմթարկուած՝ նոյն փտանդներու. փերլիչաւ չաղախուած ևս խմորուած էին պատերազմիկներու հետ: Պատմութիւնը երբեք չի յիշեր՝

այս իր շուրջն իսկ վախճող Սուլթանին զինուորական սողանքը մը իսկ նախագահելը...: Այսօր կեղծաւորը, սրտով երկչոտ, մարմնով տկար, հոգիով մեղսաթաւ, կիսամեռ փիճակին մէջ գէնք կը խնդրէ զիմադրելու...:

Վերջապէս երկար բանակցութիւններէ ու շաշլ խոստումներէ ետք, երկու փեսաները կը համոզեն Համիտը մաշտանալ մանկէ: Պոլսոյ զեզեցկադրին պալատներէն «Պէլլէրպէյ»ի պալատը պիտի ըլլար իր երկրորդ արգելաբանը:

Նաուս վրայ լեզուն կը բացուի և կարգ մը հարցումներ կ'ուղղէ իր փեսաներուն: Պալքանեան 4 պետութեանց բանակներու տարած յաղթանակները զինք շատ զարմացուցած էին ևս ըսած. «Դեպքանաւորներու մէջ մասնաւոր պաշտօնէութիւն, զինուորական կցորդներ կային, անոնք քո՞ւն եղած են. չորս պետութիւններ համաձայնութիւն կնքած են մեր հայրենիքի վրայ յարձակելու, և կառավարական վարիչներ տեղեկութիւն չեն ունեցած: Իմ իշխանութեան օրերուն, ևս անոնց մէջ միշտ սրտ զանա՞ծ եմ, մէկը միւսին գէմ հանած»:

Պալքանեան պատերազմին Տօթթ. Նազըմ գերի կ'իյնայ Յոյներու ձեռքը. Սելանիկ, ապա Աթէնք բանտ կը գրուի: Աթէնքի օսմանեան զեպան Ղալիպ Գեմալի մտնաւոր խնդրանքին վրայ՝ ազատ սրմադիր Վենեդիկոս ազատ կ'արձակէ: Ան ծովային համբար Իգմիր կը հասնի:

Թարսաթ Իթթիհատի Սելանիկ ունեցած անշարժ կալուածներու թուրքերը կը գրկէ և անոնց պաշտպանութիւնը կը խնդրէ. անոնց արժէքը 200 000 ոսկի էր: Յոյներ գոհացում կու տան...:

Կը հարցնէ նաեւ «Եկեղեցիներու խնդիրը(*) լուծու՞մ էք»: Փեսաներուն ընկերացող Իթթիհատի անդամներու գրական պատասխանին վրայ կ'ըսէ. «Այն ատեն, եղած համաձայնութիւնը բնական բան մըն է»:

Վերջապէս նաւոր 20 Հոկտ. 1912-ի առաւօտեան Պոլիս կը հասնի: «Աստուած մեզ այս փիճակի մէջ ձգողները անխնայ ընէ» մըմուսլով համար կ'ելլէ: Եւ կ'առաջնորդուի Պէլլէրպէյի պալատը: Սելանիկ ապրած էր 3 տարի, 6 ամիս

(*) Պուլիարներ՝ Պոլսոյ ֆէմերի Պատրիարքութեան անջատուի կ'ուզէին: Այս խնդիրը Յոյն, Սերպ, Պուլիար համայնքներու միջեւ զանազան վիճարանութեանց առարկայ եւ անտեղի դէպքերու առիք կու տար: Օրբոտոս եկեղեցիին պատկանող մօր իշխանապետութիւններ կ'ուզէին ազգային եկեղեցի մը ունենալ եւ ձեռքադատուի ֆէմերի տիրապետութեան, ինչ որ Պոլսոյ Պատրիարքին գործին չէր գար: Ֆէմեր ահագին կալուածներ ունէր Ռուսիայի և Պուլիարի: 1870-ին Պուլիարներ կը յաջողին սուրբազան փերմանով մը այդ անջատումը մոլորագործել: Յոյներ ժխտեցին այդ փերմանը, որ ծանօթ է Էֆտարա անուանով: Համիտ սատամայօրէն կը երանքէր անջատութեան բացը: Բայց Իրքիսատկաններ 1911 Յուլիս 13-ին վերջ դրին Օրբոտոս համայնքի կրօնական, եկեղեցական և դպրոցական անմիաբանութեան, ինչ որ մեծ դեր ունեցաւ հիմք դնելու Պալքանեան փոքր տէրութեան միջեւ համաձայնութեան մը:

եւ Յ օր, ճամբորդութիւնները մէջը հաշուելով:

Իբր արգելարան իրեն շնորհուած այս պալատին մէջ դեռ պիտի ապրէր Յ տարի, Յ ամիս եւ 10 օր: Մեզի կրկին կը պակսին որոշ տեղեկութիւններ իր այս պալատական կեանքին վրայ: Տեղական մամուլի մէջ իսկ չատ քիչ բան գրուած է: Կ'երեւի՝ պառաւ մարդակերով այլեւս հետաքրքրուողներ չեն եղած, ինչպէս ինքն ալ ըսած էր. «Ես այլեւս մեռած մարդ մըն եմ»: Իսկ արտասահմանեան մամուլի մէջ չատ հազուադէպօրէն կը գրուէր իր մասին: Արդէն իր սուլթանութեան օրով ոչ մէկ յրապրող կրցած է ընդունելութեան մը արժանանալ՝ ըսցի Պլովիցէ, որուն մասին արդէն գրած ենք:

Պալատը անշուշտ մասնաւոր հսկողութեան տակ կը գտնուէր. սակայն ոճրագործի մանրանկար արքունիքին ոչինչ կը պակսէր. ան կորսնցուցած էր միայն անցեալի փառքն ու փայլը: Համիտի սիրալիր աղջիկ Այիշէ սուլթանուհին կը հաւաստէ որ ինչէր յաճախ այց տուած է իր հօր:

Կը յիշուի նաեւ իշադ փաշայի պատմական մէկ այցելութիւնը: Փաշան, որ Թարապուսի ճակատի ընդհանուր հրամանատար էր, Թալաթի եւ ինչիւրի կողմէ իբր պատգամաւոր Համիտի մօտ կը գրկուի, անկէ խորհուրդ հարցնելու, առաջին մեծ պատերազմին ամենէն դաժանագին օրերուն, ի պահանջել հարկին օգտուելու իր դիւանագիտական փորձառութենէն: Այիշէ սուլթանուհին հետեւեալ կերպով կը պատմէ Համիտի պատասխանը. «Ներկայ կացութեան մէջ, որեւէ խորհուրդ կամ յորդոր տալիք չունիմ: Պարտութեան դատապարտուելէ զատ՝ այլեւս ուրիշ ելք չկայ: Այս ազգը պատերազմի մտած օրն իսկ դատապարտուած էր: Ձեզ ինծի գրկողները՝ այդ ոճիրը չգործած պէտք էր որ ինծի հարցնէին թէ ի՞նչ կրնային ընել: Ուիլիամսոններու եւ ծովերու տէր՝ անգլիական կայսրութեան դէմ, Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ նման ցամաքային սահմաններու մէջ բանտարկեալ պետութիւններու կողքին, կրակի նետուել, ոչնչալ քայլէ մը աւելի՝ յիմարութիւն կը նշանակէ»:

Կեցցե՛ս Համիտ . . . :

Գլուխ ԽԶ.

Վ Ա Խ Ճ Ա Ն Ը

«Ներքեմ, բայց երբե՛ք չմոռնա՛ք»:

ԺՈՂՈՎՐ. ԱՌԱՆ

«Մոռնա՛նք հնարաւորութեամբ ստե՛
մանին մէջ, բայց չմերժե՛ք»:

ՄԻՐԱՊՈՏ

Աշխարհի վրայ կեանքը յաւիտենական չէ: Մահուան մանդաղը կը հնձէ անխտիր սուլթանն ու խալիֆան, կեսարն ու թագաւորը, բանուորն ու գործատէրը, ազքատն ու հարուստը:

1918 Փետր. 5-ին, Երեքշաբթի օր մը, Կարմիր Սուլթանը կը հիւանդանայ: Թուրքերու մօտ Երեքշաբթին ձախորդ օր մը նկատուած է. համիկը կ'ըսէ. «Երեքշաբթի օրը կը տնտնացնէ»:

Փետրուարն ալ չարաշուք ամիս մը նկատուած է: Նշմարուած է որ այդ ամիսուն, եկեղեցիներու մահուան տոմարները ամենէն չատ արձանագրութիւն ունին քան ուրիշ ամիսներ: Յովհաննէս Վրդ. Տաւուշեցին, Մխիթար Գոչի աշակերտ, Վանական մականուանեալ, իր «Տոմարական գիտելիք» երկին մէջ հետեւեալ ստուգարանութիւնը կ'ունենայ. «Մեհեկի(*) մահ եկի, զի տունկը եւ լոյսը սրպէս զմեռեալ լինին եղեմնապատ եւ ձիւնապատ. մահ եկի, այսինքն ամի»:

Համիտի պահապան հրեշտակները պարզ պաղատութեան կը մերադրեն ունեցած տաքութիւնը, որ կը շարունակուի մինչեւ Ուրբաթ, 8 Փետր.: Հակառակ ունեցած տաքութեան, այդ երեկոյ որկրամոլութիւնը կը բռնէ: Իր չատ սիրելի աղջիկը Այիշէ, որ այդ «վերջին ընթրիքին» ներկայ եղած է, կ'ըսէ. «Կերաւ Յ մայրսանող քէօֆթէ, դառնուելի տաքուկ կողիկ մը, ձուկ մը, երկու պէօրէկ պանիրով լիցք, քչիկ մըն ալ խմորեղէն»:

Գահընկէց խալիֆայի սեղանը ոչինչ կորսնցուցած էր անցեալի ճոխութենէն: Այս ճաշը՝ կոկորդը մնացած է: Ժամ մը ետք ստամոքսի խիտ ցաւերով դալարումներու կ'ենթարկուի. անմիջապէս բժիշկ կանչել կու տայ:

(*) Մեհեկան Հայոց 7-րդ ամիսն է, որ կը համապատասխանէ փետրուարի:

Պէյլէրպէյի հիւանդանոցի տեղապահ թիւիչը՝ Նիքոլաքի փարատիւեալիս եւ դահաժառանգ Վահագնատին էֆէնտինն անձնական թիւիչ Ալքիմիատին էֆէնտիններ չուտով կը հասնին: Համիտ առեւթով կ'առէր Յոյները, բայց զինք խնամեալու եկող առաջին քաւալիպնիւրը (թիւիչները) երկու հիւլէններ կ'ըլլան: Գիշ մը վերջն ալ իր անձնական թիւիչ շիւսէյն պէյը կը հասնի: Կ'ենթադրենք որ Հայոց մահուան հրեշտակն ալ, 1895-էն ի վեր իր խոր մրափէն արթննալով, աչքերը շփշփշով՝ ալլաւ վերջին ժամն հասած նկատելով՝ թիւիչներէ առաջ եկած ու բազմած էր անոր սնարին վերեւը...:

Օտարազգի առաջին երկու թիւիչները անմիջապէս արիւն առնել կուտան. զեղարաններէն շուտափոյթ զեղեր կը հասնին. սակայն մարդակեր մահաճերձին կուլ տուած բոլոր զեղահասանները որեւէ զրահան արդիւնք չեն տար: Հայոց հրեշտակը կը հսկէր, եւ Համիտ կը շարունակէր տառապել:

Եզրայըր, Սուլթան Ռէշատ, իր անձնական թիւիչները դրկել կ'առաջարկէ, սակայն Համիտ կը մերժէ վեհօրէն ըսելով. «Ես իմ թիւիչներս ունիմ»: Օրէ օր ցուերը կը ստատկանան. թիւիչներ անոնց մէջ քնացուցիչ ու թմրեցուցիչ զեղեր կը ներարկեն: Վեց օր ո'չ մէկ բարեկամ: Մեռնելիք օրը, կէսօրէն առաջ ժամը 11-ին, իր թիւիչներու յանձնարարութեանց եւ ապա ստիպումի վրայ կը յօժարի որ եղբոր թիւիչներն ալ դան: Երբ կ'իմանայ որ անոնցմէ մին Տոքթ. Ալի Մալիմար պէյն է, թանգ Իթթիհատական մը, եւ երկրորդը Սելանիկցի Տոքթ. Ռիֆաթ պէյ — այս անիծեալ քաղաքը կարծես մինչեւ վերջին շունչը իր մզմաւանջի առարկան պիտի ըլլար — կը մերժէ ընդունիլ երկուքն ալ: Իր ազգական Ալիշէի պաղատանքներուն, ինչպէս նաեւ ի յարգանս արքունի սովորութեան՝ իր արքունիքի կողմէ ներկայացուած թիւիչներ՝ կը յօժարի ընդունիլ: — Թիւիչներու խորհրդակցութեանց արդիւնք. կ'որոշուի կոնակին 9 սրտակներ փակցնել. առնք պահ մը կ'ամօքեն ցուերը: Սակայն քիչ ետք նորէն կը սկսին ցուերը: Մահուան հրեշտակը կը հսկէր անոր վրայ:

«Հայտէ, շուտ, աճապարեցէք, կրկին հրաւիրեցէք թիւիչները, որ պէտքի կուրծքիս վրան ալ սրտակներ դնեն» կը մրմռայ: Սակայն թիւիչները դեռ չհասած՝ ընդմիջտ կը փակուին աչքերը: Ժամը ճիշդ երեքն էր. 1918 Փետրուար 10, Կիրակի մը: Ամէն մահամերձ, ընդհանրապէս իր վերջին վայրկեաններուն, պատգամ մը, իզձ մը, խրատ մը կամ անէծք մը կ'ունենայ իր շրթներուն: Յաճախ ալ դողող շրթներ թողութեան ու ներդրութեան անհատկանքի եւ անիմանալի բառեր կը մրմնջեն: Ալիշէ սուլթանն ունի չի յաղեցներ մեր հետաքրքրութիւնը. Համիտին նման ինքն ալ լուռ կը մնայ:

Բայց մենք կ'ենթադրենք որ, հոգեւորքի վերջին դժնդակ պահերուն, իր գոհերը զաղաղ ու պատանք մէկզի գրած, իրենց գերեզմաններէն վեր կանդնած, իրաւիքային վերջին նինջը խանդարելով, իր անհոգի կմախքներ, շնչող գիւղիներու գիմակի գրած, իր սնարին բոլորովը շուրջապարունած պէտք է ըլլան: Կ'երեւակայենք նաեւ որ անոնց բանադրանքի ու մեքունած պէտք է ըլլան: Կ'երեւակայենք նաեւ որ անոնց բանադրանքի ու մեքունած պէտք է ըլլան: Կ'երեւակայենք նաեւ որ անոնց բանադրանքի ու մեքունած պէտք է ըլլան: Կ'երեւակայենք նաեւ որ անոնց բանադրանքի ու մեքունած պէտք է ըլլան:

Յաճ ըլլան: Չտեսնելու համար այդ վրէժնոցի ստուերները, աճապարած է փակել աչքերն ընդ միշտ:

Բայց զիւսպետը, Սադայէլը, կը հսկէր. երբ կը տեսնէ անոր նեխտաժամ մարմինէն անդոյն ստուերի մը դուրս գալը, իր բազմաձեւ ու ծանրահար ժանիքները կ'որսան դայն եւ անոր հետ կ'անհետանայ անհունին մէջ, ուղեւորելով դէպի տարտարոս յանձնելու դայն զեհնելի հնոցապետին...:

Ըստ այլազգիներու աւանդութեան, Դժոխքը Դրախտէն բաժնող կամ մութ մը գոյութիւն ունի, որ կը կոչուի «Սիրաք»: Այդ կամուրջը մաղի թելէ մը աւելի բարակ եւ սուրէ մը աւելի հասու է: Սադայէլը բերած բոլոր թեկնածուները պէտք է քալէին այդ թելին վրայէն կայծակի արագութեամբ, հովի արագութեամբ ուղղուելու համար դէպի Դրախտ. մեղաւորները կը սահին եւ կ'իյնան Դժոխքի կրականոցը:

Կ'ենթադրենք որ Ապտիւլ Համիտ Խան Բ., մահմետականներու զենաւոր, նոյնիսկ կէս միլիոնէ մը չկրցաւ յառաջանալ այդ թելին վրայէն:

Համիտ ծնած էր 21 Սեպտ. 1842-ին, Չորեքշաբթի օր մը: Գահ կը բարձրանայ 31 Օգոստ. 1876-ին 34 տարեկանին: Գահակալութենէն 3 ամիս 23 օր վերջ կը հաշակէ Ա. Սահմանադրութիւնը, որ կը տեսէ 1 տարի, 1 ամիս եւ 23 օր: Բ. Սահմանադրութեան հաշակում 1908. տեսած է 9 ամիս եւ 5 օր: Իշխած է 32 տարի, 7 ամիս եւ 27 օր: Գահը կէց կ'ըլլայ 67 տարեկանին: Երեքշաբթի օր մը: Գահընկեցութենէն ետք իր կալանաւոր ապրած է 8 տարի, 9 ամիս եւ 13 օր, որուն 3 տարի, 6 ամիս եւ 3 օրը Սելանիկ եւ 5 տարի 3 ամիս 10 օր Ստամպուլ՝ Պէյլէրպէյի պալատը: Կը մեռնի 76 տարեկանին: Պոլսոյ առումէն ետք ամենէն երկարակեաց Սուլթանն է. ապրած է 76 տարի, 4 ամիս եւ 19 օր:

Իր մահուան առթիւ՝ Հայերու հրճուելու պատճառները անհետացած էին: Մենք հրճուած էինք իր զահընկեցութեան օրը. Հայութիւնը միաբերան այդ օր աղաղակեց. «Եւրոպի տաղաղակաւոր, Հայակեր Սուլթանը, մեծ մարդասպանը՝ ո'չ եւս է»: Մեզի համար ա'յդ օր մեռած էր կարմիր Սուլթանը. ան անցած էր արիւնոտ գիսաւորի մը նման, իր ետին ձգելով ուղի ու շիւան, յուսահատութեան եւ բարոյական անկման թափօր մը: Բայց ո'չ իր զահընկեցութեամբ, ո'չ ալ իր մահով հայկական ճգնաժամը վերջ պիտի չդադնէր:

Բայց իր մահուան օրը, թող ներուի մեղի հետ ընդդէմ որ իրմէ ետք կուտալարութեան զեկը ձեռք առնողները՝ Համիտի բռնակալական վարչաձեւը փնտռել տուին մեզի՝ Հայերու: Իր յաջորդները ոչ թէ 400.000, այլ ամբողջ ազգ մը բնաջնջումի ենթարկեցին:

Հատուրիս վերջաւորութեան՝ աւելորդ կը նկատենք վերաքաղ ընել ու եզրակացութիւններ հանել: Ուսումնասիրութեան տեսողութեան ընթացքին,

մեր կարողութեան ներած չափով, չօչափեցինք այն բոլոր նիւթերը, որոնք պատմական փաստերով լոյս կը սփռեն Օսմանի հարստութեան երկարակեաց տիրակալութեան վրայ, իր հաստատութենէն մինչեւ իր վախճանը, ընթերցողին ձգելով կազմել իր կարծիքը՝ համաձայն իր անաչառ եւ ազատ դատողութեան:

Սակայն կան Տանիշմէնի նման Եւրոպի մասերէն կերակրուող կարգ մը պատմաբաններ, որոնք մեծ սուլթաններու կարգին դասել կը փորձեն Համիտը: Բայց միջնդգային ընդհանուր կարծիքը չէ սխալած՝ Թուրքը եւ Համիտը իրենց իսկական դոյներով ճանչնալու պատուին մէջ. պատմութիւնը արդէն վաղուց արձակած է իր վճիռը:

Կան ստուար թիւով թուրք պատմաբաններ, որոնք աւելի լուսամիտ վերլուծումէ ետք, չեն վարանած ոճրագործը անարդութեան սիւնին դամբելու, ձաղկած են մերկացնելով անոր տխուր հողերանութիւնը: Այդ դասակարգին կը պատկանի Ահմէտ Ռէֆիք՝ իր եռահատոր «Սուլթան Համիտ Բ. եւ իր դահակալութեան շրջանը» երկով, որուն մէջ նախատական արտայայտութեանց կը հետեւին նոյնիսկ հայհոյանքներ: — Համիտի վերադրուած կարգ մը նորութիւններ՝ արդէն զոյուլթիւն ունէին իր նախորդներու օրով. համալսարան, ղինուորական վարժարան, հիւանդանոց, դրաղարան, թանգարան, կրթական եւ այլ պետական հաստատութիւններ: Տանիշմէն՝ իբր շինարար արքայ մը կը ներկայացնէ Համիտը, մինչդեռ ան աւելի կործանած ու քանդած է քան թէ կառուցանել տուած: Պոլիս քանի մը չէնքերու կառուցումը^(*) ոչինչով կ'արդարացնէ իրեն վերադրուած «շինարար սուլթանի համբաւը» Տանիշմէնի կողմէ: Այս թուրք պատմաբանը կը մոռնայ թուրք Վասպուրականի, Սասունի բարձրաւանդակներու, ինչպէս նաեւ Զէյթուն կառուցանել տուած զօրանոցները: Կը մոռնայ ըսելու թէ, իր օրով ընդարձակուեցան հին բնակավայրերը, շինուեցան նոր կապարաններ, բացուեցան նորանոր աքսորավայրեր՝ նոյն հակառակական պայմանները լրացնող, եւ տանջարաններն օժտուեցան արդիական ճոխ թոյլոցներով:

Ճամբաներ կը քանդուէին, կամուրջներ կը փլէին, նաւահանգիստներ սիկի մէջ կը թաղուէին, դարաւոր անտառներ կը կտրուէին, Հռոմայեցիներու օրերէն զոյուլթիւն ունեցող լեդէոնական պողոտաներ՝ անտեսանելի արահետներու կը վերածուէին, այս բոլորը վերադած են Տանիշմէնի դիտակէն:

Կը տեսնենք որ իր շինարարական ձեռնարկները մեծ բան մը չեն ներկայացներ, երբ նկատի առնենք 32 տարուան դահակալական երկար շրջանը:

(*) Շիշլիի Համիտիէ հիւանդանոցը — այժմ մանուկներու յատկացուած —, քաղաքապետութեան շէմքը, որքանոց մը, կատարած շուկերու համար դարմանատուն մը, Հալիպոլի երկրագործական վարժարանը, 1904-ին իր գահակալութեան 29-րդ տարեդարձի առթիւ խուլ եւ համբերու դպրոց մը: Օժտած է նաեւ Պոլիսը «Համիտիէի ջուր» անուն ծառք ջրաբաշխակա խաղաղական, եւ հայ ֆարտաբանի գործ Եւրոպի մզկիթն ու միմարէն:

Եւ եղածներն ալ մի միայն մայրաքաղաքին մէջն են: Դաւառները բոլորովին անտեսուած էին. դաւառը կը տառապէր պետական, մանաւանդ իր հպատակներու անհրաժեշտ եւ ազդողուտ շինարարութեան պակասէն: Յիշելու արժանի ոչինչ կը գտնենք կայսրութեան 36 կուսակալութեանց մէջ: Ի զուր կը փնտենենք հանրօգուտ կրթական հաստատութիւններ: Չմոռնանք որ Պոլսոյ կալաթա Սերայի յայտնի դպրոցը նոյնիսկ փակել տուաւ ժամանակ մը: Չենք գտնել ծերանոցներու, անկելանոցներու, հիւանդանոց կամ բուժարաններու, մասերներու հետքեր:

Դաւառներու մէջ խեղճ կուսակալներ՝ 20-րդ դարամուտին՝ տեղացի բնակչութեան նիւթական աջակցութեամբ, փորձեցին դալուկ ձեռնարկներ. Դամասկոսի բժշկական դպրոցի հաստատում, հոս ու հոն կարգ մը կարեւոր քաղաքներու մէջ հիւանդանոցներու հաստատում, շատ խեղճուկ մատակարարութեամբ: Նոյնիսկ շատ մը վաճառահաճ քաղաքներու մէջ կառավարական չէնք ոչինչ ունէր նախանձելի: Մեր ծննդավայրը, Այնթապ, որ 1914-ի պատերազմին 100.000 բնակչութիւն ունէր, պետական չէնքը խարխուլ բան մըն էր. քառանկիւն մեծ դուրիթի մը մէջ՝ նախկին խանի մը կերպարանքն ունէր իր միայրականի հնամեայ բնակարաններով, որուն ստորերկրեայ բաժինը իբր բնաւ կը ծառայէր. առաջին յարկի ընդարձակ մէկ սրահը Միւթէսարըֆի նստատեղ, աջ ու ձախ քանի մը խուցեր՝ դատաստանական գործերու յատկացուած:

Այս, Համիտ կրնար մեծ սուլթաններու դասին պատկանիլ, եթէ իր մեծ-հօր, հօր եւ հօրեկոթը զծած ուղիէն չլեղէր եւ շարունակէր բարեկարգութիւնները: Այդ չեղումը պատճառ եղաւ Օսմանի հարստութեան վերջնական տապալման:

Համիտ նախընտրեց արիւնարբու բռնակալներու, Կալիֆուլաներու՝ Թիմէլէաներու, Տընիզներու հետքերուն վրայէն երթալ եւ Մաքիամէլիի սկզբունքներով կառավարել, քան օրինակել Մեծն Աղեքսանդրի, Կիւրոսի, Մարկոս Աւրելիոսի մարդկային ու բարոյական դարափարականները: Վերջերս Միջագետքի մէջ դանդաղ է Կիւրոսի մէկ տապանաքարը՝ Քրիստոսէ 4 դար առաջ, կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես բերի ամբողջ ազգի մը ապահովութիւն եւ ուրախութիւն... Ես պարգեւեցի հաւատարմութեան իրաւունք այն բոլոր ազգերու, որոնք անդամ էին արաբական կայսրութեան. շնորհեցի իւրաքանչիւր ազգի ազատութիւն, իւրաքանչիւր անհատի դաւանանքի ազատ պաշտամունք եւ իրենց կրօնական արարողութեանց անկաշկանդ իրաւունք...: Արտօնեցի վերադարձը դէպի իրենց հայրենիք այն բոլոր գերեւալ ժողովուրդներու...»:

Սոյն տապանաքարի ընթերցումը՝ մեզ կը մասնէ տխուր խորհրդածութեան. տրամութեամբ կը հաստատենք որ քաղաքակրթութիւնը որքան ետ քայլ բրած է այդ թուականէն սուրբին: Հաղարարու տարիներ, բազմաթիւ ազգեր իբր գերի ապրած են ու դեռ կը շարունակեն ապրիլ բռնական տիրապետութեանց ձիրաններուն մէջ:

Ըստ մեզի, Համիտ ո՛չ մէկ առաւելութիւն ունեցած է քաջութեամբ, բարոյականով ու խելքով իր նախորդներու եւ յաջորդներու վրայ: Եղաւ ա՝ մենէն չարաշուք սուլթանը: Ապրեցաւ իբր ցեղ իր հպատակներուն վրայ. իր իւրաքանչիւր արարքը զինք հեռացուց անոնցմէ: Գիտէր որ սիրուած էր. կալիկուլա եւս ըսած էր. «Զիս թող տեսնեմ. բաւ է որ վախճան ինձմէ»:

Համիտ եղաւ անդուար սուլթան մը. մտանդին սուջեւէն փախուած տուաւ. բիրտ ոյժին առջեւ քծնող մըն էր, իսկ անկարին հանդէպ՝ աններող: Անգթօրէն սպաննել տուաւ իր դահերը. անողորմարար հալածեց ու դատապարտեց իր հակառակորդները: Չեղաւ մեկեկնաս մը. կրթութիւն եւ դաստիարակութիւն որեւէ քաջալերանք չդրան իր կողմէ. չեղաւ սրաշտպան զեղարուհոտի կամ զեղեցիկ զպրութեանց, եւ — ամենէն ցաւալին — կրօնական ու բարոյական սկզբունքներուն իսկ մնաց անհաղորդ:

Իր անունը եղած էր խորհրդանշան ոճիրի: Զարմանալիօրէն թուրք ռամիկ խաւերու մօտ հողերանական երեսօյթ մը կը նշմարենք: Ս. Պետրոսի Աթոռի իւրաքանչիւր նորընտիր պապ, ըստ աւանդութեան, անուանափոխում մը կը կատարէր. 1773-ին՝ Կղեմէս ԺԴ. պապը ժամանակաւորապէս ջնջած էր Յիսուսեան միաբանութիւնը: Այլ թուականէն ստղին, ոչ մէկ պապ ուղեց կրել այլ անունը: Մեր դահիճի դահլնիկեցութենէն ետք, շատ հազուադէպօրէն կը հանդիպինք Համիտ անունը կրող թուրքերու: Իր շար յիշատակը այնքա՛ն յոռի ու անջինջ մնացած էր ի՛ր իսկ ազգակիցներու եւ կրօնակիցներու երեւակայութեան մէջ: «Ո՛չ ինքը հանդիստ ըրաւ եւ ո՛չ ալ ազգին տուաւ զազար», կը զրէ Ապտ-Իւլ-Ռահման Շէրիֆ պէյ:

Մահուընէն անմիջապէս ետք, մարմինը կը փոխադրուի Թոփ Գաբուի պալատը, իսկ մեռած սենեակը կը կնքուի: 3 օր ետք մեռելասենեակի կնիքը կը փչրուի, տեղւոյն առարկաները ցուցակագրելու համար կազմուած յանձնախումբի անդամներու կողմէ, որուն մաս կը կազմէր նաեւ Ապու Պէքեր Նազըմ պէյ: Այս վերջինին ուշադրութիւնը կը դրաւ աննշան պղտիկ առարկայ մը: Ան մուսխա մըն էր, եռանկիւն արծաթեայ պահպանակով մը պաշտպանուած: Համիտ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին այս մուսխան իր մորթին վրայ կրած էր, վիզէն կախուած շատ բարակ ոսկեղթայով մը: Կը բանան այս խորհրդաւոր առարկան, մէջէն նամակի կապոյտ թերթիկ մը դուրս կու գայ, որուն առաջին երեսին վրայ կարմիր մեկնաով դրուած էր հետեւեալը. «Առաքինի մարդը ի՞նչպէս կ'ըլլայ», եւ տակը թուարկումը առաքինութեան յատկանիշներուն: Թերթիկին միւս երեսը, «Զար մարդը ինչպէ՞ս կ'ըլլայ», նմանապէս թուարկումը մուրութեանց: Դժբախտաբար Նազըմ պէյ մեզ կը զրկէ թուարկուած առաքինութեանց ու մուրութեանց այդ ցուցակէն:

Սուլթան Ռէշատի հրամանով, Թոփ Գաբուի պալատը մարմինը կը պատանքուի եւ կրօնական ու արքայական մեծաշուք արարողութիւններ կը կատարուին: Հետեւեալ օր կ'ըլլայ նաեւ մեծաշուք յուզարկաւորութիւն:

Սնապարծ Սուլթանը իր կենդանութեան չէ ուզած չինել անձնական յատուկ զերեզման մը, փախնալով անշուշտ օր իր ետեւ ձգած ալրիններու եւ

որերու բանակը զայն կործանէր ու ոսկորները ցիրուցան ընէր: Նախընտրած էր իր մեծ-հօր՝ Սուլթան Մահմուտ Բ-ի թիւրպէն թաղուել — կառուցուած Պալեաններու կողմէ — ուր կը հանգչին իր մեծ-հօր, իր հօր, եղբոր մարմինները(*):

Իսմաիլ Համաի Տանիւմէնտ, որ հետեւած է յուզարկաւորութեան թափօրին, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ.

«Յուզարկաւորութեան ընթացքին՝ Այա-Սոփիայէն մինչեւ զերեզմանատուն, երկու կարգ զինուոր շարուած էր: Պողոտան եւ անոր կից բոլոր փողոցներու պատուհաններ, տանիքներ, նոյնիսկ ծառեր եւ զերեզմանատան մօտակայ պատեր, զիրար ճղմելու աստիճան հոծ բազմութեամբ լեցուած էին. լացողներ ու հեծկլտացողներ անհատնում: Նոյնիսկ «մեզ ձգելով ո՞ւր կը մեկնիս» ըսելով փղծկողներ անպակաս չէին: Նման սղակիր ամբոխին մէջ, մէկ անձ միայն կար յուզումէ մերկ. այդ ալ էնվէրն էր, Սարը Գամիշի պարտուած անզգայ «հերոս»ը, որ անպատկառօրէն ձեռքերը ետին, կը հետեւէր յուզարկին»:

Անշուշտ հայ մամիկներ ալ ներկայ դնուած են եւ Տանիւմէնտ չէ լսած անոնց դողող շրթներէն արտասանուած ցաւալին մրմունջը...

Թիւրպէն ներս մտնելու կարժանանան միմիայն առանձնաշնորհներ: Դրան առջեւ, պահապան մը կը հսկէ նախաձօրէն, որպէսզի Սուլթանին յաւիտենական նինջը չխանդարուի: Լուսանկտրել եւս արգելուած էր չիւրիմները:

Այս թիւրպէն դործն է հայ ճարտարապետ Պալեաններու: Ընդործակ սրահ մը ծածկեալ թանկարժէք գորգերով: Լոյսը կը թափանցէ լայն լուսամուտներէ, քրիթթալ կանթեղ մը, տեւաբար վառ, կախուած է առաստաղէն, իրար յաջորդող շերտներ, զլուխին դէպի վեր, շարուած են քով-քովի, շրջապատեալ քանդակազարդ արծաթեայ ձողերով: Տապանները ծածկուած են արծաթաթել նուրբ ասեղնադորձութիւններով բանուած սև թուրիւով մը. Քաշմիրի կերպաս մը ամբողջութեամբ կը ծածկէ զաղաղը:

Տապաններու զլուխի (սնարի) կողմը տեղաւորուած է Սուլթանի թիւրպանը կամ Ֆէսը: Մահմուտ Բ-ի Ֆէսը զարդարուած է երկայնակուց արագիլի մը բրուկով եւ հիասքանչ ազամանդակուռ աստղով մը: Արագիլը նուիրական թռչուն մը նկատուած է Մահմետականներու մօտ. ան Մէքէն բարի աւետիաներ կը բերէ...

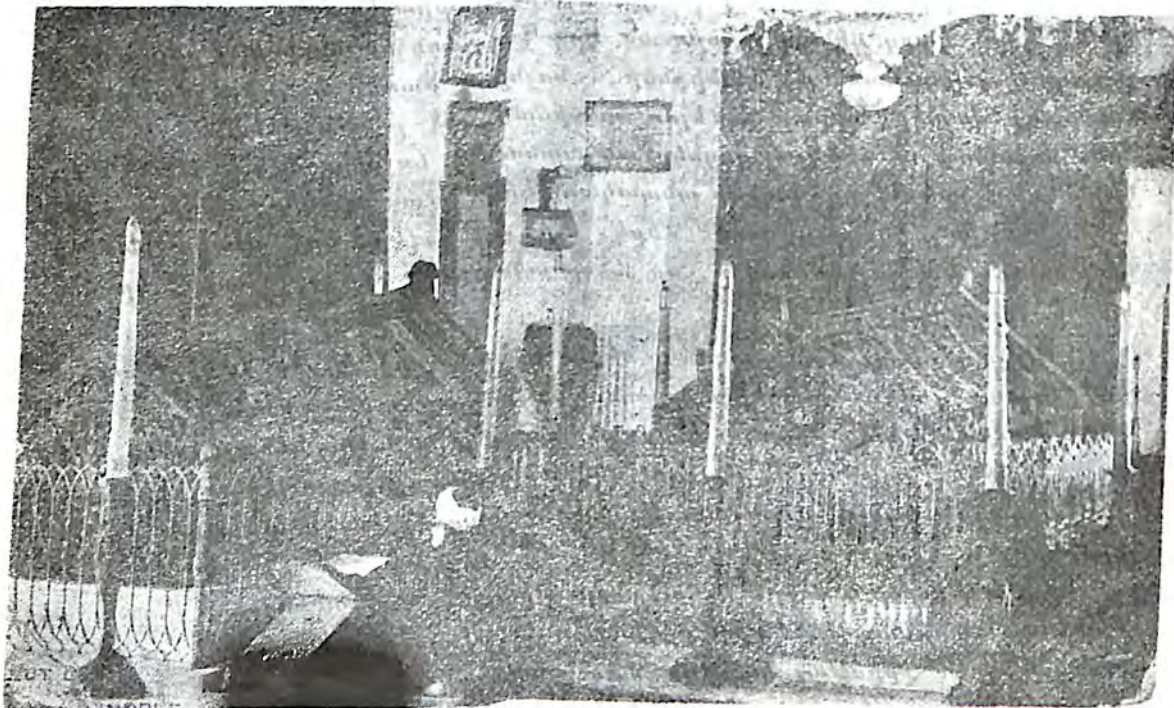
Չենք գիտեր թէ ինչ արձանագրութիւն կը կրէ Համիտի տապանաբարը: Եթէ Համիտ մեզի հարցուցած ըլլար, պիտի գրէինք հետեւեալը կարմիր գիրերով՝

(*) Մէմիտ քաղուած է Սուլթան Սէլիմի Իւրպէն, իսկ Ռէշատը՝ իր շինել տուած Իւրպէն:

«Անցո՛րդ, շատ մի յամենար՝ այս դամբանին առջեւ.
Հոն կը հանգչի կարմիր Սուլքանը,
Եթէ ան ապրած ըլլար, դուն մեռած պիտի ըլլայիր:
Ան ըրաւ աւելի չարիք, քան թէ բարիք.

Բարիքը որ ըրաւ, ըրաւ շատ վատ.

Չարիքը որ ըրաւ, ըրաւ շատ լաւ»:

Իրահմուտ Բ.ի դամբարանը, ուր Բաղդուցաւ կարմիր Սուլքանը՝ Ապտ-Խւլ-Համիտ Բ.:
Աջին՝ իր մեծ-հօք, ձախին՝ իր հօքեղբօր շիրիմները կ'ենթադրուին ըլլալ: Համիտինը՝ Ազիզի
դամբանէն հտֆն է. այս մկարին մէջ չի տեսնուիր:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

1

ԵՐԵՎ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր երկասիրութիւնը փակելէ առաջ, պիտի փորձենք կարգ մը լուսարար-
նութիւններ, ի հարկին մշտումներ ընել երեք կարեւոր հարցերու շուրջ, որոնք քեր-
ու դէմ վիճարկութեանց առարկայ դարձած են կարգ մը հեղինակներու երկերուն
մէջ եւ զբաղեցուցած՝ մամուլը.

Ա. — ԳԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՄԸ ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բ. — ՖՈՒԱՏ ՓԱՇԱՅԻ «ԿՏԱԿ»Ը

Գ. — ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

1 — ԳԵԱՄԻԼ ՓԱՇԱՅԻ ՄԸ ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տփղիս հրատարակուող «Փորձ» ամսագրի 1879 Յունիս 21 թիւին մէջ Ներքին 11 սիւ-
նակներէ բաղկացեալ յօդուած մը ունի, «Ազգային տեսութիւն» վերնագրով, էջ 200—211:

Յօդուածը լոյս տեսած է Պերլինի վէհաժողովին փակուելէն 10 ամիս եւ 16 օր ետք:
Յօդուածի պարունակութիւնը կը բաղկանայ ազգային խնդիրներ շօշափող խրատականներէ
եւ յորդորներէ: Վաստակաւոր Մերենցի այս դրութեան պատմա-դիւանագիտական ուղ-
րումներն ու վրէպները մէկդի դնելով, աւելի պիտի ծանրանանք իր երեւակայութեան
ծնունդը փեամիլ փաշայի մը դոյութեան եւ ինքնութեան վրայ:

Էջ 203, կը կարդանք. «Այդ Երիտասարդ թիւրքիան(*), Էթէ այդպէս կը ծառայէ
հայրենեաց եւ փեամիլ փաշայի պէս կը մտածէ եւ խորհուրդ կու տայ վեհապետին (ընդ-
դժումը մերն է) կարծելով թէ Տաւրոսի բարձանց վրայ բնակող քանի մը Հայք ջնջելով կեն-
դուածը»:

(*) Ներքին «Երիտասարդ թիւրքիան» մեմ կը կարծենք հասկնալ Միք-հաք փաշայի
խմբակը: Ինչպէս գրեցինք, «Նոր Օսմանցի»ները Սուլթան Ազիզի օրով, արտասահման ա-
պաստանած ալի մը ընդդիմադիր մտաւորականներ էին, որոնք պայքարեցան մամուլով, ապա
շարժումը մարեցաւ: Իսկ «Ժէօմ-բարֆ» իրքիհատի կազմութեան եւ գործունէութեան
մասին ալ արտայայտուած ենք Գլ. 24-ին մէջ:

Յարեկարգիչ մեծ վեղիւրներու մահէն ետք, Միք-հաք փաշան՝ ամոնց յաջորդ եւ դրօ-
շակալի ըլլալ որոշեց: Արժէքներու սանդուխթ մի առ մի բարձրացած, Գրիգոր Օտեմաի
հետ խմբագրեց Սահմանադրութեան ծրագիրը, որով հակահայկական ո՛չ մէկ տեսութեան
հետք կը գտնենք...:

Հասկնալ, ապա դատել, իր կտակին մէջ Հայերու մասին բրած յայտարարութեանց ոգին: Անունը՝ Քէլէնիզատէ Մէհմէտ Ֆուատ է. ծնած է 1815-ին եւ ո՛չ թէ 1841-ին, ինչպէս կը զրէ Ալայոյանն: Որդին է թուրք մեծ բանաստեղծ իզէթ Մուլլայի, մայրը՝ Հէպէթիւլլահ Հանում, Մարգուանցի Գարա-Մուսթաֆայի դերդաստանին կը պատկանէր:

Մահմուտ Բ.ի Սթամպուլ՝ Կալաթա Սերայի Հաստատած բժշկական վարժարանը աւարտելէ ետք, Մեծ Ռէլիտ փաշայի խորհուրդին վրայ, դիւանագիտական ասպարէզը կ'ընտրէ: Այդ օրէն, Այի փաշայի հետ Յ. բարեկարգիչ մեծ վէզիրներու խմբակին մաս կը կազմէ: Այս երրորդութիւնը, Մէհմետի Հաթթերը Հրատարակելով, անոնց դործադրութիւնը կ'իրարկէր փորձեց եւ կառավարեց կայսրութիւնը Մէհմետի եւ Ազիզի դահաւայութեանց շրջանին:

Քաղաքական իր ասպարէզը բեղուն է: 1849-ին Ռուսիա մեկնած է իրր արտակարգ դեսպան. հոն ստիժը ունեցած է առաջին դիւանագիտութեան հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելու. հատկապէս Մ. Փէթերսպուրկի հանդէպ իր Հայրենիքին տածած մտայնութիւնը: Փաշան ըսած կ'ըլլայ՝ ընթէ եւ Ռուս նախարար Րիլայի, ամբողջ աշխարհը տակնուվրայ կ'ընէի, Ստամպուլը գրաւելու համար» (Ռ. փ. Յովհաննիսեանէ մէջբերելով, «Մշակ», 1896, թիւ 142):

Վարած է բարձրագոյն պաշտօններ, տնտեսական, պատերազմական, ներքին եւ արտաքին գործերու նախարարութիւններ. այս վերջին պաշտօնին կոչուած է 5 անգամ: Ունի երկու պաշտօնավարութիւն իրր Ա. Վէդիտ. Ա. 1861 Նոյմ. 22-էն 1863 Յունուար 2- տարի մը, ամիս մը եւ 10 օր: Բ.՝ 1 Յունիս 1863—Յունիս 4. 1866. տեւողութիւն՝ 3 տարի եւ 4 օր: Ինչպէս գրեցինք, բնկերացած է Սուլթան Ազիզի փարիզի համբարգրութեան, ստորագրած Փարիզի դաշնագրի յաւելումական պատճէնը, Լիբանանի լիազօր եւն. եւն.: իր նկարագրի ծայրագոյն աններելիութիւնը կառւ. մը անձնասրտութեանց կողմէ դատաւարութեան նկատուած է: Այսօր բոլոր թուրք պատմաբաններ Համաձայն են որ անկախ իսկական Հայրենասէր եւ ազգասէր թուրք մը եղած է: Տառապած է իր ջանքերու անսպասելիութեան հետեւանքով: Իրր հեռատես դիւանագէտ կը տեսնէր որ կայսրութեան փրկութիւնը միմիայն բաւանդողութեանց գործադրութեան կախեալ էր:

Որպէսզի կայսրութիւնը ապրի եւ յարատեւէ, Յ. բարեկարգիչ մեծ վէզիրները շատ ջանք թափեցին ի մի ձուլելու իրենց խալափ եւ ոչ-մահմանական տարրերը եւ ստեղծել ու մանկան հպատակութիւն մը: Առաջ, աշխարհագրական քարտէսներու վրայ «Թիւրքիա» կը գրուէր, Մէհմետի օտէն սկսեալ «Օսմանեան Կայսրութիւն» կ'աւելուէր եւ բնակիչներու ու յորր, առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան սամանեան Հայաստաններ դարձան: Մեծ փոփոխական եղաւ այս սկզբունքը ժողովուրդին հասկնելու համար. կառավարական պաշտօնադիրներու վրայ սկսանք կառուել «Տէմիշթի Ալիէ ի Օսմանիէ», «Օսմանեան Կայսրութիւն» րառերը: Դրոշմաթուղթերու վրայ «Empire Ottomane» գրուեցաւ:

Մեծ եղած է Ֆուատի դերը Տաճկաստանը արդիականացնելու մէջ եւ արժանացած է «Մեծ Ֆուատ փաշա» կոչումին: Ինքն է որ Միթհաթ եւ Ալի Սիւսի փաշաներու առժանիքները դնահատելով Պոլիս հրաւիրած է աշխատակցելու իրեն հետ եւ Միթհաթ կոչումը էր շարունակելու իր սկսած ծրարքները:

Իր նկարագրի անդիմադրելիութեան հետեւանքով, 1866-էն ետք, աչքէ ինկած էր եւ Սուլթան Ազիզ ապերախտ դառնաւ ի հանդէպ այս արժէքաւոր փաշային. գրեթէ փաշայանքի, կէս մը շնորհազուրկ, Նիս եկած էր սիրտի հիւանդութիւնը բուժել տալու պարանդի, կէս մը շնորհազուրկ, Նիս եկած էր սիրտի հիւանդութիւնը բուժել տալու պարանդի...: Նիս այդ շրջանին ո՛չ բժշկական վարժարան, ո՛չ անատոմի հիւանդանոց արբուակով...: Նիս այդ շրջանին ո՛չ բժշկական վարժարան, ո՛չ անատոմի հիւանդանոց արբուակով...: Նիս այդ շրջանին ո՛չ բժշկական վարժարան, ո՛չ անատոմի հիւանդանոց արբուակով...:

Անշուշտ Հակառակորդներ ունեցած է, մանաւանդ «Նոր Օսմանցի»ներու շարքերուն մէջ: Նամըք Քեմալ ստանաւորի մը մէջ «Ստորու Ֆուատ իլլէթ» կ'անուանէ, այսինքն Ֆուատի վէզիրութեան շրջանը «խտով վարակուած շրջան»:

Զիա փաշան, իր հրատարակած «Հիւրրիյէթ» թերթին մէջ գրած մէկ յօդուածով, դինք պախարակելէ ետք, ամբաստանութիւնը ծայրացեղ աստիճանի հասցնելով, չի քաշուէր գրելու թէ Ֆուատ մահուան անկողինն մէջ կաթոլիկութիւնը ընդունած էր...: Զարկողներ կը վախճային թէ Ֆուատ Հասարակաց լումաները մախած է եւն.:

Ֆուատ կը վախճանի Նիս 12 Փետր. 1869-ին, 54 տարեկան, եւ դազողը ի պատիւ փաշային, Ֆրանսական մարտանաւով մը կը փոխադրուի Ստամպուլ 28 Փետր. 1869-ին. թաղման օրը, ազգային սուգի օր կը հռչակուի: Իր մահէն 2 1/2 տարի ետք, Մեծ Այի Փաշան եւս կը վախճանի: Այս երեք բարեկարգիչ մեծ վէզիրներու անյայտագրմով, Թուրքիան կ'արժանանայ «Հիւանդ մարդ» մակդիրին: Ինչպէս րսինք, Ազիզ Էնթարկուեցաւ Կիւրճիս Նէտիմ փաշայի (Նէտիմօֆ) չար ազդեցութեան. այդ օրէն Հայերս կրնայինք րսել վերջնական «Մնաք բարով» մը բարեկարգութեանց:

Փաշան չվախճանած 10 էջերէ բաղկացեալ գրութիւն մը ունի, որը կոչեցին «Կտակ»: Գրութեան պարունակութիւնը թախանձագին կոչ մըն է ուղղիւր Ապտուլ-Ազիզի: Մեծ դիւանագէտը կը մատնանէ կայսրութեան տկար կողմերը եւ կը թելադրէ անմիջական դադարեցնել միմիայն:

Այս կտակի բնագիրը կը մնայ իր ժառանգորդներու մօտ, եւ կ'ենթադրուի որ ընդօրինակութիւն մօ գոհուած րայ Ազիզին:

Սա չափն ալ աւելցնենք որ թուրք պատմաբաններէն ոչ մէկուն մօտ որեւէ յիշատակութիւն կայ նման «Կտակ»ի մը մասին:

Ըստ կարգ մը Հայ հեղինակներու, այս «Կտակ»ը դադարի պիտի մնար: Սակայն իրականութիւնը բոլորովին տարրեր է:

1875-ին, Ապտուլ-Ազիզ գեռ ողջ էր: Լեւիս Ֆարլէյ անուն հեղինակ մը Լոնտոնի մէջ րայ կ'ընծայէ «The decline of Turkey» անուն երկասիրութիւն մը: Այս երկասիրութեան 27—36 էջերուն մէջ բերուած է «Կտակ»ի ամբողջութիւնը: Մենք կրցանք ձեռք բերել այդ էջերու ընդօրինակութիւնը, հակառակ որ զիրքը մեղէ մատչելի չեղաւ: Կը կարծենք որ «Կտակ»ը չահեկան տեղեկութիւններ կը պարունակէ:

Հեղինակը ճանչցած է անձնապէս Ֆուատ փաշան եւ նոյնիսկ ունեցած թղթակցութիւններ: Մօտէն ծանօթ եղած Ֆուատ եւ Այի փաշաներու ծրարքներուն: Սթամպուլ ապրած եւ դիտած է խորապէս Թիւրքիոյ կացութիւնը: Ան կը զրէ «Ֆուատ մարգարէացաւ իր երկրին ներկա վիճակը»:

Արդ, 1870-ին, երբ Լեւիս Ֆարլէյ Սթամպուլ կը գտնուէր իզէթ պէյ, Ֆուատ փաշայի թուրք, Անգլիացիին կը յանձնէ «Կտակ»ի ընդօրինակութիւնը Ֆրանսերէն հետեւեալ երկտողով.

«Պատիւն ունիմ Զեղի ուղարկելու ներկայեալ կենսադրական մը, որ բաւական ճշգրտութեամբ եւ յիշ ու շատ կատարեալ, կը ցոլացնէ Հանդուցեալ Վսեմ. Ֆուատ փաշայի իր կենդանութեան ունեցած գործունէութիւնը:

Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ, Պարոն, իմ եւ մեծ-մօրս՝ Տիկին Ֆուատ փաշայի կողմէ ինչ որ ուղեցիք ընել եւ ինչ որ պիտի ընէք տակաւին ժողովրդականացնելու անունը ողորացեալ մեծ-հօրս: Զեղի կը մաղթեմ բարի ճամբորդութիւն»:

Երբ Ֆարլէյ 1875-ին կը հրատարակէ իր երկասիրութիւնը, հոն կը գնէ վերոյիշեալ «Կտակ»ի ամբողջութիւնը (էջ 27—36):

26 տարիներ ետք, 1896-ին, Հայկական ջարդերու ժամանակաւոր վախճանէն ետք, Փարիզ հրատարակեալ «Ռելիւիտը Փարիզ» պարբերաթերթի 1 Նոյմ. թիւին մէջ կը գտնենք նոյն «Կտակ»ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը: Կրցանք Հայթայթի Փարիզի Ազգ. մատենադարանէն ընդօրինակութիւն մը: Խմբագիրը իրր տեղեկութիւն կը գրէ. «Այս յիշատակաբանի բնաւորը (minute) մնացած է նախարարի թու Հիւրիթ(*) Ֆուատ պէյի մօտ, որ կը

(*) Անգլերէն բարգմանութեամբ մէջ իզգէր Ֆուատ պէյ գրուած է. տպագրակա՞մ սխալ, քէ ոչ Ֆուատ 2-րդ քառ մը ունէր...:

լու, աղմուկ հանելու որեւէ անհրաժեշտութիւն չկար: Պուտտ հեռատես, կարող դիւանա-
գէտ, Սուլթանին ուղղեալ քաղաքական իր «կտակ»ին մէջ Հայերու վրայ շրած ակնարկու-
թիւնները կրնանք ըսել թէ չափաւոր էին: Ան չ'ըսեք «պէտք է քարոզել Հայերը, ոչնչաց-
նել, ջնջել Երկրագունդի վրայէն», ինչպէս «Թորոս Լեւոն»ի հեղինակին ենթադրական
Քեմալի փաշան: Պուտտ չատ լաւ դիտէր որ նման արարք մը անկարելիութիւն մըն էր:
Պուտտի յաջորդ, աղատութիւն, հաւասարութիւն մայրոյ իթթիհատի ոճրագործ խմբակը
փորձեց, բայց իր մուրադին չհասաւ:

Ահաւաստիկ Պուտտ փաշայի «կտակ»ին ամբողջութիւնը՝ անգլիացի հեղինակի նա-
խաբանով:—

Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ո Յ Ա Ն Կ Ո Ւ Մ Ը

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ես բարեպատեհ ատիրներ ունեցած եմ լաւ ճանչցալու Պուտտի եւ Ալիի գգացումներն
ու կարծիքները:

Կ. Պալսոյ մէջ 1870-ին, իր մահէն տարի մը առաջ ինձ գրած նամակն՝ ազատօրէն ար-
տայայտեց իր տեսութիւնները. եւ Պուտտի քռոն ինձ յայտնեց մեծ փառաբանութեամբ մարդուն
կեանքն ամէն մանրամասնութիւններով: Այդ երկուքին տիրող տեսակետներն եղած են —
Անվտանգութիւն եւ վախ հանդէս Ռուսաստանի, եւ՝ երախտագիտութիւն ու բարեկամու-
թիւն՝ Անգլիոյ հետ: Պուտտ փաշա ըսաւ. «Կը նախընտրեմ կորսնցնել կարգ մը նահանգներ,
քան թէ տեսնել Բ. Դուռը լրուած Անգլիացիներէն»:

Ըսուած է թէ մեռնող Թուրքերը կրնան տեսնել ապագան. եւ աներկբայօրէն, երբ
դառնանք արտաստեղծութիւն, Պուտտ մարգարէացաւ իր երկրին ներկայ վիճակը: Ան մեռաւ
Նիսի մէջ, 11 փետր. 1869-ին: Բայց ան ձգեց փառաբանական կտակ մը՝ յանձնելով Սուլթա-
նին, որ իր մեծութիւնը իր փառաբանական ապացուցանելու ժամանակ, իր կատարեալ գնա-
հատմանով ցոյց տուաւ իր հայրենակիցներուն անկեղծամտութիւնն ու կեղծիքը. եւ կամխա-
նդեալ համեմատ Թուրքերու ջնջումը երապայտէս:

Ես կը խորհիմ թէ այս սկզբունքը շատ կենսական եղած է փառաբանութեան համար, եւ
ես պատուաւոր կերպով կը յանձնարարեմ անգլիացի փառաբանութեան մասնաւոր նկա-
տաւան:

Պուտտ փաշա կը գրէ սուլթան Ապտիլ Ազիզին:—

Նիս, 3 Յունուար, 1869

Թերեւս մի քանի օր, դուքէ միայն մի քանի ժամ սպրեկիք ունիմ. կը փափաքեմ
դանոնք սուրբ պարտականութեան յաջողութեան ձօնել: Ես կը բողբոքեմ իմ վերջին գաղա-
փարներս Ձեր Վեհափառութեան ոտքերուն առջեւ դնել. տխուր գաղափարներ, լեղի պտուղը
երկար եւ մտահոգ կենցաղի մը:

Երբ այս գրութիւնը դուրսի Ձեր Վեհափառութեան աչքերուն առջեւ, ես արդէն այս
աշխարհիս վրայ պիտի չըլլամ: Ասոր համար իսկ, Դուք պէտք է ինձի մօտիկ ընէք վստա-
հութեամբ եւ առանց կասկածի: Երբ ինձնիկ եկած ձայնը միշտ անկեղծ եւ անխաբար է:

Աստուած վստահացած է Ձերի առաքելութիւն մը այնքան փառաւոր, որքան լի վստահ-
ներով: Ձեր Վեհափառութիւնը պէտք է ճիշդ թափէ հասկնալու համար մեծ իրականութիւնը
եւ ցաւալի ու տաժանելի ճշմարտութիւնը... Օսմանեան տիրապետութիւնը վտանգի մէջ է:
Եւ ցաւալի ու տաժանելի ճշմարտութիւնը...

Մեր դրացիներու արագ զարգացումը եւ յառաջդիմութիւնը, եւ մեր նախնիներու
անարագութիւն սխալները, մեզ տեղաւորած են ներկայ դժուար դիմագիծ եւ պայմաններու
մէջ: Այս սարսափելի աղէտին առջեւ առնելու համար Ձեր Վեհափառութիւնը պէտք է ձգէ
անցեալի կապերը, առաջնորդէ իր ժողովուրդը դէպի նոր ճակատագիրներ եւ փնտռէ մի
քանի խելացի հայրենասէրներ, որպէսզի հաւատաս թէ մեր նախնի գաղափարականներով
մենք կրնանք վերականգնել մեր հին մեծութիւնը:

Ճակատագրական սխալ մը. աններելի պատարանք մը... Եթէ մեր դրացիները տակա-
ւին մնային միեւնոյն նահանգներու մէջ այնպէս, ինչպէս մեր նախնիներու օրերուն,
այն առեւն մեր առաջնական գաղափարները զոհացում պիտի ստանային... Ձերը Վեհափառու-
թիւնը՝ իրաւարար Եւրոպայի... Մեր Եւրոպայի դրացիները չատ հեռու են անկէ, ինչ որ
էին ասկէ առաջ: Վերջին երկու դարերուն ընթացքն ալ սկսած յառաջդիմել, եւ ամէնքն ալ
մեզ ոտքի տակ առին:

Վստահօրէն մենք ալ լարագանք, յառաջդիմեցինք: Ձեր գործնական կառավարու-
թիւնը շատ աւելի լուսաւորուած է եւ շատ աւելի յոյս կը ներշնչէ, քան մեր նախահայրերուն
կառավարութիւնները: Բայց դժբախտաբար, այս լաւ դիրքը շատ հեռու է զոհանքնելու ներ-
կայ դարուս պահանջները:

Ներկայիս, Եւրոպայի մէջ, ինքզինքդ պահանջելու համար, պէտք է պահանջես
հաւասարութիւն, եւ նոյնիսկ պիտի չփորձես զերազանցնել քու նախորդներդ:

Ուրեմն մենք եւս հաւասարապէս պէտք է մըցինք մեր ներկայ դրացիներուն հետ: Իմ
միտքս աւելի յստակ արտայայտելու համար, ես պիտի ըսեմ որ Ձեր Տէրութիւնը հարկա-
զրուած է մահացու պատիժի մը յանցանքով, ունենալու այնքան դրամ՝ որքան Անգլիան, այն-
զքան գիտութիւն՝ որքան Ֆրանսան, եւ այնքան զինուորներ՝ որքան Ռուսաստանը: Մեզի հա-
մար այլեւս պարզ հարց մը պէտք է ըլլայ այնքան յառաջդիմութիւն, որքան Եւրոպայի
միւս ազգերն ունին: Մեր հրաշալի տէրութիւնը պէտք է զլէսանցնի եւրոպական որեւէ մէկ
ոյժ: Բայց ասիկա ընելու համար բան մը կայ որ բացարձակապէս կարելի է: Մենք պէտք
է փոխենք մեր ամբողջ օրէնքները — Եւ քաղաքական եւ պաշտօնական: Կան շատ մը օրէնք-
ներ, որոնք անցեալի մէջ օգտակար էին, սակայն ներկայ ընկերական պարագաներուն ան-
գոյշողութիւնն եւ անարդիւն: Մարդ պէտք է աշխատի, տալու համար աւելի կատարելու-
թիւն իր անձնական գործերուն: Բարեբախտաբար մեր ընտելեան այս առաջին օրէնքը, ամ-
բողջապէս կը համաձայնի մահմետական կրօնի հոգիին հետ: Իսլամական համակեցութեան
բողջապէս կը համաձայնի մահմետական կրօնի հոգիին հետ: Իսլամական համակեցութեան
մէջ ներքալ են աշխարհի յառաջդիմութիւնը եւ մարդկութեան կատարելութիւնը: Մեր
կրօնի անունով մենք կրնանք նպաստել ընկերական կեանքի զարգացումին: Միւս կողմէ
կրօնները կապուած են վարդապետութեան մը եւ անփոփոխ սկզբունքներու, որոնք հակա-
ռակ են մարդկային մտքի յառաջդիմութեան: Միայն իսլամութիւնն ազատ է բոլոր խոր-
հուրդէն ծուղակներէն եւ անսխալական եկեղեցիներէն. մեր սուրբ արդարութիւնը կը
պահանջէ ծանօթանալ աշխարհին, զարգացնել մեր կարողութիւնները մինչեւ ծայրագոյնը,
եւ փնտռել կրթութեան եւ գիտութեան լոյսը ոչ միայն Արաբիոյ եւ մահմետական ազգերու
մէջ, այլեւ արդարաւէտ, ջինաստանի մէջ եւ Երկրագունդի հեռաւոր հողամասերու վրայ:
Պէտք է մահմետական գիտութիւնը ստորակայի օտարներէն: Գիտութիւնը մէկ է: Միեւնոյն
արիւնն է որ կը լուսաւորէ մտքի աշխարհը:

Իսլամը համաշխարհային բացատրութիւնն է բոլոր ճշմարտութիւններու եւ իմացա-
կանութեան. անոր համար օգտակար խուզարկութիւն մը պէտք է կազմակերպուի, ինչպէս
հեթանոսներու, այնպէս ալ Մահմետականներու քով. թէ՛ Մետինն եւ թէ՛ Փարիզը կը
պառնան իսլամին: Ո՛չ մէկ բան մեզի արգելք կ'ըլլայ, Եւրոպայի կողմէ հնարուած նոր
օրէնքներն ու նոր դարձաններն առնելու: Ես ուսումնասիրեցի մեր կրօնը, իմանալու հա-
մար անոր ճշմարիտ հոգին: Իմ գլուխս տակաւին մաքուր է, կշեռլու իմ զգալարական
արժէքս. եւ ժամանակը չէ լքելու կեանքս եւ ինքզինքս ներկայացնելու տիեզերքի զերազոյն
տեսանին, եւ ալ շահագիտութիւններու պատճառով դաւանելու իմ գերիշխանութիւնս, իմ
երկիրս եւ իմ հաւատքս: Ես կը վստահեցնեմ Ձեզի, թէ ինչ որ եւրոպական հաստատու-
թիւնները մեզի իր օրինակ կու տան, բան մը չկայ, բացարձակապէս բան մը չկայ մեր
դաւանանքի հոգւոյն հակառակ: Ես անհատապէս կը յայտնեմ Ձեզի իսլամութեան ապահա-
ւութիւնը. պէտք է ձեռնարկենք հսկայ հաստատութիւններ կառուցանելու, առանց որոնց
ոչ մէկ ոյժ կրնայ իր գոյութիւնը պահել—պահպանել Եւրոպայի մէջ: Այս յաջողութեամբ
եւ նորութիւններով Դուք ո՛չ մէկ հակասական գործ ըրած պիտի ըլլաք մեր դաւանանքի
սրբութեան. ընդհակառակն, Մահմետականութեան փառքին արժանի ծառայութիւն մը մա-
տուցած պիտի ըլլաք: Գործ մը, որ Ձեր նախնիք իրենց երազին մէջ անգամ չեն տեսած:

Վերածնունդի այս մեծ գործը կը յարուցանէ անթիւ հարցեր, որ իմ ոյժերէս վեր

է ևւ իմ կարճ կեանքս ինծի թոյլ կու տայ քիչ մը հրճուելու: Բայց Ձեր Վեհափառութիւնն իր կողքին ունի կարող մարդը, որուն բարեկամն ու եղբայրն եղած եմ(°): Իմ Աստուածս պահպանէ զինք՝ Ձեզի: Երբովհետեւ ան ուրիշներէն աւելի լաւ գիտէ զաղափարներ ու ճամբաներ՝ Ձեր Տէրութեանը սպառնալովեան: Ես երբեք խորհուրդ մը չեմ տուած Ձերդ Վեհափառութեան, առանց իրապէս վստահ ըլլալու:

Շարունակեցէք, Վեհափառ Տէր, կը պաղատիմ. տուէք անոր Ձեր յոյսն ու վստահութիւնը: Յանձնեցէք անոր Ձեր զերելխանութիւնը ևւ բարձր նախարարութիւն մը. աշակերտհարգա ու խնդրանքս որ Ձեզի կրնամ տալ. — Տուէ՛ք այս Ձեր անձնուրաց ծառային իմաստուն ևւ զաղափարակից աշխատակիցներ: Ոչինչ զինքը պիտի յուսալքէ, քան երբ ունենայ այնպիսի մարդիկ, որոնք զինք չեն հասկնար ևւ որոնց հետ ստիպուի աշխատիլ:

Այժմ պէտք է քանի մը խօսք ալ ըսեմ մեր օտար յիշատակութիւններու մասին: Վաւերի հոս է որ մեր կառավարութիւնը իրապէս յուսալքիչ երևոյթ մը կը ստանայ: Անկարող ըլլալով մաքառելու մեր անօղնական թշնամիներուն դէմ, մենք պարտաւորուած ենք արտասահմանի մէջ փնտռելու բարեկամներ: Անոնց զօրանալովը, մենք մտանուած ենք անտանելի կացութեան մը. այն պայմաններու մէջ որ կը գտնուինք. անկարողելի են: Մենք այսօր եթէ ուզենք պաշտպանել մեր ամենափոքր իրաւունքները, պէտք է աւելի ոյժ բանեցնենք, աւելի ճարտարութիւն ևւ աւելի արիւթիւն ցուցարեւնէ՛ք՝ քան մեր նախահայրերը, որոնք սակայն պէտք ունէին թաղաւորութիւններ նուաճելու համար:

Մեր զաշնակիցներու մէջ Անգլիան միշտ առաջին դիմելի վրայ պիտի գտնէք: Անոր քաղաքականութիւնն ու բարեկամութիւնն այնքան զօրաւոր են, որքան անոր հաստատութիւնները: Ան, անկրեւակայելի ծառայութիւններ բրած է մեզի ևւ անկարելի է նաեւ հաշուել ապագային մեզի մատուցանելիքները: Ինչ որ ալ պատահի, Անգլիացի ժողովուրդը — աշխարհի ամենահրաշալիս — պիտի ըլլայ նաեւ մեր առաջին ու վերջին զաշնակիցը: Ես սիրով պիտի ուզեմ կարդ մը նահանգներ կորսնցնել, քան տեսնել Պոլսոյ նաւահանգիստը Անգլիացիներէն լքուած:

Ֆրանսան կ'ըսէ թէ մենք պէտք է վարենք ամբողջ դէպքերը: Ո՛չ միայն, որովհետեւ ան կրնայ մեզի ամենակարեւոր ծառայութիւնը մատուցանել, այլ որովհետեւ ան կրնայ մեզի տալ ամենամահացու հարուածներ: Այդ ասպետական աղդին քով աւելի զգացում կայ քան հաշիւ: Ան կը հրապուրուի մեծ զաղափարներով ևւ փառաւորութեամբ, նոյնիսկ իր թշնամիներուն մօտ: Ամենալաւ կերպը պահպանելու համար մեր միութիւնը այս մեծահոգի ժողովուրդին հետ, պէտք է հետեւինք անոնց զաղափարականին: Այն օրը, երբ Ֆրանսան յուսահատի մեր պատճառով, ան ինքզինք պիտի դնէ թշնամական դիրքի մէջ, պիտի հակառակի մեզի ևւ մեր շահերուն, ևւ պիտի սկսի մեզի կործանում պատճառել:

Աւստրիան չփութութեան մատնուած է եւրոպական իր մասնաւոր հետաքրքրութիւններուն մէջ, ևւ պարտաւորուած է իր ներկայ դերը արեւելքի մէջ վերականգնել: Ան շատ մեծ սխալ մը ըրաւ Խրիմի պատերազմին ջամանակցելով: Գերմանիայէն բաժնուելով, ան ապագային յատկօրէն պիտի տեսնէ այն վտանգը, որ հիւսիսէն պիտի գայ. ես վստահ եմ որ այդ վտանգը նուազ աղիտարեւր պիտի չըլլայ իրեն համար քան մեր տէրութեանը: Այնքան առեւն որ Վիեննայի մէջ զօրաւոր ու հեռատես քաղաքականութիւն մը կ'իշխէ: Աւստրիան բնականաբար Տաճկաստանի զաշնակիցը պիտի մնայ: Ամենամեծ չարիքը, որ դարձ մը աւելի արեւելքի մէջ տեղի ունեցած է, պէտք է որոշապէս արմատախիլ ընել — Աւստրիոյ դործօն միութիւնը, ևւ օգնութիւն ու նեցուկ հանդիսանալը արեւմուտքի միւս զաշնակիցներուն:

Փրուսիան ևւս, որ նմանապէս միջամուխ չէ եղած արեւելքի հարցերուն մէջ, միայն կ'աշխատի Գերմանիոյ հետ միտնալ: Բայց շատ հաւանական է որ երբ միանայ, Գերմանիան պիտի չնձարէ թէ ան ալ միեւնոյն հետաքրքրութիւններն ունի արեւելեան հարաբերութեան մէջ, ինչպէս որեւէ եւրոպական պետութիւն:

Աստուած շնորհէ որ ան չստանայ Աւստրիոյ աւարները, առաջնորդելով մեր թշնամիները, որ գան ու դիրք գրաւեն մեր եւրոպական նահանգներուն մէջ:

(*) Ալի փաշան:

Վերջապէս կու գամ Ռուսաստանի, մեր տէրութեան վաղեմի թշնամին: Այդ ոյժի ծաւալումը դէպի արեւելք մահացու օրէնք մըն է մոսկովեան ճակատադրին: Եթէ ես ուսանալարար մը ըլլայի, ամբողջ աշխարհը տակնուվրայ կ'ընէի, գրաւելու համար Կ. Պոլսը: Ռուսման Դուք պէտք չէ զարմանաք ևւ զանգատիք Ռուսաստանի զօրաւոր յարձակումներուն:

Այսօր ալ ան մեզի հակառակ կը դործէ, միայն ուրիշ ձևով. ճիշդ այն ձևով որ մենք ըրինք Յայնսերուն: Մենք զմեզ Ռուսին տարածման դէմ ապահովելու համար, պէտք է ունենանք մտնկական վստահութիւն մեր իրաւունքներուն վրայ: Մենք պիտի չփորձենք մեր հին պատմութիւնը վերակենդանացնել, այլ զլուխ պիտի ծռենք նոր ևւ անդիմադրելի ստիպումին, որ նորոյթ գիտութիւններ ու զաղափարներ ներշնչած է եւրոպայի ամէն մէկ ժողովուրդին: Մեծն Պետրոսէն ի վեր Ռուսաստանը՝ աներեւակայելի յառաջդիմութիւն ժողովուրդին: Մեծն Պետրոսէն ի վեր կրկնապատկեն իրենց ոյժը: Ձիւ վախճող բրած է, ևւ անոր շողեկառքերը շուտով պիտի կրկնապատկեն իրենց ոյժը: Ես վախճող բանն այն է թէ եւրոպայի ժողովուրդները կ'երեւի թէ ինքզինքնին կամաց-կամաց կը վարձեցնեն հրաժարելու ապագայի միջամտութենէն Ռուսաստանի դործերուն մէջ: Անգլիոյ անտարբերութիւնը կ'երոնակամ Ասիոյ մէջ պատահածներուն հանդէպ՝ զիս կը զարմացնէ ու կը վախճնէ: Ամենէն շատ կը վախճամ սակայն, Ռուսիոյ կողմէ եղած կարեւոր փոփոխութենէն, որ է՝ կովկասեան նահանգներու խաղաղ դիրքաւորումը: Հեռաւոր կասկած մը ունիմ, ևւ այս է թէ՛ ապագային Ռուսիոյ յարձակումները ուղղակի մեր փոքր Ասիոյ նահանգներուն դէմ պիտի ըլլան:

Անոր համար Ձեր Վեհափառութիւնը պէտք է տքնի անընդհատ բարեփոխութեան մեր օտարութիւնը: Ո՛վ գիտէ թէ մեր զաշնակիցները միշտ ազատ պիտի ըլլան ժամանակին մեզի օգնութեան փութալու: Ընտանի վէճ մը եւրոպայի մէջ, Պիզմարք մը Ռուսիոյ մէջ, պէտք է փոխէ աշխարհին դէմքը:

Ես կ'իմրուեմ շատ մը յիմար արարքները կառավարութիւններուն: Սակայն կը խորհիմ թէ ևւ ստակ չեմ եղած թափանցելու կառավարութիւններու անյատակ իմաստունութիւններուն, որոնք անտարբեր կ'արտօնեն բռնապետութիւն աշխարհի մէջ, զնելով իրենց տնձը 100 միլիոն բարբարոսներու վրայ ևւ օգնելով անոնց, պարզապէս ստանձնելու համար քաղաքական ամէն յարմարութիւն: Ամէն մէկ աստիճանին կ'լլել նահանգ մը կամ թաղաւորութիւն մը այնքան ընդարձակ որքան Ֆրանսան: Որ կը շրջապատէ Ասիան թեւելով, իսկ միւս կողմէ կը քանդէ եւրոպայի փանալաիզմի դործերը. յառաջ կ'ընթանայ չափաւոր բողոքներով խաղաղութեան համար, ևւ որուն գիտական որոշումն է — չփնտռել կոխներ:

Ռուսաստանը զիս կը մղէ ըսելու քանի մը խօսք նաեւ Պարսկաստանի մասին: Այս ազգակարար երկրին կառավարութիւնը միշտ Շիրի կրօնքի կողմէ խռովութեան մէջ է: Վաղեմի ժամանակներուն ան եղած է զաշնակիցը մեր թշնամիներուն: Խրիմի պատերազմին ան կապ հաստատեց Ռուսիոյ հետ. ան չըմբռնեց որ իր թշնամական դերը, արեւմտեան արթնամիտ գիւնապետութիւն կը պարտաւորէ: Ներկայիս Շահի թաղաւորութիւնը կ'առնուած է ֆեթերապուրիի նիստէն: Որքան առեւն որ Շահի կառավարութիւնը Բարձրագոյն Դրան չէ կապուած, ևւ որքան որ տկար ու վստոյժ է, առանց պարտքի ևւ առանց նախաձեռնութեան, ան երբեք քաջութիւնը պիտի չունենայ մեզի հետ կռիւ մղելու: Իսկ եթէ Ռուսաստանը միջամուխ ըլլայ մեր դործերուն, հոգ չէ թէ որքան ճիշդ պէտք պիտի ըլլայ, մենք պէտք է զարմանենք Պարսկաստանը, անոր քաղաքական կախումները, ևւ դեռ աւելին՝ անոր կոյր նախաձեռնութիւնը. մենք պէտք է դենք զինքը մեր ամենամեծ թշնամիներու կարգին:

Մեր նիթական աղբիւրներուն վրայ աւելցնելով, Բարձրագոյն Դուռը կը ստանայ բարոյական իմաստ կամ աւելի զոհացում, ու պահելով իր իրաւունքը, երկիրը կը բախի բարբարոս բռնապետութեան, կուրելով զանազան թեկնածուներու դէմ, ևւ աւելին՝ օգտակար ամէն կողմէ Սիւննի բնակիչներէն:

Այս կէտին վրայ մեր հետաքրքրութիւնները լի են հարցերու ևւ դժուարութիւններու բարդոյթներով, որոնք միշտ զնահատուած են մեր մէջ ևւ միայն Ալի փաշան կրնայ Ձեր Վեհափառութեան բացատրութիւններ տալ:

Թիւրքիոյ գանազան ցեղերու ամբողջական անլուծանելիութիւնը զինքն անգոր կը գարձնէ ազդեցութիւն մը ունենալէ, այլապէս զինք բարձր դիրքերու, մեծութեան ու պատուի պիտի հասցնէր: Այն յոյսը որ երկար ժամանակ գոյատեւեց, ի վերջոյ ամբողջովին չհասաւ: Մահմետական տարրը գրեթէ կը սպառի եւրոպայի մէջ: Իսկ քրիստոնէայ տարրը կը մաքաւի ինքնավարութեան հասնելու: Սերպիա, Պուլկարիա, Մոնթենեկոյ եւ Ռումանիա քօքափած են իրենց վրայէն Տաւկաստանի գերիշխանութիւնը եւ ձեռք բերած իրենց ԱԶՏՏՈՒԹԻՒՆը:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՒԻՆ ՄԵՐ ԿՈՂՄԷ

Ուրիշ զարտուղություն մը: Յօդուածները հրատարակուած են 1913-ին. Համիտ դեռ ողջ էր (մեռաւ 1918-ին). անշուշտ ան կարդացած ըլլալու է իր անունով հրատարակեալ «Յօդուածներ»։ Կենք կարծեք որ տարիքը քառեցուցած ըլլալ իր խառնուածքը եւ յիշողութեամբ

ԳՈՒՐԳԻՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

U.

ՕՐԱՏԵՏՐ, հրատարակող՝ ԱԼԻ ՎԱՀՊԻ ՊԵՅ

«Կուսակցութիւններու համակրանքէն եւ ա-
ռելութենէն չլիթած, իր նկարագիրը կ'օրօր-
ութի պատմութեան մէջ»:

[illegible]

մերքեմ, եւ գորս մեմք քաղած եմք տիրակալին մերձաւորներէն. ճիշդ ալ մերկայիս — Օսմանեան Պետութեան սյս քայքայութեամբ վիճակին — եւտարբերութեամբ աւելի ընդարձակ շրջանակ մը կրնան կազմել: Այս քիւնքը մեզ աւելի պիտի մօտեցնեն գահագործ փատիշահին, ու պիտի պարզեն որ իր յանգանակին մեծագոյն մասը կը բարդօրէի ժամանակակից անպատշաճ քարտերութիւններու վրայ. ինչպէս նաեւ այն աստղին, ուրուն ճեքքեւ գտնուած է թուրքիան:

Այս «Օրաւորութիւն» կրտարակիչը միաժամանակ կը յուսայ, որ անոր ընթերցումով պիտի օգտուին ի մասնաւորի բոլոր Օսմանեան, զմեկով վերածնունդի հիմը՝ ապագայ Օսմանեան կայսրութեան...:

Ա.Լ. ՎԱՀՊԻ ՊԵՅ

Ա.Ր.Տ.Ա.Ք.Ի.Ն. Ք.Ա.Ղ.Ա.Ք.Ա.Կ.Ա.Ն.Ո.Ի.Թ.Ի.Ի.Ն.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՆԵԼԻՔԻ ՄԵ՛Լ:

Կարելի է միշտ հաստատել թէ Պիզմարք իր զաղապարները չէ՛, թուրքներ բառերու ետեւ, ինչպէս ուրիշ քաղաքացիներ կ'ընեն, այլ ամէն ինչ կը յայտնէր, ինչ որ կը մտածէր: Կարելի է. բայց իր վճիռը փոքրական նոնակազօրքի, որ արեւելքի համար մնաւ մըն է, անկարելի է որ իր ճշմարիտ զաղապարն ըլլայ:

Եւ ստիպուած է ի այլապէս զինք իբր կարճատես քաղաքացի տ համարել: Թերեւս, Լեթադըրելով որ դեռ ժամանակը չէ եկած իր աչքերը՝ համակ աշխարհի առջեւ՝ արեւելքի վրայ սեւեռելու: Եթէ ան ճիշդ ժամանակին իմանար, թէ Գերմանիոյ համար կենսական մասնաւոր հարց մըն է Տաճկաստանը զօրաւոր սղահեր, տսիկա երկու կողմերուն համար ալ լաւ պիտի ըլլար: Յաւալի է որ Պիզմարք մեզ ներքակ Դաշնակցութեան մէջ առնել չուզէր: Այն ատեն կարելի էր նաեւ վերջէլ կայսրը պէտք էր համարձակիլ մեզ Եւրոպայութեան միացնել:

Փոխանակ իր առատ ոյժերը ամբողջ աշխարհի մէջ ջլատելու եւ զաղթականութիւններ շահելու, որոնցմէ երբեք պոռնկներ չեն քաղուիր, պէտք էր Գերմանիան իր նպատակաւոր ազդեցութիւնը միշտեւ պարսկական ծովախորշ տարածէր: Ասով պիտի յազմէին Գերմանացի՝ քր. բայց նաեւ՝ մենք:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ, ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՆԱՏՈՒՈՒ

Իրապէս ամենէն յարմար ժամանակն է Գերմանիոյ ազդեցութեան դարձեալ դիմադրելու: Մարաշիտ դեռ պահ Պիպեռլիայի պէտք է ցոյց տանք, թէ մենք՝ իր եւ Գերմանիոյ քաղաքականութեան անվստահելիութիւնը կը նշմարենք: Գերմանիոյ կայսեր ծրագիրն է — այսպէս կը տեղեկացնէ ինծի Պերլինի միւր դեսպանը — Գերմանական երկրագնացիները ազդեցութիւն մը տեսնուել փոքր Ասիոյ մէջ: Գերմանացիներու կողմէ եղած Անատոլիոյ երկրագործային կեդրոնացումին ըսելիք չունիմ: Սակայն Գերմանական լրագրողները կը պահանջեն Գերմանացի զաղթաւայր, մը հաստատել Պաղատաի գիծի երկայնքին:

Ի՞նչ կը խորհին թէքթուր թղթակիցները: Կը կարծեն որ մենք մեք նախնիներու զոհողութիւններով ձեռք բերած Անատոլիոյ գերմանացի զաղթականներու պիտի տրամադրենք...: Դժբախտաբար մենք միշտ տուժած ենք. օտար տարրեր մեր վիզէն բռնած են. ահա այս է մեր դժբախտութիւնը: Մենք կ'ուզենք ապրիլ Անատոլիոյ մէջ, եւ պէտք է մնանք առանձին: Փառք Աստուծոյ որ — ամէն կողմէ հալածուած մեր ազգակիցներուն է, հաւատակիցներուն — մնացած է միայն այս վերջին ապաստանարանը:

ՊԱՔԱՆԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Երբորդի իմ ձեռք պարտիպանս իրաւունք ունէր, երբ Պալքանեան քաղաքականու-

թեան խառնակութիւններուն մասին իր զաղապարը հետեւեալ ձեւով յայտնեց ինծի. — Խնձորենի մը, տանձենի մը, սալորենի մը, կաղնի մը եւ շուրի մը քով քով կը գտնուէին, եւ գրեթէ անոնց ոտները կը շօշափէին զիրար: Կաղնին վեր բարձրացաւ. սակայն միւս ծառերը, վարի ճիւղերէն առին առաջ ոչ եւ լոյս, գիւղան եւ ինկան: Այս բոլոր ծառերը սկսան դէպի լոյս ցցուիլ իրենց տեղերէն: Վճի՛ բռնուեցան: Կտամ. Երանցաւ անոնց եւ ըսաւ. «Ինչո՞ւ կը վիճիք: Դուք բոլորդ ալ իրաւունք ունիք դոյա-տեւելու. ոչ մէկ ծառ միւսէն աւելի լաւ է. ամէն մէկը մեծ է իր վայրին մէջ»:

Թող խնձորենին՝ Ռուսական, սալորենին՝ Սերպիան, շուրի՛ Յունաստանը, տանձենին՝ Գուլիարիան շլլան. բայց մեր Թուրքիան՝ կաղնին է, որուն քանի մը փոսած ոտները արդէն ինկած են, ինչպէս կը կարծեմ, ոչ ի միտս բունին: Մինչդեռ հիմա, մեր կորսնցուցած փոսած ոտները վտանգ մը կը ստեղծեն մեր բունի առողջութեան:

ԱՆԳԼԻԱՆ ՆԵՂՈՍԻ ԵԶԵՐԳԻՆ

Իմ Թաղաւորէս տեղեկատուն, եղիպտոսի մէջ — Մուխթար փաշա՝ կայսերական յանձնակատար — կը գովէ այն բաները, զորս Անգլիացիք Նեղոսի երկրին մէջ ըրին: «Երկրին նիւթական բարութեամբ հոն՝ կարծուածէն աւելի լայն շրջագիծ մը տաւած է: Ժողովուրդին մտային բարձրացումը օրէ օր յառաջացումներ կը գործէ»:

Մուխթարը խենթ մըն է. նոյնիսկ ան ալ Անգլիացիներու թոյնէն վարակուած է: Ի՞նչպէս կրնայ գովել Անգլիացիները, որոնք մի միայն անձնասիրութենէ տարուած կը գործեն, մեր Նեղոսի երկրը կը քամեն. կ'ուզեն զայն անդլիական նահանգ մը դարձնել: Եւ ասիկա աւելի լաւ կարենալու համար, Ժողովուրդին նկարագրի կ'ապակեցնեն, ու կը փորձեն մահմետական առաքինութիւնները թաղել:

Ի՞նչ պիտի ըրեն այս բոլոր յառաջացումները եւրոպական մշակոյթին: Անոնք կը շլացնեն տղիտութիւնը եւ կը խարեն ազգը, որ ասկէ առաջ այնքան խաղաղ ու երջանիկ կ'ապրէր: Ո՛չ, արեւմուտքի քաղաքականութիւնը մեզի համար մահացու թոյն մըն է, բան մը՝ որ մարդիկ մեզի կը հրամցնեն կեղծաւորական ժպիտով:

Հիւրասիրարար ընդունեցանք օտարները, եւ այս է շնորհակալութիւնը, որ անոնք մեզ ոչնչացնեն, եւ աշխատին մեր կործանումին վրայ:

ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԿԻՈՏ ԴԵՄ

Խաչակրութիւնը մեր դէմ երբեք չէ դադրած, կլատսթոն, այդ ձերուկ ճտաք խթանը՝ ու շաղակրատը, կը շրջի Պիոս Բ. Պապի հետքերուն վրայ: Հակառակ ասոր, բրիտանականներէն առուած Օսմաններու երկիրը՝ արդէն Միջնադարի մէջ — երբ արեւմուտքի եկեղեցական կատաղի հալածանքները տեսիլներու փոխուեցան — ապաստանա-րան էր բոլոր անոնց, որոնք իրենց հաւատքին համար կը հալածուէին: Երբ Սլաւոնի մէջ սուրբ Ատեանը կ'իշխէր, որ Հրեաները կ'այրէր, այն ատեն ասոնց օգնութեան հասանք եւ զիրենք ներս ընդունեցանք: Մեր Մահիկը միշտ եւ ամէն ժամանակ իրենց կրօնական ու քաղաքական տեսութիւններուն ապահով ապաստանարաններ տուաւ: Բայց, արեւմուտքի մէջ ո՞վ գիտէ մեր պատմութիւնը. Հոն ընդհանրապէս ո՞վ կ'աշխատի սորվիլ զայն: Օրինակի համար, այդ մեծ ու ձերուկ կլատսթոնը, ի՞նչ կը հասկնայ արեւելեան բաներէն: Եթէ եւ իր արտայայտութիւնները ուղիղ որակել ուզեմ — իր յարձա-կումները մեր կառավարութեան վրայ, «որոնք ոչ թէ օրինաւոր են, այլ կը յենուն բռնա-պետութեան վրայ» — այդ ըսածները եւ կրնամ կոչուութիւն անուանել: ՆՈՅՆՊԵՄ ԶԵՆ ԱՅՍ ՍՈՍԿԱԼԻ ՀԱՅԵՐԸ, ինչպէս նաեւ «Պուլկար Մարտփները»... Ի՞նչ սուտ լուրեր այն ժա-մանակ անդլիական թերթերը հրատարակ հանցին: Անոնք ծանուցին քայքայումը քրիս-տոնեայ դիւղերու եւ բնաջնջումը անոնց բնակիչներու: Հակառակ ասոր, երեւան եկաւ թէ այդ վայրերը ծաղկումի մէջ էին եւ անոնց բնակիչները մահմետական դրացիներու հետ տնիսով համաձայնութեամբ կ'ապրէին: Եւ կը խորհիմ թէ, ան որ երկար ժամանակ աղ-

ըսած է արեւելքի մէջ ու պահած իր առարկայականութիւնը, պիտի բռնէ՝ Թէ Մահմետականները սակայն լաւ մարդիկ՝ են, համեմատութեամբ արեւելեան քրիստոնեաներուն։ Սակայն Սպանացիները ինչպիսի՞ սարսափելի արարքներ գործեցին, երբ իրենց խուզարկութիւնները սկսան։ Ինչպիսի՞ վայրագութեամբ Ֆրանսացիները յարձակում գործեցին՝ զբաւելլու համար Ալճերիան։ Անյղիացիք՝ հնդկական յեղափոխութեան ժամանակ, Պելճիքացիք՝ Գոնդոյի մէջ, իսկ Ռուսաստան՝ իր սխալեցական բրտութեամբ... Լուրւ է։ Պէտք է մարդ զարմանայ համբերող թուրքերուն վրայ։ Ան ՈՐ ՄԻՆՁԵՒ ԱՅՍՕՐ ՇՓԱՅՈՒՑ ՀԱՅԵՐԸ, եւ իբր ՇԵՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՍԻՆ, ԱՆՈՆՑՄԷ՝ ԻՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԷ՞՞ յարձակում կրեց, ԼԵՂՈՒՅՐ ԽՈՒԺԵՑ ԱՐԵԱՆ ՄԷ՞՞։ ՀԱՅԵՐԸ, ԱՅԴ ԻՄԱԿԱՆ ԱՆԻՇԽԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԴԱՇՈՑՆՈՎ, եւ ՌՈՒՄԲԵՐՈՎ ՄԵՁ ՉՍՊԱՆՆԵՑԻՐՆ։ Իշխանութիւնները չեն թոյլատրեր, որ մենք մեր անձնական տան մէջ տէր գտնանք. ստեղծեցի կու գան իրենց առաջարկութիւններով, զաշնայիրներով եւն.։

Ինչ որ աշխարհի սրբեկ պետութեան, նոյնիսկ Մանսթոյի, ուղիղ եւ իրաւացի է, սահման մեզի դեռ անիրաւ կը նկատեն քրիստոնեայ պետութիւնները: Իրաւորութիւնը Թուրքիոյ դէմ միշտ թաքուն կը չարունակուի:

ՖԲԱՆՍԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

Մեր յարաբերութիւնները Ֆրանսայի հետ, նախընտրելի էր: Յայտնի է թէ Ֆրանսացիները աւրուած են մեղի հետ, Գերմանիոյ կայսեր մեղի աշցելելու պատճառով: Մենք, այս վերջին դարերուն, մեր ակնարկը Ֆրանսայի վրայ չառ ուղղեցինք: Այն օրէն ի վեր երբ Լուդովիկոս Ժ.Գ. յայտնեց, թէ Եւրոպայի միւս թրիստոնեայ իշխանները իրեն օգնականներ չեն կրնար բլլալ պատերազմի մը մէջ ասպետակա՛ն Օսմանլիներու դէմ, հաստատուեցաւ Թուրք-Ֆրանսական բարեկամութիւնը:

Վստահ եմ որ մենք խորին շնորհակալութիւն կը պարտինք այն ֆրանսական զինուորականներուն, որոնք մեր բանակը եւ ի մասնաւորի մեր թնդանօթաձիգները բարեկարգեցին, եւ ստէպ ու երկար ժամանակ ֆրանսացի զինուորականներ մեր կարգերու մէջ տնտուեցան: Խրիմի պատերազմը վերջապէս որոշ զինակաւն եղբայրութիւն մը ստեղծեց երկու ազգերու միջեւ: Մեր պատմութեան վերջին դարը, կրնանք իրաւունքով ֆրանսական անուանել: Ամենակարեւոր փոփոխութիւնները իմ պատուական նախորդիս Ապտիւլ-Ազիզի եւ իմ երանելի հօրս Ապտիւլ-Մէճիտի՝ ֆրանսական ծագում ունին: Զօրք, գոյրոց եւ լեզու մեր քով մինչեւ վերջերս գրեթէ ամբողջապէս ֆրանսերէն էին. առաջին երկաթուղիները ֆրանսացիներու կողմէ շինուած են: Հաւանական է որ դժպէս է մեր զգալուն պարտներուն ըսել, որ հիմա մեր դատարարակները՝ Գերմանացիներն են, թէ մեր պաշտօնարաններուն մէջ Գերմանացիներ նստած են:

Զարմանալի է թէ անոնք՝ ղերմանական ազդեցութեան այս զորացումը արեւելքի մէջ՝ ահաճութեամբ կը դիտեն: Դեռ երկու տասնեակ տարիներ առաջ, Պիզմարքի համար մենք Փոմերանիան նոսկապարբի ոսկրի մը արժէքը չունէինք. հակառակ ասոր Գերմանիան ուղեց միւս բոլոր ազգերը արեւելքի մէջ՝ գլել-անցնիլ առանց պատերազմի: Ես պէտք է ըսեմ որ Քրանսական դեսպանը՝ Գոնստանը՝ չառ խանդով ուշխատեցաւ Քրանսական ազգեցութիւնը արեւելքի մէջ զորացնելու. ան շտառ օգնեց Քրանսացի առաքեալներուն, այս Քրանսական ռազմական ռահվիրաներուն. ան բախտաւորուած էր զանազան առանձնաշնորհումներով: Այս հարցի մէջ, իրապէս իմ կողմէս սխալ մըն էր, Քրանսացիներու հին առանձնաշնորհումները ջնջելու: Դժբախտաբար մէկ վէճէն միւսին մէջ կը մխրճուինք: Ասկէ առաջ թղթաբերական վէճեր ունէինք. յետոյ համաշխարհային առաջնութեան խորհուրդին հետ, եւայլն: Գէշ ըրինք մենք, մեր հին բարեկամէն բաժնուելով: Այո, այս է մեր ներկան. մարդս անգամ մը մղուեցաւ ընելու այն, ինչ որ հակառակ էր իրեն: Ամէն պարագայի, անոր տեղ, այսօր մեր ժառանգական թշնամիին — Ռուսաստանի — հետ լաւ ենք քան ասկէ առաջ:

Հետաքրքրական յիշատակարան մը ձեռք ձգած է իմ կայսերական ուստիկանպետս
Նէկիլոյ, Ուֆիալի մէջ՝

[illegible]

ՊՈԻԼԿԱՐԻՄԱՆ ԵՒ ՊԱԼԳԱՆՆԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1908)

Ֆերախնանդ իշխանին բոլոր երգումները, շուրիպը կառավարութեան բոլոր հանդարտութեան փորձերը ի՞նչ բանիս կու գան... : 20,000 զինուորներ Ռուսէլիէ՛ր կը վըրդափն մեր սահմանները : Եւ տէրութիւններ կը զարմանան, որ մենք չարժուի մէջ կը մտնենք և թէ մենք վերջնականապէս կուտի կ'ուզենք Պուլխաներու գէմ, խաղաղութիւն ստեղծելու համար մեր շուրջը : Արդէն Ռուսաստան համաձայնած է Աւստրիոյ հետ, մեր գէմ խառն մարմին մը ստեղծելու համար, և Ֆրանսական նաւատորմից մը — Ռուսաստանի հրամանով — մեր ծուրերուն վրայ կ'երևայ :

Ռուսական թերթերը, Պալքանեան րալոր երկիրներու միութեան գաղափարը կը հաղորդեն: Սերպիա, Պուլկարիա, Ռումանիա, Բուլնաստան, քրիստոնեայ Մակեդոնացիներ, Պոսնիա եւ Հերցեկովինա պէտք է որ միութիւն մը կազմեն, որուն ռուսական մասնաւոր 18 միլիոնէն աւելի հողիներ կը հաշուէ: Անհամաձայնութիւն եւ փոխադարձ անվստահութիւն, ամբողջական անգործութեան կը մատնեն Պալքանեան պետութիւնները, ուրիշներու դերին եւ գործունէութեան մէջ: Ընդ է թէ մեր իշխանութիւնը եւրոպայի մէջ հիմնուած է այս Պալքանեան ազդերու անհասկացողութեան վրայ: Ռուս Բղթակիցները կը մտածեն միասնական միութիւն մը Պալքանեան երկիրներու: Սերպեր չեն սերեր Պուլկարները, Պուլկարները կ'ատեն Ռումանացիները. Բոսնիան ու Պուլկարները, ինչպէս զիտէք, մահաջու ցնամիներ են իրարու: Պուլկարները կը հաստատեն, թէ Մակեդոնիոյ մէջ պուլկարական թիւնք է տիրապետողը. Բոսնիքը կը հաստատեն թէ Մակեդոնիան յոյն բնակչութիւն մը ունի եւ բնութեամբ պուլկարացած է: Իսկ երկրեցեակ անհամաձայնութիւնը՝ յաւիտենականապէս բաժնեց — 1870-էն — Բոսնիքն ու Պուլկարները իրարմէ:

ԱՆԳԼԻԱՅԻՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Անդրկայաներէն տէտք է անկի վախանաք, քան ուրիշ տեւէ ազդէ: Ոչ մէկ խոստում
իրենց համար նուիրական է:

Տակաւին անցեալ Նոյեմբերին Լորտ Կրանտուիլ արտայայտուեցաւ, թէ անդլիական թաղարականութիւնը՝ եղիպտոսի կապակցութեամբ՝ ոչ մէկ նպատակ կը հետապնդէ, ինչ որ մեր հրովարտական մէջ ալ արձանագրուած է: Յուլիս 1882 Սէնթուր ծովակալը բացատրեց թէ Անգլիա չէ մտածած եղիպտոսը դրաւել. նաեւ ոչ մէկ կերպով մտենայ Ե-

Տէրվիչներու միութենները, քանի մը Հարիւր Հազար Հոգի, Սենտգիտներու Հետ կարգուած են: Եթէ Սենտգիտները ոտքի կանգնին, այն ատեն խառնակներուն համար պատերազմ կայ, աւելի արեւնայից, ինչպէս ժամանակին Մահաթմ Գանդի: Սուտանի մէջ, մենք բաւարար զէնք ու թնդանօթ իրենց տրամադրութեան յանձնեցինք. անոր համար չստ ուշագրտահաւասարողներ են:

ՍՈՒԷՁԻ ԶՐԱՆՑՔԻ ՄԵՐԱՅԻՄՈՒԹԻԻՆԸ

Զրանցքին հետաքրքրական ճրագիր մը պարզեց մեզի փրօսացի սպայ մը: Ան մեզի խորհուրդ տուաւ, որ մենք Սուէզի ջրանցքը պաշարենք մրցակցութիւն մը ստեղծելու համար: Ուստի էլ Արաբիայի մէջ բարձրութեան յարաբերութիւնները մեզի ենթադրել տուին, որ ժամանակին Մեռեալ ծովը և Աղապայի ծոցը ջուրով միացած էին իրարու հետ: Փորելով դրեթէ 90 քիլոմէթր հոգ՝ Մեռեալ և Կարմիր ծովերու միջև, բաւական է ամբողջական վայրը 25—30 քմ. յայնսթեամբ դարձեալ ջուրի տակ առնել: Երբդանանի և Կհորի ձորին տեղ — այսպէս շարունակեց պարոնը — յետոյ պիտի կազմուի ներքին մեծ լիճ մը, որուն շուրջ, ինչպէս հին ժամանակներ, վաճառականութիւն և պոռոյտ պիտի ծաղկին: Տեղադրական ճշգրիտ պատկերներով պէտք է հաստատել թէ արդեօք այս հետաժողովական, որ իմ պրոտիս համար ձեռնարկը համար է իմ պիտի կոչուի, մինչև Միջերկրական ծով կապակցութիւն մը կարելի է հաստատել: Այս ջրանցքներուն շուրջակայն արդէն պէտք է աւելի նստող շրջան քան տնտեսականը: Սուէզի ջրանցքին երթևեկի մաս մը սուրիական ջրանցքի վրայ պիտի չեղի. Թուրքիան և իրեն բարեկամ պետութիւնները անկախ պիտի ըլլան Սուէզի ջրանցքին: Մարտերը 120 միլիոնը պէտք է անցնին: Մեր յարգանքները Փրօսացի սպային այս ծանօթութիւններուն համար, յատուկ յանձնարումը մը պէտք է գրագի ստանցածով ու հետապնդէ ճրագիրը:

Սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ-ի «Որատների քերթերը» մեր «Հիւսիս և Հարաւ» Բիւլետնը մէջ պիտի շարունակուի: Մարտի տետրը պիտի պարունակէ «Լորոնի և Միտի մշակոյթի» արտայայտութիւնները: Իսկ Ապրիլի տետրը՝ «Թուրքիոյ ցեղաբանականութեան» մասին պիտի արտայայտուի:

Բ.

«ԱՐԳՈՒՆ, ՀԱՄԻԳԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ»

ԼՈՐԻՉՈՆ — ԹԻՖԼԻՍ — 1913 ԹԻՒ 41, 42, 43 ԵՒ 44

«Revue Nord et Sud» հանդիսի փետրուարի համարում յայտնուեցին Արդիւ Համիգի յիշողութիւնների մի մասը: Վերջիցեայ հանդիսի խմբագրութիւնը յաջողել է ձեռք բերել այդ յիշողութիւնները Բերլինի Տաճկաց հիւպատոսի միջոցով:

Վաղուց է, ինչ եւրոպական մամուլը խօսում է այդ յիշողութիւնների մասին, պնդելով թէ նրանց մէջ կան բնական պիտանք պատմութիւններ՝ Արդիւ Համիգի և այլ եւրոպական միապետների յարաբերութեանց մասին: Մինչև այժմ հրատարակուած կտորների մէջ դեռ ակնկալուած պիտանք պատմութիւններ չկան, բայց և այնպէս նրանք մեծ հետաքրքրութիւններ են ներկայացնում թէ՛ օսմանեան պետութիւնը և թէ՛ նրա գահընկէց միապետի անձնատրութիւնը համաշխու տեսակէտից:

Ստորեւ մեզի առաջ ենք քերում յայտնուած յիշողութիւնների մի մասը՝ առնելով այն տեսանկյունի վերջին համարին հետազոտական հաղորդագրութիւններից:—

Իսլամը և արգութեան գաղափարը.

Ճերկարանդի բոլոր պետութիւնների մէջ ամենամիջոցապէս օսմանեան պետութիւնն է: Մեր ժողովուրդի մէջ կան Թուրքեր, Արաբներ, Եգիպտացիներ, Անատոլիացիներ, Բալղարներ, Բուլղարներ, Նիկիեր, ևն. սակայն հատուկ սրանց բոլորին միացնում և դարձնում է մի բնութեան, և Օսմանիների մասին խօսելու երբեք մեր ազգային առանձնապատկութիւնները չեն

աչքի առաջ ունենում, այլ և այն փաստը, որ մենք բոլորս էլ հաւատացեալներ ենք: Ես նախ և առաջ հաւատացեալների իշխանն եմ և դրանից յետոյ միայն Օսմանիների միապետը: Մեր ամողջ պետութեան հիմքը կրօնն է: Դժբախտաբար Անգլիան յաջողել է իր օտար քաղաքականութեամբ հրահրել մեր երկրում ազգայնութեան հուրը: Արաբիան ապստամբուած է. Ալբանիան, իսլամի այս եւրոպական մարտկոցը, նոյնպէս վեր է կեցել. Ասորիքում ևս խառնակութիւնները ծայր են առել:

Իսլամի դրուրիւնը երկրագնդի վրայ.

«Մեր պետութիւնը կրօնական պետութիւն է. եթէ իսլամի միութեան իդէան վերջացաւ՝ մեր պետութիւնն էլ կը վերջանայ:

Եթե ցաւալի է, որ հաւատացեալներով բնակուած երկրներն ընկել են քրիստոնեայ պետութեանց իշխանութեան տակ: Օսմանեան կայսրութեան մնացել են միայն 20 միլիոն հաւատացեալներ: Սակայն և այնպէս բոլոր մահմետականների աչքերը դարձած են դէպի Ստանբուլ: Պէտք է տարեց-տարի աւելի սեղմել ու ամրացնել այն կրօնական կապերը, որոնք միացնում են բոլոր հաւատացեալներին, որովհետեւ այդտեղ է մեր ապագան:

Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանն ու Եւրոպայի իմ ձեռքին չեն: Իմ խալիֆայաւան թի հատիկ խօսքը բաւական է սքրագոն պատերազմ առաջացնելու համար: Այն ժամանակ վայ թրիստոնեայ պետութիւններին. ժամանակը գեո չէ հասել, բայց կը գայ մի օր, և բոլոր հաւատացեալները մի մարզու պէս վեր կը կենան՝ փշուրու անհատների շղթաները: Անգլիական տիրապետութեանց մէջ գտնուող 85 միլիոն, հոյանդական զաւուրներն ունենում են բնակուող 30 միլիոն, և Ռուսաստանում ապրող 10 միլիոն մասունքները բոլորն էլ կը միանան այն ժամանակ:

Չգիտե՞նք արդեօք, որ 250 միլիոն մահմետականներ ամէն օր աղօթում են Ալլահին՝

դարձնելով իրենց աչքերը դէպի խալիֆան, որ Մարգարէի ժառանգն է:

Ո՞վ կարող է ստանից յետոյ պնդել, թէ մենք ոչ այլ ինչ ենք, բայց եթէ մի թոյլ դուրսի պետութեանց կոնցերտի մէջ:

Բարեկարգումների խնդիրը.

Այն, ինչ որ անուանում են Բարենորդումներ՝ մատահորէն կարելի է ասել, մեր կործանումն է: Ինչո՞ւ, են ցանկանում մեզ հետ ժառանգական թշնամութեան մէջ գտնուող պետութիւնները Բարենորդումները մեր գլխին կապել, որովհետեւ նրանք յա գիտեն որ այդ

Բարենորդումները պարսկական են իրենց մէջ մեր պետութեան կործանման պաշտիւնները:

Ամբողջ աշխարհը ողբում է մեր կուրտութեան իրը թէ ցածր աստիճանը: Եւրոպական ժողովուրդները մեզ չեն ապագայում ևս ևս պահանջում, որ մենք ունեն իրենց մօտ տուրան բարձրացնելու համար: Նրանք մօտանում են, որ իրենք կարելի ունեն գեո իրենց մօտ յատ բան բարեկարգելու համար: Հարկաւ, և չեմ ասում, թէ Եւրոպայում և Ամերիկայում թեխիկայի կատառած պրոպագանդա միայն հիմնալ չի կարելի. մենք արեւմուտքից 100 տոտով ևս ենք մնացել: Բայց և այնպէս անկողմնապահ մարդիկ պէտք է խտտմանին, որ իմ թաւա զաւուրութեան սկզբից սկսած մեր յառաջագիտութեան էմիգրիան հոգի է նորմալ և մինչև անգամ արագընթաց:

Ստրկութիւնը.

Ստրկութեան դէմ կոռուող մի ընկերութիւն խնդրել էր Համիգին հետազոտել ստրկութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Այս տարիւ նա գրում է.

Չարմանալի է, թէ Եւրոպան ինչքան անդիտակ է մեր միջակին ու բարբարի Մարդիկ աչքի առաջ են ունենում Ամերիկայի ստրուկների մասին: Ինչպէ՞ս կարելի է ստրկութիւն մեծատութեամբ էլ խօսում արեւելքի ստրուկների մասին: Ինչպէ՞ս կարելի է ստրկութիւն անուանել այն բնութեան ևս նահապետական յարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունին ամուսնի, այն բնութեան ևս նահապետական յարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունին մեզ մօտ տէրերի և ծառաների մէջ: Ղուրանը մեզ կախումն մէջ են, սակայն մեր օմեր ծառաների հետ: Ճիշդ է, ծառաները մեզին համարաւորուած են իրենց տէրերի բոլոր բնութիւններից: Այսպիսի պատմաններում չի կարելի խօսել մեծ ստրկատիրութեան մասին: Վատահորէն կարելի է ասել, որ մեր ազգային աւելի լա միստրկատիրութեան մասին: Վատահորէն կարելի է ասել, որ մեր ազգայինները կապուած են բնութեան և հակի մէջ է, քան բնութեան Եւրոպայում: Մեր ազգայինները կապուած են բնութեան և հակի մէջ է, քան բնութեան Եւրոպայում:

պախարակում են երկտառերը, եւ երկտառերը՝ ծերերին. ո՛չ ոք չէ ուզում ճանաչել միւսի տեղն ու աստիճանը: Ունայնասիրութիւնից եւ երեխայական նախանձից մղուած՝ նրանք փոխադարձաբար ամենազուգուի ինտրիգներ են լարում իրար դէմ: Այս ֆուսիլա էֆէնդիները բոլորից վատն են: Մեր ժողովուրդը, փա՛ռք Աստուծոյ, հետո է այդ յուստեսութիւնից, որովհետեւ իսկական մասմեղականը միշտ լատտես է:

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Ք

Բոլոր չարիքները արմատն այն է, որ ոչ մի Օսմանլի չի աշխատում իրական արժէքներ արտադրելու համար: Օսմանլին սովոր է պարսն լինել եւ աշխատանքը ուրիշներին թողնել: Նա ապրում է գուարճանում է. Շէյխ-Աւ-Իսլամն, իմ հրահանգների համաձայն, քանիցս յիշեցրել է ժողովրդին, որ աշխատանքը հաճելի է Աստծուն եւ ոչ ոքի պատուից զրկել չի կարող: Այս միևնույն բանը պէտք է շարունակ սովորեցնել եւ պարսններում: Մեր երիտաւարները կարծում են, թէ նրանք չեն կարող այլ բան դառնալ, քան պաշտօնեայ եւ սպայ, կամ ի պահանջել հարկին, ուրեմն: Ինչո՞ւ. Թուրքը չի կարող դառնալ նաեւ առևտրական, տեխնիկ եւ ընդունակ բռնաւոր: Ես ինքս այդպիսի աշխատանքի օրինակը տուել եմ՝ նուիր-ուելով ձեռագործի: Ինչ դժուար է ցրել նման նախապաշարմունքները եւ ինչքան ցաւալի է, որ այդ այդպէս է...

Ա Ն Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Բնութիւնը մեր ժողովրդի լայն խաւերում մինչ այն աստիճան միասնական է դառել, որ կարելի է իրաւամբ ասել. «Մեր բոլոր զժրասիրութիւնն այս աղբիւրից է բխում: Քաղցր փէռ միւլքէ-ն այնպիսի բախտաւորութիւն է համարում, որ ամէն մէկը ձգտում է մասնակցել այս կարծեցեալ բախտաւորութեանը: Ես էլ երիտաւարը ժամանակս անբանութեան մասնուելու փորձութիւնն եմ ունեցել: Բայց երբ իմացայ, թէ անբանութիւնն ինչ պակասութիւններ է բերում, երբ տեսայ, որ նա իմ եղբայր Մուրադին հասցրեց լիակատար անասնացման եւ խելադարութեան, եւ աղատագրուցի ծուլութեան այս արատից: Մեր ժողովրդի մէջ գոնուող բոլոր իմացական տարբեր, մասնաւոր ուսուցիչներն ու կրօնական պաշտօնեաները, պարտաւոր են անպայման կերպով ազդել մտաւոր սերնդի վրայ, որպէսզի նա հրաժարուի քաղցր, բայց փճացնող փէռ միւլքէից եւ աշխատի իր համար եւ իր ցեղակիցների եւ հաւատակիցների համար: Եթէ մենք յաջողենք յաղթել մեր ժողովրդի բնատրութեան ծուլութիւնը եւ եթէ մենք վանենք չափազանցաբար հարեմական կեանքի մեղկութիւնը, մեր օսմանեան պետութիւնը կը բուսուի:

Մ Ա Ր Գ Կ Ա Յ Ի Ն Ի Ր Ա Ի Ո Ի Ն Ք Ը

Ի՞նչ է նշանակում մարդկային սրբազան իրաւունք, որի մասին այնքան խոսում են Արեւմուտքում: Եթէ մենք մի հայեացք ձգենք մեր պատմութեան վրայ, չենք կարող չնկատել, որ դա մի ծագը է: Այս, եղբէր եւ խորհրդ հմայութեան տէր մարդիկ, որոնք ջանք են գործ գրել մշակելու այս իրաւունքը, սակայն ազդերը միայն ծագրում են նրա պատուիրանները: Նրանց համար միայն բնութեան երկաթի օրէնքները գոյութիւն ունեն, եւ այդ պատճառով էլ միշտ ուժեղը թշնամութեան մէջ է թոյլի հետ: Եւրոպան մեզ վրայ անդադար բռնութիւն է գործ գնում: Երբ մի յետադարձ հայեացք ենք ձգում մեր անցեալի վրայ, տեսնում ենք, որ մեր սրաքոս քոսն շատ անգամ մեծ պետութեանց դաշնագրերը եւ քաջատուրել է. սակայն չնայած սրան, նրանք սրի տակ տալով մարդկութեան իրաւունքները՝ մէկը միւսի ետեւից խլել են մեր պաւտոնները:

ՀԱՄԱՐԵՐՈՎՈՒԹԻՒՆ

Երբ մէկը մեր իսլամին մեղադրում է անհամբերողութեան մէջ, դրանով նա ցոյց է տալիս անիրազեկութիւնը փաստերի հանդէպ: Եթէ մեր կրօնը նախկին գտրերում այնքան համբերող չլինէր, մեր պետութիւնը աւելի ամրակուտ կը լինէր եւ մենք կարիք չէինք ունենայ ներկայումս սղրալու այն ներքին անհամաձայնութիւնը, որ բխում է պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կրօնների տարբերութիւնից: Ներկայումս էլ մենք շատ նրբանկատ ենք սուր կրօնական համայնքների վերաբերմամբ. մենք նրանց չարից աւելի իրաւունքներ ենք տալիս:

Մեր կրօնական համբերութեան մի ուրիշ ապացոյցն է խոսն ամուսնութիւնը, որ մեզ մօտ բաւական յաճախ կրկնում է: Պատմական ամենաբարձր պաշտօնեաներն աւուսնացած են օտարութիւնների հետ, առանց որ դրա համար սրեւէ մէկը նրանց յանդիմանէր: Թէֆիկ փաշայի^(*) կինը շուեցարուհի է, Բիֆաստ^(**) փաշայի կինը մի ուս պենելոպի ազգի է եւ տառնակ ուրիշ այսպիսի փաստեր կան: Մեր սպաները եւս, որոնք պաշտօնով արտասահման են ուղարկուած, յաճախ այնտեղից են բերում իրենց կանանց: Այս կանայք չեն զոգարում գովարանել այն ընդունելութիւնը, որ նրանք գտնում են իրենց օտարներին բնաւանդում, բացի այն, որ վերջիններս հետ նրանք երջանիկ ամուսնական կեանք են ունենում:

Ձէ՛, ո՛չ ոք չի կարող իսլամը անհամբերողութեան մէջ մեղադրել: Եթէ երբեմն երբեմն հասարակ ժողովուրդը պետութիւնների գաղանթիւնից եւ արհամարհանքից զրկուած գուրս է գալիս նրանց դէմ, զրանում գարմանալի բան չկայ եւ նման փաստեր ուրիշ ժողովուրդներ չեն մէջ էլ տեղի են ունենում:

Քրիստոնէական դատանութիւններից ո՛չ մէկը միւսին չէ յարգում: Եւ այն միջադէպերը, որ ամէն տարի տեղի են ունենում եւրոպացիների Մուր Գերեզման եկեղեցում, բաւականաչափ ցոյց են տալիս, թէ ո՛րտեղ է գտնում անհամբերութիւնը: Գրեթէ ամէն մի մեծ տօնի սրբիւնակի ընդհարումներ են տեղի ունենում այլապաւան քրիստոնէաների միջեւ, այնպէս որ իմ գիշերներն են ստիպուած լինում միջամտել՝ կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնելու համար:

Օսմանցիների յուսադուրքեան գործը

Ինչ վերաբերում է մեր ժողովրդի զխորին ազիտութեանը, պէտք է ասեմ, որ մեր ժողովուրդը իր բնատրութեամբ եւ առողջ բանականութեամբ յետ չի մնում երկրագնդի այլ ժողովուրդներից:

Այնուհետեւ բացառելով ժողովրդի անգրագիտութեան պատճառները, որոնց մէջ գլխաւորներից է տանկալան գրութեան անմատչելիութիւնը, եւս յետագայը շարունակում է.

Ոչ մի բանական մարդ չի կարող հակառակ լինել յուսադուրքեան: Ես էլ ցանկանում եմ սալ իմ հաւատակիցներին յուսադուրքիւն, սակայն միայն այն շախմատ, որ նա մարտը կարող է: Ինչ վերաբերում է այն յուսադուրքեանը, որ կարող է փչացնել ժողովրդի բնատրութիւնը, գրաւ դէմ եւ պէտք է կուտեմ միջեւ վերջին շունչս:

Բարեմոլոգիական շարժումը

Եթէ մենք ցանկանում ենք բարեմոլոգիական մտքնել մեր պետութեան մէջ, չպէտք է աչից թողնենք երկրի իրական դրութիւնը: Մենք պէտք է հաւուի առնենք մեր ժողովրդների աշխատանքի թաղարկութեան տարեմանը եւ ոչ թէ մի քանի բնորոշ մարդկանց: Մենք պէտք է աչքի առնենք նաեւ մեր ուրեմներին, որոնք անխառնութիւն են տառում գէպի ամէն ինչ, որ անհամարելի է գալիս եւ այդ պատճառով յաճախ վատ բանի հետ լաւ էլ են մերժում:

Ես կարծում եմ, որ այն դատողութիւնը, որով ես քայլ առ քայլ մօտենում եմ բարեմոլոգիականին, միանգամայն իրաւացի է: Միայն հետագայ սերունդը կարող է տէր դառնալ

(*) Նախկին մեծ վեդիւր. մերկայումս Լոնտոնի դեսպան:

(**) Փարիզի մերկայ դեսպանը:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչ-մահմետականներուն զինուորական ծառայութիւնը՝ բանդազուլանք է։ Ինքնասպանութեան հաւատար է, եթէ մենք իրբւն «տիրող տարր» մեր բանակին մէջ հաւատարութիւն հաստատենք օտար հաւատացեալներու հետ։ Այդ պարագային մենք պարզապէս պատին դաժուած պիտի մնանք։ Սիրելի, պատրիարքները ինչո՞ւ դժուարութիւններու առջեւ դռնուին։ Իրենց քրիստոնեայ տարրին հանդէպ իրաւամբ պէտք է հոգածու ըլլան, որ հայ զինուորները իրենց մահմետական ընկերներէն չվարակուին եւ իսլամ չըլլան։ Արդեօք մեր քրիստոնեայ զինուորներուն համար զօրանոցներուն մէջ աղօթատեղիներ՝ չինենք ու քահանաներ կանչենք... Անմիտ բան է նաեւ քրիստոնեայ բանակներու պահանջքը։ Ահա հոս է քաղաքական մեծ վտանգը, աշխնն Քրանտիկ մէջ բանակ՝ ստեղծելը։ Ի վերջոյ պիտի դար նաեւ կարգը «յունական», «սլովակարական» բանակներու... Առաջին լուրջ պարագային արդէն պէտք է մեր սուրբերը վար ղնէինք։ Մենք իրաւունք ունինք զգոհ ըլլալու, որովհետեւ մեր երկրին քրիստոնեաները վտանակ մահմետական դառնալու եւ կամ երկրէն հեռանալու, եւրոպական տէրութեանց հետ միախորհուրդ մեղի զէմ կը դառնային։ Դեռ այսօր իսկ միտսին կ'աշխատին քրիստոնեայ տէրութիւններու հետ, զեռ չէ պաղրած խաչակրութիւնը կիսալուսնի դէմ։ Բաժանուած մը եկեղեցիի եւ պետութեան միջեւ միայն հնարաւորութիւն կըրնայ տալ մահմետական-քրիստոնեայ միակ բանակի մը ստեղծման։ Սակայն ոչ մէկ խալիֆա տեղի պիտի տայ այսպիսի անմիտ միութեան մը։ Իսլամութիւնը պէտք է եւ ստիպուած է պետական կրօնք մնալ։ Հետեւաբար նաեւ քրիստոնեայ աշակերտները - մեր զինուորական դպրոցներուն - պէտք է միշտ Ուրբաթը տօնախմբին իրբւն Կիրակի, իսկ իրենց ճիւղակի՞ օրն աշխատանքի լծուին։

[illegible]

Պարոն Օսիկենհայտի դուռը թիւնը - «Միջերկրականէն մինչեւ Պարսից Մով» - սքանչելի կերպով կը պատկերացնէ Եփրատ-Տիգրիս ցամաքամասին տնտեսական վերելքը: Ինծի ներկայացուած այս սքանչելի դիւրը Միջագետքի ապագային զարգացման կը նայի. վերջապէս պէտք է լուրջ առնենք Պաղտատ գիծի շինութիւնը եւ սկսինք գործի, հակառակ որ Անգլիա-ցիները ամէն ճիգ կը թափեն ի դերեւ հանելու այս ծրագիրը: Հին ճամբան, որուն վրայ երբեմն Եւրոպա-Հնդկաստան եւ Հնդկաստան-Եւրոպա վաճառականութիւնը կը բանէր, հիմա նորէն պիտի հաստատուի շնորհիւ Պաղտատի գնացքին: Սուրիոյ հետ կապուած այս ուղին, որ իրարու կրնայ կապել Պէյրութ-Ալէքսանդրէթ-Հայֆա քաղաքները, տնտեսական ու ղինուորական մեծ առաւելութիւններ կրնայ ներկայացնել մեզի: Եւ եթէ մենք կարենանք ղինուորական մեծ առաւելութիւններ կրնայ ներկայացնել մեզի: Եւ եթէ մենք կարենանք երկուորեակ Եփրատ-Տիգրիսի առատ ջուերը օգտագործել, հին զրախը վերստին պիտի կանգնի մեր երկրին մէջ: Գերմանական դրամով ու հարտարապետներով եւ Աստուծոյ օրհնութեամբ պիտի կարենանք ի դուռ հանել այս մեծ ծրագիրը: Կարեւորն այն է որ գերմանական քաղաքականութիւնը չկրն անգլիականին ներքեւ:

h n r z r t u s n h

[illegible]

պետութիւններու պահանջները նկատի ախտի ունենամ, այլ նաեւ թէ ի՞նչ պիտի ըսեն
տաւայր նաեւ իմ մահմետական հպատակներս: Եւ խալիֆաւ եմ, հաստատացնալներու գլուխ,
եւ ամենէն աւելի իբրեւ աշղպիտի պէտք է գործեմ:

[illegible][illegible]

ᠭ ᠤ ᠨ ᠣ ᠲ ᠦ ᠰ ᠢ ᠶ ᠡ ᠬ ᠡ ᠳ ᠡ ᠵ ᠡ

Շէշիս Իւլ Խոստմբ Խենթ է։ Խնչպէս կրնայ պայքարիլ զինուորական նոր զիտարկի մուտքին դէմ։ Կարծես տաով տմբողջ աէրուքիւնը պիտի կործանի... Զիտար Բանակը արդէն չառնոց Ի վեր քալիւար էի՞ զործածեն, առանց արդար միւսլիմանէ մը զանդատ լսելու։ Նոյնիսկ Էթէ մեր զինուորենու զիտուն վրայ փրուտական սրածայր զիտարկները զնենք, այս ինչ կապ ունի մեր կրօնքին հետ։ Այլեւ ժամանակն է որ պայքարինք հին եւ անմիտ այս ինչ կապ ունի մեր կրօնքին հետ։ Այլեւ ժամանակն է որ պայքարինք հին եւ անմիտ նախապաշարութենային դէմ եւ զանոնք նետենք աղբանոց։ Նաեւ հին սովորութիւնը՝ երբեք իրաց զիտով չերեւալու, վերջապէս պէտք է քնջել ու անհետացնել։ Մեր բժիշկները պէտք է յայտնապէս բացատրեն, որ Գիւտի այդ գործածութիւնը խենթական եւ հակառողջապահ է։

[illegible]

Պէտք է գրաքննութիւն հաստատենք: Աւելորդ են առ այս եղած մեղադրանքները: Մեր
 եւ արեւելքի յարաբերութիւնները տարբեր են: Հոն, ժողովրդական կրթութեան համար մա-
 մուլի կեցուածքը կրնայ աւելորդ նկատուիլ. սակայն մեր քով ժողովուրդը չառ պարզա-
 միտ է եւ քիչ կրթուած: Մենք պէտք է մեր պետական պաշտօնականները՝ որպէս տղայ՝ նկա-
 տենք, եւ իսկապէս անոնք խոշոր տղաներ են: Ինչպէս որ ծնողք եւ դաստիարակները կը
 հսկեն որ երիտասարդութիւնը զէչ զերք մը ձեռք չունցընէ, այսպէս ալ տէրութիւնը պարտք
 ունի զէչն ու թուաւորը Հեռացնելու: Իսկապէս ցաւալի է որ Ֆրանսական շատ մը թեթեւ-
 սոյլի վէպեր մուտք գործած են մեր հարէմներու մէջ. ասոնք սիրտ եւ զգացում կը թու-
 նաւորեն: Տկար միջիթարութիւն մըն է, երբ կ'ըսենք թէ թրքական դրամաւանները չեն նե-
 րածողները, այլ միշտ Ֆրանսացիները, Յոյներն ու ՀԱՅԵՐՆ են որ այս աղտեղութիւնները
 կը ներածեն: Այո՛, այս Յոյներն ու ՀԱՅԵՐՆ, այս ստախոսները... Հետեւաբար, պէտք է
 գրաքննութիւնը մնայ:

ᠨ ᠤ ᠰ ᠤ ᠨ ᠤ

Մեր Թուրքիոյ մասին գրողները, Փրանսացի, գերման Թէ անդլիացի, անսլաւման պէտք

ՆՇԱՆ ԻՖ. ՃԻՒԱՆԵԱՆ,

839

Մոսկուայի նախկին թուրք հիւպատոս Ալօյլմէզ օղլուն իր երկասիրութեան մէջ կը գրէ. «Արասքին զորքերու նախարարութեան կարեւորագոյն պաշտօնէանները հայերէ բաղկացած էին»:

19-րդ դարու կիսուն վատիչահի պատկանած անձնական անշարժ կալուածներուն Հասարակական կը արուէր: Համիտի օրով լքեալ եւ անաէր համարուող բոլոր կալուածները փատիւ-չահի անունին սրճանապրուեցան. տուն, ապարանք, ապարակ, հող, հանքերու առանձնա-նորշումբերու շահ: Ասոնց մատակարարութիւնը կը յանձնուէր շատ կարող տնտեսագէտներու: Համիտեան շրջանին իրարայաջորդ 3 հայ մեծ փաշաներ ունինք: Անոնք նաեւ պաշտօն ունէին պալատի ծախքերը արուելու եւ քննելու, եւ պալատի վերաբերեալ ամսականներուն բաշխու-մին կէ: Հսկէին ու կը մատակարարէին:

ՅԱԿՈԲ ԳԱԶԱՋԵԱՆ ՓԱՇԱ, 1833—1891: Թէէւ գուրկ համալսարանական ուսումէն, սակայն հաշուսկարութեան մէջ ունեցած է առաջնակարգ ձիրքք: Սոմանեան պանքային մէջ կարէւոր պատասններ վարած:

Համիա իր անձնական գանձին կարդ-կանոն դնելու միտումով, կարող անձ մը կ'ուզէ Ռամանեան դրամատուն անօրէն Զոոսթէնէն: Վերջինս կ'առաջարկէ Գազաղեանը: Թէեւ կը դժկամակի ընդունելու, սակայն ստիպողականութեան տակ կը հաւանի: Պաշտօնին մէջ ձեռք առած խառութիւնները ամէն կողմէ դժգոհութիւններ կը յառաջացնեն: Փաշան քանի, քանի անգամներ հրաժարական կը ներկայացնէ, սակայն իսլիմֆան կը մերժէ: Համիա կ'ընդունի իր իրադարձած բարեկերպութիւնները ելլամտից նախարարութեան մէջ: Գազաղեան կը պատուով ամենաբարձր չափանիւններով: Պիոս Թ., Աղաբեան պատրիարքի ձեռամբ՝ իրեն կը շնորհէ «Ս. Գրիգոր» պատուանշանը. նոյն չափանիւնով պատուուած էին Քաշանայապետին կողմէ Ա. եպարքոս Քեամիլ վաչա, Արտաքին Գործ. նախարար Սաիտ վաչա, Արդարութեան նախարար Ճէվ-տէթ վաչա եւ Բ. Գրան առաջին մարշիինճիսին...: Համիտ չափազանց կը սիրէր եւ իր մտերմութեան արժանացուցած էր զայն:

Տխուր վախճան մը ունեցաւ: Կարգ մը գրիչներ, անտեղեկ հետեւեալ գէպրին, վախճան խորհրդաւոր կերպով մը մահացաւ կը գրեն... Իրականութիւնը հետեւեալն է:

Օր մը Հասկա իրեն կը հարցնէ. «Փաշա, երբորդէն մեկնելի եսք, ո՞ւր կ'երթաս, ի՞նչ կ'ընես»:

Փաշան զնչվեթիլիմ, ուղղակի ենի Քէօյի խրճիթս կը մեկնիմ. ձի հեծնել կը սիրեմ, Էրբեմնեքբեմն ալ ձիով չըջագայտիթիւնն կը կատարեմ» կը պտտառախել: Հետեւեալ օր Համիտ արքայական տնօնէն ընտիր ձի մը կը նուիրէ փաշային: Փաշան օր մը ձիով պտտած պահուն, իրաւ խառնուած թուփերու մէջէն յանկարծ կատու մը դուրս կու գայ. ձին խռչելով սոնձարձակ իօլ վազքով կը սուրայ եւ փաշան զարնուելով Գալէնտէր Գաշրիի պատին վաշիկեննապէս կը մահանայ: Համիտ չտիպեղանց ազդուած էր այս արկածէն. իր նուիրած ձին պատճառ եղած էր փաշային մահուն: Ա. քարտուղարը փաշային տունը կ'ուղարկէ իր կողմէ ցտակցութիւն յայտնելու: Քարտուղարը Սուլթանին չտիպեղանց յուզուած բլլալ կը հաստատէ, նոյնիսկ կ'երակուր չուանել կը յայտնէ: Տան բոլոր ծախքերը արքունի պահէն կը վճարուին ցմահ: Երեզ մալքը չնորհակալութիւն յայտնած է եւ ունեցուցած. «Ի՞նչ է քու գուս եթէ մահացաւ, միտ գտակա ողջ է. թող չտրտմի Հիւնքեարը. արկածի մը համա- կ'երպելէ զատ ձեռքերնէս ուրիշ ի՞նչ կու գայ»:

Փաշապոյիսն Եղրալըը՝

Ն. ԳՍԶԱԶԵԱՆ, 1838—1908, Մաքսային յանձնախումբի անդամ էր :

Հեղինակած է ելեւմտական դասադիրք մը թուրքերէնով:

Նեղինակած է հիւսմտական դասադիրք մը խուրճարէնով։
ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱ, 1842—1897: Բազմալեզուէան: Արտաքին գործոց
գրասենեակներէ կը սկսի իր փայլուն ապարդշը: 1886-ին Եպարքոս Ալի փաշայի հետ Կրետէ
կղզին կը զրկուի 1867-ին շինութեանց քննիչ: Ապա Կալաթայի մաքսատան տնօրէն, 12 տարի,

1886: Այս պարամառան խնամատարութիւնը ստացաւ, եւ Երկրագործական պանքայի 450 մասնաճիւղէրու բացումը իրեն կը պարտին: 1891-ին Արթին վաճառի մահուանէ ետք՝ արքունի զանձին խնամակալ: Իր պատրաստած ճրագիրով Ալեանիկի նաւահանգիստին կառուցումը սկսաւ: Հէրէքի գործարանին դարձ արտաւ: Վեցերորդեան աստիճան կը տրուի: Կիւնտի սկսաւ: Հէրէքի գործարանին դարձ արտաւ: Վեցերորդեան աստիճան կը տրուի: Կիւնտի սկսաւ: Հէրէքի գործարանին դարձ արտաւ: Վեցերորդեան աստիճան կը տրուի: Կիւնտի սկսաւ:

Հեղինակած է Լևոն Մոսալևան՝ դասադիր Ժ. Թուրքերեչևով։ Փորժու զալ փաշան ևս չատկարող անտեսող է մըն էլ ր։ ՄԼՏ՝ ընկերութեանը արուած անանձնաշնորհումներու - շնորհիկ զալիւրէն չատրթները աւելցան։ Հեղինակած է անտեսողիտութեան և զգարուեստի պատմութեան, միւս Թուրքերեչևով։

ՍԱԻԲԶ ՅՈՎՀ. ՓԱՇԱ, 1836—1912: փարիզ բարձրագույն ուսում առած: Նախ Բ. Դրան
Թարգմանչաց սենեակը պաշտոնավարած: ապա Հանրային կրթութեան թարգմանչի է. թըղ-
թարգմանչաց սենեակը պաշտոնավարած: և 1868-ին պետական խորհուրդը կը հիմնովի նախ ա-
թակցութեան պաշտոն կը ստանձնէ: Երբ 1877-ին պետական խորհուրդական. 1877-ին նոր Հաստատութեան նոյն ճիւղին
նոր դատարանական ճիւղին խորհրդական եւ նոյն տարին նոյն Հաստատութեան նոյն ճիւղին
անդամ. իսկ 1872 վաճառականական զբոսատան խորհրդական. 1877-ին նոր Հաստատութեան
քաղաքական գիտութեանց վարժարանին փրոֆ., 17 տարի բարձրատնիստ պաշտոններ վա-
րելէ ետք 1897-ին փոքրագլ փաշայի մահէն ետք՝ անոր կը յաջորդէ ստանձնելու արքունի
դանձին խնամակալութիւնը:

[illegible]

Թեան հեռանալով, Համիտ էս կ'առնէ ստորագրած փշրտաւ: Եւ ինչ որ է, ինչ որ
Պաշարայի եւ Պաղտատի ժքնէ ծախալիս երթիւ, երկու թեան հաստատոցն է, ոչ ուն կտաւ:

Վարակաւն գանձին տարեկան 30—40.000 ոսկի Զգաւորութեամբ արգելադրուած է չհանել Սէլանիկի նաւահանգիստին տարածութիւնը, գտնիւոյի զաւորն ոտոգումը իրեն կը պարտին։

Անատոլուի Լերկաթուղիի գիծերու բանադրութիւնը, 1925 թ. 11 ամի 11 օր

ԶԱՆԱԶԱՆ ՃԻԻՂԵՐՈՒ ՄԷՋ

Արքունիի գանձի նախարարութեան մէջ կը գտնուէր հետեւեալ հայ պաշտօնեաները:

ԱՐԹԻՆ ԶԷՔԻ ԷՖ. — Արքային կարուածներու գրասենեակէ մէջ,
 իւրաքանչիւր արքային կարուածներու գրասենեակի տնօրէնութեան:

ՅԱԿՈԲ ՃԵՆՃԵԱՆ — օգնական արքունի գրություններում:

ԱՐԱՐ ՀԻՒՐՏԱԾԻ ԷՖ. — Քաղաքացիական պատերազմից հետո

ԹԼԿԻՆ, 1877—1937: — անդամակազմի չափավոր շրջանի անդամ։

ՄԿՐՏԻՉ ՀԵՔԻՄԵԱՆ — ԽԱՆՈՒՄԻՆԻՍՏ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ. — Նկարչութեան ուսուցիչ:

ԹՈՒՎԱԿԱՆ ԷՁ. — Բ. Դրան թարգմաններէն:

ՀՄԱՅՆԱԿ ՍԷՖԻՐԵԱՆ — Էրկրադործական քանիչ

ԱՐԱՄ ԱՏԻ — երկրադորժական քանի
 զուգը գործողենն էմ. — թղթակցութեան սենեակի վարտուղար:

ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ
ԴՐՈՒՄ

ԳԵՂՈՐԳ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ, ԷՃ. — ԲՆԱԿԱՆ ԱՆՆԵԱԼԻ ՔԱՐԱՌՈՂԱՐ:
ՄԵԼԻՔՈՆ, ՄԵԼԻՍԵԱՆ, — ԲՂԺԱԿԳՈՒԹԵԱՆ ԱՆՆԵԱԼԻ ՔԱՐԱՌՈՂԱՐ:

ՄԵԼԻՔՈՆ ՄԵԼՈՍԵԱՆ — ԺԹԽՀ-ի աշխատակազմի պարտուղար:
ՊԷԶՐԱՆ ԵԱԴՌԻՊԵԱՆ — ԺԹԽՀ-ի աշխատակազմի պարտուղար:

ՍՍՀԱԿ ԵՐԱՄԵԱՆ — Հաշուեքները սենեակի քարտուղար:

ԼԵԻՈՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ — Հայաստանի և Երևանի քաղաքացիական պատերազմի

Գեորգի ԳՈՐԱՆ — Էսթրելի արքունի կալուածոց գրասենեակի տնօրէն:
ՏԻԳՐԱՆ Լ. ԳԵՈՐԳ ԶԻՒՊԵՐԵԱՆ — Էրկրաշտփներ:
ՅՈՎԱԷՓ Լ. ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ ԷՖէնտիններ:

Գ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ո Ւ Ր Գ

Կառավարութեան ամենէն բարձր հաստատութիւնն էր. հիմնուած 1868-ին, ուր պատ-
ուար սեղ գրասեղ են ժամանակակից Էրկուլի Հայեր:

ՄԻՀՐԱՆ ՊԷՅ ՏԻԻԶ

ՊԵՏՐՈՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԷՆԿԸՐ

ՄԻՍԻՐԼԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ԷՖ., տնտեսական բաժին:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՊԷՅ ՏԻԻԶ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, Էսթրելի թաղուհին գիտաւորոց խմբակի մէջ էր:

ՊԵՏՐՈՍ ԷՖ., արքունի գանձին գործակիցներէն

ԱՐԹՒՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵԱՆ, քաղաքական և տնտեսական բաժին

ԻԼԻԱՍ ԶԱՅԵԱՆ, նախ՝ տնտեսական, Լ. ապա Արտաքին գործոց:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՓԱՇԱ ԵՐԱՄԵԱՆ, հասեան փաշայի մահուրնէ Լաք քաղաքական բաժին
մէջ իրեն յաջորդեց. Ազգիկ հետ նարտ կը խաղար:

ՏԻՐԱՆ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ

ԱՆՏՈՆ ՔԷՐԱՆԵԱՆ — զատական բաժին

ՊԵՏՐՈՍ ԶԷՔԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԽԸՏԸՐԵԱՆ, հաշուեքննիչ բաժին

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ, իրաւագիտական բաժին

ՍԱՀԱԿ ԱՊՐՕ

ԶԱՐԵՀ ՏԻԼՊԷՐ

ՅՈՎՀ. ՆՈՒՐԵԱՆ, իրաւագիտական բաժին. Էդոմ է հետագային Էրկրագործական
գործատան վարչական կազմին նախագահ:

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԻՍԱԿ ՅԷՐԻՏ ՊԷՅ, հայկական մամուլի գրաքննիչ տնօրէն.

ՄԻՆԱՍ ԿԱՄԱՐ Լ. ԼԵՒՈՆ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ, գրաքննիչներ.

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵՈՒՍՈՒՅԵԱՆ, գրաքննիչի օգնական.

ՊՕՂՈՍ ԲԱՐՆԱՍԵԱՆ, ապագրական տնօրէնութեան Ա. քարտուղար.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԽԱՆՏԱՆԵԱՆ, սահմանադրութի տնտեսական գիտաւոր:

ԿՈՒՍԱԿԱԼԻ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐ

ՅՈՎՀ. ՅԷՐԻՏ ԷՖ. — Այնթապցի. վան:

ՅՈՎՀ. ԱՍԱՍԵԱՆ — Խարբերդ:

Լ. ԱԼԶԵԱՆ Լ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊԻԼԻՈՐԵԱՆ — Կարին:

ՄԻԻԹԷՍԱՐԻՖԻ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐ

ՆԱԶԱՐԷԹ ԷՖ. — Ամասիա:

ՂԱԶԱՐՈՍ ՍԱՅԱՊԱՊԼԵԱՆ — Կեսարիա:

ՅԱԿՈԲ ԷՖ. — Փոկվէցէ:

ՄԻՀՐԱՆ ՊՈՅԱՃԵԱՆ — Փոկվէցէ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱԲԱՐԹԵԱՆ — Էնէս:

ԼԵՒՈՆ ԷՖ. — Գարէնի:

ՄԻԻԹԷՍԱՐԻՖԻ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐ

ՄԻՆԱՍ ԶՈՒԳԱՍԸԶԵԱՆ — Զարանձը: ՆԱԶԱՐԷԹ ԷՖ. — Էրտէք: ԱՐՄԵՆԱԿ ԷՖ. —
Տիւրքոս: ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ՅԷՔԻ — Սիւլիբի: ՄԱՆՈՒԷԼ ԷՖ. — Սոփուլու: ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՍ-
ԲԱՅԷԼԵԱՆ — Մալիարա: ՊԵՏՐՈՍ ԷՖ. — Յիւրիան: ՆՇԱՆ ԷՖ. — Մատէն: ԲԱՍԲԱԼ ԷՖ.
— Կիւրին: ՍԱՐԻՄ ԶՈՒԳԱՍԸԶԵԱՆ — Արարիկ: ՏԻԳՐԱՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ — Բալու: ՅԱԿՈԲ
ՅԷՐԻՏ — Սիւլիբի: ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍԵԱՆ — Տէվէլի: ՅԱԿՈԲ ԷՖ. — Բաղար Գէօյ
ՄԷԻՔԷՐԵԱՆ օգնական, ապա Սիւլիբիի գալմաղամ: ԳՐԻԳՈՐ ՓԱՓԱԶԵԱՆ — Ազատդ
Մատէն: ՆՇԱՆ ԱՂԱ — Վիգէ: ԱՐՄԵՆԱԿ ՊՈՅԱՃԵԱՆ — Ղաւա: ԳՐԻԳՈՐ ԷՖ. — Ուլու:
ՏԻԳՐԱՆ ԷՖ. — Քէօփրիւլի:

ԿՈՒՍԱԿԱԼԻԹԵԱՆՅ ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՐ

ԳԵՈՐԳ ԽԻՒՏԷՎԷՆԴԻԲԵԱՐ, ԱԻԵՏԻՍ ՍԻՍԼԵԱՆ ԷՖ. — Ատանա: ՄԻՆԱՍ ՀԷՔԻՄԵԱՆ
— Կարին: ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ — Ռումէլի Կուսակալութեան ընդհանուր քարտուղար:
ԳՐԻԳՈՐ ԷՖ. ՇԱՊԱՆԵԱՆ, 1835—1908. Նա կարեւոր պաշտօններ վարած: Կարնոյ հասարա-
կայ պատուոց մասնաճիւղի տնօրէն: ապա նոյն մասնաճիւղի նախագահ:

ՕՍԷԲ ԱՄԻՐԱ, 1872—19. Միթնաթ փաշայի խելի ուսուցիչ՝ «ազըլ խոճար»։ ՎԱՐ-
ԴԱՆ ՓԱՇԱ. 1815—1879: «Մէճմուայի Հաւատի» (1855—72) թերթի հիմնադիր: Փանոս-
ԷԱՆԻՆ «Մանգրուի Էֆէր» և «Թէրէֆմանի Էֆէր» խմբագրատեղութիւնը
վարած: Հրատարակած է «Նափոլէոնի կեանքը» և այլ Էրկեր:

ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, ԽԱԶԱՏՈՒՐ, 1810—1895: Ժամանակ մը Կարնոյ Կուսակալութեան
արկղակալ. ապա վան մարտարան մէջ պաշտօնավարած: 1877-ին Կարնոյ սուսական զեւար-
նատան թարգման:

ՆՇԱՆ ԳԱԶԱԶԵԱՆ — Ռումէլի տնտեսական պաշտօնէլ. ապա Պոլիս Մաքսային Յանձ-
նաժողովի տնօրէն: Նոյն պաշտօնին մէջ իր ընկերներէն կը յիշուին նաեւ՝
ԱՐԹՒՆ ԶԷՔԻ — ԱՍԱՏՈՒՐ ԳՈՒՇԱՏԱԼԵԱՆ — ԱՆՏՈՆ ՊԷՅ ԿԷՐՁԷԱՆ Լ. ՍՄԵԱՆ
ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԷՖէնտիններ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆ, 1835—1905: Ժամանակ մը վարչատնտեսական թարգման և քարտու-
ղար. ապա պատերազմական նախադարձութեան մէջ թարգման և թղթակցութեանց սենեակի
տնօրէն:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԱՐԱՄԱՃԵԱՆ: Ծնած՝ 1840-ին: Կարգ մը տնտեսական պաշտօնէլ կատա-
րած. ապա 1909-ին վանի թարգմանութեան տնօրէն:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԷՎԷՃԵԱՆ: Ծնած 1860-ին Խարբերդ: Ընդհ. պարտուց տնօրէնութիւն կա-
տարած ի Պատու, ՍԷՐԱՄԻՐ, ՍԷՐԱՆԻԿ Լ. ՊԷՐՈՒՐ: Ունի կարգ մը թարգմանութիւններ:
ՊԷՐՈՒՐԵԱՆ Պոլիս կը փոխադրուի Լ. ձկնատան կեդրոնական տնօրէնութիւնը կը ստանձնէ:
Կը հրատարակէ շատ արժէքաւոր Էրկարութիւն մը «Զուկ և ձկնորսութիւն», պատկերազարդ
500 էջէլ տեղի, որ թարգմանուած է Ֆրանսերէնի և իտալերէնի: Նոյն նիւթին շատ հմուտ
ԳԻՄԱՆԵԱՆԻՆ կողմէ գնահատուած: ՏէվէճԵԱՆԻ տուած բացատրութիւնները ընդունուած և իր
տնտեսութիւններով գիտութեան մատուցած ծառայութիւնները չարագանջ գնահատուած են: Լի-
ճԵՐԵԱՆ մէջ ազգայ ձուկերու մասին Լ. Էրկարութիւն: Ստացած է Էրկարագիտա-
կան նամակներ Ահմէտ Հիւսէյնի, Ահմէտ Ռիզայի, որ յանուն թուրք ազգին գինի կը
չորհաւորէ:

ՍԷՐՎԷԹ ՓԱՄԱՃԵԱՆ, 1865—1941: Շատ մը պաշտօններ վարած. Հաճըն և Պահլէ
գալմաղամ նշանակուած:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐ

ԱՆԹՈՒԱՆ ԻՆՏԵՍՍ: Էնի Գլոյի զեյեքորդ սենեակի գլխաւոր, ապա քաղաքապետութեան յանձնաժողովի անդամ:

ԿՐԷԿՈՒԱՐ ՄԱՆԱՍ: Նոյն պաշտօնով: ԿԸ յիշուին՝

ԱՆՏՈՆ ԱԶԼԱԽՈՐԵԱՆ Է՝ ՏԻԳՐԱՆ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ :

ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՔՐԻՆԷԼ ԷՅՑ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ: Տափաս փաշայի նման Թուսկիի երկաթուղինե-
րու դժուարին խնդիրներու հաշուակալութեանց կարգադրութիւնը, Գերմանիոյ հետ վա-
ճառականական յարաբերութեանց հաստատման, Սերպիոյ երկաթուղիներու կցում, Պարս-
կաստանի թղթատալութեան, և այլ վիճարանութեանց իրը ներկայացուցիչ կարգուելով
լուծումը եւն. եւն.: — Գներ օղիք ծանրանալ ոչս արժանաւոր Հոյս մատուցած ծառա-
յութեանց վրայ. ամէն Հոյս ծանօթ է անս. անունը և քաղաքական չըջնակին մէջ մի-
ջնողային համարու տիրացած է:

Ղալիմ Քէմալի Սեօյլեմէզ Օղլու իր «30 տարի արտաքին գործերու մէջ» (Կ. Պոլիս, 1949) երկին մէջ կը գրէ. «Երբ Կորաթունիկան էփէնտին շինութեանց նախարարութեան մէջ պաշտօն ստացաւ, Լեֆէ ալլ Փամանակներ իր ծրագիրները գործադրուած ըլլալին, այսօր Անատոլուի մէջ շատոնց ճամբաներ, ուղիներ եւ շողեկաօքի դիմեր շինուած պիտի ըլլալին: Իսկապէս չափազանց արժէքաւոր իրաւագէտ եւ աշխատասէր անձնատուրութիւն մըն է օսմանեան կայսրութեան: 1905-ին իրը շինութեանց նախարար Ռումանիա այցլին, Գարոյի կողմէ ի պատիւ իրեն արտակարգ ճաշկերոյթ մը տրուած էր, ուր ներկայ էին զեպան Սաֆա պէյ եւ զեպանատան ամբողջ կազմը: Դժպէտոյթի ընթացքին եղած զոյսասանական ճառերուն իր տուած վաժիկանկաւ պատասխանը բոլորին հաճոյք պատճառած է: — Գիտէ՞ք որ իր պաշտօնախաղութեան ընթացքին մեր Երկրին համար 10-ամեայ ծրագիր մը պատրաստած էր: Այս 10-ամեայ ծրագրերով Պոլիս գտնուելուն, Յընտըլլէի երեւոյթանական ժողովի շէնքին մէջ հան ալլին շինութեանց պիւտեմէն պաշտպանելու առթիւ խօսած ճառը մտիկ ըրի: Ըստ յիշողութեանս մեր մօտ տիրող «Եղբայրացիներ» հեռուեալ կերպով բացատրեց. «Ռումանիա ըրած ճամբորդութեան ընթացքին մեզի օրինակ ըլլալիք շատ բաներ սորվեցայ: Եւրոպական թուրքիոյ մեր ունեցած քանի մը կոտակալութեանց սահմանակից այս Երկրին մէջ 300-է աւելի կոտակարական երկրաչափ եւ նոյնքան Լու իրենց հաշուոյն աշխատող երկրաչափներ կան: Մինչ Օսմանեան հակա կայսրութեան մէջ հազիւ 60 երկրաչափներ կան: Չեմ գիտեր ո՛ւր մնաց այդ ծրագիրը: Սմէն պաշտպայի կատարելագործուած բան մըն էր...»:

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱԼԼԱՅԵԱՆ, 1871—1909: Փարիզի իրաւագիտականն, դրոշմաթուղթերու անօրէնութեան և բնոյճ պարասց վարչութեան անդամ: Երկու տարի Հանրային շինութեան նախարարութեան մէջ պաշտօնավարած: Նախարար: Յիշատական բնէկրութեան մը հետ 10-000 քմ. համրայ շինելու ծրագիր մը ունէր. շատ մը դարձիւրներ բեքել տուաւ Եւրոպայէն: 1908-ին Երեւոյիսան. 1909ին-ին զազդոնի մահ Առանցիկ ջարդէն հետք:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՆԱՊՏԻՍԷՆ, Պետրոս Հալիվանյանի ետք նորից պաշտօնին ստանձնեց: Բոլոր
հեղինակները հրատարակվեցին: Իսկ նոր երկաթուղիի գիծերու կառուցումը ծովեզերիային
աղբերակն անցնելու կը յանձնարարէր: 1912-ին Լիբանանի մի Բէւսարը՝ Յրանքո փաշայի
փոխանորդել կը մերժէ եւ փարիզ կ'երթայ, ուր վախճանեցաւ 1915-ին, իր հրաժարականը
տալէն ետք:

ՄԿԻՏԻՉ ՍԻՆԱՊՏԻԿՆ, 1856—1922: Նոյն հոխարարութեան վիճակագրական աննեակը
անօրէն. պալատի զեղադործ վիչէն Էֆէնտիին ուղղի. նաեւ պալատի բժիշկ Տօքթ. Գասպար
Սինսպեանի հօրեղբարը: Իր քոյրն աճումնացած է ու բժիշկ Միլալայ Կոպիտաս պէյ Մի-

նառահանին հետ: Մկրտիչ էֆէնտին Համիտի Համակրիլի անձնաւորութիւններէն մին ըլլալու
Համբաւն ունէր: Մկրտիչ էֆէնտին Ֆրանսայի նախագահ Ֆելիքս Գորի յուզարկաւորու-
թեան ներկայ գտնուելու Համար փառից զրկուած էր: Իր հօտութենէն զտուելու Համար
չառ մը խորհրդակցական յանձնախումբերու կողմէ կ'ընտրուէր: Մեծ բանաստեղծ Ապ-
տիւլհադին մտերիմ բարեկամ:

Շինությունը եւ մատակարարական նախարարությանը թէք իրաւագիտական խորհրդանշերու կարգին կը դանենք՝ ՅՈՎՀ. Էմ. ԳԱՐՏԱՎԵԱՆ եւ ՊԵՏՐՈՍ Էմ. ԽՈՐԱՄԱՆՃԵԱՆ,

նշ ժամանակ մը իրար ազդեցութեան դասախոս ալ եղած է :

ԳԷՈՐԳ ԲԱԼԵՐՍԷ ԷՓ. 1849—1901. Թարգմանչաց սենեակի Ա. Գարսուդար:

ԳԵՈՂՈՍ ԿԱՆԼԵԱՆ ԷՖ. 1907-ին նոյն սենեակի տնօրէն: Իրոք քարտուղար կային նաեւ,
Երեւթոյն, ՆԱԶԻԿԵԱՆ ԷՖ., ԳԱՐԵԳԻՆ ՂԱԶԱՐԱՐՍԵԱՆ ԷՖ. եւ ԵՐՈՒԱՆԴ ԽԱՄՈՒԷԼԵԱՆ ԷՖ.,
1870—1945: ՎԵՐԳԻՆՍ 18 տարի շարունակաբար պաշտօնավարած է:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՀԷՔԻՄԵԱՆ ԷՖ. — ԳՐԴՉ ՔԻՒԽԵ ԷՐԼԻՐԱԳՐԾԱԿԱՆ ԱՎԱՆՔԱՅԻ ՄՆՈՐԷՆ:

ԵՐԱՄ ԷՊ. — Յանձնախումբի տնօրէն և առաջին անգամ ինչպէս յայտնեցիք:

[illegible]

ԳԷՈՐԳ ԹՈՐԳՈՒՆԵԱՆ, ԷՖ. — Պրուսայի ձեռագիր դպրոցի փրոֆ.: Երկիրս առաջին

[illegible]

ԹՂԹԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ, ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Առաջին Հայր Գրիգոր ԱՂԱՔՈՆՆ Է (1825—1868)։ Գրեթէ Հիմը դրաւ թղթատարութեան։ Գորշմենբր իր օրով դուրս ելան ճաշակատը. օտար թղթատարական դործակալութեանը ճնջումին կողմնակից։ Գեանախնձորի մշակոյթը իր միջոցով եղած։

Յաջորդենքու մէջ կը գտնենք.

Յաջորդներու մէջ էջ գտնենք.
ԱՆՏՈՆ ԹՐՆԿԸՐ ԷՒԱԼԻՐ ՓԱՇԽ. 1812—1908: Փարիզի Հիւպատոս Սիւլէյման փաշայի
Ռատուղար: Ապա Ֆ. Դ. Թարգմանչաց սենեակի տնօրէն: Եղէական կղզիներու կուսակալ
Մուսա Սաֆֆէյ փաշայի Թարգման. պէյ եւ ոսպա Եսալէր տիտղոսով: Արեւելեան բանակի
արտաքին Բլթակցութեանց ճիւղին տնօրէնն ըլլալով, բանակի ղեկավարութեան մաս կող-
մեց. բանակի ընդհ. շարժումներու վրայ եղած Բլթակցութիւնները խմբադրեց: — 19
Մարտ 1854-ին Վստնա՝ Շէֆէր մարտանաւին վրայ Պր., Անդլ., Էսմէր եւ Րիդա փաշանե-
րու խորհրդակցական ժողովին ներկայ: Սէրտար Էսմէր փաշա, զլխաւոր Հրամանատար
Թրքական ոյժերու, Ժարտուղար եւ զինուորական բոլոր գաղտնիքներու տեղեակ:
Սէրտար Էսմէր փաշա կազմող նաւերու տնօրէնութիւնը իրեն յանձնուելուն, Միր-

[illegible]

Սյունյացի զորավար Սարգիս Բեկ-Քանաճյանը, 1868-ին թղթատարութեան մասին
Այս քան ղարձր պաշտօնավարութիւններէ

845

նաւորը «Միֆթաւի դալանին», որ հաւաքածոյ մըն է Ֆաթիհ Սուլթանէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը օրէնքներու հաւաքածոյ, ֆրանսական «Տալլոգճի չափով», բոլոր օրէնքներու եւ դատման եղանակի, դատուած վճիռներու հաւաքածոյ: Ոչ մէկ վատտարան եւ ոչ մէկ դատաւոր չի կրնար չթղթատել այս երկը:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՌԻՍՈՒՅԵԱՆ ԷՅԻ. 1838—1910: Վճարեկատեանի դատաւոր:
ԹԱԳԻՈՐ ՀԱՄԱՍՏԱՆ, ԳԱՐԻԻԼ ԳԱՐԻԻԼԵԱՆ Եւ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ. — վերջնիչ ատեանի անդամներ, 1855—1910:
ՄԱՐԳԱՐ ՈՒՆՃԵԱՆ. — ծովային վաճառականական պտեանի անդամ:
ՍՏԵՓԱՆ ԳԱՐԱՅԵԱՆ. — վաճառականական առաջին դատարանի անդամ:
ԹԱԴԵՍՈՐ ԲԷՅԵՐ. — Պէյոդուի ընդհանուր դատախազ:
ՏԻՐԱՆ ԱՂԱՆԵԱՆ Եւ ԳԱՐԻԻԼ ՆԵՇԹԵՐՃԵԱՆ. — Պէյոդուի դատարանի անդամ:
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ. — Էտերնէ Եւ Սելանիկ վերաքննիչ դատաւոր, ապա ճանր պատժական զործերու դատաւոր:

Ն Ա Խ Ա Գ Ա Հ Ն Ե Ր

ՅՈՎԱԿԻՄ ԲԷԻՍԵԱՆ. — պատժական ատեանի:
ԳԵՈՐԳ ՖԻՔԻՐԻ. — Տրապիզոնի վաճառականական ատեանի:
ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԷՅԻ. — Փէյմարի դատարանի:
ԱՐԹԻՆ ՇԻՆԱՉԻ, 1863—1925: Այսա եւ այլ տեղեր նոյն պաշտօնով: Հարէպ, Անգարա, Եոզկաթ, վերաքննիչ ատեանի անդամ:
ՇԱՇԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ, ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԻՐՃԵԱՆ, ՄՐՃԻԿԵԱՆ. — 1878-ին հաստատուած վատտարանաց կաճառի առաջին հայ անդամներ:
ՊՅՂՈՍ ՇԱՇԵԱՆ. — Պետրոս Շաշեանի եղբայրը, Պրուսա, վճարեկատեանի անդամ եւ նկարիչ:

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲԺԻՇԿՆԵՐ

ԱՆՏՈՆ ՓԱՇԱ ՆԱՖԻԼԵԱՆ, 1830—1912: Զինուորական բժշկական համալսարանէ շրջա-
նաւարտ. կարող վիրաբույժ եղած է: Երբմի պատերազմին շատ մը վիրաւոր աղատած, ինչպէս
նաեւ 1856-ին Կիրիտ պատահած երկրաշարժին: 1878-ին Ռուս-թրքական պատերազմին կատա-
րած ծառայութիւնները անհամեմատօրէն շատ եղած են: Մարդիչ դործնական վիրաբույժութեան
վիրաբույժական գործողութիւններ կատարած Հայտար փաշայի հիւանդանոցը: Զէ վարանած
զօրայտը Արտաշէլի զինացը ելլելով բողոքելու, արտաշի կասեցնէ Պուլիարները, որոնք
կ'ուղէին հիւանդանոցը կրակի բռնել: Երկար տարինեւ բժշկապետ եւ վիրաբույժապետ. Հայ-
տար փաշա, Կիւմիւշապետ, Թուրքիոյ հիւանդանոցներու մէջ անխոնջօրէն աշխատած: Ար-
քունի բժշկապետ. Համիտի մէկ տղան ծանր հիւանդութենէ մը բուժած: Օտար երկիրներ ու-
սանող դրկելու ծրագիրը ինք առաջարկած ու դործադրել տուած է: Շատ մը շքանշաններէ դատ
Ֆէրիք տիպոսին արժանացած է:

ՏՈՔԹ. ՎԱՀԱՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ծնած՝ 1848-ին: Դեղագործ. բժշկական զինուորական վար-
ժարանին մէջ տարբարանութիւն տաւրած. ապա 37 տարի բժշկական համալսարան եւ այլ
բարձրագոյն վստժարաններու մէջ դաստանդած:

ՏՈՔԹ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, ծնած՝ 1865-ին: Բժշկական կաճառի նախագահի օգնական. ապա
նախագահ: Վերադարձնելու վրայ բրած փորձերուն՝ երկ մը հրատարակած է: Համիտէն
շքանշաններ տուած: Դոկտ. Հ. ԳԱՓԱՄԱՆԵԱՆԻ հետ վիրաբույժապետ:

ՏՈՔԹ. ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏ ԱՃԻՄԵԱՆ, 1852—1913: Հայտար փաշա հիւանդանոցի բժշկա-
պետներէն. Պէյոդու, դատախոս աշխի հիւանդութեանց. 30 տարի:

ՏՈՔԹ. ՎԱՀԱՐԱՐ ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ, ծնած՝ 1858-ին: Կարաթա Սերայի լիսէին երկրորդ տնո-

րէն եւ բժշկական կաճառի անդամ: Դանթ Դէմք Հայութեան:

ՏՈՔԹ. ՅԱԿՈԲ ՏԱՏՈՐ. — Կիւմիւշապետ հիւանդանոցի զինուորական, քիթ-կոկորդի
մասնագէտ:

ՏՈՔԹ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԵԱՆ. — Իրանի սահմանադրութիւն առողջապահական կեդրոններու
բնիչ:

ՏՈՔԹ. ԵՈՐԱՍԱՆԵԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ, 1835—1903: Պատերազմական նաու մէջ բժշկու-
թեան պաշտօն ստանձնած: Բժշկական կաճառին նախ անդամ, ապա նախագահ: Մատուցուէս
30 տարի բժշկ. համալսարանի վերջ, վարիւրիւր ճիւղին: Համիտէ Եւ Էյուպ զինուորական
հիւանդանոցներու բժիշկ:

Տարբեր հաստատութեանց մէջ պաշտօնավարող բժիշկներ.

ՊԵՏՐՈՍ ՍԷՉԱՅԻ. — ապահովութեան նախարարութեան Գամիսէրի օգնական:

ՄԻՐԱՒԱՆ ԿՈՄԻՏԱՆ ՊԵՏ. — բժիշկ:

ԵԱԶԻԿ ՓԻՈՍԵԱՆ. — Կեդրոնական բանտի առաջ կեդրոնործ.

ՄԻՐԱՒԱՆ ԳԱՐԻԻԼ ԹԱՇԾԵԱՆ. — Պատերազմական նախարարութեան առողջա-
պետ բժիշկ:

ՄԻՐԱՒԱՆ ԱԼԷՔԱՆԴՐ ԱՐԱՊԵԱՆ ՊԵՏ. — Պատերազմական նախարարութեան առողջա-
պետական ճիւղի բժիշկ:

ՏԻԳՐԱՆ ՓԱՇԱ ՊԱՊԱՅԵԱՆ. — կանանց Եւ երեխաներու հիւանդանոցներու մէջ օգնող,
բժիշկ, կոկորդի մասնագէտ:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՆՈՒԼԵԱՆ ՓԱՇԱ. — Ժամանակ մը Հայտար փաշայի հիւանդանոցը՝ հարի-
րապետի աստիճանով: Ժամից ուսումը կատարելագործելու համար կրկին նոյն հիւանդանոցը

նկարիչ հիւանդութեանց. տարւոյն Եւ բողոքապետարանի բժիշկ:

ՏՈՔԹ. ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԵԱԶԱՏՈՐ. — մեռած՝ 1883-ին: Զինուորական բժիշկ. Բէ՛
ՄԷՀՏԷՄ Այլ վատտի Եւ Բէ՛ Երբմի պատերազմին, բանակին մէջ իր ծառայութիւնները շատ

դիմաւորուած էին:

ՏՈՔԹ. ԷՆՈՎԷ ՓԱՓԱՆԵԱՆ. — Եղիշտացի. մեռած՝ 1913-ին: Կարինի փոյ Օրտուի բժիշ-
կապետ:

ՏՈՔԹ. ՊԱՊԱՍԱՐ ՓԱՓԱՆԵԱՆ ՊԵՏ. — ծնած՝ 1849-ին: Պոստա Հէրսէր, Հայկ, Էմէն,
ձեռք դրարաժնի բժիշկ. դաշտաղամութեան աստիճանի բարձրագոյն:

ՏՈՔԹ. ՏԻՐԱՆ ՓԱՇԱ ՓԱՓԱՆԵԱՆ. — 1858—1926: Պաշտօնի զինուորական հիւանդա-
նոցի Եւ Հէրսէրի դոճաւանի, Եւ Հայտար փաշա հիւանդանոցի աշխի մասնագէտ: Անթի Եւ

նոյն Հայերի, սակայն տարիներէն տաճ կատարական թոշակի արժանացած էին: Ստիճանի

կողմէ հիւանդներու ախի Եւ այլ անհրաժեշտ պէտքեր կը նախարարէին, որուն փոխարէն

Եւ կեդրոններու մէջ իսկ համար աղօթքներ կ'ըլլային:

ՎԱՐԳԱՆ ՓԱՇԱ. — Հաստիական բլրաւուն իր թերթը՝ «Մէճմուսը» հաստիական փակ-

ուեցաւ:

ՏՈՔԹ. ԳԱՄՊԱՐ ՍԻՆԱՊԵԱՆ. — նոյնպէս Հաստիական բլրաւուն՝ պաշտօնին կը հաւ-

ժարեղալի: Վիշոյն զինանայ զկարեւորուն, բանի մը օր ետք կը մահանայ:

ՏՈՔԹ. ՍԷՐՎԻՉԷՆ, 1815—1897. Ֆուտա Եւ Այլ փաշաներու անձնական բժիշկ: Դա-
ստանցած է ներքին տնտեսականութիւն Եւ օրէնսդրականութեան: Զբաղարական է

բժշկական զարբերութեան Եւ դիւրեւ ֆրանսերէնով: Բուն անունը՝ ՍԷՐՎԷՐԷՆ ՎԻՉԷՆԵԱՆ:

ՏՈՔԹ. ՍԻՆԱՊԵԱՆ, նմանապէս ԳԱՄԱՐ ՊԵՏ, 1814—1872: Դատախոսած 25 տարի

ընդհանուր տնտեսականութեան:

ՅՈՎՀ. ՆԻՍԱՆԵԱՆ. — Բարսեղաւթեան Եւ տարբարանութեան դատախոս կեդրոնործ-
կան վստժարանի մէջ: Եղած է նաեւ աստիճանի Հայեր — աշուղտ:

ՖԷՐԻՍ ԳԱՇԱ (ԹԵՐՃԻՄԵԱՆԵԱՆ). — դատախոս բժշկական վարժարանին մէջ. նոյնպէս
նաեւ՝ ՍՈՒՍԱ ՓԱՇԱ, ՊՈՆԻՍԱՐ ՇՆՈՐՀՈՔԵԱՆ, ՀԻՆԷՔԵԱՐԱՊԵԱՆԵԱՆ, ՆԵԱՆ ՄԱ-

Ասանցմէ դատ՝ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՇՆՈՐՀՈՔԵԱՆ, Եւ ՏՈՔԹ. ԵՆԴԻՐԵԱՆ, ֆրանսերէն լեզու դատաւանդած են
բժշկական վարժարանէն ասանցներուն:

851

ՅԱԿՈԲ ՄԱՐԿԵԱՆ — Հեղինակ շատ մը թրգական երգերու:
ԼԵՒՈՆ ԵՄԵՆՆԵԱՆ — 1890-ին Պոլսի վարեց թրգական երաժշտանոցի ուսուցչական պաշտօնը: **Հեղինակ:**
ՎԱՀԱՆ ՊԵՅ ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ — Հոգադարձական արհեստագիտութիւն, չեքամարումութիւն մանրէրանութիւն, աղեղործութիւն, բոյսերու հիւսնգութիւններու:
ԵՐՈՒԱՆԴ ԶՈՒԼԱԼԵԱՆ — Վաշան Սուրենեանի ողնակներ:

ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ — Կ. Պոլսի, 1840—1891: ԿԻՒԼԼԻԻ ԱՆՈՐ անունով ծանօթ էր հիմնէ առաջին Պոստական թատրոնը Կէտիկ փառա:
 Կիւլլի Ահար պալատ անուանով կայսերական նուագախումբի մաս կը կազմէ. մասնաւորապէս իր ներդրումը, եւրոպայէնի անունը կ'առնէ. իւր գրական յանձնարարները չեքամարում մըն է:
ԲՈՎԱՐՍԱՆ ԶՈՍՈՒԼԱՆԵԱՆ — Կ. Պոլսի, 1843—1901:
ՄԱՐԿԵԱՆ ՄԱՐԿԵԱՆ — 1838—1920: Թրգերէնի թարգմանած է 200 է աւելի թատերախաղեր:

ՎԱՀԱՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ, **ԱԼԵԿՍԱՆԵԱՆ**, **ԵԱՄԵՆՆԵԱՆ**, **ԵԱՄԵՆՆԵԱՆ**, **ՍՈՒՐԱՆ**, **ԱՐԱՄ ՄԱՐԿԵԱՆ**, **ԱԶՈՒԼԻՆ** և **ՊԱՐՄԱՆՈՒՆ**, Թրգական Մարկ, Նուարդ, Երանուհի:

ՄԱՐԿԵԱՆ և **ՍԻՐԻՆ** ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ՝ Պաշտօնաւոր, մաս կը կազմեն վերի գերատնտեսութեան հետ Մանկան—Պրնիմէական խումբին: Ապա՝ Հոյսա, Սանտոգէական, Զափրատ, Զոյանեան և Կէօք Սուլայ մէջ: Զանաքաւէ, Պոստա, զանաքան թատրոններու և սրահներու մէջ: Տիկիններ՝ Աճիմեան, Հէփիմեան և Պրնիմէական: Զմանանը հոգադարձութիւնը, Սաւա Մաննիկ, Նուարդ, Աստղիկ քոյրեր:

Կուսակցութեան Սահման ձեռնարկ խումբին հետ շատ մը ներկայացումներ կու տայ Սահմանի, Պոլսի Բաղրաբէջ, Բարաքան պահպանի, Սիւրապա թաղականօրու Մեծիկ պահպանի, Կղզիներու և Կէօք Սուլայ մէջ: Զանաքաւէ, Պոստա, զանաքան թատրոններու և սրահներու մէջ: Տիկիններ՝ Աճիմեան, Հէփիմեան և Պրնիմէական: Զմանանը հոգադարձութիւնը, Սաւա Մաննիկ, Նուարդ, Աստղիկ քոյրեր:

Նշանաւոր գերատնտեսներ և գերատնտեսներ. բոյսեր՝ Գաւառական Նուարդ և Սահմանի, Պաշտօն Մաղաքեան, Երանուհի Գաւառական, Աղաճեան, Սահման, Փաշտօնական, Խաչիկ Թոստաթեան, Զափրատ, Սանտոգէական, Մաթաւեան Բնաւ Հանում և ուրիշներ:

Համառ արդիւնք էր հայկական թատրոնները: Աղաճեանին թոյլ տրուեցաւ որ կարգ մը բնագործութիւններ ընէ: «Համալիթ» և «Լիւր Աստղ» թատերադրամները զորա հանուեցան. կայսրերու խօսք կար... «ՈՐԵՄԵԱՆ» կը ծառայէր թոյլ տրուէր: «Բն» և «Ոճ» արդարեւ ընտանիքը: Լրաններ զինք կատարելիներու ցանկը անցաւ Լին:

Արեւելեան երաժշտութեան ալ իրենց տաղանդը բերող հայ երաժիշտներ անդաւաճեցին:

Զուլապա թուրքի, 1852—1914. Հեղինակ երգերու, սրանք թուրք երաժշտութեան զանաքներ կրնան նկատուիլ:

Գանուհի **ԱՐԹԱՔԻ ԹԵՐԶԵԱՆ**, ուտի, քանուհի և ջութակի, երկար առեւ ուսուցչութիւն բրած թրգական վարժարաններու մէջ:

Զուլապա Տիգրան, Լեւոն Հանճեան, երգիչ, Հանրապետութեան հռչակումէն ետք թրգական երաժշտանոցի ուսուցչական. «Արեւելեան երգեցողութեան» Ընկերութեան տնօրէնութիւն: Գանուհի Միհայան. Քէմանի Նուարդ, երգիչ Եղիապար և Պրնիմէ, Ուտի Հրանդ, Լեւոն:

ՅԱԿՈԲՈՍ ԱԼԵԿՍԱՆԵԱՆ — 1891, հայրը՝ Սիմոն. Երաժիշտներ Սիմոն, Խաչիկ և Արաշամ. երաժիշտներ: Յովսէփ Կոլլեան. Հեղինակ երգերու. հրատարակած է հաւաքածոներ:

ՊՈՂՈՍ ԶԱՐԱՄԵԱՆ — ուսուցիչ և հեղինակ: Ծնած՝ 1872-ին: **ՅԱԿՈԲ ԳԱԶԱՐԱՆԵԱՆ** — Ծնած՝ 1872-ին, նուագահար: Հեղինակ, երգիչ և նուագահար:

ՊՐԻՄԵՆ ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ — Ծնած՝ 1873-ին. ուսուցիչ և հեղինակ:
ԱՐԶԱՆ ԶԵՄԵՆԵԱՆ, քանուհի, ջութակ և ուտ. զուլապանց թուրք վարժարաններու մէջ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԵՐԶԵԱՆ — 1888. Հեղինակ, երգիչ և նուագահար:
ԵՂԱԶԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ — 1887. քանուհի վարդու. երգիչ և ուսուցիչ:

ՈՒՍՈՒՅԻԶՆԵՐ

ՄԻԽԻԼԻՔԻՆՆԵՐ

ՎԻՊԵՆ ՆՈՒՍԵԱՆ — Դաստանդած է միջնադարի օրնագիտութիւն:
ԿԱՐԱՊԵՏ ՇԱՀԱՆ — Ալի Շահապ կեսարացի. դաստանդած է առեւտրական օրնագիտութիւն: Եղած է հմուտ օրնագիտ և դաստար: Ամուսնական խնդրոյ մը առթիւ, Աստիթիւն պատրիարքի օրով բանագործած և մահաճական կրօնքն ընդունած:
ՎԻՊԵՆ ԳԱՊԱՐԱՆԵԱՆ — Ուսուցիչ տաճարակալութեան, նաեւ առեւտրական վարժարանի մէջ:

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՐԱՊԱՆԵԱՆ — Ուսուցիչ երկամտագիտութեան, ընդհանուր հաշուականութեան տնօրէն երկամտական նախարարութեան մէջ:

ՏԻՐԱՆ ՔԵԼԵԿԵԱՆ — Դաստանդած քաղաքական պատմութիւն:

ԳԵՐՈՒԹ ԽԻՄԵԼԵԱՆ — Դաստանդած է հայերէն 1908—1914:

ԱՅԼ ՎԱՐՃԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԵՋ

ԱՆՏՈՆ ՀԻՍՏՐԵԱՆ — Գործնական հաշուականութիւն:
ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՔԱՍՏԱՐ — Սղաղրութիւն և զրամեքենայ:
ԳԵՐՈՒԹ ԹՈՐԳՈՒՄԵԱՆ — Մեղաքագիտութիւն. Եղած է Պրոսպի չեքամարումաւոր վարժարանի հիմնադիր:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱՐԱՏՈՒՆԵԱՆ — Ապահովութեան ճիւղի ուսուցիչ:

ԱՐԴԱՐՈՒ ՆԻՀԱՏ — Հաշուականութիւն:

ԼՈՂԱՅԷԹ ԳԱԼՓԱՔԵԱՆ — Փրանսերէն:

ՓԵՏՐԻ ԴԵՆՏԵՐԵԱՆ — Առեւտրական թղթակցութիւն:

ՀԱԼՔԱԼԻ ԵՐԿԱՐԱՐՈՒՄԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԵՋ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՊԵԿԵԱՆ — Ընդհանուր հոգադարձութիւն:

ՄԻՆԱՍ ՊԵՅ ԱՆԵՏԻՍԵԱՆ Անաստանկուր ներքին հիւսնգութիւններ, ծննդաբերութիւն. ամբողջ 40 տարի պաշտօնավարած է նաեւ Անաստանկութեան վարժարանին մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՂԱԹՈՆ — Մանագիտ հոգադարձութեան և բերքերու մշակութեան:

ՊՈՂՈՍ ՔԵՄԱԼ — Փրանսերէն և բնագիտութիւն. նաեւ ատամնաբուժական վարժարանի մէջ:

ԱՐԵՐԱԶԱՐ ԱԼԱՄԱՎԵՐՏԻ — Հանքարանութիւն, երկրաբանութիւն:

ՄԻՀՐԱՆ ՄԱՐԱՇԵԱՆ — 1942 փարիզ. բարձրատիճան պաշտօնեայ Էրեմտական:

Վերջին պաշտօնը Մոսկուի ալֆիլտար: 1918-ի վերջերք, Պոլսոյ անձնական տունը ծախած, չեքամարած Երկար տարիներու հանգստեան թուական, Էղած է փարիզ, հաստատած «Փրանս-Երաժշտ» օթելակը՝ Ազատ օրմագիրներու «Էրան Օրիան»-ի մաս կազմող: Բարձր հարստութիւնը փնտրուեցաւ ի խնդիր Ազգ. Դատին: Սակայն այն առեւ երկու պատուիրակութիւններու փնտրուեցաւ ի խնդիր Ազգ. Դատին: Այդ թուականներուն Փրանսայի առաջին նախարար Պրն. Ռիփոն-Էր, մեծատիճան ֆրանսիստ, և մեծ էր ազդեցութիւնը օթելակներուն. ֆրանսական քաղաքականութեան ուղղութիւնները, առանց չափազանցելու՝ կրնանք ըսել թէ իրենց Ժողովներէն կը բխէին: Իր զրպանէն Էրեկոյթներ ու ճաշանդաններ սարքեց, զիմեց իրենց Ժողովներէն կը բխէին: Իր զրպանէն Էրեկոյթներ ու ճաշանդաններ սարքեց, զիմեց իրենց Ժողովներէն կը բխէին: Իր զրպանէն Էրեկոյթներ ու ճաշանդաններ սարքեց, զիմեց իրենց Ժողովներէն կը բխէին:

Այս շարքը կրնար Էրկարիլ անհամեմատօրէն, և բազմաթիւ Հայեր կրնային հասնիլ պետական բարձրագոյն պաշտօններու, Էթէ Հայ ծնած շրջանին...:

Նաև սիրուն թուղթա մը: Այն տան ուղարկութիւն չէր բրած. վերջէն ու չի ուղարկուի Նշմարելի վարդաւ խորդախութիւն մը, Օսմանցիներու համար իրը հաւատարմը ծառայող և սուրբ նշանակի մը արժէքը ունեցող թուղթայի վրայ: Փոխանակ «միշտ յաղթական» բառերու և Սուլթանի նոր անունին, կը կարգանք շատ գիւրտութեամբ «Նախնայ լոբանթա» ա-

TELEGRAPHIC ADDRESS
HOTELNATIO CAIRO

COMM. REG. 5161

FIRST CLASS RESTAURANT
& SCOTCH BAR

PROPRIETOR:
GEORGES CALOMIRIS
HOTELS

PHONES { 46081
46082
46083

The National Hotel

CAIRO (Egypt).....19.....
P. O. B. 930

բարերէն տառերը: Տեսնել պատկերը:

Պանդոկապետը հելլէն՝ ժողով Գալաթիայի, արարական երկրի մը մէջ յանգրցած էր նման սրբապղծութիւն մը գործել - չմտնանք որ եղիպտոս երկար ժամանակ թրքական հոգ նկատուած էր: Եղիպտոսական գրամներու վրայ կը գտնենք թուղթան, թէ և եւեթ «Մշար» (եղիպտոս) գրեալ:

Ուրիշ գրառող մը: «Սոսկաական Գրականութիւն» տնտեսգրի 1946, թիւ 3, էջ 157-158, տեղեկատու գրել մը «Հայերէն գրեր թուրքական գրաչմանի վրայ» վերնագիրով հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ.

«1913 թ. յիշատակային բողոքական տասը փառայանց փոստային դրոշմանիշը փառաբան վարդը վաղուց մեռել է ահաբուծ: Թէ և անունը յայտնի չէ, բայց նրա կատարած համեստ քաջութիւնը մինչեւ օրս կիսցնում է փիլատոսիստներին: Նրա դրոշմանիշները աւմիսներ շարունակ անցնում էին երկրից երկիր և ոչ ոք ոչինչ չէր նկատում, բայց երկու տարի յետոյ մի փոստային գրագիր նկատում է, որ դրոշմանիշի զարդանկարը կազմուած է հայերէն գրերից: Նա անմիջապէս շտապում է յայտնագործութիւնը մատնել պետերին: Թուրքական կառավարութիւնը անհամբարտանում է: Նկարիչը ստեղծեց հասանալի քեանք հայ է եղել և ցանկանալով մայրենի լեզուն տեսնել բուրբալան դրոշմանիշի վրայ «Օսմանեան փոստ» բուրբերէն բառերի տակ մանրիկ տառերով գրել է «Տանկատում»: Միտքը Թէ և նոյնն էր, սակայն արապայտուած էր հայերէն:

Շուտով նկարիչը կալանաւորուած էր ահաբուծում է փոքր Ասիա, իսկ նրա դրոշմանիշները շարունակուած են ապրել:

Իրը դրոշմահաւաք, վերոյիշեալ գեկոյցը մեզ հետաքրքրեց և ուզեցինք ստուգել: Ինչորոյ տարեկալ դրոշմը 1914-ին հրապարակ նկատուած 10 փառանց կանանչ դրոշմն է, որ կը ներկայացնէ Սթամպուլի փառասը և պարտէզը: Դրոշմը տառջին անգամ 20 անգամ մեծցնել տուինք, սակայն «Օսմանեան փոստ» ֆրանսերէն գրերու տակ գրուածը ճշգրիտօրէն կարգալ գժուար եղաւ: Մեծցուած օրինակը կրկին մեծցնել տուինք...: Նախ վերէն վար կարգ մը շխտակ գիծեր կան իրը զարդ, անոնց կը յաջորդեն հայերէն գրերը...: Ազգային բառ, ապա ֆրանսերէն գրերը շարուած են առանց նշանակութեան, հաւանական է քողար-

Անմուտ հայ նկարիչին պատրաստած դրոշմաբուրբը, ծածկուած հայ տառերով:

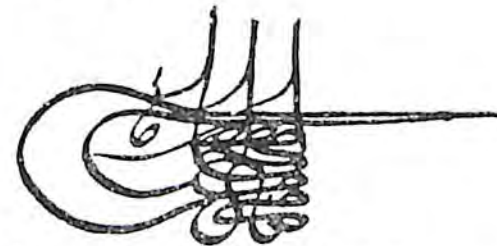
Գժրախտարար կարելի չեղաւ ո՛չ միայն վերաբաղանք, այլեւ... գտնել ու կաշտել հայ տառեր, հակառակ տմէն փորձի: Մեծցուած օրինակի փիլմին վրայ կարելի է գուշակել հայ տառերու վերի կամ վարի մասերու «քեկորներ»:

Ս. Ս.

կէրու համար բրածը, շարուածքին տալով զարդի ձեւ:

Ամենազեղ սրբէկի Սթամանեան հոգածութեան կ'ապաւինենք յաւանկաբեալը տեղի խոշորցնել, կարգալ հայերէն գրերը և ներկայ անխնամ էջերու ձեւ մը տալ:

Հիշենք նաև որ «Երկառակային Բողոքական» աշխնքն օտար տառնաշնորհութեանց ջնջումը տեղի ունեցաւ 1914-ին և ոչ թէ 1915-ին: Այս տառի մտածուարը դրոշմ լոյս չտեսաւ, այլ մակադրութիւն մը տպագրուեցաւ տաճկերէն գրերով — սեւ և կարմիր — որոշ դրոշմներու վրայ, որոնք կը կրեն 1330, աշխնքն 1911—1912 և քառակոն թուականը: Տեսնել վարի նկարներէն թիւ 14 և 15:

Marque (Toughra) de Mehmed le Conquerant.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

ایستاد بیکری
۱۳۲۰

12

13

14

15

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐԻ 15 ԹՈՒԱԳՐԵԱԼ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ։—

1. Սուլթան Ֆաթիհի (1451—1481) ստորագրությունը։
 2. Իսկական թուղթ։
 3. 1863-ին թուղթի առաջին երեսուցի դրոշմի վրայ։
 4. Թիւ 3 թուղթի (դրոշմաբուրդի) տարբերակը. 1901 թուականով. արտասահմանի թղթակցութեանց համար։
 - 5, 6, 7. Թիւ 3 թուղթի երեք տարբերակները, դարձեալ 1901 թուականով. բայց ներքին թղթակցութեանց համար։
 8. Դրոշմաբուրդ՝ 1908-ի Ստամբուլի քաղաքի հռչակման առիթ։
 9. Դրոշմաբուրդ. 1909—1911. «Էլ Վազի» տեղ Ռէզազ գրուած։
 - 10, 11, 12. Դրոշմաբուրդեր, որոնք լոյս տեսան Սուլթան Ռէզազի դիմանկարով. տարբեր արժեքներով։
 13. Տանկերէն տպագրեալ մակարտը (մակագրութիւն)։— 1914-ին այս մակագրութիւնը (մակարտ)՝ չօտար մեմաշնորհութեանց ջնջում, 1330 թուականով (= 1911—12), տպագրուեցաւ որոշ դրոշմաբուրդերու վրայ. որով մասնաւոր դրոշմաբուրդ լոյս չտեսաւ։
 - 14, 15. Այս երկու դրոշմաբուրդերը հրապարակուեցան 1911—1912-ին (հերոսական), «ՕՏԱՐ ՄԵՆԱՇՆՈՐ ՀՈՒԹԵԱՆՑ ԶՆՉՈՒՄ» մակագրութեամբ (մակարտ), կարմիր կամ սեւ գոյներով։
- Արդ, Տանկերէն կը գրէ. «1914 Հոկտեմբերին Իթթիհատականներ պատերազմի սկզբնաւորութեան, առիթէն օգտուելով ջնջելն օտար մեմաշնորհները»։ Բայց ինչո՞ւ կը գտնենք 1330 թուականը, որ կը համապատասխանէ Երուսաղեմի 1911—1912 թուականին... Թրքական հանելուկ... Կրնա՞նք ենթադրել որ թուրքեր պիտի յանդգնէին 1911—1912-ին ջնջել որոշած ըլլալ օտար մեմաշնորհութիւնները...։
- 1914-ին միայն օսմանեան կայսրութեան զգնազան բաղաճներուն մէջ բանող բոլոր օտար թղթատարական տուները փակուեցան։

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Կ Ա Լ Ի Ք

Հեղինակը երախտագիտական պարտականութիւն կը նկատէ խորունկ շնորհակալութիւն յայտնելու՝

Ա — Վիեննայի Միջերկրեան միաբան Գերբաբոյ Հ. Ռափայէլ Քոստանին, որ յաման առաւ քարգմանութիւնը շարժ մը գերմաներէն բնագիրներու։

Բ — Պրն. Գեղամ Գեներեանին, որ իր բարոյական բաշխարանքին հետ՝ յաման առաւ Փարիզի Ազգ. Մատենադարանէն՝ կարգ մը պաշտօնական տեղեկագիրներու եւ յիշատակարաններու փոքր-պատենահանումը։

Գ — Քեռորդուհիս՝ Տիկին Քարին Ռիթթէրի, ծնեալ՝ Եկաւոֆ, որ ազնուօրէն հայքայրեց գերմանական եւ անգլիական քերթերու եւ հանդէսներու մէջ «կարտում» շարք մը յղուածներու բնագիրներուն արտագրութիւնը։

Դ — Պրն. Սիմոն Սիմոնեանին, որ «հսկեց» գործիս տպագրութեան։

Իսկ մենք, իրեն վարձք, սիրով կ'ընդունինք ընթերցողներուն դիտողութիւններն ու նշումները, օգտագործելու գործիս վերհրատարակութեան առիթ, երբ նման բայտ մը ժպտի անոր։

5

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

BIBLIOGRAPHIE

- ABADI — Les 4 sièges d'Aïntab, 1920, Paris.
- AGA KHAN — Mémoires, 1955, Paris.
- ALTIAN — Problème de Cilicie, 1923, Paris.
- ANDRÉA — La vie militaire au Levant, 1920, Paris.
- ANIANTE A. — Mustafa Kémal, 1934, Paris.
- ANONYME — XXX Le Problème Turc, Préface V. Bérard, 1917, Paris.
- ANONYME — XXX Turquie, Préface V. Bérard (sans date).
- AUBLET E. — Chemin de fer de Bagdad, 1915, Paris.
- AUBOYNEAU G. — La journée de 26 Août 1896 à la Banque Impériale Ottomane à Constantinople, 1912, Paris.
- AUBRY D. — Napoléon III, 1929, Paris.
- D'AVRIL A. — Négociations relatives au traité de Berlin, 1886, Paris.
- BABELON J. — Impératrices Syriennes, 1957, Paris.
- BABINGER F. — Mahomet II, 1954, Paris.
- BAILLY A. — Mazarin, 1942, Paris.
- BAILLY A. — Richelieu, 1934, Paris.
- BAINVILLE J. — Allemagne, 1936.
- BAINVILLE J. — Histoire de deux peuples, 1940, Paris.
- BAINVILLE J. — Richelieu, 1946, Paris.
- BARBY H. — Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre, 1917, Paris.
- BARRÈS M. — Une enquête au pays du Levant, 1913, Paris (2 Vol.).
- BÉRARD V. — La politique du Sultan, 1897, Paris.
- BÉRARD V. — La révolution Turque, 1909, Paris.
- BÉRARD V. — La mort de Stamboul, 1913, Paris.
- BERTANT J. — Talleyran, 1908, Paris.
- BEYSSAD — La Ligue Arabe, 1968, Paris.
- BLACHER R. — Le Coran, 1951, Paris (3 Vol.).
- BLACHER R. — Le Problème de Mahomet, 1953, Paris.
- BLANC L. — Histoire de dix ans, tome V, 1830 - 1840, Paris.
- BOPP A. — Les peintres de Bosphore au 18e siècle, 1911, Paris.
- BORDONOVE — Les Templiers, 1963, Paris.
- BOUTHOU B. — Le Grand Maître des Assassins, 1936, Paris.
- BRÉHIER L. — Vie et mort de Byzance, 1947, Paris.
- BRÉHIER L. — La Civilisation Byzantine, 1950, Paris.

BRÉMOND, COLONEL — Notices historiques et géographiques sur l'Arménie, 1918, Le Caire.

BRÉMOND, COLONEL — La Cilicie en 1919 - 1920, Paris.

BRÉZ'EL G. — Les Turcs ont passé par là, 1911, Paris.

BRUHAT J. — Lénine, 1960, Paris.

BRAYCE J. — Traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman, 1917, Laval.

BŪAT, GÉNÉRAL — Ludendorff, 1921, Paris.

BULOW, PRINCE DE — Mémoires (4 Vol.), Traduction, 1931, Paris.

CAMBON P. — Correspondance 1870 - 1924, L'établissement de la république. La Turquie d'Abdul Hamid — Notes par H. Cambon, 1940, Paris.

CARAGUEL. — L'Angleterre contre la Paix, 1933, Paris.

CARLIER, Mme — Au milieu des massacres, 1903, Paris.

CARZOU J.-M. — Un génocide exemplaire, 1975, Paris.

CHARME G. — L'avenir de la Turquie, 1883, Paris.

CHARLES R. — Le droit musulman, 1960, Paris.

CHARMETAN F. — Martyrologie arménienne, 1896, Paris.

CHARPENTIER M. — Gandhi, 1969, Paris.

CHASLER P. — Vie de Lénine, 1929, Paris.

CHASTEL, Comte de — Les événements d'Orient, 1908, Paris.

CHASTENET J. — Le siècle de Victoria, 1947, Paris.

CHÉRADOM A. — Le plan pangermaniste démasqué, 1916, Paris.

CHESNEY F. R. — Narrative of the Euphrates expedition, 1835-37 (2 Vol.), 1850, London.

CHOUBLIER M. — La question d'Orient depuis le traité de Berlin, 1897, Paris.

COLLAS L. — Histoire de l'Empire Ottoman, Paris.

CONTAUT BIRON R., COMTE DE — Comment la France s'est installée en Syrie 1918 - 1919, Paris.

COUDRY J. — Les guerres de religions, 1962, Paris.

CROKAERT J. — Histoire de l'Empire Britannique, 1947, Paris.

DANSETTE A. — Napoléon, Vues politiques, 1939, Paris.

DELAUMAY J. — Histoire contemporaine de la diplomatie secrète, 1914 - 1945, 1965, Lausanne.

DELAUMAY J. — Correspondance secrète de Bulow et de Guillaume II, 1931, Paris.

DEWIGHT, Rév. H. G. O. — Le christianisme en Turquie, (Traduction), 1955, Paris.

DIEHL CH. — Byzance, grandeur et décadence, 1919, Paris.

DJUVARA T. G. — Cent projets de partage de la Turquie, 1914, Paris.

DORYS G. — Abdul Hamid intime, Préf. P. Quillard, 1898, Paris.

DRIAULT E. — La question d'Orient, 1898, Paris.

DUBRETON LUCAS J. — Charles Quint, 1958, Belgique.

DUBRETON LUCAS J. — Les Borgia, 1932, Paris.

DUCHATEL A. — Les événements d'Orient et le congrès de Berlin, 1908, Tournai.

DUMONT J. — Les coups d'État, 1963, Paris.

EMILLANIAER A. — Histoire de Chypre, 1962, Paris.

ENGEL C. E. — Les chevaliers de Malte, 1961, Paris.

ESSAD BEY M. — Mahomet, 1956, Paris.

FAURE A. Le — Histoire de la guerre d'Orient 1877 - 78 (2 Vol.), 1878, Paris.

FESCH P. — Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid, 1905, Paris.

FESCH P. — Jeunes Turcs hier, aujourd'hui, demain, 1909, Paris.

FRANCESCO G. — Mahomet et les grandes conquêtes arabes, 1967, Paris.

FRANK G. — Blowitz de Times, un correspondant très particulier, 1964, Paris.

FUA A. — Abdul Hamid et Mourad V, 1909, Paris.

FUA A. — Le Comité Union et Progrès contre la Constitution, 1ère série, 1909, Paris.

FUA A. — Histoire du Comité Union et Progrès depuis les origines jusqu'à la proclamation de la Constitution le 25/7/1908.

FUA M. — Les Minorités en Turquie, Thèse, Strasbourg, 1936.

GANEAU H. — Les Sultans Ottomans, 1901 - 1902 (2 Vol.), Paris.

GARNIER F. — La bataille de Lépante, 1956, Paris.

GARNIER J. P. — La fin de l'Empire Ottoman, 1973, Paris.

GAULIS G. — La question d'Orient, 1905, Paris.

GAULIS G. — La ruine d'un Empire, 1913, Paris.

GAULTIER DE ST. Amand H. — Au Service du Sultan Rouge, épisode des massacres d'Arménie (1894 - 1896), 1907, Paris.

GAUTHEROT G. — La France en Syrie et en Cilicie, 1920, Paris.

GOHIER U. — Trois Fantoques, Hanotaux, Méline, 1897, Paris.

GOHIER U. — Les massacres d'Arménie. Réponse du Sultan à G. Clémenceau, 1896, Paris.

GOROEIX S. — Bonneval Pacha (Pacha à 3 queux), 1953, Paris.

GOURDON E. — Histoire du Congrès de Paris, 1857, Paris.

GRAL F. — Les guerres de l'Angleterre, 1941, Paris.

GROUSSET R. — Vie de Gengis Khan, 1923, Paris.

GROUSSET R. — L'Empire des Steppes, 1941, Paris.

GROUSSET R. — Histoire de l'Asie, 1958, Paris.

GRUNWALD, Comte de — Nicolas I, 1946, Paris.

HAMIDOULLAH H. — Le Prophète de l'Islam, sa vie, son œuvre, 1952, Paris.

HAMMER J. VON. — Histoire de l'Empire Ottoman (en abrégé, 3 Vol.), 1835 - 43, Paris.

HAMMERY J. — De l'ordre des assassins, traduction allemande, 1961, Paris.

HANOTAUX G. — Histoire de France contemporaine, (Vol. 4), Paris.

HAYWARD F. — Histoire des Papes, 1942, Paris.
 HECQUARD CH. — L'Empire Ottoman, la Turquie sous Abdul Hamid, 1901, Bruxelles.
 HERITIER J. — Cathérine de Médicis, 1960, Belgique.
 HINDENBURG, Général feld Maréchal — Ma vie, traduit de l'Allemand, 1934, Paris.
 HITLER A. — Mein Kampf (Mon combat), traduit de l'Allemand, 1934, Paris.
 HUART C. — Ville des Derwiches Tourneurs, Konia, 1897, Paris.
 IDRIS CHAH. — Les Soufis et l'érotisme, 1972, Paris.
 JOUGUET P. — L'impérialisme Macédonien et l'hellénisation de l'Orient, 1926, Paris.
 KASIMIRISKI M. — Le Koran, Trad., 1877, Paris.
 KLACZKO M. J. — Deux chancelliers, le Prince Kortchakoff, le Prince Bismark, 1876, Paris.
 KRAKOWSKI E. — Histoire de Russie, 1954, Paris.
 LAFUE P. — Histoire de l'Allemagne, 1950, Paris.
 LAMARTINE A. DE — Voyage en Orient (8 Vol.), 1855, Paris.
 LAMMENS H. — La Syrie, 1921, Beyrouth.
 LAMOUCHE, Colonel. — Histoire de Turquie, 1953, Paris.
 LAPIE P. O. — Cromwell, 1949, Paris.
 LAS CASES, Comte de — Le mémorial de Ste. Hélène (8 Vol.), 1950, Paris.
 LANGLOIS V. — Voyage dans Cilicie, 1852 - 1853, 1861, Paris.
 LAUNEY J. de — Histoire contemporaine de la diplomatie secrète (1914 - 1945), 1965, Lausanne.
 LAUNAY L. de — La Bulgarie d'hier et de demain, 1907, Paris.
 LAURENT J. — Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Orientale jusqu'à 1901 - 1914, Paris.
 LAURENT J. — L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis les conquêtes arabes jusqu'à 886, 1919, Paris.
 LE BEAU CH. — Histoire de Bas Empire, Tome XIV, 1824 - 1836, Paris.
 LEGENDRE DR. A. F. — Tour d'horizon mondial « Quo va dis Europa »? 1920, Paris.
 LEON P. — La guerre pour la paix, 1740 - 1940, 1950, Paris.
 LEPSIUS J. — Les Arméniens et l'Europe, 1896, Lausanne.
 LEPSIUS J. — Le rapport secret sur les massacres de l'Arménie, 1918, Paris.
 LETOURMY L. Hamidullah M. — Le Coran, 1966, Paris.
 LEMAN VON SANDERS — Cinq ans en Turquie, 1923, Paris.
 LONGFORD E. — Victoria, Reine d'Angleterre, 1966, Paris.
 LUCHAIRE A. — Innocent III, La question d'Orient, 1923, Paris.
 MACLER F. — Autour de l'Arménie, 1917, Paris.
 MACLER F. — La nation arménienne, son passé, ses malheurs, 1924, Paris.
 MANDELSTAM A. N. — Le sort de l'Empire Ottoman, 1917, Paris, Genève.

MANDELSTAM A. N. — La politique Russe d'accès à la Méditerranée au XX siècle, 1935, Paris.
 MARIJAN M. — Les mystiques Musulmans, 1963, Paris.
 MARIN P. — Bulgares et Russes, 1891, Paris.
 MASSIN J. — Robespierre, 1960, Paris.
 MARTIN M. MADELEINE — Sully Le Grand, 1958, Belgique.
 MAURIES R. — Le Kurdistan ou la Mort, 1967, Paris.
 MAURRAS CH. — Contre révolution spontanée, 1899, Paris.
 MAUROIS A. — La vie d'Israëli, 1927, Paris.
 MAUROIS A. — Histoire d'Angleterre, 1933, Paris.
 MAVROYANI PACHA DR. — Abdul Hamid intime, 1914, Paris.
 MECHIN B. — Alexandre Le Grand, 1976, Paris.
 MOLÉ M. — Les mystères Musulmans, 1955, Paris.
 MOLTKE VON. — Lettres sur l'Orient, traduit de l'Allemand, 1872, Paris.
 MONTESQUIEU — Lettres Persanes, 1968, Paris.
 MONTESQUIEU — L'Esprit des Lois, 1968, Paris.
 MONTESQUIEU — Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, 1914, Paris.
 MOURAD BEY — Les coupables et les innocents, 1897, Genève.
 MOUTRAN N. — La Syrie de demain, 1916, Paris.
 NASSI N. — Histoire de Syrie, 1924. Conflans St. Honorine.
 NAVES R. — Le Prince et l'antimachiavélisme de Frederik II, 1957, Paris.
 NICOLSON H. — La monarchie, 1962, Paris.
 NORADOUNKIAN K. — Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1877 - 1903, (4 Vol.), Paris.
 NORMAND — Colonne dans le Levant, 1920, Paris.
 PALÉOLOGUE G. — Esquisse des mœurs Turques au XX siècle, 1828, Paris.
 PALÉOLOGUE M. — Alexandre I, 1937, Paris.
 PARAIN CH. — Marc Aurèle, 1961, Paris.
 PERLANT A. — Eternelle Turquie, 1912, Neuchatel.
 PERNOND J. — Annibal, 1962, Paris.
 PICHON CH. Léonard von Motte — Les Papes, 1963.
 PICHON J. — Le partage de Proche - Orient, 1938, Paris.
 PINON R. — L'Europe et l'Empire Ottoman, 1908, Paris.
 PINON R. — L'Europe et la Jeune Turquie, 1911, Paris.
 PINON R. — La suppression des Arméniens, 1916, Paris.
 PLATON — La République, 1967, Paris.
 PLUTARQUE — Vie des hommes illustres (2 Vol.), 1967, Paris.
 POINCARÉ R. — Au service de la France (11 Vol.), 1926 - 1933, le dernier volume paru en 1974).
 PONCEAU A. — Timoléon, 1950, Paris.
 QUILLARD P. et MARGERY L. — La question d'Orient et la politique personnelle de Mr. Hanotaux, 1897, Paris.

- RAMBERT L. — Notes et impressions de Turquie, l'Empire Ottoman sous Abdul Hamid, 1926, Genève.
- REDAN P. — La Cilicie et le problème Ottoman, 1921, Paris.
- REGLAS P. de — Les secrets de Yeldiz, 1897, Paris.
- REGLAS P. de — La Turquie officielle et les mystères de Constantinople, 1889, Paris.
- REGLAS P. de — Aux pays de l'espionnage, Les Sultans Mourad V et Hamid II, 1922, Paris.
- REINAUD J. — L'invasion des Sarrasins en France, 1836, Paris.
- RICHARD PETERS F. — Histoire des Turcs, 1966, Paris.
- RIZA G. — Abdul Hamid, 33 ans de tyrannie, 1909, Constantinople.
- RIZA G. — Les mystères de Yeldiz ou Abdul Hamid II, 1909, Constantinople.
- RODINSON M. — Mahomet, 1961, Paris.
- ROUSSEAU J. J. — Contrat social, 1900, Paris.
- ROUX CH. — Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III, 1913, Paris.
- ROUX CH. — Souvenirs diplomatiques, 1956, Paris.
- ROUX G. — Néron, 1916, Bruxelles.
- ROY G. — Abdul Hamid le Sultan Rouge, 1936, Paris.
- ST. AULAIRE, Comte de — Richelieu, 1936.
- ST. AULAIRE, Comte de — Talleyran, 1936.
- ST. AULAIRE, Comte de — Mazarin, 1947.
- ST. HILAIRE, Comte de — Richelieu, 1936.
- SCHOPOFF A. — Les réformes et la protection des Arméniens en Turquie (1873 - 1904), 1904, Paris.
- SÉROPIAN M. — Les vèpres ciliciennes, 1909, Alexandrie.
- SIMON E. — Prince de Bismark, 1887, Paris.
- SIROUNIAN A. B. — Son excellence Yaver Pacha Tinghir, 1902, Venise.
- SOURDEL D. — L'Islam, 1968, Paris.
- SPECTATOR — Correspondance secrète de Bülow et de Guillaume II, 1931, Paris.
- SPERCO W. — Tel fut Mussolini, 1955, Paris.
- STENON CH. — Les campagnes d'Orient et les intérêts de l'Entente, 1918, Paris.
- SUÉTONE — Vie des douze Césars, 1959.
- SURBEZY F. — Les affaires d'Arménie et l'intervention des Puissances de 1894 - 1897, thèse, 1911, Montpellier.
- TARDIEU A. — Le Prince Bülow, 1909, Paris.
- TAYLOR E. — La chute des Empires (1914 - 1918), 1964, Paris.
- TERNON Y. Dr. — Les Arméniens, histoire d'un génocide, 1977, Paris.
- TOTT, Baron de — Mémoire sur les Turcs et les Tartares, 1935, Amsterdam.
- TULARD J. — Histoire de la Crète, 1962, Paris.
- UNIVERS PITTORESQUE — Syrie, 1848, Paris.
- VALLATON H. — Bismark, 1961, Paris.

- VALLATON H. — Metternich, 1965, Paris.
- VALLATON H. — Cathérine II, 1962, Bruxelles.
- VENNER D. — Les chevaliers Teutoniques, 1972, Paris.
- VIALATON — La répression de la torture, 1957, Paris.
- VILLEFOSSE L. de — Machiavel et nous, 1937, Paris.
- VIVENT G. — La guerre de cent ans, 1954, Paris.
- VOGUÉ E. M. de — Syrie, Palestine, Mont Atos, 1922, Paris.
- WALTER G. — Marat, 1960, Paris.
- WANDA — Souvenirs anecdotiques sur la Turquie, 1884, Paris.
- WILLIAMS R. L. — Henri Rochefort, 1970, Paris.
- WORMSER D. — Marie Thérèse Impératrice, 1961, Paris.
- WORMSER D. — Frédéric II, 1958, Paris.
- YOUNG G. — Constantinople, des origines à nos jours, 1948, Paris.
- ZELLER J. — Histoire d'Allemagne, 1890, Paris.

EN TURQUE

- 1) DANISMEND ISMAIL HAMI — Izahli Osmanli Tarihi Kronolojisi (6 Vol.), 1972, Istanbul.
- 2) CHARK Rh. Y. G. — Turc devleti hizmetinde Ermeniler 1453 - 1953, 1953, Istanbul.
- 3) GALIB KEMALI Söylémézoglou — Canli Tarihler, 1946, Istanbul.
- 4) HAYAT — Turkiyê Ansiklopedici, Istanbul.
- 5) HERPÉLIAN SARKIS — Sultan Abd-El-Azizin Katilleri, 1908, Istanbul.
- 6) ISTÉPANIAN TORKOM — Hépimizé bir Bayrak, 1967, Istanbul.
- 7) PARKER CEMAL ESAT — Kirk Yillik Hariciye Haterlari, 1952, Istanbul.
- 8) SEVGEN N. — Anadolu Kaleleri, 1959, Ankara.
- 9) YETKEN S. K. — L'architecture Turque, 1962, Paris.

ՀԱՅԵՐԷՆ

- Գ.ԱՔԵԼԵԼԵՆ Խ., «Հայկական հարցը Արևելեկան հարցին մէջ», ՊԼՄ-ը, 1962
- Գ.ԱՏԱՆԴԻՐՈՒԹԻՒՆ Թ.Ա.Ա.Ա.Թ. ՓԱՇԱՅԻՒՆ, «Երկրորդ հայկական զինուոր», Վրէննա, 1921
- ԵՐԱՄԵԼԵՆ Հ., «Յաջարձան», 2 հատոր, Աղեքսանդրիա, 1929
- ԹԻՆԴԵԼԻ, «Ամենայն տարեցոյց»ներէն
- ԹՈՒՄԱՅԵԼԵՆ, «Պատմութիւն Արևելեկան խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական հարցի», 2 հատոր, Լոնտոն, 1905
- ԿԵԼԵՍԵՐԵԼԵՆ ԲԱՐԳԵՆ ԵՊՍ., «Իսլամը հայ մտտեկաւորութեան մէջ», Վրէննա, 1930
- ԿԻՏՈՒՐ Ա., «Պատմութիւն Հնչակեան կուսակցութեան», 2 հատոր,

Պէյրուիթ, 1962—63
 ԿԻՐՈՍԿՈՍԵԱՆ Ա., «Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և Արև-
 ժրատաշար թիւեր», Երևան, 1965
 ՀԱՄԲԱՐԵԱՆ Ա. Ս., «Ազգային յարաբերութիւնները Արևմտա-
 հայաստանում», Երևան, 1965
 ՂԱԶԱՐԵԱՆ Հ., «Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական կացութիւնը
 1800—1870 թ. թ.», Երևան, 1967
 ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ Յ. Կ., «Յիշատակներ հայկական հղնամակէն», Կ. Պո-
 լիս, 1913
 ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ, «Թէ ինչ չափեցանք Պերլինի վեհաժողովէն»
 ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ, «Հայաստան և Իտալիա», Կ. Պոլիս, 1879
 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Ռ. Փ., «Արևմտահայ ազգային-ազատագրական
 շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենեաց կազմակեր-
 պութիւնը», Երևան, 1963
 ՊԱՆԱՔԵԱՆ Գ. Յ. ՎՐԳ., «Հայ Գողգոթան», Ա. հատոր, Վենետիկ
 1922, Բ. հատոր, Փարիզ, 1959
 ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ Ա., «Պատմութիւն Հայոց», 1772—1860, Կ. Պոլիս, 1871
 ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ Հ., «Ներքեր Կ. Պոլսոյ Հայոց պատմութեան համար»,
 Վիեննա, 1965
 ՍԱՊԱՀԳԻԻԼԵԱՆ Ա., «Պատմախառնատները», Փրսփաէնս, 1916
 ՍԱՐԱՅԵԱՆ Գ., «Պատմութիւն Այնթապի Հայոց», 2 հատոր
 ՍԱՆԱԼԱՆԵԱՆՅ Հ. Թ. ՏԻԳՐԱՆ, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», 2
 հատոր, 1931
 ՍԵՐՈՒԵԱՆ Մ., «Հայկական հարցը և անոր փոխերը», Պէյրուիթ,
 1937
 ՍԵՐՈՒԵԱՆ Մ., «Մեր պայքարը», Գահիրէ, 1948
 ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ Մ., «Հայկական շարժման նախապատմութիւն», Ա.
 հատոր, Ժրնեւ, 1912
 ՏԱՇԵԱՆ Հ. Յ. ՎՐԳ., Հայ ազգի տարազրութիւնը զերմանական
 վաւերութեամբ համեմատ», Վիեննա, 1921
 ՏԷՏՎԻԹ Գ., «Զէյթուն», 2 հատոր, Փարիզ, 1942—46
 ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., «Ազգայնապաշտ», Գ. հատոր, Պէյրուիթ, 1961
 ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., «Խոհաք և խօսք», Երուսաղէմ, 1929

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ներածութիւն	7
ԳԼՈՒԽ Ա. Նշանակ	9
ԳԼՈՒԽ Բ. Համախառնաշարքեր	11
ԳԼՈՒԽ Գ. Էջեր Օսմանեան պատմութենէն	26
ԳԼՈՒԽ Դ. Օսմանեան կայսրութեան պետական կազմը	40
ԳԼՈՒԽ Ե. Կ. վերլուծութիւն	45
ԳԼՈՒԽ Զ. Հարկ	51
ԳԼՈՒԽ Է. Մանկութիւն և պատանեկութիւն	70
ԳԼՈՒԽ Ը. Գահակալութեան պարագաները (Միահալ փաշա)	83
ԳԼՈՒԽ Թ. Երկրաչ	111
ԳԼՈՒԽ Ժ. Երկրաչի ներքին կեանքը	121
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Համալի գահակալութեան տաջին տարիները	135
ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Ա. Սահմանադրութեան հաշակում և Էրեսիտ- խանական ժողովի բացում	149
ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Ռուս-թրքական պատերազմը	165
ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Կիւրուսի գահազրկումը	196
ԳԼՈՒԽ ԺԵ. Պերլինի վեհաժողովը	204
ԳԼՈՒԽ ԺԶ. Ազգայնապաշտի ծնունդը և հայկական պատուիրա- կութեան մը Պերլին երթը	233
ԳԼՈՒԽ ԺԷ. Պատուիրակութեան Պերլինի գործունէութիւնը (Տր Մոլթի)	255
ԳԼՈՒԽ ԺԸ. Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը և իր գերը	292
ԳԼՈՒԽ ԺԹ. Լրտեսութիւն	320
ԳԼՈՒԽ Ի. Չարչարանքներ	337
ԳԼՈՒԽ ԻԱ. Յետ գահազրկի շրջան և բացարձակ տիրապետու- թեան շրջան	342
ԳԼՈՒԽ ԻԲ. Դիւանդար և նկարագրի վերլուծում	360
ԳԼՈՒԽ ԻԳ. Յետ գահազրկի Հայոց հանդէպ սրբեղբուած քա-	

ՊԱՏԿԵՐԱՇԱՐ

Ապտիւլ Համիտ Բ.ի եւ իր ժամանակաւորջանին

ԾԱՆՈԹ.— «Պատկերաշար»-ի նկարները
խմբաւորուած են, իւրաքանչիւր նկարախումբ
ենթադրադիրի մը տակ: Արդ, ենթադրա-
դիրներու, ինչպէս նաեւ երբեմն նկարներու
բացատրութեանց վերջաւորութիւններուն, փա-
կազիծերու մէջ դրուած թուանշանները,
հասկնալի է, կը պատկանին այս գիրքին:
Նախընտրեցինք ուրեմն նկարները փոխանակ
իրենց տեղերը դնելով ցրուելու, համախումբ
ներկայացնել, իրրեւ պատկերաշար, եւ գիրքին
բովանդակութիւնը կամ ցայտուն դաճաթները
կրկնել տեսողապէս: Մանաւանդ որ նկարները
պարտաւոր էինք օլտէթ տպագրութեամբ հրա-
տարակել: Պիտի տիրէինք յուսով որ ընթեր-
ցողները համաձայն ըլլալին մեր այս նա-
խընտրութեան: «ՍԵՒԱՆ»

ԻՐ ԴԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (էջ 9—10, 70—82, 360—390)

Իր ամենէն հարագատ «նախահայրը» Նիֆուա Մափիավելի (1469—1527), որուն «Իշխան» երկին խորհուրդներուն գերագոյն ընքերցողը եւ գործադրողը եղաւ իր իշխանութեան 33 տարիներուն (1876—1909) եւ գահազրկութեան շրջանին (1909—1918), մինչեւ մահը: Ուշագրաւ պարագայ մը. — Մափիավելի «Իշխան»ը լոյս տեսած է 1531-ին, եւ հազիւ կէս դար ետք կը բարգմանուի... քրքրեմի (Ա. Բարգմանութիւնը՝ 1574-ին, Բ.՝ 1757-ին, Գ.՝ 1823-ին): Իսկ Հայեօրը... (կախման կէտեր): Նկարիչն է Սանաթի Տի Թիքոյ:

ԻՐ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ, ՄԻԹ ՀԱԹ ՓԱՀԱ, ՄԱԲ-ՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ (Լ.Ջ 83—110, 149—164)

Միքիաք Փաշա (յատկապէս էջ 98—110)

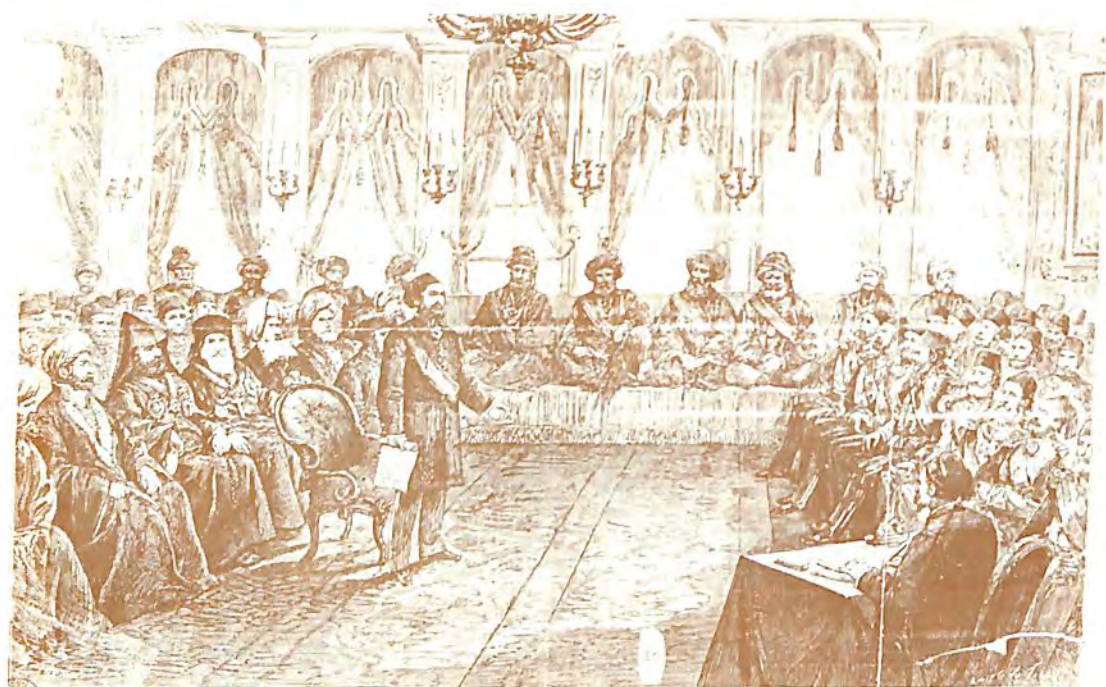
Գանկ մը, որ գտնուած է երկուրդի պալատի զգրոցի մը մէջ, եւ որ շատ հաւանաբար պատկանած ըլլայ Միքիաք Փաշայի, սպաննուած՝ 1884-ին (նկարին մէջ դրուած բուականը՝ 1883՝ սխալ է), Թաիֆի մէջ, Արաբիա (այժմ Սուուդական) էջ 108):

Միտիաք Փաշայի այցը Հայոց Պատրիարքին (Ներսէս վարժապետեանին), քրքական ամանորի առիւ (ուրումակար-լուսակար՝ հայագրի Ապառաւի եղբայր):

Ջարդի տեսարան՝ Միքիաք փաշայի սպարանին մէջ, նախարարական ժողովի մը ընթացին, Զերբէգ Հասանի գլխաւորութեամբ եւ կազմակերպութեամբ, 15 Յունիս 1876-ին (էջ 89, 147) :

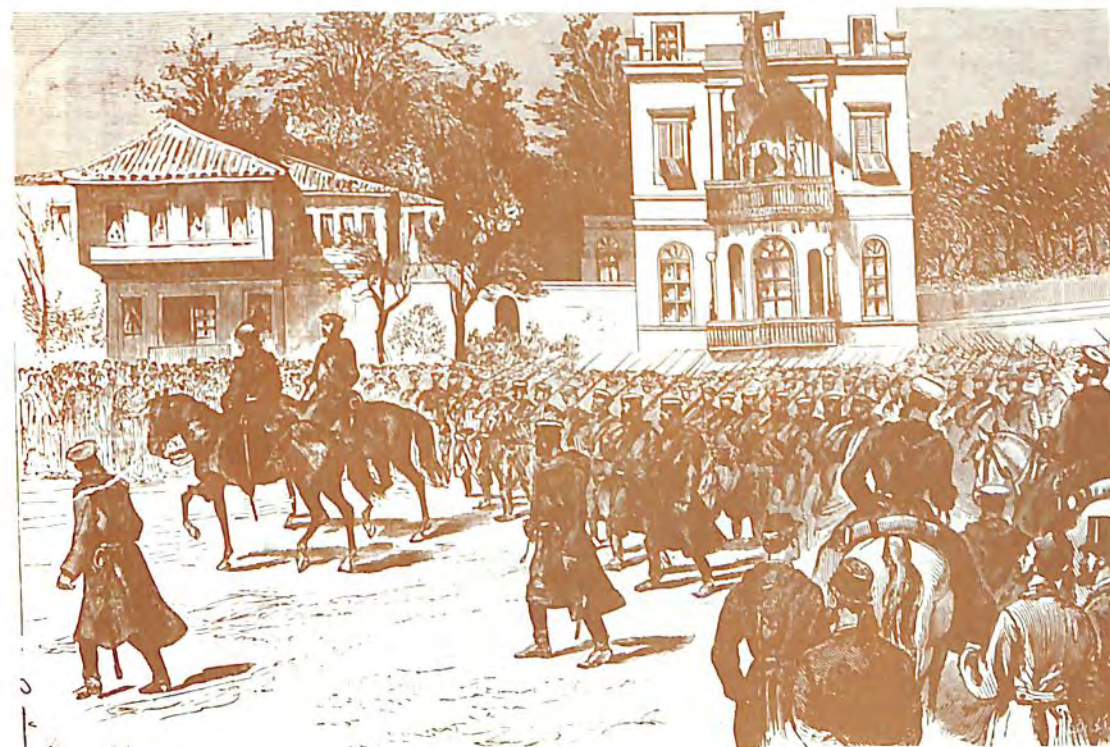

Սան Սրեփանոյի ժողովէն առաջ, 1876 Դեկտ. 23-ին, Պոլսոյ մէջ գումարուեցաւ Դեսպանաժողով, որ որոշումներ տուաւ քարենորոգութեանց : Ի պատասխան այս Դեսպանաժողովին, քուրբեր գումարեցին «Երեսնիկներու խորհուրդ», որ մերժեց Պոլսոյ Դեսպանական ժողովին առաջարկները : Նկարին մէջ՝ ձախակողմը կ'երևին Պոլսոյ Բրիտանացի համայնքին ներկայացուցիչները (էջ 143—5) :

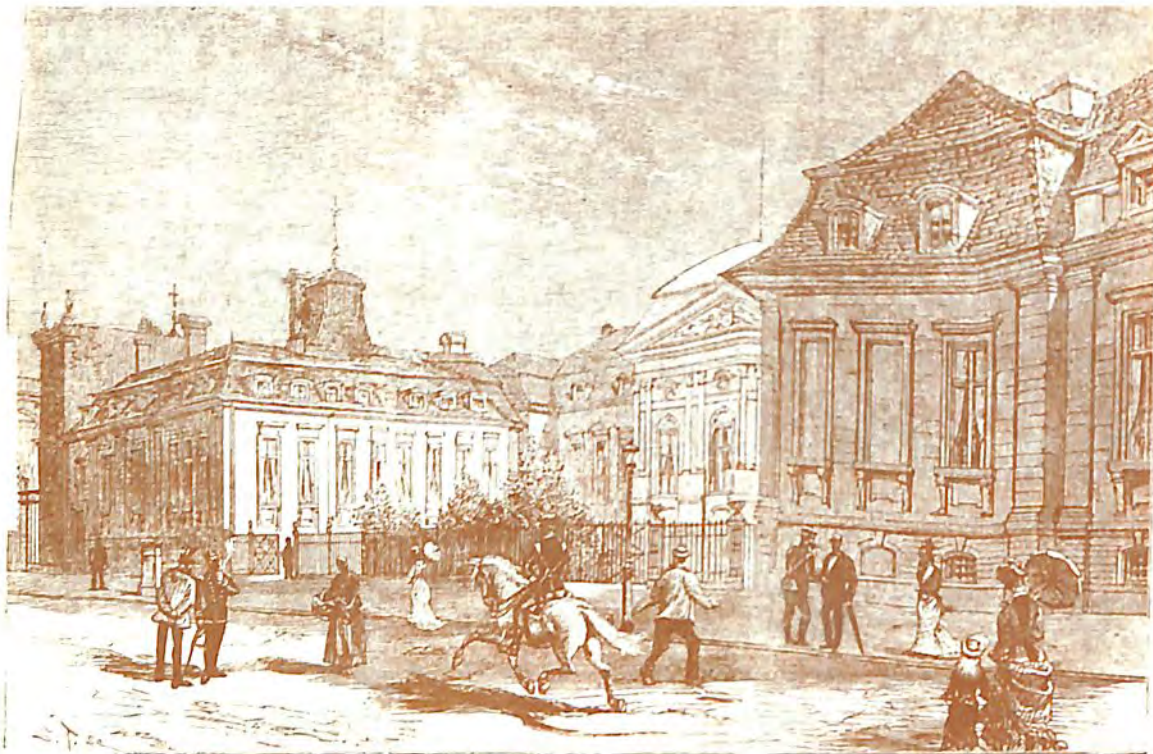

Ա. Սահմանադրութեան հռչակման առիւ (1877 19 Մարտին), Տոլմա Պահէի պալատի սրահներէն մէկուն մէջ, երեսփոխանական ժողովի առաջին նիստը, որուն ներկայ եղաւ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. (կեդրոնի օրեակին մէջ առանձին) : Աջակողմեան օրեակին մէջ՝ արհուրի իշխանագունք, զահերէցներ, արքայադիւաններ : Ձախակողմեան օրեակ՝ Աւագանի, նախարարներ, իւլիմաներ, պատրիարքներ եւայլն : Սուլթանի օրեակի վրայի 3 օրեակներուն մէջ՝ Սուլթանի փեսաներ, բնաւորներ, տաղբեր եւայլն : Դէպի առաջ՝ քիչ մը հեռուն՝ զբաղմունքի խմբակը (էջ 149—154) :

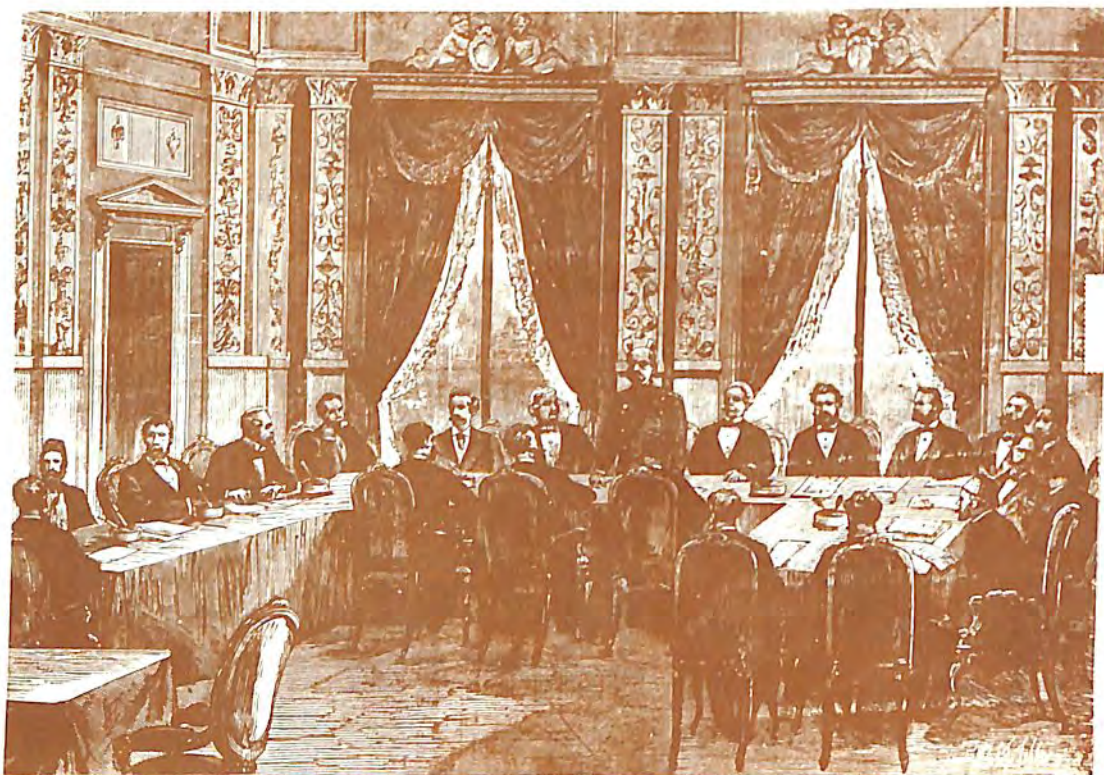
ՍԱՆ ՍՐԵՓԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ (Էջ 177—232)

Սան Սրեփանոյի մէջ՝ հռուսական զօրքանակի մը տողանցքը (1878) Նիփոլա Մեծ Դուհի իջեւանած տան առջեւէն, Տառնաններու վիլլան, որ հռուսական սպայակոյտի կեդրոն ընտրուած էր, եւ ուր 3 Մարտ 1878-ին ստորագրուեցաւ ծանօթ դաշնագիրը Սան Սրեփանոյի :

Ռադիկալի պալատը, Պերլինի մէջ, ուր գումարուեցաւ վեհաժողովը, 1878-ին (13 Յունիսէն 13 Յուլիս):

Պերլինի վեհաժողովի թացումը (առաջին օր), 13 Յունիս 1878-ին. — Պիզմարք կ'արտասանէ բացման ճառը:

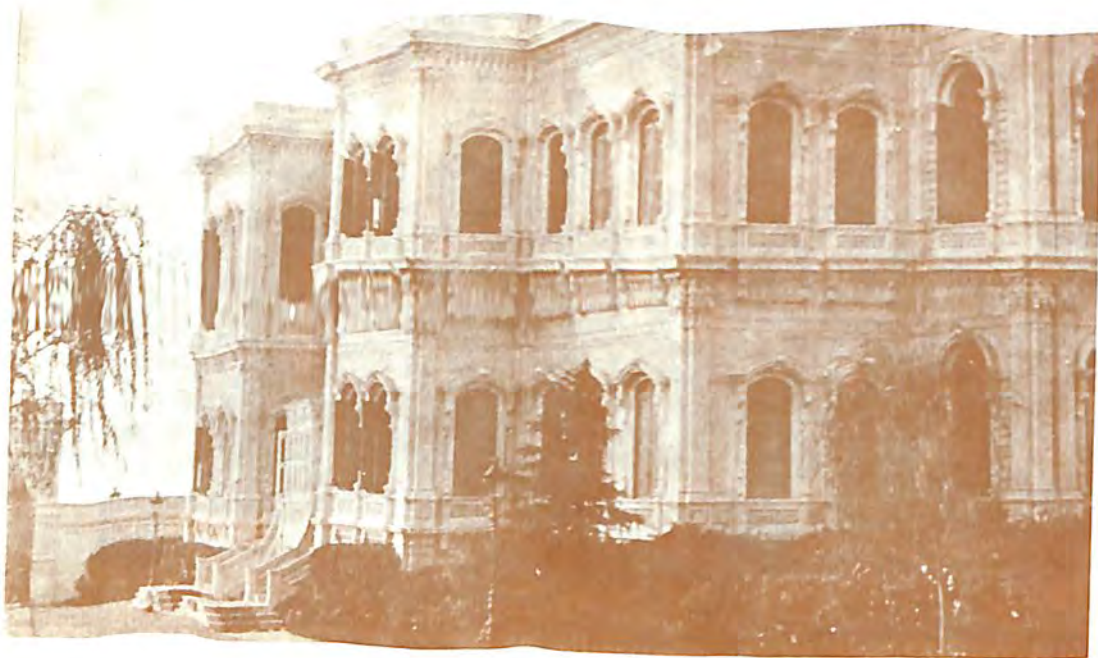

Իզաներկ նկար մը՝ Պերլինի քաղաքապետական տան մէջ. նկարիչն է Անքուան Վերներ: Ուֆի վրայ, կեդրոնը, Պիզմարք կ'ընդունի Շուվալովը, ձեռքը սեղմելով: Չախակոզմը, Տ'իզ-րայէլին կը վիճաբանի Կորչաֆովի հետ: Աջակողմը՝ Օսմանեան պատուիրակուքիներ. — Ուֆի վրայ, երկարահասակ հրեայ Մէհմետ Ալի փաշա, բովը, ձեռքերը սեղանին վրայ դրած, Գա-րաբէտտորի փաշա, բուրք պատուիրակուքեան պետը, եւայլք:

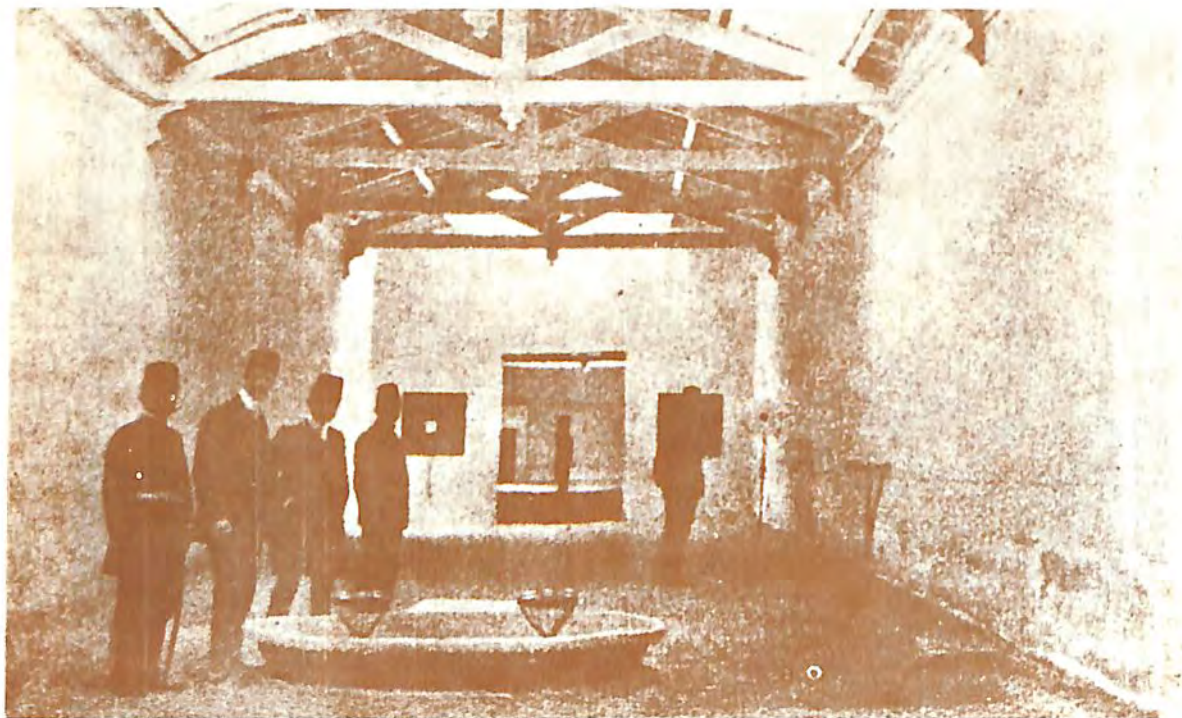

Կարս քաղաքը, զոր գրաւեց հայազգի Զօրավար Լորիս Մելիքով, 1878-ին, ռուս-թրքական պատերազմին:

ՈՐՁԸ՝ ԵՐԼՏԸԶԻ ՊԱԼԱՏԸ, ԱՅԼ ՈՐՁԵՐ ՄԵՐ ՈՐՁԻՆ՝
ԵՐԼՏԸԶԻ ՄԷՋ, ՁԻԵՐԸ, ԿԱՌԳԸ, ՁԵՌԱԳԻՐԸ (ԷՋ 111-134)

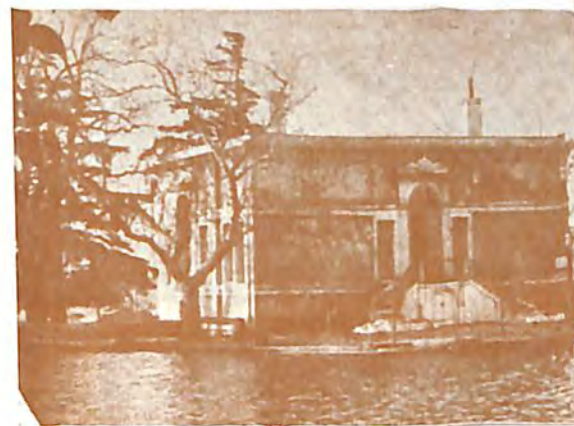

Երլտըզ Գեօշկ

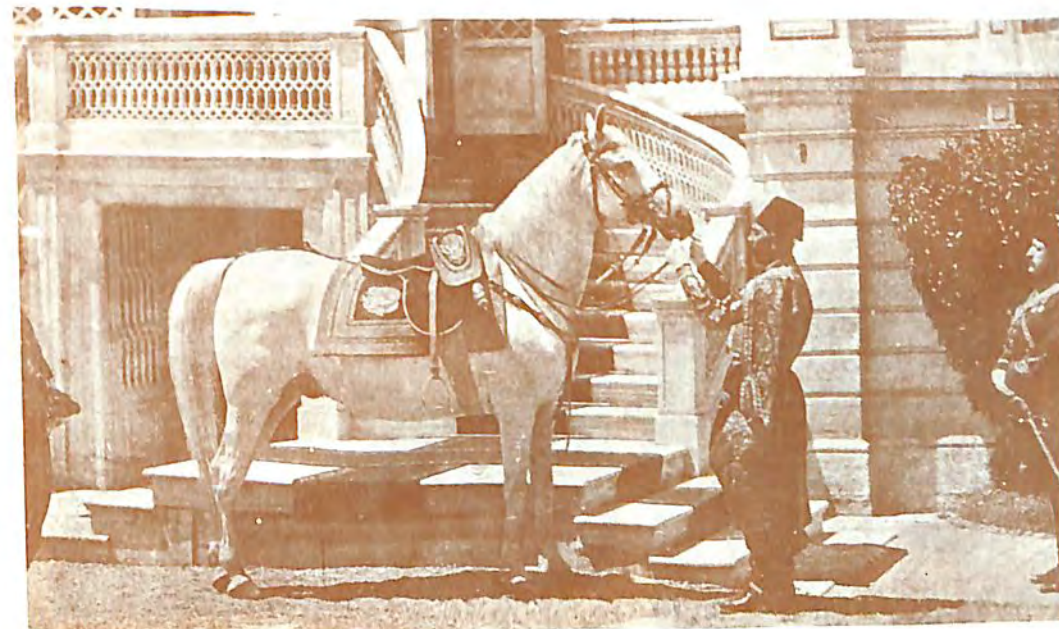

Երլտըզի պալատին մէջ՝ Համիտի նշանադրեան սրահը, նշանատախտակներով: Համիտ, գրած ենք, առաջնակարգ նշանադր մըն էր. 20 մեքր հեռաւորութենէն, նշանատախտակին վրայ տանկերէն գիրերով իր անունը կ'արձանագրէր իր հրացանին գնդակներով:

Մուսթի դուռը Զրադանի հրաշակերտ պալատին, որ շինուած է Սուլթան Ապտիւլ Մեհմետի օրով (1839—1861): Հայ համնարի գլուխ-գործոց: Սարգիս պէյ Պալեան, Համիտի օրով, կատարեց յաւելեալ աշխատանքներ, առանց ստանալու... իր արդար վարձքը: 19/1/1910-ին, հրդեհ մը մոխիրի վերածեց այս սփանջելիքը:

Զատրբ Գեօշկ, Երլտըզի Գեօշկերէն մէկը:

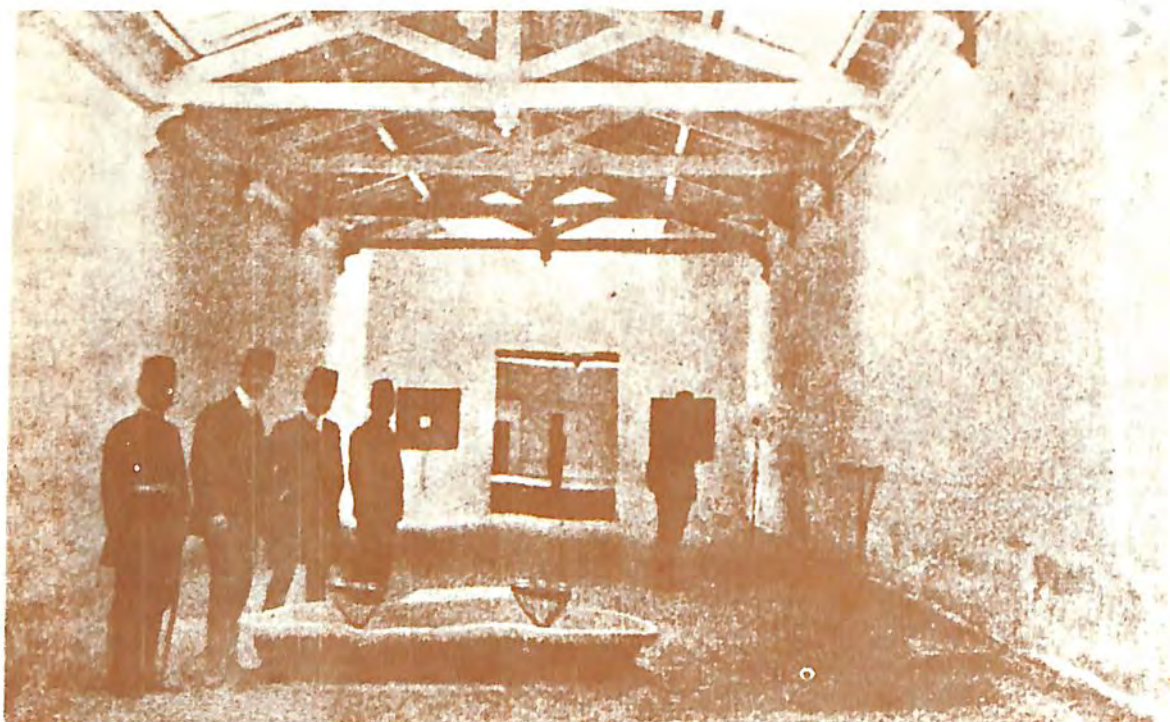

Իր նախասիրած ձին, որուն սանձէն բռնած է ախոռապետ իզգէշ Փաշան:

**ՈՐՋԷ՛ ԵԸԼՏԸԶԻ ՊԱԼԱՏԸ, ԱՅԼ ՈՐՋԵՐ ՄԵԾ ՈՐՋԻՆ՝
ԵԸԼՏԸԶԻ ՄԷՋ, ՋԻԵՐԸ, ԿԱՌՔԸ, ՋԵՌԱԳԻՐԸ (ԷՋ 111—134)**

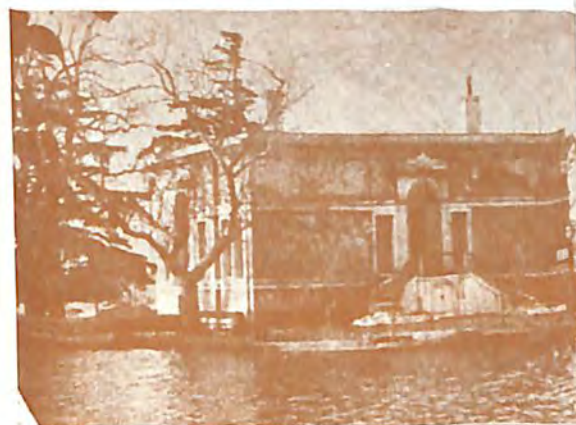

ԵՐԼՈՐԳ ՔԷՕԶԿ

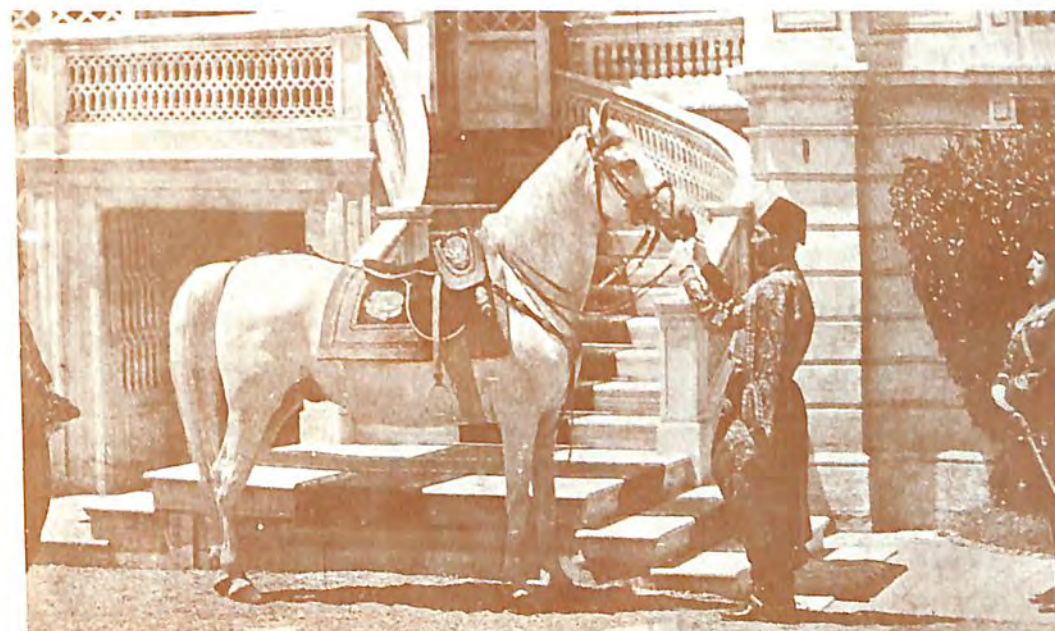

ԵՐԼՈՐԳԻ պալատին մէջ՝ Համիտի նշանադրեան սրահը, նշանատախտակներով: Համիտ, գրած ենք, առաջնակարգ նշանադր մըն էր. 20 մեքր հեռաւորութենէն, նշանատախտակին վրայ տանկերէն գիրերով իր անունը կ'արձանագրէր իր հրացանին զնդակներով:

Մուտքի դուռը Ջրաղանի հրաշակերտ պալատին, որ շինուած է Սուլթան Ապտիւլ Մեհիտի օրով (1839—1861): Հայ հանճարի զուխ-գործոց: Սարգիս պէյ Պալեան, Համիտի օրով, կատարեց յաւելեալ աշխատանքներ, առանց ստանալու... իր արդար վարձքը: 19/1/1910-ին, հրդեհ մը մոխիրի վերածեց այս սփանշելիքը:

Ջատրք ՔԷՕԶԿ, ԵՐԼՈՐԳԻ ՔԷՕԶԿԵՐԷՆ մէկը:

Իր նախասիրած ձին, որուն սանձէն բանած է ախոռապետ Իզգէր Փաշան:

Իր կառքը, գոյգ ներմակ ճիւղով:

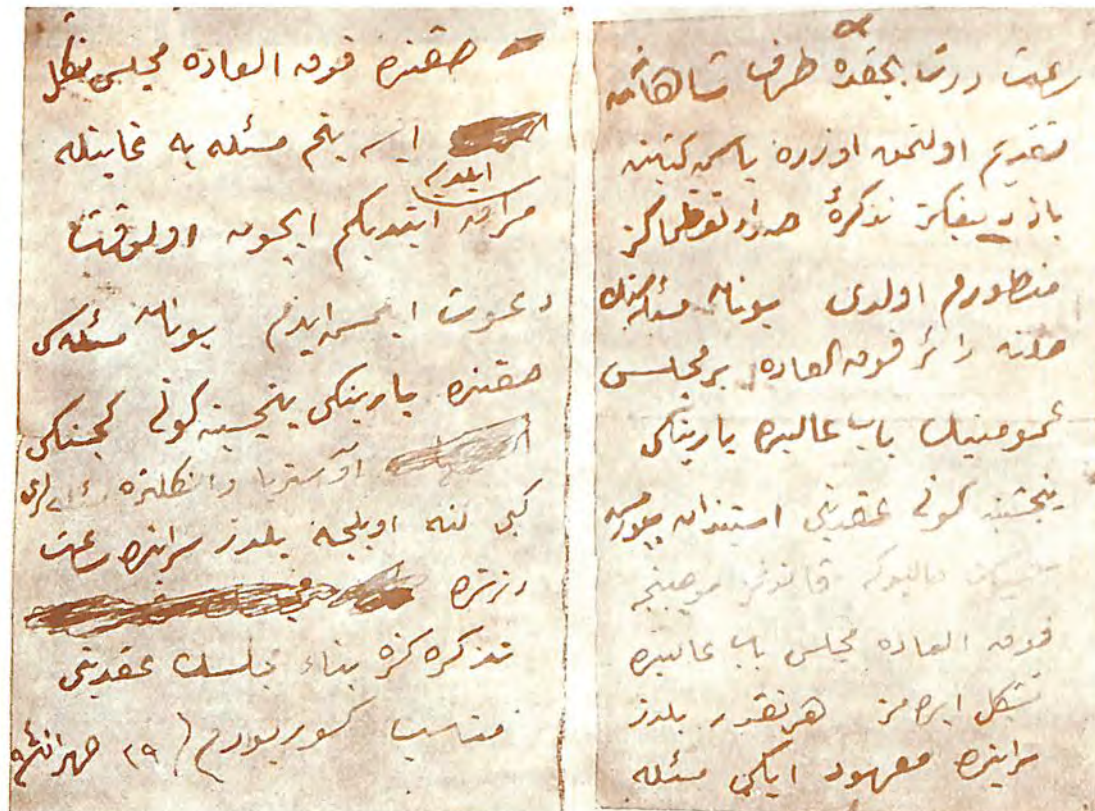
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՕՏԱՐ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐԻ ՅԱՏԿԱՊԷՍ
ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՇՐՋԱՆԻՆ (Էջ 177-203, 204-232)

Մեծ դուքս Նիփոլա, որ՝ յաղթական՝ ստո-
րագրել տուաւ Սան Սթեփանոյի դաշնագիրը
(1878 Մարտ 3):

Հայագգի գորավար Լորիս Մելիֆոփ, կով-
կասի ռուսական բանակին հրամանատարը
(1878), (Էջ 188):

Զեռագիրը, 29 Յունիս 1878 բուսկիր, հրահանգ մը ուղղուած մեծ վեզիր Սափօէր
փաշային (Պերլինի վեհաժողովի օրերուն):

Պիզմարք, Գերմանիոյ վարչապետը, որ
վարեց Պերլինի վեհաժողովը:

Տիգրայէլի, Անգլիոյ վարչապետը:

Իկնատիե, ռուս դեսպան Պոլսոյ:

Ֆան Մոլբէկ, գերման մեծատաղանդ գինւորական, մարաշախտ, կարելի է ըսել՝ հաշաւէր: (Իր մասին այս գիրքին մէջ, էջ 278—287):

Կարչաճով, ութսունամեայ, Պերլինի վեհաժողովի ռուս պատուիրակութեան պետը:

Կոմս Շուվալով, Լոմոնոսի ռուս դեսպանը, Պերլինի վեհաժողովին ռուս պատուիրակութեան անդամ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԹՈՒՐԿ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐ, ԸՆԴՀԱՆՐԱ ՊԷՍ ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՅՆԵՐԸ (ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԷՋԵՐ)

Սավֆէր փաշա, Արտաֆին զործոց նախարար, հակառուս եւ Անգլիացիներու մարդ: Կիպրոսի դաշնագիրը, ինչպէս նաեւ Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը ստորագրող... արցունք քափելով:

Մէհմէտ Ալի փաշա, Պերլինի վեհաժողովի բուրք պատուիրակութեան երկրորդ լիազօր, դաւանափոխ հրեայ:

Զօրավար Ղազի Օսման փաշա (յատկապէս էջ 187—8, 194—5):

Մարաշախտ Ֆուատ փաշա, «Տէլի Ֆուատ» ամուսնեալ, երկար ժամանակ ախտորեալ, եւ 1909 Օգոստոս 12ին ախտէն Պոլիս վերադարձած:

Քատրի պէյ, Ապտիւլ Համիտ Բ-ի հա-
ւատարիմ լրտեսը:

Ահմէտ Ճեյալետտին Փաշա, Ապտիւլ Հա-
միտի հռչակաւոր լրտեսապետը:

Ահմէտ Ռիզա, հիմնադիր-տնօրէն «Մէշվէ-
րէթ» թերթի, բուրժ անուանի մտաւորական
եւ յեղափոխական, կարեւոր անդամ Երիտա-
սարդ Թուրքերու շարժումին, ընդդիմադիր
Ապտիւլ Համիտ Բ-ի, նախապէս սակայն պե-
տական պաշտօնեայ: Երկար ժամանակ գործեց
Փարիզի մէջ:

ՀԱՄԻՏԻ ԲՐՏԱԿԱՆ ԶԻԱԽՈՐ ԶՕՐԱԳՈՒՆԴԵՐ (Էջ 395—7)

Տիգրանակերտի գորանցին մէջ զինուորագրութիւն Համիտի հեծելազուննի մը:

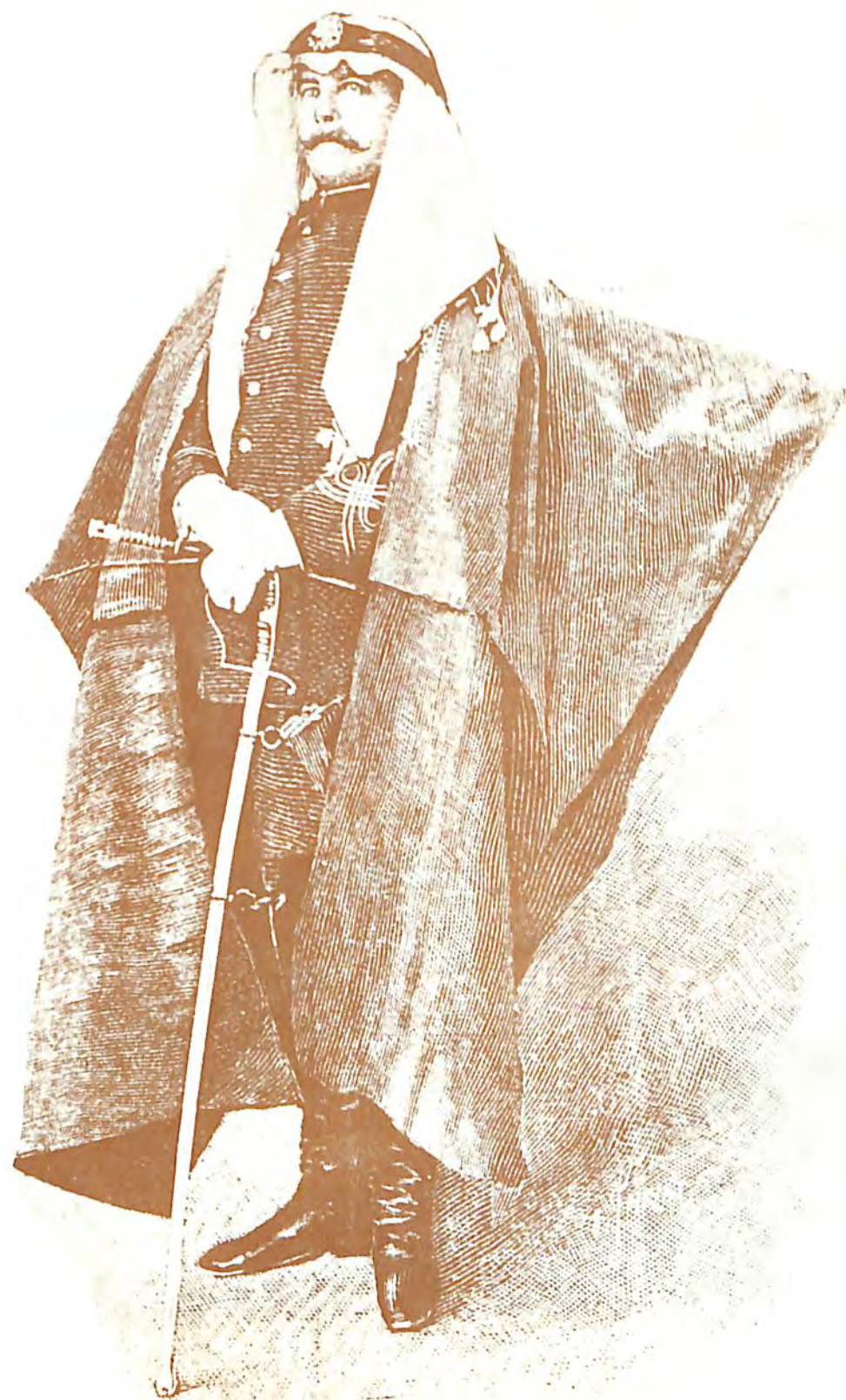
Դրօշի օրհնութիւն Համիտի հեծելազուննի, Տիարաքիթի մէջ.

Դրօշներու յանձնում Համիտի զօրագուններու ի Կարին:

Քրտական միլիս հեծելազունք («Քիւրտ Ալայը»):

Քատրի փաշա, հրամանատար Համիտիներու ի Պալագիտ:

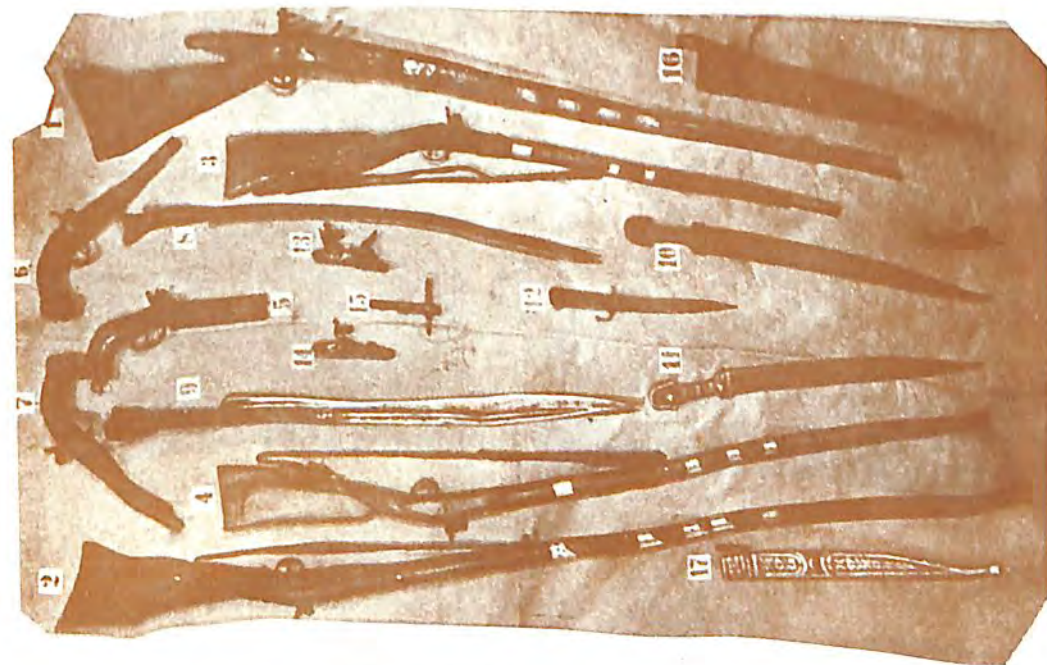
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒՄԸ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏ Բ.Ի ԴԷՄ
(Էջ 401—420, 443—475)

(Ումանիան պանֆան — «Համա Օրուման» (էջ 413):

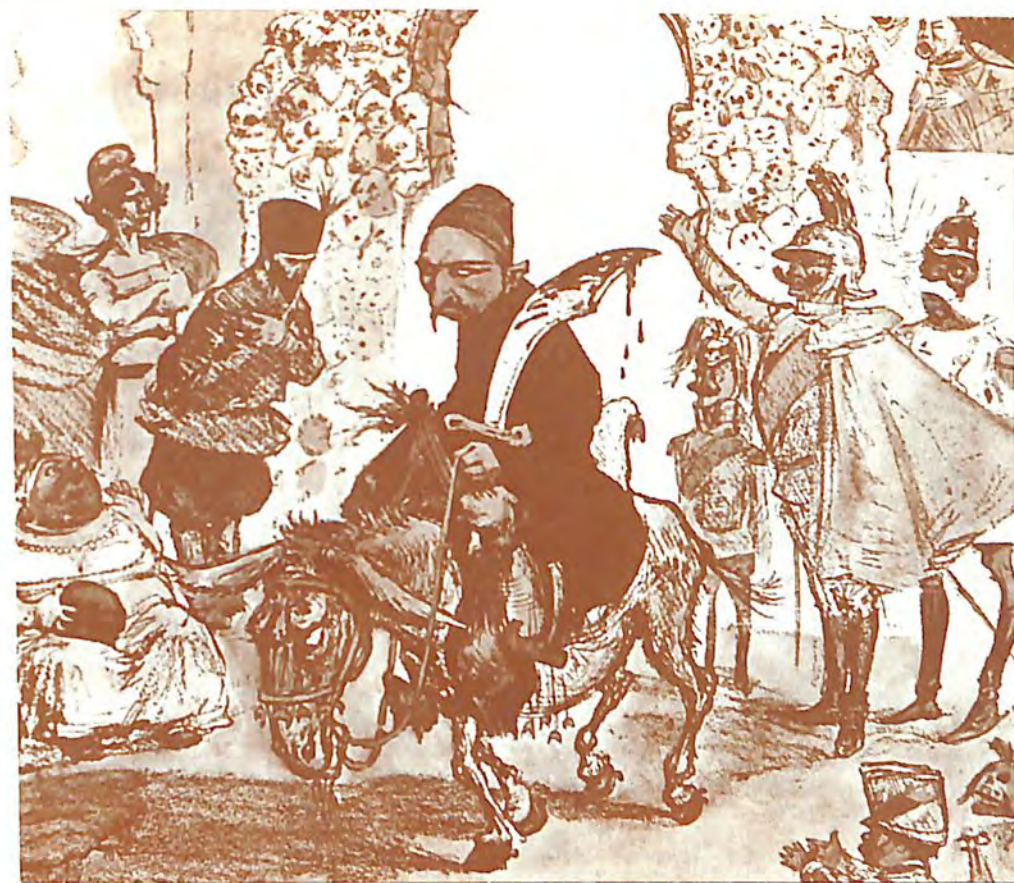
«Համա Օրուման»ի գրադան մասնակցող Հայեր, նկարում՝ Մ. Ժ. Ֆապրի կողմէ, երբ անոնք կը հասնին Մարսիլիա: — Անունները ճշգրիտ (413—5):

Ձէյրունցիներու ձեռակերտ զէնքերէն մոյշներ՝ չափաւր հրացաններ, ատրճանակներ, դաշոյններ, փալանքը հաշիւ: — Ձէյրունցիք, շրջակայ լեռներու ընդերքէն, ուժանակ պաշարեցնելով, երկարի մախանիւրքը հալեցնելով, հայկական յեղափոխութենէն շատ առաջ, զինագործութիւն կ'ընէին:

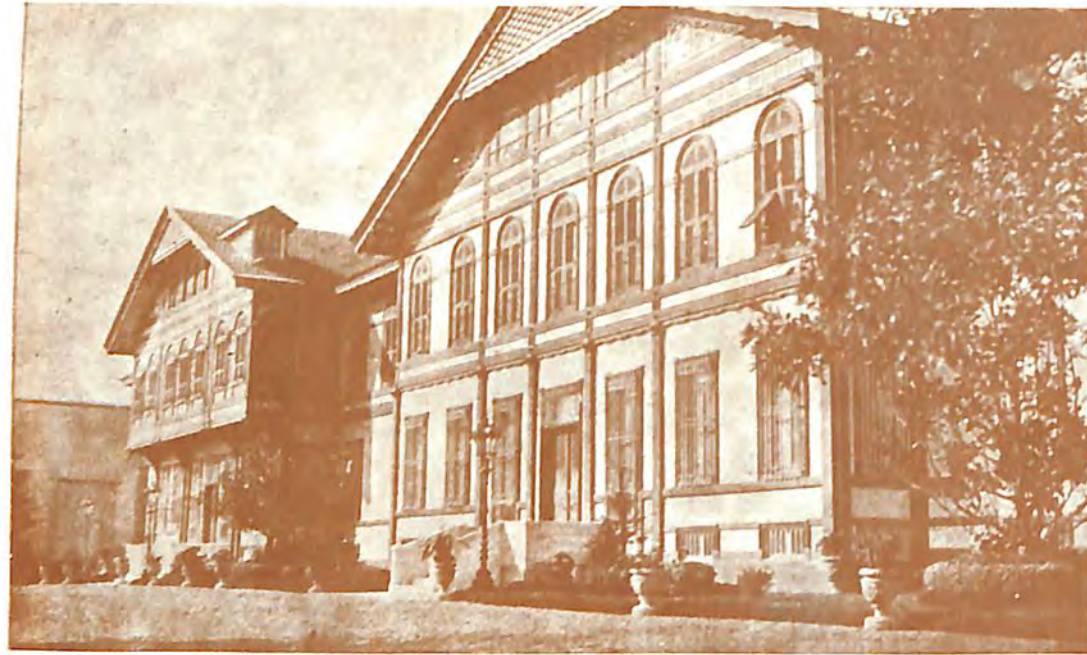
Երգիծանկար մը, փրանսական «Լա Պայոնէք» թերթէն, խորագրում՝ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒԱԾ»։ Երգիծանկարիչը՝ ՌՈՅ։

Երգիծանկար մը, ուր Ապտիւլ Համիտ Բ., իբրեւ արիւնարբու դահին, կ'անցնի, ի վերայ իշոյ աւանակի, իր նահատակներուն զանկերով կառուցեալ յաղթանակի կամարի մը տակէն, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դատապարտիչ բայց Գերմանիոյ քաջալերիչ ակնարկներուն առջեւ։

Հայկական երգիծանկար մը, «Ապտակ» թերթէն, Թիւ 8, 1896, Գեկտեմբեր, Լոնտոն։ Երգիծանկարիչին անունը չէ յիշատակուած։ Նկարին տակ գրուած է. «Եւրոպական Վեց Դաշնակիցները դրամներ կը նուիրեն Սուլթանին, որ զօրանայ եւ կատարէ իր դէմ կեցող ըմբռնութիւնները»։

Գերմանիոյ կիյոմ Բ. (Գուլիելմոս) կայսեր բնակութեան համար կառուցուած «Մերասիմ Բէռլին» երկտեղի շէշափակին մէջ, կայսեր առաջին այցելութեան (1898) առիւ՝ ապա-տիւ Համիտ Բ.ի:

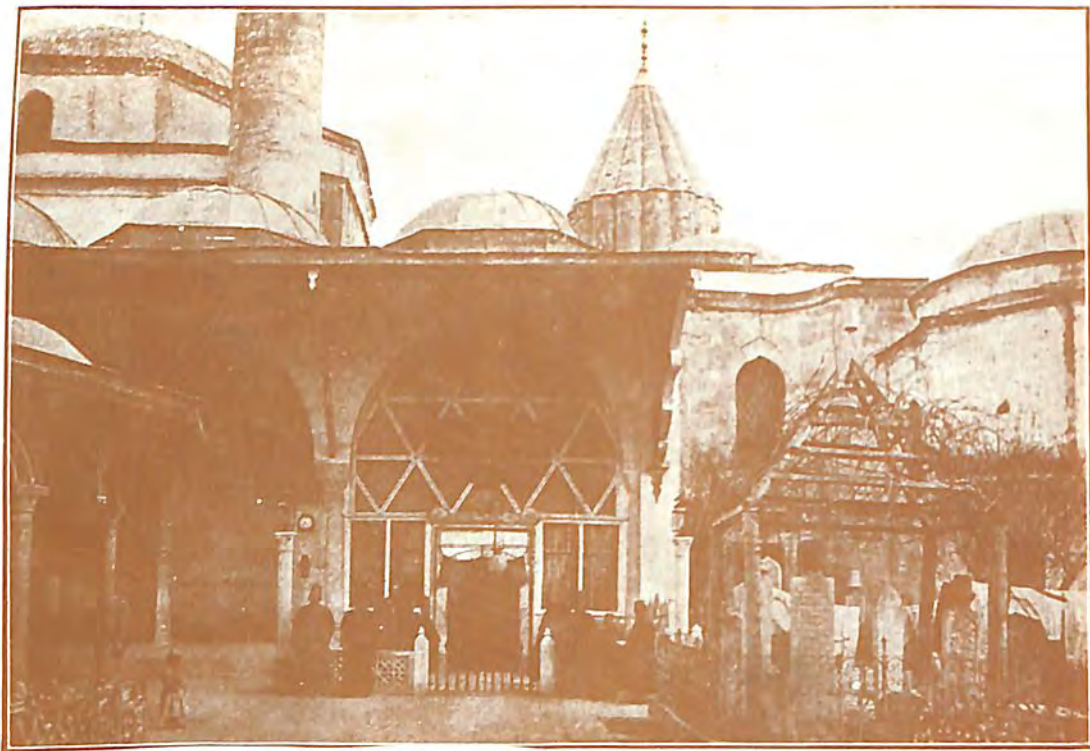

Գերմանիոյ կիյոմ Բ. կայսրը երուսաղէմի առջեւ, 31 Հոկտեմբեր 1898 — Լուսանկարը կը կրէ կայսեր ինֆնագիր ստորագրութիւնը:

Պարոյ Տերվիշ:

Տերվիշներէն շատեր անձնասպան եղան: Գոնիայի Մէվլէ-վի Տերվիշներու վերջին մեծաւորը՝ ՀԱԼԻՍՄ, որ Ստամպուլ ապաստանած էր եւ կը բնակէր Էմփերիալ—Բերա պանդոկը, 7րդ յարկէն ինֆզինֆ վար մետեց:

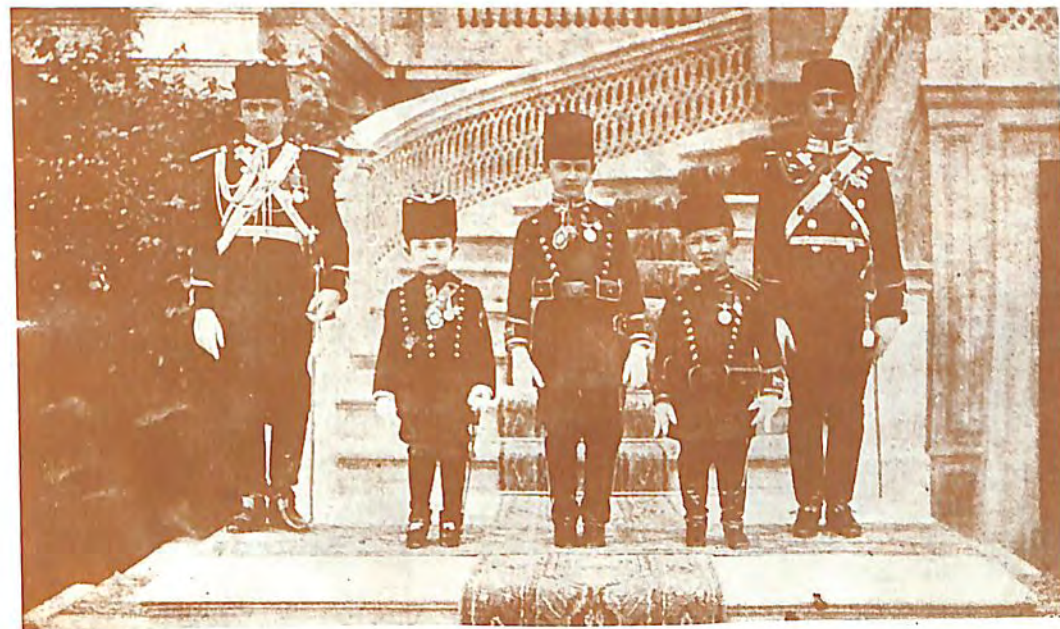
Տերվիշանոց ի Գոնիա, աջակողմը՝ գերեզմաններ։— Ճեղալետտին երգած է. «Պիտի գայ օրը երբ այդ տերվիշանոցը պիտի փանդուի, բայց անոնք որ պիտի անցնին անոր տարածփին, պիտի չերթան Դժռիֆ»։

Թուրք ազօրոգներ, այժմ, Գերմանիոյ մէջ (Գերմանիա աշխատելու եկած Թուրք բազմազար բանուորներէն), Մուսթաֆա Գեմալէն՝ Աթաթուրքէն 55 տարիներ, իսկ Ճեմալետտինէն դարեր ետք, անոնք դեռ կը շարունակեն ազօրեւ շերմեռանդօրէն, ամէն Ուրբաթ, սենեակի մը մէջ հաւաքուելով, իմամի մը գլխաւորութեամբ։— Լուսանկարը առնուած է գերմանական հանդէսէ մը։

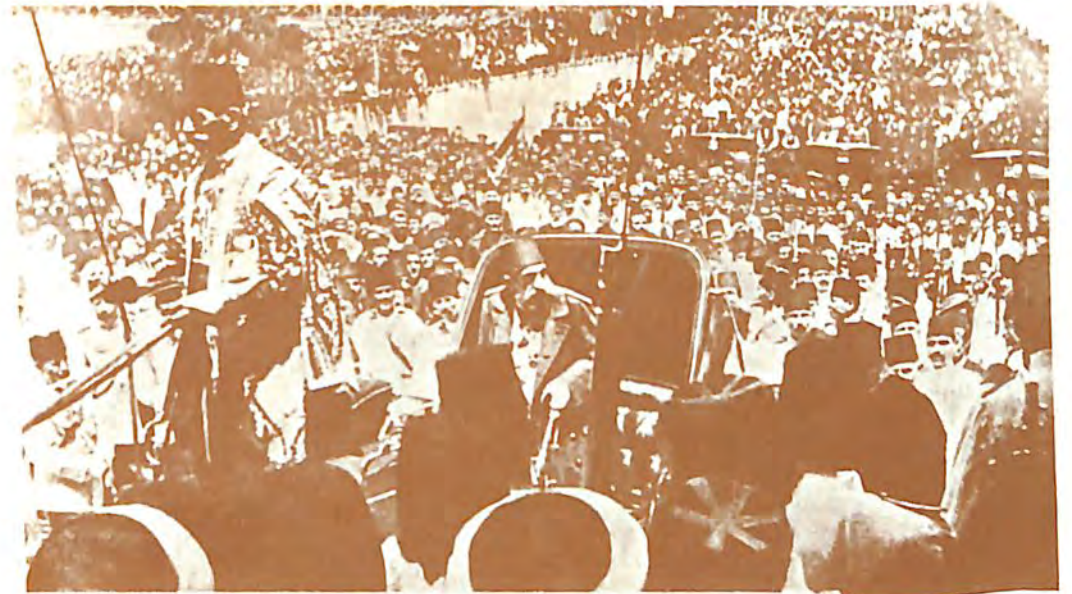
Ապտիւլ Համիտ Բ-ի կայսերական շէնտուրը երբ կը մեկնի Համիտիէ մզկիթը, Սելամլըֆի արարողութեան ներկայ ըլլալու։

Ապտիւլ Համիտի ամենէն կրտսեր մանչը՝ Ապտիւրահման իշխանը, եւ իր հետեւօրդները։

Ընդհանուր ցնծութիւն Բ. Սահմանադրութեան հռչակումին: Պատկերը կը ներկայացնէ Իզմիրի գլխաւոր պողոտայէն քափօրի մը անցքը: Առաջին կառփին մէջ, բռնաւոր՝ ծաղկեփունջերով, գեղանի հայուհի մը, շրջապատուած՝ նոր արձակեալ հայ բանտարկեալներով: Յաջորդ կառփին մէջ, հայ մը եւ քուրճ սպայ մը ձեռք ձեռքի բռնած. անոր կը յաջորդեն այլ կառփեր, քուրճ, հայ, յոյն եւ հրեայ ազգայիններով:

Յետ Սահմանադրութեան, Սելւմըլի արարողութենէն ետք, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ-ին երբը դէպի իր որջը՝ ելլալով: Սուլթանը, զառամած ու կորաքանակ, բազմած է պողպատասլառ կառփին մէջ: Դեզնած դէմքը կ'արտայայտէ խորին վախ մը: Առաջին անգամ է որ արտօնած է լուսանկարուիլ:

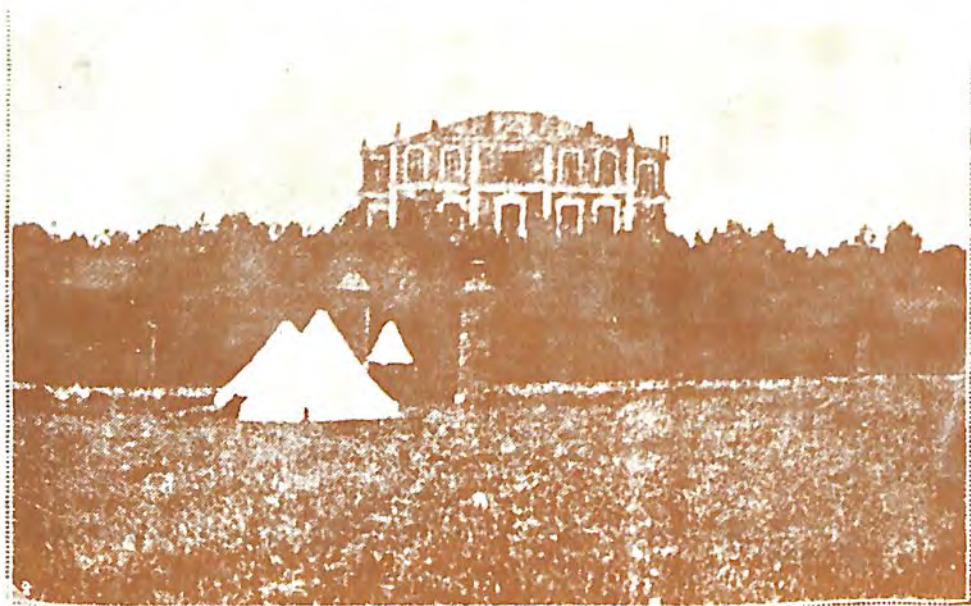

Տեսարան մը Երեսփոխանական ժողովի անդամներու ընտրութեան, 1908 Դեկտեմբերին, Պոլսոյ Կալաքա Սերայի լիսէի բակին մէջ: Քուէատուփին առջեւ հսկող յանձնախումբին մէջ կ'երեւի նաեւ... հայ ֆահանայ մը:

ԳԱՀԸՆԿԵՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՔՍՈՐ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏ Բ.Ի,
1909 ԹՈՒՒՆ (ԷՋ 678—711)

Շէրիաթի կոչումը հակառակմանդրական շարժումը կը խմորուի՝ ջնջելու համար Սահմանադրութիւնը, ամշուշտ Համիտի սադրանքներով: Նկարին մէջ, 13 Ապրիլին (հին տոմարով՝ 31 Մարտին), 1909, ամբոխը, Պոլսոյ Այա Սոփիա հրապարակը հաւաքուած, մոլլաներու առաջնորդութեամբ, կը սպասէ հրամանի...:

Ապտիւլ Համիտ Բ.Ի Սելանիկի բնակարանը, Ալատտինի սպարանքը, որ իրրեւ արգելանոց պիտի ծառայէր իրեն՝ 1909 Ապրիլի 28-էն մինչեւ 1912 19 Հոկտեմբեր:

ԻՐ ԱՆՀԱՇՈՒԵԼԻ ԳԱՆՁԵՐՈՒՆ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ԷՋ 697—707)

Երլարգի գրաւումէն եւ Ապտիւլ Համիտ Բ.Ի Սելանիկ ախորէն ետք, իրրեւ պահապան դրուած Սելանիկի զինուորներու խմբանկարը, Երլարգի Մեծ Ազրիւրին շուրջ:

Կնքում Երլարգի դռներուն, Տոքթ. Մուհեմտին պէշի ճեղատմբ: Աստիճաններու վրայ՝ Պոլսոյ կուսակալ Հագիմ պէշ:

Նիսի պէշ, մասնաւոր յանձնախումբի մը բնկերակցութեամբ, կը խուզարկէ Երլարգի բոլոր սենեակները՝ Համիտի գանձը գտնելու համար, ճերֆինի Նատիր աղան իրրեւ առաջնորդ ունենալով:

Օսմանեան դրամատան մէջ Սուլթան Համիտի պահ դրած 8 սնտուկ գողարեղէններու ցուցակագրում: Իբրիհատականները այդ գողարեղէնները որոշեցին ծախել անուրդով: Այդ նպատակով Պոլիս հրաւիրեցին Անգլիոյ քաղաքին զնահատիչը:

CATALOGUE
DES
Perles, Pierreries
BIJOUX
ET
OBJETS D'ART PRÉCIEUX

Le tout ayant appartenu à
S. M. le Sultan ABD-UL-HAMID II

DONT LA VENTE AURA LIEU A PARIS

1° GALÉRIE GEORGES PETIT, 8, rue de Sèze
Les Lundi 27, Mardi 28 et Mercredi 29 Novembre 1911, à 2 heures.

2° HOTEL DROUOT, Salles n°s 7 et 8
Du Lundi 4 au Lundi 11 Décembre 1911, à 2 heures.

COMMISSAIRE-PRISEUR
Me F. LAIR-DUBREUIL
6, rue Favart, 6

EXPERT
M. ROBERT LINZELER
9, rue d'Argenson, 9

EXPOSITIONS

PARTICULIÈRE : Galerie Georges Petit, le Samedi 25 Novembre 1911

PUBLIQUES { Galerie Georges Petit, le Dimanche 26 Novembre 1911
Hôtel Drouot, Salles 7 et 8, le Dimanche 3 Décembre 1911

DE 1 HEURE 1/2 A 6 HEURES

415 — DEUX GROSSES ÉMERAUDES ovales cabochons, serties dans des montures en or.

Galerie Georges Petit, 28 novembre.

416 — ÉMERAUDE taillée en forme de rondelle, percée au centre.

Poids : 92,25 carats métriques.
90 carats anciens.

Galerie Georges Petit, 28 novembre.

417 — ÉMERAUDE ovale cabochon.

Poids : 6,67 carats métriques.
6 1/2 1/64 carats anciens.

Hôtel Drouot, 11 décembre.

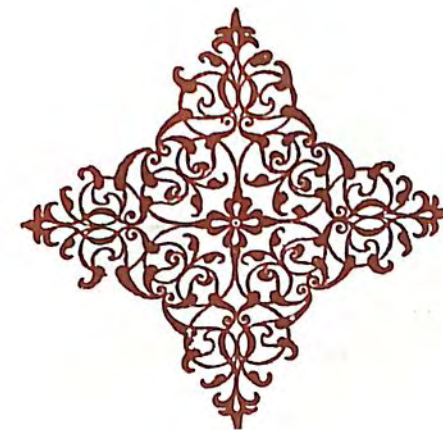
418 — ÉMERAUDE cabochon ronde.

Poids : 9,27 carats métriques.
9 1/32 1/64 carats anciens.

Hôtel Drouot, 11 décembre.

419 — Sous ce numéro, seront vendues diverses pierres sur papier : perles, émeraudes, rubis, brillants et roses.

Hôtel Drouot, 9 et 11 décembre.

Նոյն ֆաբրիկին վերջին էջը, 58րդ :

Ապտիւ Համիտ Բ.ի գանձերուն աճուրդի ֆաբրիկին կողքը : Աճուրդը, ըստ ֆաբրիկի, տեղի կ'ունենայ Փարիզի մէջ, 1911 թուին, 25 եւ 26 Նոյ. եւ 3 Դեկտ. : Այս ֆաբրիկը (քնական է փրանսերէն) բաղկացած էր 58 էջերէ, պատկերազարդ 27 տախտակներով, աճուրդով վաճառուելիք գոհարեղէններու նկարներով : Վաճառելի առարկաներուն ընդհանուր քիւն էր 419 :

[illegible]

Թալասարի ձեռագիր մեկ գիրքը, ուղղուած Արէնֆի օսմանեան դեսպան Ղալիպ
Քեմալ Սէյլէմէզգոլունի։ Գրուած է Ներքին Գործոց նախարարութեան պաշտօնական բողոքին
վրայ։ Կը սկսի «Ղալիմ Քեմալ պէյ եղբայրս» բառերով։ Պարունակութիւնը.— Կը խնդրէ
անոր միջամտութիւնը «բէփիֆաշներէն մէկուն, որ Յունաստանի հիւպատոս եղած էր եւ ու-
նէր ազարակներ, տուներ եւ խանութներ, որոնց վաճառման համար պէտք եղած դիրութիւն-
ները ընծայէ։ Իսկ ինք իր կողմէ, վեցնեցիկսի ցուցումովն վրայ, անոնց գործերը բաւական
լաւ համարու վրայ դրած կ'ըլլայ եւայլն։ Նամակը կը վերջացնէ՝ «աչուկներդ համբուրելով՝
Թալասար»։ 11 փետրուար 330 (1912)։

دستور
مجلس
معارف
۲۰

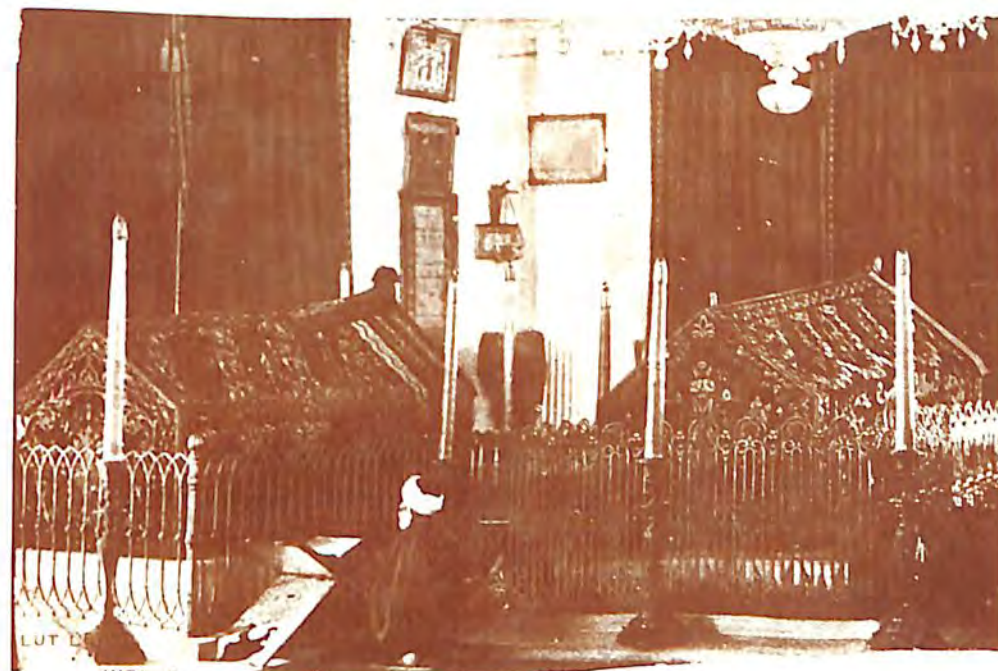
ԴՃՈՒԲԻՆ ՄՈՒՏԲԸ ԿԱՄ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏ Բ.Ի
ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ (ԷՁ 793-4)

Par la présente le Gouverneur
Imperial Ottoman chargé par
Kemal Bey d'entrer en pourparlers
avec le Gouvernement Royal Néerlandais
en vue d'établir une alliance
entre les deux Gouvernements
Il est bien entendu que ledit
délégué aura pleins-pouvoirs pour
signer un all.-referendum de traité
en question.

Constantinople le 3 Juillet 1913.

Le Grand Vizir
et Ministre des Affaires
Étrangères

Hamid

Վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար Սաիտ Հալիմի ձեռագիր մեկ գիրք, որով
լիազոր կը կարգէ Արէնքի նոյն օսմանեան դեսպան Վալիպ Բեմալ Սէօյլէմէզօղլու պէյը՝ բա-
նակցելու և զինակցութիւն կնքելու յոյն կառավարութեան հետ: Վարչապետ Սաիտ Հալիմ
իր գիրք ստորագրելու ատեն մելանի բիծ մը ձգած է, ինչ որ դէմ է կենցաղավարութեան:
Բայց ամէն բան ներքի է ... Թուրքին:

Նոյն նկարը տեսնել այս դիրքին մէջ, էջ 794, ուր ժուր դուրս եկած է, բնագիր նկա-
րին ոչ-յաջող շլլալուն հետեւանքով: Այդ պատճառով կը կրկնենք հոս՝ օլտէթ տպագրու-
թեամբ:

Կարապետ Արթին փաշա Տաւուտեան, Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ, Հանրօգուտ Շինութեանց նախարար (1868—1871): Եղած է Լիբանանի «Ընդհանուր Կառավարիչ» Դեսպանական ժողովի որոշումով, 1861-ին, երեք տարուան համար: Տես այս գիրքին մէջ էջ 719—720:

Պէյքէտտինի պատմական պալատը, Լիբանանի Տիրապետութեան շրջանի Տէյր էլ Քամար քաղաքում մէջ, որ նստավայր եղաւ Լիբանանի օսմանեան կառավարիչներուն, որոնք մեծաւ մասամբ հայազգի էին, ինչպէս Կարապետ Արթին փաշա Տաւուտեան, Յովհաննէս փաշա Կուլումբեան եւ այլն:

Այս նկարը առնուած է 1880 թուականին. ներկայիս աւագանին աջակողմը Գեօշկ մը կառուցուած է:

ՏՊՈՒԱԾ Է

- էջ 39 Վերէն 7—Տրդ տող, կը ձեռքով
- էջ 41 Վերէն 5-րդ տող, անպակաս էին
- էջ 42 Վերէն 6-րդ տող, Ապաշա
- էջ 57 Վերէն 14-րդ տող Վարդանոյ:
- էջ 65 Վերէն 11-րդ տող, զատնէր
- էջ 77 Վերէն 20-րդ տող, համակրանք
- էջ 117 Վերէն 13—14-րդ տող, պատակապա:
- էջ 120 Վերէն 13 տող, թուարան
- էջ 123 Վերէն 4-րդ տող, Սափիլապ
- էջ 138 Վերէն 19-րդ տող, հակառակ էր զայն
- էջ 158 Վերէն 8-րդ տող, Թէֆիլ
- էջ 163 Վերէն 19-րդ տող, չի գիտեր
- էջ 171 Վերէն 17-րդ տող, Վէսիք
- էջ 174 Վերէն 8-րդ տող, Հաթիֆէլ
- էջ 182 Վերէն 7-րդ տող, Պոլիս
- էջ 193 Վերէն 6-րդ տող ստացուած
- էջ 207 Վերէն 12-րդ տող, Ֆիլիստին
- էջ 207 Վերէն 11-րդ տողը ջնջել եւ փոխարէնը զննել վրայ, որ անյաշող անցաւ եւ Պիզմարֆ փրկուեցաւ մահէ:
- էջ 268 Վերէն 16-րդ տող, նախատորմիլ
- էջ 275 Վերէն 2-րդ տող, սենեակը
- էջ 275 Վերէն 15-րդ տող զնայանհերս:
- էջ 279 Վերէն 19-րդ տող, անդր դիկից
- էջ 290 Վերէն 18-րդ տողը կարգաւ այսպէս. — Սէլաձ, Հրեայ, 30 000-ը Թուրք եւ 24 000-ը քրիստոնէայ էին:
- էջ 292 Վերէն 8-րդ տող ծէննատիւս
- էջ 364 Վերէն 15-րդ տող, վատ
- էջ 365 Վերէն 12-րդ տող, անմիւթեան
- էջ 397 Վերէն 8-րդ տող, նոր մը
- էջ 415 Վերէն 14—15 տող, 95 հողի
- էջ 421 Վերէն 4-րդ տող Ռէշատ
- էջ 421 Վերէն 5-րդ տող Ռէշատական
- էջ 427 Վերէն 17-րդ տող, փարիլ
- էջ 460 Վերէն 17-րդ տող, Պաղտասար
- էջ 531 Վերէն 20-րդ տող, պետեր իմանի
- էջ 626 Վերէն 5-րդ տող, Վերջին
- էջ 633 Վերէն 7-րդ տողը չըջուած է. չտկել:
- էջ 637 Վերէն 1—2 տողեր, արտածուող
- էջ 644 Վերէն 15-րդ տող, դրօշ մը
- էջ 658 Վերէն 5-րդ տող, տեսած են
- էջ 686 Վերէն 6-րդ տող, Նազիլ պէյ
- էջ 703 Վերէն 6-րդ տող, Լ'Օրֆիլալ
- էջ 705 Վերէն 8-րդ տող, յատակ
- էջ 768 Վերէն 8-րդ տող, «Վասնզի զբաւումէն ետք»
- էջ 793 Վերէն 3-րդ տող, իր հօր, եղբոր
- էջ 800 Վերէն 2-րդ տող, 1841
- էջ 802 Վերէն 2-րդ տող, «Տիգան»
- էջ 808 Վերէն 5-րդ տող, ամբաստանութիւններու
- էջ 869 Վերէն 2-րդ տող զիանկար

ԳՈՒՐԳԷՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ
Ծնած՝ Այնթապ, 1898-ին:
Շրջանաւարտ՝ ծննդավայրին վարդապետական կրթարանէն, 1913-ին: Շարունակած է ուսումը, 1913—1915, նորարաց կիլիկեան ձեռնարանին մէջ, ուրիշ կը հետեւայ Տեղահանութեան պատճառով: Տարի մը փախստական կ'ապրի Հալէպի մէջ, ապա կը յաջողի պաշտօն մը ապահովել Պաղտատի երկարուղիի 3-րդ բաժանմունքին մէջ (Ռաս-իւ-Այն—Տեղեկատվ.), 1916—1918: Ակամատես վկայ՝ Տեղահանութեան ու Յեղասպանութեան, որոնք իր կենսագրած Համիտի հայաստան գործին ահաւոր վերջարանն են:
1919-ին կը մեկնի Պէյրութ, ուր կը յաճախէ Սէն ժոզէֆ համալսարանը, որուն նախապատրաստական բաժնէն կը ստանայ պալաւորէա:
1920 թուականին կ'անցնի փարիզ եւ կ'արձանագրուի անոր համալսարանին իւրաքանչեւութեան բաժանմունքը: Նիւրպահան անձով պայմանները կը հարկադրեն զինք՝ ընդհատել ուսումը, գոհանալով պաշտօնէն ան տրուա տիտղոսով, փոխանակ լիսանսի:
Կեսնքը ապահովելու վազը զինք հետոյ պահած է գրական ասպարէզէն:
Ունի յօդուածաշարքեր պատմական նկարներու, յատկապէս խաչակրաց վրայ:
Աշխատակցած է հայ մամուլին, մերթ-«կուրկէն» ծածկանունով:
Խորապէս սերտած է Օսմանեան պատմութիւնը, որուն կորոյական փաստն է ներկայ գործը:
Այժմ կ'ապրի Հարաւային Ֆրանսա, Նիս, շարունակելով «պարապիլ» պատմութեանը:

Գին՝ 110 ֆր. ֆրանկ

112

k2

Ապստրանֆի համար
դիմել հեղինակին՝

Kourkène Yazidjian
20, Avenue Cap de Croix
06100 NICE
France

PRINTED IN LEBANON
by

SEVAN Printing House, P.O. Box 6651, Beirut, Lebanon
Phone : 237433, 248641, 411223